

SOPRONI SZEMLE

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

XLIV. ÉVFOLYAM

1990

1-4. SZÁM

Alapította: Heimler Károly

Kiadja:

a Győr-Sopron Megyei Lapkiadó Vállalat

Főszerkesztő MOLLAY KÁROLY

A szerkesztőség tagjai:

BOGNÁR DEZSŐ, DOMONKOS OTTÓ, FARKAS IMRE, GOLLNHOFFER SÁNDOR,
HÁRS JÓZSEF olvasószerkesztő, HILLER ISTVÁN titkár és technikai szerkesztő,
HORVÁTH ZOLTÁN, KÖRNYEI ATTILA, KUBINSZKY MIHÁLY, NYESŐ IMRE

Tartalomjegyzék:

Lap

<i>Fenyő István</i> : Dukai Takách Judit költőné a magyar klasszicizmus korszakában (Duka, 1795—Sopron, 1836)	1
<i>Fogarassy László</i> : Háború hadüzenet nélkül (Hadműveletek Magyarország területén a páduai egyezménytől a soproni népszavazásig) I—II.	193, 289
<i>Fogarassy László</i> : Legitimista lett-e Prónay Pál a nyugat-magyarországi felkelés folyamán? (Prónay alezredes vallomása az Etelközi Szövetség vizsgálóbizottsága előtt az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről és a második restaurációs kísérletről)	11
<i>Friedrich Károly</i> : „Celeberrimae collectiones Sopronienses” (A soproni evangélikus gyülekezet gyűjteményei)	97
<i>H. Elek Mária</i> : Sopronbánfalva 1944—1945 Sümeghy József tanító naplója tükrében I—II.	215, 312

HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

<i>Gömöri János</i> : Az 1340. évi soproni városcímer: a védőszentek ikonográfiai meghatározása	336
<i>Hárs József</i> : Utcáink nevei az utóbbi százhusz évben	131
<i>Horváth Zoltán</i> : Válasz Mollay Károly: A címervita című cikkére	330
<i>Mollay Károly</i> : A címervita	149
<i>Mollay Károly</i> : Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén (Soproni kiegészítések és jegyzetek Ember Győző könyvéhez)	228
<i>Mollay Károly</i> : Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig (Széljegyzetek Dányi Dezső és Zimányi Vera könyvéhez)	23
<i>Molnár László</i> : Fogarassy László 70 éves	20
<i>Sarkady Sándor</i> : Szabó Jenő 80 éves	128

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Fried István</i> : Egy régi statisztikai mű tanulságos részletei (Bielek László a Fertőről és a Hanságról)	154
<i>Hiller István</i> : Adalék a soproni egyetem legújabbkori történetéhez	36
<i>Hiller István</i> : A legújabb soproni emléktábla története	354
<i>Horváth Szilvia</i> : A soproni Magyar Társaság a korabeli sajtó tükrében (1790—1828)	255
<i>Katona Imre</i> : Hany Istók Budapesten	158
<i>Király Tibor</i> : Sopron a filatéliában 18., 19., 20. közlemény	27, 249, 343
<i>Kiss Jenő</i> : A rábaközi perecről	58
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Széchenyi István kinevezése Sopron vármegye vízügyi szakbizottságába	352
<i>Mikó Sándor</i> : Az első világháború éveit Nagylózson	361
<i>Mollay Károly</i> : XVI. századi osztrák költő híradása Nyugat-Magyarországról	340
<i>Németh Alajos</i> : Emléktábla a kurucdombi templom falán	52
<i>Ruhmann Jenő</i> : Sopron környéki helynevek egy XVIII. században felmért térképen	43
<i>Szende Katalin</i> : A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgytörténeti tanulságai	268
<i>Tatay Jenő</i> : Tatay János (1789—1862)	34

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

<i>Kubinszky Mihály</i> : A Soproni Városszépítő Egyesület tevékenysége (1989. jan. 1—1990. jún. 30.)	366
<i>Kubinszky Mihály</i> : Gondolatok Szarka Árpád festőművész 75. születésnapja alkalmából rendezett kiállítása megnyitóján (1990. jún. 24.)	367
<i>Lomoschitz Pál</i> : Megnyitó beszéd a 160 éves Zeneegyesület kiállításán (1989. szept. 30.)	60
<i>Metzl János</i> : A „Corvinus Magyar—Osztrák Baráti Kör” 1989. évi működése	273
<i>Nagy Alpár</i> : A tizenkettedik emléktábla	65
<i>Soproni József</i> : A Zenei Világnap soproni megnyitója (1989. szept. 30.)	62
<i>Vajda György</i> : A VII. Országos Érembiennálé megnyitója (1989. jún. 24.)	167

MEGEMLÉKEZÉSEK

Aumüller István (1903—1988) emlékezete (<i>Csapody István</i>)	276
Kárpáti Sándor életútja (Kőszeg, 1872—Sopron, 1939) (<i>Hárs József</i>)	173
Megemlékezés Garád Róbertről (1917—1987) (<i>Csapody István</i>)	279
Mollay János (1911—1989) (<i>Szabó Jenő</i>)	72
Réthly Endre (1911—1990) (<i>Metzl János</i>)	281

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Büki Szabó József: Bük környékének ragadványnevei. Bp., 1988. (<i>Mollay Károly</i>)	286
Fogarassy László: A magyar—délszláv kapcsolatok katonai története 1918—1921. Pécs, 1986. (<i>Metzl János</i>)	80
Györfy György: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. (<i>Kiss Lajos</i>)	373
Keszei Dénes: Nagycenk és társközségei múltjából, jelenéből. Sopron, 1990. (<i>Mikó Sándor</i>)	371
Kiss Ákos: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Bp., 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	33

Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. Bp., 1982. — Uő.: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982. — Uő.: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. Bp., 1989. (Mollay Károly)	283
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1988. (Mollay Károly)	88
Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. Bp., 1989. (Mollay Károly)	84
Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (Kőhegyi Mihály)	92
Molnár Károly—Vaskó László: A magyar demokratikus tanügy negyven éve. Veszprém, 1985. (Hiller István)	85
Ormos Mária: Civitas Fidelissima: Népszavazás Sopronban 1921. Győr, 1990. (Fogarassy László)	378
Pájer Imre (szerk.): Neves rábaköziek. Csorna—Kapuvár, 1989. (Mollay Károly)	191
Patay Pál: Corpus campanorum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt. Bp., 1990. (Kőhegyi Mihály)	381
Szalayné Póky Marietta: A hőveji csipkekészítés szakszókincse. Bp., 1990. (Kiss Jenő)	382
Szita Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944—1945. Bp., 1989. (H. Elek Mária)	77
Visy Zsolt: A római limes Magyarországon. Bp., 1989. (T. Szőnyi Eszter)	90
Zsiga Tibor: Horthy ellen, a királyért. Bp., 1989. (Fogarassy László)	81
 <i>Levélszekrény</i>	 94, 291, 383
 <i>Munkatársaink</i>	 95, 191, 291, 383
 <i>Inhaltsverzeichnis</i>	 96, 192, 292, 384

A KÉPEK JEGYZÉKE

<p>1. Arcképek</p> <p>Aumüller István 277 Dukai Takách Judit 3 Garád Róbert 279 Kárpáti Sándor 175 Mollay János 73 Orovitsch Ferenc 55 Réthly Endre 281</p> <p>2. Címerek, pecsétek, heraldika</p> <p>Sopron 1340. évi „címere” 338,339 Tompos Ernő Arvid Berghman- -díja (1980) 94</p> <p>3. Bélyegzők</p> <p>Alkalmi bélyegzők 28, 29, 30, 31, 32, 250, 251, 252, 253, 254, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351</p>	<p>4. Egyháztörténet</p> <p>Az ev. gyűjteményi múzeum 123, 125 Emléklap (1773) 126 Ev. gyülekezeti krónika 102 Kegytárgyakat öröklő (soproni) templomok és kápolnák (táblázat) 273 Nagy Balázs 1553. évi végrendeletéből 99</p> <p>5. Építéstörténet</p> <p>A Szent István-templom 54 Deákkút (1930) 51 Hatvan-turistaház (1935) 49 Hubertusz-vadászlak (1930) 48 Várhely-kilátó (1940) 50</p> <p>6. Gazdaságtörténet</p> <p>A behozatal megoszlása a harmincadhelyek között (statisztikai ábra) 237</p>
--	--

A bor, a búza és a zab árának alakulása Sopronban (grafikon)	26
A kivitel megoszlása a harmincadhelyek között (statisztikai ábra)	238
A soproni harmincadhely körzete (térkép)	232—233
Harmincadhelyek (XVI. sz.)	228
Pozsony és Sopron áruforgalma (táblázat)	235

7. Hadtörténet

A magyar nemzeti hadsereg előnyomulása	303
A 2. dandár anabázisa (1919)	301
Magyarországi hadihelyzet 1919. ápr. 16.	212
Magyarországi hadihelyzet 1919. máj. 30—jún. 10.	213
Magyarországi hadihelyzet 1919. júl. 22—aug. 2.	297
Magyarországi hadihelyzet 1919. aug. 1—8.	299

8. Iskolatörténet

Egyetemtörténeti iratok	39, 41
Erdélyi Diákokthron (emléktábla)	355, 356
Kisalföld-beli cikk	357
Levél az MSZMP megyei bizottságától	358
Soproni Hírlap-beli közlemény	359

9. Könyvészet

A „Homeliarius doctorum” (1493)	111
A „Nürnbergi biblia” (1483), színes melléklet a 2. számban	
A „Veronai biblia” (1394)	108, 109
Az Új Testamentum német fordítása	114
Cassai András műve	113
Luther bibliafordítása	115, 119

10. Művészet

a. Érmek	
Gábor Éva Mária: Misztikus geometria I.	172
Gáti Gábor: Szerelmes holdak	170

Horváth László: Történet	171
Kiss György: Szikla és tenger III.	170
Kiss Nagy András: Bronz grafika II.	172
Muzsnay Ákos: Zsoltár II.	168
Szabó György: Szélfogó I.	169

b. Festmények

Szarka Árpád: Balatoni vitorláskikötő	370
Szarka Árpád: Cádi borospincék	369
Szarka Árpád: Erdei tó	368
Szarka Árpád: Tavasz az Ikva-közben (1986): színes melléklet a 4. számban	

c. Szobrok, egyéb:

Hany Istók levelezőlapon	159
Kőkereszt a Győri úton	57
Meisseni füstölő	161, 163

11. Nyelvtörténet

A mihályi falucsúfolók (térképvázat)	285
--------------------------------------	-----

12. Politikatörténet

A Poropatic-halom	315, 317
Fischl Tibor menlevele	313
Ortsgruppenführer J. Berger levele	226

13. Sajtótörténet

A Magyar Hírmondó levele	261
Dechi Sámuel levele	262
Kultsár István felhívása (1806)	259

14. Településtörténet

II. József-féle térkép — részlet (Sopron)	44
Sopron város vázlatos térképe 1990. Melléklet a 2. számhoz	
Térkép-részlet (Sopron, 1931)	45

15. Zenetörténet

Horváth József karmester emléktáblája	67
---------------------------------------	----

FV 324

Magyar

SOPRONI SZEMLE

Kötelező olvasmány

SOPRONI SZEMLE

A Sopron Városi Tanács és a Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata

Alapította: Heimler Károly

Főszerkesztő: MOLLAY KÁROLY

A szerkesztőség tagjai:

BOGNÁR DEZSÓ, DOMONKOS OTTÓ, FARKAS IMRE, GOLLNHOFER SÁNDOR,
HÁRS JÓZSEF olvasószerkesztő, HILLER ISTVÁN titkár és technikai szerkesztő,
HORVÁTH ZOLTÁN, KÖRNYEI ATTILA, KUBINSZKY MIHÁLY, NYESÓ IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

	Lap
<i>Fenyő István:</i> Dukai Takách Judit költőné, a magyar klasszicizmus korszakában (Duka, 1795—Sopron, 1836)	1
<i>Fogarassy László:</i> Legitimista lett-e Prónay Pál a nyugat-magyarországi felkelés folyamán? (Prónay alezredes vallomása az Etelközi Szövetség vizsgálóbizottsága előtt az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről és a második restaurációs kísérletről)	11

HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

<i>Molnár László:</i> Fogarassy László 70 éves	20
<i>Mollay Károly:</i> Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig (Szélgjegyzetek Dányi Dezső és Zimányi Vera könyvéhez)	23

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Király Tibor:</i> Sopron a filatéliában. Tizennyolcadik közlemény	27
<i>Tatay Jenő:</i> Tatay János (1789—1862)	31
<i>Hiller István:</i> Adalék a soproni egyetem legújabbkori történetéhez	36
<i>Kuhmann Jenő:</i> Sopron környéki helynevek egy XVIII. században felmért térképen	43
<i>Nemeth Alajos:</i> Emléktábla a kurucdombi templom falán	52
<i>Kiss Jenő:</i> A rábaközi perecről	58

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

<i>Lomoschitz Pál:</i> Megnyitó beszéd a 160 éves Zeneegyesület kiállításán (1989. szeptember 30)	60
<i>Soproni József:</i> A Zenei Világnap soproni megnyitója (1989. szept. 30)	62
<i>Nagy Alpár:</i> A tizenkettedik emléktábla	65

MEGEMLEKEZÉSEK

<i>Szabó Jenő:</i> Mollay János (1911—1989)	72
---	----

SOPRONI KÖNYVESPOLC

<i>H. Elek Mária:</i> Szita Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944—1945. Budapest, 1989, 316 lap	77
<i>Metzl János:</i> Fogarassy László: A magyar—délszláv kapcsolatok katonai története 1918—1921. Baranyai Helytörténetírás 1985—1986, 537—574 (Baranyai Levéltári Füzetek 71. sz.). Pécs, 1986	80
<i>Fogarassy László:</i> Zsiga Tibor: Horthy ellen, a királyért. Budapest, 1989, 234 lap	81
<i>Kőhegyi Mihály:</i> Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, 1987, 192 S. + 119 Taf.	83
<i>Mollay Károly:</i> Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Budapest, 1989, 242 lap	84
<i>Hiller István:</i> Molnár Károly—Vaskó László: A magyar demokratikus tanügy negyven éve. Veszprém, 1985, 114 lap	85
<i>Mollay Károly:</i> Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1988, 821 + 822 lap	88
<i>T. Szőnyi Eszter:</i> Visy Zsolt: A római limes Magyarországon. Budapest, 1989	90
<i>Kőhegyi Mihály:</i> Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988, 643 lap	92

LEVÉLSZEKRÉNY

MUNKATÁRSAINK
INHALTSVERZEICHNIS

Címlap: Fotó Diebold Károly

SOPRONI SZEMLE

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

XLIV. ÉVFOLYAM

1990

I. SZÁM

Fenyő István:

Dukai Takách Judit költőné a magyar klasszicizmus korszakában*

(Duka, 1795—Sopron, 1836)

I. Előadásomat személyes mozzanattal szeretném kezdeni. Azzal, hogy irodalomtörténeti indulásom mai témámhoz. Dukai Takách Judit költői tevékenységéhez és ehhez a városhoz, Szombathelyhez kapcsolódik. Életem első publikációját, mint ifjú, itt működő középiskolai tanár 1954 őszén a költőnőről tettem közzé a *Vasmege* című helyi napilapban. Azóta nem kevesebb, mint harmincöt esztendő telt el, s ha ennyi idő — jóval több mint egy emberöltő — után a magamfajta filosz visszatér első szakmai próbálkozásainak színhelyére, akkor talán nincs kivetni való azon, ha ismét szembekerülni próbál egykori témájával. Természetesen másként, másfajta módszerrel teszem ezt, mint hajdanán. 1954-ben Dukai Takách Judit költészetét elsősorban mint korszakos reformkori irodalmi zsebkönyvünk, az *Aurora* munkatársának teljesítményét vizsgáltam. Ma viszont mint az 1815—1817 között bekövetkező, alapvető szemlélet- és ízlésváltásnak reprezentánsát kísérem meg mérlegre tenni ezt az életművet.

Félreértések elkerülése végett szögezzük le mindjárt az elején: Dukai Takách Judit nem volt jelentős költő. Versei közül mindössze néhány képviselői értéket, jelentős részük nem más, mint a kor nagy költői műveinek fogékony reminiscenciája, az egykor divatos irodalmi sablonok, konvenciók utánérzése. És mégis: Judit alakja, formátuma el nem hanyagolható mutatója a kor fejlődésének. Költőnéi fellépése önmagában jelzője az akkor bekövetkező irodalomtörténeti fordulópontnak, irodalmunk megújulásának. Nem mintha előtte nem szerepeltek volna már költőnék irodalmunkban: Petrőczy Kata Szidóniától kezdődően jelentkezésük meg-megújuló. E költőnőknek ismertsége, műveik hatósugara azonban jóval kisebb volt a Dukai Takách Juditénál. A vasi poétria híre immár az egész országban visszhangzott, a kor legjava alkotói vallották büszkén társuknak, versei a kor folyóirataiban és más irodalmi orgánumaiban rendre megjelentek, közel állt ahhoz, hogy a közvélemény immár hivatásos írónak ismerje el. S ez a gyorsan elért országos siker nem volt elválasztható attól, hogy Judit azonosulni tudott a kor leghaladóbb hazai irodalmi törekvéseivel, tudatos részvevőjévé vált a neoklasszikából a romantikába lejtő hazai irodalmi megújulásnak.

*Elhangzott 1989. szeptember 22-én, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szombathelyi vándorgyűlésén.

A költőnőnek már a gyermekkora, ifjúsága, pályakezdése is rendhagyóan alakult. Születésének idején, a XVIII. század utolsó évtizedében nők esetében idehaza teljességgel szokatlan volt az a magas fokú képzés, amelyben szülei részesítették. Abban az időben, amikor a leányokat nálunk legfeljebb olvasni tanították, írni már nemigen, Judit nyelveket tanult (utóbb németül még verselt is!), zongorázott, verseskötetekben mélyült el, tudomása volt a kor közéleti változásairól is. Egy olyan közszellem közepette, amikor a verselő nőket bolondnak tartották, a női hivatást pedig a feleség-anya-gazdaasszony hármasságon túl nem tudták elképzelni, apja, ahelyett, hogy leányát a versírásért megdorgálta volna, „édes atyai csókok között bátorította és sokféle ajándékokkal serkentette még többeknek az írására” (D. T. J. önéletrajza). Judit az ország akkor legműveltebb, legpolgárosultabb vidékén, a Kemenesalján látta meg a napvilágot, annak a literátus magyar középnemességnek leszármazottjaként, amelynek a hazai irodalmi műveltség oly sokat köszönhetett. Ne feledjük: a Kemenesalján laktak a Berzsényiek, Kisfaludyak, Döbrenteiek is — azok tehát, akiknek bőséggel lesz szerepük Judit tevékenységében.

Indulásakor tagadhatatlan szerencse is kísérte. Mert számára Berzsényi nemcsak tőle járóföldre lakó nagy költő volt, hanem rokon is (unokanővérének, Dukai Takách Zsuzsannának férje), Döbrentei Gábort szintén rokonai közé számíthatta, mint ahogyan Bárány Boldizsárt, Katona József költő-kritikus barátját és Stettner-Zádor Györgyöt, az Aurora-kör tagját, Vörösmarty legjobb barátját szintűgy. Valamennyiüktől kapott hasznos inspirációkat. S az is segítette pályáján, hogy a megye egyik leggazdagabb földesurának volt az egyetlen gyermeke (Berzsényi nem véletlenül írta róla Kazinczyt tájékoztató első levelében, hogy „szép értéke legalább megér hetven ezeret”): az ilyen jómódú birtokos leányra jobban odafigyeltek. S éppen nem utolsósorban: hırnevében közrejátszott az is, hogy Judit messzeföldön híres szépség volt, férfiak szívét megdobogtató jelenség, s életvidám társalgásával, derős, üde egyéniségével kamatoztatni is tudta ezt a szépséget. Ahol megjelent, ott egyenrangú partnere tudott lenni a férfitársaságnak. Szépsége még száz év múltán, még visszfényében is meg tudta ragadni a kései kritikus, Schöpflin Aladár képzeletét, aki a *Nyugat*ban így írt Judit miniatűr-arcképéről: „Barna hajú, őzike tekintetű, picike szájú, hamvas őszibarack arcú leány, görögös piros köpeny van hanyagul átalvetve mélyen kivágott fehér empire-ruháján, melynek ujja éppen, hogy csak a vállat fõdi el, gömbölyű karja meztelen, apró kis kezei egy hárfa húrjain játszanak ... Csupa poézis ... csupa illat, csupa édesség. Ezt a képet csak mosolyogva lehet nézni.”

Ezzel együtt sikerének titka leginkább abban rejlett, hogy Judit valósággal az idõ küldötte volt: megtestesítette azt a polgárosult hazai nőideált, amelyre a nemzeti irodalom, nemzeti műveltség kifejlesztése érdekében Kármán József óta olyannyira sóvárogtak a „kiművelt emberfõk”. Ő valóban „honunk szebbelkű leánya”-inak egyike volt, akiknek az ifjabbik Kisfaludy az *Aurorát* „ajándékul” szánta, hogy „legyen, amivel a szívek bálványi nemzeti érzéseiket táplálhassák”. Judit fellépése — sok más tényezõvel együtt — mintegy elõlegezte a reformkori, új típusú nemzeti tudat sarjadását.

Műveltségének elmélyülésében hatékonyan közrejátszott, hogy kora ifjúságában több ízben is hosszabb idõt sikerült töltenie Sopronban. Elõször német szõra küldték a városba, majd 1812-ben apja ismét ide hozta, hogy gazdaasszonyt neveljenek belõle. Sopron már ekkor Nyugat-Magyarország igazi kulturális központja volt, magas műveltségű kereskedõ és kézműves polgársággal, viszonylag fejlett urbanizációval, ahol olyan fogékony leánynak, mint Judit, számos művelõ-

dési élményben lehetett része. Elősegítette ezt az, hogy a városban működött ek-kortájt előbb evangélikus prédikátorként, majd szuperintendensként Kis János költő, Kazinczy barátja és állandó levelezőtársa, akinek háza — mint Csatkai Endre írja — „valóságos mágnes” volt, amely idevonzotta az ország íróit és iro-dalompártolóit. Kis János emlékezéseiből tudjuk, hogy védőszárnyai alá vette a tanulni vágyó leányt. Nyilvánvalóan megismertette Sopron nevezetességeivel is. A város egyaránt igen közel fekszik Bécshez és Pozsonyhoz: a nyugat-európai

kultúra eredményei tehát könnyen eljuthattak ide. Kulturális fejlettségéről egy hazánkba látogató külföldi utazó, Francois Sulpice Beudant, a párizsi egyetem természettudományi professzora adja a leghitelesebb tanúságot, aki 1818-ban fordult meg Sopronban. Megbecsülő észrevételei annál értékesebbek, mert különben Beudant az ország egészének közállapotairól lesújtóan ítél, elvadult, félig-meddig civilizálatlan vidéknek minősíti Magyarországot. Sopronról viszont a következőket jegyzi meg: „Találni Sopronban nyomdákat, könyvkereskedéseket, különböző gyárakat, különböző boltokat és általában mindenfélét, ami az élet folyásához szükséges.”

A városban Judit gyönyörű palotákat és patriciusházakat, templomokat lát-hatott, színházba járhatott (1769 óta működött itt a német teátrum, épp az ő soproni tartózkodása idején játszott a színházban Ferdinand Raimund, a későbbi híres osztrák színész és drámaíró), operaelőadásokat, Shakespeare- és Goethe-

bemutatókat tekinthetett meg. Emellett koncertekre is eljuthatott: a városban sűrűn fordultak meg külföldi zenekarok, olyannyira, hogy Sopron kifejezetten „zeneváros” hírében állott.

Judit számára a településnek legnagyobb kulturális értéke mindazonáltal nyilván az evangélikus líceumban 1790 óta folyamatosan működő Soproni Magyar Társaság volt, melyet épp az a Kis János alapított, aki őt pártfogolta. E magyar kultúra, magyar irodalom ápolására, terjesztésére alakult ifjúsági kör valószínű fókuszává vált a hazai literatúrának: olyan írók kerültek ki tagjai közül, mint Berzsenyi Dániel, Döbrentei Gábor, Schedius Lajos, Edvi Illés Pál, Vajda Péter, Székács József. Tanárai között ott találjuk Magda Pált, a kor híres statisztikusát, Rummy Károly Györgyöt, a neves író-polihisztor. Kis János bizonyosan kieszközölte Juditnak, hogy használhassa a líceum tizenegyezer kötetes könyvtárát, amelyben több mint ezer kötet magyar nyelvű volt, hogy olvashassa a lapokat, folyóiratokat — a diákok minden hazai időszaki sajtóterméket járattak.

Egyedülálló volt ez a soproni önképzőkör — minden más hazai ifjúsági egyesület utóbb ezt választotta mintául. Fiataltjai valósággal az irodalom bővítésében éltek, azt — az alapító Kis János, majd az őt titoknoki minőségében követő Döbrentei szellemében — ideálvilágnak tekintették. A kortárs erről így nyilatkozik: „Művelődés volt az ő jelszavok, s elöl mentek egy nemzet előtt útmutatásokkal, lelkesítésekkel ők s némely más rokonérzetű honfitársaik”. Judit itt szerezte első ismereteit a kortársi magyar irodalomról, mint ahogyan az ott honinál jóval fejlettebb, polgárosuló törekvésekről is. Hogy mivel gazdagította őt Sopron, azt legkifejezőbbben a messze távolból is ide vágyakozó Kazinczy fogalmazta meg 1793-ban Kis Jánosnak küldött levelében: „... ti vagytok azok, és tágasabban, a Soproni Társaság az, amiből mindent várok. Minden kétségen kívül legyen az, hogy a Lutheranusok Oskoláiból jönnek ki azok az Ifjak, akik Aesthezissel dicsekedhetnek. Városokban neveltetvén, Muzsikát és valami kevés Festést, s Németül tudván, a Német Írók Munkáinak ismeretségét tehetitek magatokévá melyek nélkül haszontalan igyekszik valaki hazai Literatúránkat boldogítani.” A széphalmi vezér annyira becsülte a soproni kultúra fejlettségét, hogy másfél évtizeddel később is — épp abban az időben, amikor Dukai Takách Judit itt élt — így írt erről a városba kerülő Rummy Károly Györgynek: „Ich gratuliere Ihnen herzlichst zu dem Professorat in Oedenburg . . . Gehen Sie mein lieber Freund, gehen Sie hin. In der Nähe eines Kis, in einer Stadt, wo es einige gute Köpfe gibt, nahe zu Wien, zu Pressburg, und Raab zu seyn, ist etwas ganz anders, als in Schmölnitz das Evangelium zu predigen.” Judit soproni tartózkodása, a város kulturális életében való részvétele különben beépült a városban élők köztudatába is. Vajda Péter, a reformkor nevezetes költő-publicistája, 1819—1826 között a líceum diákja, például *Dalhon* című művének egyik részletében, a *Búcsú Sopronytól* címűben a költőnőt külön is megemlíti: „... megyek emlékeddel Soprony, emlékezetekkel ibolyák s főleg emlékeddel Malvina”.

Elképzelhető, hogy Judit versírással már első soproni tartózkodása idején megpróbálkozott. Az is lehet, persze, hogy erre csak később, odahaza, Dukán került sor. Annyi bizonyos, hogy költői pályakezdése mindenekelőtt a népköltészet égisze alatt történt. A Kemenesalján hallott népdalok nyomán próbált meg először verselgetni. Ennek hatása nyilvánult meg kezdeti verseinek virágszimbolikájában, a színek váltogatásában-ellentétezésében, a kétütemű nyolcasok pergő ritmusában, a többszótagú, tiszta rímekben, s legfőképp a naív szemléletben. Gyakoriak indulásakor a Himfyre emlékeztető szentimentális, kesergő konvenciók és formahatások is. (Kisfaludy Sándor dalciklusa volt különben csaknem

az első verseskönyv, amelyet Judit olvasott.) Emellett nem nehéz ráérezni első szárnypróbálgatásaiban hol Kis János, hol Ányos, Virág Benedek, Pálóczi Horváth Ádám, olykor még Gvadányi hatására is. Jóérzékű formagyakorlás ez tehát, amely azonban az igazi önkifejezéstől még visszariad. Az ifjú poétria nagy igyekezettel igyekszik sajátjaként népszerűsíteni a kor jelentős költőinek megszólalási modorát, lírai gesztusnyelvét.

Egyfajta hatást azonban már ekkor érdemes megkülönböztetnünk: Berzsenyiét. Juditnak *A tél* című versében tűnik fel először a jellegzetes mitológiai kellektár, s vele a berzsenyies melankólia, a mulandóságélmény. Ez az utóbbi azonban nála nem csupán átvett inspiráció, hanem állandó létszuggesztió, élethangulat, egy alapvetően pesszimista életérzés nem múló kifejeződése. Szokatlan jelenség virágzó fiatal leánynál. Mi lehetett ennek az oka? Egyes verseinek sejtelmes célzásaiból kivehetően leginkább egy titkolt boldogtalan szerelem emléke tette ily bánatossá. Magába fojtja ezt — szerelmi költészetével még Kisfaludy Sándornak is konvenciók során kellett áttörnie. Nemhogy egy fiatal leánynak megengedték volna érzelmeinek nyílt megvallását! —, csupán távolról utal erre, mint például az *Esti fantáziában*:

„De titokban sóhajt s kiért, nem mondhatja,
Fájdalmát egyedül önmagának tartja”.

Összetevője lehetett kesergésének a költőnői mivolta következtében elszenvedett méltánytalanságok, rosszhiszemű pletykák miatti fájdalom is — nemegyszer panaszkodik erről. S ami e pályaválasztással összefügg: az elhivatottságához képest méltatlan, várható házasság előérzete is motiváló tényezője lehetett e bánatos merengésnek. Mindazonáltal az emberi sors mulandóságán érzett melankólia, ami a fiatal, különben oly víg alaptermészetű leányt eltölti, jóval több egyéni diszpozícióknál: része annak az egész korszakon át tartó „kesergő” nemesi költészetnek, amely körülbelül *A kesergő szerelemmel* kezdődik, majd Kisfaludy pesszimista kicsengésű regéin, Berzsenyi elégiáin, Kölcsey hazafias nagyversein, az ifjabbik Kisfaludy színdarabjain át Vörösmarty korai drámáig és a *Zalán futásáig* vezet, — addig, amíg a polgári átalakulást vezető liberális nemesiség meg nem kezdi az ország felemelkedéséért vívott harcot. Judit mulandóságélményét is nyilván táplálta a napóleoni korszak vérzivatarra, amely megkérdőjelezte a kor embere számára az élet értelmét és értékét, s még inkább a nemesi életforma kezdődő megingása, azoknak a kétségeknek kivetítése, amelyek a XIX. század első évtizedeiben a fogékony nemesi elméket idehaza már óhatatlanul elővették. Európa nagy változásai arra emlékeztették őket, hogy a hazai nemesi lét stabilitása is mihamar meginoghat.

Szelidség, báj, kedves nyúltság, mérsékelt elégikuság — ezek Juditnak, ha önnön érzéseit adja, költői vonásai. Mint például *Tölcsey Csányi Zsófia kisasszony sirhalmánál* című sirversében. De még ilyenkor is Berzsenyi búsongása, lemondása visszhangzik a fiatal női lélek jóval enyhültebb, visszafogottabb kedélyreflexióiban. Az utolsó strófát akár *A közelítő tél* költője is írhatta volna:

„Így tépi a szélvész rózsák leveleit,
Ha szakasztásokra kinyújtjuk kezünket;
Így dülja a balsors szívünk örömeit,
Míg fel nem forgatja parányi életünket.”

Judit minél egyszerűbb, annál hitelesebb. Egyszerűségével, konvenciótlan őszinteségével kerül az olvasóhoz közel a rövid, 8—7-es sorokban írott *Malvina keserve* című elégiájában. Alaphangulata itt is a bánat, de a népiesség eszköz-

tára — az ismétlések, párhuzamok, fokozások — lekerekítik, enyhítik az érzelmeket. Itt is, másutt is kerüli az elemibb, konvulzívabb megnyilatkozásokat — egy költőnőnek fokozottan alkalmazkodnia kell a közízléshez.

Ami a közeletet illeti, e periódusában még jöttányit sem tér el a kor szokványosan nemesi ideológiájától. *Barátomhoz ki 1809-ben nemesi sereggel táborba indult* című ódájában sorra e nemesi nacionalizmus rekvizitumait találjuk az ősi dicsőségtől a szép nemesi szabadságig, a bajnoki vitézségtől Árpád el nem fajult véreig. Jeleként annak, hogy Judit egyelőre inkább témákat versel meg, mintsem érzelmeket, élményeket, lelki folyamatokat.

2. Költői fejlődésében a fordulat akkor következik be, amikor 1814 nyarán Döbrentei Gábor olaszországi útjáról hazatérőben barátaival, az ifjú Wesselényi Miklóssal és annak neve'őjével, Pataky Mózzsal együtt meglátogatja őt lakhelyén. Az ifjú és elhíresülni kezdő poétria tehetségéről Döbrentei először a Sárvárott patvaristáskodó fiatal költőtől és későbbi drámaírótól, Horváth József Elektől értesült, aki már 1811-től kezdve terjesztette megyeszerte Judit költői hírnevét. Horváth volt az, aki tájékoztatta Berzsenyit is rokona munkásságáról. Döbrentei és Berzsenyi pedig, amint meggyőződtek a leány elhivatottságáról, siettek róla tudósítani Kazinczyt. Ama bizonyos, Olaszországból hazatérőben tett dukai látogatásról is Döbrenteinek Széphalomra írt leveléből értesülünk. Akkor kerítettek sort erre a vizitre, miután meglátogatták Berzsenyit és Kisfaludy Sándort: már ez a sorrend is megemelte Judit költői ázsióját. Az erdélyiek felolvastatták vele verseit. ünnepélyesen költőnővé avatták. Osszián módján a *Malvina* nevet adva neki. Össze is tegeződtek — jeleként annak, hogy az irodalom respublikájában a nemeknek sincs különbsége. Mindiárt kezébe adták a frissen megjelent *Erdélyi Múzeum* első számát. Döbrentei elmondta törekvéseiket, s a leány, kinek életében ez volt a legemlékezetesebb nap, hívévé szegődött a neoklasszicista tanításoknak. Utóbb a folyóirat munkatársává is foadták — közölve tőle azt az ódát, amelyet Judit e látogatás emlékére Döbrenteihez írt. A szerkesztő azután ehhez társította a folyóiratban Berzsenyinek a költőnőt ünneplő, gyönyörű ódai episztoláját.

A siker azonban ezzel nem zárult le. Mert Judit feltűnésének híre Kazinczyt is felvillanyozta (közben a leány levélben maga is jelentkezett nála). Széphalom ura szerint Judit „méltó a tömjénre”. Mindjárt tovább is adta a hírt barátjának, Desseffy Józsefnek, aki nvomban versben ünnevelte Kemenesalja leányát. Kazinczy pedig a legtöbbet tette, amit ebben a helyzetben tehetett: a rosszakarókkal szemben biztosságot, öntudatot, önbizalmat adott Juditnak. 1815-ben a következőket írta neki: „Ne rettegie kisasszony azt a vádat, hogy amely leány verset ír, nem lehet jó asszonya a háznak; így ítéi a közönséges ember.”

Döbrentei ugyanakkor ismételten poétikai instrukciókat nyújtott, könyveket kölcsönzött a leánynak. Nagyrészt az ő nyomán vallotta Judit azontúl azt, hogy a költészet isteni szikra, a teremtő elme az istenség letéteménvese, s hogy amikor az ily „istenfiak” társulnak, akkor jött el a tudománvoknak (ez itt elsősorban a szépirodalmat jelenti) dicső ideje. Immár azonosult oly nagy jövőjű gondolatokkal is, hogy az alkotót a merész és eredeti kézelet, az akadályok legyőzése jellemzi, továbbá az emelkedett méltóság, a „fentebb stil”, nem utolsósorban pedig az irodalom nemzeti közösségteremtő funkciójának vállalása.

Többé-kevésbé ilyen tanításokban részesült Judit Berzsenyitől is. Kiegészítve oly fontos ideákkal, hogy a poétának szépnél, nagynál egyebet mondani nem szabad, a legnagyobb tárgyakat és gondolatokat a lehető legtömörebben kell megörökítenie, s hogy a poézis lelki muzsika. A levél különben, amelyben mind-

ezt Berzsenyi összefoglalta, alighanem még fontosabb volt a költő, mint Judit számára: a leány vonzó személyisége alkalmat adott neki poétikája kinyilvánítására.

Sokan vélekednek úgy, hogy a költő szerelmes volt felesége unokahugába. Lehetséges, sőt valószínű. Az azonban bizonyos, hogy Dudi — Berzsenyi így nevezte őt — a költő életének egyik utolsó fényvillanása volt. Többször meglátogatta őt Dukán, s nagyon jól érezte magát társaságában. Hallgassuk meg erről Judit feljegyzéseit: „Nov. 14 (1814) a halhatatlan Berzsenyi volt nálunk, isteni mód mulattuk magunkat.” Félévvel később: „Egész héten mindennap vendégeim voltak, s utoljára jött a legkedvesebb vendég, a mi Berzsenyink. Igen jól töltöttük időnket; délután mind egész estvélyig olvastatott vélem ... Igen jó kedve volt nálunk; kimondhatatlan sokat nevettem vele; örülök, hogy Dukában mindég vig kedvvel van”.

Emellett nyilván költőileg is becsülte a leányt — különben aligha írta volna meg neki említett levelét, s főképp aligha neki címezte volna a nőemancipáció mellett sikra szálló versét. Ha Judit semmit sem tett volna, a hozzá intézett episztoła révén is beírta volna nevét a magyar irodalom történetébe. Nagyerejű költői vallomás ez az alkotás, hitvallás a nő magasrendű társadalmi elhivatottsága mellett. A nő a szabadság, a szabad teremtés letéteményesévé válik Berzsenyi versében, az alkotói lélek megtestülésévé, a legfőbb emberi értékek felszabadult birtokosává. Judit mint nő és mint költő egyaránt földöntúli lénygé magasztosul — a költő felövezi őt a klasszicista mitológia megannyi ünneplő jelképével. Személyes érzelmi konfesszió és elvi mondanivaló, affektív bensőség és felvilágosult gondolat, korszerű érvelés és antik kelléktár ritka egysége teszi emlékezetessé a megnyilatkozást. S a vallomás szárnyaló lendülete, amellyel Berzsenyi Judit alakjára ráruházta mindazt a belső fényt, szépség-, szabadság- és tisztaságigényt, amelyet bensejében felhalmozott.

Nemcsak ő látott a leányban „istenné”-t — az volt Judit a kor másik nagy hazai tragikus költője, Katona József számára is. Ünneplő verset írt ő is a soha nem látott poetriához, a „kegy” és a „rény”, azaz a grácia és az erény páratlan megtestesülésének tartva őt „A magyar Olympos világán, hol oly álmos még a drágán vett homálytól fedezett lét”. Egy égi világ küldöttének, az ember istenné válhatása letéteményesének tűnt Judit a földi világtól mind reménytelenebbül elhúzódo Katona szemében.

Mindazonáltal a költő legnagyobb sikerét a keszthelyi helikoni ünnepségeken való részvételével aratta. Festetics György irodalmi ünnepélyein először gyűltek össze magyar írók, bemutatva műveiket, gondolatokat cserélve literatúránk jövőjéről — tanúságot téve egyszersmind irodalmunk rangjának megemelkedéséről, nemzetivé válásáról, ugyanakkor a később oly fontossá váló érdek-egyesítési politika sarjadásáról is. Ez ünnepségeken Judit volt a központ, mintegy megtestesítője a műzsáknak: „... az én barna Malvinám, ki az ő tölgy koszorújában s Gratiáktól tanult öltözetében innoeünk istennéje vala” — írja erről büszkén-boldogan Berzsenyi Kazinczynak. Nem a felolvasott versek minősége volt itt a lényeges (alkalmi dicsérida volt a többségük), hanem az ország szellemi embereinek első találkozása, s még inkább az, hogy az ortológia jegyében indult találkozók végül is a nyelvújítási harcokat lezáró egység előmozdítójává váltak. E megbékélésben pedig úgyszintén kiemelkedő szerep jutott a költőnek — Berzsenyi és Pálóczi Horváth Ádám mellett kedvességével, bájjával ő vette rá a Kazinczyval szemben elfogult grófort arra, hogy békejobbot nyújtson a széphalmi vezérnek. Míg az első ünnepélyen, 1817 februárjában Gyöngyösin kívü-

csak dunántúli költőknek, Berzsenyinek, Kisfaludy Sándornak, Pálóczi Horváthnak és Juditnak ültettek fát, esztendővel később már Kazinczynak és Csokonainak is. Szimbolikusan tekinthető aktus volt ez: elültették a reformkori magyar irodalom virágba boruló fáját.

3. Az erdélyiek látogatása után megváltozik Judit költészetének karaktere. A népköltészeti hatásnak vége, helyette a klasszicizmus szemlélet- és stílusformái telítik verseit. Jellegzetesen mutatják mindezt a látogató fiatalokhoz intézett versei, mindenekelőtt Döbrenteihez írott ódája. A költészet immár Malvina számára is lángba hozó tűz, az érzékeny szív áradása, a magas egekbe emelő érzés hona. Másik világ, hol a költő többé nem köznapi lények között éli napjait, hanem emberek és angyalok életének részese lesz. Döbrenteiék az egyenrangúság, a befogadtatás boldogságával ajándékozták meg őt — egy poétai ideálvilág magasztos fényével.

Ódák sorát zengi ekkor Judit, s ezekben, sajnos, sok a mesterkéeltség, a sablon. Értékesebb közülük a *Vajda Albert barátomhoz* című, mert benne vallomást tesz önnön lírai természetéről, s mert itt a feszes klasszicista terminológiát a nő megnyilatkozás intimitása ellensúlyozza. Akként azonosul a magasztos ideálokkal, hogy magát női mivolta miatt azokhoz gyöngének minősíti: szerénysége még inkább fénybe állítja a költészet Parnasszus-voltát. Hogy mennyire híve lett az új törekvéseknek, mutatja a nyelvújítás összetett szavainak özöne is — nyolcat számoltunk a versben össze. Még inkább az új ideálok, a felvilágosodás embereszménye jegyében fogant a *Sigray József grófhhoz* intézett óda, a nemzetéért önfeláldozóan búzgulkodó közéleti ember felmagasztalása. Vezérszavai jellegzetesek: *polgár, közjó, közhaszon*. A vers a felvilágosodás műveltségeszményét foglalja össze, ugyanakkor valamit anticipál már a reformkor szellemiségéből is. Nem vész el azonban az eszmék magasában — melléjük társítja a maga természetbe elvonuló szentimentális helyzetképét. Ennek gyengédsége, rokkoló bája Judit legigazabb hangja:

„A lelketemelő magánynak bájai
S kellemeikkel játszó völgyek virágai
Illatjokat öntik;
Hol kiseded madárcák tarkáznak galyokat
S víg hanggal zengenek tiszta himnusokat
S a hajnalt köszöntik.”

A múlandóság-téma ez idő tájt is továbbhullámszik költészetében: *A beteg Malvina* című elégiájában ismét megsejteti az olvasóval búsongása okát: szerelmi boldogtalanságát. Weöres Sándor úgy sejtí, hogy az ifjú költő az ötvenhét éves Pálóczi Horváth Ádámba volt szerelmes. Tény, hogy Judit őt is rajongó versekkel árasztotta el, az is, hogy Pálóczi Horváth a leányt bevonta a dunántúli költőknéknél általa szervezett körébe, az ún. Göcseji Helikonba, ám annak, hogy Judit a tanítványi rajongáson túl is érzett volna valamit az idősödő somogyi „Orpheus” iránt, a költőnek egyetlen homályos mitológiai versutalásán kívül nincs semmi bizonyossága.

A szerelmi boldogtalanság élményéből kétségkívül tartalmas, hiteles lírizmus fejlődhetne ki, de ezt a konvenciók tilalma továbbra is megakadályozza. Marad az általános jellegű, s kissé üres búsongó érzelmesség. Hitelesebb ekkori verseinek átlagánál a visszaemlékező, epikus líraiság hangja: gyermekkorra emlékeztető idézi meg Himfy nyomán, hogy a boldog gyermekégre következő szomorú időköt panaszolja. Immár a természet hervadása is a sajátjára emlékezteti (*Visz-*

számlékezés). Rokon hangulat szülte az a megragadó — s nála ritka — saphicum, amelyben Berzsenyi módjára az öröm tovatűntét siratja. *A farsang utolsó órájában* ritmusaiban tömören és koncentráltan ráeszmél arra ő is, hogy minden csak jelenés, minden az ég alatt. Reminiscencia? Mintha nemcsak az lenne, mintha Judit megsejtett volna valamit e strófákban reménytelen házasságából, korai halálából.

A költő továbbra is akkor írja legjobb verseit, ha saját falusi magányát énekli. Mint például *Az én magányom* naív, egyszerű és közvetlen versszakai-
ban. Itt nem akar többnek látszani, mint kedves fiatal leánynak. Ugyancsak megkapó *Klavíromhoz* című elégikus dala, hol arról a vigasztalásról szól, amelyet számára kedvelt hangszere nyújt. A zenélés, a költészet enyhely az ő számára, mert kiemel a hétköznapiakból, elröpít a jelen világából. Ez a fiatal lány a lelke mélyén idegennek érzi magát abban a világban, amelybe beleszületett. Alaptémája, alaphangoltsága ezért mindvégig az elvagyódásé: hol a költészet ideálvilágában, hol a természet csendes magányában keres menekülést. Legtisztábban 1816-ban alkotott *Die Hoffnung* című versében vall erről:

„Dort werde ich auch einst finden
Den Wunsch, den ich hier nicht fand;
Dort wird meinen Bund auflösen
Eine göttlichere Hand.”

Helikoni versei viszont értéktelenek. Csupa alkalmi, lojalitástól áradó magasztalása a hatalomnak, az uralkodóház tagjainak. Írjon bár I. Ferenc királyról vagy Ferdinánd trónörököséről, csupán a feudális nacionalizmus közhelyeit képes variálni az atyai uralkodóról s a szép nemesi szabadságról. Kétségtelen viszont, hogy egyik helikoni versében megjelenik a nép is, a Berzsenyi példája nyomán írt *Keszthely-vidék leírásában*, ám merőben idillikusan, problémátlanul, az egyszerű boldogság hordozójaként. A tökéletes harmónia világát láttatja Judit a magyar vidék tájain, melynek földi istenné emelkedő ura Festetics. Innen vagyunk még az igazi irodalmi népiességen, a parasztság itt csupán az élet engedelmes elfogadásának kifejezője.

Világ- és társadalomszemlélete ekkor sajátos kettősséget mutat. Egyfelől továbbra is bőséggel szerepelnek nála a feudális nacionalizmus ideológiai sablonjai, másfelől viszont feltűnnek már új, szabadabb szemléleti értékjegyek is. Tudata átalakulóban van, miként legjobb nemzedéktársainak is. *A magyar hon dicsősége* című ódája például telítve van a régi vágású konvenciókkal — mintha csak a század eleji Berzsenyi írta volna:

„Fenn vagy még nemzetünk régi dicsősége
Nem emészthetett meg rá tódult fellegek
Rontó villámtüze” stb.

Ugyanakkor *A hazához* című ódában a nemesi alkotmány, a bajnoki erények magasztalása után a háborús dicsőséget már nem tartja érdemnek, immár többre értékeli a szelíd múzsák szent barátságát. Újfajta magyarságeszmény felé kezd orientálódni tehát: a polgárosult, a szellemi értékekre tekintő nemzetideált vallja magáénak. Jeleként annak, hogy életének változása egy további fejlődéssel kecsegtető költői utat szakított meg.

4. 1818 nyarán ugyanis a költő férjhezment és Pátyra költözött. Meghozta egy olyan fiatalemberhez, akinek nem volt érzéke a költészet magasságaihoz. Juditból Göndöczné lett. Feleség és anya — négy lánya született. S ahogyan gyermekei világra jöttek, úgy apadt el költészete. A meghatározó ebben valószínű-

leg az volt, hogy nem szerette igazán férjét, s immár a költészet sem jelentett számára kiutat. *Az én sorsom* című költeményében ír is erről. A huszas-harmincas évek fordulóján azután megpróbáltatások érik. Előbb egyik leánya hal meg, majd férje. 1835-ben ismét férjhez megy, férje egyik barátjához, akitől ismét születik egy gyermeke. Messze tűntek már ekkor számára a helikoni álmok. Korán hal meg. 1836 tavaszán, Sopronban a „morbus hungaricus” áldozataként. Mindössze két hónappal élte túl Berzsenyit.

Az utolsó versek anyagában furcsa ellentmondást észlelhetünk. Egyfelül megelégedett, nyugodt házasságról szól bennük. másfelől némán hullatott könnyekről, kirendelt sorsról, magára kényszerített megbékélésről. *Az én lakhelyem* című verse tükrözi ezt leginkább: arról énekel, hogy csendes kalibában él a Rába partján, gyönyörködve kis kertjében. eleget téve feleségi és édesanyai kötelességeinek, majd váratlanul béketúréről, visszafojtott sírásról ejt panaszsztót. Utóbb is hol arról ír, hogy férjével egyszerre kíván meghalni (*Férjemhez*), hol leánysága elvesztett aranykoráról (*Sóhajtság az elmúlt idő után*). *Malvina Ninája bölcsőjénél* című dalában is az anyai szeretet szép vallomása mellett belső nyugtalanságáról, háborgó lélekállapotáról ad számot, s főképp: balul sikerült házasságára utal félreérthetetlenül:

„Sírok Náncsim! ha a halál
Semmisíti termeted;
Sírok, — ha élsz s egy méltatlan
Karján hervad életed.”

Utolsó fennmaradt versében, *Az én sorsomban* egész életét összefoglalja. A mérleg nyelve bizony a meg nem értett asszony boldogtalansága felé hajlik itt: arra utal, hogy házassága menekülés volt a megcsalt remények elől. Ifjúságának férfiideálja hamar semmivé lett, ekkor jelentkezett nála jövődjő férje, kezdetben meglehetősen kedvezőtlen fogadtatással:

„Elborzadtam látására
Ő szelíden mosolygott;”

Szomorú számvetés ez az egykori remények után: a parlagi nemesi életforma, a pusztán asszonyi életvitel igénytelensége Malvinában tönkretette a költőt. A női intellektus számára még nem nyílt tartós szabadulás.

Kár volt érte. Egy nemzeti irodalmat ugyanis sokféle eszközzel lehet szolgálni. Mindenekelőtt természetesen művekkel. Elő lehet mozdítani az ügyet úgy is, ha az író t valaminő módon segítik abban, hogy műve eljuthasson az olvasóhoz. Emellett azonban a nagy alkotóknak a rokon lelkek, a megértő társak együttérzésére is elemi szüksége van. Arra a tudatra, hogy elvágódásában, új utakra törő tevékenységében nincs egyedül. Hogy vannak olyanok — fiatal és tiszta lelkek — akik továbbhullámoztatni, a maguk lehetőségeivel népszerűsíteni hajlandók a kiemelkedő alkotókat feszítő törekvéseket. Verseivel és az esztétikai újításokhoz társuló magatartásával Dukai Takách Judit is e költői lelkek sorába tartozott.

Legitimista lett-e Prónay Pál a nyugat-magyarországi felkelés folyamán?

(Prónay alezredes vallomása az Etelközi Szövetség vizsgálóbizottsága előtt az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről és a második restaurációs kísérletről)

Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin 1963-ban közzétettek egy válogatást Prónay Pálnak a naplójából, amely hasznos volt a fehér terror története iránt érdeklődők részére, de az olvasó vajmi keveset tudott meg a korabeli nyugat-magyarországi eseményekről.¹ Ami a szerkesztők figyelmét elkerülte: Fényes László „Az Ember” c. New York-i emigráns lap 1926. november 8-i számában a Sefcsik ügyről írt cikkében megírta, hogy ő a magyarországi szociáldemokrata párt megbízásából 626 meggyilkolt áldozat adatait gyűjtötte össze.²

A Prónay-napló nyugat-magyarországi vonatkozásaiból végül is a Soproni Szemle XL. (1986-os) évfolyamában jelent meg egy válogatás négy részletben e sorok írójának a szerkesztésében. A Bengyel—Folkusházy-féle, a második restaurációs kísérletről tíz példányban megjelent és a második restaurációs kísérlet katonai történetével foglalkozó titkos kiadvány nem támasztja alá, hogy Prónay a nyugat-magyarországi felkelés idején a legitimistákhoz csatlakozott volna. Naplója és a levéltári anyag azt bizonyítja, hogy Horthy kormányzó híve volt és maradt és csak akkor pártolt volna a királyhoz, ha előzőleg a kormányzó is megtette volna. Az újabb irodalomban felmerült olyan megállapítás, hogy Prónay lekötötte magát a legitimista mozgalom (pontosabban: a karlisták) mellett. Ha ez megfelelne a valóságnak, akkor Prónay ellen éppen olyan bírósági eljárást indítottak volna, mint a királypucss többi szereplője ellen. Nem indítottak azért, mert Prónay memoárjaiban „Horthy megtagadja az EKSZ-et” cím alatt megírta, hogy az ellene emelt „gazdátlan vádak tisztázására és kivizsgálására” a kormányzótól „egy objektív és komoly férfiakkól álló zsűrit”, tehát becsületbíróságot kért, amely az Etelközi Szövetség tagjaiból meg is alakult. A bizottság elnöke Sávoly János altábornagy, tagjai Nádossy Imre országos rendőrfőkapitány, Braun Géza nyugalmazott százados, likörgyáros, Görgey György és igmándi Hegyessy Géza alezredek voltak. E bizottság 1921 vége felé kezdte meg működését, számára Prónay memorandumot dolgozott ki, amelynek egyik példányát Horthy kormányzónak is elküldte. E memorandumban röviden összefoglalta a korabeli nyugat-magyarországi eseményeket és naplója III. kötetében mint 43. sz. dokumentumot tette közzé. Ez és a következő okmány a Szabó—Pamlényi féle válogatásból teljesen kimaradt.³ Amikor Prónay első ízben jelent meg a Sávoly-féle

1 „A határban a Halál kaszája...” (Budapest, 1963) c. kiadvány szövegének 347 oldalából csak 31 oldal a nyugat-magyarországi felkelésre vonatkozó válogatás. Jóval kimerítőbb e sorok írójának szerkesztésében megjelent válogatás a Soproni Szemle 1986-os évfolyamában.

2 Fényes „A Scheftsik eset” cím alatt csak néhány sort írt az adatgyűjtésről. Nyilván mindent kimerített, mert az államügyészség ötszáz bírói ítélet nélküli kivégzést tartott nyilván, az ellenforradalmi bíróság ítélete alapján hatvannyolc embert végeztek ki. A Prónay-különítmény rovásán 150 halálos áldozat van. (A román királyi hadsereg a magyar proletárdiktatúra leverése kapcsán 647 embert végzett ki!)

3 Konkrétan a kézirat 225—232. oldalain van a XLIII. okmány sűrűn gépelve, ezzel a bevezetéssel: „Miután ezen bizottság tagjainak inkorrekt és szabálytalan eljárása és magatartása a helyzetet igen elmérgesítette, az ügyek nemcsak hogy békés elintézését nem nyertek, hanem egy tengeri kígyóvá fejlődtek, mely levél- és iratváltást, azután lovagias ügyeket is kiprovokált. Szükségesnek látom ezen sok okmány közül naplómban a megnevezett memorandumot lekövetni, amely így hangzott: ...”

bizottság előtt, ezt az — eddig nyomtatásban meg nem jelent — emlékiratot felolvasta és azt a jogot igényelte, hogy a vizsgálat befejeztével betekinthesen az iratokba:

Mélyen tisztelt Bizottság!

Mielőtt a nyugat-magyarországi dolgok, események kronológikus sorrendjére áttérnék, egyetmást előre kell bocsátanom. Nyugat-Magyarország, miután az anyaország róla lemondott, ki lett kiáltva általunk önálló, független és semleges Lajtabánságnak, melynek megvolt a megválasztott fővezére, később kormányzótanácsa.⁴ Nézetünk, de általános nézet szerint is ez volt az egyedüli és utolsó mód arra, hogy ezen darab országot az anyaország részére megmentsük. Bennünket tehát nem egyéni érdek, sem dicsvágy vezetett (legalább részemről egész határozottan merem állítani) ottani működésünkben, mert ezt a szerepet így kellett játszani, úgy kifelé, mint befelé is. Ha nem rajtunk múltott volna, végig is játszuk.

A magyar kormánnyal folytatott tárgyalások után határozta el a kormányzótanács november elsején Lajtabánság kiürítését és a csapatok leszerelését. A kormányzótanács azonban nem mondott le, ma is megvan, működik és igényt tart Lajtabánságra.⁵ Tehát mi sem felelősséggel, sem beszámolóssal nem tartozunk működésünkért senkinek, azonban a mélyen tisztelt Bizottságnak a meglévő adatokkal a legnagyobb készséggel állunk rendelkezésére, hogy tiszta és áttekinthető képet alkothasson magának az egészről. A múlt napokban kértem meg a Kormányzó Úr ő Főméltóságát arra, hogy rendeljen ki komoly és objektív urakból álló bizottságot arra, hogy úgy az én, mint a többi uraknak a szerepét, akik a nyugat-magyarországi dolgokban érdekelve voltak, kivizsgálják.

Nyerjen végre megállapítást:

a) Mi igaz azokból a hírekből, melyek a nyugat-magyarországi felkelők egyes szereplő férfiairól világgá lesznek kürtölve?

b) Kinek az utasítására akarták destruktív kezek a felkelők komoly és hazafias munkáját zavarni és egységüket megbontani és miért?

c) Mivel szolgáltam én arra rá, hogy volt zászlóaljamban még rövid idő előtt a legnagyobb tisztelettel és odaadással viseltettek személyem iránt, ma néhány tisztje azt a propagandát űzi ellenem: „Nem volna kívánatos, ha én a zászlóalj élére (mert a parancsnoki állás részemre fenn van tartva) ismét visszakerülnék”?

d) Kik működnek (közre) azon, hogy mióta sikerült engem a zászlóalj éléről eltávolítani, a tisztok egymás közt állandóan civódnak és egyenetlenkednek?⁶

e) Kinek az érdeke, hogy Héjjas Iván és embereit vizsgálóbírák és detektívek zaklatják, a zászlóaljból pedig, amelynek úgynevezett tartalékát képezik, bojkottálják és a viszony közöttük feszült?

f) Kinek az érdeke, hogy a volt szegedi zászlóalj szétszűlljön, mert amint értesültem, katonatanácsszerű szellem uralkodik a tisztikarban?

g) Kinek a munkája és mi célja legyen annak, hogy magyar a magyart marja, rágalmazza, lehetetlenné tegye anélkül, hogy megelőzőleg megtette volna a szükséges lépéseket illetékes helyen?

⁴ Prónay nem választás útján, hanem önhatalmúlag vette át a fővezérséget a felkelők fölött 1921. szeptember közepén, a Sopron környéki (nagy-martoni és kismartoni járás) felkelők csak Lajtabánság kiköltése után ismerték el. Nem választotta meg magát bannak sem, csak hadügyi előadó volt a lajtabánsági kormányzótanácsban. Az államhatalom Lajtabánságban az ő kezében volt és maradt.

⁵ Ezen a „jogalapon” kreálta Prónay 1929-ben az ismert „Lajtabánsági emlékermet”, ezüst és bronz fokozattal. Aranyból egyetlen érme készült.

⁶ A „közre” szót a memorandum szövegében nem találtam, nyilván Prónay másolás közben elfelejtette begépelni.

Mélyen tisztelt Bizottság, azt hiszem, hogy ez nemcsak mindnyájunknak fő érdeke, hanem az ország fő érdeke is, hogy ezek megszűnjenek és napfényre kerüljenek mielőbb. Azonban semmi körülmények között sem engedhetem, hogy rosszakaratú emberek által felbékelt tacskók, részint butaságból, vagy sértett hiúságból, bosszúból, vagy színlelt és túlfeszített hazafiúi érzelmékből akár ténykedésemet, akár a királykérdésben elfoglalt politikai felfogásomat, mely sohasem ellenkezett a nemzet többségével vagy a kormányzóéval, kritika tárgyává téve befeketítsenek és a zászlóaljban ellenem izgassanak.

Hogy ilyen meggyanúsításoktól tisztázni akarom magamat, az természetes, de nem azért teszem, mert talán elvesztett kegyeket keresek, hanem tartozom ezzel mindazoknak, akik megtisztelnek barátságukkal és bizalmukkal. Be fogom bizonyítani, hogy bennem nem csalódtak, én nem változtam, változtak az idők és a körülmények. Végül még csak azt akarom megjegyezni és leszögezni, hogy nekem takargatni valóm nincsen, hanem azok, akik a zászlóaljban a tűzcsovát eldobták és belovertak éretlen és tapasztalatlan ifjakat hamis és képzelt dolgokba, azok bizonyítsanak, ha bizonyítani nem tudnak, akkor rágalmaztak, és ha rágalmaztak, lakoljanak érte.

Az egész túl tendenciózus jelleget öltött, kimagyarázásnak, félreértésnek, bocsánatkérésnek helye nincs. El vagyok mindenre szánva, hogy magamnak elégtételt szerezsek.

Kérem a mélyen tisztelt Bizottságot, volna szíves a következőket talán megállapítani:

a) Mi adott okot arra, hogy a zászlóalj néhány tisztje, úgymint Laczkovics, Molnár és Taby főhadnagyk mozgalmat indítottak a hátam mögött a Kormányzóságnál, abbéli kívánságuknak adva kifejezést, hogy az én visszatérésem a zászlóalj élére nem volna kívánatos? (Kérem erre kihallgatni Takácsy Gyula századost, a lovas félszázad parancsnokát és tisztjeit, Cicatricis főhadnagyot, Balassa alhadnagyot, Fáber Rudolf főhadnagyot, Giczey György századost és Héjjas Aurél tartalékos főhadnagyot.)

b) Az indokok megnevezése és leszögezése;

c) Ki kezdeményezte ezen propagandát, mikor és hol?

d) Mi kényszerítette Ranzenberger vezérkari testületi őrnagyot⁷ arra, hogy Taby és Molnár főhadnagyokkal a hátam mögött egyezkedjen, holott már a királypuccs alkalmával, október 20-án rendelkezésére bocsátottam bátyjának, Ranzenberger századosnak⁸ úgy a zászlóaljbéli tiszteket, valamint a legénységet, akik a felkelők között voltak?

Miért akarta Ranzenberger őrnagy azt az időt felhasználni a felkelők egységének a megbontására és miért akart a felkelőkkel diszponálni, midőn engemet és néhány felkelő parancsnokot sikerült neki Pestre csalni? (Kérem erre Ács Nagy Jenő főhadnagyot, Kossuth Ferenc főhadnagyot a Héjjas csoportból és Héjjas Ivánt kihallgatni.)

f) Miért jött Taby főhadnagy vasárnap október 30-án csak vonatindulás előtt hozzám bejelenteni, hogy ő Ranzenberger őrnagy parancsára cselekszik, holott erre szükség nem volt?

g) Miért ment Taby és Molnár főhadnagy Csornára Héjjas Ivánhoz, ki küldte őket?

h) Micsoda jellembevágó dolgot tud(nak) a zászlóalj vagy Ranzenberger őrnagy és százados Bónis páterre és Hir György képviselőre?

i) Micsoda írásbeli bizonyítékai vannak Laczkovits főhadnagynak ellenem, amelyekről a lovas félszázad parnokának, Takácsy századosnak és tisztjeinek említést tett?

j) Ki adta ki Bónis páter ellen régebben és újabban az elfogató parancsot és miért?

k) Kapott-e Gömbös politikai megbízatást a kormánytól Nyugat-Magyarországra vonatkozólag, azután a felkelők fővezérségének az átvételére?

⁷ Ranzenberger Jenő (később vitéz Ruszkay) őrnagy.

⁸ Ranzenberger Viktor népfőlkelő százados.

Miután a fenti pontokban jelzett momentumoknak kivizsgálása és leszögezése elsősorban szükséges, hogy az igazság kiderüljön, kérem a mélyen tisztelt Bizottságot, a fent nevezett tanúkon kívül még a Lajtabánság fővezérségének többi tagjait, úgymint Bárdoss Béla, Szeged város árvaszékének elnökét, dr. Lévay Ferenc szegedi ügyvédet, Apáthy László századost és Szendey László tartalékos hadnagyot kihallgatni.

Az alábbiakban a nyugat-magyarországi eseményekre térek át. Hogy szabad legyen azonban elmondanom, hogyan jutottam Nyugat-Magyarországra, annak a története a következő:

Mielőtt még a magyar kormány hozzáfogott volna Nyugat-Magyarország kiürítéséhez, nálam járt a fiatal Töpler (a volt polgármester fia),⁹ hogy segítsünk rajtuk, küldjünk embereket Nyugat-Magyarország megmentésére. Szóltam Héjjas Ivánnak, aki azonnal intézkedett, majd Hír Györggyel és Bónis páterrel maguk is útnak indultak. Én akkoriban már szabadságon voltam, mert a zászlóalj éléről már kiüldöztek. Héjjas Iván távozásakor csak annyit mondott, hogy maradjak addig nyugodtan, míg ők hívnak. Úgy is történt.

Néhány nap múlva — nem tudom már pontosan, hányadikán volt — Ostenburg, Ranzenberger százados és én a honvédelmi miniszterhez, utána pedig a miniszterelnökhöz leszünk rendelve. Tudtukra adják, hogy a két zászlóalj Nyugat-Magyarországra megy, becsületszavunkat kérik, hogy csak Sigraynak engedelmeskedjünk, miután pedig a miniszterelnök kijelenti, hogy én még úgysem vehetem át a zászlóaljparancsnokságot, mivel ügyeim kivizsgálva nincsenek, megtagadom a becsületszavadást. Tisztjeim óvást emelnek ilyen eljárás ellen, mert ha a zászlóaljnak ilyen fontos és kényes kiküldetése van, okvetlen az élére tartozom. Másnap tisztjeim élén én magam foglalom legerélyesebben állást és kifejezem Bethlen és Belitska miniszter urak előtt aggodalmaimat, hogy királypuccs lesz a vége, ha mindkét zászlóalj nyugatra megy és ha az én zászlóaljamat a fővárosból és Gödöllőről elviszik. Ugyanaznap este a Főméltóságú Úrhoz vagyunk Gödöllőre rendelve, ahol a kormányzó urat figyelmeztettem a karlisták merész és arcátlan játékára, de ez sem használ, mert Lángék és Belitskáék ezt is kontrakarirozzák. A program csak annyiban változik, hogy a gödöllői Hambrus század, amelynek szintén el kellett volna menni, valószínűleg a Főméltóságú Úr rendelkezésére visszamaradt. Én már akkor tisztában voltam a karlisták tervével, hiszen mindenki láthatta, aki akarta, hogy mire készülnek. (...) Miután pedig a két zászlóalj néhány nap múlva elment Nyugat-Magyarországra, engem arra kényszerítettek, hogy lépjenek ki önként a Nemzeti Hadseregből...

Miután Gömbös Gyulának egy felszólítását egy felkelőparancsnoki állásra elutasítottam, látván annak céltalan és meddő voltát, Nyugat-Magyarországra mentem, mert Héjjasék már üzentek, hogy jöjjenek és átvettem a felkelők felett a főparancsnokságot. Mielőtt azonban Felsőőrre mentem, tájékoztattam magamat a soproni viszonyokról. Ott találkoztam Ranzenberger századossal és néhány zászlóaljbeli tiszttel. Ők Sigraytól és Ostenburgtól el voltak ragadtatva. Dicsérték, hogy a főkormánybiztos milyen kedves és gerinces úriember és örültek annak, hogy átveszem a felkelők feletti főparancsnokságot.¹⁰

Majd Sigrayval és Ostenburggal beszélve kijelentettem, hogy átveszem a felkelőket, de kell, hogy egymást támogassa a legjobb egyetértésben működjünk, ha Nyugat-Magyarországot meg akarjuk menteni. Politikáról, királypuccsról szó sem lehet. Arra is kértem őket, hogy úgy Friedrichéket, Lingaueréket, akik Sopronban ólálkodtak, azután Beniczkyt, Rakovszkyt, Szmrecsányit küszöböljük ki a nyugat-magyarországi kérdésből, mert ezekről tudni nem akarok, velük együtt dolgozni nem fogok. Meg is fogadták becsületszóval, sőt Ostenburg ígérte, hogy Friedrichéket, Weint és a többit le is fogatja, amint lábukat Sopronba beteszik. Ők viszont arra kértek, hogy a jövő-

⁹ Töpler Iván fia volt Töpler Kálmán soproni polgármesternek. Nem találtam nyomát annak, hogy vajon összekötetésben volt-e a Friedrich—Urmánczy féle szervezkedéssel.

¹⁰ Azaz Sigray hallgatóságos hozzájárulásával vette kézbe a Soprontól délre álló szabadcsapatok vezetését, amit előzőleg Gömbös is felajánlott neki.

lefogják. Szeptember eleje körül érkeztem Felsőörrre, ahol Hír György képviselőtől át-szony megmaradjon, Gömbös ne avatkozzon a nyugát-magyarországi dolgokba, mert vettem a parancsnokságot. A felkelőkből felállítottam négy hadsereget, kihirdettem a statáriális eljárást, rendet csináltam, kidobtam a szemetjét, elsimítottam a ve-szekedéseket úgy a felkelőknél, mint a zászlóaljban. (..)

Szeptember közepén megjelent maga Gömbös, bemutatkozván, mint a kormány megbízottja a felkelők utánpótlására. Mi mint ilyen szívesen fogadtuk és kértük, küldjön pénzt, felszerelést minél többet.

Távozása után jöttek írásbeli hadiparancsok a felkelőkre vonatkozólag, melyek-ben Gömbös mint fővezér diszponál. Mi neveltünk rajta, majd írtam is neki, hogy erre nincs szükség, tudjuk mi a dolgunkat, maradjon az utánpótlásnál.

Néhány nap múlva megjelenik Lehár ezredes a felkelőktől megszállt területekre (sic!), akit lefogattam. Vallatásánál Bethlen miniszterelnökre hivatkozik, aki állítólag megbízta volna a felkelők szervezésével.¹¹ (..) Harmadnap jön meg a kormány vá-lásza, amelyben igazolja Lehár misszióját, de hajaszála sem görbüljön, mert ellenem mint orgyilkos ellen fognak eljárni. Végre Sigray kérésére elengedem, azzal a feltétel-lel, hogy lábát többé a területünkre be nem teszi.

Ezek után folyton érkeznek a magyar kormánytól Hegedűs altábornagy útján zaklató átiratok, melyben utalnak a felkelők hazaáruló viselkedésére, majd három fosztogató gazember agyonlövésére.¹² Végre megérkezik egy parancs, amelyben en-gem a kormány Nyugat-Magyarország területéről kiutasít (valószínűleg Belitska sürgetésére). Ezekre az írásokra én egyáltalán nem is reagáltam, mert álláspontom az volt, (hogy) nem állok már Magyarország területén, tehát nincs közöm a magyar kormányhoz ...

Október 3-án a magyar kormány a „B”-zónát kiürítette és átadta.¹³ Egyéb bonyo-dalmak elkerülése végett és mint utolsó mentőkísérletet kiállítottuk ki október 4-én a Lajtabánságot (erre az alkalomra Friedrichék és Ostenburgék is pályáztak). (..) Célunk volt az antantot a népek önrendelkezési jogának alapján ezen terület függet-lenségének, önállóságának és semlegességének elismerésére kényszeríteni. Az anya-orzággal szemben természetesen az volt az álláspontunk: vele a legszorosabb egyet-értésben élni és várni a kínálkozó alkalmat a visszacsatolásra. Október közepe táján Gömbös újra megjelenik. Hátam mögött próbálja egyenkint a felkelők parancsnokait személyem ellen uszítani és őket elhódítani. En rájövök és erőlesen kikérem ma-gamnak, majd arra a kihívó kérdésére, hogy hajlandó vagyok-e az ő parancsait és az ő politikai irányítását elfogadni és Sigrayt elejteni, erősen megmondom az alábbiak-ban a véleményemet: ha ő arra használja fel egyszer a kormányt, egyszer a Feltáma-dás¹⁴ parancsait, hogy saját személyi, privát érdekeit tolja előre és ellenem izgat, nem fogadok el semmit, hanem úgy fog járni, mint Lehár. A felkelő parancsnokok ne-kém rendelték alá magukat, tehát az úr itten én vagyok, csak rajtam keresztül tör-ténhetik minden. Vagy, ha nem teszik, válasszanak maguknak a felkelők másik pa-rancsnokot, de amíg itten én vagyok, így lesz. Nem a Feltámadás, nem is a kormány parancsára jöttünk mi ide felkelők Nyugat-Magyarországot tartani, hanem ezek ké-sőbb kapcsolódtak bele, a Feltámadás pedig tudtommal sem politikával, sem király-

11 A kihagyott részben Prónay a szombathelyi karlisták kísérletéről beszél, amelyet Lehár ezredes kiszabadítására tettek. Erről bővebben a szerzőtől: „Lehár ezredes a Prónay-felkelők fogságában” (SSz. 1975, 348–351.).

12 A felsőpulyai kivégzésről van szó. Ekkor lőtték agyon tévedésből és teljesen ártatlanul Sátorai László felkelőtisztet. A másik két kivégzett bűnösege is vitás.

13 Az 1921. augusztus 28-án kiürített „A”-zóna ténylegesen senki földje, jogilag október 3-ig még mindig magyar terület volt, tehát a magyar kormánynak joga volt Prónayt Nyugat-Ma-gyarországról (pontosabban: az „A”-zónából) kiutasítania. A magyar kormány október 3-án adta át az Ausztriának ítélt területet a soproni antant-tábornoki misszióknak, amikor a „B”-zónát is kiürítette.

14 A „Feltámadás” az Etelközi Szövetségnek a nyugat-magyarországi akció irányítására szol-gáló szerve volt.

kérdéssel nem foglalkozhatik. Mi annak dacára mindig fogjuk tudni, mi a hazafias magyarnak a kötelessége.

Ha fél a kormány a karlista puccstól, jogában van és hatalmában úgy Sigrayt, valamint Ostenburgot eltávolítani állásukból, de nem lehet azt követelni tőlünk, hogy én veled intrikáljak Sigray ellen, mikor ő tartja pénzzel a felkelőket és az idáig elért eredmények neki köszönhetőek. Különben is megígérte úgy Sigray, valamint Ostenburg, hogy puccsról szó sem lehet, nem is politizálnak, tehát a nyugat-magyarországi kérdést nem lehet karlista félelem miatt félredobni, mert az eredmény testvérharc volna a felkelők, a zászlóalj és az Ostenburgék között. Ez már el van késve, hallgatott volna a miniszterelnök és a honvédelmi miniszter rám. Kidobtak a hadseregből, ezért nem is tennék ellene, mert nevelésének tartom ez ellen agitálni, amikor felülről kezdve mindent a karlisták dirigálnak. Ne intrikákkal, hanem parancsokkal kormányozzanak. Mondd meg odafönt, küldjenek fegyvert és engedjék ide az embereket, ne pedig Sopronba, akkor nem fog kellenni félni a puccsoktól; mert én Friedricht, Weint, Gebhardot már rég kidobtam volna. Erre Gömbös eltávozik, a felkelők részére minden utánpótlást beszüntet, egy másik csendőrkordon lesz felállítva, akik embereinket lefoglalják. Így tehát sem a Friedricht, Weint, Gebhardot, Kis- és Nagymartonban, akik a kikiáltáskor¹⁵ színlag ugyan hozzám csatlakoztak, lekapcsolni nem tudtam, mert nem volt hozzá elegendő emberem, a karlista kapu megmaradt. Gömbösök akadályozták meg és propagandát üztek ellenem. Október közepe táján szoltam Sigraynak, mondaná meg Ostenburgnak, de hasson oda ő maga is, hogy Kis- és Nagymarton adassanak nekem át, mivel annak nincsen értelme sem kifelé, sem befelé, hogy Ostenburg és Friedrich emberei külön felkelő és politikai csoportot képezzenek a független Lajtabánság területén. Sigray két nap múlva válasz adta a következőket: Ostenburg azt izeni, ne erőszakoskodjak, néhány nap múlva úgysis átadják önként a kérdéses határmenti területeket. Azonban menjek Sopronba Ostenburggal, személyesen megbeszélni ezeket a dolgokat. Október 17-én Héjjas Iván és én Sopronba mentünk. Ostenburg kijelentette, hogy a legnagyobb készséggel átadják a kérdéses határmenti vonalakat, lehet, hogy holnap vagy holnapután, de türelemmel legyünk. Arra a kérdésemre, hajlandó volna-e Sopront kiüríteni, ha én a várost a felkelőkkel megszállnám, mondaná meg Ostenburgnak, de hasson oda ő maga is, hogy Kis- és Nagymarton adassanak nekem át, mivel annak nincsen értelme sem kifelé, sem befelé, hogy Ostenburg és Friedrich emberei külön felkelő és politikai csoportot képezzenek a független Lajtabánság területén. Sigray két nap múlva válasz adta a következőket: Ostenburg azt izeni, ne erőszakoskodjak, néhány nap múlva úgysis átadják önként a kérdéses határmenti területeket. Azonban menjek Sopronba Ostenburggal, személyesen megbeszélni ezeket a dolgokat. Október 17-én Héjjas Iván és én Sopronba mentünk. Ostenburg kijelentette, hogy a legnagyobb készséggel átadják a kérdéses határmenti vonalakat, lehet, hogy holnap vagy holnapután, de türelemmel legyünk. Arra a kérdésemre, hajlandó volna-e Sopront kiüríteni, ha én a várost a felkelőkkel megszállnám, mert nagy szükségünk volna Sopronra mint központra és fővárosra, azt válaszolta, hogy ő úgysis el akar menni a városból, mert neki ez nem tetszik itt, de egy nappal előbb nekem meg fogja izenni és akkor elfoglalhatom. Arra az előterjesztésemre, hogy az osztrák monarchistákkal kellene szövetkezni és Ausztriában rendet csinálni, azt jegyezte meg: velünk szabadkirályválasztókkal az osztrák monarchisták úgysem tárgyalnak, mert a király személyéhez kötik magukat. Neki úgysis van már 30 000 embere beszervezve, tábornokok, ezredek, tisztek, majd meglátom, mit fog ő csinálni. Búcsúzáskor könnyes szemmel panaszkodott: milyen kár, hogy a személyt illetően nem vagyunk egy nézetben. Én kijelentettem, hogy jól tudja az álláspontomat a királykérdést illetően, ha a nemzet és a kormányzó hívja, én nem fogok akadályt képezni, de puccsra nem vagyok kapható. Ostenburgtól elválva felkerestem néhány soproni urat, úgymint Huber János apátplébános képviselőt, dr. Pinezichet, a főszolgabíró, hogy Lajtabánság és magát a Bán személyét illetően velük tárgyaljak. Hiába vártam Apáthy László százados összekötő tisztet Nagymartonból Sopronba, kisült, hogy Ostenburgék lefoglalták és csak a puccs után engedték szabadon.¹⁶

¹⁵ Lajtabánság kikáltására céloz. Ezzel összefüggésben írja Maderspach Viktor felkelőelvezér, aki Ostenburgtól kapta ellátmányát, hogy Apáthy László százados személyesen közölte vele: Prónay „hadseregparancsnoknak” nevezte ki. Nem fogadta el a kinevezést (lásd memoárjait SEz. 1979, 35), ami azzal magyarázható, hogy ekkor már Gebhardt Pál parancsnokolt a Sopron környéki felkelők fölött, amit Prónaynak — ha kelletlenül is — tudomásul kellett vennie.

¹⁶ Habár Apáthy Lajtabánság kormányzótanácsának elnöke volt, Prónay ezúttal csak összekötő tisztjeként említi. Ha az „Ostenburg-felkelők” lefoglalták, ez visszahatás is lehetett a Héjjas-felkelők ellenséges magatartására.

¹⁷ Pontosabban: Szombathelynek a Ranzenberger zászlóalj, Sopronnak pedig a Budaházy-féle II. felkelőhadsereg (szabadkirályválasztók) általi elfoglalásáról van szó. Az utóbbi meg is történt.

Vasárnap 23-án Nagyszentmihályon azt hallottam, hogy Taby főhadnagy, az I. Hadsereg parancsnoka felkelőkkel Szombathelyre akar vonulni. Átmegek Felsőőrre, Hír György, Héjjas Aurél, Bónis páter velem vannak. Kérdőre vonom Tabyt, miért nem tesz nekem megelőzően jelentést erről, megtiltom neki, hogy hátam mögött még egyszer önhatalmúlag rendelkezék olyan dolgokról, amelyek nem tartoznak az ő hatáskörébe, mert megelégettem ezeket. Meg is magyaráztam neki vállalkozásának abszurd voltát a semleges Lajtabánság szempontjából. Vagy pedig vonuljon be emreivel a zászlóaljhoz, amit úgyszólván proponáltam Ranzenberger századosnak tegnap. Délelőtt még átmentem Pinkafőre, hogy megtudjam, van-e osztrák részről valami mozgólódás, de nem volt. Este megtudom, hogy Ranzenberger százados a zászlóaljjal Toronyból elment, később tudom meg, hogy Németújváron vannak, mert éjjel Tabyt oda rendelik. Taby visszajön és jelentkezik nálam. Még az este küldöttem levelet Ranzenberger századosnak, amelyben kifejtettem azt, hogy miután úgy látszik, Ostenburgék Budaörsnél tovább nem jutnak, valószínűleg Nyugat-Magyarországra fognak visszajönni, tehát jó lesz a zászlóaljnak Szombathelyt, a felkelőknek¹⁷ pedig Sopront elfoglalni. Hétfőn délelőtt magam megyek Németújvárra, Molnár főhadnaggyal mindent megbeszélék Szombathelynek kedden hajnalban történendő elfoglalására. Ranzenbergerék már Körmenten voltak, velük csak telefonon beszélek. Hétfőn délben érkezik Szendey László hadnagy Budapestről Szombathelyre, onnét pedig este gyalog Toronyba, mert Szombathelyen a karlisták letartóztatták, azért úgy kellett szöknie Nagyszentmihályig. Bethlen arra kérését általa, hogy még az egyszer segítsek nekik és jöjjenek Pestre a felkelőkkel. Megmagyaráztam Szendeynek, hogy ez technikai lehetetlenség idejekorán Pestre feljutni, azután a felkelők semleges álláspontját és végül a felkelők ittmaradásának nagy fontosságát.

Azon esetben, ha Ostenburgék be is jutnának Pestre, elmondtam több úr előtt, akik a fővezérségen voltak, terveimet. Hétfőn délben a felkelők bevonultak Sopronba. Estefelé Taby embereivel készen áll Nagyszentmihályon Szombathely—Olad—Torony felől támadni (Fáber, Balla, Máthé, Balassa előre vannak küldve, a zászlóalj pedig Körmenten áll készen).¹⁸

Hétfőn kilenc órakor este lehetett, sok ellentmondó és váltakozó telefonhírek után leadják Nagyszentmihályon azt, hogy Guillaume ismét körletparancsnok és Sigray nagyon kérés, jöjjenek azonnal Szombathelyre, én azonban nem megyek, de tisztjeim sem engedek. Végre Trotter angol kapitány jön értem autóval, azzal a hírral, hogy a királypuccs összeomlott és Sigray sürgősen kérés. Többen készülnek a felkelők közül Szombathelyre virtuskodni. Én leintem őket, megjegyezvén, hogy a főkolompokat már úgysem találják ott, kávéházban pofozkodni pedig most már rossz benyomást csinál.

Éjjel Sigrayt a Pösch-féle vendéglőben, ahol többen ott vagyunk, letartóztatják. Miután Sigray engem erről biztosított, hogy a király az ő tudtán kívül jött be az országba, a puccs előkészítéséhez semmi köze, elkísértem őt Artner tábornokhoz. A tábornok urat arra kértem, hogy miután Sigraynak a felkelők és Nyugat-Magyarország körül nagy érdemei vannak, tudtommal a puccs előkészítésében nem részes, engedje szabadlábban, jótállók érte, hogy nem szökik meg, autóján pedig, mely privát tulajdona, ne küldje Tabyt Sopronba, hanem hagyja meg Sigray feleségének. Miután én vagyok a felkelők főparancsnoka, én fogom elvégezni a felkelőkkel Sopron kiürítését, nem pedig Taby. Sigray érdekében sürgönyöztem úgy a kormányzósághoz, valamint Nagy Pál kegyelmes úrnak. Kedden 26-án felutaztam Sopronba, este odaérkeznek Zadravec püspök és Gömbös. Gömbös beszámol a felkelőknek a pesti eseményekről. 27-én szerdán érkeznek: Bachó, Héjjas Aurél, Apáthy, Bónis, Hír. Velük Lajtabánság kiürítését illetően megállapodtunk, hogy a történetek (királypuccs) után azt tovább tartani nem volna értelme. Sopronba jön Ranzenberger őrnagy is, aki most

¹⁸ Zavaros fogalmazás. Pontosabban: Taby felkelőcsoportjának csendőrnek visszaöltözve Torony és Olad felől kellett volna elfoglalnia Szombathelyt. Körmenten állt a Ranzenberger-csendőrzászlóalj.

igen kellemes és szelíd és iparkodik rábeszélni, hogy menjek Pestre. A történetek után nagy szavam van, mert igazam volt, a Kormányzó mégsem jöhet hozzám, Nyugat-Magyarországra, tekintve a lefolyt eseményeket. De biztos, hogy mindent megadnak, amit kérünk, ha én terjesztem elő azokat. Nekem ugyan nincs kedvem, de a többiek rábeszélésére elhatározzuk, hogy Héjjas Aurél, miután az öccse beteg, Bachó százados, Bónis páter, dr. Lévay felmegyünk. Hétfőn, október 31-én tárgyalás a Kormányzó Úrnál. Jelen vannak Bethlen, Bánffy, Nagy Pál, Zadavec, Pröhle, Bachó, Bónis páter és én. Az értekezleten a felkelők kéréseit elutasították, később tudtam meg, hogy állítólag azért, mert Ranzenberger őrnagy, aki Sopronban visszamaradt, azt sürgőnyözte volna Pestre, hogy az egység a felkelők között meg van bontva. Hogy ezalatt mit értett, nem tudom.

Vasárnap 30-án, amidőn Pestre akartam utazni,¹⁹ a vonat indulása előtt bejött Taby főhadnagy az irodámba és jelenti, hogy kéri az eskü alól való felmentését, mert megígérte Ranzenberger őrnagnak, hogy a Kormányzó úr parancsának engedelmeskedni fog. Én mindjárt megjegyeztem, hogy esküt ő tőle nem követeltem, mert aktív katona és máris intézkedtem, hogy a zászlóaljbeliek azonnal bevonulnak a felkelőktől, de csodálom ezt a lépését, mert ő adta mindig legjobban a bankot, hogy ő itt akar meghalni és hogy ő lesz az utolsó ember, aki kiteszi a lábát Nyugat-Magyarországról. Majd elkezd magyarázni, hogy a Vérmezőn én ilyen meg olyan beszédet mondtam, azután a királypucss alkalmával leintettem az ő akcióját Szombat-hely ellen. Miután azt gondoltam, hogy csak sértett hiúságról lehet szó és időm sem volt, rendreutasítottam nagyon erélyesen. (...) Elutaztam Pestre, Szombathelyen meghagytam Ranzenberger századosnak, hogy a zászlóaljhoz tartozó tiszteket és legénységet hívja vissza a felkelőktől.²⁰

Szerdán november 2-án összejövetel Sopronban, Lajtabánság kormányzótanácsa és alvezérek (Budaházy, Bachó, Héjjas, Bónis páter). Elhatároztuk a kiürítést, ha a kormány garantálja írásban az ígéreteket. Végre hosszas vita után Ranzenberger őrnagy hajlandó ezt Hughes-on Budapestre leadni. November 4-én délelőtt Tabyt kérdőre vonom, hogy miért nem vonult be a zászlóaljhoz és hogy mer tovább a felkelőkkel rendelkezni, mert már semmi köze hozzájuk. A parancsnokságot a felkelők fölött átadom Héjjas Aurélnak. Miután megérkezik a magyar kormánytól kért válasznak, a csapatok megkezdik a kivonulást, amely péntek estére be is fejeződik. Pénteken tudom meg Héjjas Auréltól, hogy valami készül ellenem a zászlóaljban, de nem tudja biztosan, mi. Megkérdezem Cikatricist, az is helybenhagyja. Szombathelyre érve, megkérem Ranzenberger századosot, hogy hívja össze a zászlóalj tisztjeit, hogy megkérdezhessem tőlük. A tiszti gyűlésen senki sem tud semmiről semmit. Nem jelentkezik senki. Az est folyamán, vagy másnap szombaton²¹ tudom meg Takács századostól, aki jelenti a következőket: a zászlóaljban Laczkovics, Molnár és Taby főhadnagyok agitálnak, miután én karlista vagyok, nem kívánatos, hogy a zászlóaljhoz visszakérüljek és a Kormányzónál is lépéseket tettek volna eziránt. Felszólították volna Takácsyt is, aki úgy a maga, mint tisztjei nevében kijelentette, hogy semmiféle ilyen mozgalomhoz nem csatlakozik, mert ez szovjet s az ilyen mozgalmakat elítéli.

Mélyen tisztelt Bizottság! Nekem a zászlóaljra nincsen szükségem, de nagy szüksége lesz még a nemzetnek ilyen zászlóaljakra, mint ez volt. Értesülesem szerint ezen agitációk még mindig tartanak, nem érdemli meg ezen csapattest, hogy hasonló szellem erre a derék legénységre is átkerjedjen, mert ilyen mozgalom egy tisztikarban, melynek politizálni nem volna szabad, csak akkor volna indokolt és jogos, ha az illető parancsnok vagy hazaáruló, vagy lopott.

¹⁹ Prónay itt a Horthy kormányzónál lefolyt értekezlet előtti napra, 1921. október 30-ra tér vissza.

²⁰ Ha Prónay egyszerűen zászlóaljról beszél, az a korábbi Prónay-, akkoriban Ranzenberger főle I. országos csendőrtartalékszólalj. A II. számú volt az Ostenburgé, amely a budaörsi csata után a kormányzó csapatainak a fogságába került.

²¹ Pontosán: 1921. november 5-én.

Kérem a mélyen tisztelt Bizottságot, hogy győződjön meg a tanuvallomásokról, hogy az itten előadott események megfelelnek-e a valóságnak. A hivatkozott tanúk pontos címei a következők:

Apáthy László százados, Bpest, Excelsior szálloda, Rákóczi út, Bárdoss Béla százados, árvaszéki ülnök, Szeged Lakáshivatal, Hír György nemzetgyűlési képviselő, Bpest, Andrassy út 49. III. 26., Szendey László tart. hadnagy, Bpest, Visegrádi u. 40. III/3. Héjjas Aurél, Kecskemét, Péter Bónis Arkangyal, Bpest, Eötvös u. 26/b. I. em., Bachó István százados, Bpest, Király u. 73. I/14., Takácsy Gyula százados, Cikatricis Miklós főhadnagy, Balassa István aihadnagy a hivatkozott zászlóaljbeli tisztek.

Budapest, 1921. november havában.

Prónay Pál s.k.
alezredes.

Az Ötös Bizottság a fenti memorandum és az ügyszöveg mellékelt — részben Prónayt dehonesztáló iratok átvizsgálása után a következő végzést hozta:

„Nyilatkozat.

Prónay Pál alezredes úr, Károly királynak 1921. évben Magyarországra való bejövetele alkalmával Nyugat-Magyarországon tanúsított magatartását és ugyanott kifejtett ténykedését igazolandó, egy bajtársi alapon összeállított bizottság összehívását kérte.

Ezen bizottság összeült és a következőket állapította meg: Prónay Pál alezredes úr fent megjelölt szereplésében oly cselekedetet nem követett el, mellyel a Kormányzó Úr Óföméltósága iránti hűség, vagy a nemzet érdekei ellen vétett volna.

Miután a bizottság tisztán bajtársi alapon állított össze, és így ténykedése, habár szigorú és tárgyilagos — de nem volt hivatalos — tehát ezen nyilatkozat sem bír hivatalos jelleggel és kizárólag csak társadalmi alapon használható fel.

Budapest, 1922. március 11-én.

A bizottság nevében:
Görgey György alezr. s.k.²²

Hegyessy Géza alezr. s.k.

Ez az irat, amelyet Prónay mint 44. sz. okmányt másolt bele az emlékezéseibe, formálisan igazolta őt. Kérte, de nem kapta vissza csendőrzászlóalját, amelyet utóbb fel is oszlattak, nem fogadta el a felkínált parancsnokságot a soproni lovasezred fölött. Az ügyével kapcsolatos aktákat megsemmisítették, amit Prónay azért nehezményezett, mert ezekbe neki betekintést nem engedtek. Reaktiválása nem volt érdeke a Bethlen-kormányoknak, amely Prónayt a megindult konszolidációs folyamat egyik akadályának tekintette.

Az 1921. évi nyugat-magyarországi események tárgyalására rendes bíróság előtt is sor került az emlékezetes Prónay—Ranzenberger féle pörben, amelynek a történetét e sorok írója már közétette (SSz. 1978, 23—40). Ezt az anyagot az újabb kutatók csodálatosképpen nem vették figyelembe, még azok sem, akik jogot végeztek. Már pedig ennek az átvizsgálása nemcsak Prónay szereplése tekintetében lett volna fontos, hiszen az Etelközi Szövetség irattára megsemmisült, Gömbös Gyula irathagyatéka az Országos Levéltárban erre vonatkozólag semmit sem tartalmaz. A Bengyel—Folkusházy-féle titkosnak szánt kiadvány pedig nem bizonyítja, hogy Prónay a második restaurációs kísérlet alkalmával a karlistákhöz csatlakozott volna, tehát az „ötös bizottság” fenti nyilatkozata megfelel a valóságnak.

²² Prónay-napló kézírata III/234. o. XLIV. sz. okmány.

HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Molnár László:

Fogarassy László 70 éves

Vajon mi késztet arra egy pozsonyi férfit, hogy harmincadik évétől kezdve minden idejét és energiáját olyan nemzetközi politikai problémakör megvilágításának, történelmi megközelítésének, őszinte vallatásának szentelje, amely nem ígér sem sikert, sem elismerést, és ennek következtében erkölcsi elégtétellel és anyagi jutásokkal sem kecsegtet? Ez a kérdés-komplexum, amely a 70. születésnap, jubileumi cikk megírásakor érdekelheti, izgathatja a megemlékezés íróját.

Fogarassy László nem hivatásos történész, soha életében nem dolgozott tudományos intézményben, nem kapott felszólítást, de sokáig még biztatást sem, hogy kuttassa, boncolgassa az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság, Nyugat-Magyarország sorsát és a Horthy-korszak első éveinek történetét.

Vegyük szemügyre a vizsgált időszakot kissé részletesebben. A Károlyi Mihály nevével fémjelzett korszak Magyarországon huszonöt éven át, 1945-ig csak becsmérlést kapott, de a névadójának rövid három éves itthon tartózkodása után is a tabutémák közé tartozott, egészen az 1970-es évek közepéig. A Tanácsköztársaság történetének megvilágítását számos tényező hátráltatta, gondoljunk Kun Béla sorsára és az itthon halálra, illetve életfogytiglani fegyházra elítélt, majd a szovjet állam által 1922-ben hadifogoly-cserével kiváltott népbiztosok későbbi sorsára, közülük tizenegy esett áldozatul a sztálini önkényuralomnak. A mai Burgenland olyan országrész, amelynek jelentősége — nagyságát, lakói létszámát, gazdasági súlyát tekintve — jóval kisebb volt, mint a trianoni kényszer-békében északi, keleti vagy déli irányokban hazánkból kivált országrészeké. Mégis komplikált eset, hiszen a történelmi Magyarországtól olyan ország választotta le, amely jóval több volt a szomszédnál, amely magával sodorta a magyarságot az első világegés nagy viharába és amelynek katonáival együtt harcolva vállvetve (Schulter an Schulter) küzdöttek apáink, nagyapáink 1914—18 között. Ugyanakkor ez a terület alkalmasnak tűnt arra, hogy a szláv népeknek — amelyeket éppen ezer évvel ezelőtt a magyarság bekeleldése választott ketté — összekötő korridora legyen. Mindez olyan korszakban történt, amikor a kommunista világnézetet — a váratlan nagy diadala — az 1917. évi forradalmat követő nagy eufória után az első vereség is érte: nem növekedett világforradalom, a világ proletárjai nem egyesültek, hanem a háború utáni győztes és vesztes országokban megoszolva éppen kételkedni kezdtek a világmegváltó eszményekben.

Bonyolult korszakban született Fogarassy László, kerek dátumú napon: 1920. január 1-jén, Pozsonyban, a ma már nem létező Hal tér 12. szám alatti házban, abban a lakásban, amely a reformkor éveiben Széchenyi Istvánnak lakóhelyeül és szállásául szolgált. Családi környezetében magyar, szlovák és német nyelvtudásra tett szert, majd egyetemi éveit alatt latinul is megtanult. Így a középiskola, majd a jogi és államtudományi egyetem elvégzése, jogi doktorátusa után rendelkezett a tudományos kutatás egyik fontos előfeltételével: a sokoldalú nyelvtudással.

Életpályáját pénzügyi tisztviselőként kezdte, majd harminc éves korától könyvtárosként dolgozott. Első történelmi cikkét még diákkorában írta.

A pozsonyi egyetemi évek után kezdett érdeklődni az első világháború utáni zűrzavaros korszak történelme iránt. A háború utolsó hónapjai, a Monarchia bomlása, a magyar Tanácsköztársaság 133 napja és a Horthy-uralom első éveit a történelmi kutatómunka szempontjából sem könnyű időszak. Sokáig nem állt rendelkezésünkre

zésre a kutatóknak levéltári anyag. Egy magyar ember, aki a korszak kutatásával kívánt foglalkozni, sem az új csehszlovák államban, sem a megcsonkított Magyarországon, de még a viszonylag liberális, de ingatag Ausztriában sem talált lelkes fogadtatásra. Ez a „megelőlegezett” gyanakvás nemcsak az 1930-as és 40-es években tartott, hanem a második világháború utáni évtizedekben is.

Fordítások révén került kapcsolatba — részben közvetlenül, részben a pozsonyi egyetem könyvtára útján — több magyar és osztrák tudományos intézménnyel, így a budapesti Országos Széchényi Könyvtárral, a bécsi Nationalbibliothekkel, és a kismartoni tartományi könyvtárral. Az 1959. évtől kezdtek feltűnni írásai a pozsonvi Irodalmi Szemlében, a kismartoni Burgenländische Heimatblätterben, a miskolci és a debreceni múzeumok évkönyveiben, majd a rangos Századokban, a Magyar Történeti Társulat közlönyében.

Intézményhez nem tartozó, nem „céhbeli” szerző számára az 1950-es évek végén a történeti munkák megjelentetésének szinte egyetlen járható útja a pályázatokon való részvétel volt. Az MTA Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat 1959. évi pályázatán először nyert díjat „A magyarországi román hadszíntér 1916. április 16.—augusztus 22.” és „Az 1919-es proletárdiktatúra pozsonyi vonatkozásai” című műveivel. Az akkori kutatómunka nehézségeire is rávilágít, hogy még útlevelemmel sem rendelkezett és a magyar fókuszulátus soron kívüli vizumintézkedésével jutott el Budapestre az ünnepélyes díjkiosztásra.

Ezután sorra jelennek meg feldolgozásai. Pályájának jelentős állomása volt az 1965. évben a Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat közös pályázatára beküldött munkája, mellyel megosztott első díjat nyert: „A nyugat-magyarországi felkelő harcok és a budaörsi csata története” című, húsz íves, térképekkel ellátott monográfiája. Vigh Károly történész, a bírálóbizottság tagja, aki a pályaműveket abból a szempontból vizsgálta, hogy az adott témák szakirodalmát mennyire gwarantálták, a következőket írta: „...Ebből a szempontból elsősorban Fogarassy Lászlónak a burgenlandi felkelő harcokról és a budaörsi csata történetéről szóló I. díjas pályaművét kell kiemelnünk. A dolgozat az eddig megjelent, sokszor egymásnak ellentmondó kiadványok vagy idézett levéltári források mellett eddig nem ismert magyar, csehszlovák és osztrák forrásanyag összevetésével próbálja pontosá tenni a nyugat-magyarországi kronológiát. Ebben igen nagy anyagot használ fel és aprólékosan végig követi az események sorát.” (Történelmi pályázatunkról. Legújabbkori Múzeumi Közlemények 1969, 1—2. szám, 47).

Ezzel elérkeztünk Fogarassy László munkamódszerének lényegéhez: nagy tömegű levéltári adat részletes tanulmányozása, időrendbe állítása, ezek után a különböző politikai irányzatú dokumentumok összehasonlítása és végül az ebből eredő következtetések levonása.

Annak megítélésére, hogy munkamódszerét milyen színvonalon művelte, idézünk egy lektori véleményt Hajdú Tibortól, a történelemtudomány doktorától, melyet a debreceni Déry Múzeum részére készített 1970-ben: „Fogarassy László legjobb haditörténeiszek közé tartozik, ami annál inkább elismerésre méltó, mert külföldön élve, a fővárosi levéltáraktól távol, tehát nehéz körülmények között és kevés elismerést, segítséget élvezve folytatja kutató munkáját. Munkája igazolja a korábbi publikációi alapján kialakult hazai szakmai tekintélyét. Megjelentetése a szakirodalom komoly gvarapításának tekinthető, színvonalas precizitása mellett azért is, mert kényes témához nyúlt, amelyet az eddigi feldolgozások különböző célzatú, de egymással vetélkedő elfogultsággal, egyoldalúsággal kezeltek. Szakmai

felkészültségével elkerüli a kisebb-nagyobb tévedéseket, melyek gyakran reprezentatív igényű kiadványainkat is elcsúfítják. A lektor részére műve már csak azért is kellemes olvasmány, hiszen nem kell minden dátumot, adatot aggályosan kontrollálni.”

Fogarassy László nemcsak az irodalmat és a levéltári aktákat kutatta, hanem módot talált számos történelmi személyiséggel, a korszak még élő tanúival való megismerkedésre is. Személyesen kereste fel — többek között — Balogh Edgárt,

nagybaconi Nagy Vilmost, P. Ábrahám Dezsőt, leveleket váltott Károlyi Mihály-néval, Lukács Györggyel, Guido Romanellivel és a már elhunyt tanúk leszármazottaival, köztük Lovászy Márton és Kövess Herman fiával, Maderspach Viktor leányával stb.

Az 1957. és 1988. évek között megjelent 57 történelmi dolgozatán, 8 forrásközlésén és 18 egyéb közleményen kívül 108 történelmi glosszát és recenziót írt, melyek nagy része csehszlovák és magyar, kisebb részük osztrák és román szak- és napilapokban jelent meg. Ezekkel a rövidebb írásokkal — különösen a könyvismertetésekkel, olvasói levelekkel — szinte egyedüli kurírja, információ-közvetítője lett a bevezetőnkben felsorolt témakörök nemzetközi irodalmának.

Fogarassy László az 1950-es évek végén Csatkaí Endrével folytatott tudományos levelezés révén került először kapcsolatba Sopron városával és a Soproni Szemlével. Az 1919-es tanácsköztársasági küzdelmekkel foglalkozó írásai 1961-ben jelentek meg folyóiratunkban. A nyugat-magyarországi kérdéstről írt cikkeinek megjelenése a Szemlében sem ment azonnal és gördülékenyen. Az 1937-ben alapított Szemlé a háborút követően az anyagi gondok, majd 1949 után a múltat és a hagyományokat semmibe vevő politikai korszak nem engedte újraindítani. Az 1955 tavaszán hosszas előkészítés után végre újból megjelenő Szemle az 1956-os forradalom leverése után ismét gyanakvó légkörbe került. A nyugat-magyarországi kérdéstről 1960-ig szó sem esett a lap hasábjain, de más hazai irodalmi fórumokon sem. A felkelő harcok (e sorok írója nem hajlandó az osztrák terminológia alapján a „bandaharc” megnevezést használni) magyar szempontú megközelítésétől az osztrák fél kedvezőtlen visszatetszése miatt is általában óvakodtak a szerkesztőségek. A Vasi Szemlében jelent meg az első közlemény a nyugat-magyarországi kérdéstről 1961-ben. Csaknem tíz év telt el, míg végre 1971-ben Fogarassy Lászlónak hosszabb cikke jelent meg a Soproni Szemlében: „Bevezetés a burgenlandi kérdés forrásaiba és irodalmába” címmel. Ezután viszont már évente jelentkezett egy-két írással. „A nyugat-magyarországi kérdés katonai története” és „A soproni népszavazás” című feldolgozások után hosszú tanulmányt tett közzé az új országhatár vonalának megállapításáról. Összefoglalta a problémakör diplomáciai történetét, majd több olyan — a korszakot befolyásoló — személyiség életével foglalkozott, mint Lehár Antal ezredes. Próhav Pál, Ruzskav-Ranzenberger Jenő és Maderspach Viktor felkelő parancsnokok stb. Megalanozott kritikával valamennyi könyvet, tanulmányt ismeret, amely a burgenlandi kérdéssel foglalkozott, ezek közül Kerekes Lajos, Soós Katalin, Gálos Sándorné, Bellér Béla, Karl Semmelweis könyveit említjük meg. A Szemle „Levelesláda” rovatában sűrűn jelennek meg a város történelméről írt cikkekhöz fűzött helyesbítő, ismereteket bővítő rövid írásai.

Összegezve: a Soproni Szemlében Fogarassy László tollából 1960—1989 között eltelt harminc év alatt 13 hosszabb és 28 rövidebb közlemény jelent meg, melyek összesen 282 oldalt tesznek ki. Ez megközelíti egy teljes évfolyam oldalszámát. Csak két olyan szerző nevét ismerjük (Csatkaí Endre, Hiller István), akiknek munkássága nagyobb terjedelmű, de ők közvetlenül helyi forrásokra támaszkodhattak, Fogarassy László pedig a távolban gyűjtötte adatait, dolgozta fel dokumentumait és róta sorait városunk mozgalmak korszakáról.

Mindezekért nagyrabecsülés illeti. A nyilvános elismerés nála is sokáig késett. Munkássága méltánylásaként a csehszlovákiai Magyar Történelmi Társaság 1971-ben hívta meg tagjai sorába. A 60. születésnapján a Burgenland-Jahrbuch ismertette rövid életrajzát és addigi munkásságát. A 65. születésnapján elmulasztottuk köszönteni...

A magyarországi elismerését jelenti, hogy az MTA Értekezések a történelmi tudományok köréből sorozatában az Akadémiai Kiadónál, 1988-ban megjelent: „A magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása” című füzet; kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját 1990 tavaszára kitűzték,

A lassan beérő tudományos értékű sikerekhez fogadjja őszinte jókívánságainkat. Ismerjük előkészületben lévő — közöttük több soproni vonatkozású — munkáját, kívánjuk, hogy műveit jó egészségben fejezze be, tegye közkinccsé. És — véleményem szerint — a hűség városa nyilvános és rangos elismerésének kifejezése is megilletné hűséges történetészét életművéért.

Mollay Károly:

Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig

(Szélgjegyzetek Dányi Dezső és Zimányi Vera könyvéhez)

1. Az Akadémiai Kiadó tavaly jelentette meg az 1984-ben elkészült, fenti című művet (Budapest, 1989, 531 lap), belső címlapján mintegy alcímként azonban jelzi, hogy a „Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban” című tanulmányt (23—63. lapok) Huszár Lajos írta.

Mind a pénztörténeti rész, mind az ár- és bértörténeti rész elsősorban Sopron gazdaságtörténetének további feltárását alapozza meg, adatainak gazdagságánál fogva az országos várostörténet számára is hiánypótló, bár „Magyarország legnyugatibb fekvésű városának adatai — árstruktúrája — sajátos földrajzi, gazdasági, társadalmi helyének és helyzetének jellemzőit hordozza” — amint az előszó hangsúlyozza. „Sopron város mint határ menti település, fontos szerepet játszott az osztrák területek felé irányuló kereskedelemben, és a város falain belül kialakult pénzforgalomra ez a körülmény teljesen rányomta a maga bélyegét” — teszi még hozzá Huszár Lajos. Éppen ezért érdemes lett volna figyelembe vennie a Sopron piaci körzetéhez számító nyugat-magyarországi (ma: burgenlandi) területek pénztörténeti adatait is, annál is inkább, mivel Sopron pénztörténetét csak az 1274. esztendővel kezdi. E pénztörténeti adatokat az „Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes” című nagyszabású mű második kötete (Eisenstadt, 1963, 235—238) foglalja össze. Pl. a Sopron vármegyei, besenyő telepítésű Pecsényéden (Pötsching) Salamon királynak (1063—1074) egy dénárja, Mosontarcsán (Andau) pedig 1913 (!) db Szt. László (1077—1095) és II. István (1116—1131) korabeli érme került elő. Ne feledjük, hogy 1096-ban Godefroy de Bouillon lotaringiai herceg kereszties serege a Lajta menti Bruck felől jöve Sopron (ófranciául *Cyperon*, olvasata: *szüpron*) mellett vonult tovább az országban: Kálmán király már az előző, ugyancsak 1096. évi hadakkal szemben kikötötte, „hogy szükségleteiket készpénzfizetés mellett vásárlás útján szerezzék be”. Ez pedig pénzforgalmat jelentett. A kereszties hadjáratok kezdetétől 1270-ig a friesachi dénár volt leginkább forgalomban: 1 friesachi dénárért 2 magyar dénárt adtak. „Bajor pénzek forgalma a középkori Magyarországon” című értékes tanulmányában (SSz. 1972, 145—159) Huszár Lajos maga ismerteti a Sopron vármegyei Zemenyén (Zemendorf) előkerült, 1230-ban elrejtett és 1891 darabból (!) álló éremleletet: ebben 5 magyar, 10 morva, 1 bajor és 1 bizonytalan vereten kívül már csupa osztrák, főleg bécsi (1852) veret található. Eből a pénzforgalomból nyilván Sopron sem maradt ki. Kár volt tehát, hogy az 1989-ben megjelent kötet változtatás nélkül nyomtatta le Huszár Lajosnak a Századokban egyszer már megjelent (1972, 1150—1184) tanulmányát.

2. Huszár Lajos Sopron pénztörténetét 1659-ig így korszakolja:

1274—1322: a magyar dénárók forgalma feltételezett, a bécsi dénáróké bizonyos;

1323—1405: a bécsi dénárók mellett megjelenik Károly Róbert pénzügyi reformjával a magyar aranyforint (a forrásokban 1373-ban latinul, 1386-ban németül); Sopron és Pozsony mentesül a magyar pénz elfogadásának kötelezettsége alól;

1405—1460: Zsigmond pénzügyi reformja ellenére Sopron és Pozsony még mindig mentesül a magyar pénz elfogadásának kötelezettsége alól; a „bécsi dénár” elneve-

zés bécsi, stájer, bajor és cseh vereteket jelent; a magyar aranyforint azonban állandóan jelen van a pénzforgalomban. Mindegyik korszakban alapvető kérdés, hogy hány bécsi dénárt ért a magyar aranyforint. Huszár Lajos az előző korszakhoz 1404-ből közöl soproni értékelést: 1 magyar aranyforint=5 solidus 2 bécsi dénár, azaz 152 dénár; az 1405—1460 közti korszakhoz az osztrák szakirodalom adatait közli. Ezek szerint például 1437-ben 1 magyar aranyforint 190 bécsi dénárt ért. Ez az ausztriai adat Huszár Lajos által nem ismert soproni adattal helyesbíthető. Ernst Konrád városi nótárius 1437 februárjában Zsigmond királynál és császárnál jár és erről 16-án a városi tanácsnak többek között ezeket írja: *Vnser herr der kayser fragt mich, was das geld bey vns gult? Da sagt ich im, vmb VII soliden minus V denaren. Da sprach er zu mir, ich müs euchs gelauben* (SoprOkl. I/3: 138). Ebben a korszakban, 1424—1434 között van forgalomban, egyelőre csak a Sopronból ismert *pankhart* nevű pénz, amelyről Huszár Lajos bővebben írt folyóiratunkban (SSz. 1970, 256—259): a pénznev ('hitvány, silány pénz) a 'fattyú' jelentésű szóból származik, amely *paongat* 'pimasz, szemtelen kölyök' jelentésben a soproni német nyelvjárásban a mai napig él.

1460—1526: osztrák pénzügyi reform (1460. márc. 23), ennek nyomán „gute landeswerung in Österreich”, mégis 1467 óta a magyar aprópénz javára háttérbe szorul a bécsi dénár, de a számadásokat továbbra is az osztrák rendszer szerint vezetik. „A 240 dénáros font dénárja tehát ettől kezdve már nem effektív bécsi dénárt jelentett, hanem csak számítási egységet.” A pénzforgalomban a magyar aranyforint vezet, de megjelenik a rajnai, régi magyar nevén a rénes forint is. Soproni szempontból még tanulságos, hogy Grafenegger Ulrik soproni városkapitány és főispán az 1460-as évek elején a megszűnt első városházában (1422—1459) pénzverdét rendezett be (1461: *Item Philipp münsmaister illo anno gratis*; 1464: *Item münshaus* II/4: 163, 231).

1526—1659: e korszakot tulajdonképpen 1524-gyel (Ausztria áttér a tallér-pénzlábra) kellene kezdeni, az előbbit pedig 1522-vel befejezni (Ausztriában a középkori pénzverés vége). E korszak végét tulajdonképpen az 1658. esztendő jelenti: 1659-ben Magyarországon megkezdik a krajcár értékű pénzek verését, ami a következő korszak kezdetét jelenti. Korszakunkra jellemző új számítási pénzek bevezetése. Ilyen volt a 100 magyar dénáros magyar vagy kamarai forint, valamint a 60 krajcáros=240 osztrák dénáros rénes forint. „Az 1526 után következett első két évtizedben a soproni pénzforgalom képe nem változott lényegesen a 16. század elejei viszonyokhoz képest. Ebből a két évtizedből azonban igen kevés használható adat áll rendelkezésünkre, és ami van, az is többnyire végrendeletek szövegeinek a közlése” — írja Huszár Lajos (50. lap). Szerencsére nem így áll a dolog. Huszár Lajos nem ismerhette és természetesen nem dolgozhatta fel pl. Moritz Pál kalmárnak éppen az 1520-as évekből fennmaradt, egyik kiadatlan üzleti könyvét, amely nemcsak a pénzek, hanem az árak, áruk és a bérek adatainak gazdag forrása. Ez arra figyelmeztet, hogy helytörténetírásunknak Huszár Lajos úttörő tanulmánya után is még van e kérdésben tennivalója. Moritz Pál gyakran megkülönbözteti egymástól a magyar pénzt (*ungrisch gelt* 36^r, 41^r stb.) és a németet (*deisch gelt* 39^r stb.), de nem mindig. A kamarai forint általában 300 osztrák dénár (48^r, 48^v stb.), amint Huszár Lajos is írja. 1525. okt. 17-én azonban Moritz Pál pl. ezt írja az üzleti könyv 63^r lapjára: *X fl. per 75 kreiczer teisch gelt* (1 forint = 75 x 4, azaz 300 osztrák dénár), *dý zeýt per 28 kreiczer 1 fl.* (1 forint = 28 x 4, azaz 112 magyar dénár). Huszár Lajos állításával ellentétben a magyar forint elnevezés még tartja magát a dukáttal szemben. Értékére nézve Huszár Lajos csak 1556-tól kezdve ismer adatokat, amelyek valóban emelkedő értékű tendenciát mutatnak. Moritz Pál adatai e tendencia kezdetét érzékeltetik. 1526. okt. 14-én (65^r) pl. ezt írja: *7 fl. vngrisch yn golt, 1 fl. per 12 sol. den.* (= 360 osztrák dénár); majd ugyanott: *1 fl. per X sol. den. alt vngrisch gelt, dý zeýt per 16 den.* (1 aranyforint = 160 magyar dénár). Utóbbi árfolyamot csak 1586-ban és 1603-ban éri el újra. A rajnai, azaz rénes forint sem mindig 60 krajcáros: pl. 1523-ban 55 krajcáros (= 220 osztrák dénár), 1526. jan. 5-én 50 krajcáros (45^r, 336^v). Mivel Moritz Pál adatait legtöbbször napra pontosan keltezi, még az árfolyamok ingadozását is meg lehet állapítani.

Megemlítjük még, hogy forrásainkból Huszár Lajosnál nem tárgyalt pénzfajták is előkerülnek. Így pl. Moritz Pálnál 1524: *rüebler* 'mittelalterliche Münze, im Gepräge aus dem Wappen des Salzburger Erzbischofs Leonhard von Keutschach (1495—1518) eine Rübe führend' (41r); 1525: *pudschändl* 'Münze im Werte von 1/3 Kreuzer' (77r); 1529: „gab sý 1 *kranen* per 84 kreiczer" (42v). 1534. júl. 17-én egy házvétellel kapcsolatban fordul elő a *Rosennobl* 'Rosatus nobilis'; 'Goldmünze Eduards III. von England: auf der Vorderseite der König zwischen zwei Rosen im Schiff, auf der Rückseite Rosen und Kronen ums Kreuz und *Jesus autem transiens per medium illorum ibat* (Joh. 8, 59)', valamint az *Engelot* 'englische Goldmünze' (Lad. LVIII fasc. 5 nr. 44 2).¹ A *rübler*-re még vö. II 2: 39.

3. A fentiekben csak vázlatosan ismertethetjük Huszár Lajos gazdag tanulmányát, amely természetesen még számos alapfogalmat, részletet, összefüggést ismertet, úgyhogy végeredményben tanulmánya nélkülözhetetlen minden kutató számára, aki 1659-ig a soproni források gazdaság-, közelebbről pénztörténeti adatait értelmezni kívánja. Bíráló megjegyzéseink nem érintik a tanulmány érdemeit, csak felhívják a figyelmet a további finomításra, további részletek kidolgozására, amire a gazdag soproni levéltári anyag bő lehetőséget nyújt.

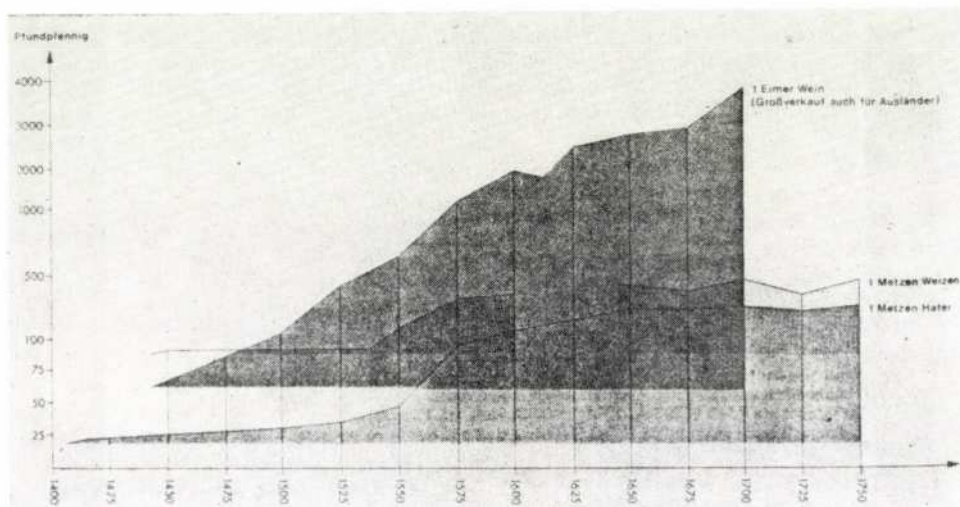
4. Az ár- és bértörténeti rész bevezetését Zimányi Vera írta. „Az ártörténet egyik főfeladata az, hogy hosszú távú mozgások vizsgálatát tegye lehetővé, ezért kívánatos, hogy lehetőleg sok évszázadon keresztül minél teljesebb adatsorokat lehessen összeállítani”. Zimányi Vera ennek szemléletes példáját a már idézett „Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes” 1981-ben megjelent III/1 kötetében nyújtotta, amikor a soproni bor-, búza- és zabárak változását ábrázolta és magyarázta: „A XV. század első felében 1 akó bor olcsóbb, mint 1 mérő búza. Az árstruktúra 1480 körül változik meg: drágább lesz a bor. A gabonaárak csak a XVI. század közepétől kezdve emelkednek, miként másutt is. A borárak már a XV. század közepétől kezdve emelkedő tendenciát mutatnak. A bor magas ára a XVII. században is változatlan marad. A gabona és a bor közti árálló mindjobban a bor javára nyílt szét” (502. lap). A két szerző a feldolgozás időbeni határát azért szabta meg 1750-ben, mivel a XVIII. század közepén új mezőgazdasági konjunktúra indul, az 1720-as és az 1740-es években pedig Európa-szerte, nálunk is a pénz stabilitása figyelhető meg: „annyira, hogy az 1720—1744 (vagy 1721—1745) közötti negyedszázados átlagokat szokták bázisul használni a korábbi korszakokba visszafelé történő index-számításokhoz. Táblázatainkban mi is alkalmaztuk ezt az index-számítási módot, indexsoraink így nemzetközileg összehasonlíthatók”.

Egy-egy áruféleség egy-egy esztendei adataiból kiszűrték az irreálisan magas és alacsony árat, a többit átlagolták, de feltüntetve, hány adatot átlagoltak, vételről vagy eladásról van-e szó. A mértékegység évi átlagárát osztrák dénárban és magyar kamarai dénárban (az előbbinek egyharmada) is megadják, sőt átszámították kamarai forintra is, megadják az ár ezüstgramm- és aranygramm-értékét is. A már említett indexek az évszázados tendenciák vizsgálatát és a nemzetközi összehasonlítást teszik lehetővé. A használt mértékegységek magyarázata egészíti ki a bevezetést.

5. Az adatsorokat 20 fejezetben, ezeken belül alfejezetekben sorolják fel: I. Gabonafélék (19 alfejezet); II. Hüvelyesek (3); III. Trágvaszállítás; IV. Takarmányfélék (4); V. Állatok (25); VI. Húsfélék (13); VII. Italfélék (13); VIII. Sócladás; IX. Fűszer, déligyümölcs, sajt (11); X. Bőrfélék, toll (3); XI. Zsiradékok, viasz, gyertyák; XII.

¹ Tanulságos ebből a szempontból, amikor 1530. máj. 20-án Fleischhaker Péter gondnok a tanács előtt elszámol a várarokmenti Boldogasszony-templom vagyonának a kezeléséről, a következő pénzemekeket sorolja fel, átszámítva őket dénárfontokra is: *schoftreiber* ('Schaftreiber; birkahajesár') (fontja 60, ill. 70 krajcár, azaz 240, ill. 280 bécsi dénár), bécsi dénárt, magyar aranyforintot, régi magyar pénzerméket, régi hatosokat (*sechser*), *patzen vnd khreitzer*, forgalomban már nem lévő pénzerméket, *Budschändl* és filléreket (*haller*), továbbá *in einem sagk eingeanterurt* 100 dénárfontot (Lad. XXXV nr. 1 b). A sokféle pénz nem kezelése és átszámítása bonyolult tette a pénzügyleteket. A *schoftreiber* használatára még vö. I 7: 288.

Faáruk (9); XIII. Építőanyagok (11); XIV. Textilfélék (37); XV. Cipő- és csizmazétel (4); XVI. Papírvétel (5); XVII. Iparcikkek, vegyszerek vétele (35); XVIII. Napszámlérek (9); XIX. Borfuvarozás (2); Ingatlaneladás (5). A feldolgozás tehát széles körű, mégis az élet és a soproni források változatossága és gazdagsága miatt még szélesebb körű lehet.² Ez a még szélesebb körű feldolgozás a helytörténeti kutatás feladata, amelynek nem kell átlagolnia, amely nem évszázados, hanem rövidebb időre érvényes tendenciákat is megállapíthat, amely teljes gazdagságában mutathatja be a város életét. A szélesebb körű feldolgozás igénye, amelyet természetesen nem kérünk számon e kötet szerzőitől, még az aránylag leggazdagabb fejezetekre is érvényes,

1. A bor, a búza és a zab árának alakulása Sopronban

nem is szólva a feldolgozásban nem szereplő áruféleségekről. Így pl. a gabonaféléknél a „Búzavétel” c. alfejezetben 1438—1545 között nincsen adat és hiányzik a tönköly, amelynek mérője pl. 1489-ben 36 dénárba került (SSz. 1942, 34). Az állatoknál a lovak ára elég esetleges. A marhahús és a borjúhús árával már 1507—1532 között foglalkozott a városi közgyűlés: pünkösdig, ill. Úrnapjáig 1 dénárral drágább volt, mint azontúl (vö. SSz. 1988, 295, 12. lapolji jegyzet). A fűszerek, a fagyú, a gyertya, főleg pedig a textiliák árára vonatkozóan Moritz Pál már idézett üzleti könyve az 1520-as évekből temérdek adatot tartalmaz. Ezt azért kell megemlítenünk, mivel a bevezetésben többek között ez olvasható: „A gazdasági élet vizsgálatához annyira nélkülözhetetlen posztóárak azonban sajnos így is csak elvétve fordultak elő” (17). A „Kocsi” c. alfejezet adatai megvizsgálandók, egyes esetekben nem szekérről van-e szó, mivel a német nyelv utóbbit nem tudja, nem szokta megkülönböztetni az előbbitől. Mégis vö. Moritz Pálnál 1528: „ain *vngrischen wagen*, den ich von den lanczknechten kawft mit dem gericht (szekéroidal) vnd 1 halsen (az igavonó állat vállhámja) per X sol.den.” (50^r). A cipők és csizmák összevont, átlagosított ára a helytörténetírás számára használhatatlan. Pl. a soproni vargák 1532. évi árszabása 9 fajta csizmát 11 változatban, tizenötféle férficipőt, nyolcféle nőicipőt stb. sorol fel (SSz.

2 Pl. a szerzők érthető okokból lemondtak arról, hogy a szőlőművelés minden fázisának béreit bemutassák, a helytörténetírás — éppen a szőlőművelés jelentős soproni szerepe miatt — azonban nem mondhat le róla. Az összes fázis figyelembe vétele nemcsak az ártörténet szempontjából fontos, hiszen így megállapítható a szőlőművelés és a szőlő feldolgozásának módja is. Erre vö. SSz. 1941, 114 és a hozzátartozó táblázatot.

1987, 305). Problematikusak az ingatlanok árai, hiszen pl. a szőlőknél, szántóknál a nagyságon kívül fekvésük is befolyásolja az árat. A házaknál: belvárosi-e vagy külvárosi, a háztelek nagysága stb. Mindez természetesen csak a háztörténet segítségével állapítható meg, erre pedig könyvünk szerzői ugyancsak természetesen nem vállalkozhattak. Könyvünk a házakkal kapcsolatban csak 1518-tól kezdve közöl adatokat, a helytörténetírás ennél jóval korábbiakat is ismer. Pl. a Szt. Mihály utca 3. sz. ház helyén állott házat 1459-ben 50 dénárfontra értékelik, annyiért is adják el (SSz. 1989, 221); 1509-ben a Kolostor u. 13. sz. ház helyén álló ház 60 dénárfontért kél el (GedB. 117). 1527. nov. 6-án egy öttagú bizottság (kőfaragók, ácsok) a Sopronból kiűzött zsidók Új utcai 11 házát, zsinagógáját és ispotályát 40—150 dénárfont között értékeli (SoprOkl. I/7: 220).³

6. E könyvben rengeteg hasznos, elismerésre méltó munka fekszik. Megjegyzéseinkkel érzékeltetni kívántuk, hogy ez az országos és nemzetközi összehasonlításra készült mű mennyi megoldandó kérdést és feladatot, gondolatot vet fel helytörténetírásunk számára. Ez is érdem.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Király Tibor:

Sopron a filatéliában

Tizennyolcadik közlemény:

Az alkalmi bélyegzők

Az alkalmi bélyegzést alkalmi postahivatalok, — amelyek mindig az események színhelyén működnek — készítik. Az első magyarországi bélyegző használatára 1879-ben került sor a székesfehérvári országos iparkiállításon. Sopronban ehhez képest viszonylag elég későn, 1925-ben. „Iparkiállítás — Gewerbeschau Sopron 1925. aug. 2—30.” (1. kép). A bemutatott levél szép példája az ebben az időben tomboló első magyarországi inflációnak. Az ajánlott levél továbbítási díja 10 000 korona. 1925-től napjainkig Sopronban 139 különböző alkalommal került sor emlékbélyegző használatára. Az összes bélyegzést bemutatni több okból nem lehetséges. Egyrészt a cikk terjedelme ezt nem teszi lehetővé, másrészt gyűjteményem sem teljes. Mivel azonban nagyon sok olyan eseményről, évfordulóról van a birtokomban levél, bélyegzés, amely a város története szempontjából fontos illetve nagyon szép az alkalmazott boríték, bélyegző rajza, ezért ezeket rövid tájékoztató, ismertető szöveg kíséretében bemutatom:

1. IPARKIÁLLÍTÁS—GEWERBESCHAU SOPRON 1925, aug. 2—30. (1. kép)	1925
2. CIVITAS FIDELISSIMA 1921—1931 XII. 14 (2. kép)	1931
3. I. BÉLYEGKIÁLLÍTÁS CIVITAS FIDELISSIMA (3. kép)	1935
4. BALATONI NEMZETKÖZI CSILLAGTURA	1937
5. PROBÉK SOPRON	1938
6. A SZENTJOBB ORSZÁGJÁRÁSA (4. kép)	1938
7. SZÉCHENYI ISTVÁN SZÜLETÉSENEK 150. EVFORDULÓJA (5. kép)	1941
8. MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓJÁNAK 75. SZÜLETÉSNAJJA	1943

³ A Fő tér 2. számú háza helyén állt, eredetileg két házból egyesített ház 1493-ban 126 magyar forintért kelt el, 1525-ben pedig a városi tanács 100 magyar forintot kínált fel érte.

1—2. kép

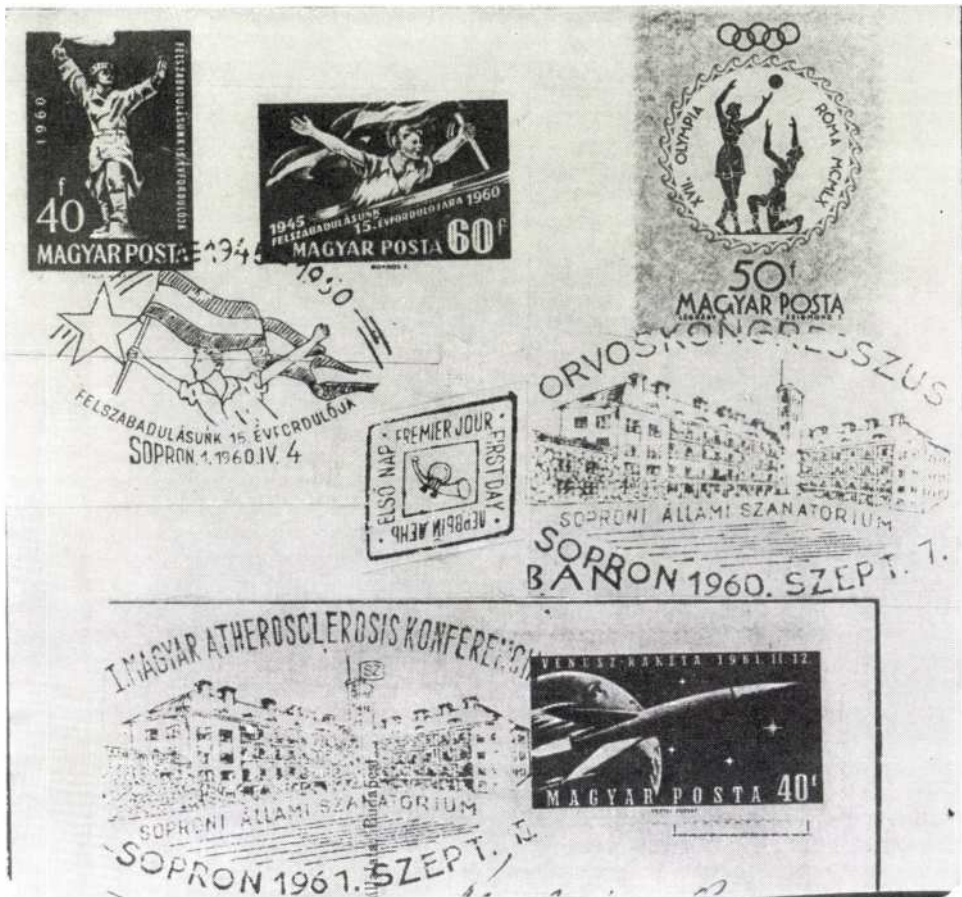
3—5. kép

6—9. kép

10-12. kép

13—15. kép

9. JÖJJÖN SOPRONBA! SOPRONI MUNKAHÉT (6. kép)	1943
10. SOPRONI MUNKAHÉT BÉLYEGKIÁLLÍTÁSA. 1943. IX. 5—12	1943
11. MAGYARORSZÁG FELSZABADULÁSÁNAK ÉVFORDULÓJA (7. kép)	1943
12. SOPRONI ŐSZI VÁSÁR (8. kép)	1946
13. KULTÚRHÉT MSZMT. BÉLYEGKIÁLLÍTÁS	1947
14. FIZESSEN ELŐ RÁDIÓRA	1950
15. 80 ÉVES A MAGYAR BÉLYEG. BÉLYEGKIÁLLÍTÁS	1951
16. „DRÁGA RAKOSI ELVTÁRS 60. SZÜLETÉSNAPJA”	1952
17. VILÁG PROLETÁRJAI EGYESÜLJETEK	1952
18. ALKOTMÁNYUNK 3 ÉVES	1952
19. AZ MDP III. KONGRESSZUSA	1951
20. SOPRONI ÜNNEPI HÉT (9. kép)	1954
21. ÜNNEPI KÖNYVHÉT	1954
22. XXVII. BÉLYEGNAP	1954
23. 200 ÉVES A POSTAI BÉLYEGZŐ HASZNÁLATA SOPRONBAN (kétféle színű lila és vörös bélyegző)	1954
24. FELSZABADULÁSUNK 10. ÉVFORDULÓJA	1955
25. ÜNNEPI KÖNYVHÉT	1955
26. XXVIII. BÉLYEGNAP	1955
27. ÜNNEPI KÖNYVHÉT	1956
28. XXIX. BÉLYEGNAP	1956
29. SOPRONI KULTÚRNAPOK (10. kép)	1957
30. A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM 40. ÉVFORDULÓJA (11. kép)	1957
31. 400 ÉVES A SOPRONI BERZSENYI GIMNÁZIUM (12. kép)	1957
32. AZ ERDÉSZETI FELSŐOKTATÁS 200 ÉVES	1958
33. 150 ÉVES AZ ERDŐMÉRNÖKI FŐISKOLA	1958
34. SOPRONI ÜNNEPI HÉT	1958
35. LEVELEZŐ HÉT	1958
36. A KMP. MEGALAKULÁSÁNAK EMLÉKÉRE	1958
37. A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSÁNAK 40. ÉVFORDULÓJA	1959
38. SOPRONI ÜNNEPI HÉT	1959
39. A MAGYARORSZÁGI TANÁCSOK ELSŐ ORSZÁGOS GYÜLÉSÉNEK 40. ÉVFORDULÓJA EMLÉKÉRE	1959
40. LEVELEZŐ HÉT	1959
41. MSZMP VII. KONGRESSZUSA	1959
42. FELSZABADULÁSUNK 15. ÉVFORDULÓJA (13. kép)	1960
43. SZOVJET BÉLYEGEK KIÁLLÍTÁSA	1960
44. POSTÁS ÚJÍTÓ KIÁLLÍTÁS	1960
45. ORVOSKONGRESSZUS SOPRON ÁLLAMI SZANATORIUM (14. kép)	1960
46. I. MAGYAR ATHEROSCLEROSIS KONFERENCIA (15. kép)	1961
47. IV. SOPRONI GYÓGYSZERÉSNAP	1961
48. XXXIV. BÉLYEGNAP	1961

(Folytatjuk)

Tatay János

(1789—1862)

I. Tatay Jánosról írta a Soproni Hírlap 1931. dec. 6-i számában Csatkai Endre: „... Magyarországnak Európára szóló nagy ünnepségére egy megyebeli pap, Tatay János lövői plébános hívta fel a figyelmet 1831-ben, azaz 100 éve a Tudományos Gyűjtemény hasábjain.”

A III. kötetben Tatay János a római birodalom fennállásának ezredik esztendejét említi, melyet az akkori császár óriási fénnel és költséggel ünnepeltetett meg. Ezután így emlékeztet a magyar vonatkozásokra: „A Haza Tudósaihoz! Hazánk megalapításának századait tudtommal nem ünnepelte. Elközelített fennállásának ezredik esztendeje; De vallyon melyik az? Ezen két kérdésnek megfejtésére bátorokodom boldog Hazánk Tudós férfiai felszólítani, mert nem szégyen, úgy vélem, hogy egy hajdani dicső Rómának a Nemzetiség és önnön nagyságok érzetéből származó szép cselekedetét s példáját követni. S ha ezen egyedül hazafiúi indulatból tétetett kérdéseim figyelmet érdemelnek a feleletek közlésére, valamint kérdéseim felvételére, a Tudományos Tudomány t. Redaktorát bizalommal megkérdem.

Tatay János

Sopronvármegyében lövői plébános.”

Részben családi hagyomány, másrészt Mohl Adolf: „Lövő története” c. könyve, Hegedűs Ferencnek az 1964. évi Vigiliában írt cikke, Tataynak Kazinczyval folytatott nagyszámú levelezése, valamint a szombathelyi Püspöki Levéltár adataiból tudjuk róla a következőket:

Tatay János dr. Pölöskén született, Vas megyében 1789. jan. 17-én nemes T. Imre és nemes Németh Anna szülőktől. Szombathelyt járt gimnáziumba, teológiai tanulmányait a pesti egyetemen végezte, a bölcsészettudományi fokozatot is megszerezte és 1813-ban szentelték fel pappá. Előbb a szombathelyi teológián tanulmányi felügyelőként (prefektus) működött; 1820-ban lövői plébános lett. A lövői nemzetőrség 1848-i tavaszi szervezésében vezető szerepe volt, emiatt Theodorovics Vas megyén át menekülő horvátjai kirabolták, megkínózták, mint erről alább részletesen beszámolok. 1850-ben Győrben kanonokká nevezték ki. Egyben a győri teológia rektora lett. Új állását azonban csak 1851-ben foglalta el. Meghalt 1862. jan. 23-án szélütésben, 73 éves korában.

Sokkal jelentősebb élete eseményeinél az ő szerepe Kazinczy, Kis János, Berzsenyi és Dukai Takách Judittal, a Széchenyiekkel és a Batthyány családdal való kapcsolata. A keszthely—kemenesalji kör lelkes tagja volt, melynek főszemélyei Festetich György gr. és Berzsenyi voltak. Mohl Adolftól tudjuk, hogy „Tatay volt első kiadója Berzsenyi első poétai munkáinak, ő volt az is, aki Kazinczyval megismertette Dukai Takách Judit munkásságát. Kazinczyval 1815 óta állandó levelezésben állott, nemkülönben hazánk legnagyobb fiával, Széchenyi István gróffal is. 1839-ben őt hívják meg Bécsbe a szokásos Szent István-ünnepi szentbeszéd megtartására”.¹

Hegedűs szerint is neki köszönhette Berzsenyi, hogy a pesti kispapok összeadták a pénzt versei kinyomtatására. Nyomtatásban megjelent munkája; „Alkalmi versezetek” címet viseli —, írja másutt Lövő historikusa, de erre a verses könyvre, bármennyire kerestem, nem akadtam rá. Az 1965-ös kiadású Magyar Irodalmi Lexikon is ismerteti Tatay János munkásságát, sőt egyik munkájának facsimiléjét is közli.

¹ Mohl Adolf: Lövő története, Győr, 1931, 123—124

Szinnyei: „A magyar írók élete és munkái” c. könyvében azt írja róla: „Midőn 1843-ban akadémiai tagul ajánlották, azt jegyezték fel róla; ki azon kívül, hogy a Tudom. Gyűjteményben többfélét írt, a Társaság figyelmét pedig leginkább az által érdemli meg, mivel régi nyelvemlékek és pénzék gyűjteményét bőven szaporította”.²

A szombathelyi hittudományi főiskola könyvtárában egy hat oldalas dicsőítő distichonban szerkesztett latin verse található, melyet még teológus korában Nagy József nagyprépost, egyben pártfogója dícséretére írt. A kézirat az ún. Köberl-hagyatékban maradt meg. Tatay verselt, írt szónokolt magyarul, latinul és németül.

Mollay Károly az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálta Tataynak egyik németből fordított munkáját: „Véleményes előterjesztése Henking Henriknek a Sopron-Vasi Szederegylethez” (Gutachtlicher Vortrag an den Seidenbau-Verein in dem Ödenburger u. Eisenburger Comitete) címűt, melyet 1841-ben fordított. Megjelent Sopronban, 14 lap terjedelemben. Ugyancsak említi Mollay Károly, hogy az Akadémia Széchényi-múzeumában lévő példányon Széchényi sajátkezű aláírása olvasható.

2. 1812-ben, akkor még teológus Tatay Berzsényinek bírálatra megküldötte verseit, aki ezt válaszolta: „Verseidet nagy gyönyörűséggel olvastam s nem lettem bennük semmi gáncsol. Nyelved oly szép, oly hajlékony, hogy azt szeretni fogja minden, Neked oktatásra szükséged nincs”.³

Kis János, Berzsényi gyermekeinek keresztapja nemesdömölki pap korában gyakran meglátogatta Berzsényit, aki akkor a közeli Sömjénben lakott. 1803-ban jutott tudomására Berzsényi versíró tehetsége, melyre később felhívta Kazinczy figyelmét, amikor az Sopronban felkereste az irodalombarát költő, evangélikus szuperintendenst. Ennek javaslatára Berzsényi verseinek kiadása dolgában Kazinczy szorgoskodott és a versek kiadását Helmecey Mihályra bízta. Pénz nem lévén a versek kinyomtatására, Tatay János fiatal pesti teológus a pesti, a székesfehérvári és a zágrábi kispapoktól kb. 1000 forintot gyűjtött össze, amelyhez még Tatay 50, Berzsényi 100 forinttal járult hozzá. A versek kiadója forma szerint Helmecey, de a lehetőséget rá Tatay János teremtette elő. 1813-ban meg is jelentek Berzsényi versei. „A pesti kispapokhoz művei kiadását megköszönve levélben fordult Berzsényi. Ez a levél elveszett” — írja Váczy János. Berzsényinek szándékában állott, hogy a kispapok neveit, elsősorban Tatay János nevét a versek elejére kinyomattatja. De Kazinczy figyelmeztette őt arra levelében, hogy a fiúk nevének közlésével azoknak komoly bajt okozhatnának: „A nemzetiség ellenségei szemmel tartják az ily buzgólkodókat s félek, nehogy megtiszteltetésekkel nekik ártsunk.”

Berzsényi Helmecey „átjavítgatásai” miatt Tatay Jánosra is megneheztelt, aki azt írja 1813. júl. 18-án a költőnek:

„Meg vagy bántva ugye kedves barátom. Engedj meg nekünk, mi a munkád előtt álló előbeszédben a legkisebb részt sem vettünk, akarattunk és tudtunk nélkül volt, csak a hiú fény után mászkáló Helmeceynek idélen és szerencsétlen gondolatja volt, hogy magát kiadónak nevezhesse, — holott jobb lett volna rontónak neveznie magát. Mi nem akartuk tudatni balkezünkkel, amit jobbunk tevé... ami változások történtek munkádba, protestálásom ellen vannak, mert én majd a szemét is kiástam, hogy ne változtasson egy betűt is, de ő okosabbnak akarván látszani, maga fejtől tette”.⁴

Kazinczy annyira megszereti Tatayt, a pesti fiatal teológust, hogy Vay Miklóshoz írt levelében egy szokatlan, de szeretetreméltó tervet forgat fejében: „Szeptembernek elején egy utat teszek túl a Dunára egy soha nem látott Kis-Papnak első miséjén megjelenni, ki azon különös, de nekem igen sok tekintetben kedves gondolatra jutott, hogy midőn első Miséjét fogja mondani, Papi esküvését megteszi, én legyek az úgy nevezett keresztatyja.” Kazinczy anyagi gondjai miatt ez az út elmaradt.

2 Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1909 1342—1343

3 Merényi Oszkár: Berzsényi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei. Bp., 1938, 29

4 Váczy János: Berzsényi Dániel életrajza. Bp., 1895, 116—118

Tatay Kazinczy műveinek 50 példányát elvállalta eladásra és tudjuk, hogy Kazinczy metszetes képe a lövői plébánia falán ott függött. Jellemző a református költő és a katolikus kispap viszonyára.

A keszthely-kemenesaljai irodalmi körben szereplő fiatal Dukai Takách Juditot Tatay ajánlotta Kazinczy figyelmébe. Az ugyancsak nem katolikus Döbrentei Gábor több napot vendégeskedett Tataynál Lövön. Döbrentei első irodalmi próbálkozásait Sopronban kezdte az evangélikus líceumban. Tatay és Döbrentei együtt mentek Lővőről a soproni Kis János evang.püspök és költő látogatására, majd innen folytatták útjukat Tetre Pázmándi Horváth Endre plébánoshoz, ahol ott időzött Guzmics Izidor, a Kazinczy-kör egyik Sopron megyei tagja, nyelvújító bencés pap, a klasszikus görög versek akkor híres fordítója.

Ismert hogy Dukai Takách Judit Sopronban tanult németül, második házassága is Sopronhoz kötötte, ahol 1836-ban halt meg elég fiatalon, 41 éves korában a mai Lenin krt. 63. sz. műemlékházban.

3. Tatay Jánosnak a szabadságharc alatti szereplése ismert Mohl Adolf könyvéből.

A szabadságharc után a sürgő-forgó közéleti és irodalompartoló Tatay János, — már az elnémult magyar szó miatt is, — teljesen elhallgatott, kisodródott az irodalomból, elszegényítették a rabló horvátok, lakását feldúlták, egészsége, életkedve erősen hanyatlott. 1850-ben Ferenc József kanonokká nevezi ki Győrbe. Az egyházi kitüntetés nyilvánvalóan nem a nemzetörség szervezéséért érte, hanem flastrom akart lenni, kárpótlás a bécsi udvar részéről a katolikus klérus egy tagjának megaláztatásáért és megkínzásáért. Többé nem hallunk róla, testileg-lelkileg megtörve kizárólag teológiai rektori és előadói feladatának élt haláláig. Millenniumi eszméje megvalósítását nem érte meg.

Hiller István:

Adalék a soproni egyetem legújabbkori történetéhez

1. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Központi Könyvtárának közgyűjteményi osztályaiban megkezdődött az egykori neves professzorok hagyatékának feldolgozása. Roth Gyuláé, Sébor Jánosé, Tárczy-Hornoch Antalé, Stasney Alberté, Lessenyi Ferencé, és még hosszú a sor. Most itt a Tárczy-Hornoch féle hagyaték hozzánk került, vagy nálunk már korábban meglévő anyagának felhasználásával szeretnénk korábban leírt állításokat megerősíteni, de főleg új, hiteles adatokat közölni.

1946 februárjában a soproni egyetem vezetőinek megbízásából Tárczy-Hornoch Antal professzor jelentést fogalmazott meg az egyetem helyzetéről, az elmúlt néhány év eseményeiről. A jelentést a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Bánya-- Kohó- és Erdőmérnöki Kara (akkor ez volt a soproni egyetem elnevezése) jóváhagyta és a Soproni Nemzeti Bizottság elé terjesztette. Ebből a jelentésből idézünk ide vágó részleteket.

„Igen tisztelt Nemzeti Bizottság!

A Nemzeti Bizottságnak a lapokban közzétett hirdeteményére hivatkozva tisztelettel bejelentem, hogy a József Nádor Műegyetem Bánya- Kohó- és Erdőmérnöki Kara, amely a magyarságnak mindig erős vára volt Sopronban, a német elnyomás ideje alatt különösen a szellemi ellenállás terén bőven kivette a maga részét. A régi selmecbányai tradícióknak megfelelően Karunkon mindig békés, sőt testvéri egyetértésben élt nemzeti különbség nélkül annak valamennyi hallgatója. . . Német nemzetiségű hallgatóinkkal hosszú ideig hasonló volt a helyzet. Amikor azonban a pángermán örület egy részüket elfogta, a mindvégig Modrovich Ferenc tanárelnök vezetése alatt álló ifjúságunk a magyarságot fenyegető pángermán veszedelem ösztönös

megérzésével, minden lehetséges eszközzel védekezni kezdett ellene és ebben tanári karunk teljes támogatást nyújtott nekik. Szolgáljon alátámasztásul egynéhány példa. 1940 őszén négy volksbundista kérte Karunk bányamérnöki osztályára felvételét. Közös írógépen Budapesten készült kérvényeik elárulták őket. A felvételi bizottság előadója, dr. Tárczy-Hornoch Antal az elkésztett benyújtásra való hivatkozással elutasításukat javasolta, s ezt dr. Proszk János dékán magáévé tette. Azonban Szily Kálmán államtitkár telefonrendeletére mégis fel kellett őket venni: az egyiket okmányainak hiányossága címén sikerült még így is elgáncsolni. A három volksbundhallgató: Berthold Henrik, Bayer József és Opl Lars azonban hallgatóink részéről olyan bánásmódban részesült, hogy a német követ kénytelen volt a magyar külügyminisztérium útján az I. alatt mellékelt jegyzéket eljuttatni kormányunkhoz. Bár a jegyzékben némi túlzás van, mégis tény az, hogy mind a három hallgató rövidesen jónak látta Karunkat és Sopront elhagyni. Az akkori kultuszminisztérium igen erős és fenyegető nyomásával szemben pedig dr. Proszk János akkori dékánnak álláspontunkat Modrovich Ferenc sakkhúzásával azzal sikerült megvédenie, hogy tanulmányi, fesselmi stb. szabályzatunk az engedélyünk nélküli külső egyesületi tagságokat tiltják, s így a történetekért a felelősség a három volksbundhallgatót terheli."

Itt jegyzem meg, hogy a fentieket bizonyító dokumentumok részei rendelkezésünkre állnak, ezeket közöltem korábbi munkámban.¹ Sainos a hivatkozott és a jelentéshez csatolt 1. számú mellékletet azaz a német külügyminisztérium eredeti jegyzékét nem sikerült eddig fellelnem. Folytatom a jelentést:

„Hallgatóságunk egyébként is igyekezett a soproni volksbund-összeírveteleket, multságokat, stb. gyakran tettelegesen beavatkozással, megzavarni. Ezek részletezése túl messze vezetne, s itt névlegesen csupán a következőket emeljük ki: 1942 októberében az SS-be besorozott soproni újoncok kiköptek a nemzeti zászlónk előtt. Minthogy az akkori politikai hatóságok nem mertek elégtételt követelni, a műegyetemi ifjúság Modrovich Ferenc tanárelnök irányítása alatt testületileg zárt rendben vonult ki a Kossuth utcai Volksbund-ház elé, és kikényszerítették, hogy a soproni Volksbund sajnálkozó nyilatkozatot tegyen közzé a soproni újságokban.

Az egyre fokozódó ellenállás miatt 1944 őszén már annyira feszültté vált a helyzet ifjúságunk és a hazánkat leigázó német katonaság között, hogy a nyilas kultuszminiszter jónak látta a 2./alatt csatolt levelet intézni Karunk akkori dékánjához. Ezek szerint Rajniss fegyveres összeütközéstől tartott és nem alaptalanul, mert ifjúságunk valóban meg is volt szervezve(!) s csak a jelet várta Budapestről, amely azonban az ellenállási mozgalom leleplezése miatt elmaradt.²

Nyilas különben Karunkon csak mutatóban akadt, s ezek társaságát a többiek kerülték. Többen hallgatóink közül, mint pl. Arató István és Kun Miklós partizán volt, Combossy Barnát pedig a németek Mauthausenba hurcolták. ... A nyilas propaganda elkerülése céljából Modrovich Ferenc tanárelnök az Ifjúsági Kör működését 1944 őszén megszüntette, s ifjúsági elnökének, Laczkó Györgynek a németek elől el kellett menekülnie."

2. Itt most megszakítjuk a professzor emlékiratát és a felsorolt hallgatók ide vonatkozó adatait vesszük vizsgálat alá, mert ezek sokatmondóak. Ezek az adatok tomörök, csupán néhány év az életükből, számunkra történelmi bizonyítékok. Az említett hallgatók egyetemi pályafutása az Erdészeti és Faipari Egyetem Levéltárában nyomon kísérhető. Arató István Elemér budapesti születésű, földbirtokos származású kohómérnök-hallgató anyaga 1943. III. 30-ig kísérhető végig. Ekkor tette le utolsó vizsgáját, melyet Tárczy-Hornoch Antal professzor igazolt. Kun Miklós, András Budapesten született, apja földbirtokos volt. 1944. május 11-én anyaga meg-

¹ Lásd: Hiller István: A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között. Sopron, 1975. (A Soproni Szemle Kiadványai. Új sorozat 8. sz.), 181-186.

² Uo., 197.

szakadt, tanulmányai folytatására a bányamérnöki szakon az 1945—46-os tanévben jelentkezik ismét: „Tisztelettel kérem a bányamérnöki tagozat 7. félévére való utólagos beiratkozásom engedélyezését. Tisztelettel kérem kérelmem teljesítését, mert a fasiszta megszállás megpróbáltatásai folytán egészségem leromlott. Majd a jugoszláviai partizánharcokban szerzett sebesülésem miatt ágyban fekvő beteg voltam, végül pedig legyengült szervezetem a mandulagyulladásnak sem tudott ellenállni. Későbbi évben utazásomat a háborús állapotok hátráltatták.” Csatolva járási tisztiorvosi igazolás Gyöngyösről, 1945 május 28-án. A Műegyetemi Hallgatókat Igazoló Bizottság 1945. december 16-án kelt 17 1945. számú határozatával igazolta, majd a teljes tanári kar támogatásával 1946. szeptember 1-ejétől demonstrátorrá választották meg. Gombossy Barnabás Béla született Budapesten, gyámja Gombossy Aladár Gyula, m.kir. százados. Az 1943—44-es tanévre még beiratkozott, majd csak 1945. október 25-én jelentkezett ismét. 1941. április 5-én jelentette a dékánnak, hogy ismét bevonul katonai szolgálatra. A dékán 1944. március 16-án „katonai ügyben” hivatalosan igazolja, hogy tanulmányi eredményei alapján remény van arra, megszerezheti kohómérnöki oklevélét, ha „nevezett szabadságot nyerne és ideje korán a most folyó 8-ik, majd a július hóban tartandó rendkívüli 9-ik félévre beiratkozna s azt lehallgathatná...” Ezt a Sébör János által kiadott és aláírt igazolást Gombossy személyesen átvette, ezt aláírásával igazolta. 1945. augusztus 9-én beadott indexmásolatú kérvényének megokolásában írja: indexe „bombázás és deportálás miatt elveszett”.

A „2016 I.5./1940 számú igazolvány alapján a vitéz jelző használatára jogosult „vitéz Laczkó György Béla Székesfehérvárott született. apja vendéglős volt. A felszabadulás előtt az utolsó félévre (1944. dec. 2-ig tartott!) még beiratkozott az erdőmérnöki szak hetedik szemeszterére. Azután menekülnie kellett, majd a hetedik félév lezárására 1945. június 20-án kért engedélyt azzal a megokolással, hogy a leckekönyvek évközi lezárásának hivatalos időpontjában „távol volt Soprontól és leckekönyve is nála volt”.³

3. Folytassuk Tárczy-Hornoch professzor emlékiratát:

„De nem csak hallgatóságunk, hanem azok, akiktől a hallgatóság a példát vette, Karunk alkalmazottai is túlnyomó részükben félreérthetetlen és nem titkolt németellenes magatartásukról tettek ismételt tanúbizonyságot. Többjük a németek elkerülhetetlen pusztulását már a háború első percétől kezdve rendületlenül és leplezetlen nyíltsággal hirdette. Egyik tanártársunk (Kövesi Antal. H.I. megjegyzése), akit a nyilas örület a sárgacsillag viselésére kötelezett, egész a legutolsó időkig még a sárgacsillaggal is akadálytalanul megtartotta előadásait. Sébör János prodékánnak sikerült egy időre a kormányzói mentesítést és kieszközölni számára. Amikor pedig egy időben lakását nem hagyhatta el, dr. Tárczy-Hornoch Antal osztályelnök a szigorlatokat szóbanforgó tanártársunk magánlakásán tartotta meg. Modrovich Ferenc, dr. Szádeczky-Kardoss Elemér, dr. Tárczy-Hornoch Antal és Vendel Miklós tanárokat a Gestapo le akarta tartóztatni, s ezt csak közben egy tanártársunk közbelépése akadályozta meg. Dr. Proszty János mindent megragadott, hogy a szerencsétlen munkaszolgálatosok ruházzal és élelemmel segítsen, dr. Szádeczky-Kardoss Elemér a kilátásba helyezett súlyos büntetés ellenére az éhhalál küszöbén álló kiváló geológus dr. Kertai munkaszolgálatost kereste fel és eredményesen (életben maradt!) segítette ismételt. Dr. Tárczy-Hornoch Antal ugyanígy többször is bent járt a soproni gettókban, hogy szerencsétlen embertársait vigasztalja, s ahol csak mód volt, mentesítésüket elismertesse; még azt megelőzően pedig a különböző egyetemeken számos olyan érdemes hallgatót vétetett fel, akiket származásuk miatt el akartak vagy már el is utasítottak. Dr. Fehér Dániel intézetében zsidó származásúak még 1944-ben is dolgoztak, s ugyanő leplezte le a Reisinger-üggyel kapcsolatban (aki mint német állampolgár intézetében dolgozva Hitler-ellenes kijelentéseket tett), hogy

³ Az Erdészeti és Faipari Egyetem Levéltárában.

Sopron, 1942. december 7.

A Magyar-Német Társaság Nagytekintetű Igazgató-
Tanácsának,

B u d a p e s t .

Méltóztassék megengedni, hogy a Magyar-Német Társaságból 1942. év végével való kilépésemet bejelentsem.

Kilépésem indokául legyen szabad a következőket felhoznom.

Bizonyára köztudomású, hogy Sopron város magyarérméleti lakossága s különösen a műegyetemi ifjúságunk, valamint a Volksbund tagjai között időnként surlódások keletkeztek, amelyekben a kezdeményező fél rendszerint, sajnos, ez utóbbiak sorába tartozik. Mint tanár, majd ebben a tanévben mint dékán minden erőmmel azon voltam, hogy ifjúságunkat szuralomra bírjuk. Ez sikerült is.

December 4-én este azonban a következő történt.

A magyar vendégszeretetet élvező két német állampolgár, a Hitler Jugendhez tartozó két ifju a Rákóczi utcában lévő Levente-Diákotthonnak néhány ablakát beverte. A rendőrség a tettesséket elfogta.

A Levente-Diákotthon keletkezésével kapcsolatban meg kell még említenem, hogy ez Bélydy altábornagy urnak köszönheti a létét, aki addig is, míg a végleges menzánk még nem épül, 32 ifju részére a legegyszerűbb felszereléssel egy levente célokra igénybe vett épületet rendeztetett be egy év tartamára szükséginternátusnak, hogy ebbe a pincelakásokban, s egyéb egészségtelen helyeken lakó egyetemi hallgató leventéink beköltözhesseknak.

a Gestapo Sopronban titokban már 1942-ben is működött. Erre vonatkozó feljelentése a külügy- és kultuszminisztériumnak ment el. A zsidó származásúak érdekében egyébként még egy tanártársunk is ismételten közbelépett.

Esztó Péter 1942 őszén az Országos Magyar Bányászati Kohászati Egyesület 50 éves jubileumi ülésén emelt óvást, hogy a reményteljes magyar olajterületeket koncesszióképpen a németeknek engedjük át és ugyanazon napon az ünnepi ebéd serlegbeszédjében dr. Tárczy-Hornoch Antal közös megbeszélés alapján éles hangon ugyanez ellen a terv ellen tiltakozott. Ez utóbbinak 1942 októberében tartott dékáni székfoglaló beszéde a magyar öntudat és önértet megerősítésére arról szólt, hogy téves az az általánosan elterjedt hiedelem, mely szerint a magyarság a bányászatot és a kohászatot a németektől tanulta volna el, mert ezt a tudást a Kaukázus melletti őshazájukból hozták magukkal.

Végül pedig nem utolsó sorban kell emlékeznünk azokról a szabotáló cselekményekről, amelyeket Karunk Sátor János prodékánsága alatt a kitelepítés megghiúsítása érdekében végzett. 1944. december 22-én Karunk a kitelepítésre való felhívásra Esztó Péter előterjesztésére egyhangúlag úgy határozott, hogy nem kíván Németországba kitelepíteni, s működését minden körülmények között Sopronban kívánja folytatni. Ennek következtében az egész tanári kart internálni akarták, s felvett jegyzőkönyveinket a nyilas minisztertanácsosok kezdték tárgyalni. Ettől kezdve kari és osztályüléseink előtt jegyzőkönyv nélküli tanári értekezletet tartottunk s az üléseken jegyzőkönyvbe csak a személyeket nem tartalmazó kari határozatokat foglaltuk. Hol a tárgyalásokat húztuk ki, hol a csomagolás előfeltételéül annyi ládát kívántunk, amelyet egész Sopronban sem lehetett összeszedni. Tény az, hogy ezáltal minden felszerelésünket sikerült itt tartani, s az egyetlen Vági Istvánon kívül nem is távozott más nyugatra. Baráth Tibor nyilas egyetemi ügyosztályvezető pszichológusaira mondott le egyébként dr. Tárczy-Hornoch Antal akkori osztályelnök 1944 januárjában osztályelnöki, s Karunkon viselt összes többi tisztségéről.⁴

4. Megszakítjuk ismét az emlékiratot, az akkori helyzetet dokumentálandó.

Az egyetemnek Németországba való kitelepítésével kapcsolatos hírek keserű hangulatot teremtettek. 1944. november 13-án elterjedt az a hír, hogy a műegyetemet Sopronba fogják telepíteni, mintegy közbenző helyre. A megjelent rektori körözüvény azt írta, hogy csak gondos előkészítésről van szó, arról nem, hogy a higgadt nyugalom meginogjon. Különbösen is csak a kitelepíteni óhajtók felmérését szeretnék elvégezni. Persze nem így volt, mert a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyetemi ügyosztálya is komolyan foglalkozott a kitelepítés részletkérdéseivel. Elrendelte az ún. rövidített tanfolyamok kitelepítése esetén elszállítandó tárgyak jegyzékének összeállítását és a kitelepülő oktatók névsorát. A karok eleget tettek a felszólításnak, elkészítették a kimutatásokat, de közölték, ha a rövidített tanfolyamokat alkalmasint Sopronban tartanák meg, az egyetemi színvonalú oktatást nem tudnák biztosítani, illetve csak akkor, ha a demonstrációs anyagot és a kézikönyvtárt Sopronba szállítanák.

A gazdasági igazgató később sürgette a rektort a tárgyak elszállítására, majd a rektor utasította is a professzorokat, hogy a könyvtári állomány vonatkozó részét és a műszereket csomagolják be és készítsék elő a Sopronba való elszállításra. A gazdasági igazgató írta Rainissnak: „... oly merev ellenállásra találtunk, hogy mindössze a könyvtár anyagából tudtunk a rendelkezésre álló teherautóval 50 ládányit, kb. 2000 kötetet Sopronba szállítani”.⁴

Nem volt eredményes más egyetemek értékeinek és hallgatóinak, professzorai, oktatói karának első áttelepítési kísérlete sem. A fenyegető intézkedésekre később már érkeztek anyagok Sopronba, erről a soproni egyetemi levéltárban bőven van-

⁴ Lásd részletesebben: Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. Századok, 1986, 2. 334; Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára 4/c 2769/2781/—1944. Uo. 2971/1944; Országos Levéltár K.633.VKM.iratok 3.cs.3807—1945.március 21.

Mintegy két héttel ezelőtt helyezték el a "Levente-Diakotthon" feliratu és a levante-jelvényvel ellátott táblát a házra, s december elején hallgatónk is beköltöztek.

A betört ablaktáblák az említett felirat közvetlen közelében vannak, s mint megállapították, nevezett ifjak a tábla nézegetése után törték be az ablakokat. Az is kiderült hogy a szóbanforgó H.J.-ifjak már hónapok óta ugyanabban az utcában, s csak két-három házzal odébb laknak, s így feltétlenül tudniok kellett, hogy kik vannak a szomszédjukban. Azt a védekezésüket, hogy zsidóknak az ablakaik akarták beverni, az előbbieik szerint a magam részéről elfogadni nem tudom. Feltűnő mindenesetre, hogy ez december 4-én este történt, amikor másnap december ötödikének délutánjára Sopron valamennyi leventéje a Kormányzó Ur öföméltósága névünnepeinek előestéjén a városi színházban nagyszabásu ünnepségre készülődött.

Nem kívínök általánosítani, s bízom abban, hogy elszigetelt jelenségről van szó, mégis mint az érintett ifjuság ezidei dákánja indittatva érzem magamat, hogy ezek után a Magyar-Német Társaságból kilépjek.

Fogadja az Igazgató-Tanács megkülönböztetett

tiszteletom kifejezését:

*Levelem elküldésével a mai napig vártam. Reméltem
egy veresajjra, számban, vagy szóban sajnálkozását fejere hi
lőnem. Sajnos, ez nem történt meg.*

Sopron, 1942. dec. 31.

nak források. Tárczy-Hornoch professzor emlékiratának utolsó sorait közöljük:

„Ezek a kiragadott példák, amelyeket tetszőlegesen folytatni lehetne, szolgáljanak bizonyítékul arra, hogy Karunk megtette kötelességét a nemzettel szemben annyival is inkább, mert felfogásunk és állásfoglalásunk közismertté lett, s bizonyára példaképpül szolgáltak másoknak is.

Sopron, 1946. febr. 16.”

5. 1973-tól betegségéig rendszeressé váltak beszélgetéseink Tárczy-Hornoch Antal professzorral. Akkor még az egyetem főépületében volt a könyvtár, szobám ugyanannak a folyosónak másik végén volt, ahol az ő egykori tanszéki szobája. Bizonyára ezért folytak a beszélgetések nálam. Az ezeken készült feljegyzéseim egy részét írásaiban már közöltem. Megbeszéltünk egy magnetofon-felvételt is, beleegyezett. Amikor azonban ez konkrét formát öltött, mindig azt mondta, majd később, máskor, ezzel még ráérünk. A beszélgetések főleg kutatási területemen maradtak, látta, hogy nagyon érdeklődöm az iránt, amit mond és így nagyon lelkesen beszélt egyetemünk történetéről. Hagyatékában most sok olyan irat, feljegyzés kerül elő (a soproni és a miskolci egyetemen, valamint a Központi Bányászati Múzeumban van egy-egy hagyaték-rész), amely írásos bizonyítéka a szóban elmondottaknak. (Lásd még: Molnár László: Tárczy-Hornoch Antal emlékkiállítás. SSz. 1987, 277. Levelezéslet!)

1960-ban, a felszabadulás 15. évfordulóján Tárczy-Hornoch Antal ünnepi beszédet mondott Sopronban. E beszéd szövege rendelkezésünkre áll.⁵ Elmondta, hogy a felszabadulás után megindult újjáépítés és a szocializmus építésének mindenki által ismert eredményeiről és általában felszabadulásunknak egész életünket átalakító jelentőségéről az elmúlt 15 év alatt már nagyon sok szó esett, a nem gyakorlott szónoknak ezokról beszélni szinte már közhely számba megy. Ezért ő inkább egy-két emlékezetes személyes élményét fogja elmondani. Azután elmondta a már ismertett német követségi jegyzéket, Rajniss levelét stb. Megvilágított azonban egy olyan ügyet is, amely sokáig foglalkoztatta az egyetem közvéleményét. Vági István professzor politikai magatartásáról van szó. Az tudott volt, hogy a szakmájában híres professzor nagy németbarát volt, illetve a nemzetiszocializmus híve. Ő volt az egyetlen, aki 1945-ben nyugatra távozott. Állítólag Dél-Amerikában gépkocsivezető volt haláláig. Ezzel is kapcsolatos a beszédnek következő része:

„... Az akkori soproni műegyetemi kar szálka volt a náci szemében. És méltán! A tanári kar — egy kivételtől eltekintve — a legélesebb ellentétben állott az ő világnézetükkel és ezek közül többen, közöttük Sébor János kartársunk is, aki emeletti erővel küzdött a tervbevett németországi áttelepítés ellen, kifejezetten ellenséges érzülettel viselkedettek velük szemben. A szomorú emlékű 1944. márc. 19-e után pár hónapra három tanár: Modrovich Ferenc, Vendel Miklós és ez ünnepi megnyitó elmondója az elhurcolandók listájára került. Az az említett egy kivétel is volt annyira jó kolléga, hogy jótállásával megmentett bennünket az elhurcolástól, de a Damokles-kard állandóan a fejünk felett — nemcsak a három, hanem a többiek felett is — ott lebegett. Mert az ellenséges érzület mellett hármunknak még különösen nagy bűne volt: Modrovich volt az Ifjúsági Kör tanárelnöke, Vendel tüntetőleg 1941-ben magyarosította meg német hangzású nevét (Vendl volt. H.I. megjegyzése) s jómagam 1942-ben Péch Antal-serlegbeszédemben a magyar érdekek védelmében tiltakoztam a németeknek adandó olajkoncessziók ellen. Ez cenzurázva ugyan, de nyomtatásban is megjelent a Bányászati és Kohászati Lapok 1942. évi 552—553. oldalán. Megtudták rólam azt is, hogy ismétellen a származásuk miatt üldözöttek védelmére keltem, eljárám érdekükben, s többször is meglátogattam őket a gettóban.”

Beszédének további részében elmondta — ma már ez is helytörténet —, hogy 1945 elején súlyosan megbetegedett, a Csorna melletti Pásztori faluban gyógyították.

5 Erdészeti és Faipari Egyetem Központi Könyvtára Dokumentációs Gyűjtemény.

Pásztori felszabadulásának napján, 1945. március 27-én bottal már járni tudott. A véletlen hozta, hogy egy geodéta-mérnök századossal találkozott, aki Csebotarev professzornak volt a tanítványa. A beszélgetést így írta le Tárczy-Hornoch Antal: „Közben megkérdeztem, hogy nem Csebotarev professzornak a tanítványa-e. Pár másodperces csend támadt erre, majd szinte kiáltva válaszolta, hogy muj professzor, muj professzor. A kérdés sora mosta rajta volt, s meglepetten kérdezte, hogy honnan ismerem Csebotarev professzort. Azt válaszoltam, hogy a nagy tudósokat mindenütt ismerik: egyébként magam is a geodézia tanára vagyok Sopronban. Amikor kérdésére a nevemet megmondtam, azt válaszolta, hogy a háború háború, de az ő professzora barátját még ebben sem szabad kellemetlenségnek érní. Azonnal megy fölöttes parancsnokságához, hogy házam őrséget kapjon. Így történt, hogy egy óra múlva már őrség állott a lakásunk előtt. ... De a meglepetés nem ért véget. Amikor rövidesen rá egészségi állapotom annyira javult, hogy Sopronba mehettünk, s a csornai szovjet katonai parancsnokságon írásbeli engedélyt kértem az utazásra, ez még egy fezyveres kísérőt is adott szekerünkre, aki egész Sopronig elkísért. Sopronban viszont a Szövetséges Ellenőrző Bizottság soproni megbízottja (Turik szovjet őrnagy. H.I. megjegyzése) volt az, aki a tudomány iránti nagy megbecsülésből mindig fogadott, mindenben segített és támogatótt bennünket különösen abban, hogy egyetemi épületeinkben az oktató és kutató munka mentül hamarabb megkezdődhessen.

Itt indult meg az újjáépítés munkája nálunk 1945 elején.”

Ruhmann Jenő:

Sopron környéki helynevek egy XVIII. században felmért katonai térképen

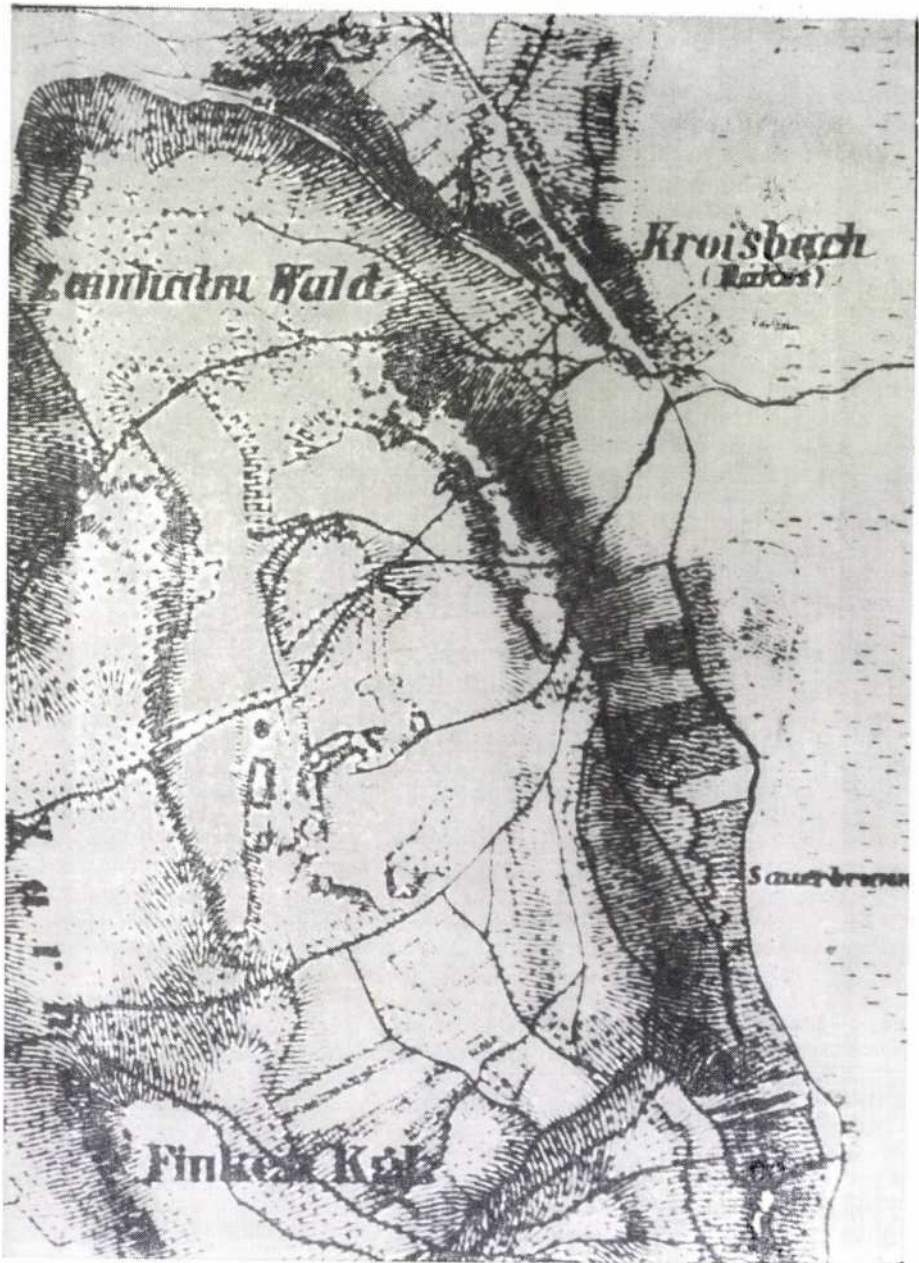
A Rák-patakkal foglalkozó korábbi tanulmányomban már hivatkoztam erre a katonai térképre s megjegyeztem: „A hibák és hiányosságok ellenére ez a térkép Sopronra és környékére, történeti adathűsége miatt, alapinformációként tekintendő” (SSz. 1988, 44).

E tanulmányom címében szándékosan adtam meg, hogy a XVIII. században felmért térképről van szó, mert a térkép adatgyűjtése (felmérése) és közzététele között legalább 80 esztendő telhetett el, s ezt a késedelmet Gábor Imre és Horváth Árpád 1979-ben megjelent művének¹ értelmében több indokkal is lehet magyarázni. Ezek közé sorolhatjuk az Első Katonai Felvétel (1770—1790) idején érvényes műszerezettségét, az alkalmazott térképfelvételi eljárást és szervezettségét, az elkészült térképek titkosságát és az ebből adódó terjesztési módozatot. Az általam ismertetett térképen kiadási időpont ugyan nincsen, de alsó margóján, a harmadik és negyedik lapjára clostott szövegből kellő pontossággal megállapítható a felvétel és a közzététel időpontja:

„Nach einem von der Generalstabs-Abtheilung der k.k. III. Cavallerie Truppen Division erhaltenen Originale im k.k. militärisch geographischen Institut photolithographirt.” A cs. k. Katonai Térképészeti Intézet Bécsben működött, alapítási éve 1830. A „photolithographirt” szó azt jelenti, hogy könyomó lapra az eredeti transzparens rajzot fényképészeti eljárással vitték át, utána savas maratással rögzítették. Ez magyarázza azt is, hogy az UMGEBUNG von ÖDENBURG elnevezésű térkép négy különálló lapra készült, mivel a Katonaterképészeti Intézet a ma kb. A4-es lapméretnél nagyobbbat 1879 körül még nem tudott fotolithografálni.

E késői közzététel ellenére igen sok adat bizonyítja, hogy a térképet eredetileg a XVIII. század végén, az ún. József-féle Katonai Felmérés idején készítették. Így pl. az eredeti felmérési lapokra utaló szöveg (Lovassági Hadosztály), a domborzati ábrázolás módja, végül a térkép helymegnevezéseinek pontatlansága.

¹ Gábor Imre—Horváth Árpád: A haditérképek históriája. Budapest, 1979.

1. Részlet a II. József-féle térképről

2. Az előbbi részlet az 1931. évi térképen

A József-féle katonai felvételhez szükséges mozgékonytárgyat elsősorban a lovas-ság biztosította, s e fegyvernemhez nemcsak a huszárokat kell értenünk, hanem ide tartozónak kell tekintenünk a fogatolt tüzérséget is, amelynek tisztjei már a XVIII. században is értettek a műszerek használatához, s jó matematikusok voltak, akik ismerték a trigonometriát. Gábor—Horváth szerint a soproni térkép 1809-ben Bonaparte Napoleonnak is birtokába került, mivel feltehető, hogy „az eredeti felvételi lapokat titkosan kezelő Bécsi Hadilevéltár egyik alkalmazottja nem tudott ellenállni a guruló Lajos-aranyoknak, s nagy sebtében másolatot készített róluk a francia hadsereg részére”.¹

József térképfelvételéhez a lovassági műszaki tiszték kétségkívül bejárták a felvétel helyszínét, s felvételi lapjaikat megküldték a Bécsi Hadilevéltárnak, ahol duplikátumot készítettek róluk, majd a felvételi lapok „összerajzolásával”, tehát a térkép megrajzolásával valamelyik katonatiszti iskolát (általában a bécsújhelyit) bízták meg. Az így kialakult térképek mai érthetőségét erősen nehezíti, hogy egységes térképjeleket még nem alkalmaztak, rövidítéseiket a térkép szélén nem oldották fel.

Az első felvétel adatait Ferenc király rendeletére 1806—1869 között pontosították (ez volt a Második Katonai Felvétel), de e második felmérést végzők alaposágában ma erősen kételkedhetünk. Az itt tárgyalt térkép pontosságának bírálatakor mindössze annyi látszik vitathatatlannak, hogy a felmérők hintójukon bekocsizták a környéket, s a József-féle felvételi lapokra berajzolták a legújabb stratégiai létesítményeket (Bécsújhely—Nagykanizsa-i vasútvonal, Gázgyár), de arra már nem vettek fáradságot, hogy pl. kikocsikázzanak Brennbérgbányára és berajzolják a térképre az időközben létesített újabb aknákat, vagy hogy töröljék a régi felvételi lapokról a bánfalvi löpormalmot és a bécsidombi löpörtornyot.

Térképészeti eljárás József korában

Az első lépés: minél közelebb a felveendő terület közepéhez, két egymásra merőleges, lehetőleg sík területen levő ún. „bázisvonal” felvétele, és a lehető legpontosabb hosszmeghatározása volt. A bázisvonal hossza 1000 vagy 1200 bécsi öl volt, metrikus egységre átszámítva ez 1896 vagy 2275 m. Ölhosszúságú farúddal vagy 10 öl hosszúságú lánccal dolgoztak, a távolságot mindkét végpont felől többször lemérték, az eredmények középértékét kiszámították, s a véglegesnek elfogadott végpontokat karóval megjelölték. Hegyes-dombos terepen ezután „látópontokat” jelöltek ki (hegycsúcsok), s megkezdtek a háromszögelést (középérték számítással a szögeket a másodperc tört részének pontosságáig tudták meghatározni). A szögek ismeretében a háromszög két ismeretlen oldalhosszát trigonometriai képlet segítségével számították ki.

Úgy gyanítom, hogy a tárgyalt térkép É—D irányú bázisvonalát valahol az Alom-hegy tövétől a Bécsi-dombig, a K—Ny irányút pedig a mai Shell-kúttól Ágfalva irányában vehették fel, mert mindkettő végpontjai továbbvihetők voltak a környéken sűrűn megválasztott látópontokra: az Alom-hegyre, a Vas-hegyre, a Koronázó-dombra és a Kuruc-dombra. Ezeket a látópontokat (háromszögelési pontokat) ugyan még nem jelölték meg, de a térkép azonos feliratozásából és a dombtetők elhelyezkedéséből következtethetünk használatukra.

A választott látópontokra aztán ki kellett vonulni, és onnan a háromszögeket tovább kellett terjeszteni. A kivonulásra, a mérési terep előkészítésére a német—cseh—olasz anyanyelvű térképész tiszték helyi lakosokat vittek magukkal, s az ő bemonadásuk, vagy az egyidejűleg folyó polgári kataszteri felmérés rajzai alapján írták fel a mérőlapra a helyszínt, azaz a hegy nevét. Ha pedig a várostól távolabbra eső emelkedésre helyi megnevezés nem létezett, a térképészek adtak neki nevet. Sopronban a katonai és a polgári felvevők közti együttműködésre a Városi Levéltárban őrzött térképszelvények utalnak,² amelyeken már megtalálható a *Sonnen Berg*, *Haus Berg*,

² Városi Levéltár: SvT 1/1—1/18.

és *Hirsch Berg* helynév ugyanúgy, mint a József-féle katonai térképen.

A „mai” állapot összehasonlítására az 1931-ben kiadott „Kirándulók térképe 14. sz. Soproni Hegység. Kiadja: M. Kir. Állami Térképészet” című, 1 : 25 000 léptékű térképet használtam, de figyelembe vettem a III. Katonai felmérésből származó két 1 : 75 000 méretarányú térképet is. Ezek a századforduló idejéből származnak és már megadják az Adria feletti szintmagasságokat is.

A földrajzi nevek

A felsorolásban a jegyzéket mindenütt két részre bontottam, s először a Széchenyi téren áthúzódó szélességi körtől É-ra található helyneveket, majd a fenti osztóvonal-tól D-re levőket sorolom fel. A két csoportot köz választja el egymástól.

2. Mérési pontok („látópontok”, hegycsúcsok):

Galgen B(erg): Ma Koronázódomb (248 m)³

Gold B(erg): Az ev. temető közeli volt téglagyáraknál (232 m).

Finken K(o)g(e)l: *Pintytető* a Szárhalmi Erdőben (261 m).

Kahle Leithen; a városi kataszteri térképen (SvT1 6) *Kalt Leuten*. Ma névtelen lejtős gerinc, a volt Hubertusz Vadászlaktól ÉK-i irányban a Soproni Pusztá felé (203 m).

Arbes H(ü)g(e)l: A *Felső Tödl* és *Lépesfalva* közti csúcs (400 m). Egy 1910 körüli német feliratozású térképről átmásolt, de 1922 körüli magyar feliratú térképen *Borsóhegy*, az 1931-es térképen névtelen.

Redouten B(erg): Ma *Kurucdomb* (232 m). Az azonos időben készült városi kataszteri térképen (SvT 1/13) *Krutzenberg*.

Neu B(erg): *Balf*tól É-ra (236 m).

Stein B(erg): *Kópházától* É-ra (226 m).

Kogel B(erg): *Harkai csúcs* (276 m).

Varisch B(erg): Helye alapján a mai *Daloshegy* (401 m), a *Warisch* fölötti csúcs.

Streu B(erg): *Alomhegy* (259 m).

Eisen B(erg): *Vashegy* (399 m).

Burgstall B(erg): *Várhely* (483 m).

Hermes H(ü)g(e)l: Egyértelműen a *Görbehalom* (420 m).

Hohe Stand: Magas bérc az Új *Hermes Akna* fölött (558 m). (A némethez odaértődik a *Der* névelő).

Dorn Happel: *Tövissüveg* (435 m) a *Kánya-szurdoktól* Ny-ra. A József-féle térképen a mai *Tövissüvegtől* kb. 1500 m-nyire Nyugat felé berajzolva. A domborzati csúkozás és a XX. századi szintvonalazás szerint a *Muck-kilátótól* K-re levő nyeregtől a *Várhelyig* magasgerinc húzódik, a gerincen több kiemelkedő csúccsal. A József-térkép *Dorn Happel*-je ennek a gerinc-vonulatnak a D-i legmagasabb kiemelkedése (505 m), közvetlenül a *Gyertyánfa-forrás* fölött (ma ez a csúcs névtelen). A mai *Tövissüveg* és a régi *Dorn Happel* közti jelentős távolság nem lehetett mérési hiba következménye. Az átkeresztelést a III. Felmérésnek kell tulajdonítanunk, amikor már meg tudták határozni az Adria feletti szintmagasságot is.

Steinerne Stükl: A József-térképen *Brennbergbányától* D-re, a *Magas-bérctől* K-re berajzolva. Feltehető, hogy a *Hadilevéltár* másolója rosszul olvasta a helyszíni adatfelvevő kézírását, amely *Steinerne Rücken* lehetett. De a mai *Kövesházt* (468 m) *Brennberg-bányától* ÉK-re fekszik, tehát a József-térkép felmérői követhettek el hibát. Ebből következően *Brennberg* helyét nem a „látópontok”-ról határozták meg, hanem egy másik felmérő csoport végighaladt a völgyben és távolságot mért.

Hirsch B(erg): *Szarvas-hegy* (504 m), helye a József-térképen D-re és K-re rajzolva, tehát pontatlanul bejelölve.

3 A továbbiakban minden magassági adat az Adria feletti szintre vonatkozik.

A két utolsó tétel tehát a József-térképen pontatlanul szerepel, amiből arra következtethetünk, hogy a felmérők a Dorn Happel-től dolgoztak D-i irányban, s első hibájuk fokozatosan nőtt. A Görbehalomra és a Magas-bércre viszont É-ről, a Borsóhegyről jöhettek D-re, s ezért ezekhez képest Brennbergbánya helye hibátlan.

Wald H(ü)g(e)l: Ma névtelen, leginkább azonban a *Ház hegygel* azonosítható (452 m), ha helyét a következő tételhez viszonyítjuk.

Sonnen B(erg): *Naphegy*. A mai Harkától (Magyarfálvától) Ny-ra (344 m). Idáig a felmérők K-ről jöhettek, a hegy helymeghatározása hibamentes.

3. A Hubertus-vadászlak 1930 körül

Im Bleigraben: a Róka-domb oldalában fakadó *Ólomforrás* alatt, ma ismeretlen megnevezés. A domborzati rajz alapján a Kecsepatak völgyének a Daloshegy alatt húzódó szakasza lehetett, tehát nem volt felmérési pont. A hibát a nyomdában követhették el, amikor a feliratot helytelen betűkből szedték ki.

2. Helységnevek

A zárójeles magyar megnevezés ezen a térképen olvasható, ha ilyen a következő jegyzékben nem szerepel, a térképről is hiányzik.

ÖDENBURG (Soprony)

Draßburg (Darufalva)

Klingenbach (Klimpa): 1889 óta magyarul *Kelénpatak*. Ma Burgenlandban.

Mirwisch (Megyes): Mörbisch, azaz 1889 óta magyarul *Fertőmeggyes*. Ma Burgenlandban.

Kroisbach (Rákos): 1889 óta *Fertőrákos*.

Schadendorf (Somfalva): Ma Schattendorf Burgenlandban.

Loipersbach (Lepesfalva): Magyarul *Lépesfalva*. Ma Burgenlandban.

Agendorf (Agfalva): Magyarul *Ágfalva*.

Wandorf: Bánfalva (1889 óta Sopronbánfalva), ma *Sopron-Kertváros*.

Wolfs: Balf.

Brennberg: *Brennbergbánya*. A József-térkép csak az Ó-Brennbergbánya települést jelzi, a mai Görbehalom—Brennbergbánya közti út, a Borbála-akna körüli lakótelepülés a felvétel korában még nem létezett. A József-térkép az Ó-Brennbergbányában a felvétel idején működött aknákat és tárnákat nem emeli ki a helyüknek megfelelő jelzéssel, hanem a helységnév alatt, kisebb betűkkel „Steinkohlengruben” feliratot tartalmaz.

Harkau (Harka): 1947 óta *Magyarfalva*, 1989 óta ismét *Harka*.

Kolnhof (Kopháza): Magyarul *Kópháza*.

Nekenmarker Weinberge: Neckenmarkt (*Sopronnyék*). Ma Burgenlandban.

Zinkendorfer Wald: *Nagyecenki Erdő*.

4. A Hatvan Ferenc-turistaház 1935 körül

3 Erdők

Dudlers Wald: Ma *Dudlesz*. A polgári kataszteri lapon *Dudlás-erdő*.

Zarnhalm Wald: A mai Laposhegy és Fertőrákos között.

Zarhammer Wald: A Pintytető körül (I. a. ábra).

Mindkét elnevezés azonos hangzású, megfelelnek a mai Szárhalmi erdőnek (németül Zarhalm).

Agendorfer Wald: Ágfalvi erdő, a Brennbergi völgy É-i oldalától Ágfalváig.

Harkauer Wald: A József-térképen a felirat az Ikerároktól a Katonai Lőtérig húzódik, ma névtelen.

Nuß Wald: Ma névtelen, a József-térképen a Felső Tödl (400 m) D-i lejtőire bejelölve.

Frei Wald: Ma névtelen, a József-térképen Hermes-ároktól Ny-ra levő névtelen dombra berajzolva.

Buch Wald: Ma névtelen, Brennbergbányától DNy-ra.

4. Patakok, források, tavak

Loos B(ach): Lépesfalván folyik be az Ikva felső szakaszába.

Röhrel Bach: A Görbehalom és Tödl közötti völgyszakaszba bejegyezve, ma *Rák-patak*. Későbbi szakaszán a megnevezés egyszer sem ismétlődik.

Spitel Bach: A megnevezés az *Ikva Kőhegy* alatti szakaszán, a Kópházi völgyben jelentkezik.

Gr. Teich Mühle: *Nagytómalom*.

Teich Mühle: A bejegyzés helye alapján: *Kistómalom*.

Sauerbrunn: *Savanyúkút*. A bejegyzés Fertőrákos és Balf között kétszer szerepel: egyszer Fertőrákos határától D-re, egyszer Balf mellett, a mai ásványvíztöltő állomásnál.

5. A Várhely kilátó 1940 körül

Kräften Bründl: A Fertő-parton, a volt Halász-csárda mellett ma is meglévő foglalt forrás. Az 1931-es térkép *Kräftner-kútnak* hívja.

Studenten Bründl: Deákkút.

Beim Kalten Bründl: Az egyedi megjelölésből és a megjelölés helyéből következően nyomdatechnikai pongyolaság. Az eredeti felvételi lapon a teljes összetartozó szöveg „Dorn Happel beim Kalten Bründl” lehetett, ami bizonyítani látszik, hogy a hely megjelölése már a felvételkor kétséges volt, ezért kiegészítő magyarázatra szorult. A sokszorosításkor a szövegkeretek helyfoglalása miatt az összetartozó kétsoros szöveg eltávolodott egymástól, ezért ma nehéz az egyértelmű magyarázata. Ha helyes a feltételezésem, a forrás mai neve *Gyertyánfa forrás*, a mai Tövissüvegtől Ny-ra 1200 m távolságban (vö. a Dorn Happelhez fűzött magyarázattal).

5. Hadviselés szempontjából fontos létesítmények

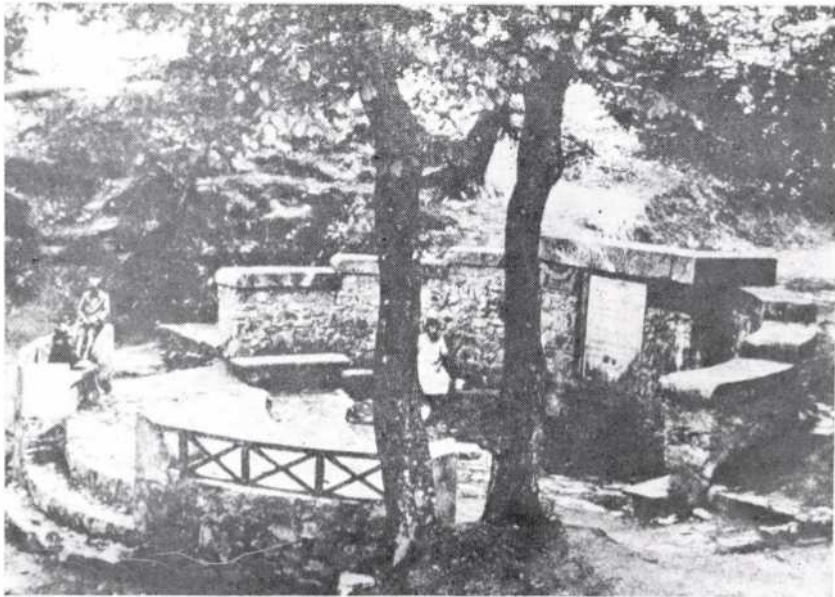
Pulver Turm: A mai Hubertusz-vendéglő alján levő gödörben. A térkép megjelenésekor már nem létezett.

Militär Spital: A Kertvárosi Mozi környékén, talán a Hősi Temető bejáratánál.

Pulver Mühle: A mai Hajnal-tértől É-ra néhány száz méterre. Az előző tételhez viszonyítva felmerül a gyanú, hogy a felvétel idején a volt pálos kolostor lehetett a „Katonai Kórház”.

Holz Depot: A mai Faraktár utcában (az 1930-as években még városi faraktárként és fűrésztelepként működött).

Gasometer: A Gázművek mai helyén. A térképre a megjelölés 1865-ben kerülhetett fel.

6. A Deákkút 1930 körül

Schottergruben: A Pozsonyi út és a Csalánkerti gyalogösvény között. Az 1931-es térkép már nem jelzi.

Seidenwürmer Zucht: A mai Bajcsy-Zsilinszky úttól K-re, a régi Meyne-kertészet helyén.

6. Egyéb jellemző szempontok

Zeißel M(ühle): *Zeisel-malom* (Ürge-malom) az Ikván a régi vízműtől kb. 600 m-rel Ny—ÉNy-ra. Az Ikva Somfalva—Sopron közti szakaszát erről a malomról nevezi néhány XX. sz. elején készült térkép *Zeisel-pataknak*.

alte

Schwimmschule:

neue

Egymás mellett elhelyezett szöveg, megfelel az 1946-ig működött volt *Nagy-Uszodának* és *Kis-Uszodának*.

Greilinger M(ühle): *Greilinger-féle malom* a mai Fenyő-téren.

Waldmühle: *Erdei malom*, a Kertvárosban.

Brennessel Garten: *Csalánkert*.

Rast Kreutz: *Pihenőkereszt*.

Z. S. Kézírásos bejegyzés három helyen:

- 1) A Faraktártól kb. 100 m-rel É-ra,
- 2) A Rák-pataktól D-re, a Vágóhid szakaszán és
- 3) A Pihenőkeresztől kb. 200 m-rel Ny-ra.

Mindhárom helyen gödörnek vélhető körvonal mellett jelentkezik, tehát a 3) hely mai állapotából következtetve *Ziegel Schlagwerk* lehet.

Az SvT 1/2 helyszínrajzon az 1) bejegyzés helyén *Ziegl Wiese*, az SvT 1/9-en a 3) bejegyzés helyén *Ziegel Ofen* felirat van.

U. Löwer: *Alsó-Lövé*r, az Alom-hegyen.

O. Löwer: *Felső-Lövé*r, a Neuhoftól D-re kb. 1500 m távolságban. A térképfelirat a nyomdában az O és U betűk áthelyezésével felcserélődött, ami az akkori és a jelenlegi elnevezésnek a fordítottját eredményezi.

Schönherrn Mühle: *Schönherr-féle malom*. A Pihenőkereszt alján, az Ikvára telepítve.

Hut Mühle: *Hut-féle malom*. Kópháza és Balf között az Ikvára telepítve.

Alte Pfarrkirche: Kópháza és Nagycenk között a dombtetőn. Az 1931-es térkép szerint *Mária-kápolna*.

Erzieh Kreutz: A kereszt mai neve *Mester-kereszt*, helye a Gyertyánfa-forrástól D-re kb. 500 méternyire, pontosan a trianoni határon.

Gruber Kreutz: *Bányász-kereszt*. Ó-Brennbergbányától D-re kb. 1200 m távolságra, pontosan a trianoni határon.

Két közvetlen munkatársamnak tartozom köszönettel: Dr. Ormos Károlynak hasznos szakmai-térképészeti útmutatásáért, Lobenwein Tamásnak pedig a képek összegyűjtéséért és elkészítéséért.

Németh Alajos:

Emléktábla a kurucdombi templom falán

„A Szt. István templom Orovitsch Ferenc plébános irányításával és a soproni hívek áldozatkészségéből épült 1939—1943. Felújítva: 1983—85.”

Kurucdomb... Sopron egyik legjellegzetesebb városrésze. Az első világháború előtt ott volt az ún. Szélmalomkaszárnya, a 76-os közös (nem honvéd) gyalogezred otthona. Eltérően a másik két soproni gyalogezredétől, sűrűn egyenruhájuk volt (a 18-as és 48-as gyalogezredé kék). Mikor Magyarország 1914-ben hadat üzent Oroszországnak, az elsők közt vitték a galíciai frontra a soproni 76-osokat. Egyik helybeli napilap csak ennyit írt erről: „Elmentek a 76-osok.” Sokan közülük részt vettek Galícia legnagyobb erődjének, Przemyslnek a védelmében, az azt körülzáró orosz csapatok ellen. Kegyetlenül véres harcok dúltak ott. Sok-sok 76-os — kötük a soproni Szélmalomkaszárnya egykori lakói — is ott veszett el.

Trianon után a kaszárnyába és környékére, helyesebben a körülötte kialakult barakokba szegény, meglehetősen lenézett és a hatóságoktól elhanyagolt népség (cigányok, félcigányok és az akkori társadalom egyéb nyomorultjai) telepedtek, ami a Kurucdomb híret nem öregbítette. A közvélemény továbbra is kurucdombi kaszárnyának hívta a „szélmalmot” és vele együtt a környező barakklakásokat.

Némi javulás csak akkor következett be, amikor iskolát és templomot építettek a Kurucdombban. Nagy érdeme volt ebben Orovitsch Ferencnek, akit a soproni Katolikus Konvent kért fel a kurucdombi egyházközség megszervezésére.

A soproni Katolikus Konvent (az akkori Szt. Mihály- és Szt. György-egyházközségek együttese) 1932. május 22-i közgyűlésén arról tárgyalt, hogy Sopronban a peremvárosrészekben új templomokat kell építeni. A katolikus vallású lakosság szá-

ma ugyanis azóta, hogy Sopronban felnőttek számára templomot építettek (a Szt. Domonkos templom a Széchenyi téren), az akkori 8000-ról 20 000 fölé emelkedett. A soproni „őreg templomok” mind a belváros területén vannak, tehát messze a peremvárosrészek területén épült lakásoktól.

Éles viták voltak arról, hogy a város melyik részén építsenek először templomot. Végül megállapodtak abban, hogy „a Kurucdombon van a legnagyobb lelki és anyagi nyomor”, tehát ott kell először a templomépítés ügyét megoldani.

Házi Jenő főlevéltáros javaslatára a közeledő Szt. István jubileumi évre (1938) való tekintettel a templomot nagy királyunk emlékére Szt. István templomnak nevezték el.

1935. május 18-án a Szt. Terézről nevezett Mária-kongregáció 670 pengőt gyűjtött a templom javára.

Ugyanazon év őszén városszerte megindult a gyűjtés az összes hitbuzgalmi egyesületek részvételével.

1935. december 8-án az Actio Catholica színjátszó gárdája színelőadás sorozatot indított a templomalap gvarapítására (vö. SSz. 1982. 66).

1936. január 18-án a Katolikus Konvent 10 000 Pengőt szavazott meg a templom javára.

Sok vita után 1938. január 24-én a konventtagok abban állapodtak meg, hogy a templom a Vásártéren épüljön fel és ne a Kurucdomb tetején.

Négy tervpályázat érkezett be; három budapesti és egy soproni. Körmeny Nándor budapesti építésmérnök tervrajzát fogadták el, amely 1076 személy befogadására alkalmas, modern stílusú, félkör alakú templomot ábrázolt.

1938. július 16-án a Katolikus Konvent Sopron város Törvényhatósági Bizottságától — mint kegyúrtól — 80 000 pengő hozzájárulást kért. Október 9-én a Konvent is 80 000 P hozzájárulást szavazott meg. Nem sokkal később ezt az összeget 100 000 P-re emelte.

A városi közgyűlés 1938. dec. 30-án 23.654/219 kgy. 1938. V.sz. határozatával 990 □ telket adományozott a Vásártéren 2077/30. hrsz. alatt, melyet a Belügyminisztérium jóváhagyott (33/350/1939.IV.a).

A város 80 000 P hozzájárulást biztosított a templom építésére.

1940. ápr. 1-jén Rosenstingl Antal soproni építésmérnök a Konvent megbízásából elkezdte a templomépítés munkáját.

1940. június 30-án tették le a templom alapkövét. 146 évvel azután, hogy az utolsó (már említett Szt. Domonkos) templomot felépítették. A Soproni Hírlap 1940. júl. 2-án így írt az alapkövetételéről: „Ezrekremenő ünnepi közönség jelenlétében ünnepélyes keretek közt rakták le a kurucdombi templom alapkövét.” (Itt jegyezzük meg azt is, hogy a Katolikus Konvent néhány évvel előbb Szt. István királyról elnevezett modern elemi iskolát is építtetett a Kurucdombon.)

Először a templomtornyot építették fel. 1940. aug. 21-én elhelyezték tetején a keresztet, majd szept. 8-án a Mayer Benedek ny. esperes által 1939-ben készítettett és ajándékozott 120 kg-os harangot is felhúzták a toronyba (kezdetben a harang a kurucdombi iskola udvarán szükség-haranglábon függött). 1941. december 24-én kondult meg a harang először a toronyban (l. kép).

A templom belseje még teljesen üres volt, de ennek ellenére a hívek az éjjeli misén zsúfolásig megtöltötték.

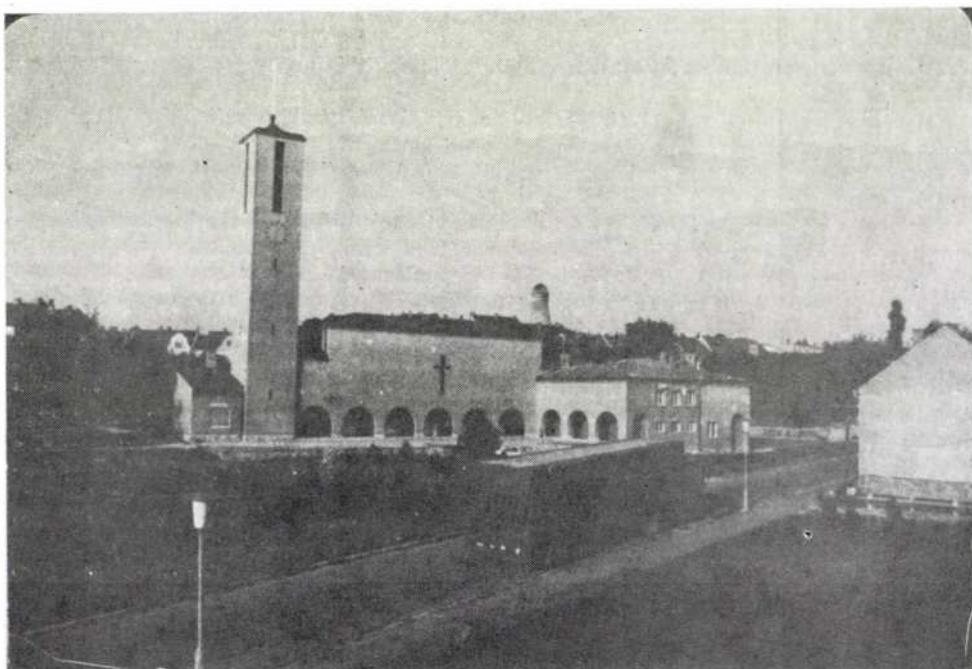
Ettől kezdve a kurucdombi templomban is volt minden vasárnap istentisztelet.

1943. január 1-jén Apor Vilmos győri püspök felállította a Szt. István lelkészséget, majd ugyanabban az évben, szeptember 8-án felszentelte a már — úgyszólván — teljesen kész és többé-kevésbé felszerelt templomot.

A templom felépítése, ill. felszerelése kb. 196 000 P-be került. Ebből 100 000 P-t a Katolikus Konvent, 80 000-et a város fedezett, a többi a hívek adományaiból, szindarabok bevételeiből, valamint „téglajegyek” megvásárlásából gyűlt össze.

A templom felszerelése a következő időkben is folytatódott (pl. 2 mellékoltár, szentségház, szentségtartó, a főoltár gyertyatartói, keresztelőkápolna, keresztelőkút, gyóntatószék stb.). Soproni Stöckert Károly szobrászművész tölgyfából a Szt. Ferenc-domborművet, Szt. Thaddeus szobrát faragta, haraszi mészkőből a főoltár asztalának egyik domborművét, a másikat Szakál Ernő stb.

A kurucdombi templom felépítésének és a Szt. István egyházközség történetének küzdelmes évei el sem képzelhetők Orovitsch Ferenc nélkül. Neve azokban az években nemcsak a Kurucdombon, de az egész városban ismert volt. Nem csoda, ha a Katolikus Konvent őt kérte fel a kurucdombi tervek megvalósítására.

1. A Szent István-templom

Orovitsch Ferenc Mosonszolnokon született 1905. szeptember 17-én (2. kép). Pékmester apja korán meghalt. 3 fiúgyermeket hagyott hátra. Ferenc volt a legfiatalabb. A gimnázium elvégzése után a győri Hittudományi Főiskolán folytatta tanulmányait. 1929. június 29-én szentelték pappá. Első segédlelkészi állomáshelye Fertőrákos volt. 1931-ben a soproni Szt. Mihály plébániára került ugyancsak segédlelkészként. Ez azt jelentette, hogy részt kellett vennie az állásával együtt járó sok-sok feladat végrehajtásában (iroda, elemi iskolai hitoktatás, keresztelés, esketés, temetés, jegyesoktatás, szentbeszéd, egyesületi előadások tartása, szentmisék, litániák, egyéb szertartások végzése, gyóntatás, betegek látogatása és lelki gondozása stb.).

Amikor a Katolikus Konvent 1940. április 21-én Orovitsch Ferencet választotta meg az Erzsébet Kórház körzeti plébániabizottságának egyházi elnökévé, akkor az addigi feladatok mellé újak sorakoztak az új egyházközség vezetésével.

Megválasztását a Konvent a következőképpen indokolta: „Orovitsch Ferenc eddigi lelkes, odaadó munkájával kiérdemelte a megbízatást.”

Ezt a megokolást a továbbiakban így részletezte: „Nagy elfoglaltsága mellett egyesületeket is alakított, ill. átvett. Így a Szt. Terézről nevezett Mária Kongregációt Dr. Médl Jánostól; 1935-ben pedig megalakította az Akció Katolika színgárdáját, és mind a két egyesülettel többször is rendezett előadásokat a színházban. A szerepeket ő tanította be. A Kongregáció pl. előadta a „Vezeklők” c. népszínművet. Az eredeti német nyelvű szöveget ő fordította le magyarra. — Az Akció Katolika színgárdájával előadta a színházban az „István király” c. darabot. Tulajdonképpen ezzel a darabbal indította el a színelőadások sorozatát, hogy „állandóan ébren tartsa a kurucdombi templom építésének a gondolatát.” (A konventgyűlés előadójának szavai.)

2. Orovitsch Ferenc

A templomépítés munkájából Orovitsch Ferenc „áldozatos, buzgó vezetésével és a testi munkában való tevékeny közreműködésével — a kurucdombi hívek összességével együtt — fáradtságot nem ismerve vette ki a részét, pedig közben a harkai lelkészi teendőket is ő látta el”.

Ami a magánéletét illeti? — Ilyen talán nem is volt... Az iskola egy termében lakott, amíg a sekrestyés lakása a templommal együtt elkészült. Kis helyiség volt, de azt is megosztotta édesanyjával és az idős asszony gondozójával. (Anyja 1945 októberében meghalt, Mosonszolonkon temették el.)

Orovitsch jólelkű volt. Azt lehet mondani, hogy mindenét feláldozta a közösség érdekében. Sokszor kapott ajándékot: fehéreneműt, reverendának valót stb. Ezeket is elajándékozta a kurucdombi szegényeknek. Rádióját, gramofonját, írógépét a fiatalok rendelkezésére bocsátotta. Ha elromlottak, újra és újra megcsináltatta, hogy a fiatalok ne nélkülözzék azokat. Nem dohányzott, szeszesitalt nem ivott; összejöveteleken csak málnaszörpöt fogyasztott. Testi munkát állandóan végzett. Nemcsak a templom szőlőjét munkálta meg saját kezével, hanem a templom építésénél is mindvégig részt vett a téglahordásban, talicskázásban, betonkeverésben stb. A templom helyén

állt egy nagy fűzfa: ő maga vágta ki. A templom alapkövének a helyét is maga ásta meg. Egyszóval, mindenben együtt dolgozott a templomépítő munkásokkal. Tenyere — az elmondottak alapján érthető módon — durva, kérges volt. Akadtak, akik kifogásolták: „Hogy mer olyan kérges kézzel áldoztatni a templomban?”

Orovitsch emelkedett lelke, szociális gondolkodása, önfeláldozó emberszeretete a háborúban és az utána következő apokaliptikus időben is ugyanaz maradt.

Rendszeresen látogatta a gettóban összegyűjtötteket és vigasztalta őket. A megkeresztelt zsidók érdekében eljárta a Todt-szervezet parancsnokságánál, hogy az áldozatok vasárnaponként templomba mehessenek. Kérését nem teljesítették. A kurucdombi gettó ügyeletes örét megkérte, hogy emberségesen bánjanak az ott összegyűjtött zsidókkal. A Hunyadi utcai gettóban nem tudott elérni többet a látogatásnál és a szóbeli vigasztalásnál. A Deák téri, Rákóczi utcai, Erzsébet kórházi betegeket és sebesülteket is látogatta, vigasztalta. Egy epilepszia miatt leszerelt katonát lakásába fogadott és ételmezett. (Szerző megj.: mint már említettük, csak egy kis lakószobája volt és egy annál is kisebb helyiség a konyha mellett.) — Kijárt a járványkórházba is, a Balfi utcában.

De halljuk egy vasutas, kurucdombi lakosnak a vallomását Orovitschról: „Orovitsch Ferenc kurucdombi lelkészéhez tartozom. — A lelkész gyóntatta és vigasztalta gyakori látogatásaival a betegeket és sebesülteket. Az óvóhelyen is ugyanazt tette. A Lehár utcai hatalmas óvóhelvyről van szó, ahol az akkori hírek szerint az 1945. március 28—30-i szovjetország bombázások idején kb. 6000 (hatezer) ember szorongott. Az oda menekültek közül sokan valósággal őrlőngtek a bombázások alatt...” Mair így folytatta Koloszár: „Orovitsch Ferenc lelkészünk mindig és mindenben szociálisan gondolkodó ember volt, de fenkölt lelke a maga teljességében különösen a háború idején mutatkozott meg. Gondozta a kurucdombi szegényeket, felnőtteket és gyermekeket, látogatta a kórházakat, a balfi utcai fertőzöt is, vigasztalta a sebesülteket és üldözötteket, a rászorulóknak ruha- és élelmiszeradományokat gyűjtött. — Még Nagycenkén is látogatta a lengyel internáltakat. Olvasmányokkal látta el őket, részükre időnként misézett a kurucdombi templomban. Ezt természetesen hivatalosan kérnie kellett a hatóságoktól. A Festetics-majornban internáltként dolgozó lengyelek meglátogatására is kért hatósági engedélyt. A Szt. Mihály temető Mélyvölgy-i oldalán ötödmagának készített bunkerban még 7 odamenekültnek szorított helyet.”

Menekülteket rejtegetett.

Évekig rejtegette a nácik elől Magyarországra menekült Mahr Lajos alsópéterfai (Burgenland) lelkészt. Egy zsidó származású 16—18 éves lánykát a Domonkos templom priorja vitt hozzá egy alkalommal azzal a kéréssel, hogy rejtse el valahol. Orovitsch először a kórházi apácánál kért számára búvóhelyet, majd később — mikor itt már nem volt biztonságban — az orsolyita apácák rejtették el a kislányt. — egészen a felszabadulásig. (Szerző: a „Sopron könnyes-véres dátumai” c. a Városszéplő Egyesület által megvásárolt és a „Háború és felszabadulás krónikája” címen könyv alakban is megjelentetett kézirat-részletben írt erről.)

Egy osztrák halottat felkutatót (a Brand-majornban), a hozzátartozóit értesítette. Egy müncheni katona adatait elküldte özvegyének, annak levélbeli kérésére.

A háború után a Nemzeti Segélyben dolgozott. A hazatérőknek — s egy ideig az újjáalakult határrendőrségnek is — élelemről gondoskodott; a város gyermekeinek tejet, tejport szerzett.

A háború alatt, főleg a bombázások következtében mind a templom, mind az iskola nagy károkat szenvedett. A templom ablakai megsemmisültek, megrongálódott a torony és súlyosan károsodott a tetőzet is.

A háború befejezése után azonnal hozzáálltak a károk helyreállításához. Orovitsch maga is résztvett mindenben. Fáradhatatlan volt a romok eltakarításában, a

templom rendbehozásában, ajtó-, ablakokkal való felszerelésében, a kurucdombi iskola belső tatarozásában, s a Nemzeti Segély útján egy óvoda megnyitásában a Lővérekben.

1947 tavaszán közel a városhoz, a győri országút mellett egy 4 m magas emlékkeresztet állítottatott a háborús események következtében meghalt hívek emlékére (3. kép).

3. Kőkereszt a Győri úton

Ugyancsak 1947-ben Papp Kálmán püspök Orovitschot „érdemei elismeréséül” kinevezte püspöki tanácsossá. Ez a legalacsonyabb papi „kitüntetés”. 1952. május 31-én Bágyogszóvátra rendelte helyettes plébánosnak.

A Szt. István lelkészség plébániabizottsága és hívei szomorúan búcsúztak szeretett lekipásztoruktól, aki „hervadhatatlan érdemeiket szerzett a kurucdombi városrészben kifejtett sokoldalú, áldozatos, áldásos, fáradságos munkájával, — kezdve a templomépítéstől, folytatva a szociális, kulturális és karitatív tevékenységgel, valamint egyébként is példamutató papi életével”.

A bágyogszovátiak (már t.i. az idősebb generáció, akik Orovitschot ismerték), nagy szeretettel emlékeznek arra a „helyettes” bágyogi plébánosra, aki azonban a

nehéz időkben (beszolgáltatások) sorba állt a tejcsernok és a vegyesbolt előtt, hogy a járni már nem tudó, vagy alig tudó betegeknek és nagyon öregeknek nyomorúságos otthonába juttassa a tejet, kenyeret és egyéb életszükségleti dolgokat.

Nem elégedett meg azzal, hogy saját parókiáján tegye a fentieket, hanem Bányog akkoriban önállóvá lett filiájába. Szovátra is átgyalogolt minden nap, hogy ugyanazt megtegye az öregek és betegek érdekében. Sőt, amikor a szovátiak belekezdtek egy szerény kis ház építésébe saját lelkipásztoruk részére, a bányogi „helyettes” plébános — úgy mint annakidején Sopronban — itt is segített az építkezésnél két keze munkájával: talicskát tolt, betont kevert, téglát, cserepet hordott, hogy jövőendő szomszédjának is legyen minél előbb otthona. (E sorok írója már „élvezte” több mint egy évtizeden át az egykori iskolatársának, jóbarátnak közreműködésével épített szováti lelkészlakást.)

Orovitschot egy éjjel Bányogszovátról elhurcolták Budapestre. 3—4 nap múlva tért vissza testben megtörve.

Később a komárommegyei Bokod községbe került. (A községnek jelenleg 2200 lakosa van. A katolikusok száma 700, a többi protestáns vallású.) Ott is nagyon szerették és becsülték katolikusok és másvallásúak egyaránt. A fent említett Koloszar meg szokta látogatni Sopronból, és továbbra is intézte ügyes-bajos dolgait. Egy alkalommal parasztszekéren vitték ki az állomásra. Útközben a szekér kocsisa, ill. tulajdonosa megtudta, hogy Koloszar soproni és onnan ismeri Orovitschot. A következőket mondta: „Én református vallású vagyok, de őszintén mondom magának, hogy Bokodon ilyen pap még nem volt.”

Orovitsch Bokodon agyvérzést kapott. A budapesti Széher utcai kórházba szállították, majd onnan a székesfehérvári Papi Otthonba. Az lett áldozatos papi életének utolsó állomása. Akik ott meglátogatták, papok és világiak, mind megrendülve beszéltek a teljesen megbénult Orovitsch Ferenc állapotáról.

1970. augusztus 29-én halt meg.¹

Kiss Jenő:

A rábaközi perecről

A hagyományos paraszti gazdálkodás megszűntével, a falusi életmód megváltozásával lényegesen módosultak az étkezési szokások is falvainkban. Több olyan étel és sütemény például, amelyet az ötvenes években még gyakran készítettek szülőfalumban, Mihályiban is, s amely akkor a mindennapi élet természetes tartozéka volt (ahogy például a kalinkó, a kráflí és a sterc egyebek mellett), mára eltűnt, s csak az emlékezetben él. Ebbe a csoportba tartozik a rábaközi pereg is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbit már évtizedek óta nem sütik Mihályiban tudomásom szerint, így hát amikor — nagyritkán — ettem gyermekkoromban, az mindig másnann, zömmel Csornáról hozott pereg volt.

A rábaközi perecre vonatkozó mihályi ismeretanyag összegyűjtésére az készítettett, hogy a közelmúltban megjelent egy hasznos füzet a rábaközi perecről szóló leírással (Dobrodinszkiné Szergényi Katalin, A rábaközi pereckészítés és szokincse. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 39. sz. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 1988. 26 l.). Ebben

¹ Kérészemre 1950-ben Orovitsch Ferenc levélben közölte velem a Kurucdombbal és személyével kapcsolatos háborús eseményeket. A Szt. István plébánia történetéről naplószerű feljegyzések az ottani plébániahivatalban Orovitsch Bányogszovátra helyezéséig. „Historia Domus” címen. Írta Dr. Simon Lajos c. kanonok, a Szt. István templom plébánosa. Koloszar Józsefnek, a Szt. István Egyházközség egykori képviselőtestületi tagjának közlései. Ma is élő egykori kongreganisták, a kurucdombi Kis Szt. Teréz Máriakongregáció vezetőségi tagjainak, az Egyesület jogzójének stb. közlései.

a szerző csornai adatközlőjére támaszkodva írja le a perec készítést, megjegyezve, hogy Csornán 4, Szanyban 1 asszony foglalkozik még a rábaközi perccel készítésével, de mindnyájan az idősebb korosztályhoz tartoznak. Úgy vélem, joggal írja azt, hogy kihalóban levő asszonyi mesterség leírására vállalkozott (4). Mindaz, amit magam mihályi adatközlőktől, így édesanyámtól, Kiss Józsefnétől, valamint (a kiskaludi) Dömötöri Jánosnétól és Varga Lajosnétól tudok, jól egybeesnek a csornai szerző közvetítette információkkal. A még föllelhető ismeretanyag megörökítését nemcsak az indokolja, hogy egyre kevesebben lesznek, akik még emlékeznek a rábaközi perccel készítésére, hanem az is, hogy a néprajzi irodalom sem igen szól róla. A Magyar Néprajzi Lexikonban ezt olvashatjuk: „Jelentősebb perec készítő központok századunkban Debrecen, Erdőhorváti (Hegyalja), Somodi (volt Abaúj-Torna), Kapuvár (vert perccel, rábaközi perccel). A Székelyföldön híres a csiki perccel” (IV, 230). A rábaközi perccel ezen említésen kívül mást nem találtam a lexikonban. A Magyarság Néprajza című mű meg sem említi.

A rábaközi perccel visszaszorulásának okai között az egyik legfontosabb — ha nem a legfontosabb — az, hogy nincsenek már kemencék, márpedig az igazi rábaközi perccel kemencében sütötték és sütik. Korábban nem sütötték gyakran. A rábaközi perccel sütése ugyanis igen csak anyag- és munkaiéves vállalkozás („Nincs az a fiatal, aki ezzel vesződjön” — mondja a máról D. Szergényei Katalin adatközlője: i. m. 4). Sok tojás kellett hozzá, azon kívül szakértelem és türelem, valamint kellőképpen befűtött kemence. Húsvét táján sütötték általában, akkor volt sok tojás, tehát a legfontosabb alapanyag olcsó volt. Inkább csak jobb módban álló családoknál készült. Nem kis szerencsémre egyik adatközlőm konyhai receptjei közül elővette a rábaközi perccel régi receptjét (Özv. Varga Lajosné, sz. Pirka Ida, Kiskalud, szül. 1915). Egybevetve ezt a receptet a D. Szergényitől közölt csornaival, azt látom, hogy a csornai recept nagyjából háromszor annyi rábaközi perccel elkészítéséhez szükséges hozzávalókat ír le, mint amennyi az alábbiakban közléteendőben van leírva. A szóban forgó recept alapján körülbelül 60 rábaközi perccel készíthetnek.

A recept: 3 kiló liszt, 30 tojás, 30 dkg zsír, 65 szem szaharin, 1 dkg szalalkáli, 4 deci rum, 10 kanál porcukor, 2 kanál vaníliás cukor; a tojás sárgáját, zsírt, szaharint, szalalkált, cukrot, vaníliás cukrot fél óráig keverjük, a fehérjét habnak verjük, a kikevert masszához négy részben adjuk hozzá a lisztet, a habot, a rumot. Először a lisztből teszünk rá, a habot utána és a rumot. Ezt ismételiük, míg el nem fogy, és utána összekeverjük, a tálból kiborítjuk, fél óráig verjük. Kifőzzük és hidegvízbe rakjuk és utána megsütjük.

Az összegyúrt masszát húsdarálón többször is ledarálták (legalább hétszer, mondta egyik adatközlőm), s bontószéken (= négy lábú, téglalap alakú, vastag, erős, fából készített asztal, amelyen disznóöléskor a disznót szétbontják) vagy széles padokon sodrófával vagy fejszefokával verték. Kifőzték, főzőkanállal vették ki, s úgy tették be a kemencébe. A kemencét ággal, és pedig három rózsával vagy kukoricaszárral fűtötték be. A kemence hőmérsékletét kornabeszórással ellenőrizték: ha a korpá meggyulladt, akkor túl meleg volt, várni kellett. A megsült perccel a spárgára, madzagra fűzték, s a kamrában vagy a spejzban gerendára akasztották. Adatközlőim emlékezete szerint az utolsó sütések a hatvanas évek végén voltak.

Azóta Mihályiban akkor van rábaközi perccel, ha Csornáról visznek. Ez azonban már ritkán fordul elő. A mihályi abc-áruházban 1987 tavaszán lehetett kapni a rábaközi perccel emlékeztető perccel (el is kapkodták). A boltvezető közlése szerint a szombathelyi sütőipari vállalatnál kapták. Hogy azonban azok a perccel a hagyományos módon készültek volna, alig hihető. Mert igaza lehet a csornai Valentérné Manczi néninek, a perccel asszonynak, aki azt mondta, hogy „a perccel készítés” recept után nem lehet megtanulni, mert annak titka van” (i. m. 5). Jó lenne, ha ezt a titkot legalább néhány fiatalasszony átvinné, hogy az ezredfordulón már ne csak emlékeinkben kereshessük az omlós, pehelykönnyű rábaközi perccel, s jellegzetes, szolid ízet.

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

Lomoschitz Pál:

Megnyitó beszéd a 160 éves Zeneegyesület kiállításán (1989. szeptember 30.)

„Egyes városokat földrajzi fekvésük, gazdasági helyzetük arra a szerepre rendelnek, hogy nagy zenészeket neveljenek, adjanak a világnak. Lipcse és Weimar volt ilyen hely, mely szinte talpazatul szolgált a felfelé törő tehetségeknek. Más városok zenekultúrája azonban nem termőtalaj, csak szilárd erős út amelyen biztosan gördül tova a művészet szekere. Ilyen Sopron évszázados zenekultúrája is” — írja Csatkai Endre A soproni muzsika története c. könyvében.

Ha századokra visszamenően vizsgáljuk Sopron zenekultúráját, azt tapasztaljuk, hogy domináló szerepe van az egyházi zenének, mind katolikus, mind evangélikus részről. De az egyházi zene mellett helyet kap a világi muzsika is. A XVI. század derekán Sopronban is megszólal a toronyzene. A szerződötett kürtösök, harsonások idegenek érkezését jelezték. Ha nagy úr érkezett a városba, fanfárok köszöntötték, de ezekre a muzsikusokra bízták lakodalmak, újévi, karácsonyi köszöntők zene-szolgáltatását is, akik ezáltal kapcsolódtak be a város zenei életébe.

A fejlett egyházzenei életet olyan nevek fémjelzik, mint az Ausztriából 1629-ben idekerült Andreas Rauch, vagy a ruszti születésű Wolmuth János, aki 1689-ben került Sopronba.

Nagy hatással volt az itteni zenei életre a kismartoni, majd az eszterházi zenekarhoz szerződötett Haydn közel 30 éves magyarországi tartózkodása. De nem volt hatástalan a közeli Bécs zenei életének kisugárzása sem. Jól előkészített talaj adott tehát lehetőséget arra, hogy Kurzweil Ferenc egyesítse a Sopronban fellelhető zenei erőket és megalakítsa 1829-ben a Soproni Zeneegyesületet, a Musikverein-t. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Pesti Fiharmóniai Társaság, majd negyedszázaddal később, 1853-ban, bont zászlót.

Az indulás lendülete jellemzi az első éveket. Olyan nagy feladatra vállalkozik már a megalakulás évében, mint Haydn Teremtésének előadása. Több mint ötven taggal működik, és évente általában négy koncertet rendez.

1858-ban a Pestről idekerült Lorenz János veszi át az egyesület vezetését, akit a Dóm-templom karnagyának hívnak meg Sopronba. A zenekar már ez év decembereiben gazdag műsorú hangversennyel mutatkozik be. Olyan műveket szólaltat meg, mint Mendelssohn Szent Iván-éji álom nyitánya, a Hebridák-nyitány, Beethoven Egmontja és a II. szimfónia. Szervezési nehézségek és Lorenz betegsége miatt azonban csökken a kezdeti lendület. Örvendetes viszont, hogy Altdörfer Keresztély a Dal-fűzér (Liederkrantz) énekkar újjászervezésével a kóruskultúrának ad nagy lendületet. 1863-ban Sopronban rendezik meg az első magyarországi dalosünnepélyt, amelyen egy sor vendégkórus is megjelenik. Pozsony, Győr, Szombathely, Kőszeg, Kismarton, Nagyszombat kórusai adnak itt egymásnak találkozókat. 1963-ban Országos dalostalálkozó emlékezik meg a száz évvel azelőtti eseményről.

A Zeneegyesület életében bekövetkezett pangást ellensúlyozni 1883-ban Kossow Jenő megalakítja a Soproni Zenekedvelők Egyesületét. A Kossow vezette zenekar 1885 karácsonyán mutatkozik be a nem kevesebb, mint 150 tagú zene- és énekkarával. Napirendre kerül azonban a két egyesület összeolvadásának kérdése; nem egymás mellett, hanem együtt kell szolgálniuk Sopron zenekultúráját.

1889-ben megtörtént az egyesülés, oly formában, hogy megtartották az akkor már hatvanéves múltra visszatekintő zeneegyesület nevét. Az így megújult egyesület 1889. december 15-én tartotta első nagysikerű hangversenyét. A korabeli zenekritikák szerint Kossow „íz-ig-vérig nagy karmester volt”. Az egyesület fennállásának 75. évfordulóján a hangversenyek egész sora követte egymást, amely a március 23-án rendezett ünnepi hangversennyel érte el tetőpontját. Az igényes művek megszólaltatását már nem tudta megoldani csak soproni muzsikosokkal, Bécsből hívtak kíségetőket nem kis számban. A bécsiek vendégszereplésével kialakult személyi kapcsolatok folytán ez a gyakorlat állandósult. Az est fénypontja Beethoven IX. szimfóniájának előadása volt, s hogy Haydnnek is tisztelegjen az évforduló évében, Kismartonban szólaltatta meg a Nelson-misét. 1905-ben került el Sopronból Pozsonyba. Két évtizedes itteni működése egyik csúcspontja volt a Zeneegyesület életének. Kapcsolatait Sopronnal Pozsonyból is megtartotta. 1909-ben Haydn halálának centenáriumi ünnepségén Kismartonban a Teremtést vezényelte mint a pozsonyi, soproni és kismartoni egyesített kórus és zenekar karmestere. A soproni és kismartoni kórusvezetők is kaptak lehetőséget néhány tétel vezénylésére, Kismarton részéről édesapám. Kossow örökét Altdörfer Viktor vette át. Nem akarta elődje nagy zenekart igénylő műveit műsorra tűzni. Az énekkar és kamarazene felé vonzódott. Sopron közönsége a kossovi gazdag negyedszázad után ezt a műsorpolitikát kevésnek találta. Érdektelenség lett a hangversenyek sorsa. Így 1910-ben a karnagyi tisztségről lemondott. Altdörfer idején indult el Sopronban az a kamarazene-kultusz, amely egészen a közelmúltig gazdagította a város zenei palettáját. Egyenrangú partnereknek bizonyul ebben Zupancic Vilmos, aki a bécsi klasszikusok kamarazenejének művelését tűzte ki céljául. Megalakítja a Haydn—Mozart—Beethoven Clubot és kialakítja azt a szép hagyományt, hogy kizárandokol minden nagypén-teken Kismartonba, Haydn sírjához, és előadja kamaragyűjtésével a Krisztus hét szava vonósnegyes változatát.

A háború kitörésével majdnem teljesen megáll Sopron zeneélete. 1917-ben vállalja az újraindítást Zwinz Károly banktisztviselő, lelkes amatőr muzsikus. Zwinz nagy érdeme, hogy a kortárs magyar zeneszerzőknek is helyt ad műsoraiban. Ezt igazolja az a hangversenysorozat is, amit az 1929-es centenárium alkalmából rendeznek. Ennek fénypontja az október 21-én rendezett díszhangverseny. A magyar zenei élet elitje jelen van, illetőleg részt vesz a hangversenyen. Kodály — aki nem tudott megjelenni — levélben köszönti a jubiláló egyesületet. A hangversenyt — hasonlóan a száz évvel ezelőtthez — Weber Oberon nyitánya indítja, majd Bartók játssza el Rapszodiáját, ezután Kodály Psalmusa szólal meg. Befejező szám Dohnányi fisz-moll szvitje, amelyet a szerző vezényel. Az egész magyar zenei élet felfigyel a soproni centenáriumi rendezvényekre. Zwinz egy évvel később megvált a zenekartól, ideiglenesen Horváth József áll a karmesteri pulthoz; feleségével, Dessewffy Bellával, a kiváló magánénekessel és énekpedagógussal együtt már 1925 óta a zeneiskola tanára, majd igazgatója. Helyét azonban hamarosan átadja a tanítóképző zenetanárjaként Sopronba került Gárdonyi Zoltánnak, a neves zenetörténésznek, zeneszerzőnek. Gárdonyi nem a külső sikerek embere, elmélyült muzsikus.

Néhány év után végleg átveszi Horváth József a zenekar vezetését és ezzel elindít egy nagyon gazdag zenei életet. Magasfokú zenekultúrája, zeneszeretete, személyi kapcsolatainak eredménye, hogy a magyar zeneélet legkiválóbbjai jönnek el Sopronba. Nagy oratórikus művek szólalnak meg, mint a Máté-passió, a h-moll mise, Haydn: Évszakok, Kodály Psalmusa. A szólisták között hallhatjuk Basilides Máriát és Báthy Annát. Vendégek a legkiválóbb hangszeres művészek, mint Fischer Annie, Zathureczky Ede, Garay György, Dénes Vera és még sokan mások. Fischer Annie Beethoven, Mozart, Liszt, Schumann zongoraversenye mellett Bartók III. zongoraversenyét kétszer játszotta a soproni zenekar kíséretével. Nem kis telje-

sítmény ez egy amatőr zenekar részéről. Horváth József a mű és a szólista iránti tiszteletből partitúra nélkül vezényli a koncertet.

Horváth Józsefet 1964-ben váratlanul nyugdíjazzák. A zenekartól való megválásának körülményei miatt teljesen visszavonul. Minden kísérletezésünk, hogy gazdag életművét egy búcsúkoncerttel zárja, sikertelen maradt. Csak 1979-ben jön el újra — mindnyájunk öröme — a zenekar egy karácsonyi hangversenyére, mintha megérezte volna, hogy ez az utolsó lehetőség, hogy zenekarával találkozunk. Egy héttel később már a temetőben búcsúztunk Tőle.

A soproni zeneélet talán leggazdagabb, legértékesebb, legtermékenyebb évtizedei zárultak le távozásával. Hivatalos elismerésben alig részesült. Közvetlen felettesei nem értékelték, talán nem is tudták értékelni, mit is tett ő Sopron zene kultúrájáért, úgy is mint a zenekar karnagya, mint a zeneiskola igazgatója, de nem kevésbé mint kiváló pedagógus.

Távozása után viszonylag sűrűn váltják egymást a zenekar vezetői. Érthetően nagyon megváltoztatja ez a körülmény azt a jó légkört, amit ő kialakított. Sikeres és kevésbé sikeres évek váltják egymást. Megcsappan a zenekar létszáma. Időnként csak nagyon sok kísézővel tudunk koncertet rendezni. Örvendetes viszont, hogy az utóbbi években a zeneiskolába került fiatal fúvóstanárok bekapcsolódásával szépen nő a zenekar létszáma. A létszámemelésnek egy másik járható útja lehetne, ha a jövőben az általános és középiskolákba kinevezendő énektanároknál figyelembe vennék azok hangszertudását. Kérjük az illetékesektől ennek a szempontnak figyelembe vételét.

Szeretnénk hinni, hogy a mind mennyiségben, mind minőségben megindult fejlődés tartósan bizonyul. Úgy érzem, hogy a zenekar egy állandóan emelkedő pályára lépett, és ezzel méltó lesz ahhoz a múlthoz, amire 160 éves fennállása kötelezi.

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik anyagot adtak a kiállításához. Nagy Alparinak, az Óvónőképző Intézet tanárának, Fohner János zeneiskolai igazgatónak az anyag kiválasztásában, elrendezésében végzett munkájáért, végül Vences Ernő igazgató úrnak, hogy helyet és lehetőséget biztosított a kiállítás megrendezésére.

Ezzel a Soproni Zeneegyesület 160. és Horváth József halálának 10. évfordulójára rendezett kiállítást megnyitom.

Soproni József:

A Zenei Világnap soproni megnyitója (1989. szeptember 30.)

A zenét ünnepelni jöttünk össze ma. Számot vetni arról, hogy megtettünk-e mindent a művészet eszközeivel a szebb, a nemesebb emberi élet megteremtéséért. Hogy jól sáfárkodtunk-e a művészetek megvilágosító és tisztító erejével.

A Soproni Zeneegyesület alapításának 160. évfordulója ugyancsak ünnepi alkalom, hogy visszatekintsünk és megkíséreljük felrajzolni a város zenei életének gazdag múltjából merítő és reményeink szerint végre ismét megerősödő jelen tenni-
valóit.

Válságos időkben a zenét talán nem ünnepelni kellene, inkább segítségül hívni, támasznak és iránytűnek választani, amely gazdagabbá tehet, felemel, bátorságot és hitet áraszt. Kedvező széljárásakor e fölött nem szoktunk meditálni. Csak akkor döbbenünk rá hiányára, amikor már veszni fenyeget.

Társadalmi és szellemi életünknek mindig is hőmérője volt a művészetekhez, benne jó zenéhez fűződő viszonya. Amikor a szellemi, a gazdasági és a társadalmi élet virágozni kezd, vele tart a művészet is. S ha romlásnak indul az előbbi, akkor a művészi élet feltételei is nyomorúságossá válnak. Igaz ugyan, hogy jelentős alkotó szellemek még az élet szorításában is kitapintották a jövőbe mutató ereket.

Szólnom kell most az elvadult, összezavarodott emberi kapcsolatokról, csoportok és rétegek kusza bolyongásáról, egy emberhez alig illő élet peremén. A megfáradtakról, akik már értelmetlennek ítélnék minden jobbító kezdeményezést, a kenyérüket verejtékes munkával keresőkről, akiknek a művészet gazdagon terített asztaláról csak morzsák jutnak, az önálló gondolkodásról leszokottakról, akiknek a művészet céltalan és terméketlen játéknak, több esetben polgári luxusnak tűnik.

Beszélni kell a zenéről, mint az érzelmi nevelés egyik legfontosabb eszközéről. Az ifjúság körében tapasztalható elsivárosodás máris érezteti hatását. De ne csak a fiatalokra gondoljunk. Társadalmunkban ma a sajnálatosan nélkülözött emelkedettebb és megértőbb gondolkodáshoz szélesebb horizont szükséges. Nem következhet el a béke a lelkekben, nem köszönt be a gazdasági felemelkedés, ha nem tesznek többet a műveltségért, az érzelmi nevelésért, a jobb iskolákért.

A városról szólok most, amelynek 2000 éves történelme tanulsággal szolgál arra, hogyan épül fel apró sejtekből egy tevékenység és gyarapító, organikus közösség.

Ez a város sokunknak szülőanyja, még többeknek érlelő sugara. A Lackner Krisztof-i jelmondatot átformálva, nekünk „turris et fortitudo”, évszázadokon át példát mutatott, miképpen lehet az anyagi javakat a tudás, az érték, az időtálló emberi alkotások építésére és megőrzésére fordítani.

Békességben igyekeznénk megőrizni polgárait, a maga erejéből és nem felsőbb centrumok szűken mért adományából — mint később élni kényszerült — rakta fel szellemiekben erős várát; iskoláit, szépséges templomait, színházát, zeneegyesületét, múzeumát. Felvirágoztatta a szőlőkultúrát, fejlesztette a kereskedelmét, a XIX. század elején megtette az első lépéseket az iparosításban és korán vasúti összeköttetést teremtett a bécsi piac felé. A XVII. század elején Andreas Rauch személyében korának európai rangú zeneszerzőjét nyerte meg a Szt. Mihály-templom orgonása tisztjére. Már 1793-ban előadták a színházban Mozart Varázsfuvoláját, de az alig két évvel korábban elhunyt géniusz több más műve is korán feltűnik a műsorokban. Amikor Kurzweil Ferenc, a Szt. Mihály-templom karnagya 1829-ben megalapította a Zeneegyesületet — az elsőket az országban — a már régóta pezsgő zenei életet foglalta társasági keretbe. A közeli Doborjánban (Baiding) született Liszt Ferenc ezekben az években már feljutott a világhírnév első fokaira.

Nem sorolom fel, kik álltak egykoron az Egyesület élén, kik küzdöttek azért, hogy e város éltető ereje a művészeti életet is átjárja. Mert e pillanatban nem csak a muzsikusi jutnak eszembe, hanem rangos festői és irodalmárai is.

Mégis külön meg kell emlékeznem a közeli múlt jeles muzsikusi között Horváth József hegedűművész, zeneiskolai igazgatóról. Neve összefonódott az 1930-as, 40-es és 50-es évek jeles soproni zenei eseményeivel, a zeneiskolával, annak tanuló-seregével. A mi kezdő lépéseinkkel is, akik itt most muzsikusként vagy zeneszerető hallgatóként ülünk. Ott volt indulásunkkor és még tudta további útjainkat is. Hálásak lehetünk neki, hogy az ellehetetlenülő évtizedekben is életben tudta tartani a zenei életet, pedig felülről szisztematikusan próbálták elvonni a várostól az éltető erőt. Hogy most is együtt van és itt ül ez a zenekar, az nem csak a mai vezetőség és a fenntartók áldozatkész munkájának, a muzsikusi lelkes összefogásának, hanem az ő kitartó, meg nem alkuvó tevékenységének is köszönhető. Övezze Horváth József emlékét tisztelet és köszönet.

Az ezerkilencszáznegyvenes évek voltak a város egész történetének talán a legnagyobb megpróbáltatásai. Sokszáz embert hurcoltak táborokba; a halálba. Rombolás, pusztulás döntött halomba utcasorokat. Majd egy újabb exodus: sok ezer

embert kergettek el a hazájukból, otthonaikból s kezdeményezőik, a végrehajtók mindezt mint valami fényes győzelmet ünnepelték... A vesztes a város, meg az ország lett!

Ez a város mindig is a kultúrák találkozásából fakadó sokszínűségben találta meg erejét. Három nyelvet lehetett az utcákon, a piac forgatagában hallani. Az együttélő nemzetiségek döntő hatással voltak iparára, gazdaságára és kultúrájára. Mára mindennek csak halódó, pusztuló emlékei maradtak. S hogy oly nehezen találja meg ismét régi önmagát a város, az ennek a szörnű cezurának a következménye.

Majd az ötvenes évek felülről vezényelt iskola- és kultúrpolitikája szétzilálta az egyetemet, a tanítóképzőt, az oktatást. Elsorvasztotta a Zeneegyesületet. A Szimfonikus Zenekar egyik hónapról a másikra próbálta átmenteni önmagát. Fojtogatott az elzártság már nemcsak nyugatról, hanem az ország belseje felől is. A rátelepedő bürokratikus centralizmus mindenk előtt a jellegzetes soproni „identitástudatot” vette tűz alá. Nem is titkolt romboló szándékkal. Pedig tudnivaló, hogy ezt az országot mindig a szűkebb pátriához is kapcsolódó hazaszeretet építette. Tudni kellett volna az újsütetű, bürokratikus kultúrpolitikusoknak, hogy a városok kulturális életét nem felülről kell elrendelni és igazgatni. Az egészséges sejt önmagát építve aktivizálja környezetét. Csupán támogató gondoskodásra és segítségre van szükség.

Nagyon kevesen tudtak akkor valamit tenni. E kevesek között kiemelkedik a városnak munkásból a polgármesteri székbe emelkedett vezetője, Bognár Dezső. Éleslátása, bölcsessége, tisztessége pajzs volt az ostromló korlátoltság és bűnös közömbösség ellen. Amennyire csak lehetett, támogatta a szimfonikus zenekart, a zenei életet. Hálával tartozunk neki.

De gondoljunk azokra a névtelen és már nem élő muzsikusokra is, akik a gyári munka után fáradtan, vagy szülősgazdaként, tisztviselőként, egyetemi oktatóként is szorgalmasan eljárak a zenekari próbákra, a baráti dalos estékre, énekeltek a kórusokban. Ezeket az időket mint fiatalember én is átéltem.

Százhatvan év nagy idő egy társaság életében, különösen akkor, ha közben a történelmi viharok többször is fojtogatva támadtak ellene. A zenét ápoló Egyesület csak akkor tarthat igényt igazi ünneplésre, ha nekilát új hittel folytatni az elődök munkáját. Elérkezett az idő a Zeneegyesület újraalakítására. Megnyugtatóan rendezni kell a Liszt Ferenc Szimfonikus Zenekar anyagi támogatását. Legyen a város társadalmának ügye az egyetem, a pedagógusképző intézet, a középiskolák, a zeneiskola fejlődése. Sopron iskolaváros rangját úgy a felső- mint középfokú oktatásban vissza kell állítani. Fogjunk össze szellemi értékeinkért. A Zenei Világnap és a 160. születésnap erre indítson minket.

Sokaknak e város a bölcsőhelye, még többeknek indítást adott és tág horizontot nyitott. Erdőségeinek kilátóhelyeiről, tornyainak ablakaiból messze lehet tekinteni. Láthatjuk az összefogásra teremtett okos munka kőbe vésett maradandóságát, az összebúvó közösség erejét, teremtő akaratát.

Csaknem százhatvan éve írta a fiatal Liszt Ferenc Rómából: „Ámuló szemem előtt teljes nagyszerűségében jelent meg a művészet, teljes egyetemességében bontakozott ki, teljes egységben tárult fel előttem. Raffaello és Michelangelo elvezetett Mozart és Beethoven megértéséhez.”

Micsoda nagyszerű felismerés. A világot csodálatos színességében is oszthatatlan egységben láttatni mindenkifelett a közös anyanyelv, a zene képes: ünnepeink zengő orgonája, szorongatásainknak vígasza és reményeinknek himnusza. Mint meg-

foghatatlan, testetlen áram ringat titokzatos örvényekbe, lendít boldogító magasságokba.

A Zenét jöttünk mi dicsérni. Nem szavakkal, de cselekvő hittel, szárnyaló dalmokkal és mindnyájunkat összekötő zengő harmóniákkal.¹

Nagy Alpár:

A tizenkettedik emléktábla

A soproni zenei emléktáblák, emlékhelyek, szobrászati alkotások sorában¹ helyére került a 12. emléktábla. A Liszt Ferenc Művelődési Központ első emeletén, a hangversenyterem külső oldalfalán, két bejárati ajtó között avatták föl a Soproni (1929-től „Liszt Ferenc”) Zeneegyesület megalakulásának 160. évfordulójára, és az 1989-es Zenei Világnapra összeállított, s kivitelezett rendezvénysorozatban,² október 1-jén, az elévülhetetlen érdemeket szerzett hegedűművész, tanár, zeneiskolai igazgató, zeneegyesületi karnagy és karmester halálának 10. évében.³ Szövege: „HORVÁTH JÓZSEF a soproni zenei élet kimagasló személyisége 1900—1979”.

A jeles muzsikus arc-, illetve fejmasát leánya, Horváth Marietta formálta, a felirat Soltra E. Tamás helybeli művész munkája. A dombormű meg a hozzátartozó feliratos bronz tábla anyagi fedezetét a zeneiskola, a Liszt Ferenc Művelődési Központ, a Soproni Városszépítő Egyesület teremtette meg. A kivitelezést példás gyorsasággal — időre, jó minőségben, a Képzőművészeti Lektorátus serénységéből is

1 Dr. Heimler Károly: Sopron topográfiája. Sopron, 1936, 43—48; Soproni szobrok, emléktáblák, domborművek, monogramok. 12., 16., 21—28. Sopron, Városi Levéltár, szerző és évszám nélkül; a Városi-Járási Könyvtár Kurucdombi Fiókkönyvtárának Honismereti szakköre: Sopron emléktáblái, emlékművei, köztéri szobrai. Sopron, 1981, 14—16. Sopron zenei múltja. (Továbbá: zenei vonatkozású fényképek. N.A.); Nagy Alpár: Zenei emléktáblák, emlékhelyek, szobrászati alkotások Sopronban. Sopron, 1989. Kézirat. A Soproni Zeneegyesület megalakulásának 160. évfordulójára rendezett programsorozat részeként. Az emlékművek, emléktáblák, emlékhelyek: Daloskő (Dalárhegy, 1864); a Soproni Dalfűzér (Liederkranz) emlékoszlopa a Nándor-magaslaton (1878); Liszt Ferenc mellszobra (1893); Goldmark Károly domborműves táblája (1930, illetve 1955); Lehár Ferenc emléktáblája (1935); Liszt Ferenc domborműves emléktáblája (1936); a Daloshegy „Páholy”-án az Altdörfer-emlékpad (1941); Altdörfer Viktor emléktáblája (1942); Zupancic Miklós Károly emléktáblája (1942); Vándor Sándor-emléktábla (1967); Liszt Ferenc-emléktábla (1975); Kurzweil Ferenc-emléktábla (1978); Rauch András domborműves táblája (1979); Bartók Béla domborműves táblája (1981); Liszt Ferenc domborműves táblája (1986); Horváth József fejbrázolása és bronz táblás felirata (1989).

2 Soproni Ősz '89. Kisalföld, 1989. szeptember 16; Készülődés a zene ünnepére (V. G.). Kisalföld, 1989. szeptember 29.; Hétvége—ünneplőben. Soproni Hírlap, 1989. október 6.

3 Augusztinovicz Elemér: Horváth József (1900—1979). SSz. 1980, 83—85.

4 Az iskola V., VI. tagozatos osztályainak kíségyüttése előadta: Gloria... (kánon), Palestrina: Egy márványszoborhoz, Kodály: Katalinka; magyar népdalszokor műsorszámait, vezényelték: Ujjné Keszei Márta, Pírgerné Megyeri Zita.

1 A zsűfolt (pótszékes), felforrósodott hangulatú nézőtér előtt elhangzott magyar és német nyelvű beszédre azért került sor szeptember utolsó napján, hogy azon, s az azt követő hangversenyen, a Bad Wimpfenből érkezett volt soproniak népes csoportja is részt vehessen. Ez főként Vences Ernő érdeme. Ennek az estnek, valamint a volt Zeneegyesület emlékeit bemutató kiállításnak és a Horváth emléktábla avatásának előkészítésében Nagy Alpár, Fohner János, Dárdai Árpád, Vences Ernő, Horváth Zoltánné (LDMK), Horváth Jenő és Kovács László működött közre.

következően — a soproni „Bronzcast” GMK végezte. Felavatásán a Hunyadi János utcai Általános Iskola kamarakórusa⁵ énekelt. Az avató beszédet Nagy Alpár mondta:

Tisztelt Hallgatóim!

Az az ember, akire most emlékezünk, Horváth József. A név egyszerű, tiszta, olyan, amilyen viselője volt 79 éven át, és ahogyan fénylik ma is előttünk emléke.

1900. március 18-án született Szombathelyen. Középiszkoláit szülővárosában és Pécsen végezte. 1918-ban érettségizett a ciszterciek pécsi Nagy Lajos Gimnáziumában. Hegedűtanulmányait ugyancsak a fenti két városban fejlesztette magas fokra. A 20. életévében járó ifjú szombathelyi muzsikust korán hallották a soproniak: 1919. május 18-án, egy vasárnapra szervezett kulturális rendezvényen⁶ Stráner Mária zongorakíséretével Rubinstein orosz zeneszerző egyik hegedűszonátáját és Drdla⁶ „Magyar Ábránd”-ját adta elő.

A tehetséges fiatalembernek 1925—1929 között a budapesti Zeneakadémián Kemény Rezső, elméletből és összhangzattanból Molnár Antal is tanára volt. Még tanult, amikor a Sopronban működő, jó nevű zenetanár, Kárpáti Sándor hívására⁷ elvállalta a zeneiskola hegedűtanári állását. Más helyen⁸ úgy olvastam, hogy a zeneiskola akkori igazgatója, Dr. Marcsek Tibor, hívására jött Sopronba, s vállalta a hegedűtanászk vezetését. Tehát: a hegedűművész Horváth József, a Magyar Királyi Operaház zenekarának tagja, hajlott a hívó szóra. Erősítette döntését az a tény is, hogy felsőfokú zenei tanulmányai előtt Sopronban katonáskodott, és már akkor megismerte Kárpáti Sándort, Hoffer Ottót, Zwinz Károlyt, Klafszyk Henriket, és másokat, akik akkortájt Sopron zeneéletében tevékenyek voltak. Megtetszett neki a város, a benne lakókkal, s vállalta a feladatot. Felcserélte az Operaház zenekarát a nyugati magyar város magánjellegű zeneiskolájával. Úgy érezte: itt többet tehet az értékes európai zene terjesztéséért, a magyar muzsikáért, az általános és a magyar zenei nevelés ügyéért. Így került Sopronba 1925. szeptember 1-jétől.

Idekerülését a Sopronvármegye (a továbbiakban: Svm) és a Soproni Hirlap (a továbbiakban: SH) c. napilapok augusztus 23-i számaikban közölték: „Zupančić Miklós zenetanár augusztus végén megváltik az intézettől, helyébe Horváth József budapesti zenetanár, az Operaház zenekarának hegedűse jön”.⁹

Amikor elkezdte munkáját, a Zeneegyesület függvénye volt a zeneiskola. A tanéveket a tanerők szétszórtan, albérteti szobákban kezdték, viszonylag szegényes körülmények között. A rendszeres zeneoktatás eme „hősi korszakába” kapcsolódott be 1926-ban felesége, Horváthné Desseffy Izabella, tanítónői oklevéllel, Zeneakadémián szerzett énekszakos diplomával, „operaházi sikereit korán felcserélve az énekpedagógiai feladatokkal”¹⁰ (Csatka). 1921-től, a Magyar Királyi Operaház állandó tagjaként, magánénekesként fényes művészi pálya előtt állott, mégis más utat választott: férje oldalán családját, városunk zeneéletét példásan szolgálva 35 év

⁵ Csatka Endre: Ötven éve történt. Horváth József hegedűt. Kisalföld, 1969. május 18. Szerepeltek még: Visnyai Aladár, Mészáros Sándor, Schwartz Rózi, Takács Jenő.

⁶ Franz Drdla morva származású hegedűvirtuóz és zeneszerző.

⁷ Radó Ferenc: Háromszáz hangverseny karmestere. Kisalföld, 1964. január 25. (Horváth József fényképével). Az újságcikk szerint Kárpáti Sándor küldött levelet Horváth Józsefnek Budapestről: „Jó hegedűsnek ismertünk meg. Gyere Sopronba, tanítsd a fiatalokat” (részlet), keltezése: 1925 júniusából.

⁸ Kárpáti Sándor: Húsz esztendő Sopron zenei életéből. In: Sopron és Sopronvármegye Ismertetője 1914—1934. Sopron, 1934, 104—109. Krónika a soproni zenei élet kimagaslóbb, fontosabb eseményeiről 1914—1934.

⁹ Svm. és SH. 1925. augusztus 23., továbbá SH. 1925. szeptember 3., 11.

¹⁰ Csatka Endre: A soproni képzőművészet és zenei művelődés története 1848—1948. Sopron, 1962, 63.

HORVÁTH JÓZSEF
A SZÓZSOMI ZENÉHÉ ÉRTÉK
MŰKÖDÉSÉNEK SZERENCSÉRE
~ 1900 - 1979 ~

után vonult nyugalomba.¹⁴ „Mindketten minden lehető alkalmat megragadtak, hogy tudásukkal előbbre vigyék Sopron zenei művelődését. Több évtizedes munkásságuk nemcsak sikerek, de kiváló eredmények láncolata is lett”.¹²

Horváth József zeneszerzőként a Simfonia vernaica c. zenekari művével mutatkozott be: a Szent Mihály-templomban a Zeneegyesület zenekara szólaltatta meg.

Dr. Marcsek Tibor hosszabb, Zwinz Károly rövidebb zeneiskolai igazgatósága után 1929-ben ő állt a zeneiskola élére.¹³ amely 1930-ban a Festetich-majorban kapott két helyiséget.¹⁴ Arra törekedett az új, ambiciózus zeneigazgató, hogy „a soproni zenei élet igazi mélységeket mutasson, szoktassa az embereket a kamarazene, és legyenek tudatában, mit lehet vidéki városban, mit nem”.¹⁵ Hegedűsként, tanárként kezdte, igazgatóként, szervezőként folytatta a soproni éveket; komponált, publikált, előadásokat tartott, szólístaként szerepelt, majd 1930-tól¹⁶ — Gárdonyi Zoltán dr. zeneegyesületi karnagyot kisegítve, helyettesítve — élére állt a Zeneegyesület ének- és zenekarának. Ez utóbbi poszton 1938 őszétől dolgozott véglegesen, Gárdonyi Zoltán dr. lemondása után.¹⁷

Nem karnagya, nem karmestere volt az egyesületnek, hanem — mint mondotta — mindenese! És emellett Sopron zeneéletének is (egyik) mindenese volt.

Szívesen vállalta, természetesnek vette a sok munkát, mert egységet alkotott benne a sokféle tennivaló. Hagyományteremtés, folytonos újrakezdés: ezek voltak féltett gondjai, örömei. A zeneiskolában muzsikusokat nevelt, zenét szeretőket, akiknek a nagyobb része itt maradt, kisebb része kiröppent, elment a városból főiskolára, egyetemre, felsőbb zenei intézménybe. Azután Horváth József számára kezdődött minden előlről, újratermelődött a zenei utánpótlás végnélküli gondja.

Megszervezte, aktívan működtette a Soproni Kamarazene-Társaságot; 1945-ig első hegedűsként dolgozott benne.¹⁸ Soproni jeles hagyományokat folytatott ezzel, egyszersmind továbbfejlesztette (pl. műsoraival, hangversenyszervezéseivel) elődei ilyen irányú kezdeményezéseit, munkáját.

Legnagyobb sikereit mégis a zeneegyesületi koncerteken aratta. 1934-ben azt írta a SH, egyik hangversenyét méltatva: a Zeneegyesület hangversenye „az egyesület legragyogóbb idejének emlékezetét keltette fel a hallgatóságban. A Kaszinó termét egészen megtöltő elit közönség lelkes örömmel tapasztalta, hogy a soproni kultúrának mily hatalmas, ki nem fogyó, állandóan gyarapodó aranykészletét jelenti a Zeneegyesület. Ezért az egész város háláját elsősorban ennek az aranyfedezetnek örököje, kincstárnoka, Horváth József karnagy érdemli ki. Az ő és az igazi klasszikus

11 1975. október 8-án búcsúztunk tőle.

12 Csatkai Endre i.m. 63. A Horváth-házaspár első közös hangversenyét 1926. február 4-én adta.

13 SH. 1929. szeptember 21: „Horváth József hegedűművészt választották meg izgalmas vita után a zeneiskola igazgatójává”.

14 1938 őszén a zeneiskolát átvette a város, helyet adott neki a Csengery u. 13. sz. alatt, a volt MOVE székházban. Az avató ünnepséget szeptember 11-én tartották. 1945-ben kritikussá vált a helyzet: megsemmisült az épület, tanítás céljára alkalmatlanná vált; újra „hontalanok” lettek az iskola növendékei, tanárai. Gyakran változtatták helyüket, majd az államosítás után elfoglalhatta helyét — mai helyét — a város egyetlen zenei intézménye, az egykori Russ-palotában.

15 Csatkai i.m. 65.

16 Kisalföld, 1964. január 25. (Horváth József Beethoven VI., Pastoral-szimfóniáját vezényelte — egyebek között — bemutatkozó zenekari hangversenyén, 1930-ban.)

17 SH. 1938. október 29.: „Gárdonyi Zoltán lemondott a Zeneegyesületben viselt karnagyi tisztségéről.”

18 Tagjai voltak még: Hoffer Ottó (II. hegedű), Jausz Ottó (brácsa), Zupancic-Hübner Miklós (cselló), majd Baranyai Gyula, illetve Graff Vilmos (cselló), Flórián György, illetve V. Simon Atala (zongora), később Szeghegyi Árpád (brácsa), Gombás Ferenc (cselló).

művészetért rajongó tagok lelkesedésének köszönhető, hogy a gazdasági válság romboló ereje a soproni zenekultúrában nem teremtett devalvációt. Ellenkezőleg, a nehéz viszonyok bozótjain átgázolva, olyan magas ormokra küzdötte fel magát a pár évvel ezelőtti szinte válságos viszonyok közé jutott egyesület, amely a Kurzweilok, Geronnay-Kossowok fénykorára emlékeztet.¹⁹

1936-ban az ünnepi Liszt-hangversenyt szintén ő vezényelte, a Sopronban debütáló Fischer Annie az Esz-dúr zongoraversenyt az ő „keze alatt” játszotta.²⁰ Ennek az évnek júniusában a magyar rádió 10 éves évfordulójára kiírt zenei pályázaton „Maradj meg” c. pályamunkáját²¹ 100 P jutalomdíjra méltatta a bíráló bizottság.

Az első soproni Éneklő Ifjúság-mozgalomból (1939) bőségesen kivette részét. „Vérbeli konstruktív magyar munka volt, amit az első soproni 'éneklő ifjúság' összehozásával végeztek!” — írta neki Bárdos Lajos.²² A Kék Adria c. vegyeskari mű korrekcióját szintén Bárdos Lajoshoz kapcsolhatjuk: ő mutatta be a Cecilia-kórus élén Sopronban, egyik vendégszereplésük alkalmával, 1939 októberében. Egy héttel az előadás után elismerő, biztató szavakat juttatott el a szerzőhöz: „Művedet majd visszük mindenfelé, kérünk további hasonló, korszerű, kiadósabb műveket is!”²³ Levelének hátlapjára pedig azt fogalmazta: „Külön gratuláció a zsurnalisztikai tevékenységhez! A 'Kultúra és civilizáció' olyan remek írás, amilyent emberemlékezet óta nem olvastam. Filozófiai magaslaton stílusremek is!”²⁴

1940. december 17-én a soproni írók, képzőművészek, zeneszerzők jutalmazására alapított Arany Hűségdíjat adták át neki folyamatosan kimagasló zenei munkájáért.

A Zeneegyesület ének- és zenekara élén megszólaltatta a nagy remekművet, Mozart Requiemjét, 1941-ben J. S. Bach Máté passióját. Ez utóbbit 1942 pünkösd-hétfőjén megismételték.²⁵ A SH május 27-én sokoldalúan jellemezte a vezénylő karnagyot:

„Horváth József Sopronba kerülése óta meg is valósította a sokat hangoztatott 'zenei' város fogalmát. Kiváló zenekar és énekkar mellett egész sereg újtást hozott. Collegium Musicum. Éneklő Ifjúság, bérleti hangverseny, Máté passio stb. Fáradságátlanul, vas idegekkel, soha senkit meg nem bántva, örökké mosolvogva, és udvariasan áll a soproni zenei élet élén. Küzd a nemtörődömökkel, a kraicáros zene ellen, küzd a leghálátlanabb posztokon: a szervező, a karnagy posztján, a szebb,

19 SH, 1934. április 10. Az egyesületi hangverseny április 9-én volt.

20 A fiatal művész 1933-ban a nemzetközi Liszt-verseny győzteseként került a zenei érdeklődés középpontjába. Horváth József 1964-ig tartó karmesteri munkájának időszakában még sokszor zongorázott Sopronban (1937. XII. 7., 1947. XII. 13., 1951. VI. 10., 1952. VI. 21., 1956. VI. 27., 1958. IX. 7., 1961. VI. 8., 1964. VI. 27.).

21 Zeneszerzői műhelyéből valók az alább felsorolt. Sopronban is előadott kompozíciók: Örök szép. Alom vagyok, Nem jó... Méceses (Falu Tamás, Somlyó Zoltán verseire, ének-zongora), Magyar visszhang (Falu Tamás versére, énekkar, zenekar), Assisi Szent Ferenc (szímf. költemény, énekkar, zenekar), Kis magyar szvit (a Vadrózsákból), Kék Adrián (vegyeskar), Céba nádor (kantáta), Hegedűverseny (D-dúr, op. 6.), Ha úgy lehetne meghalni (szóló-ének, zenekar), Erdélyi népdalok (hárfa, zenekar), Kapuvári népdalok (vegyeskar).

22 A levél kelte: 1939. május 17. (Horváth Marietta gyűjteményes anyagából) Az énekes ifjúsági mozgalomnak Sopronban (1939–1943-ban) „lelkei” voltak még: Gárdonyi Zoltán dr., Nádasdi Alfonz, Rádó Ferenc, Kóh Ferenc (és még sokan mások).

23 A levél kelte: 1939. október 29. (Horváth Marietta gyűjteményes anyagából)

24 Uo. Ez az írás 1939. október 20-án jelent meg a SH-ban „Gondolatok egy hangversenyről kapcsolatban” alcímmel. Horváth József írásaiból: Bartók Béla Sopronban (SH, 1938. november 25.); A Bartók hangverseny (uo. december 4.); A zeneiskolák feladata (uo. 1929. augusztus 18.); A zeneiskola kamarazene tanfolyama (uo. 1929. szeptember 1.); Van-e Sopronban zenekultúra? (uo. 1934. december 1.); Liszt Ferenc magyarsága I., II. rész (Svm. 1936. április 4., 5.); A zene szerepe az egyén, a társadalom és a nemzet életében (Előadás. Svm. 1938. október 9.); Az első „Éneklő Ifjúság” Sopronban (SH, 1939. május 11.).

25 Lásd a SH, 1942. május 27-i számát!

fiatalabb és mindig tökéletesebbet kereső művészetért. Ha a Máté-passió előadásából, annak hatalmas együtteséből, az ő alakját látjuk elsősorban messze kiemelkedni, akkor ne feledjünk a soproniak nevében őszinte köszönetet mondani neki. . .” (Részlet)

A napilapok hozzá méltóan festették meg zenei arcképét: „az ő közismert kedves egyénisége tette nagyvá a zenekart és teremtett Sopronban művészi magaslaton álló hangversenykultúrát”,²⁶ őszinte elismeréssel ünnepeltük tegnap őt: „a város zenei elsőjét!”,²⁷ mind tisztábban kristályosodik ki Horváth József karnagy útja: a zenedarabok kiválogatásában nem az önkényes kapkodás jellemzi, mint amire már volt példa régebbi időkben: pontosan tudja, mennyire képes a zenekara, és képességein túl nem terheli meg; másfelől műsora nemcsak a közönséget neveli, hanem a közreműködőket is. Legjobban azon venni észre, mi lett az énekkarból. A kitűnően felfrissített gárda ma a legnehezebb feladatokat játszva leküzdí és egyaránt mesterialien tükrözötteti vissza a magyar népdalt mint a klasszikusokat”, a Máté passió felújítása, „emberfeletti teljesítménye a legnagyobbak sorába tartozik, amelyeket valaha is hoztak az egyesület karnagyai. Zenei művelődésünknek útján nagy emlékkő. . .”²⁸

Sorra következtek a „nagy emlékkövek”: Az évszakok,²⁹ a saját Hegedűverseny,³⁰ J. S. Bach h-moll miséje.³¹

Ezekből is látható, hogy a II. világháború éveiben is töretlen kedvvel, hittel, hatalmas energiával irányította városunk zenei életét. (Nem szólunk most a zenei hírességek hosszú soráról.) Horváth József sűrűn hangversenyezett, és a nagy zenekari, illetve oratórikus művek előadásával csúcspont-ra emelte a teljesítményeket. 1945 után ő maradt a zeneiskola és a Zeneegyesület élén. Heroikus feladatot vett vállára: a soproni zeneélet feltámasztását! Évekig tartó küzdelmét siker koronázta. Most, amikor órá emlékezőnk, őszinte tisztelettel adózunk azoknak is, akik hűséges társai, segítői, pártfogói voltak nagyszerű küzdelmében. . .

Mind 1945 előtt, mind 1945 után híres művészeket, előadókat hívott a városba, de nem szorította háttérbe a helyi erőket, sőt, nagyon gyakran ezekkel közreműködve bontakoztatta ki alkotó energiájukat, egyetlen célt tartva szem előtt: a művészi muzsikát, muzsikálást! Erre tette föl életét. Műsoraik, zenei vállalkozásait a történelmi forduló után sem jellemezték túlméretezett megnyilvánulásokat. Gyakran ismételte a darabokat, hogy közelebb vigye azokat a hallgatóságához, hogy ne terhelje muzsikusaikat. Fontos volt számára mind a hagyományos „klasszikus” európai, mind az értékes új magyar zene. A zeneegyesületi énekkar mellett vendégkórus(ok)nak is helyt adott, szereplést biztosított a helyi hangversenyéletben. Életre hívta a Soproni Vonósnegyest,³² 1951-től, amikor a Zeneegyesület zenekarát³³ Sopron város Tanácsa vette át, a Liszt Ferenc Szimfonikus Zenekar élén munkálkodott tovább, megőrizvén a művészi társulás jogfolytonosságát. 1954-ben, a Soproni Ünnepi Héten, a Szocialista Munkáért Erdeméremmel tüntették ki.³⁴ A „Háromszáz hangverseny

26 SH. 1942. november 3.

27 SH. 1942. november 21.

28 SH. 1942. november 24.

29 SH. 1943. április 10. (IV. bérleti hangverseny) J. Haydn nagy művét még előadták 1955. június 10-én.

30 1943. június 5-én, a VI. bérleti hangversenyen (ösbemutató!), a szólót Varga Tibor játszotta, a zenekart a szerző vezényelte. Lásd még: SH. 1943. június 6., Függetlenség 1943. június 13., Új Magyarország 1943. június 13.

31 1944. május 14-én, a Szent Mihály-templomban, 1944. június 10-én a Városi Színházban: „Soproni művészek a Zeneegyesület utolsó bérleti hangversenyén”, SH. 1944. június 11.

32 Tagjai voltak: Horváth József (I. hegedű), Horváth Marietta (II. hegedű), Lomoschitz Pál (brácsa), Dr. Fendlerné Garai Margit (cselló).

33 A Zeneegyesület városi kezelésben lévő zeneiskoláját már korábban államosították.

34 Parragi György: Sopron élni akar. Magyar Nemzet, 1954. október 8.

karmestere" c. újságcikkben³⁵ azt olvashatjuk róla, hogy „a muzsika tiszta szelleme, a szép és nemes tisztelete voltak indítékai szüntelen fáradozásának”. Első hangversenye óta (1930) háromszázszor (!) állott dobogón a helyi muzsikuskárda élén, és csaknem ezer (!) mű szólalt meg „keze alatt”. Szóló hegedűs volt és tanított, képezte magát, vezényelt, komponált, szervezett, irányított, tanácsstagként (is) szolgált a közügyet, s még mi mindent csinált! A sokféle cselekvés kitélt egyetlen emberből, mert fűtötte, hajtotta a hivatástudat, a lelkesedés, a szakmai műveltség egészséges ambíciója, vezérelte a művészetek igazságába vetett hit, és mert **ember** volt testes-től, lelkestől.

Nagyon gazdag, tartalmas évtizedek után „űr” keletkezett életében, „légüres tér”: 1964. március 1-jével nyugdíjazták, pedig 40 éves jubileumából csak félév hiányzott! Kényszerűségből tette le a karmesteri pálcát, s búcsúzott zeneiskolai tanártársaitól. Muszájból ment, emelt fővel, lelke mélyéig megbántva. Búcsúhangversenyén (1964. június 27-én) pár szál virágot sem kapott.³⁶

1965. január 20-án a városi tanács kistermében mégis búcsúztatták, szűk körben, „hivatalosan”: Kocsis József, a VB elnökhelyettese méltatta érdemeit, s kérte, hogy utódjának, Székely Endrének nyújtson segítséget, és a későbbi években is aktívan vegyen részt a város zenei életének irányításában, majd átnyújtotta a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa által adományozott kitüntetés: a Munka Érdemrend bronz fokozatát.³⁷ (Szerintem „aranyat” érdemelt volna!)

A zeneiskolában még néhány évig tanított óraadóként. 1979. december 21-én halt meg. Régi adósságból törleszt — keveset! — a város, amikor a mai napon kegyelettel emlékezik rá.³⁸

35 Vö. 9. sz. jegyzet!

36 Kisalföld, 1964. november 28: Ami hiányzott (W. I.)

37 Kisalföld, 1965. január 21: Kitüntették Horváth Józsefet (-ó) (Zuber Titusz a megyei tanács, Turcsányi Emil a Zenetanárok Munkaközössége, Horváth Imréné a városi tanács művelődési osztálya, Dr. Fendlerné Garai Margit a zeneiskola tanári kara, Klafszy Henrik a szimfonikus zenekar nevében búcsúzott Horváth Józseftől.)

38 Rázó Emöke a zeneiskola tanulóit, tantestülete és a jelenlévők nevében szalagos babérszalagot helyezett el az emléktábla alatt, miközben egy 1938-as rádiófelvételtől (!) H. Dessewffy Bella énekhangját hallgatták az egybegyűltek. A művész két Liszt-dalt énekelt a Soproni Liszt Ferenc Zeneegyesület zenekara kíséretével, Horváth József hangszerelésében, vezényléssel. (Az eredeti zenei anyag — hanglemezen — a Horváth-házaspár gyermekeinek tulajdonában van.)

MEGEMLEKEZÉSEK

Szabó Jenő:

Mollay János

(1911—1989)

1989. szeptember 25-én, életének hetvenkilencedik évében meghalt dr. Mollay János nyugalmazott gazdasági főigazgató. Sokan kísérték utolsó útjára, ami jelzi, hogy városának ismert és becsült polgárát temették. Ám a gyászolók között vajmi kevesen tudták, hogy valójában ki is volt ő.

Önéletrajza sem árul el rendkívülit. 1911. jún. 20-án született. Apja lakatosmester a Soproni Vasárugyárban, 1914-ben már hősi halott az orosz fronton. Anyja gazdapolgárleány, aki a hadiözvegyek nehéz gondjaival vállán neveli két fiát. Az idősebbik, János középiskolai és egyetemi ösztöndíjak, segélyek támogatásával végzi el tanulmányait. Amikor érettségi után, 1930. szeptember 30-án Sopron város szolgálatába lép, még fizetést sem kap. Rosszak a gazdasági viszonyok, a város majd csak akkor tud fizetni munkájáért, ha valamelyik tisztviselői hely megürül. Ám nagy a munkanélküliség, még az ingyenhelyekre is sort kell állni. Hét hónapi ingyenmunka után nevezik ki hetibéresnek. Az elnevezés ugyan íróasztalnál dolgozó tisztviselőt jelent, akit azonban munkásként, hetente fizetnek — és ugyanolyan rosszul. Öt évvel később ráléphet a ranglétra legalsó fokára: kinevezik díjnoknak. 1936-ban számtiszt, majd számellenőr: 1942-ben a Magyarországhoz visszacsatolt Szabadkára helyezik, de ő visszakíváncozik szülővárosába, ahová a következő évben egy megürült harmadosztályú aljegyzői állás révén sikerül is visszakerülnie.

Mint elmaradt korosztálynak 1944. december 18-án be kell vonulnia; 1945 februárjában csapattestét kiviszik Németországba, ott kerül amerikai fogságba, ahonnan 1946 elején tér haza. Idehaza fenntartás nélkül igazolják (3/1946.III.6.) és a pénzügyi osztályba osztják be. Az 1946. I. tc. átalakítja a tanácsokat, az állásokat átszervezik, Mollay János városi fogalmazói „rangot” kap, majd előadó, főelőadó, 1952-ben pedig vezető előadó lesz. (1953. szeptember 1-jén kelt önéletrajzából).

1955. június 30-ával a város váratlanul, megokolás nélkül megszünteti munkaviszonyát. Az egyetemi könyvtárban kap munkát és a könyvtár akkori vezetőjétől, dr. Szabó Istvántól baráti segítséget, megértést és — vigasztalást. Rövid idő múltán ismét szakterületén működhet, átveszi az egyetem gazdasági ügyeinek intézését és ezt folytatja nyugdíjazásáig.

Ezek Mollay János curriculum vitae-iének állomásai, de még ennél sokkal aprólékosabb részletezés sem árulja el, hogy 1989. szeptember 25-én nem csupán egy szürke köztisztviselői karrier fejeződött be, hanem Sopron város háború utáni tisztviselői gárdájának képességben, képzettségben és jellemtulajdonságokban kiváló egyénisége távozott az életből.

Hivatásának tekintette szülővárosa szolgálatát. Az akkori gyakorlatnak megfelelően végigjárta a városháza valamennyi osztályát, végül a számvevőségen állapodott meg, ahol a szükséges gyakorlati idő eltelté után hamarosan letette a számviteli szakvizsgát, időközben megszerezve a jogi diplomát is.

1956-ban, amikor az egyetem gazdasági hivatalát átvette, noha állásához nem kívántatott meg, letette az ipari főkönyvelői vizsgát is. A nyüzsgő politikai káderek között ő fölüeny, biztos tudásra törekedett, ez volt munkája sikerének titka, de számtalanszor védelem is a politikai vegzaturák ellen.

Amikor 1946 elején hazatér Sopronba, a város még egyetlen romhalmaz és a legfőbb feladat még csak nem is az újjáépítés, hanem a város kiszabadítása a romok alól. Ő az, aki hamarosan észreveszi, hogy e munkák közepette pótolhatatlan értékek mennek tönkre és hogy nem egyszer egy-egy romos ház lebontása nagyobb költséggel jár, mint az állagmentő renoválás. (Példa erre az Orsolya téri Gyóni-ház „likvidálása”). Felismeri a rengeteg problémát és valamiféle szabályozás szükségességét. Mindez arra indítja, hogy műemlékvédelmi szabályrendeletet kezdeményezzen. A Soproni Újság 1949. február 6-i számában arról ad hírt, hogy dr. Mollay János aljegyző szabályrendelet-tervezetet készített a műemlékek védelméről. Ezt a

közgyűlés változtatás nélkül elfogadja és felterjeszti a belügyminiszterhez jóváhagyásra (89/1951.vb.sz.) Sopron azonban igen előre sietett, első az országban, amely ilyen szabályozást hozott létre, a minisztérium ilyesmire még nincs felkészülve, azzal küldi vissza, hogy a műemlékek védelméről majd készül törvény, a kérdés szabályrendeleti szabályozása szükségtelen. Mollay János, akinek szeme láttára bontják a város történelmi patinájú házait, tudja, hogy a törvényes védelem máris több éves késésben van, nem nyugszik bele a minisztérium elodázó válaszába. Sürgető javaslatára a közigazgatási bizottság újból felterjeszti jóváhagyásra a tervezetet, mert „a törvény életbeléptetéséig is gondoskodni kíván a műemlékek védelméről” (34/1952. vb. szám). Végül is a tervezetet a megyei tanács jóváhagyásával lehet életbeléptetni (525—5—5/1951. III. sz.) és az országban elsőnek megalakul Sopronban a Műemléki Albizottság.

Hogy milyen fontosnak tartja Mollay János ezt a munkáját, azt az is mutatja, hogy a jóváhagyott szabályrendeletet elküldi egykori hivatali főnökének, a Bánfalván betegeskedő dr. Heimler Károlynak, akinek válaszeleveléből fájóan kiérezhető a városáért tenni akaró soproni ember tragikus tehetetlensége.

Amikor 1962-ben szükségessé válik a szabályrendelet módosítása, Mollay János már évek óta a Faipari Egyetem gazdasági főigazgatója, a város tanácsa azonban még mindig hozzá, az indokolás nélkül elbocsátott alkalmazotthoz fordul javaslatért (15.235—1 /1962.). Ez is mutatja, hogy a szabályrendelet mennyire Mollay János személyéhez kapcsolódik.

Mollay János nehezen törődött bele ok nélkül való elbocsátásába. A régi iskolán nevelkedett és valósággal szégyennek érezte, hogy el kellett hagynia munkahelyét. Sopron városa csak ritkán, nyomós okok alapján vált meg valamely főtisztviselőjétől. ha mégis megtörtént, ez a városban évekig szóbeszéd tárgya volt. Ennek ellenére természetesen szokott lelkiismeretességével, legjobb tudása szerint készítette el a kért javaslatot.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a műemléki szabályrendelet volt az első tudatos lépés abból a letargiából, amely a bombák okozta emeletmagas romhalmaz láttán elfogta a soproni polgárt. Ismét úgy érezte, érdemes és szükséges a város megmaradt értékeiért harcolni. Mollay János ezt a harcot munkaterületeinek minden ágazatában folytatta sorra készítette a szabályrendeleteket, mint a természetvédelmi (ma környezetvédelmi) 34/1952. vb. sz., köztisztasági (3141/1/1949.IX.20.), üdülőhelyi (89/1951. vb.sz.) szabályrendelet; utóbbi máig is érvényben van, noha akkor gúnyként hatott, mert a városban csak „határmegközelítési” engedéllyel lehetett „üdülni” (89/1951.vb.sz.).

A sors aiándéka: elégetélt kap elbocsátásáért. Akkor már hónapok óta az egyetem gazdasági ügyeit intézi, amikor 1956. november 16-ára meghívják a városi tanács végrehajtóbizottsági ülésére. Ott Bognár Dezső tanácselnök ezekkel a szakvakkal fordul hozzá: „Kérem dr. Mollay Jánost, hogy vállalja a végrehajtóbizottsági titkári teendők ellátását. Tudom, szereti a várost és a közigazgatást, ami biztosíték a teendők jó ellátására”.

Ezután dr. Ferenczi Géza, a város tisztí ügyésze szólal fel. A jegyzőkönyv szó szerint rögzíti szavait: „Meg kell mondanom azt is. Bognár Dezső sohasem akarta, hogy Mollay Jánost a városi tanácstól eltávolítsák. Ez felettes hatóságunk, a megyei tanács követelése volt.”

A törvénytesség városi örének, az ügyésznek nyilvánosan elhangzott szavai igazolják, hogy Mollay János elbocsátására sem szükség, sem törvényes ok nem volt. Munkája ellen soha, semmiféle kifogás nem merült fel. pártjának, egyesületnek nem volt soha tagja, politikával soha nem is foglalkozott. Még származásában sem lehetett „hibát” találni: munkás-gazdapolgár családból származott. Csupán feltételezhető, hogy a tartományi központ szerepébe éppen beletanuló és e rangjára féltékenyen vigyázó Győr számára kényelmetlen volt az évszázados városi önállóságra állandóan hivatkozó „bűlzottan lokálpatrióta” tisztviselő.

A jegyzőkönyv Mollay János válaszát is szó szerint idézi: „Amikor a városi tanácstól eltávolítottak, az egyetem vezetősége azonnal állást biztosított számomra. Jelenleg komoly és felelősségteljes funkciót töltök be az egyetemen. álláshelyemet — különösen a mostani súlyos helyzetben, amikor az egyetem státuszából többen távoztak — nem hagyhatom el. Nekem az egyetemmel szemben erkölcsi kötelességem van. Ugyanakkor kész vagyok minden erőmmel a várost szolgálni, ezért a végrehajtóbizottsági titkári teendők ellátását ideiglenesen vállalom. Az állást a törvényes rendelkezéseknek megfelelően későbbi időpontban kellene betölteni”. A bizottság Mollay János javaslatának megfelelően határoz: ideiglenesen megbízza a titkári teendőkkel (1—36—1—4/1956.)

Mollay János 1956. november 16-a és 1957. január 22-e között öt végrehajtóbizottsági ülésen van jelen. Az ülések a súlyos helyzetben lévő város gondjait, bajait tárgyalják. Alig akad tárgypont, amelyhez Mollay János nem szól hozzá, vagy nem tesz javaslatot, amit a bizottság többnyire ellenvélemény nélkül elfogad. Szó esik itt a város tájékoztatásáról, a hírközlés megszervezéséről, a korpakészlet szétosztásáról, a gazdasági és pénzügyi osztály egymást átfedő és keresztező intézkedéseiről. Probléma a külföldre menekült soproniak elhagyott lakásainak önkényes elfoglalása. Ennek megakadályozására Mollay János azt javasolja, kapcsolják ki az ilyen lakások közszolgáltatásait, amit azonnal meg is szerveznek. Súlyos gond a fenyegető energiahány. Pótlására a végrehajtó bizottság elhatározza, hogy a felhagyott brennbergi bányát újból beindítja. Ennek pénzügyi megalapozását Mollay János készíti elő. Ő javasolja, hogy Sopron városa erősen tiltakozzék Győrött, mert az több esetben első fokon beavatkozott elhagyott soproni lakások kiutalásába. Napirendre kerül a dr. Házi Jenő főlevéltáros ellen indított fegyelmi vizsgálat, amely a ny. főlevéltárost teljesen rehabilitálja, de Mollay Jánosnak ez nem elég, azt javasolja a vb-nek, hogy a határozatot ne csupán tudomásul vegye, hanem tegyen lépéseket Házi Jenő alaptalanul csökkentett nyugdíjának visszaadására. A disszidált orvosok ügyében szembeszáll a város párttitkárával és az ő álláspontja győz. Nyomatékosan kiáll azért, hogy az idegenforgalmi iroda soproni vezetőjének helyére ne idegent hozzanak, hanem azt dr. Friedrich Károly üdülőhelyi előadóval töltsék be, „akinél jobb szakembert aligha találhatnak.”

Mindezek csupán kiragadott részletek két hónap felelősségteljes munkájából és csak sajnálni lehet, hogy 1957. január 22-én Mollay János visszaadja ideiglenes megbízatását. Talán az egyszer már csalódott ember gyanakvása készíti a lépésre. Nagy kár, hogy minden kérés ellenére kitart elhatározása mellett.

Másik munkahelyén, az egyetemen már várják a problémák, elsőnek egy ávós-tiszt személynében. „Miért nem akadályozta meg az egyetemi hallgatók disszidálását?” — szegezi neki a kérdést. Nem ő, az egyetem akkori rektora felel neki, visszafordítva a kérdést: „És az elvtárs hol volt abban az időben?” Válasz nincs, az ávós inkább abbahagyja az „eljárást”.

Az egyetemet valósággal modernizálja. Laboratóriumokat épít, előteremtí az újonnan felállított fotótanszék anyagi feltételeit, elindítja az épületek külső renoválását és villamos berendezéseik rekonstrukcióját (573—1949, 520/1970.). Utóbbinak hamarosan megjön az első „eredménye” is, feljelentik az Egyetemi Tanácsnál, az egyik kari dékán azt veti szemére, hogy pazarol, felesleges munkákat végeztet, „mert mire való az, hogy régi, jó rézhuzalokat alumíniumra cserélnek ki feleslegesen”. Noha a villamos rekonstrukciót külső vállalat végzi, tehát a vádaskodás nem Mollay Jánost illeti, nagy elfoglaltsága mellett is bámulatos türelemmel összeszedett óriási adattömeggel — köztük a panaszttevő saját kijelentéseivel is, — megcáfolja a feljelentés minden állítását. Így a kellemetlenkedés egyetlen eredménye, hogy az Egyetemi Tanács megint a feljelentőt, „tartózkodjék az alaptalan vádaskodástól!” A Tanácstól még azt az elégtételt is megkapja, hogy következő éves gazdálkodási jelentésének elbírálásánál neki és munkatársainak jó munkájukért köszönetet szavaz meg.

Fáradtságos, de szép munkája az egyetem 150 éves emlékünnepevének megrendezése, amelynek két kiemelkedő eseménye az erdőről szóló kiállítás, amelyre a Nemzeti Galéria anyagából hozat erdő témájú országos hírvé képeket és az ünnepi est, amelynek főszereplője Fischer Annie.

Rendbehozhatja az egyetem botanikus kertjének útjait, világítását és felállíttatja ott az egykori főiskola tizenhárom országos nevű professzorának mellszobrát. Egy várossszépítéssel foglalkozó budapesti szakember elragadtatva járja végig a kertet,

amelyben tizennegyedikként Váradí Ernő „Szarvas” szobrát is elhelyezik. „Páratlan létesítmény, gyönyörű gondolat szép megvalósítása”, lelkesedik a pesti szakember.

Mollay János ritkán beszélt arról, mennyi fáradságába, idegmunkájába került, amíg a szoboregyüttes megvalósult. Egyszer szemére vettem, miért nincs soproni a szobrok alkotói között. „Van fogalmad, mennyit kilincseltem az Alapnál, hogy legalább egy soproninak adjanak megbízást?” — de nem tudott eredményt elérni. „Egyedül voltam, támogatást még saját városunk vezetőségétől sem kaptam”.

Nem is lehet csodálni. Amíg ő a botanikus kertben tizennégy szobrot állított fel, a város másik részében épülő József Attila lakótelepen vandál módon ledöntötték Vörös János Attila szobrát és mint építési törmelékkel elásták. Az illetékeseknek még tiltakozó szavuk sem volt ellene.

Azt a magas fokú tisztviselői etikát képviselte, amely állását a korrupció gyanújának még árnyékától is igyekezett megóvni. Ennek érdekében sem munkát, sem fáradságot nem sajnált. Amikor egyre sűrűsödtek a jelek, hogy a város megyesi (Mörbisch Burgenlandban) birtokainak kezelője szabálytalanságokat követ el, maga ment ki Meggyesre és vezette le a bérleti árveréseket. Ettől kezdve a város addig veszteséges birtokai kezdtek nyereséget hozni, ami bizonyítéka volt az addigi korrumpált kezelésnek. Nem sajnálta a fáradságot, minden évben maga intézte a helyszínen a megyesi birtokok ügyeit mindaddig, amíg — budapesti főhatósági intézkedésre — potom pénzért el nem adták a várossal a birtokot. A megyesi birtok elkotyavetyélése, a brennbergi völgybe tervezett hóagyuk abszurd, de szerencsére meg nem valósult ötlete, a városplébános rétfének, a majd hogy történelmi Parérnek autóparkolóvá való részleges bebetonzása számára nyomasztó tünetet jelzett: az évszázados városfenntartó köztudat megszűnését. Sajnos, Győr Sopron minden városérdekű megmozdulását lokálpatriotizmusnak bélyegzett meg, „ezért nincs a soproniaknak példaképük” — mondta számtalanszor.

Tudott nevetni is, mert volt humora. Egykori tanáráról, a fotótanszék docenséről, Diebold Károlyról, a soproni erdőket fényel rajzoló művészéről, egykori kollégákról, főnökökről, köztük dr. Sopronyi-Thurner Mihály polgármesterről, „akinek leghosszabb aláírása huszonhét centiméter volt” órákig tudott történeteket, anekdotákat felidézni.

Amikor egyre többször vetődött fel a politikában a városi önkormányzatok visszaállítása és én csipkelődve egyre-másra kérdeztem: „Még mindig nem üzentek érte a Tanácsról?” — legyintett. „Azt én már nem érem meg”, mondta, mintha megsejtette volna milyen hamar beteljesedik sorsa.

Akkor ment el, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá az új soproni önkormányzat létrehozásának történelmi felelősségű munkájában, hogy minél többet mentessünk át az évszázadokon át bevált régi önkormányzat szelleméből a készülő újba. Bizonyos, ha él, ma is ugyanúgy helytállt volna, mint 1956-ban.

Szerette szülővárosát és tett is érte. Szabadkai vezető állását gondolkodás nélkül elcserélte a harmadaljegyzőével, csak hogy visszakerülhessen Sopronba. Tökéletes német nyelvtudásának köszönhető, hogy jó állást kínáltak neki, ha Németországban marad. Ekkor sem tétovázott, hazajött, hogy itthon a „demokratikus” katonai fogadóbizottság „Hazaáruló!” megszólítással fogadja, noha csupán katonai parancsnak engedelmeskedett, amikor csapattestével elhagyta az országot.

Munkájáért Sopron városától nem kapott még köszönő szót sem, igaz, nem is várta el.

Sopron városa önmagát tisztelné meg, ha egy utcájának róla való elnevezésével megörökítené emlékét.

SOPRONI KÖNYVESPOLC

H. Elek Mária:

Szita Szabolcs: Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944—1945. Budapest, 1989, 316 lap

A magyar holocaust negyvenedik évforduló-sorozatának küszöbén, 1983-ban Győrött, az MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottságának kiadásában látott napvilágot Szita Szabolcs Holocaust az Alpok előtt című igényes monográfiája, amely a Munkaszolgálat, hadimunka Nyugat-Magyarországon 1944—1945. című, 1988. március 18-án megvitatott és megvédett kandidátusi értekezése előzmény-munkájának is tekinthető. Szita Szabolcs már ebben olyan összefüggéseket tárt fel, amelyek a magyar holocaustnak, a magyarországi zsidóság 1944—1945-ös üldöztetésének és megsemmisítésének történetéből a mű megjelenéséig a köztudat előtt teljesen ismeretlenek voltak, amelyekről csak az alpokaljai határtérségben kialakított (e műben még csupán a Sopron környéki) állásépítő kényszermunkatáborok foglyai, valamint az érintett, illetve szem- és fültanú helyi polgári lakosok tudtak.

A könyvnek a Soproni Szemle 1986. 1. számában (91—94.) megjelent méltatását azzal a mondattal zártuk, hogy nagy érdeklődéssel várjuk a szerző további alkotásait e témában.

És most örömmel üdvözljük az újabb munkát, amely a kandidátusi értekezés továbbfejlesztéseként, Halálerőd címmel jelent meg 1989 tavaszán a Kossuth Könyvkiadó és az Allami Könyvterjesztő Vállalat gondozásában. A könyvet újabb, az előzőnél is jelentősebb lépésnek tekinthetjük a holocaust kutatásában évtizedekig — ki tudja, miért — fennállott tabu felszámolása terén.

Szita Szabolcsnak már előző könyvében is, majd kandidátusi értekezésében, valamint a Halálerődben megnyilvánuló rendkívül szívs és alapos forrásfeltáró tevékenysége, tüzetes kutatómunkája, magas szintű feldolgozó munkássága, az értékes jegyzetanyaggal alátámasztott és teljessé tett hibátlan tenyörgzítése tökéletes empátiával párosul.

A könyv első fejezete a magyarországi munkaszolgálat kialakulásának és lényegében 1919-től 1944. március 19-éig terjedő történetének keresztmetszetét adja. A második fejezet az 1944. március 19-e és október 15-e közötti időszak munkaszolgálatának jellegzetességeit elemzi. Az országosan elrendelt zsidóellenes intézkedések teljesen korszerű, árnyalt értékelését nyújtja, amidőn — külön rátérve a nyugat-magyarországi deportálásokra — kimutatja, hogy az ország nyugati megyéiben ezeket az intézkedéseket más országrészekhez képest humánusabban hajtották végre. Konkrét példákat hoz: a két soproni és a kapuvári gettó életére, továbbá Vasvárotra, Zalaegerszegen és másutt is ez volt a jellemző. Győrött és Sopronban a lakosság egyes csoportjai együttérzésüket nyilvánították zsidó állampolgártársaik mellett. Külön kiemelésre érdemes Apor Vilmos győri püspök bátor fellépése.

A harmadik fejezet az 1944. évi őszi hegyeshalmi gyalogmenetek történetét dolgozza fel. A bécsi országúti menetelők javarészt női foglyok voltak, de rajtuk kívül idős, beteg férfiak és gyermekifjak is. Ezek a menetelők az ún. sáncás zsidók lettek, akiket a nyilas kormányzat 1944. október 20—23-án, főváros környéki erődítési munkára hurcoltatott el közegeivel, illetve hívott be falragaszok útján honvédelmi munkaszolgálat címen, s a Budapest környéki sáncásás után a házi és utcai razziaikon elfogott „munkakötelezett” zsidókkal együtt — sok esetben tekintet nélkül a megszabott korhatárra és munkaképes állapotra — a hegyeshalmi halálmarsba küldött. A szerző a honvéd kisegítő munkaszolgálatosok deportálását tüzetesen vizsgálja: 1944. október végén—november elején 70 kisegítő munkaszolgálatos századot

indítottak el a bécsi országúttól délre eső menetvonalon gyalog, s adtak november 2-ától német kézre; majd november végén az ún. védett munkaszolgálatos századokat vagonokban deportálták. A keleti frontról visszavont kíséret munkaszolgálatosokat pedig a bécsi országúttól északra hurcolták nyugatra és adták a német átvevők kezére. A honvéd kíséret munkaszolgálat megszűnt; mindenki egyformán deportált kényszermunkás fogoly lett.

A negyedik fejezet a Birodalmi Védőállás (Reichsschutzstellung) kiépítésének előkészületeit, körülményeit tárgyalja, és számos új kutatási eredménnyel bizonyítja a magyar polgári lakosság nagyobb részének passzív ellenállását, amely főként akkor nyilvánult meg, amikor ezt a lakosságot hadimunkára kényszerítették.

Az ötödik fejezet, a legterjedelmesebb, a Niederdonau-erődvonala munkatáborainak (nemcsak Sopron környékieknek) történetét, az SS égisze alatt működtetett táborok általános jellegét és egyedi sajátosságait tárja fel.

A hatodik fejezet a Steiermark-erődvonala északi erőszakaszának építéstörténetét vizsgálja, végül a hetedik fejezet a Vörös Hadsereg által 1945. március 16-án indított ún. bécsi támadó hadművelet következményeinek ismertetése után az állásépítés (Stellungsbau) táborainak kiürítését, a Mauthausenba, majd az onnét Gunskirchenbe irányított halálmarsokat, az ottani rémállapotokat öleli fel. Mindezekről alább még szólunk.

A szerző a rideg történelmi tényeket tudományos igényességgel, ugyanakkor olvasmányos, szép stílusban rögzíti és tárja az olvasó elé. Külön figyelmet fordít a női deportáltak munkaszolgálatos — kényszermunkás — foglyok sorsára, akiket Balfra, Hidegségre és az oda tartozó Ilonamajorba, Sopronkeresztúrra (Deutschkreutz), Harkára, Kópházára, Nagycenkre, valamint Kőszegre, illetve Bozsokra, Kőszegről Kőszegfalvára szállítottak. Kitekintést ad e fogoly nők további sorsáról: akik 1944 decemberében—1945 januárjában még éltek, azokat javarészt továbbhurcolták Bergen-Belsenbe, Gmünd im Waldviertelbe, Lichtenwörthbe; a hátrahagyott női foglyok közül azok, akik megérték 1945 március végét, a táborok kiürítését, Mauthausenba, onnét Gunskirchenbe gyalogoltak.

Szita Szabolcs tudományos alkotásából egzakt fejtegetések révén és drámai erővel világlik ki, hogy a nácik eszköztárában a végmegoldás (Endlösung) és a megsemmisítés munkával (Ausrottung durch Arbeit) tökéletesen megfér egymással. Kiegészíti és feltételezi egymást — mondhatni: egy töről fakad. A német birodalom foglyomunkásigénye, valamint foglyomegsemmisítési programja egyaránt valós volt és egymásba kapcsolódott. Amelyik foglyukból a nácik még kiprélhettek kényszermunkát, azt tették is a végkimerülésig, „természetes” haláláig. Vagy ha úgy ítélték meg, hogy munkavégzésre már alkalmatlan, végeztek vele. Kőszegen, de a Stellungsbau más munkatáborainak foglyai között is meghatározó erővel érvényesültek a munkával megsemmisítés elemei. Általános irányelvnek tekinthető az állásépítés történetében a kópházi SS-Bauleiter jellegzetes parancsa: „Es gibt keine Kranke! Nur Arbeitsfähige gibt's oder Leichen!” („Beteg nincs! Csak munkaképes vagy hullá van!”)

A Stellungsbau munkatáborait a kiürítési parancs értelmében 1945 március végén felszámolták. A tanulmánykötet nyomon követi az állásépítő foglyok sorsát, nyugatra deportálását. Már előzőleg is történtek továbbdeportálások, pl. Kőszegről Felixdorfba. (Az alpokalji fogoly nők java részének továbbdeportálásáról már szólunk.) 1945. március 28-ától a még menet- és munkaképes foglyok nagyobb részét gyalog elindították. Voltak foglyocsoportok, amelyeket vonaton vagy uszályokon deportáltak. A célállomás mindannyiuk számára Mauthausen volt, ahová Ziereis SS-Standartenführer, a KZ Mauthausen parancsnoka szerint az oda irányított zsidó foglyoknak csak a töredéke érkezett meg.

Művében Szita Szabolcs tüzetesen feltárja az alpesi halálmenet történetét: az átkelés az Alpokon a felpörgetett náci brutalitás jegyében zajlott le. Lorettomnál (Loretto) SS-osztagok megtámadták a Niederdonau-erődvonala középső és déli erőszakaszáról indított menetelőket. A foglyokra záporoztak az ütlegek, s közülük töb-

ben is elpusztultak. St. Pöltennél is számosan életüket veszítették a brutalitások folytán. Hasonló sorsra jutottak a Kőszeg, valamint a Steiermark-erődvonaltól északi erődszakárról Rohonc (Rechnitz), Strém (Strem) térségéből indított volt sáncmunkások, akik főleg Eisenerznél és az Enns völgyében szenvedték el a náci támadásait, a sorok ritkítását. Leoben és Eisenerz városok között százakat lőttek le vagy sebesítettek meg az SA, az SS fegyveresei.

Mauthausenből a deportáltak újabb halálmarsokban vonultak a hivatalosan Wels II-nek nevezett gunskircheni „Waldlagerbe”, ahol a teljes veszteség elérte a 4 000 főt. Voltak foglyok, akiknek célállomása nem Mauthausen, hanem eleve Gunkirchen lett.

A kutatás kiterjedt az ún. keleti munkások (Ostarbeiter) és az ún. idegenmunkások (Fremdenarbeiter), valamint a különböző nemzetiségű hadifoglyok dolgoztatására, helyzetére. Nemkülönböztetve a hadiüzemekben dolgoztatott magyar zsidó kényszermunkások sorsának, veszteségeinek alakulására is.

Szita Szabolcs méltó emléket állított könyvében a fogolysegítőknél, az embermentőknél, ők végső fokon életüket kockáztatták halálra szánt embertársaikért. Megemlékezik több balfi lakosról: Wosinski Ernő fürdőigazgatóról, Fleck János kocsmárosról és feleségéről, a Jäger és a Pörtl család tagjairól, Lagler Pál pékmeszterrel és családtagjairól; a harkai Danielis Róbert evangélikus lelkészről; a kópházi Grubits Jánosról és családjáról, s a szomszéd Klemencsics Károlyékról; a nagyecski Kiss József postamesterrel; soproni lakosokról; a sopronbánfalvi Sümeghy József tanítóról, a szintén bánfalvi Pintér György asztalosról, a bánfalvi karmelita zárda szerzetesnőiről; az osztrák Ignaz és Barbara Friedmannról, az ugyancsak osztrák (fleckendorfi) Barbara Plöderlről, annak családjáról és másokról. A szerző méltatja az emberi és baráti szolidaritás talán egyedülálló fokának és módjának szép történetét, Menyhárt Erzsébet cselekedetét: a keresztény leány önként csatlakozott az országúton keresett zsidó barátnőjéhez, Fleischmann Lászlónéhoz Dorog határában. A hegyeshalmi halálmars után Kópházára, majd a kiűritéskor Mauthausenba kerültek s ott szabadultak.

A könyv Függeléke a már említett értékes jegyzetanyaggal kezdődik, majd a szerző összesítést ad a munkaszolgálatos és a munkásalakulatok hadrendi számáról, mozgásáról, állomáshelyeiről, állományi összetételéről és felállítási helyéről. A továbbiakban közli a német koncentrációs táborok, mellék- vagy fióktáboraik, munkatáborok, külső munkaosztatok listáját. E listát névmutató követi, s angol és német nyelvű összefoglalás, képjegyzék és szövegek illusztrációk jegyzéke zárja a Függelékét és az igényes alkotás egészét. A római számokkal jelzett harmincöt illusztráció és hatvanegy kép szervesen illeszkedik a tanulmányhoz, s kitűnően látja a munkaszolgálat, a hadimunka, a holocaust drámáját.

Mint 1989. május 18-án a mű író-olvasó találkozón történt bemutatása során Rapcsányi László, a Magyar Rádió főmunkatársa mondta, ez a könyv készen van, de Szita Szabolcs folytatja kutatómunkáját.

Tehát változatlanul nagy érdeklődéssel várjuk a szerző további alkotásait e témában. Hiszen nem tekintik lezártnak a eddig folytatott forrásfeltárását, gazdag adatkészletű munkái hézagot töltenek ki, tartalmilag módszertanilag és empátiás töltésük tekintetében egyaránt. Az 1945 májusának végén született szerző írásából az olvasó úgy véli: Szita Szabolcs maga is megjárta a halálmarsokat. Megtette a rabvagonutakat, ásta a Stellungsbauek árkaikat, megélte az alpokalji holocaust és a továbbdeportálás minden testi-lelki kínját. Ez a mély humanizmus teszi élővé az 1944–1945 után születetteknek a holocaust történetének Szita Szabolcs által feltárt fejezeteit s nem csupán e nemzedékek, hanem az egész köztudat számára.

Fogarassy László: A magyar—délszláv kapcsolatok katonai története 1918—1921. Baranyai Helytörténetírás 1985—1986, 537—574. (Baranyai Levéltári Füzetek 71. sz.) Pécs, 1986

A tanulmány azért érdekes a soproni helytörténet számára, mivel az I. világháború utáni nyugat-magyarországi és dél-magyarországi események közt szoros összefüggés alakult ki akkor, amikor a magyar kormány 1921-ben arra az álláspontra helyezkedett, hogy mindaddig nem üríti ki az Ausztriának odaitélt nyugat-magyarországi területeket, amíg a szerbek nem vonulnak ki az önkényesen megszállt dél-magyarországi területekről. Ezt az álláspontot ugyanis a Nagykövetek Tanácsa is elfogadta és úgy döntött, hogy a dél-magyarországi területeket még Burgenland kiürítése előtt vissza kell adni a magyaroknak.

A Pozsonyban élő történész, akinek az I. világháborút követő nyugat-magyarországi eseményekkel kapcsolatos kutatásait a SSz.-ből is jó ismerjük, ebben a munkájában az 1918—1921 közötti magyar—délszláv katonai és politikai eseményekkel foglalkozik, a tőle megszokott alaposággal.

A szerb csapatok még 1918 novemberében a padovai fegyverszüneti egyezményben kijelölnél jóval nagyobb területet szálltak meg, amit a szerző térképmellékletben is bemutat. Ennek határa a Drávánál kezdődött Barcstól nyugatra, majd Barcstól, Szigetvártól, Pécsről, Pécsváradtól és Bátaszéktől északra haladt a Dunáig, Pécs térségében a Mecsek vonalát követve. Bajától északra átszelte a Dunát, majd Kelebiától és Rőszkétől északra, Szegedtől pedig délre haladva Kiszombor és Makó között érte el újra a fegyverszüneti egyezményben kijelölt demarkációs vonalat. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság a felsorolt városok mellett főleg a mecseki szénbányákat szerette volna a maga javára megszerezni.

E területeken kívül vitás volt még a Muraköz és Vendvidék sorsa. Szerző az e területeken lezajlott katonai és politikai eseményeket is részletesen ismerteti.

Soproni vonatkozás, hogy az itteni harcok idején a jugoszláv tisztek és legénység nyíltan beszéltek arról, hogy Szombathelyig fognak előnyomulni. Sőt a Sopron irányában való továbbnyomulásról is szó volt, hogy felvegyék a kapcsolatot a csehekkel. Ugyanis kísértett a csehszlovák—jugoszláv korridor megvalósításának gondolata. Ezt látszik megerősíteni, hogy aug. 14-én négy csehszlovák zászlóalj szállta meg a Pozsonnyal szemben, a Duna jobb partján fekvő Ligetfalut 3 üteggel, habár ekkora erőre az ottani magyar határvédszázad elfogására nem is volt szükség.

A végleges határvonalat a párisi békekonferencia 1919. aug. 25-én állapította meg. A Muraköz Jugoszláviához került. A Vendvidékből 950 km² került Jugoszláviához 92 000 lakossal, melyből 15 000 volt magyar nemzetiségű, 69 000 pedig vend. Paranyából 1193 km²-t kapott Jugoszlávia 34 községgel. A lakosságból 21 000 volt magyar nemzetiségű, 14 000 szerb—horvát—sokác és 14 000 német.

A történelmi irodalomból közkeletű az a megállapítás, hogy a két terület Jugoszlávia Temesváráért és Klagenfurtért kapta kompenzációként. Mindkét város ugyanis jugoszláv megszállás alatt állt, de előbbi Romániának, utóbbit Ausztriának iteletek. Temesvárott 1918. dec. 21-én a szerb megszállás idején népszámlálást tartottak, a 75 332 polgári lakosból 56,6% magyar, 27,5% német, 8,1% román, 3,6% szerb, és 2,9% zsidó nemzetiségű volt. Klagenfurtban elenyésző volt a szlovének száma.

A munka legrészletesebben a baranyai és bácskai területtel foglalkozik. A megszállt területek kiürítését a belgrádi kormány egyre halogatta, mert szerette volna végleg magának megtartani. A megszállók polgári és katonai közigazgatása olyan helyi mozgalmakat hívott létre, ill. támogatott, melyek az annexió meghosszabbítását, ill. a terület Jugoszláviához való csatolását kérték. Főleg a mecseki szénbányászok körében folytattak agitációt. A bányászok nagyrésze ugyanis kommunista vagy szo-

ciáldemokrata volt és a Horthy-hadsereg bevonulása esetén megtorlástól tartottak. Ezért egyesek kérték, hogy a terület mindaddig maradjon jugoszláv megszállás alatt, míg Magyarországon demokratikus kormány nem alakul. A lakosság túlnyomó többségét azonban nem tudták maguk mellé állítani, még a bányászokat sem.

Amikor 1921 nyarán az antantmisszió már erősen követelte a megszállt magyar területek kiürítését, a jugoszlávok azzal kísérelték meg annak megakadályozását, hogy aug. 14-én kikiáltották a Baranya—Baja Szerb—Magyar Köztársaságot. Ezt azonban az antantmisszió nem ismerte el. Végül is 1921. aug. 20-án Soós altábornagy a magyar csapatok élén virágésőben vonult be Pécsre, majd a jugoszlávok fokozatosan kiürítették az egész területet.

Fogarassy László:

Zsiga Tibor: Horthy ellen, a királyért. Budapest 1989, Gondolat Kiadó, 234 lap

A cím nem fedi tökéletesen a könyv tartalmát. A kandidátusi értekezés gyanánt benyújtott kézirat eredeti címe „Nyugat-Magyarország sajátos szerepe 1919—1922 között” volt és el is olvastam a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. Nagy megrökönyödésemre a szerző egyáltalán nem hivatkozott a Soproni Szemlében megjelent és a témakörbe vágó tanulmányokra és közleményekre és negligálta a „Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary” c. dokumentumgyűjtemény III. kötetét is, amely ugyan csak próbanyomatban jelent meg, de a Magyar Országos Levéltárban kutatható. Az értekezés vitája 1986. április 9-én volt, amelyen dr. Vigh Károly történész kifogást emelt az értekezés ellen arra való hivatkozással, hogy a jelölt nem vette tudomásul az értekezés témakörébe vágó és több folyóiratban megjelent tanulmányaimat. Ennek dacára a Tudományos Minősítő Bizottság megvédettnek nyilvánította az értekezést, amely azután a fenti cím alatt jelent meg.

A térképpel, dokumentumszövegekkel és illusztrációkkal kiegészített szövegben természetesen olyan képek is találhatóak, amelyek korábban a Soproni Szemlében jelentek meg. Helyesebb lett volna a könyvnek az „Adalékok a nyugat-magyarországi kérdéshez és a restaurációs kísérletek története” címet adni. A szerzőnek az volt a nagy előnye, hogy hozzáférhetett a Sigray-féle Nyugat-Magyarországi Fő kormánybiztosság irattárához. Az ebben való kutatást éveken át többször is kérvényeztem, de a Szombathelyi Állami Levéltár sohasem adta meg az engedélyt. Ezért helyeslem, hogy Szombathely végre feloldotta a zárlatot és végre egy kutatónak lehetővé tette, hogy a sorsdöntő évekre vonatkozó iratanyagot feldolgozza. Ismeri Gebhardt Pál, a Sopron környéki felkelőparancsnoknak múzeumban őrzött iratait is, de nem tudja, hogy elődje Maderspach Viktor emlékiratai a Soproni Szemle 1978-as és 1979-es évfolyamában megjelentek és a róla szóló előadásomat 1979-ben a Burgenländische Heimatblätter le is közölte.

Az öt részre tagolt könyv első fejezetében az ausztriai fehér emigráció tevékenységéről és az ellenforradalomnak a négy nyugat-magyarországi vármegyében történt hatalomrajutásáról van szó, a II. fejezetben pedig a katonai és polgári közigazgatás megszervezéséről. Honnan veszi a szerző, hogy Lehár ezredes 1919. augusztus 19-i parancsában megtiltotta román előnyomulás esetén az ellenállást? Emlékiratainak 106. oldalán ennek pontosan az ellenkezőjéről van szó! A III. fejezet címe („Nyugat-magyarország önállósága”) helyett inkább „Útban a konszolidáció felé” lett volna jobb. Nem éri be a négy nyugati vármegye területén történt események leírásával, hanem országos jelentőségűeket is érint. A rédicsei határincidens rövid

leírása után jó lett volna a szombathelyi hadosztály történetével összefüggő további eseményekre is kitérni, amelyek feloldozása megtalálható e sorok írójától a debreceni Déri Múzeum 1973-as évkönyvében. A IV. fejezet címével („Ellenzékben”) nyilván a legitimista mozgalom lassú ellenzékbe szorulására utal. Itt található az első restaurációs kísérlet története is, valamint a nyugat-magyarországi felkelés leírása. A „felkelő csoportok” cím alatt a 122. oldalon közzétett három kép közül a középső nem felkelőket ábrázol, hanem a 27. oldalon már egyszer le volt közölve, mint a Feldbachból bevonult Lehár különítmény egy csoportja. A felkelőknek nem is volt páncélvonatuk, a képen látható páncélvonat sem Feldbachból jött, hanem a vörösöktől csatlakozott a fehérekhez.

Gratz Gusztáv „Magyarország a két világháború között” c. kézirat lelőhelye hol található? Én a bécsi Staatsarchívban olvastam nyolc éve, ez lényegében Gratz „A forradalmak kora” c. könyvének kéziratban maradt folytatása.

Az V. fejezet („Nyílt szembenállás”) a Lajtabánságot, a második restaurációs kísérletet, a soproni népszavazást és az 1922. évi felkelési kísérletet foglalja magában. Talán itt találtam a legkevesebb olyan anyagot, amely számomra is újat mond. Igen fontosak azonban az ehhez a fejezethez kapcsolódó dokumentumok, amelyek közzétételével a szerző úttörő munkát végzett. Természetesen az előző fejezetekhez kapcsolódó okmányok is figyelmet érdemelnek. A második restaurációs kísérletet jobban is megírhatta volna, ha figyelembe veszi a Hadtörténelmi Közlemények 1971-es évfolyamában megjelent tanulmányomat, vagy a csak tíz példányban kiadott Bengyel-Folkusházy féle, évtizedekig titkosan kezelt könyvet. Véra Olivová cseh történészről révén ismeretes, hogy Beneš bizalmi embere IV. Károly svájci környezetébe is befurakodott és a második restaurációs kísérlet előkészületei nem kerülték el Prága figyelmét. Makai Ágnesnek a Soproni Szemlében megjelent tanulmányát a lajtabánsági emlékéremről szintén nem kellett volna a szerzőnek ignorálni és az emlékérem ezüst fokozatát elnyert személyiségek névsorát is közzétehetette volna. A szerző csak a bronzérmet nyert felkelők néhány csoportjának a neveit közli.

A térképekkel meg lehetünk elégedve, de a 171. oldalon lévő vázlatához annyit, hogy 1922-ben még nem létezett Mosonmagyaróvár város, hanem csak Magyaróvár és Moson. Egyesítésükre csak 1936-ban került sor. Fölöttük a csehszlovák határt nem a trianoni, hanem az 1947. évi békeszerződésben kijelölt vonallal jelölte meg. Az akkor elcsatolt három Moson megyei község közt van Oroszvár is, ahol 1922 nyarán szintén kerestek, de nem találtak felkelőket.

Nem a könyvismertetés feladata, hogy aprólékosan felsorolja az összes elírásokat és tévedéseket. Zsiga Tibor könyve nem tökéletes összefoglaló munka, csak adalékként felel meg az eddig megjelent irodalomhoz. Második kiadásra csak a negligált forrásmunkák figyelembevétele és újbóli lektorálás után ajánlom. Nem mulaszthatom el megemlíteni, hogy érdemes kutatni dr. Traeger Ernő iratgyűjteményében, amely a kismartoni tartományi levéltárban található.

Az „Utószó.” lényegében a legitimista mozgalom rövid összefoglalása a Horthy-rendszer végéig, amelynek története megérdemel egy önálló tanulmányt.

Kiss Ákos: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 192 lap + 119 tábla

A szerző az utóbbi évtizedekben teljesen és méltatlanul elhanyagolt anyagcsoport összegyűjtésére vállalkozott könyvében; harmincéves munkával Pannónia építészeti elemeit (oszlopok, pillérek, párkányok) szedte össze és elemezte. Rövid előszó után a katalógusrész következik, melyben lelőhelyük, illetve őrzési helyük szerint kerülnek leírásra az egyes emlékek. A nyugat-magyarországi Szombathely-llyel kezd, majd a Győrben található tagozatok után a Duna vonalát követi. Ezt a felsorolást azonban megszakítja, kissé érthetetlenül és indokolatlanul ide-oda ugráltatja Sopron után, amikor a Balaton környékén található, néhány darabbal képviselt lelőhelyek (Vörösberény, Örvényes, Balatoncsicsó, Baláca, Csopak, Balatonalmádi) anyagát veszi számba. Helyesebb lett volna a soproni anyag leírását követően szigorúan érvényesíteni a topográfiai szempontokat, és először a Duna menti emlékek számbavételével végezni, s csak aztán a provincia belsejében találhatóakra áttérni.

A magyarországi kutatás felsorolásakor meglehetősen hosszú listát közölhetett a szerző. Jellemző azonban, hogy ezek javarészt a múlt században, vagy a XX. század első éveiben jelentek meg. Legtöbbnek az írója még ott bábáskodott régészettudományunk megszületésénél, és közleményük nem egyéb, mint köemlékeink pontos, megbízható leírása. (Számos alkalommal azonban csak e híradások őrzik a megtalált kövek emlékét mert azok időközben ekallódtak.) A következő nemzedék (Hekler Antal, Járdányi-Paulovics István, Buday Árpád, Téglás Gábor) már összehasonlító vizsgálatokat is végzett, hogy ezután a harmadik (Oroszlán Zoltán, Nagy Lajos, Szilágyi János, Alföldi András) új ismeretekkel jelölhesse ki a pannóniai emlékek helyét a római birodalom építészetének egészében.

A nemzetközi irodalomnak szánt — szerintünk kissé túlméretezett — fejezetből az is kiderül, hogy kezdetben minden provinciális építészeti tagozatot a Rómában előkerültekhez viszonyítottak. Így egyrészt a magyarországit meglehetősen silány-nak találták, másrészt nem sikerült a közvetlen előképet megtalálniuk. Nem is sikerülhetett, mert hazai emlékeink más tartományok anyagával, építészeti elrendezésével mutatnak rokonságot. A III. században különösen a keleti építészeti (Adalia, Palmyra, Baalbek) volt nagy hatással Pannóniára. Gyakran előfordul azonban hogy míg ott egy-egy pompás és teljes épülettípus a maga klasszikus formájában áll előttünk, addig minálunk csak néhány elemét alkalmazták. Nem így van ez a sírépítmények esetében, mert itt gyakran figyelhetők meg helyi mesterek helyi sajátosságokat tükröző megoldásai.

A szerző ezután külön-külön elemzi az egyes építészeti tagozatokat, és hatalmas nemzetközi összehasonlító anyag felhasználásával igyekszik rendet teremteni köztük. Megállapítja, hogy az ország nyugati részén fekvő Savaria és Scarbantia emlékei szorosabban és közvetlenebbül kapcsolódnak Rómához, mint a limes mellettiek, hiszen azok lakossága jórészt katonákból és veteránokból tevődött össze. Bonyolítja a helyzetet, hogy Aquincum és Intercisa esetében keleti népességgel (zsidók, szírek) is számolnunk kell, akik nyilván a hazájukban látott épületeket tartották példaképnek. Gyakran mintakönyvek alapján dolgoztak a helyi mesterek. Másképp nehéz lenne elképzelni, hogy egyes rajnai díszítőelemek ilyen gyorsan tűnnek fel Aquincumban. Valószínűleg a mesterek is vándoroltak egyik helyről a másikra.

A szerző végül az egyes díszítő motívumok népvándorlás kori továbbélését vizsgálta meg, és megállapította — nagyon helyesen —, hogy jelenleg nem rendelkezünk olyan régészeti emlékekkel, melyek egyértelműen bizonyítanak a honfoglalás koráig, tehát mintegy 500 éven keresztül, ezek folyamatos létét. A magyarországi

román stílus korában már érezhetőek bizonyos hatások, melyek római előképeket sejtetnek, ám nem közvetlenül, hanem Észak-Itália és Dél-Franciaország városainak a római kultúrában gyökerező emlékeire vezethetők vissza.

Sajnálatosan kevés a Sopronban talált építészeti tagozat, annál több a sírkő, oltár és a pompás szentélyekből előkerült töredék. Kiss Ákos nem szól arról — ez nem is volt feladata —, hogy a híres katonarvos, Lazius (aki számos magyarországi feliratot ismertet 1548-ban megjelent munkájában), már említi M. Vibius Aniesis sírkövét, mely Sopronban került elő. A feliratos emléket nagy becsben tarthatta a város, ha az 1676. évi tűzvész után, amikor a kő megsérült és a betűk olvashatlanná váltak, kőbe másoltatta át a Laziusnál megőrzött szöveget, és az új feliratot a régi mellett a városházán őrizte. Tudomásunk szerint az angol Milles volt az első, aki a római köemlékek ábrázolásaival foglalkozott. Munkájában a Lazius által említett feliraton kívül a Dobner-ház (Orsolya tér 2.) udvarában álló, azóta elvesztett kőről ad leírást. A reformkorban a múlt emlékeinek összegyűjtése nemzeti kérdéssé válik. Sopron római régiségeiről nem kisebb személy, mint maga Jankovich Miklós ír a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, majd a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók soproni nagygyűlésének alkalmából Vidák Öse számol be. A század közepe után a kiváló régész, Paúr Iván gyűjti fáradhatatlanul a környék feliratos emlékeit és építészeti tagozatait. A század végén Bella Lajos kapcsolódik be a munkába, és az Archaeológiai Értesítő hasábjain számos kőplasztikai emléket publikál. Jelentősebb kőplasztikai anyag a Bécsi dombon, a Storno-féle ásatás során került elő, legújabbban pedig a Soproni Szemle ad teret az ilyen jellegű közleményeknek.

Mollay Károly:

**Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig.
A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai
vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 242 lap**

Megtévesztő a könyv címe. Ugyanis nemcsak a magyar nyelvű, hanem a nem magyar nyelvű kalendáriumokról is szól, így tehát mindkét alkalommal a magyarországi kalendáriumokat kellett volna megneveznie. Ilyen értelemben azonban hiányos. A kalendáriumok művelődésszociológiai vizsgálatának mindazokra a nyomtatványokra ki kellene térnie, amelyeket Magyarországon kalendáriumként olvastak, használtak. Tehát az itthon nyomtatottakra is, a külföldről behozottakra is. A soproni levéltár gazdag naptárgyűjteménye, amelyet folyóiratunkban Varga Imréné ismertetett (A soproni városi levéltár naptárgyűjteménye 1561—1805. SSz. 1984, 193—220, 289—311) mindkettőre tartalmaz anyagot, amelyet a szerző nem ismer. A soproni polgárok az itt jelzett időszak előtt is használtak már naptárakat. Egy soproni pátricius hagyatékából pl. egy 1509. évi, Nürnbergben kiadott falinaptár került elő (vö. SSz. 1962, 302—311). Az 1524. évi adójegyzéket pl. Singriener János bécsi nyomdász által kiadott naptár néhány lapjába kötötték (SoprOkl. II/6 : 371). Hasonlók még előkerülhetnek, másutt is. Igaz, a szerző, úgy látszik elsősorban az 1730—1820 közötti, még inkább a XIX. századi naptárirodalmat dolgozta fel, nyugat-magyarországi szempontból azonban ez is hiányos. Könyve mindenestre helyesen mutatja be a naptárak művelődéstörténeti értékeit.

Molnár Károly—Vaskó László: A magyar demokratikus tanügy negyven éve. Veszprém, Veszprémi Akadémiai Bizottság, 1985, 114 lap

A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Bizottsága a felszabadulás 40. valamint a tanítóképzés felsőfokúvá válásának negyedszázados jubileuma tiszteletére rendezett emlékülés anyagát jelentette meg — kissé megkésve — ebben a füzetben. Molnár Károly a második világháború utolsó éveivel foglalkozik és a felszabadulást követő négy hónap közoktatásügyét elemzi. Ez a korszak elsősorban az oktatáspolitikai és a tanügyi irányítás oldaláról elevenedik meg. A második tanulmány (Vaskó László) az általános iskolai pedagógusképzés felszabadulás utáni alakulásának kérdéseivel foglalkozik.

Számunkra főleg az első tanulmány érdekes, mert ez a füzet 74 oldalán ír sok soproni vonatkozású tanügyi kérdésről. A tárgyalt időszakban Sopron a szombathelyi tankerülethez tartozott (a dolgozat címe: A szombathelyi tankerület közoktatásügye a második világháború utolsó tanévében).

1944 végén, 1945 elején még Szálasi államgépezete tartotta kezében a hatalmat, az államgépezet kiterjedt a politikai és kulturális életre is, bár a katonai helyzet alakulása határozta meg a napi életet Nyugat-Dunántúlon. Eddigi ismereteinket jól egészítik ki a szerző soproni, illetve Sopron környéki vonatkozású kutatásai, amelyeket a Vas megyei Levéltárban folytatott. Ime egy idézet a Soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet igazgatójától az iskolaév megkezdésével kapcsolatban, amely viszont jól mutatja az akkori soproni helyzetet is. „Az iskolaévet a vezetésem alatt álló intézet jelenlegi körülményei között minaddig, amíg helyzetünkben a megfelelő változás be nem áll, és légoltalmi szempontból felettes hatóságok felelősségvállalása meg nem történik, sem augusztus 28-án, sem későbbi időpontban, sem saját, sem más épületben megkezdhetőnek nem tartom... A bennlakó tanulókat nem tudom elhelyezni. A vitéz Gömbös Gyula úton (ma Bajcsy Zsilinszky út. H. I. megjegyzése) lévő tanulóotthonunk épületét június 19-től július 6-ig ezernél több zsidó elhelyezésére vették igénybe. Az épület beszennyeződött, a parkettázási, működési, vízvezetéki és festési munkálatok fennakadtak... A Győri út. 8. sz. alatti externátus helyiségeit a várostól béreljük. A város polgármestere 1944. március 14-én kelt 5080/1944. sz. véghatározatában ezen helyiségek kiürítését rendelte el. ... Az új épületbe... a zsidók elhelyezése következtében nem tudunk beköltözni. ... A tanintézet épületében 200 személyre óvóhely nem létesíthető, mert az épület kicsi és egyik oldala földszint. ... A közelben megfelelő befogadóképességű óvóhely nincs. ... A város polgármestere f.é. júl. 4-i 12338/1944. III. sz. véghatározatával különben a Képezde u. 14. sz. alatti (ma: Csatka Endre utca. H. I. megjegyzése.) épületet (=a volt Tanítóképző, ma emléktábla jelzi a helyét. H. I. megjegyzése) a soproni főpostahivatal légitámadás folytán történő megsérülése esetére kiírelte, ill. igénybe vette a posta számára. Ebben az épületben 192 tanuló tanítottunk és kereken 40 bennlakó is lakott” (Vas megyei Levéltár. rövidítve VamL. 501/62.406/1/1944 sz.) A soproni Siketnémák Intézete vezetőjének jelentése: „... az ellenséges légitámadások szempontjából intézetünk veszélyeztetett helyen, két kaszárnva többszomszédságában, gyárak és az egyik vasúti állomás közelében, a városon áthaladó vasút 500 méteres zónáján belül fekszik... Növendékeinknek éjszakai riasztása hihetetlenül nagy nehézséggel jár. Halláshiányuk miatt csak egyenként külön-külön ébreszthetők. ... Mindezeket kötelességszerűen fel kellett említenem, és rá kellett mutatnom azokra a veszélyekre, amelyeknek az intézet és annak lakói a jelenleg is oly sűrűn megismétlődő és egyre fokozódó légitámadások mellett ki lennének téve” (I. h. 174/1944). Igaza volt a Siketnémák Intézete vezetőjének. Az intézet a legve-

szélyeztetettebb helyen volt. A környéket csaknem teljesen elpusztították később a légitámadások.

Nagy volt a tanító-, illetve tanerőhiány. A brennbergi népiskola 11 tanítója közül 4, a sopronbánfalvi 9 tanítóból ugyancsak 4 teljesített katonai szolgálatot.

A tanévkezdés alaposan megkésett és rossz körülmények között folyt. A soproni polgári fiúiskola igazgatója a következőket jelentette a királyi főigazgatónak: „... az állami polgári leányiskola katonai kórház részére való lefoglalása miatt az ott elhelyezett 8 osztályunkat az evangélikus tanítóképző intézetbe helyeztük át mindaddig, míg a város előljárósága megfelelő más helyet nem bocsát rendelkezésünkre. 4 terembe 12 osztály jár, tehát egy-egy osztály tanulói hetenként kétszer jönnek felváltva iskolába. A tárgyfelosztás nagyjában nem változott. Az 50 perces órák 25 percesre zsugorodtak. Mivel rövidesen változás várható, tisztelettel kérem Méltóságodat, hogy új tárgyfelosztás és órarend felterjesztéséről méltóztassék eltekinteni.” 1944. október 2-án kelt az átirat (501/62. 155—4 1944.)

1944 végén egyre inkább felvetődött a németországi áttelepülés kérdése. December 16-án a soproni állami gimnázium igazgatója a következő átirattal fordult a tankerülethez: „1. Történik-e hivatalos intézkedés az intézet alkalmazottainak és értékeiből felszerelésének Németországba való átköltöztetésére vonatkozóan? Ha igen, a kiürítés csoportban történik-e, előre megállapított helyre való irányítással, vagy bárki odamegy, ahová menni tud? 2. Váratlan kiürítés esetén elhagyhatják-e állomáshelyeiket az intézet alkalmazottai? A főigazgatói válasz: ad 1. Tárgytalan; ad 2. Igen. Szombathely, 1944. december 20.” (Tanker.főig.ir.VI.501/81.)

A Siketnémək Intézete igazgatója 1945. május 31-én részletes jelentést küldött a tankerülethez. Leírja, hogy amitől félt, az bekövetkezett. A december 6-i, de különösen a március 4-i borzalmas légitámadás következtében az intézet súlyos károkat szenvedett: „... A légnyomástól az ajtók és ablakok legnagyobb része betört s hasznavehetetlenné, az igazgatói lakás lakhatatlanná vált. A vízszolgáltatás megszűnt. A városunkon átvonuló háború pusztításaitól szinte pótolhatatlan károkat szenvedett az oly kor- és szakszerűen felszerelt intézetünk. ... Itt legyen szabad rámutatnom arra is, hogy tanulóinknak 90%-a a legszegényebb néposztályból került ki s így a legtöbb esetben ágynemű nélkül, egy rend silány ruhában, rossz cipőben hozták be őket mindenkor az intézetbe. A háború előtt képesek voltunk ezeknél a jelzett hiányokat összegyűjtött készletünkből pótolni. De most — internátsi felszerelésünk — cipő, ruha, fehérnemű és ágyneműkészletünk teljes pusztulása után — erre, sajnós képtelenek vagyunk” (Tanker.Főig.ir.VI.501/86.4101.cs.) A szerző hozzáteszi, hogy az irat nagy részét szándékosan idézi, mert e súlyos károsodás Sopron szinte valamennyi intézményére jellemző volt. Megtudjuk, hogy nagy gondokkal küzdött a soproni állami leánygimnázium, a Fáy András Kereskedelmi Középiskola és még jónéhány. A intézeteket katonai célra vették igénybe, lefoglalták. A tanulmányban szereplő számos eredeti levéltári idézetből csak a legjellemzőbbeket közlöm. A soproni Állami Gimnázium igazgatója jelentette 1945. május 18-án: „Az anyaépület (a „reál”. H. I. megjegyzése) Templom utca 28. számú része a március 28-i nagy bombatámadás következtében használhatatlanná vált. tönkrementek a szer-tárak, az irodák, a raktár az irattárral. A törmelékek között megmaradt használható értékeket felprédálták... A megszereszhetetlen kézikönyvtár anyagát az emeletről az udvarra szórták, s a könyveket az iratokkal együtt az udvaron felégették (Tanker.Főig.ir.VI.501/86.4101.cs.) Ebből az iratcsomóból tudjuk meg, hogy a soproni tanfelügyelőség irodáinak lefoglalása és a sorozatos légitámadások miatt 1945. március 17-én Harka községbe települt át. Közvetlenül a felszabadulás után címe: Sopron Madách utca 11., később Deák tér 22. A soproni tanfelügyelőség akkori vezetője Gelety D.Ervin volt.

A szerző megállapítja, hogy a főigazgatóság felszabadulás utáni intézkedéseiből nem olvasható ki valamiféle önálló, a demokratikus iskolaügy kibontakozását sür-

gető törekvés. Így pl. Sopronban már 1945. április 30-án megalakították a bencés rendházban — felekezeti és jellegi hovatartozástól függetlenül — a Soproni Tanerők Szabad Szakszervezetét, mint pártpolitikamentes érdekképviselőt. Ez a szakszervezet a soproni népiskolák, közép- és középfokú, valamint a szakiskolák igazgatóiból álló testület volt. A szakszervezetet Sopron thj. város főispánja jóváhagyta, így a testület elnöke a további működésre vonatkozóan a tankerülettől kért útmutatást. A főigazgató válaszában kijelentette, hogy érdemi intézkedésre nem illetékes, forduljanak a fővárosban megalakult pedagógusok szabad szakszervezetéhez.

Figyelemre méltó a MADISZ megalakításával kapcsolatos álláspontok ismertetése, a cserkészmozgalom bekapcsolásának kérdése Sopron vármegyében.

Nem kevésbé érdekes az ún. Iskolai Bizottságok kérdésében kialakult viták ismertetése. Néhány idézet a soproni kereskedelmi középiskola igazgatójának egyik felszólalásából, illetve jelentéséből. Ennek közlése azért indokolt, mert nagyon jól mutatja az akkori „harcokat”. Ime a jelentésből: „A mintegy 3 óráig tartó vita végeztével hosszasan fejtettem ki a magam álláspontját és mint a Soproni Pedagógusok Szabad Szakszervezetének elnöke a tanárság kívánságait. ... A hozzászólások kevés kivétellel szembeszálltak minden olyan törekvéssel, amely az iskolai rendet megbontaná és hozzá nem értőknek a nevelés és oktatás kérdéseibe beleszólást engedne. ... Elutasítottam minden illetéktelen bírálatot, megvédve a tanárság tekintélyét és munkásságát. ... Ráműtattam a nevelésben az eszmények szükségességére, a magyarság különleges helyzetére. ... Helvtelenítettem a kiterjeszkedést olyan jogkörre, amely az ifjúságot koránál és szellemi fejlettségénél fogva nem illetheti.” (Tanker.Főig.ir.VI.501/86 5565.sz.)

Kiemelendő, hogy a soproni pedagógusok szakszervezete 1945. augusztus 8-i rendkívüli közgyűlésén külön napirendi pontban foglalkozott a Németországban lévő diákok hazatelepítésével. A példamutató kezdeményezés ismertetése idézőjelek között teljes terjedelmében szerepel a tanulmányban. Itt csak az utolsó mondatot idézem, tisztelve az akkori pedagógusok, egykori tanáraim előtt is, akik ember-ségből mindig jelesre vizsgáztak. „A soproni Pedagógusok Szabad Szakszervezete, amely szemtanúja az egyéni átvonulások és hazatérések nehézségeinek, készséggel vállalja a segítő szerepet az ifjúság hazaszállításának megszervezésében.” Itt kívánom megjegyezni, hogy a Pedagógusok Szakszervezetének hosszú ideig Augusztinovicz Elemér volt az elnöke. A felszabadulás után ilyen keretben vállalt nagy szerepet az újjáépítés munkájában. (Lásd: Tanker.Főig.ir.VI.VI.501/86.4101.es.)

A rendkívüli könyvismertetést az indokolja, hogy a tanulmány először tárja fel részletesen Sopron és környékének iskolaügyét, szervezeti és tartalmi kérdéseit a nyilas uralom alatt és a felszabadulást követő időszakban. A soproni helytörténeti kutatók — érthetően — a soproni gazdag levéltári anyagra támaszkodnak. A szombathelyi levéltári kutatást most Molnár Károly végezte el az ismertetett tárgykörben, nagy körültekintéssel. A tanulmány mindössze 300 példányban jelent meg és több megyére kiterjedően került terjesztésre. Így aligha juthat(ott) el minden soproni, Sopron környéki érdekelthez. Ismertetésével hiányt is szerettem volna pótolni.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 2. kötet, 821 + 822 lap

Kiss Lajos munkájának egykötetes, három változatlan kiadását ezen a helyen részletesen méltattam (SSz. 1981, 237—250). Már akkor kiemeltem: „Szakemberek és laikusok körében egyaránt azért volt sikere, mivel érezhető hiányt pótol, mivel nemcsak magyarországi, hanem az egész világról gyűjtött földrajzi (hely-, víz-, térszinforma-, utcanévek) megbízható magyarázatát nyújtotta. Könyve a szakember számára azért is értékes, mert a régebbi és újabb névváltozatok forrását, keltezését, a magyarázat alapjául szolgáló szakirodalmat is idézi, hivatkozásaival a több helyen meglévő vagy azonos eredetű helynevek összehasonlításával a névadás társadalomtörténeti hátterének tisztázásához nyújt segítséget. Aki a 6850 szócikket elolvassa, az tudja igazán értékelni a szerző munkáját”.

Az új, kétkötetes kiadás 12 600 szócikket tartalmaz. Ez egymagában is jelzi a méltán nagy közönségsikert elért előző három, változatlan kiadással szemben levő gazdagodást. Amit az előző három kiadásról mondtunk, az fokozottabban áll a mostani negyedikre. Ha a következőkben mégis bíráló megjegyzést is teszünk, ezzel nem a szerző érdemét akarjuk kisebbiteni, hanem egy kiváló munka még kiválóbbá tételét akarjuk — egy újabb, bővített kiadás reményében — elősegíteni.

Kiss Lajos a bevezetésnek szánt „Tájékoztató”-t is átdolgozta és tömören vázolta a földrajzi nevek fajtáit és típusait: „A jelen kiadás szócikkgyarapodása legnagyobb részt a Kárpát-medencének azokról a területeiről származik, amelyeknek a földrajzi nevei nem kerültek be kellő számban a szótár első kiadásába. Megszaporodtak a szótárban a határrészek nevei is, köztük nagy számban olyanok, amelyek egy-egy elenyészett középkori településünk emlékét őrzik. Moldova és Bukovina kivételével a Kárpát-medencén túli vidékek és országok helynévanyagából pótlólag csupán itt-ott vettem fel a szótárba egynehányat”. Éppen ezért kívánatos, hogy a Kárpát-medence földrajzi nevei minél teljesebben kerüljenek be a szótárba. Nemcsak a magyar nevek, hanem az itt élt, az itt élő népektől származó nevek is. Idézett méltató-somban Sopron vármegyével kapcsolatban rámutattam a német és a horvát földrajzi nevek fontosságára, magyarországi viszonylatban ezt ki kell terjeszteni a szlovák, román, szerb-horvát, ukrán és a vend nevekre is. Elismerem, hogy a nem magyar nevek történeti adatolása helyenként nagyon nehéz, csak aprólékos helytörténeti kutatásokkal deríthető fel. Ilyen szempontból a történeti Nyugat-Magyarországon állunk legjobban. Kiss Lajos számos magyar címszónak nem magyar megfelelőjét is közli, magyarázza. Nem vitás, hogy a nem magyar név, akár összefügg a magyarral, akár ettől függetlenül jött létre, egy-egy helytörténeti mozzanatot őriz. *Buda* eredetileg a mai Óbuda magyar neve: német neve ekkor *Etzelburg* 'Attila vára' (Kiss Lajos nem idézi); Pest eredeti német neve *Ofen*, ami azt a felfogást erősíti, hogy mészégető kemencéről kapta a nevét. Amikor a tatárjárás után Pesttel szemben a hegyen megépül a vár, ennek magyar neve lesz *Buda*, német neve *Ofen*, Pest német neve pedig *Altöfen*, amint ezt többek között a XV. századi Budai Jogkönyv is igazolja: *Dy alten ofnerr sullen einen richter aus den gesworen purgeren von Ofenstat nemmen . . .*” (Mollay, Karl: *Das Ofner Stadtrecht*. Budapest—Weimar, 1959, 70). Óbuda csak az újkorban lesz németül *Altöfen*. Marosvásárhely német *Neumarkt* neve még

a város *Székelyújvársárhely* nevével függ össze; Visegrád még a középkorban kapta német *Plintenburg* nevét, Neszvény a *Lagendorf* nevet (csak a török kiűzése után ill. az új német telepítések idején lett *Neßmehl*) stb. Gyulafehérvár a középkorban németül még *Weißenburg*, a XVIII. századtól kezdve III. Károly (1711—1740) tiszteletere *Karlsburg*, Szabadka pedig Maria *Theresiopel* stb. Hegyeshalom (*Straß-Sommerein*) német elnevezése a középkorban (1451: *Samaria* alio nomine *Hegyeshalm* SopronOkI. 2: 365) még nem különbözik a csallóközi Somorja (*Sommerein*) elnevezésétől (1473: „*Samaria* . . . in districtu Challokez” SopronOkI. II/6: 235), sem az alsó-ausztriai *Sommerein*étől. Hegyeshalom német elnevezésének megkülönböztetése csak a marha-, ill. disznó kiviteli útvonallal kapcsolatban válik szükségessé és fontossá.

Nyugat-Magyarországon számolni kell importnevekkel is, a magyar (és az osztrák) közigazgatástól származó nevekkel is. Az importált, tehát másodlagos nevekre természetesen már nem érvényesek az eredeti, elsődleges nevekre megállapított helytörténeti előzmények. Tehát a 'Pest' jelentésű német *Ofen* még közvetlenül, a 'Buda' jelentésű *Ofen* legfeljebb közvetve utal mészegető kemencékre (a pesti oldalon). Az importnevek felderítése a helytörténeti kutatás feladata, hiszen egy olyan munka szerzőjétől, mint Kiss Lajosé is, nem várható el, hogy ezt a vizsgálatot elvégezze. De az eredményeket figyelembe kell vennie, amint ezt Kiss Lajos a Sopron közeli Kelempatak/*Klingenbach* (korábban *Ják*) esetében meg is teszi. Tanulságul még négy nyugat-magyarországi példát idézünk.

Az alsó-ausztriai Heiligenkreuz (1136-ig *Sattelbach*) ciszterci apátsága (Kiss Lajosnál hiányzik) 1195 táján telepszik meg Sopron vármegyében: a Babaduri hegyen épült Borsmonostor Klostermarienberg aljában folyó Sárvíz patakra átviszi az anyakolostor aljában futó *Sattelbach* nevét. Tehát még a vízneveknél is számítani lehet importnevekre! Az ugyancsak Sopron vármegyei Vimpác/*Wimpassing* szócikkében az osztrák szakirodalom alapján többek között ez áll: „Ebben egy 'szélroham; szél-döntvény' értelmű baj. — osztr. *Wintposs* dülönév reilik”. Alsó-, Felső-Ausztriában és Karintiában 7 *Wimpassing*, Alsó- és Felső-Ausztriában 5 *Windpassing* (ezek Kiss Lajosnál hiányzanak!) nevű falu van, a Sopron vármegyei a XV. században, 1457—1521 között váltja fel a korábbi magyar *Cseke* helynevet. Vaion mind a 13 német helynév közvetlenül az idézett dülönéven alapul? Nem tudjuk, hogy az ugyancsak Sopron vármegyei Zsira (1225-től) mikor és miért jutott német *Tening* nevéhez: ennek első adatát ugyanis csak 1768-ból (!) ismerjük, Moór Elemér (West-ungarn im Spiegel der Ortsnamen, Szeged, 1936) mégis az ófelnémet *Teno* személynév közvetlen *-ing* képzős származékának tartja, akárcsak a felső-ausztriai *Tening* helynevet, amelyet már 800-tól (!) kezdve lehet adatolni (Schiffmann, Konrad: Historisches Ortsnamen-Lexikon des Landes Oberösterreich, München und Berlin, 1935—1940). Idevehető még az ugyancsak Sopron vármegyei Récény német *Ritzing* (1349-től) neve, amelvről Kiss Lajosnál — Moór alapján ezt olvassuk: „A falu elsődleges neve, a ném. *Ritzing* a ném. régi *Ritzo* . . . személynévnek az *-ing* képzős származéka”. Felső-Ausztriában 5 *Ritzing* nevű hely van: a legkorábbi 1025-től kezdve adatolható. Moór szerint ófelnémet személynévből *-ing* képzővel csak a X. század végéig képeznek helyneveket (ún. primér *-ing* helynevek). Mivel Moór a Sopron vármegyei *Ritzing* és a *Tening* (!) helyneveket ilyeneknek hiszi, ennek megfelelő településtörténeti következtetést von le belőlük! Mindezek a példák szükségessé teszik a névfeltés szempontjainak újragondolását, ha a történettudomány számára megbízható megállapításokat akarunk nyújtani.

Helytörténeti ismeretekkel kiegészíthetők, pontosíthatók a földrajzi nevek és magyarázatuk is. Pl. nemcsak a Szilágyságban van *Szopor* (Alsó-, Felső), hanem Sopron vármegyében is (1264: *Zupur* Urkundenbuch des Burgenlandes 1: 307). Mester-

háza régi *Vesterháza* nevének első tagját nem magyaráznám a Magyarországon ki nem mutatható, feltételezett, német eredetűnek (*Wester* 'aki nyugat felé lakik') tartott személynévből, hanem inkább a Nyugat-Magyarországon kimutatható, németül a második szótagon hangsúlyos *Silvester* személynévből (i.m. 1: 210, 266; 2: 246). A *Nagyecenk* névre első adatunk nem 1659-ből, hanem 1544-ből való (Keszei Dénes: *Nagyecenk* múltja és jelene. Sopron, 1983, 19). Az 1281. évi Tothchenk adat nem Nagyecenkre, hanem Kiscenkre vonatkozik (Keszei: *SSz.* 1983, 275—276). Kiscenk nem 1906-ban, hanem már 1893-ban olvadt be Nagyecenkbe. Kiscenk *Dánielcenk* neve nem 1436-ban, hanem 1327-ben (*Chynk Danielis*) fordul elő először, de 1544-től már *David Czenk*-nek írják. A *Kiscenk* név nem 1773-tól, hanem 1585-től (*Kys Czenk*) használatos; németül 1523 tájától *Dürren Zinkendorf* 'Szárzecenk' (SoprOkl. II/5: 360). Nagyecenk egyéb nevei: *Gödörcekn* (1359), *Vámoscekn* (1428), *Németcekn* (1598). Kiss Lajosnál hiányzik Somfalva Schattendorf (1153: *Suesla*), amelynek eredeti jelentését az ottani *Zeiselbach* pataknev őrizi (Kranzmayer—Bürger: *Burgenländisches Siedlungsnamenbuch*). A Sopron vármegyei helységek közül még hiányzik Sopronszécsény (1283/1297: *Scechun* Urkundenbuch 2: 170).

A nem Sopron vármegyei helynevek közül pl. a Baranya megyei *Lánycsók* magyaroztatást egy nem adathozható, kikövetkeztetett ósláv szóból nem tartom megnyugtatónak. Szerintem a helynév a középkori német *lantzuc* 'hadjárat' szóból származik, hiszen első említése 1093-ból (*Lanchuk* 'Lancuk') azzal kapcsolatos, hogy Szt. László Moháccsal együtt a pécsi püspökségnek adta: két esztendővel a király nagy horvátországi hadjárata után (vö. Györffy, György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp., 1963, 1: 335). *Ludas* nevű helység nemcsak Heves, hanem Bács megyében (ma Jugoszlávia) is van; nemcsak Mátra- és Tápiószele, de Nógrád vármegyében Ipolyszele (szlovákul *Zelenovo*) is; Vöröskő (*Rottenstein*) nemcsak Trencsén vármegyében, hanem Pozsony vármegyében is (1499: *Bibersburg* SoprOkl. I/6: 175).

E bíráló megjegyzések azonban a többi, több mint 12 000 szócikk érdemét nem érintik.

T. Szőnyi Eszter:

Visy Zsolt: A római limes Magyarországon. Budapest, Corvina, 1989.

Hiánypótló összefoglalással jelentkezett Visy Zsolt. Ugyanis a római birodalom egyéb tartományaiban hagyományban van a limest ismertető munkáknak, Magyarországon, illetve Pannonia viszonylatában mindeddig hiányzott a effajta mű. Az eddig megjelent, Pannonia történetével foglalkozó magyar nyelvű irodalom egyes fejezeteiben ugyan találunk a limesre vonatkozó adatokat, ezek azonban természetesen nem tartalmazzak a látogatóknak, turistáknak szóló információkat. Az egyetlen, kifejezetten a magyarországi limest tárgyaló összefoglalás (Der römische Limes in Ungarn, Székesfehérvár, 1976) a XI. Nemzetközi Limeskongresszusra készült szakemberek számára, német nyelven. Megjelenése óta, az újabb kutatások eredményei sok esetben túlhaladottá tették a benne foglaltakat. Visy könyvének nagy előnye, hogy a legújabb kutatási eredmények birtokában nemcsak a szakembereknek, hanem az érdeklődő nagyközönségnek, a Duna mentét járó turistáknak is érdekes információkat kínál. A magyar nyelvű kiadással egyidőben német nyelven is megjelent, tovább bővítve ezzel olvasótáborát.

A két fő részre tagolt könyv első (A pannoniai limes) fejezetében áttekintést kapunk a pannoniai limeskutatás történetéről, az Anonymus Gestájában tett első említéstől a XV—XVI. századi humanistákon át napjainkig. Részletesen foglalkozik Luigi Marsigli munkásságával, aki a XVII—XVIII. század fordulóján hadmérnökként a katonai létesítmények felméréseivel egyidőben igen sok fontos limesobjektumot is térképre vitt. Megismerhetjük a II. József-féle és az 1806—1869 közötti ún. második katonai felmérés eredményeit a limeskutatás szempontjából. Az ismeretek bővülése a régészeti szakirodalom megjelenését eredményezte előbb latin, majd a XIX. század második felében már magyar nyelven. Beszél Römer Flóris szervező és kutató tevékenységéről, amely meghatározó szerepet játszott a régészet tudománnyá válásában. A XX. századeleji nagy fellendülést követő visszaesésen, majd Alföldi András iskoláján keresztül vázolja a II. világháború utáni múzeumi szervezet és a modern kutatás történetét.

A második fejezet rövid összefoglalás, melyben a provincia megszállásának, megszervezésének, Pannónia katonai történetének vázolása a szerző célja. Ennek kapcsán különös gondossággal tárgyalja a Flavius-kort, amely a limes kiépítésének, a légiók és segedőcsapatok végleges elhelyezésének az időszaka. Bemutatást nyerhetünk a római birodalom katonapolitikájába, a határvédelem stratégiájába is, egyben jó áttekintést kapunk a provincia hadtörténetéről.

A harmadik fejezetben a limes katonai építkezéseit tárgyalja. Tisztázza a limes fogalmát, ismerteti a különböző típusú limeseket, különös tekintettel a birodalom formai hatáira. Összefoglalóan bemutatja a pannoniai limes építéstörténetét, a táborok építési sorrendjét. Beszél a hadsereg felépítéséről, a különböző katonai alakulatokról. Részletesen foglalkozik a táborokkal, építéstechnikáikkal, alaprajzokkal, az egyes helyőrségek és védművek ismertetve. Utóbbiakban az őrtornvok szerepét. Adatokat közöl a limes-útról és az azt kísérő mérföldkövekről. Említi a katonai és csapattörténet szempontjából legfontosabb forrásainkat: a katonai diplomákat, szól a limes polgári településeiről.

A könyv fontosságban és terjedelemben is legjelentősebb része a második (A pannoniai limes leírása). Bár a könyv címében csak a magyarországi szakaszt jelzi, a szerző topográfiai, a Duna folyásának irányában haladó sorrendben az összes pannoniai limesobjektumot felsorolja, viszonylag röviden említve az Ausztria, Csehszlovákia és Jugoszlávia területére esőket, kitérve a balparti erődök és a Limes Sarmatiae problémáira is. Nagyon helyesen belátja ugyanis, hogy modern politikai egységekben nem lehet tárgyalni a római tartományt.

A magyarországi limest kilenc kisebb egységre tagolja, általában 35—45 km-es szakaszokra. Az egyes szakaszok beosztásánál a jelentősebb táborok vonzáskörzetét igyekezett tartani. Ettől csak az Aquincumtól közvetlenül É-ra és a Lussoniumtól D-re elterülő határszakasz esetében tér el. Az előbbit a limesobjektumokban bővelkedő Dunakanyar a szokásosnál jóval sűrűbb beépítése, az utóbbit a területről eddig ismert adatok szükségessége magyarázza.

A limes leírásának egyes fejezeteiben igyekeznek — adataitól függően — azonos tárgyalási sorrendet alkalmazni. A földrajzi jellemzők említése után a terület limeshez kapcsolódó emlékeit sorolja fel topográfiai sorrendben. A légifotón megfigyelhető, terebbejárással meghatározott, részben vagy egészben feltárt útszakaszokat, őrtornvokat, táborhelyeket, az esetleg ezekhez kapcsolódó polgári településeket sorolja fel. Nem hagyja figyelmen kívül a korábbi feltalálásokat ugyanúgy, mint a legfrissebb régészeti ásatások eddig még nem publikált, csak az ásató kollégáktól nyert információk alapján közölt eredményeit, valamint saját kutatásait. Állításainak alátámasztására számos — a laikus olvasó számára kimerítő — leírás, felvétel, helyszíni ásatási alaprajzot, régi felmérésekből származó térképvázlatot közöl. Igen érdekes és karakterisztikus válogatást láthatunk az egyes limesobjektumokból elkülönített fontosabb leletekből. A kötet esztétikai értékét nagyban emelik az egész oldalt betöltő színes fényképfelvételek, amelyek romkereszleteket és kiemelkedő szépségű, a limes vidékén előkerült tárgyakat ábrázolnak. Az archívforrás és a XVIII—XIX. századi felmérések közlései színesítik a könyvet. Az egyes limesörvidékek tér-

képeinél az olvasó képet kap a — régésztől gyakran igen sok fantáziát követelő — munkáról, amikor kis részletekből értelmes kiegészítésekkel kell az egészet összeállítani és értelmezni. Az érdeklődő utazót, múzeumlátogatót segíti a szerző azzal, hogy az egyes szakaszok tárgyalásánál megemlíti: melyik városban, melyik múzeumban került kiállításra az innen származó leletanyag. A mellékletként csatolt térkép nemcsak a jobb áttekinthetést szolgálja, hanem „terepbejáráshoz”, Duna-menti turistaúthoz is jó tájékoztató.

Kőhegyi Mihály:

Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó 1988, 643 lap.

Vármegyéink jelentős részének kialakulása a forrásokban szegény XI. századra esik. Így eleve le kell mondanunk arról, hogy a XI. századi megyéről gazdag adatanyag alapján rajzolhassunk képet. Ám a XI—XII. század fordulójától kezdve lassan, a XIII. század elejétől rohamosan növekedni kezd okleveleink száma. A királyi megyéről tehát igazán éles képet nem születése, nem virágzása, hanem hanyatlása, elmúlása idejéből kapunk, de ez a megfelelő óvatossággal lehetőséget ad a visszakövetkeztetésre; s miután — a jogtörténész Rábel László szavai szerint — nincs egyetlen intézményünk, amelynek múltja olyan messze korba nyúlna vissza, mint a megyéé, érthető, hogy történezeinknek könyvtárnyi irodalma van e kérdésről. A XVIII. században és a XIX. század első felében Anonymus volt nemességünk kedvenc olvasmánya, ha régi dicsőségét felidézni kívánta. Nem csoda, ha a megyék keletkezésének kérdésében is kételkedés nélkül elfogadták szavait. Ma már tudjuk, hogy Anonymus tudósítása nem alkalmas a magyarországi vármegyék kialakulásának megvilágítására, hiszen a névtelen jegyző a megyék vonatkozásában is saját kora viszonyait vetítette vissza a több mint háromszáz évvel korábban lezajlott honfoglalás időszakába. Más szóval ez azt jelenti, hogy Anonymust csak a XIII. század eleji vármegyék számának, felépítésének és szervezetének vizsgálatakor fogadhatjuk el szavahihető tanúnak.

A múlt század utolsó harmadának pozitívista történetírása sorra-rendre kutatta fel és tette közzé Árpád-kori okleveleinket: ezek segítségével immáron több reménytel kísérrelhetette meg jogtörténetírásunk ennek a magyar közigazgatásban alapvető és századokon át továbbélő intézménynek a feltárását. Csakhogy a kutatás éppen ettől az időtől kezdve egyre inkább az elméleti kinyilatkoztatások irányába tolódott el, melyeket gyakran politikai indítékok vezéreltek. A két világháború közötti szakirodalom azért hangsúlyozta — ha nem is mindig —, hogy a magyar megye mintájául Nagy Károly frank comitatusa szolgált, azaz frank—bajor (frank—német) alapokon nyugszik, mert ezzel kívánta hangsúlyozni a német befolyás régi gyökereit. Még szélsőségesebbé vált a helyzet a marxista irányzat uralomra jutásával: a Horthy-korszakban meghatározó helyzetbe került, a német mintát egyoldalúan hangsúlyozó nézet ellenhatásaként maga sem tudott mentes maradni napi politikai hatásoktól, így szükségszerűen jutott el a magyar államszervezet egészének — közte természetesen a megyének — szláv alapokon nyugvó gyökereig. Ez a magyar kutatóktól származó nézet aztán kapóra jött néhány szomszédos ország történezeinek — köztük elsősorban a román és csehszlovák történetírásnak —, hogy szélsőségesen túlhajtván a szláv minta jelentőségét, a honfoglaló magyarságtól elvitassanak minden államalkotó tevékenységet, s a kétségtelenül meglévő szláv elemeket az egész korai magyar fejlődésre átvigyék. Nyelvészeink, régészeink és jogtörténészeink legnagyobbjai szálltak vitába e túlzó elmélettel. 1958-ban megszületett Györrfy György tanulmánya,

mely félreérthetetlenül leszögezi, hogy a magyar vármegyék a szláv zsupákra nem vezethetők vissza. Napjainkban pedig előtérbe került a belső fejlődés fontosságának hangsúlyozása, még ha ennek idejét és jelentőségét az egyes kutatók eltérő módon ítélik is meg. A szerző, a szakirodalom jelentős vonulatával teljes összhangban, Szent Istvánt tartja a magyarországi vármegye életrehívójának és megalkotójának. Ugyanakkor nem fogadja el azokat a vélekedéseket, amelyek a vármegyeszervezet alapjait már Géza fejedelem — ne'án elődei — korára vezetik vissza. Az az erőteljes német hatás, amely István és Gizella házasságával kezdődik, s az ezredforduló táján a koronakérdésben, a legelső oklevelek megszületésében, első törvénykönyveink megalkotásában és az önálló magyar pénzverés megindulásában tükröződik, ugyanennek a folyamatnak része.

A régebbi történetírás úgy vélekedett, hogy a Szent István alkotta kerületek nem voltak kikerekített vármegyék, még állandó központjuk sem volt, nem rendelkeztek meghatározott területtel, ennél fogva nem voltak zárt területi egységek sem, s csak a XIII. században (más felfogás szerint Kálmán idején) lettek földrajzi fogalommal. Ezeket a feltevéseket a szerző sorra megcáfolja, bár elismeri ugyanakkor, hogy a legkorábbi határok nem maradtak változatlanok. A megyék megszületésében korábbi politikai képződmények is szerepet játszottak, de nem a nemzetségek, hanem a törzsek. A megye kialakulása, területének megállapodása együtt haladt a püspökségek létrejöttével és a főesperességek kiformalódásával. A megye lényege a vár volt, melynek élén az ispán (*comes*) állott. Elsőrendű katonai szerepe volt a XI. században, s a várhoz kapcsolt népesség is alapvetően katonai feladatok ellátására volt kötelezve. Éppen ezért a várhoz tartozó birtokok közvetlen közelben, legfeljebb 25—30 kilométernyire, tehát 2—3 órai nyargalásra feküdtek. Ez a magyarázata annak, hogy a földből épült erősségek eredendően védelmi célt szolgáltak, ahol állandóan ugyan nem laktak, de ahova veszély esetén gyorsan behúzódhattak.

Érdekesen alakult a megye és a várispánság viszonya a joghatóság szempontjából. István 1001 körül keletkezett törvénykönyvének néhány cikkelyéből egyértelműen kitűnik, hogy az ispán joghatósága kiterjedt a kormányzata alatt álló egész területre, és nem csupán a királyi birtokokra. Ám amikor 1002-ben a pannonhalmi monostor felszentelésére került sor, a monostor népét Szent István kivette a megye és ispán fennhatósága alól. Az egyházak után az udvari szervezett emberei szabadultak ki az ispán igazságszolgáltató hatalma alól. A Szent László-féle III. törvénykönyv egyik cikkelye már a nádorispán fennhatósága alá utalta az udvarnokokat.

A világi és egyházi igazgatás kapcsolatának vizsgálatakor abból indult ki a szerző, hogy a vármegyék (számukat 30 körülire teszi) eredetileg csak egyetlen egyházmegye területén feküdtek. Az egyházmegyék viszont több vármegyét foglaltak magukba. Határaik a vármegyék határait követték, azzal estek egybe, de a főesperességek nem egy-egy megyét foglaltak magukba. Sopron megye területén három főesperesség létezett. Közülük a locsmándi csak a XIV. század végétől fordul elő a forrásokban. A másik két archidiaconatus közül a soproni már a tatárulást megelőzően, 1238-ban felbukkan, s a megyének a Fertőtől nyugatra eső részét foglalta magában. A rábaközi főesperesség igen korai időponttól, 1125-től adatható.

Sopron megye kialakulásának időpontját illetően megoszlik a szakirodalom álláspontja. Az egyik nézet szerint már Szent István alatt létrejött (Belitzky János, Németh Péter), a másik aránylag késői időpontra, a XI. század végére teszi (Molloy Károly, Horváth Zoltán). A kérdés megválaszolása — a rendkívül gyér számú, esetlegesen fennmaradt források miatt — hallatlanul nehéz. Kristó Gyula igen óvatosan foglal állást. Nem tartja kizártnak, hogy a megyei fejlődés a Rábaközben indult el, mégpedig Kapuvár környékéről, mivel maga a vár fontos láncszem volt a határvédelmi erődítmények sorában. A magyar falvak a XI. század végére elérték a későbbi országhatárt, és benépesítették a Kapuvártól nyugatra elterülő vidéket 1071-re már Sopron lett e terület központja, amelynek gerendavázas vára a régé-

szeti kutatások szerint római alapokon épült. Kapuvár viszont fokozatosan elvesztette jelentőségét. A soproni ispánt várispánként szerepeltetik az okmányok, s mellette a várszervezet élén a curialis comes, a várnagy (*castellanus*), illetve a falunagy (*maior ville*) állt. A várjobbágság egyes tagjai a tatárjárás előtt nemekbe szerveződve (*de genere Kurth, de genere Quer*) bukkannak fel, hogy aztán az Árpád-kor végén mint valódi és nemes várjobbágyok (*veri et nobiles iobagiones Castris*) szerepeljenek.

Kristó Gyula könyve elképesztően hatalmas adatanyaggal igyekszik rendet teremteni a megyeszervezet rég vitatott kérdésében. Az eddigi értelmezésekkel vitatkozva fejti ki elméletét a vármegye és várispánságok Árpád-kori történetéről. S bár kisebb kiegészítések elképzelhetők még a kérdésben, de alapvető változtatásokra aligha kerül sor. A szerző műve olyan szilárd alap a vármegyék kialakulásának kérdésében, melyre bizton építközhetnek a társadalomtudományok képviselői.

LEVÉLSZEKRÉNY

Molnár László írja: A SSz. 1989, 365. oldalán emlékeztünk meg arról a díjról, amelyet az Academia Internationalis Heraldica (Nemzetközi Címertani Akadémia) javaslatára 1971-ben alapítottak és Arvid Berghman nevét viseli. A magyarok közül elsőként Tompos Ernő vehette át 1981. április 28-án, a budapesti svéd nagykövetségben. A plakett fényképét most olvasóinknak is bemutathatjuk (Lobenwein Tamás felv.).

Fogarassy László írja: Macher Frigyes helyes észrevételével (SSz. 1989, 383) kapcsolatban közlöm, hogy Pozsonyban nem II. Ferdinánd második feleségét, Mantuai Eleonórát, hanem III. Ferdinánd harmadik feleségét, aki szintén a mantuai Gonzaga hercegi családból származott, szintén Eleonóra volt, de 1655-ben koronázták meg. Az első Mantuai Eleonórát valóban Sopronban, valóban 1622-ben koronázták meg.

Mollay Károly írja: Daniel Speer szoros felvidéki kapcsolatai miatt korábbi feltevésemmel (SSz. 1989, 355) ellentétben ma úgy látom, hogy munkájának címlapján szereplő, nyilván fiktív kiadási hely nem Kőszeg (*Güns*), hanem az Abaúj vármegyei Gönc (*Güntz*).

Munkatársaink:

- Dr. Fenyő István* egyetemi tanár, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1118 Budapest, Ménesi út 11—13
- Dr. Fogarassy László* ny. könyvtáros, ČS—851 01 Bratislava, Jakubovského ul. 121 II/4
- Molnár László* múzeumigazgató, 9401 Sopron, Pf. 145
- Dr. Mollay Károly* ny. egyetemi tanár, 1118 Budapest, Kőbölkút u. 11.
- Király Tibor* GYSEV-főtanácsos, Sopron, Mátyás kir. út 19.
- Tatay Jenő*, ny. gimnáziumi tanár, 9400 Sopron, Színház u. 23.
- Dr. Hiller István* könyvtári főigazgató, 9401 Sopron, Pf. 132
- Puhmann Jenő* okl. kohómérnök, 9400 Sopron, Szabadság körút 97.
- Dr. Németh Alajos* ny. hitoktató, 9400 Sopron, Béke út 11.
- Dr. Kiss Jenő*, egyetemi docens, 1052 Budapest, Pesti B. u. 1.
- Lomoschitz Pál* ny. óvőképzőintézeti tanár, 9400 Sopron, Deák tér 30.
- Soproni József* zeneszerző, a Zeneakadémia rektora, 1391 Budapest, Pf. 206
- Nagy Alpár* főiskolai docens, 9400 Sopron, Zerge u. 21.
- Dr. Szabó Jenő* író, 9400 Sopron, Madách u. 11.
- H. Elek Mária* ny. szerkesztő, 1101 Budapest, Pongrácz út 17., MN-épület, III. lépcsőház I/36
- Dr. Metzl János*, ny. kórházi főorvos, 9400 Sopron, Deák tér 35.
- Dr. Kőhegyi Mihály* múzeológus, 6501 Baja, Pf. 55
- T. Szőnyi Eszter* régész, „Xantus János” Múzeum, Győr

SOPRONI SZEMLE

Ödenburger Rundschau

Lokalhistorische Quartalschrift

Redaktion: Karl Mollay

Inhaltsverzeichnis

- Fenyő, Stefan*: Eine Dichterin im Zeitalter des ungarischen Klassizismus: Judith Takách von Duka (Duka, 1795—Ödenburg, 1836)
Fogarassy, Ladislaus: Wurde Paul Prónay während des westungarischen Aufstandes ein Legitimist? (Erklärung des Oberstleutnants Prónay vor der Untersuchungskommission des Verbandes „Etelköz“ über die westungarischen Ereignisse des Jahres 1921, sowie über den zweiten Restaurationsversuch)

Aktuelle Fragen der Ödenburger Geschichtsforschung

- Molnár, Ladislaus*: Ladislaus Fogarassy 70jährig
Mollay, Karl: Ödenburger Preise und Löhne vom Mittelalter bis 1750 (Randbemerkungen zum Buch von Desider Dányi und Vera Zimányi)

Kleine Mitteilungen

- Király, Tiburtius*: Ödenburg in der Philatelie. Achtzehnte Mitteilung
Tatay, Jenő: Johann Tatay (1789—1862)
Hiller, Stefan: Ein Beitrag zur neuesten Geschichte der Ödenburger Universität
Ruhmann, Jenő: Geographische Namen der Umgebung von Ödenburg auf einer im 18. Jahrhundert vermessenen Landkarte
Németh, Aloysius: Eine Gedenktafel an der Wand der Kirche am Krutzenberg
Kiss, Jenő: Über die Raabauer Bretze

Kulturelles Leben in Ödenburg

- Lomoschitz, Paul*: Eröffnungsrede an der Ausstellung des 160jährigen Musikvereines (30. Sept. 1989)
Soproni, Josef: Eröffnungsrede am Weltmusiktag in Ödenburg (30. Sept. 1989)
Nagy, Alpár: Die zwölfte Gedenktafel

Nekrologe

- Szabó, Jenő*: Johann Mollay (1911—1989), Dr. jur.

Bücherschau

- H. Elek, Maria*: Szita, Szabolcs: Die Todesfestung. Zur Geschichte des Arbeitsdienstes und der Kriegsarbeit 1944—1945. Budapest, 1989 (ung.)
Metzl, Johann: Fogarassy, Ladislaus: Militärgeschichte der ungarisch-südslawischen Beziehungen 1918—1921. Sonderdruck aus „Baranyai Helytörténetírás 1985—1986, 537—574 (ung.)
Fogarassy, Ladislaus: Zsiga, Tiburtius: Gegen Horthy, für den König. Budapest 1989 (ung.)
Kőhegyi, Michael: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, 1987
Hiller, Stefan: Molnár, Karl—Vaskó, Ladislaus: Vierzig Jahre demokratisches Unterrichtswesen. Wesprim, 1985 (ung.)
Mollay, Karl: Kovács I., Gabriel: Kurze Geschichte des Kalenders in Ungarn bis 1880. Historische und kultursoziologische Untersuchung des ungarländischen Kalenders. Budapest, 1989 (ung.)
Mollay, Karl: Kiss, Ludwig: Etymologisches Wörterbuch geographischer Namen. Budapest, 1988¹ (ung.)
T. Szónyi, Esther: Visy, Zsolt: Der römische Limes in Ungarn. Budapest, 1989 (ung. und dt.)
Kőhegyi, Michael: Die Ausbildung der Komitate in Ungarn. Budapest, 1988 (ung.)

Briefkasten

Unsere Mitarbeiter

Inhaltverzeichnis

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE MUNKATÁRSAIHOZ!

A szerkesztés és a nyomda munkájának elősegítése érdekében munkatársainktól a következőket kérjük:

1. *A kézirat gépelése.* Mind a főszöveg, mind a lapalji jegyzetek (külön lapokon!) 2-es sortávolsággal, baloldalon 20 betűhelynyi margóval gépelendők.

A gépelési hibákat kézirással javítsuk ki. Ugyancsak kézirással jelöljük be az írógépben hiányzó jeleket, mint pl. *i, ú, l, U* stb. Egyebeket kézzel ne javítsunk bele.

A szerző nevét a kézirat címe fölött, balszélre gépeljük, a cikket a szerző ne zárja le aláírásával.

A főszövegben a lapalji jegyzetre félsorral emelt, tintával bekarikázott számjeggyel utalunk, pl. ... városokat.¹²

A szerkesztőségbe ne másolati példányt, hanem jól olvasható első példányt küldjünk.

2. *A lapalji jegyzetek.* Ide kerülnek a főszöveget kiegészítő részletek, adatok, főleg pedig a főszöveget hitelesítő igazoló *pontos* irodalmi utalások, *pontos* forrásjelzések. A jegyzeteket folyamatosan, egész számmal számozzuk, a cikk szövege után külön lap(ok)ra írjuk.

Könyvre, lapszámra első alkalommal így utalunk: pl. Csatka Endre: A soproni színház története 1841—1950. Sopron, 1960. 15. — A továbbiakban így Csatka i.m. 52. (Ha ugyanannak a szerzőnek váltogatva több művét idézzük, akkor a továbbiakban így: Csatka: A soproni színház 43.) Ha a megjelenés helye Budapest, ezt így: Bp.

Foijóirat cikkére így: Jakubovich Emil: A legrégebb magyar missilis levél: Magyar Nyelv 1952, 114—20. A Soproni Szemle nevét állandóan rövidítve írjuk: SSz.

Gyűjteményes munkában megjelent cikkekre így: pl. Házi Jenő: Sopron város címere. Vö. Heimler Károly (szerk.): Sopron topográfiája. Sopron, 1936, 79—84.

Ujságcikkre így: pl. A szerző neve: a cikk címe. Soproni Hírlap 1932. nov. 14.

Idegen nyelvű műre így: pl. Semmelweis, Karl: stb.

Levéltári forrásra így: A levéltár megnevezése: A levéltári jelzet. — A soproni állami levéltár nevét mindig rövidítve írjuk: SVL, a városi, SVM. a vármegyei anyag.

3. Egyéb részletkérdésekben a SSz. legújabb számai iránymutatók.

4. A szerzők szedési utasításokat (pl. kurzív szedés *aláhúzással* stb.) ne adjanak.

A szedési utasításokat a szerkesztő adja meg. Esetleges kívánságokat a szerkesztővel kell megbeszélni.

5. A cikkek illusztrálásához szél nélküli tónusos fényképe(ke)t vagy klisirozta-tásra alkalmas rajzot (térképvázlat!) kérünk. Az illusztrációkat kérjük megszámozni, külön jegyzéken a számozás sorrendjében a képek (rajzok) aláírását közölni. Kérjük a fénykép(ek), ill. a rajz(ok) készítőjének a nevét is.

6. A szerzőktől a következő adatokat kérjük: név, foglalkozás, munkahely, személyi szám, lakcím.

ÖLVASÓINKHOZ!

A Soproni Szemle Sopron városának és környékének helytörténeti folyóirata, negyedévenként, összesen évi 24 ív terjedelemben jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., Lehel utca 10 a — 1910 —, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 160.— Ft, félévre 80.— Ft, egyes szám ára: 40.— Ft.

Megjelenik évente 4 alkalommal.

Pénzforgalmi jelzőszám: MNB 215—96 162.

Régebbi évfolyamok és példányok (1955-től) a Szerkesztőségnél rendelhetők.

Levél cím: Soproni Szemle Szerkesztősége, Sopron Városi Tanács V.B. Művelődési Osztálya.

Kérjük, hogy munkánkat új előfizetők szerzésével is támogassák.

SOPRONI SZEMLE

A szerkesztésért Mollay Károly felel

Kiadja: a Győr-Sopron Megyei Lapkiadó Vállalat

Felelős kiadó: Szabó Kálmán

Készült a Széchenyi Nyomda Soproni Üzemében (Sopron, Csengery u. 49.)

90.7998 — Felelős vezető: Nagy Iván igazgató

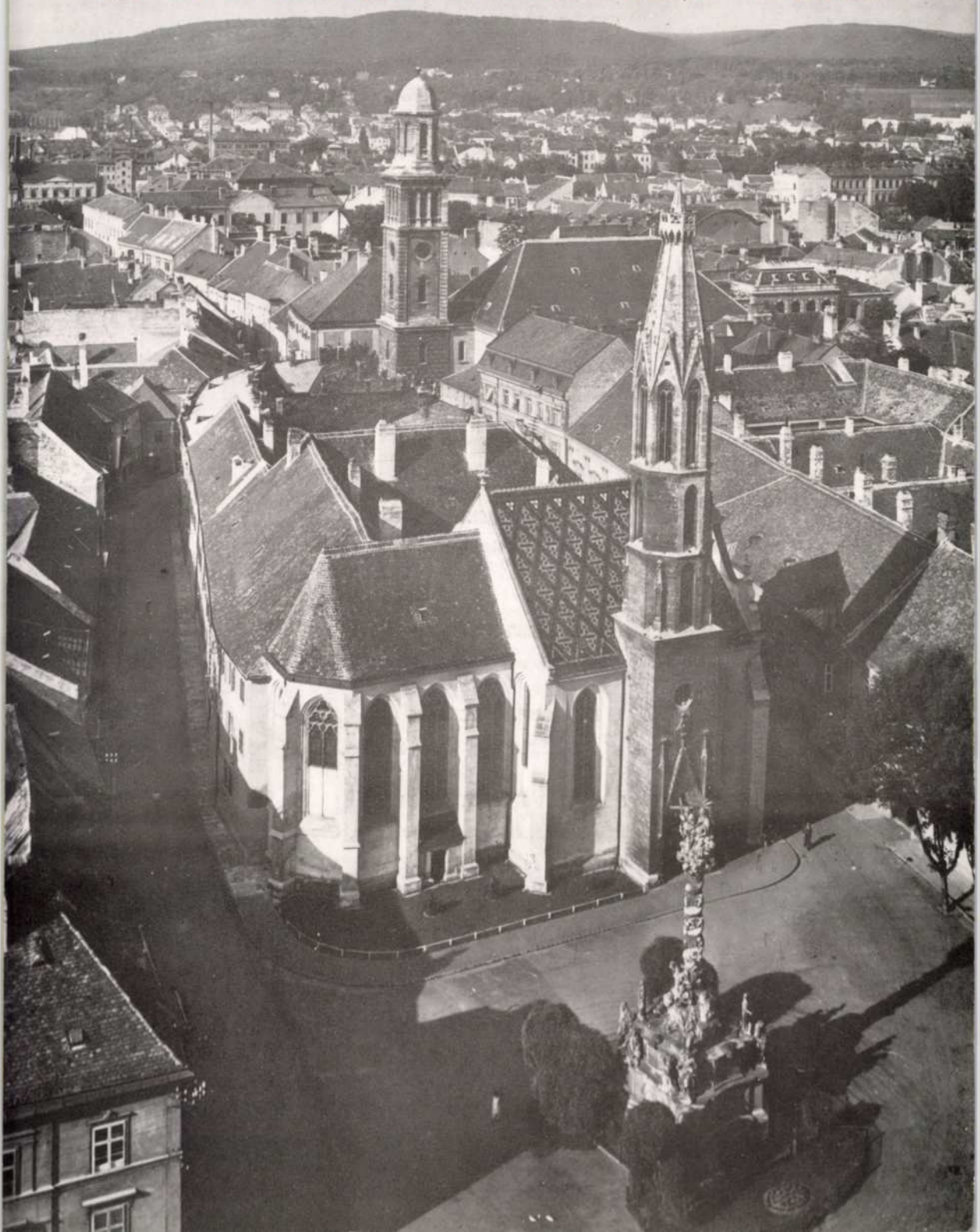
Terjeszti: a Magyar Posta

HU ISSN 0133—0748

Fv 224

Késsel

SOPRONI SZEMLE

SOPRONI SZEMLE

A Sopron Városi Tanács és a Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata

Alapította: Heimler Károly

Főszerkesztő: MOLLAY KÁROLY

A szerkesztőség tagjai:

BOGNÁR DEZSŐ, DOMONKOS OTTÓ, FARKAS IMRE, GOLLNHOFER SÁNDOR,
HÁRS JÓZSEF olvasószerkesztő, HILLER ISTVÁN titkár és technikai szerkesztő,
HORVÁTH ZOLTÁN, KÖRNYEI ATTILA, KUBINSZKY MIHÁLY, NYESŐ IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Lap

Friedrich Károly: „Celeberrimae collectiones Sopronienses” (A soproni evangélikus gyülekezet gyűjteményei) 97

HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Sarkady Sándor: Szabó Jenő 80 éves 128
Hárs József: Utcáink nevei az utóbbi százhusz évben 131
Mollay Károly: A címervita 149

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Fried István: Egy régi statisztikai mű tanulságos részletei (Bielek László a Fertőről és a Hanságról) 154
Katona Imre: Hany Istók Budapesten 158

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

Vajda György: A VII. Országos Éremb ennálé megnyitója (1989. jún. 24.) 167

MEGEMLÉKEZÉSEK

Hárs József: Kárpáti Sándor életútja (Kőszeg, 1872—Sopron, 1939) 173

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Mollay Károly: Neves rábaköziek. Szerkesztette Pájer Imre. Csorna—Kapuvár, 1989, 77 lap, 1 képpel 191

MUNKATÁRSAINK

INHALTSVERZEICHNIS

192

Cimlap: Fotó Diebold Károly

SOPRONI SZEMLE

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

XLIV. ÉVFOLYAM

1990

2. SZÁM

Friedrich Károly:

„Celeberrimae collectiones Sopronienses”

(A soproni evangélikus gyülekezet gyűjteményei)

1. A soproni evangélikus gyülekezet az 1990. évben emlékezik alapításának 425. évfordulójára. E tanulmány azzal a céllal készült, hogy a csak a szakma szűk körei előtt ismert soproni evangélikus gyűjtemény létezésének, értékének, gazdagságának híre az érdeklődők szélesebb rétegéhez is eljusson. Ezért arra törekedtünk, hogy minél többet mondjunk el a gyűjtemény történetéről, s akár felsorolásszerűen is minél több példát említsünk a szerteágazó, gazdag gyűjteményi anyagból.

Sopron egyike azon városoknak Magyarországon, ahol a reformáció eszméi a legkorábban elterjedtek és nagy tömegeket meghódítottak. Gerengel Simon lelkész érdeme, hogy bár nem ő volt a város első evangélikus lelkésze, 1565-ben ő szervezte meg az evangélikusságot egységes gyülekezetté.

E szerveződés nyomán megkezdődik a mai gyűjtemények kialakulása. Megindul a gyülekezet levéltári anyagának gyűjtése; a külföldről, főleg Németországból származó, vagy onnan tanulmányaik végzése után hazatért lelkészek, tanárok, diákok értékes könyvanyaggal megvetik egy későbbi időben megszerveződő könyvtár alapjait. Levéltár és könyvtár: ez a gyülekezet mai gyűjteményének kincstára. Napjainkban még egy egység társult a gyűjteményhez: az előbbi kettő anyagából létrejött múzeum.

1728-ban Mittuch Ádám a soproni gyülekezet könyvtárát értékes adománygyűjteménnyel gazdagítja. Adománylevelében „Celeberrima Bibliotheca Soproniensis”-nek mondja az egyre gyarapodó gyűjteményt. E tanulmány arra törekszik, hogy ezt a kitüntetést megállapítást igazolja, és — talán nem vagyunk túl merészek —, azt kiterjessze a levéltárra és a múzeumra is. Ezért a cím: „Celeberrimae collectiones Sopronienses”.

2. A soproni evangélikus egyházközség levéltára nagyszámú iratot őriz.¹ A kezdeti idők irattári anyaga nincs a levéltár tulajdonában. A Gerengel Simon által 1565-ben megszervezett gyülekezet, létrejöttétől kezdve, különváltan működött a római katolikus gyülekezettől. De mindkét gyülekezet kegyúri joga a városi tanács körébe tartozott. A városi tanács választotta, alkalmazta a gyülekezetek lelkészeit, tanítóit, alkalmazottait. Így az ebből az időből származó, az evangélikus gyülekezetet illető iratok túlnyomó része a városi levéltárban található.

¹ A levéltár történetét l. Gosztola László: A soproni Evangélikus Gyülekezet Levéltára. In: Balázs Péter (szerk.): Magyarország Levéltárai. Bp., 1983, 378–381.

Bár a XVI. század vége felé már Sopron lakosságának többsége az evangélikus gyülekezethez tartozónak vallotta magát, és a városi tanács tagjai is mind evangélikusok voltak, mégis az ellenreformáció erős nyomást gyakorolt Luther híveire. Mintegy védekezésül, hogy soraikat szorosra zárják, frontot alkossanak a mindig megújuló támadások ellen, a gyülekezet 1667-ben megszervezte vezető, törvényhozó testületét, az egyháztanácsot, melyet eleinte konzisztóriumnak, majd konventnek neveztek. Az új egyháztanács jegyzőkönyvei 1667-től 1673-ig Lang Mátyás lelkész kezeírásával kevés kivétellel ma is megvannak. Belőlük megbízható képet kaphatunk a konvent szervezetéről és működéséről.

1674-ben a gyülekezet I. Lipót császár rendelete értelmében elveszítette templomait, iskoláit, paróchiáit, minden vagyonát, de vallásgyakorlatát — ha megszorításokkal is — megtarthatta. A soproni tűzvészben (1676. nov.) az evangélikusok fából épült imaháza is elpusztult, és vele együtt megsemmisült a templom sekrestyéjében őrzött iratanyag is.

II. József türelmi rendelete (1781) nyomán újonnan szerveződött az egyházi élet. Megépült az evangélikusok máig használatos temploma (a torony csak 1863-ban épült), később harangokat is öntettek. A gyülekezet nemcsak lélekszámban, de anyagilag is megerősödött. Egymás után alakultak a különböző jóléti intézmények: Testvéregyesület, Nőegylet és Leányegyesület, Diakonissza Intézet, Gusztáv Adolf Gyámintézet, Kisdedóvó, Evangélikus Olvasó és Ifjúsági Egyesület. Felépült az árvaház (1858), fejlődtek, gyarapodtak az iskolák (népiskolák, Líceum). Mindezen szervezetek irattermelése is tekintélyes volt. A gyülekezet a két világháború idején súlyos károkat szenvedett, de a levéltári anyagban nem jelentkezett nagyobb veszteség.

A levéltár legrégebbi irata 1533. október 1-jén kelt: nem egykorú kivonat Nagy Balázs soproni polgár és tanácsstag végrendeletéből.² (1. kép)

1802-től az iratokat, főleg a konventgyűlésekről készített jegyzőkönyveket, ezek határozatait sorszámokkal látták el a napirend pontjai szerint. 1806-ban került sor az első levéltárrendezésre. Ennek emlékét őrzi az ebben az évben keletkezett 2105 V.271 jelzetű „Elenchus Litteralium”. 1820-ban Török Lajos jegyző összeállította a „Thesaurus actorum”-ot (2728 I.496 jelzet), ebbe a fontosabb iratokat bemásolta, az eredeti iratokra pedig rávezette a Thesaurus lapszámát.

1860-ban Ulber Mátyás jegyző kapott megbízást a levéltár rendezésére, míg önálló levéltárost nem alkalmaznak. Erre azonban nem került sor.³ Ulber

² A Gyül. Levéltár 1—241 III. 1 jelzetű legrégebbi irata: Extract. Auss weylandt herrn Blasy N. Burger gewesten Burger undt des Raths alhier Zu Oedenburg seel(igen) Aussgericht(eten) undt hinderlassenen Testament: Datirt Oedenburg, am Mittich nagst vor Dionisy Martyris, Anno 1533. Zu dem andern meinen gelassen haab undt guett meinen dreyentheil hauss am Platz Zu Oedenburg allen andern meinen Erbstockhen, Mühlen, haussern, Mayrhoffen, Weingarten, Aekhern, Wissmadern ligundt undt vahrennten inner undt aussser hauss, nindert und nichts aussgenomben, So über dits mein geschäft verhandten undt überbleiben wirdt, secz undt benenn Ich Zu rechten vngezweifelten Erben meinen Jüngsten Sohne Hannssel den Ich mit meiner Hausfr(aw) Catherina erlich erobert habe Woferr Gott vber mich bieten würdte, so solle mein Ayden Benedict Borss undt mein Vetter Michael Nagh Burger Zu Schäpring gemeltes meines vngevogten Sohns Haussel Gerhaben, undt Vormünder sein. Sein leib undt Guett inn undt aussser Rechtns getreulichen Zubewarn, Zuverdeidig(en), schuezen undt schürmen wie ich Ihnen des Vertraue.

(Az irat külsején): Extract. Auss weylandt herren Blasy Nagh gewesten Burger undt des Raths alhier Zu Oedenburg seel(igen) hinderlassenen Testament. (Az okirat olvasatát G. Szende Katalinnak köszönöm).

³ Gyapay Gábor (összeáll.): A soproni evangélikus egyházközség levéltára, 1958 (gépelte kézirat).

Extract.

In nomine domini Amen. Nos Balazs, Comes Transylvaniae, et
hujusmodi Capituli in Hungaria, et
in illis partibus, quibus nos regimus.
Patris Hungariae, et in illis partibus, quibus nos regimus.
anno 1533.

In nomine domini Amen. Nos Balazs, Comes Transylvaniae, et
hujusmodi Capituli in Hungaria, et
in illis partibus, quibus nos regimus.
Patris Hungariae, et in illis partibus, quibus nos regimus.
anno 1533.

1. Nagy Balázs 1533. évi végrendeletének nem egykorú kivonata

az 1533—1872 közötti anyagot időrendbe rakta és folyamatos számokkal látta el. Ezután az iratokat hat tárgyi csoportba sorolta: I. Vallásgyakorlat, II. Tanügy, III. Alapítványok, IV. Árvaügyek, V. Gazdasági iratok, VI. Kerületi ügyek. A rendezett iratokról részletes tartalomjegyzéket készített: „Register der im Archive des Evangelischen Kirchenkonvent zu Oedenburg befindlichen schriftlichen Urkunden” címmel. Ez az Ulber Mátyás által végzett, a levéltár máig legjelentősebb rendezése 1875-ben fejeződött be. A levéltári kutatásnak máig is ez a legjobb segédeszköze.

A vallásgyakorlat körébe sorolt iratok (I. jelzetű csomó) tartalmazzák az istentiszteletekre, szertartásokra és a templomépítésre, valamint a Gusztáv Adolf Egyesületre, a gyermekvédelemre vonatkozó forrásanyagot (1575—1882).

A II. jelzetű csomóban, az iskolaügy csoportjában (1648—1872) az iskolák építésére, karbantartására, a felügyelők, papok, tanárok, tanítók alkalmazására, fizetésére, minősítésére vonatkozó iratokat találjuk. Ide sorolták az iskolabizottságok, tanítógyűlések jegyzőkönyveit is.

Az alapítványi iratok évköre 1533—1872. Ez a III. jelzetű csomó. Itt található a levéltár fent említett legrégebbi irata (1533). Végrendeletek, alapítványok, ezek kezelésére vonatkozó iratok, alapítványi perek dokumentációi vannak e csomóban.

A IV. jelzetű csomóba az árvaügyeket, az árvaház alapításáról, berendezéséről, az árvák ellátásáról, árvaalapítványokról szóló iratokat gyűjtötték. Ezek évköre 1749—1872.

A levéltári anyagnak tetemes részét teszik ki a gyülekezet gazdasági ügyeivel kapcsolatos iratok (1601—1872. -V. jelzetű csomó). Ide sorolták pl. a pénztári bevételekre, kiadásokra, kifizetésekre vonatkozó dokumentációt, valamint a szőlőművelésre, pincegazdaságra vonatkozó iratokat; itt találjuk a különböző építkezések, a temető létesítésének, kezelésének, fenntartásának költségeit nyilvántartó számadásokat is.

A kerületi ügyek VI. jelzetű csoportja a püspöki körleveleket, canonica visitatiokat, zsinati jegyzőkönyveket, a kerületi Nyugdij Intézet (Gyámolda) iratait tartalmazza. Ezek évköre 1599—1872.

1872 után megszűnt az iratoknak tárgyi csoportok szerinti tagolása, helyette a régi rendhez tértek vissza. 1884-től a mai napig a jegyzőkönyveknek és mellékleteiknek őrzése változatlan rendben történik. A könyvanyagot az egységes rendből kiemelték, így mind az iratanyag, mind a könyvek könnyebben voltak kezelhetők.

Külön kell szólnunk a levéltárban őrzött számadáskönyvekről (Kirchenrechnung), az alapítványok szövegeit és adatait tartalmazó „Fondationsbuch, 1631—1899”-ről, a lelkesítő szolgálat során keletkezett anyagról (szolgálati naplók, hirdetőkönyvek, hitoktatási naplók stb.) és a különböző bizottságok, egyesületek iratanyagáról (Iskolaügyi, Szegényügyi, Pénzügyi, Építőbizottsági, szeretetintézményi iratok). De meg kell említeni az anyakönyveket is: keresztelési anyakönyvek (Taufbuch) 1624-től, házassági anyakönyvek (Traubuch) 1645-től, halotti anyakönyvek (Todtenbuch) 1676-tól.⁴

⁴ Mindezek rendezését Gyapay Gábor végezte el. Ő készítette el a levéltár alapleltárát és csomójegyzékét is. L. fent a csomók ismertetését. Gyapay i.m.

Értékes a levéltár kéziratos könyvanyaga is. Ebből lássunk néhány példát.

1674-ből származik a „Register über die Sthiel im Schubertischen Hauss” című, az új imaház üléseinek bérbeadásáról készült, díszes kötésbe foglalt kimutatás (1002 sz.).

1677-ben keletkezett a „Register über die Sessiones oder Stühle, welche nach beschehener grossen Feuers brunst in den durch Gottes Gnad wider Restaurirten evangelischen Bethausse von neuen aufgerichtet ... worden” című kötet. Ez a könyv azoknak az ülőhelyeknek kimutatását tartalmazza, melyeket az 1676 novemberi soproni tűzvész áldozatául esett imaház helyébe újonnan emelt gyülekezeti hely költségeinek fedezésére ismét bérbeadtak (207. sz. — 373 I.51 jelzet).

1775—1783 között önkéntes adományokat gyűjtöttek az új — máig fennálló — templom építésére: „Freywilliger Beytrag zu Erbauung des Ewang. Bethauses in Oedenburg”. Ez az adományokat magába foglaló könyv (217. sz. 1354 I.201 jelzet).

Az 1784—1861 közötti adatokat gyűjti össze a „Sessions-Buch”, az új templom üléseinek bérbeadásáról szóló kimutatás díszes kötésben (1003. sz.).

Chronik Oedenburgs (Russ János Kristóf 1744—45 között soproni polgármester eredeti krónikája az 1529—1720. évekről).⁵

A gyülekezeti levéltár kiemelkedő értékei között kell számontartani néhány kéziratot, ill. kéziratos hagyatékot. Ezek közül első helyen kell említeni Lang Mátyás lelkész passióprédikációinak és halotti beszédeinek sorozatát (1340. sz. Évkör: 1651—1677).⁶

Egyedülálló értéke levéltárunknak Gamauf Teofil (1772—1841) kézirata: „Ausführliche Geschichte der ev. Kirche zu Oedenburg von ihrer Entstehung bis 1840” I., II., III., IV. a, b, — összesen öt kötet (1517—1840).⁷ Ehhez az aprólékos gyűjtőmunkán alapuló kötetsorhoz még tizenhét kötetet csatlakoztatott: „Dokumente zur Oedenburger Kirchengeschichte. 1841.” címmel található a levéltárban (1341—1357 sz. 1—17 jelzet). A huszonkét kötet hatalmas kéziratos forrás-gyűjtemény minden e tárgyval foglalkozó kutató számára. E mű felhasználásával készült Payr Sándor gyülekezettörténete I. k. (Sopron, 1917.) is. A II. kötet kézirata elkészült, sorsáról azonban nem tudunk.

A levéltár becses kéziratos könyve a Serpilius Keresztély (lelkész 1708—1714) által megkezdett „Kirchenchronik”, gyülekezeti krónika, melyben a lelkészek (Pilgram Zs., Kastenholz A., Serpilius S., Oertel G., Torkos J.) 1708—1759 évek között a szolgálati idejük alatt az egyházban és a városban történeteket feljegyeztek. Pontosán megemlékeztek arról is, hogy lelkészségük alatt mennyi volt a keresztelesek, a házasságkötések, a temetések száma, hányan vettek úrvacsorát, hányan és kik voltak a konventtagok. A krónika a várostörténetnek is becses forrása (2. kép).

Az 1565—1814 között kelt oklevelek, levelek, különböző irodalmi és más tárgyú kéziratok gyűjtője, másolója és kötetekbe foglalója Hrabovszky György ev. esperes (1762—1825) volt. Tevékeny irodalmi munkásságot fejtett ki.⁸ Kéz-

⁵ Vö. Házi Jenő: Soproni polgáresaládok. 1535—1848. Sopron, 1982, 9128. sz.

⁶ Orzi a levéltár a soproni lelkészek leírt prédikációit is: Kiss János, Gamauf Gottlieb, Brunner János, Stiegler Gusztáv, Zábrák Dénes, Ziermann Lajos, Budaker Oszkár, Beyer Pál stb. prédikációi kézirategyűjteményünk becses darabjai.

⁷ Gyülekezeti Levéltár 230—233/a-b sz. 4370 I. 743—746, 747a-b jelzet.

⁸ Az író rövid életrajzát és műveinek felsorolását I. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977, 268.

iratos gyűjteményét „*Scrinium antiquarium ...*” címmel sorolja kötetekbe.⁹ A mű forrásértéke felbecsülhetetlen: 11 folio kötetből (eredetileg 20 kötetből: Kvtár Lc 7 sz.) és 9 kvart kötetből (Lc 152) álló gyűjtemény. Eredetileg 36 vagy ennél is több kötetből állhatott. A kéziratos mű nagyobb része ügyiratok másolata: canonica visitációk jegyzőkönyvei, helytartótanácsi rendeletek másolatai, lelkészi meghívólevelek, királyi rendeletek, egyházi ügyiratok. Értékes Oertel János Gottfried soproni lelkész és Ribini János soproni liceumi tanár levélváltása Ribini egy értekezését megvitató. „Némely ritka magyar könyveknek leírása. Kissomlyón 1795” címmel olyan nagyjából XVI. századi könyveket másol le Hrabovszky egyik kötetébe, mint Sylvester János: Újtestamentom magyar nyelven. Újsziget, 1541; Bejthe István: Vasárnapi item a szentek fő ünnepiről való evangéliumok ... Németújvár, 1584; Magyar István: Az országokban való romlásoknak okairól. Sárvár, 1602; Kultsár György: Postilla, azaz Evangéliumoknak ... prédikáció szerint való magyarázatja. 1574; Bornemisza Péter prédikációs kötetének előljáró beszéde. 1584; stb. Értékes a gyűjtő, másoló Hrabovszky György Halleből való hazatérésekor írt útinaplója (1788. okt.—nov. 9). valamint a soproni evangélikus gimnázium vizsgarendjei a tanulók névsorával (1799—1801). Hrabovszky közli többek között a türelmi rendelet után 1786-ig megjelent vallásügyi rendeletek kivonatát, akár a győri evangélikus templom alapkövébe tett okirat szövegének másolatát (1786) is. Az oklevelek és egyéb ügyiratok, levelek és irodalmi művek közlései nagyjából másolatok, kisebb részben eredeti kiadványok. Nyelvük latin, német, magyar.

Payr Sándor volt teológiai egyháztörténész professzor kéziratos hagyatékát is megtalálhatjuk a levéltárban. Payr Sándor (1861—1938) hallatlan szorgalmú adatgyűjtő egyháztörténész volt, számtalan könyve, tanulmánya, cikke, feljegyzése, glosszája őrzi nevét a tudományos körökben.¹⁰ Sok saját verse, éneke is gyűjteményünk tulajdona.

A soproni evangélikus gyülekezet tehetősebb tagjai mindenkor bőkezűen adakoztak a legkülönbözőbb jótékony célokra. Alapítványokat, alapokat létesítettek, bíztak az egyházközség kezelésére. Ezek jegyzékét a század elején ki is adták: A Soproni Ág. Hitv. Evang. Egyházközség kezelésére bízott alapítványok és alapok kimutatása. Zusammenstellung sämtlicher der Verwaltung des Oedenburger Evang. Kirchen-Conventes anvertrauten Stiftungen und Fonde. Sopron, 1902.” A róluk szóló okmányok a levéltárban megtalálhatók.

3. A soproni evangélikus gyülekezet könyvtára. Kezdetben a gyülekezet a lelkészek lakásán szervezett könyvtárat. Az evangélikus lelkészek, tanárok szoros kapcsolatban álltak a reformáció országával, Németországgal. Sokan látogatták közülük a wittenbergi, göttingai, hallei, lipcei, jénai, erfurti egyetemeket. Egyesek ezeken az egyetemeken készítették doktori disszertációjukat. A külföldi tanulmányaikból hazatérve sok könyvvel gyarapították könyvtárukat, majd hagyományozás útján a kétségtelenül meglévő egyházi könyvgyűjteményt. Luther műveiből sok első kiadásban van meg könyvtárunkban, valószínűleg ebből a korból is származhattak, két könyvbe pedig Melancthon sajátkezűleg írt ajánlást.

A gyülekezeti könyvtár megszervezésére utaló első adat az 1666-ból való, Rothenburg ob der Tauber bajorországi kis városka számadáskönyvében talál-

⁹ A kötetekhez Karner Károly készített tartalomjegyzéket.

¹⁰ Ruhmann Jenő: SSz. 1938, 102.

ható feljegyzés arról, hogy a városka 1666. július 9-én 10 rajnai tallért küldött „...zu der neu aufrichtenden Evangelischen Bibliothek zu Oedenburg in Ungarn.”¹¹

Payr megemlíti, hogy „egyházi és iskolai könyvgyűjteménye Sopronnak már korábban is volt, de most nagyobb szerű könyvtárra gondoltak” (i.h.). Az említett rothenburgi számadáskönyv is „az újonnan felállítandó” könyvtárról tesz említést. A soproni lutheránusok valószínűleg azért fordultak segélyért Rothenburg városához, mert a város többségét alkotó evangélikusokat 1565-ben gyülekezetté szervező Gerengel Simon kilenc éven át rothenburgi lelkész volt (1556—1564), és még száz év múlva sem feledték el áldásos soproni szolgálatát.¹²

A könyvtár létrehozásában kezdeményező szerepet játszott Zuana Menyhért Péter (†1666), aki két szakaszban is Sopron polgármestere volt (1651—53, 1657—63)¹³ és Lang Mátyás lelkész (†1682). Karner Károly szerint Zuana Péter második polgármestersége idején adta az indítást a könyvtár megszervezésére.¹⁴ Zuana és Lang kiválóságát mutatja a gyülekezet tulajdonában lévő három régi olajfestmény. Az első Zuana Péter polgármestert ábrázolja „Inchoabat” (megkezdette) felirattal, Lang Mátyás arcképének megjegyzése „Amplificabat” (bővítette, fejlesztette) t.i. a könyvtárat, a harmadik képen I. Lipótot láttuk ezzel a magyarázattal „hoc imperante” (az ő uralkodása alatt). Ez utóbbi kép azonban a háborúban elkallódott. Gosztola László, a könyvtár volt vezetője egyetért Gamauf Teofil neves történész lelkésszel (szül. 1772-ben, lelkész Sopronban 1803—1841 között), hogy „nem lehet tudni semmit sem Zuana a könyvtár alapítása körül szerzett érdeméről”.¹⁵ Gosztola valószínűnek tartja, hogy Zuana inkább csak az anyagi és erkölcsi tekintélyt biztosította a könyvtár felállításához, különben is már 1666-ban meghalt. Payr szerint Zuana polgármester a könyvtárra hagyta saját gazdag könyvtárát, de ez a tény egyértelműen nem bizonyítható.¹⁶

Az újonnan létesített gyülekezeti könyvtár alapítási idejével kapcsolatban meg kell említeni, hogy a nem sokkal azelőtt (1657—58) megnyitott magyar gimnáziumnak — az Evang. Liceum elődjének — volt már iskolai könyvtára, mely főleg tankönyveket, tanítási segédkönyveket tartalmazott. Pl. Melanchthonnak „Loci theologici” című 1659-ben megjelent kiadásában (Ld 62) már ott található a könyvtár pecsétje, jelezve, hogy az iskolai könyvtárat valószínűleg a gyülekezeteinek részlegként kezelték.¹⁷ Melanchthonnak e műve sokat használt, fontos tanítási eszköz volt. Bán János egyháztörténeti munkájában¹⁸ említi Lichtenauer Lukács soproni polgár özvegyének, szül. Innerkaider Katalinnak 1663. február 20-án kelt végrendeletét, melyben az örökagyó 500 birodalmi tallért hagyott a gyülekezeti könyvtárra, „amely már szép kezdeti eredményeket ért el”. A végrendelet szerint a hagyaték „a gyülekezet hasznát és lelki épülését” szolgáló könyvtár gyarapítását célozta. Joggal tehetjük a könyvtár Zuana Péter által „kezdeményezett” létesítését 1660 tájára.¹⁹

11 Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. I. k. Sopron, 1917, 409.

12 Gosztola László: A soproni evangélikus gyülekezet könyvtára: Lelkipásztor 1977. XI. 675.

13 Vö. Házi i.m. 12 070. sz.

14 Karner Károly: A soproni evangélikus gyülekezet könyvtára. 1973 (gépielt kézirat) 1.

15 Gamauf kéziratosa gyülekezettörténete. II. k. 488. GyLár 4371. I. 74. jelzet.

16 Payr i.m. 409.

17 Karner i.m. 2.

18 Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939, 218.

19 Lichtenauer végrendelete: Városi levéltár Lad.L.Test. Fasc. II. Nr. 72. A végrendeletet későbbi alkalommal közöljük.

A könyvtár szervezésének, gyarapításának lelke a céltudatos gyűjtő, Lang Mátyás lelkész volt. Lang 1622-ben született Sopronban. Wittenbergben folytatott tanulmányai után ott szentelték lelkésszé. Onnan hívta meg a soproni tanács az evangélikus gyülekezet rangban első lelkészének.²⁰ 1650. június 24-én tartotta első prédikációját a Szt. Mihály templomban. Haláláig (1682) Sopronban szolgált. A templomok elvételeitől, 1674-től Eggenberg hercegnő udvari papja lett, de az Eggenberg-ház udvari szószékéről (Szt. György utca 12. sz.) továbbra is tartott istentiszteleteket, prédikált az egész gyülekezet részére. Lang Mátyás már soproni lelkészkedése elején belesodródott az ellenreformáció harcaiba. A Sopronba betelepedett jezsuiták 1636-ban megalapították a jezsuita kollégiumot, ezzel kezdetét vette és egyre jobban kiélesedett az ellenreformáció. Lang élen járt a jezsuiták, az ellenreformáció ellen folytatott harcnak. Magas színvonalú felkészültséggel, tüzes evangélikus hittelt alapos választ adott Kedd Jodokus, Bécsben működő, erőszakosan térítő jezsuita vitakérdéseire (Zwölff Schlus-Reden, 1652). De az eredményes hitviták folytatásához az időszerű vitairatokon kívül alapos, sokirányú szakismeretre, szakkönyvekkel jól felszerelt könyvtárra is szükség volt. Lang a szellem fegyvereivel kívánta önmagát, lelkésztársait, a gyülekezeteket felvértezni. Könyvtárat szervező munkájával, agitatív, mozgósító törekvéseivel adományok szerzésére törekedett, hogy ezek által minél gyorsabb ütemben, minél eredményesebben fejleszthesse a könyvtárat.²¹

Egyik jeles adományozó a már említett özvegy Lichtenauerné Innerkaider Katalin volt, aki 500 aranyat hagyott a könyvtárra, hogy abból a Párizsban 1644-ben megjelentetett „Conciliorium omnium generalium et provincialium collectio regia” című, 37 kötetes sorozatot beszerezzék. A terjedelmes mű a zsinatok történetét, a pápák életrajzát foglalja magában 1625-ig, sőt a zsinati határozatokat is tartalmazza eredeti latin és görög nyelven. Lang Mátyás megvásárolta ezt a 37 kötetet és az 1666-ban megjelent 38. kötetet is.²² Lichtenauerné arról is rendelkezett, hogy a „füzötten” érkezett köteteket tetszetős, jó kötéssel lássák el („fein wahr-haftig und doch auch zierlich einbinden”).²³ A vásárlás, valamint a kötetés munkálatairól sokrétű dokumentáció (rendelkezések, számlák) található a gyülekezet levéltárában. Érdekesek Lichtenauerné végrendeletének a hagyatékot indokló sorai: „A könyvtárnak szüksége van sok nagy és jelentős műre, melyet a lelkészek fizetésükből vagy saját vagyonukból megszerezni képtelenek, pedig az ilyen művekre a hit harcában az evangéliumi igazság védelmében és az ellenfél alaposabb megcáfolására sokszor szükség van.”²⁴ — olvassuk a nyilván Lang Mátyás ihlette mondatot.

A könyvtár más hagyatékot is kapott. Lang Mátyás felesége, Paumgartner Rozina 1669-ben 30 fl-t hagyományozott a könyvtárra. Ebből 9 művet vásároltak 10 kötetben. E könyvek bejegyzésében találjuk meg a gyülekezeti könyvtár legrégebbi nevét: „Bibliotheca Evangelicae Sempronensium Ecclesiae.”

20 Wittenbergből való hazatérése alkalmából a városi tanács búcsúzóul a Liber Concordiae első (drezdai) kiadását ajándékozta neki kiténtető dedikációval (Lc 54. jelzet könyvtárunkban). Ugyanakkor az egyik wittenbergi városi tanácsos Langnak emlékül Hospinianus „De origine, progressu, ceremoniis . . .” című, Zürichben 1592-ben megjelent művét ajándékozta (ma Lc 87 jelzet alatt). Ez a könyv azért is tanulságos, mert a végén hosszú kézírásos cseh nyelvű kivonat van a könyv tartalmáról (Karner i.m. 9.).

21 Gosztola i.m. 676.

22 Gosztola i.m. 676.

23 Karner i.m. 4. és 11.

24 Karner i.m. 3.

Endres János városi főkapitány (Házi i.m. 4347. sz.) halála (1669) után özvegye két művet vásárolt a könyvtár számára: Janus bibliai konkordanciáját (Frankfurt, 1650.) és Kempis Tamás Opera omnia című könyvét (Bécs, 1660).²⁵ De sokan mások is adományoztak, vásároltak Lang Mátyás buzdító közbenjárására könyveket a könyvtár részére.

Különös értéket képvisel Szováty Mihály soproni borbélymester (Házi i.m. 10898. sz.) adománya, aki 1672-ben megvette a könyvtár számára Pellicanus 7 kötetes bibliai kommentárját (Zürich, 1533—39; jelenlegi jelzete *Lb 37*) és Marlorus újtestamentumi kommentárját (Genf, 1564; *Lb 77*).

Lang Mátyás gazdag könyvgyűjteményét halála után a gyülekezet 400 császári aranyért vásárolta meg a könyvtár számára („Bestätigung über den Ankauf des seligen M. Math. Langens Bibliothek für den Kirchenkonvent um 400 f.” — GyLtár 442 II. 11 jelzet).

A Lang Mátyás által szervezett s adományokkal, hagyatékokkal gazdagított könyvtárat a Szt. Mihály templom tornyában lévő ún. felső sekrestyében, a lelkészi dolgozószobában helyezték el (1667). Alig néhány évig volt itt a könyvtár. 1674 elején a Szt. Mihály templomot a többi templommal, parókiával, iskolákkal együtt császári parancsra vissza kellett adni a katolikusoknak. Gyülekezet-történeti múzeumunk becses darabja az I. Lipót császár aláírásával és pecsétjével ellátott, a gyülekezeti vagyon átadását elrendelő eredeti oklevél, melyért még külön 300 forintot kellett fizetnie a gyülekezetnek, vagyis száz tehén árát.²⁶

A császári rendeletet követő eseményekről és az 1675—77. évek történetéről egykorú feljegyzés is található könyvtárunkban egy bibliában, amelyet három soproni lelkész, Lang Mátyás, Barth János Konrád és Sowitsch Kristóf 1678. február 5-én ajándékozott Sowitsch Ábrahám templomatyának (Kirchenvater; Házi i.m. 10280. sz.) abból az alkalomból, hogy hivatalától megvált. A biblia folio nagyságú, 1662-ben Nürnbergben adták ki. A kötetet a levéltárból helyezték át a könyvtárba (Jelzete: GyLtár 232a I. 27a; Gyapay jegyzék 205).²⁷

A templomok elvesztését követő években a gyülekezet magánházaknál, így Lackner Kristóf egykori polgármester (1571—1631) házában (Fő tér 7. sz.; ún. Tábornokház) és Eggenberg hercegnő házában gyűlt össze istentiszteleti és egyéb vallásos alkalmakra. De még 1674-ben megvásárolták Schubert János és Kramanfel Pál polgárok házáat, és itt fatemplomot építettek. Mint feljebb említettük, 1676. november 28-án a soproni tűzvész során a belvárossal együtt ez az imaház is leégett.²⁸ Könyvtárunk *La 29* jelzettel őrzi azt a bibliát, melyet korábban Löw Tamás²⁹ özvegye, Zsuzsanna asszony ajándékozott a soproni gyülekezetnek. E bibliában olvashatjuk, hogy Pichler András egyházi³⁰ mentette ki a tűzből. A biblia 207—220. lapjai tényleg megpörkölődtek, félig vagy egyharmad részben megsemmisültek, ezek az oldalak összefüggően nem olvashatók. A biblia egy 1610-i wittenbergi kiadású Luther-biblia folio nagyságban, bőrkötésben.

Nem tudjuk pontosan, hol tárolták a könyveket a templomok elvételeét követő időkben, azt sem, hogyan menekültek meg a tűzvészből. Feltehetően a hívek,

25 Gosztola i.m. 677.

26 Payr i.m. 441.

27 Gosztola i.m. 677.

28 Payr i.m. 447—448.

29 Házi i.m. 7513. sz.

30 Házi i.m. 1030. sz. Pichler András 1681. október 13-án kelt végrendelete (Városi Ltár Lad.

P. fasc. 5 Nr. 215.) B. pontjában tizenöt császári forintot hagy az evangélikus „chorus musicus”-ra, hogy azt a lelkész az énekkar tagjai között arányosan („nach proportion”) ossza szét. A rendelkezésben tehát szó esik a soproni zene és énekkultúra egyik korai emlékééről is.

gazdagabb polgárok házába vitték, mentették, oltalmazták, gondjukat viselték, akár Pichler, az említett egyházfi. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az evangélikus hívek hitükhöz, meggyőződésükhöz mindenkor hűségesen ragaszkodtak, az ellenreformáció és minden veszély, pusztulás idején is megszakítás nélkül folyt az igehirdetés, a gyülekezet — ha a körülmények kényszerítő ereje alatt korlátozottan is — élte, gyakorolta egyházi, vallásos életét.

Haubner Máté evangélikus szuperintendens 1861 szeptemberében tartott canonica visitatiójának jegyzőkönyve³¹ tartalmazza, valószínűleg Müllner Mátyás liceumi és teológiai igazgató, könyvtáros jelentése alapján, hogy a konvent már 1708-ban külön helyiséget rendezett be a paplakban a könyvtár részére. Ennek felügyelője az idősebb lelkész volt. A könyvtár állománya folyamatosan gyarapodott. Leginkább lelkészek, tanárok, jötevő családok adakoztak a könyvtár javára. A gyülekezet könyvtára állományával nevezetes gyűjteménnyé vált. Azt „Celeberrima Bibliotheca Soproniensis”-nek mondja 1728-ban Mittuch Ádám, amikor egy arab kéziratot ajándékoz a könyvtárnak.³²

1782-ben a könyveket fel kellett vinni a padlásra, mert az új — ma is használatos — templom építése idején a könyvtárhelyiségben és a könyvtáros lelkésznek, Torkos Józsefnek lakásán tartották az istentiszteleteket. Torkos József lelkész szentelte fel az új templomot 1784. január 1-jén. A templom elkészülte után Gamauf Sámuel lelkész, Gamauf Teofil történész lelkész nagybátyja rakta ismét helyére a könyveket.³³ Az 1825. év végére elkészült az Evangélikus Líceum új épülete. Ekkor konventhatározattal a gyülekezeti könyvtárat áttelepítették a líceum épületébe, és az iskolai könyvtárral egyesítették. Az első közös könyvtáros Hetyésy László líceumi tanár volt.³⁴ Ettől kezdve a könyvtáros a konvent által kinevezett líceumi professzor volt, aki könyvtárosi munkája fejében a líceum épületében ingyen lakást kapott. A század második felében Müllner Mátyás, az iskola igazgatója és történetírója fejlesztette a könyvtárat, neki köszönhető az elég gyér ún. RMK irodalom gyarapítása értékes művekkel. Haubner vizitációja idején a könyvállomány mintegy 18 000 volt, 1938-ban 27 916 kötet.

A XVIII. század végén, a XIX. század első felében néhány jelentékeny nagyobb hagyatékból származó adomány gyarapította a könyvtárat. Pl. Oertl Gottfried soproni evangélikus lelkész és Torkos Sámuel Sopron megye táblabírája és főpénztárosa, Glosius Dániel és Toepler Ede gimnáziumi tanár hagyatékai. Az 1840-ből származó, mintegy 4000 kötetet kitevő Glosius-féle hagyatékot a könyvtár mindmáig külön gyűjteményben kezeli. Teológiai könyvek is szép számmal vannak a hagyatékban. A könyvtár nemcsak teológiai, egyházi jellegű, hanem egyéb tudományos, ismeretterjesztő könyveket, műveket is gyűjtött. Sőt ez utóbbi anyag gyarapodott nagyobb mértékben.

A líceum államosításakor a régi gyülekezeti könyvtárat ismét leválasztották, a teológiai tárgyú műveket visszaadták az egyháznak. A könyvállománynak az egyház, a gyülekezet tulajdonába való visszaadásánál felbecsülhetetlen értékű, szakzerű munkát végzett Pröhle Jenő (1909—1986), a líceum akkori igazgatója, a könyvtár vezetője,³⁵ aki a hitoktató lelkészekkel és néhány diák segítségé-

31 GyLár 6168 I. 1146. — Gypay 238. sz.

32 Az arab kézirat adományként az OSZK-ba került. Ott OSZK 6 Duod. Arab jelzet alatt található. Karner i.m. 4.

33 Gosztola i.m. 678.

34 Németh Sámuel: A soproni evangélikus líceum könyvtárának érdekességei. SSz. 1938, 289. A mai épület (Berzsenyi Gimnázium) 1894-ben épült. (Vö. Payr Sándor: Negyedik százados főiskola Sopronban. Sopron, 1907, 59. — Fabinyi Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1554—1908). In: Györfy Sándor és Hunyadi Zoltán (szerk.): A soproni líceum. Bp., 1986, 98.)

35 Vö. Környei Attila: SSz. 1988, 175—178.

Incapit epistola S. iusti se
 rmonum presbiteri r.
 Pater ambrosius in tua
 munuscula p. f. s. d. t. l.
 et suavissimas h. a. s. que
 ap. i. p. n. o. a. n. n. a. t. a. r. f. f. e. d. e. m.
 p. b. l. i. c. e. i. n. f. i. d. i. e. t. v. e. t. e. r. n. s.
 a. m. a. t. i. c. e. n. o. v. a. p. r. e. f. e. r. u. n. t.
 Veni em r. i. n. d. e. s. t. p. r. i. g. i. n. a. l. i. t. e. r. c. o. n. s. u. l. a. t. a. q. u. i.
 n. o. v. a. l. i. d. i. t. e. r. i. s. f. u. n. d. a. t. u. r. n. o. v. i. c. i. a. t. u. i. c. o. r. p. u. s.
 n. o. s. u. b. d. o. l. a. e. t. p. u. l. s. t. a. n. s. a. d. u. l. t. a. n. s. p. d. i. t. i. m. u. s.
 e. t. d. i. m. i. t. t. u. r. s. p. i. r. i. t. u. s. s. u. b. d. i. t. v. a. l. i. d. i. t. e. r. g. e. n. n. i. t. e.
 i. n. v. e. r. i. t. a. t. e. s. i. s. t. o. r. n. s. q. u. o. s. d. a. h. i. s. t. r. i. s. s. e. p. r. i. n. a. t.
 n. o. v. o. s. a. d. i. s. s. e. p. r. o. s. m. a. n. u. t. i. l. i. s. s. e. u. t. e. o. s. q. u. i.
 e. t. s. i. b. n. s. n. o. u. e. i. a. n. t. c. o. n. a. q. u. o. s. p. r. i. v. i. d. i. t. u. r. s. i. c. u. t.
 p. r. a. g. o. r. a. l. e. m. e. n. s. p. h. i. n. c. o. s. v. i. t. e. s. S. i. c. p. l. a. t. o.
 e. g. y. p. t. i. e. t. a. r. t. i. s. t. i. t. u. t. i. o. n. a. n. i. q. u. i. d. e. q. u. i. b. o. n. i. v. i. a.
 t. i. c. e. q. u. e. a. d. i. n. m. a. g. n. a. g. r. a. d. i. a. b. i. t. a. b. o. n. o.
 s. i. s. s. i. m. e. p. u. g. n. a. n. t. u. t. q. u. i. a. t. h. e. n. s. i. m. g. r. e. r. a. t.
 e. t. p. o. t. e. n. t. a. n. q. u. i. d. o. c. t. r. i. n. a. s. a. c. t. i. d. e. n. t. e. g. e. n. n. a.
 s. i. a. p. s. o. n. a. b. u. n. t. f. f. i. e. t. p. e. g. n. i. s. a. c. q. u. i. d. i. s. p. u. l. i. s.
 m. a. t. t. e. n. s. a. l. l. e. n. a. v. e. n. i. d. d. y. t. e. q. u. i. s. u. a. i. m. p. u.
 d. i. t. i. n. g. e. r. e. t. e. n. e. q. u. i. h. a. b. e. t. q. u. a. s. i. t. o. t. o. v. i. d. e.
 f. u. g. i. e. n. t. e. s. p. r. o. s. e. q. u. i. t. a. p. a. n. s. t. y. r. a. n. s. t. r. o. m.
 d. i. a. n. s. e. a. d. t. y. r. a. n. n. o. a. n. t. e. l. i. s. s. i. m. o. d. u. c. t. u. s. p. u. n. t.
 a. p. t. o. n. i. s. v. i. n. c. t. u. s. e. t. f. i. n. i. s. t. i. q. u. i. p. r. i. v. i. d. i. t. u. s.
 m. a. i. o. r. m. e. n. t. e. s. e. f. i. n. t. a. d. i. t. i. n. f. i. n. i. s. f. a. c. t. o.
 e. t. q. u. a. r. e. f. o. n. t. e. m. a. n. i. a. t. e. d. e. t. e. n. u. s. v. i. s. u. s.
 g. r. a. t. i. a. q. u. i. s. i. m. b. u. s. q. u. o. s. d. a. v. e. n. i. s. s. e. n. o. b. i. s.
 t. e. g. i. m. u. s. e. t. q. u. o. s. a. d. o. c. c. u. p. t. a. t. i. o. n. e. s. i. n. i. o.
 n. i. a. n. o. a. n. t. e. r. v. i. d. e. t. u. m. h. o. m. i. n. u. s. f. i. n. i. a. p. d. i. t.
 h. a. b. u. n. t. v. i. e. t. a. s. m. a. n. d. i. c. t. i. o. n. u. m. s. e. a. n. t. e. s. e. a. l. i. s. e.
 t. e. b. r. u. d. i. q. u. i. m. i. a. c. u. l. i. u. t. v. i. b. e. t. a. n. t. i. g. i. s. s. i.
 u. d. e. v. e. r. b. a. q. u. e. r. e. t. a. p. p. o. s. t. o. l. u. m. s. i. n. i. l. l. e.
 m. a. g. n. u. s. u. t. v. o. l. u. n. t. e. s. o. q. u. e. s. i. n. e. p. h. i. l. o. s. o. p. h. i.
 u. t. p. u. n. g. o. r. a. h. a. d. u. n. t. m. e. n. t. a. n. t. p. s. i. a. p. r. i. s. t.
 a. u. t. a. s. i. a. l. l. i. a. n. o. s. f. a. c. i. s. m. a. s. s. e. g. e. t. a. s. o. p. i.
 l. e. n. t. i. s. s. i. m. i. u. d. i. e. r. e. g. n. i. a. p. e. n. e. t. r. a. n. t. e. t.
 a. d. e. r. u. m. f. i. c. i. s. s. i. m. o. p. h. i. s. p. o. n. a. n. t. e. b. i. s. u. s.
 s. o. p. r. e. n. t. a. d. b. a. n. g. u. i. a. n. s. u. t. b. u. n. b. a. n. y.
 i. n. t. h. o. n. o. s. e. d. u. n. t. a. n. t. e. o. t. e. t. a. n. t. a. l. f. o. n. t. e.
 p. o. t. a. n. t. e. m. e. p. a. n. c. o. s. d. i. s. p. u. l. o. s. d. u. a. b. a.
 d. i. m. o. u. b. u. s. d. i. e. r. a. t. f. i. d. e. t. u. s. i. a. d. i. d. e. t. d.
 t. e. n. t. e. s. u. d. p. r. e. l. a. m. i. t. a. s. b. u. b. i. l. i. m. o. s. q. u. i.
 d. o. s. m. e. d. o. s. a. s. i. r. i. o. s. p. a. r. t. h. o. s. f. r. o. s. p. h. e. n.
 t. o. s. a. r. a. b. e. s. p. a. l. e. s. t. i. m. o. s. r. e. n. s. u. s. a. l. l. e. r. a. n.
 d. i. a. p. r. e. a. r. e. t. h. i. o. n. i. a. u. t. a. n. n. i. o. t. o. r. u. m.

signata asera
 pete et mans
 iusno ebbadi
 pdicator instr
 amos xru as
 ai aples enri
 aianissi. Enl
 vne voas aff
 andoris voce t
 enchimus ai n
 mosterus oro
 ianabus am
 ayr suspnans
O si ipan
 sonance v
 tale nel quod
 q. adde tunc et
 p. p. p. d. d. d. d.
 laudabile q. r.
 p. d. n. a. m. u. s. a. l. o.
 t. r. a. s. i. a. n. t. a. s.
 d. i. t. e. e. s. t. t. o. t. i. q.
 i. n. d. e. s. g. r. a. d. i.
 g. r. a. t. e. u. t. a. r. m. a.
 o. p. a. n. t. e. i. n. m. a.
 p. u. n. t. s. i. p. o. t. e. n. t. a.
 i. l. l. i. c. o. g. i. t. a. t. i. o. n. i.
 a. l. l. i. a. n. d. i. e. e. t. o.
 t. a. p. p. u. n. a. n. t. e. s. o.
 i. p. o. e. t. p. a. t. i. s. i.
 t. h. i. m. o. t. i. o. n. i. s. i. v.
 e. n. d. i. t. u. r. e. t. h. o. i.
 g. l. i. g. a. t. g. r. a. y. e.
 m. a. n. u. s. p. r. i. v. i.
 v. i. t. e. s. e. p. i. q. u. e.
 e. n. t. a. q. u. i. n. o. e. l.
 m. a. n. u. t. q. u. i. p. r. i.
 p. o. t. e. n. s. s. e. e. c. h. o.
 t. e. s. v. e. n. i. e. s. a. t.
 v. a. s. t. e. t. q. u. i. e.
 e. t. i. n. n. o. t. e. t. s. i. d.
 p. h. e. t. a. m. i. n. i. s. p.
 t. o. r. o. g. a. n. t. s. i. c. e.
 d. o. t. u. s. o. f. f. i. m. i. n. i.
 d. e. n. t. i. o. n. i. o. l. e. g. y.
 a. n. n. a. n. t. u. r. e. t. f. e.
 v. i. d. i. t. u. s. q. u. i. e. r. u. n. t.

4. A „Veronai biblia” első lapja

vel szállította át a gyülekezet által biztosított szobába a konventkönyvtár megőrzendő anyagát. A könyvek aztán változatos raktározási helyek után (sekrestye, egyházi lakása, toronyszoba, templomi karzat) végre 1974-ben kerültek végleges, mai rendezett helyükre. E hely biztosítását (Templom u. 10. sz. I. em.) a gyülekezet, a külföldre távozott, vagy kitelepített hittestvérek áldozata, jelentős anyagi támogatása tette lehetővé. A gyülekezeti tagok, fiatalok, idősek egyaránt sok önkéntes munkát végeztek a könyvtár méltó elhelyezéséért. A munkálatoikat Rusznyák Ferenc igazgató lelkész irányította. A rendezési munkákat a könyvek feltáráásával, leírásával, rendszerezésével továbbfolytatta Goszola László lelkész, könyvtáros, aki nehéz körülmények között példás szorgalommal, szakértelemmel és áldozatkészséggel szolgálta a gyülekezeti könyvtár ügyét, és tudományos munkája delén, telve tervekkel 1980. november 28-án elhunyt.

1974. november 11-én kelt leiratával a Kulturális Minisztérium az Országos Széchényi Könyvtár javaslatára a gyülekezeti könyvtárat muzeális értékű, védett gyűjteménnyé nyilvánította. Hasonló védetté nyilvánítást nyert a gyülekezeti levéltár is.

4. A könyvtár történetének vázlatos ismertetése után szólunk kell értékes állományáról is. A gyülekezeti könyvtárban hozzávetőlegesen hatezer kötetet őrzünk: az 1896-ban összeállított nyomtatott könyvjegyzék és ennek 1907-ben megjelent pótfüzete alapján tájékozódhatunk.³⁶ A jegyzék a teológiai tárgyú műveket hat csoportba sorolja: *La*: Bibliák; *Lb*: Bibliai tudományok; *Lc*: Történeti teológia; *Ld*: Rendszeres teológia; *Le*: Gyakorlati teológia; *Lf*: Teológiai enciklopédia, vegyes munkák, folyóiratok.

Mindenekelőtt a könyvtár kéziratgyűjteményéből kell megemlítenünk két bibliát. *La 1* jelzettel a legrégebb az ún. veronai biblia (Biblia Latina: 3. és 4. kép) 1394-ben másolta egy Benes nevű ferences szerzetes, befejezte Parwiny Mátyás. Az ívrét nagyságú, 481 kecskebőr hártýából álló biblia ma is ragyogó színekkel, ékes iniciálékkal díszített, kötését mélynyomású mintákkal ékesített fátáblák alkotják.³⁷ Az *La 2* jelzetű német biblia ún. Biblia Compendiata, német nyelvű, ívrét papíron írt, gyönyörű iniciálékkal és lapszéli indás festéssel díszített kötet.³⁸ A Magyar Történelmi Társulat könyvtári bizottsága külön is megemlékezik a két értékes kéziratú könyvről.³⁹

A könyvtár nagy értékei az ún. ősnymtatványok, inkunabulák (1500 előtt megjelent nyomtatványok). Huszonhét ősnymtatványa van a gyűjteménynek. A legrégebbi a „Biblia aurea. Ulm, 1476” (*La 61*).⁴⁰ Neves inkunabula az ún. „Nürn-

³⁶ A Soproni Ág. Hitv. Evangélikus Líceum könyvtárának jegyzéke. I—II. k. Sopron, 1896; A Soproni Ág. Hitv. Ev. Líc. könyvtárának pótfüzete. Gyarapodás 1896—1907. Sopron, 1907.

³⁷ A Veronai biblia kolofonja: „Anno incarnationis domini millesimo trecentesimo nonagesimo quarto Comparata est hec byblya per pauperem virum dictum Benessium tunc percunctum in Verona . . . finita autem et completa est per manus Mathye Parwiny . . .”

³⁸ A Biblia Compendiata kolofonja: „Das Puch ist volbracht mit hilff Gottis des almechtigen vnd mit der hilff der himmel kunigin Marie etc. am montag nach Assumptionis Marie Anno etc. Quadragesimo quinto per Johannem Lessewicz de Legenicz in Rannigdorff hora vesperarum.”

³⁹ A Magyar Történelmi Társulat 1883. évi aug. 22—27-i vidéki kirándulása Sopron városába és Sopron vármegyébe. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1883, 85—87.

⁴⁰ Az inkunabulum nyomdása Johann Zaina, aki a művet ugyancsak Ulmban már 1475-ben is kiadta. A Biblia aureának ez a kiadása hazánkban csak Esztergomban található Sopronon kívül. A könyvnek Magyarországon ötféle latin és német kiadása van (Sajó G.—Soltész E.: Catalogus incunabulorum . . . Bp., 1970, 2901 sz.). A könyvtárunkban található példányt Preierer György, a Szt. Mihály templom egyik javadalmas papja, nagy könyvgyűjtő hagyatékából más könyvekkel együtt soproni papok vásárolták meg. Ilyen úton juthatott az evangélikus gyülekezet könyvtárába. Vö. Mollay Károly: Többnyelvűség a középkori Sopronban. II. Latin nyelv (1451—1549). SSz. 1968, 49.

also das alle sinng wurden volbracht die lucas schreybt in dem buch actus apostolorum. dar nach zu se letzten gab paulus ein beschließung end ein vollendung mit seiner predig desselben buchs. Wan den selbe der herz erwelt hat. Dar nach als er lang her gestyrtten. wider die anseh tung des leybs. Vñ wievol das ist. dz es nütz wer den. die so gen lesen. vñ die got den herze suchen. dz wir se selben herze besunderlich mer vñ mer beschreiben. Jedoch so wayß ich dz der ackerman der so arbeyt des ersten soll essen vñ seinen fruchten. vñ darumb habē wir vermuden offentlich fürwitzigkeit dz wir nit erschen wir den. zecerzigen den dy got wöllen. auch se wö len got offenbarn. die in verschynen.

Ein ander vorrede

Was i se tagen hero dis des künigs iudee ein priester mit name zacharias. Von dem geschlecht abia. vñ sei eawerb von den tocht tern aaron. vñ ir nam was elizabeth. Wan beyd warn sie gerecht vor got sie giengen in allen gerechtigteten. vñ in den geböten des herren ou

Winn vil habē sich geflyssen zworden die rede der ding. die so sind erfüllt an uns Als uns die gegeben habe. Dy auch sy haben gesehen. vñ sind gewesen diener der predig. Ist auch mir gesehen wordē. der ich stoffigliche von anfang alle ding begriffen hab dñdenlich zeschreyben. dir du allerliebster Theophile. Das du erkennest die warheit. der wort. von den du bist geleert.

Die hebt an das buch fu ce des euangelisten.

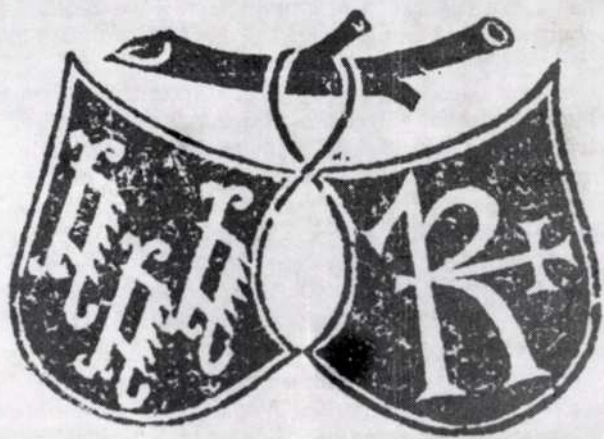
Das erste Capitel. wy der engel zacharie erschyn. Zacharias de engel nit glaubet. vñ darun ersnimet. Wy maria vñ de engel gegrüst ward. vñ auß vermanung des eu gels elizabeth heisucht. vñ grüßet. vñ wy eliza beth gepare. vñ zacharie sei müd cröffent ward

flag. vñ sie hetten keinen sun. darumb dz eliza beth was emberhaftig. vñ beyde warn sie eber/ gangen in iren tagen. Vñ es geschah als bē au cher zacharias die priesterschaft in d ordnung seims amptes vor got. er gieng auß nach se lobē das er legt das binnend opfer. vñ gieng in se tempel des herze. vñ alle meng des volks wz aufwendig bettend zu der stund des binnend/ den opfers. Vnd der engel des herren erschyn im. stehend zu der gerechten des altars des wey/

bergi Biblia". Luther születési évében, 1483-ban nyomtatta Coburger Antonius (Biblia deutsch mit illum. Holzschnitten. Nurnb. bei Ant. Coburger 1483; *La 5a*). Kiemelkedő remekművé teszik a gondosan kézzel festett fametszetek, 109 van belőlük (5. kép). E metszetek a Quendel-család kliséiről készültek. A Quendel-család később Serpiliusra változtatta nevét, közülük két soproni evangélikus lelkész származott: Serpilius Keresztély (1672—1714) és Serpilius Sámuel (1677—

Omeliarū opus egregium : plurimoz sanctorum aliorum ve famosissimoz doctoroz : super euangelijs de tempore ⁊ sanctis: quibusdā eorundem annexis sermonib): factore Nicolao Kessler: in inclyta Basiliensiū vrbe impressum. Anno incarnatiōis dñice: Millesimo q̄dringentesimo nonagesimo octio. ꝑ die kal. octobris Finit feliciter.

6. A „Homeliarius doctorum” c. ösnyomtatvány (1493) kolofonja

1749).⁴¹ Színes fametszeteiről nevezetes még az *Ld 82* jelzetű „Der teutsch Belial, Augsburg, 1494” című könyv, Hanns Schösperger nyomdászmaster műve. Az *Ld 81* jelzetű „Malleus maleficarum, 1487” című, a boszorkányperek inkvizíciós eljárásánál szolgált iránymutatóul. Könyvművészeti remeknek mondható az *La 101* jelzetű „Biblia latina. Bas lileae, 1495” című, nyolcadrét alakú könyv: gyönyörű, szabályos, apró betűi, színes, ma is ragyogó piros,

⁴¹ Gosztola i.m. 680.

kék, zöld iniciáléi szövegközi betűi csodálatba ejtenek. Immár csak felsorolás-szerűen megemlítünk még néhány nevezetes példát:⁴²

La 6 Biblia latina. Basileae, 1487. Nikolai Kessler szépen díszített nyomdászati terméke.

La 7 Biblia latina. Basileae, 1491. Szintén N. Kessler műve.

Lc 9 Historiae Lombardicae opus cum legendis. Norinbergae, 1478.⁴³

Lc 238 Jacobus de Voragine: Legenda aurea (Ulm) 1480.

Le 4 Sermones Dormi Secure (Reutlingen, 1484.)⁴⁴

Le 6 Sermones Thesauri novi . . . Argentinae, 1493.

Le 7 Homeliarius doctorum. Basileae, 1493. Nikolai Kessler nyomdász neve a kolophonban (6. kép).

A könyvtár értékei közé tartoznak az unikumok, könyvritkaságok, egyetlen példányok is. Ilyen unikumok a gyűjteményben:

Le 287 Ez Evangéliumok és az Epistolák. Mellyeket esztendőök által szoktak az Keresztyéneknek Gyülekezeteibe olvasni és hirdetni. Nyomtatot Kereszturat Farkas Imre által anno MDCXIII.

Le 495 Vigasztalással teljes praedicatio az özvegségnek sanyarú állapottyáról. Irrattot Cassai András újfalusi ecclesiának praedicatora által. Anno MDCXLIII.⁴⁵ (7. kép).

Le 643 Evangéliomos könyv. Csepregen 1631. Farkas Imre által. — Evangéliumi részleteket tartalmaz a hozzátartozó imádságokkal. Szép metszetekkel díszített könyv.

Az *La*-csoport foglalja magában a könyvtár értékes bibliagyűjteményét. Háromszáznál több bibliánk van. Az említett kézirat és önyomtatvány bibliákon kívül sok neves szentíráskiadás érdemelne említést. Különösen a XVI. és XVII. századi, részben művészi fametszetekkel, grafikákkal, színes metszetekkel díszített bibliák emelendők ki (zárójelben a jelzetük). Ilyenek pl. Novum testamentum latinum. Erasmus. Basileae, 1521 (180) és Novum test. Erasmus. Basileae, 1523 (181); Das Neue Testament mit Holzschnitten. Augsburg, 1527. Ívrét nagyságú szépen illusztrált biblia (48) (8. kép); Emser Jeromos Újtestamentum fordítása (Köln, 1529), melyben a fordító „kijavítja” a „Lutheri eretnekségeket” (50); Biblia, d.i. die ganze H. Schrift, deutsch v. Mart. Luther, Wittenberg, 1541. A teljes Luther-biblia 2. kiadása (20), Die Propheten (9. kép), Apocrypho und das Neue Test. (10. kép) v. M. Luther. Wittemb. 1540. Egy kötetben 3 rész 3 címlappal (44); Neues Test. M. Luthers mit den Summarien M. V. Ditrichs. Wittemb. 1575, az egyik legrégebb „magyarázatos” Luther-biblia kiadás (85).

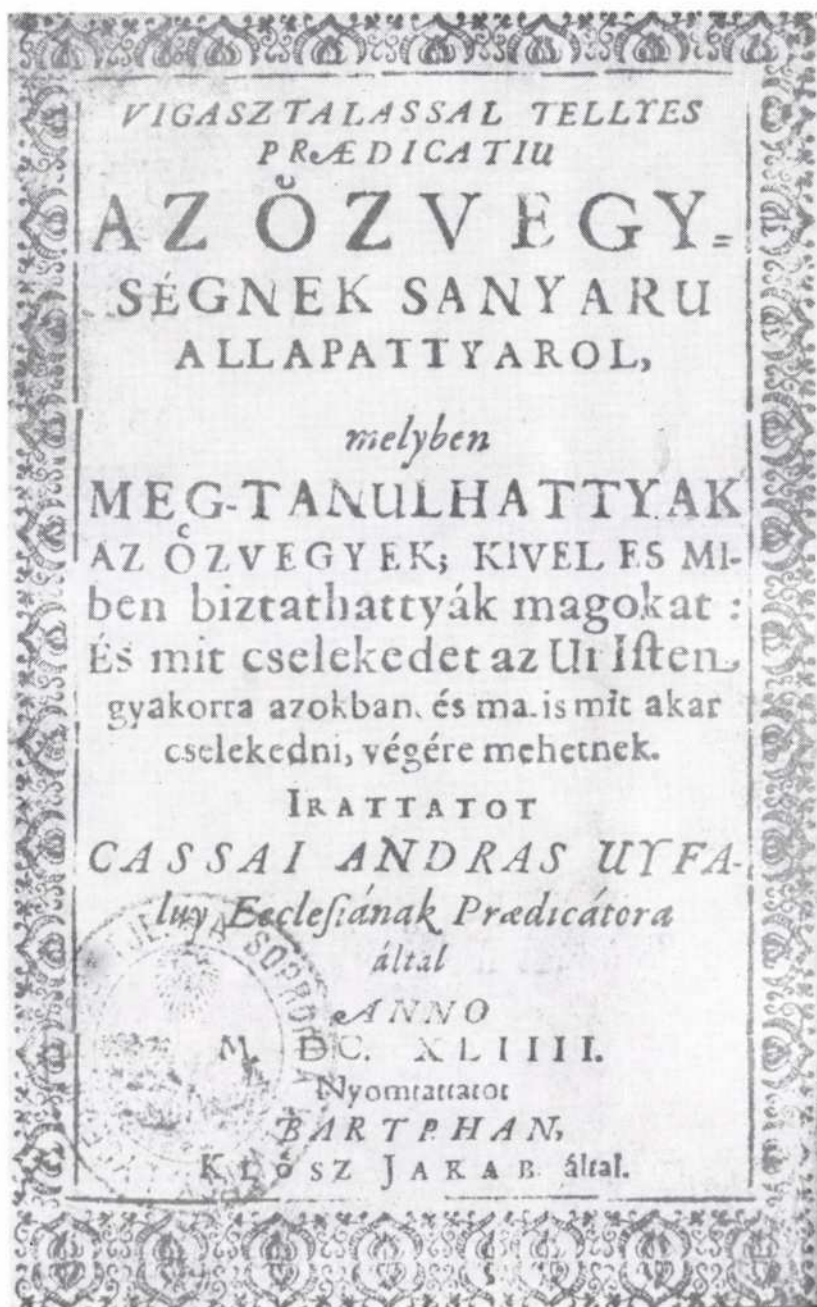
Magyar bibliafordítások példajaként álljon itt Káldi György műve (Bécs, 1626; 41, 41a), Torkos András győri lelkész Újtestamentum fordítása (Wittenberg 1736; 210). Torkos András fia, Torkos József neves soproni lelképásztor idején épült a soproni evangélikus templom. Édesapja fordításához irodalomtörté-

42 Részletesen l. Németh Sámuel i.m. SSz., 1938, 293–296.

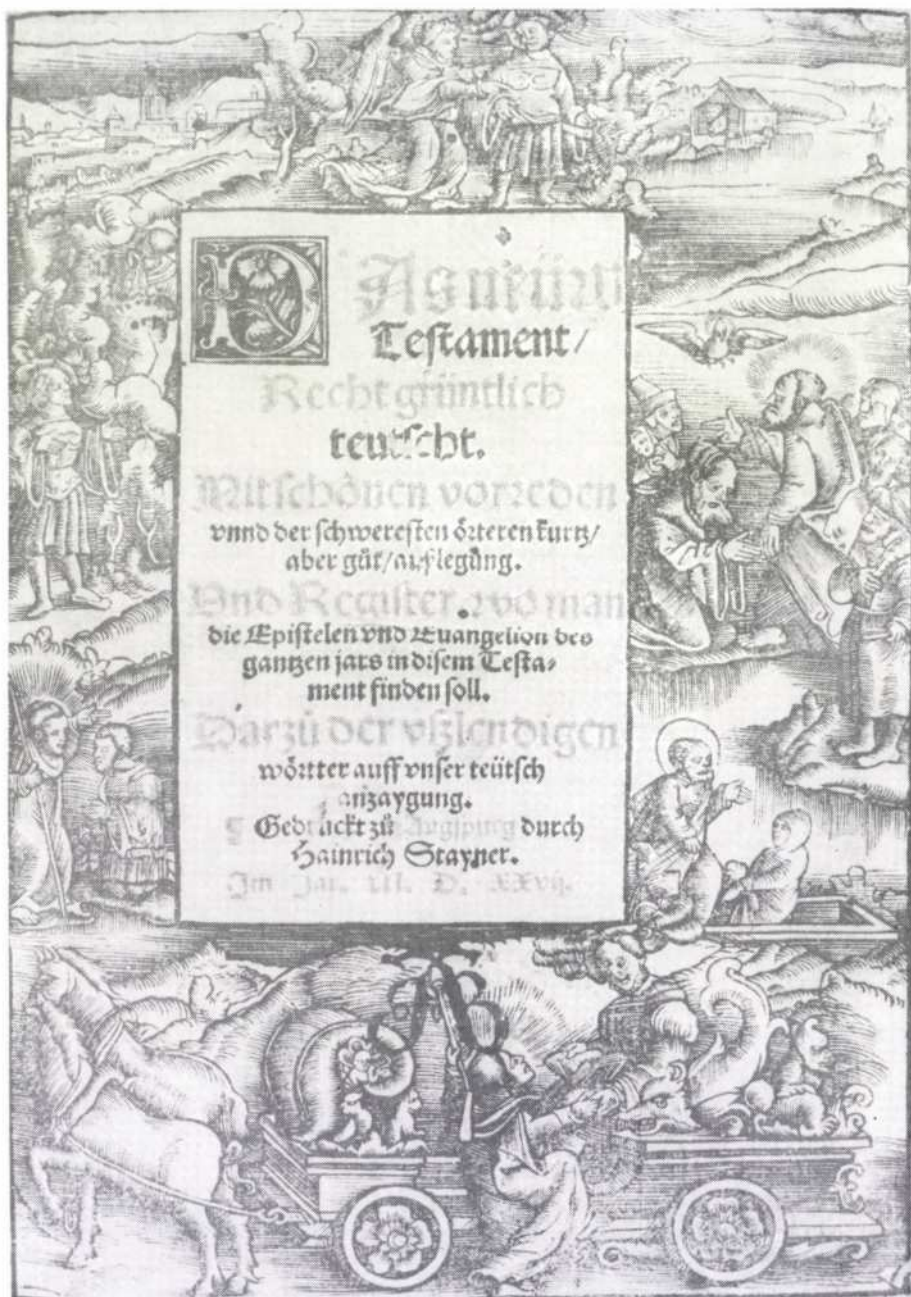
43 Mollay is említi i.h. 53.

44 A mű — Johannes von Werden (1400–1437) német ferences híres vasárnapi prédikáció-gyűjteménye — Schwartz Balázs soproni javadalmas pap hagyatékából került az evangélikus gyülekezet könyvtárába. Mollay i.h. 54–55.

45 Pröhle Jenő megjegyzi, hogy Szabó Károly RMK I. kötetében a könyvtári példányban a könyv leírása mellett Müllner Mátyás, a liceum igazgatója és történetírója ceruzával írt sora olvasható: „néhai Bachich Páltól kunyoráltam el.” Pröhle így folytatja: „Ha (Müllner M.) komoly, szakállas arcképre pillantunk, el sem hisszük, hogy le tudott írni ilyen szót, mint „elkunyorálni” (Pröhle J.: A soproni Berzsenyi Gimnázium — volt Evangélikus Liceum — könyvtára. Gépelt kézirat az iskola 400. évfordulója alkalmából. 1957, 3.).

7. Unikum: Cassai András hitbuzgalmi műve (1643)

8. Az Újtestamentum német fordítása (1527)

9. Luther Márton bibliafordítása (1540)

neti érdekességű és értékű előszót írt, melyben először vázolja fel, értékeli az addig megjelent magyar bibliafordításokat ill. azok történetét. Sajnos az 1590-es „Vizsolyi Biblia”, Károli Gáspár műve, a könyvtár páncélszekrényében más értékekkel együtt a második világháború idején elpusztult.

Lb-jelzettel a bibliai tudományok tárgykörét jelölték. Sokszáz tudós kötetből példaképp emelünk csak ki néhányat. Aquinoi Tamás Pál apostol leveleinek kommentárjai (92). A neves reformátorok közül elsősorban Luther műveit említjük: Epistel s. Petri. Wittenb. 1523; Evang. Johannis. Wittenberg, 1539 (189). Der 110-te Psalm. Wittenb. 1539 (188); Auslegung der Episteln u. Evang. von Advent bis Ostern. 1544 (32). Más reformátorok könyveiből is néhányat mutatóba: Bugenhagen J.: Psalter verdeutscht. Basel. 1526 (57); Bugenhagen: Comment. in Jeremiam. Vitteb. 1546 (221) és Jonas propheta expositus. Vitteb. 1550 (634); Calvin J.: Comment. in evang. Joannis et acta apost. 1553—60 (35); Melanchthon Ph.: Comment. in Danielelem. 1543 (679) és Adnotationes in epist. ad Romanos et Corinthios. 1524 (680); Oecolampadii Epist. Joannis. Norimb. 1524 (622); Zwingli H.: Annotationes in historiam evangelicam et in aliquot epistolas Pauli. Tiguri. 1539 (34). És számos, a biblia szinte minden könyvét felölelő írásmagyarázat, kommentár, bibliai szótárak, a bibliai nyelvek szótárjai, nyelvtanai stb. találhatók ebben a csoportban. A XVII—XIX. századig növekvő számban találunk könyveket a bibliai tudományok tárgykörében.

Az *Lc* a történeti teológiai művek csoportjele. Itt hitvallási iratokat: Az Ágostai hitvallás és apológiája első és későbbi kiadásait, azok magyarázatait, a Schmalkaldeni cikkeket és más hitvallási iratokat, neves egyházatyák könyveit találjuk, pl. Ambrosius milánói püspök és Augustinus műveit több kötetben, Beda Venerabilis írásait, Bonaventura Szt. Ferenc legendáját stb. valamint a magyar Temesvári Pelbárt „Pomerium sermonum. 1516.” c. művét (26). A reformáció ismert képviselőinek munkái közül Justus Jonas: Welche die rechte und falsche Kirche sei c. művét említjük meg. Melanchton munkáinak gyűjteményes kiadása négy kötetben is itt található (68). A hitviták iratai is idetartoznak. Pl. „Bulla contra errores M. Lutheri. Romae, 1520 (66); Baronius Caesar „Annales ecclesiastici” c. egyháztörténeti kötetei (72) és Flacius „Centuriae Magdeburgicae” (71, 71a). Megvan a tridenti zsinat kánonjainak első hivatalos kiadása, e zsinat a katolikus egyház újkori történetének alapjait rakta le (Concilii tridentini canones et decreta. Romae, 1564; 51). Vele kapcsolatos a híres protestáns vitairat: Chemnitz, Martin: Examen, d.i. Erörterung des Tridentischen Concilii. Frankf. 1576 (*Ld* 6), ill. Examen concilii tridentini. Frankof. 1747 (*Ld* 7). Neves korábbi kiadvány Erasmus, R. „De libero arbitrio. Viennae, 1525.” című műve. A későbbi vitairatok közül egy Pázmány Péter ellenes irat érdemel említést: Zvonarits Péter és Sármelléki Nagy Benedek „Pázmány Péter pironságai. Keresztur, 1615” (285). Érdekességként kell idéznünk Blondell Dávid református teológus művét „De Joanna papissa anacrisis. Amstelod. 1657” címmel (480), melyben a szerző meggyőző történeti érveléssel cáfolja meg a középkorban elterjedt legendát egy állítólagos női pápáról.⁵⁶ A történeti teológiai művek tárgykörébe tartoznak a német pietizmus alapművei, valamint szép számmal egyház- és vallástörténeti munkák, egyháztörténeti lexikonok stb. A XVII—XIX. századból pl. Ribini János „Memorabilis ecclesiae A. C. in Hungaria. Posonii, 1787, 1—2. k.” (660) vagy Zsilinszky Mihály egyháztörténeti munkái az 1890-es évekből említhetők meg. Súlyos vesztesége a könyvtárnak, hogy Sopron város követé-

nek az 1681-i országgyűlésen készített kéziratos naplója (Diarium diaetae anni 1681; *Lc 1* jelzettel) 1945-ben elveszett.⁴⁷

A rendszeres teológia tárgykörébe tartozó könyveket az *Ld* jelzet alatt találjuk. A köteteknek mindenkor nagy szerepük volt a Líceum keretében folyó lelkésznevelés segítésében. Itt sorakoznak Luther és Melancthon teológiai elméleti művei, Calvin alapvető hittani és hitvitázó iratai, Erasmus teológiai értekezései. Több kiadásban szerepelnek Beza, Th. (1554, 1586, 1588) és Kempis T. (1660—1818) művei. A pietizmus jeles képviselője, a hallei Franke könyveiből is található itt. Értékes darabja a gyűjteménynek Pázmány Péter Hodegus. Posonii, 1637. című teológiai műve, valamint Faludi Ferenc írásai („Nemes ember”, „Nemes asszony”, „Nemes úrfi” Nagyszombat 1748—1771 között; 316, 317). Külön említést érdemel Ribini János tudós liceumi tanár könyve: „Compendium theologiae dogm. et theologia revelata dogmatica. Sopronii 1754, 1—2. k. (233). A líceumi teológiai fakultáson tankönyvként használták az evangélikus lelkészjelöltek. Múzeumi gyűjteményünkben is kiállítottuk a művet.

Az *Le*-jelzet alatt a gyakorlati teológiai könyveket őrizzük. Rendkívül kiterjedt csoport: ágendák (szertartáskönyvek), imádságos könyvek, breviriámok (1515—1735 között), prédikációs kötetek, énekeskönyvek tekintélyes sorozata, ún. hiteősítő irodalom és egyházi rendtartások (Kirchenordnung) találhatóak itt. A pietizmus korára jellemző címetek viselő magyar könyveket említhetünk példának szemléltetésül: Aách Mihály: Boldog halál szekere. Lőcse, 1708 (289); Aách Mihály: Lelki aranylánc. Pest. 1759 (290); Szőnyi Benjamin: Szentek hegedűje. Idvességes új énekek. Buda. 1785 (656); Torkos András: Engesztelő áldozat. Lipsiae, 1764 (646); Gradual, Új zengedező mennyei kar. Sopron. 1784 (655). Ebbe a csoportba gyűjtötték egybe a keresztyén nevelés kérdéseivel foglalkozó műveket is.

Az *Lf*-jelzetű csoport a legvegyesebb. Ide az ún. teológiai enciklopédia tárgyában megjelent köteteket sorolták. De a fenti tárgykörökbe be nem osztható vegyes tartalmú vallásos tárgyú, egyházi kiadású könyvek is itt találhatóak. Itt helyezték el végül a legnevesebb, forrásértékű folyóiratokat is, gyakran évfolyamonként egybekötve.

Bár a jelzetek alatt tárgyalt csoportokban felelmegettük, külön hangsúlyt kell helyezni Luther Márton műveire. Gazdag, kiterjedt gyűjteményünk van belőlük. Itt a fentebb már említettek kiegészítéseképpen csak két megállapítást kell tennünk. Külön kiemelendő, hogy Luther összes műveinek korai kiadásai az érdeklődők rendelkezésére állnak könyvtárunkban:

- a wittenbergi latin kiadás 7 kötetben 1545-től;
- a német nyelvű kiadás 12 kötetben 1567-től;
- a jénai latin kiadás 4 kötetben 1564-től;
- a jénai német kiadás 9 kötetben 1564-től.

A második megjegyzésünk: az emlegetett katalógus *Lc 164—183* jelzete alatt szerepel Luther kisebb írásainak sorozata (Luthers kleinere Schriften) 20 kötetben. Ezekben a kötetekben dr. Karner Károly professzor sok korai vagy éppen első nyomtatásban megjelent Luther művet tudott azonosítani. Összesen 114 címet, több mint 200 példánvt. Rendkívüli értékek Luther egyes iratainak egykorú, több esetben első kiadásai. Karner két unikumot is talált köztük.⁴⁸

47 Karner i.m. 8.

48 Gosztola i.m. 680; Karner Károly: Eine Sammlung von Erst- und Frühdrucken aus der Reformationszeit. Theol. Literaturzeitung 97. Jahrg. 1972, Nr. 1; Karner K.: Zwei unbekannte Drucke von Lutherschriften in Sopron. Magyar Könyvszemle (1968) 84. évf., 262—263.

5. Még egy kiadványról kell megemlékeznünk. Egy soproni orvos, Szigeti Frankovith Gergely 1585-ben nyomtatott könyvéről: „Hasznos és fölötte ziksegős könyv, amelyben sok rendbeli betegségek ellen való orvosságok vannak.” Időrendben ez a második magyar orvosi könyv.⁴⁹ A könyvtár tulajdonában volt egy kevésbé jelentős teológiai könyv, melynek viszont nagyon szép kötése volt. Borsá Gedeon, az OSZK tudományos főmunkatársa 1956-ban megállapította, hogy a kötés a neves németújvári (ma: Güssing Burgenlandban) nyomdász és könyvkötőmester, Manlius János munkája. Borsá Gedeon a helyi gyülekezeti vezetőség hozzájárulásával megvizsgálta, az OSZK restaurátorműhelyében felbontatta a kötést, és belőle Manlius egy korábbi nyomtatványának ívei kerültek elő. Ez a nyomtatvány Frankovith Gergely műve volt. Az 1588. évi 2. kiadás ismeretes volt, most az 1. kiadás néhány lapja is előkerült, a könyvtár pedig egy különlegesen értékes nyomtatvánnyal lett gazdagabb.⁵⁰

Nem lenne teljes a gyülekezeti könyvtár állományának ismertetése, ha nemoznánk néhány mondatot a kottatárról. A könyvtári hangjegytár gazdag gyűjteménye az elmúlt két-harmadfél évszázad zenéjének. Az első templomtól kezdve a gyülekezetnek mindig volt orgonája, azt időről időre fejlesztette, átépítette vagy újat építtetett. A templomi muzsikálás (orgonaművek, psalmusok, kantáták stb.) már a korai időktől szokásos volt az egyházközségben. Neves kántorok, orgonisták, mint Rauch András (1592—1656), az első soproni zeneszerző, Wohlmuth János (1686—1720), az első magyar zongoraiskola (Virginálkönyv) összeállítója, szerzője, maguk is alkottak zenét, s igyekeztek színvonalas zenei életet teremteni a gyülekezetben. Az 1700-as évek második felében tovább gazdagodott a zenei gyakorlat, mikor megszólaltak és gyakori előadásra kerültek a német Stolzenberg művei. Christoph Stolzenberg 1714—1764-ig a regensburgi evangélikus gimnázium tanára és a gyülekezet zeneigazgatója volt. Bachhoz hasonlóan ő is kantátasorozatot komponált. A sok Stolzenberg-műből 114, nagyrészt kantáta, másolatban, — talán eredetiben — maig is megvan az evangélikus gyülekezeti könyvtárban. Knogler Dániel,⁵¹ a gyülekezet 52 éven át volt orgonistája és kántora Regensburgban végzett zenei tanulmányokat, és Sopronba kerülvén Stolzenberg műveit repertoár-darabjai közé vette fel. A gyülekezet kottatárában még vagy száz névtelen, kantáta jellegű mű található, ezek Knogler kántorsága alatt előadásra kerültek és erősen mutatják Regensburg, de elsősorban Stolzenberg hatását.⁵²

A könyvtárnak gazdagnak mondható folyóiratgyűjteménye is van. Folyóiratokat mind a könyvtárban, mind a levéltárban őrzünk. A folyóiratok túlnyomó része magyar, ill. német nyelvű és teológiai tárgyú, vagy legalábbis egyházi kiadású. Tekintélyes részük kemény kötésbe kötve áll a polcokon, de sok a kötetlen, csomókba összefűzött, összekötözött, nagyrészt nem teljes sorozat is. A folyóiratok kisebb részben kerültek megrendelés, előfizetés útján a

⁴⁹ Az első orvosi könyv 1577-ből való. Vö. Varjas Béla: XVI. századi orvosi könyv. Kolozsvár, 1943. A Frankovith műből — a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának példányából — részletek jelentek meg Házi Jenő—Augusztinovicz Elemér: Sopron a régi magyar irodalomban. Bp., 1937. c. könyvecskéjében.

⁵⁰ Gosztola i.m. 681; Borsá Gedeon: Frankovith Gergely. Magyar Orvostud. Közlemények III. 1936. 136—148; Borsá Gedeon: Neu entdeckte Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die auf dem Gebiet des heutigen Burgenlandes hergestellt wurden. In: Festschrift für Karl Semmelweis. Eisenstadt, 1981, 23, 33 (Burgenländische Forschungen Sonderheft VI.).

⁵¹ Házi i.m. 2602. sz.

⁵² Bárdos Kornél: Sopron zenéje a 16—18. században. Bp., 1984, 111—112. A művek hangjegypéldás felsorolása ugyanítt 509—535.

10. Luther Márton bibliafordítása (1540)

könyvtárba. Állományuk többségében a lelkészek, egyházi emberek, tanárok által adott, hagyományozott, vagy a régi iskolák hajdani tulajdonát képező anyagból gyűlt össze. Tartalmi szempontból a folyóiratok megoszlanak a maguk elé tűzött cél és az olvasók különböző körei szerint.

A teológiai szaklapokból a lelkészek gyarapíthatták hittudományi felkészültségüket, megismerkedhettek a szakirodalom kiadványaival. Ilyen folyóiratok pl. a Lelkipásztor, a Teológiai Szaklap, Teológiai Szemle, Diakónia, Evangélikus Teológia, vagy német folyóiratok, mint a Deutsches Pfarrerberblatt, Lutherische Kirche in der Welt, Lutherische Monatshefte, Pastoralblätter, Theologische Literaturzeitung, Theologische Zeitschrift stb. A folyóiratok mind e századbeliek, tekintélyes részük az utóbbi 30—40 év terméke.

A vallásos szemlék elsősorban a népszerű teológiai kérdések, az egyházi ismeretterjesztő és szépirodalom iránt érdeklődő olvasók igényeit szolgálják. Ilyenek pl. a Keresztyén Igazság, a Magyar Protestánsok Lapja, Protestáns Szemle, Der Christenbote, Allgemeine Evangelische Lutherische Kirchenzeitung stb.

Az egyházi munka különböző területein dolgozók részére is rendelkezésre állnak folyóiratok. Pl. Missziói Lapok, Belmisszió, Élő Víz, Gyámintézet, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Protestáns Tanügyi Szemle, Evangélikus Egyház és Iskola, Evangélikus Népiskola, — Herrnhuter Arbeit, Ökonomische Morgenfeier stb.

Külön csoportba sorolhatók az egyházi híradó szerepét betöltő, népszerű vallásos lapok, kalendáriumok, mint pl. az Új Harangszó, Evangélikus Családi Lap, Evangélikus Egyházi Élet, Evangélikusok Lapja, Evangélikus Élet; Lutherische Rundschau, Glaube und Heimat, Oedenburger Christliches Tagblatt; Luther-naptárak, Evangélikus Naptárak, Christlicher Hauskalender stb. De napilapok, szaklapok, szemlék is találhatók a folyóiratgyűjteményben, mint pl. Magyar Szemle, Soproni Szemle, Tudományos Gyűjtemény régi számai; soproni politikai napilapok, a Soproni Vörös Újság számai is (1919. ápr.—augusztus) stb.

A magyar és német egyházi folyóiratokon kívül más nyelvű irodalom is került az őrzött anyagba, pl. The Bible Translator és Teologinen Aikakarskirja.

6. A múzeum a gyülekezet gyűjteményének harmadik része. 1981-ben szervezték. A múzeum kialakításának előzményeként meg kell emlékeznünk két nagyszerű kiállításról.

Az egyik, a Ruzsnyák Ferenc igazgató lelkész vezetésével szervezett, rendezett jubileumi kiállítás a gyülekezet fennállásának 400. évfordulója emlékére 1965-ben: ez a könyvtár és levéltár, valamint a gyülekezeti kincstár legszebb, legértékesebb darabjait mutatta be. A Szt. György utcai gyülekezeti termet jól kihasználva gyönyörű illusztrált könyvanyag (a kéziratos Veronai biblia, ösnyomatványok színes iniciálékkal, metszetekkel, a könyvtár legszebb kötetei, Luther és a reformátorok művei, más, későbbi nyomtatványok), kegyszerek, díszes oltárterítők, kézimunkák, festmények, minden, mintegy keresztmetszetben mutatta a gyülekezet történetét, életét.

A másik kiállítást Gosztola László könyvtáros-lelkész rendezte 1980-ban az Ágostai Hitvallás 450. évfordulójára. Néhány művészeti alkotás (kép, metszet, érem) mellett zömmel a könyvtár értékes anyagára támaszkodva mutatta be a kiállítás a kort, a Hitvallás kiadását kísérő pro és kontra irodalmat. A kiállítás a Templom utca 10. sz. alatti gyülekezeti teremben volt látható.

A múzeum szervezésének elgondolása tulajdonképpen úgy született, hogy 1979-ben dr. Fabinyi Tibor teológiai egyháztörténész professzor és Péter Márta

művészettörténész rendezésében Budapesten a Deák-téri templom mellett megnyílt az Evangélikus Országos Múzeum (EOM). A kiállítás országos szinten mutatja be a magyar evangélikusság öt évszázadát, felhíva a látogatók figyelmét, hogy a magyar lutheránusok élete az egész ország életének is része volt, a gyülekezetek kimagasló egyéniségeket adtak mindenkor az ország kulturális, művészeti, politikai életének. A múzeum szűk keretei fölé növe tartalmas áttekinthetést ad az evangélikus egyházművészet gazdagságáról, magas színvonaláról.

Az EOM létrejötte, megnyitása megindította a nagy és értékes könyv- és levéltári anyagban bővelkedő soproni gyülekezet törekvését, hogy múzeum szervezésével gyűjteménye állományát változó összeállításban bemutathassa. Kapóra jött, hogy az 1975—81. években az Országos Műemléki Felügyelőség közreműködésével teljesen felújították a Templom u. 12. sz. egyházi épületet. E ház utcai első emeletén, a lelkészlakás mellett három szobát egyházi múzeum céljára adtak át. Az EOM szívesen fogadta el vidéki részlegének a városunkban megalakuló új múzeumot, így létrejött az EOM Soproni Gyűjteménye, a soproni gyülekezeti gyűjtemény harmadik tagja, a múzeum (11. kép).

1981. június 14-én volt a felújított épület átadása. Másnap, június 15-én ünnepelte a gyülekezet a soproni országgyűlés (1681) 300. évfordulóját. Az ünnepi istentisztelet után dr. Fabinyi Tibor teológiai professzor, az Evangélikus Közgyűjtemények országos felügyelője megnyitotta az irányításával és a városi Liszt Ferenc Múzeum munkatársainak közreműködésével rendezett első kiállítást. A kiállítás három gyülekezet-történeti eseményről emlékezett meg: Lackner Kristóf, Sopron tudós polgármestere halálának (1631) 350., a soproni országgyűlés (1681) 300. és a Türelmi rendelet kiadásának (1781) 200. évfordulójáról. A gyülekezet tulajdonában lévő gazdag tárgyi, művészeti és könyv-, levéltári anyagot a városi Múzeum saját értékes hozzájárulásával kiegészítette. A nagy-sikerű kiállítás két évig volt megtekinthető.

Még lebontása előtt megkezdődött a következő téma előkészítése, kutatása, a tárgyi és írásos anyag gyűjtése. E sorok írója akkor kezdte meg múzeumi szervező, gyűjtő, rendező munkáját.

Második kiállításunk 1983. május 15-én nyílt meg. A felújított boltíves szobák, a XVII. század hangulatát idéző környezet különösen illett a „Fejezetek a nyugat-dunántúli evangélikus iskolák történetéből” című kiállítás bemutatásához. Arra törekedtünk, hogy az elemi népiskolák múltját a látogatók elé tárjuk (XVI—XVIII. század): a kezdeteket, az iskolák viharos történetét, virágkorukat, a későbbi működésük során használt tankönyveket, taneszközöket. Az alapfokú iskolákban működő rektorok, tanítók munkásságából is igyekeztünk ízelítőt adni. Három középiskoláról is megemlékeztünk: az akkor 426 éves soproni Evangélikus Líceumról (csak vázlatosan, hiszen a 425. évforduló alkalmából nagy kiállításon mutattuk be az iskola gazdag múltját), az 1983-ban 125 éves soproni Evangélikus Tanítóképzőről és a kőszegi Gyurátz Ferenc Evangélikus Leánygimnáziumról (itt vezették be országosan először a kabinetszerű oktatást). Saját könyvtárunk és levéltárunk a tárgyhoz tartozó darabjain kívül a soproni városi levéltárból, a Berzsényi Dániel Gimnázium (volt Ev. Líceum) könyvtárából, a Liszt Ferenc Múzeumból, soproni magánszemélyektől, volt diákoktól kaptunk értékes anyagot, de szeretettel siettek segítségünkre a győri, kőszegi, vadosfai és sárvári gyülekezeti gyűjtemények, levéltárak, könyvtárak is. Régi, reformációkori, XVII—XVIII. századi könyvek, művek, tankönyvek, kéziratok, térképek, képek, fényképek, régi iskolai tanszerek, oktatási segédeszközök, kimutatások, osztálynaplók, anyakönyvek, szemléltető táblázatok voltak

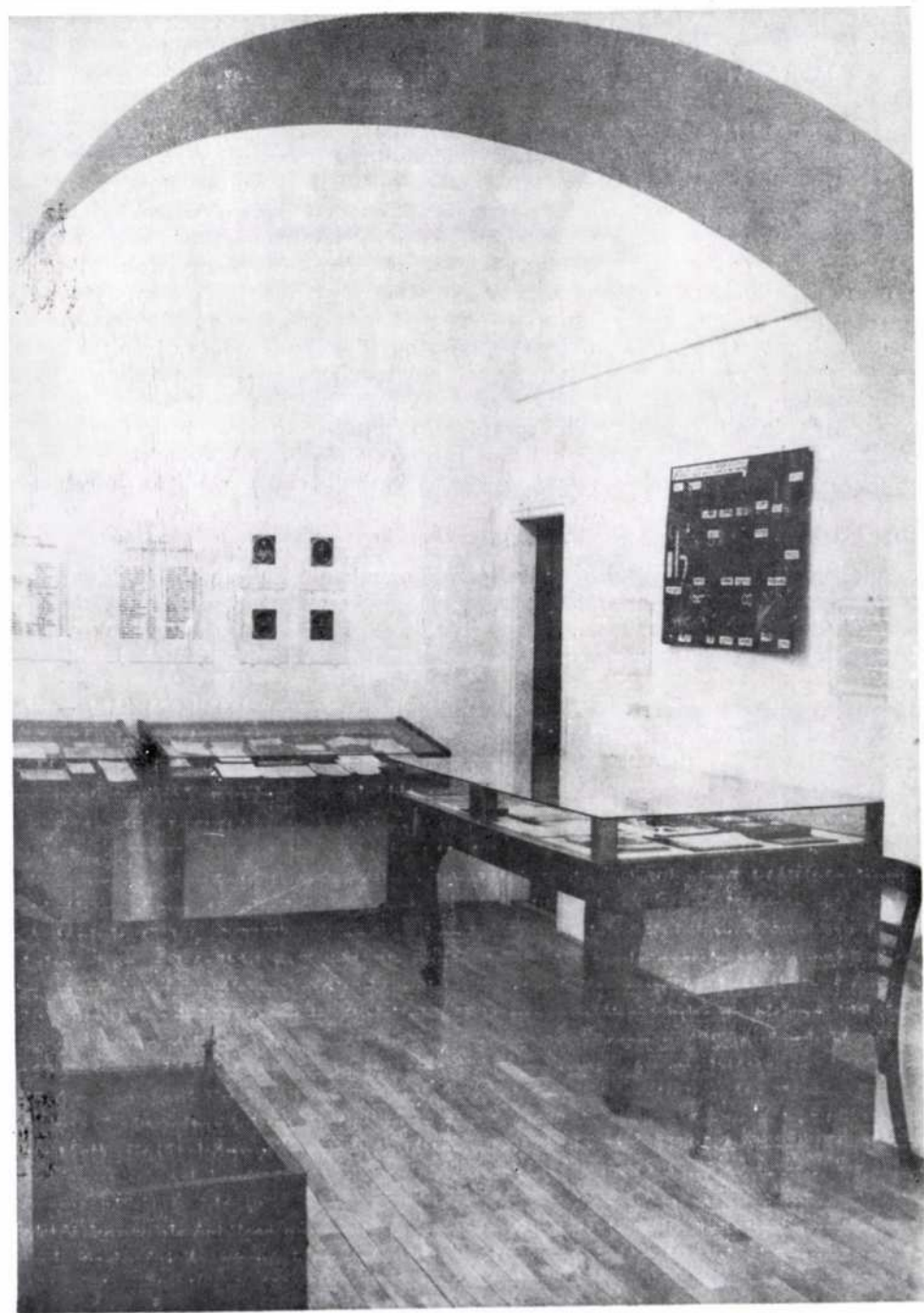
láthatók. A kiállításról az iskolák történetével általánosan foglalkozó, majd a korai iskolaalapításokról, a latinos népiskolákról, az elemi népiskolákról egyébként is megemlékező, az Evangélikus Liceum, a Tanítóképző, valamint a községi leánygimnázium történetéről, munkájáról szóló katalógus is készült. A kiállítást 1984 júniusában zártuk be.

E kiállítás idejére esett nagy reformátorunk, Luther Márton (1483—1546) születésének 500. évfordulója. A neves évfordulóról — a múzeum helyisége, foglaltak lévén — a gyülekezeti nagyteremben (Templom u. 10. sz. I. em.) rendezett kiállítással emlékeztünk meg. Mint erről tanulmányunk megfelelő helyén szólunk, gyülekezeti könyvtárunk gazdag tárháza a Luther műveknek, a róla szóló irodalomnak. Nem volt nehéz tehát anyagot találnunk. Luther műveinek többször első és későbbi kiadásai, reformátor társainak könyvei, a hitvallások és a hitvitázó irodalom kiadványai, régi és újabb, részben metszetekkel ékesen illusztrált bibliák, képek Luther és körének, kortársainak életéről, munkásságáról, a tárgyban készült metszetek, érmek — ezek alkották a Luther-kiállítás anyagát.

1984 nyarán és koraőszén ismét új kiállítás szervezése, rendezése folyt. 1984 őszén ünnepelte a soproni evangélikus gyülekezet templomának 200. évfordulóját. Az iskolatörténeti kiállítás folytatása helyett újnak rendezésével emlékeztünk meg a 200 éves templomról. Az ünnepélyes megnyitás 1984. szeptember 30-án volt. Emléket kívántunk állítani a gyülekezet építőinek, vezetőinek. Hitük, e hitből merített erejük és reménységük, fáradhatatlan munkálkodásuk, gyakran hősiessé, harcos kiállásuk nélkül nemigen maradhatott volna fenn a gyülekezet, nem építhetett volna imaházat, templomot, nem szentelt volna oltárt, orgonát, harangokat, megújult, szent falakat. A kiállítás három részből állt:

Istentiszteleti helyek, a mai templom előtt; mai templomunk, a torony, a templom berendezése; kiemelkedő lelkészegyénségek a gyülekezet életében. Az anyagot a könyvtárunkban és levéltárunkban található eredeti könyvekből, nyomtatványokból, kéziratokból, az 1965-ben rendezett jubileumi kiállítás fényképeiből válogattuk, igénybe véve a mindig készséges soproni Liszt Ferenc Múzeum segítségét. Szükség szerint magunk készítettünk fényképeket. A tárgy nem ölt fel oly nagy területet, mint az előbbi két kiállítás, így ennek kibontása részletesebb, szélesebb lehetett. A gazdag, látványos anyagból kiragygogott — színeivel is — a Gerengel műve alapján mindig újból lemásolt három kéziratos agenda (1678, 1689, 1765. évekből), akárcsak az I. Lipót által kiadott eredeti oklevél a lutheránusok ellen foganatosított megtorló rendelkezésekről. Érdekes ritkaság az az egyházi ének, melyet a templomaiktól megfosztott hívek az általuk emelt egyszerű fatemplomról írtak (1674) és énekeltek. Egy nagyértékű kegyszergyűjtemény Gálffy Ádám gazdag soproni polgár, földbirtokos, kereskedő ajándéka. Bemutattuk az 1782—83-ban torony nélkül épült új (mai) templom különböző terveit, majd a XIX. század második felében emelt toronyról készült tervrajzokat. A templomépítő és az azt felszentelő Torkos József emlékényve is érdekesség. A torony és tartozékainak felavatásával kapcsolatban részletes képet adtunk Kolbenheyer Mór (1810—1884) lelkész, költő-műfordító munkásságáról.²³ Változatos írásos, nyomtatvány- és könyvanyag állított emléket Wagner János Frigyes és Menyhárd Frigyes lelkészeknek. Részletes képet adhattunk Ziermann Lajos esperes és lelkésztársai lelki-

53 Vö, Németh Sára: Kolbenheyer Mór, Bp., 1938.

11. A gyűjteményi múzeum középső szobája

pásztori tevékenységéről. A jubileumi kiállítást 1985. október 31-én zártuk.

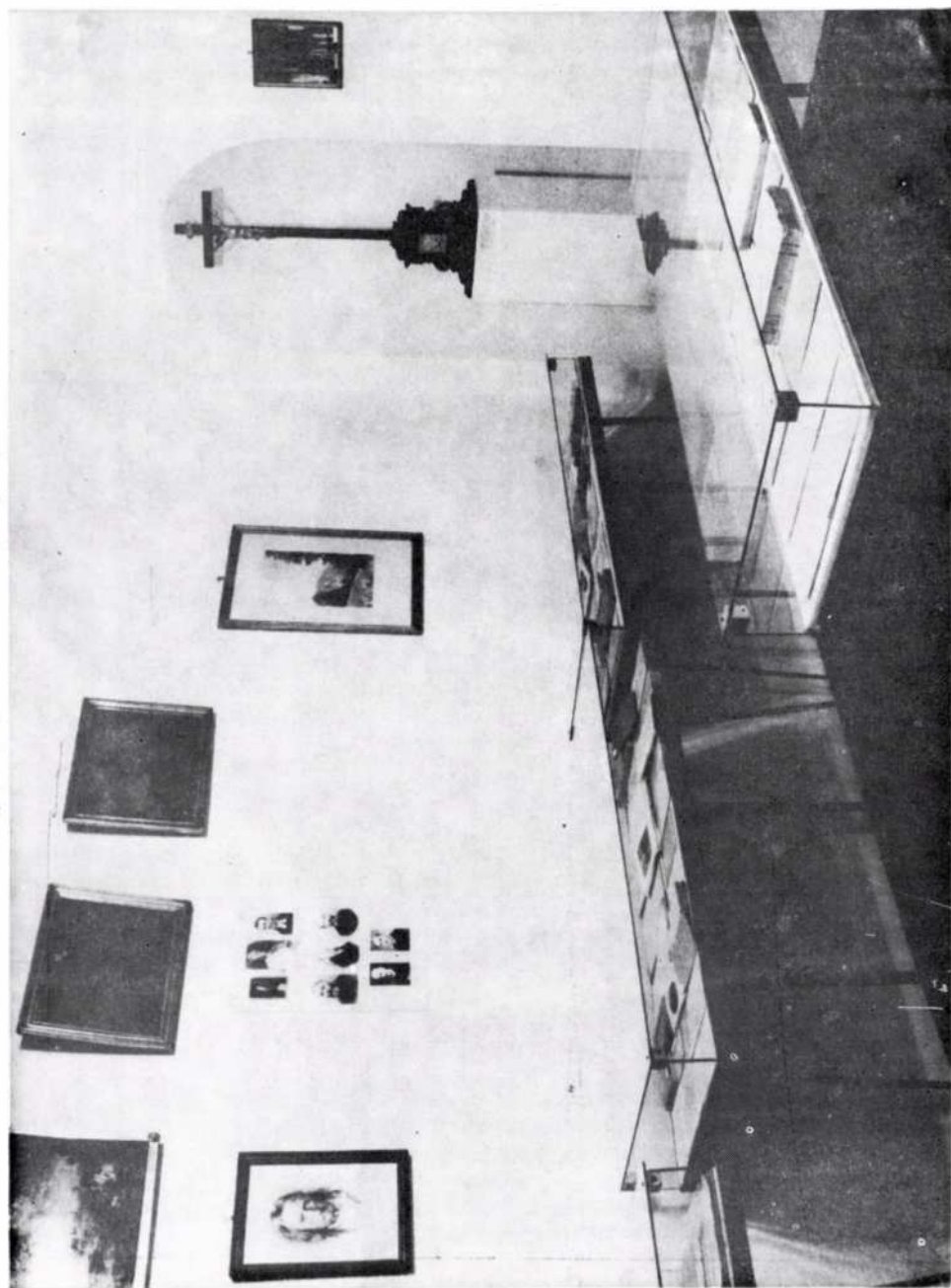
A kiállítások látogatottsága is megmutatta, hogy az emberek érdeklődéssel fordulnak az evangélikus egyház történeti, művelődési kérdései felé. Eleinte csodálkoztunk, később megszoktuk, hogy mennyien, mily nagy számban látogatják a külföldiek kis múzeumunkat. Nemcsak a szomszédos Ausztriából és a kialakult kapcsolatokat tekintve, közelebb álló Németországból, hanem Olaszországból, Svájcban, Franciaországból, a skandináv országokból, a szomszéd államokból, sőt Ausztráliából, az USA-ból, Japánból is voltak vendégek. Sok kötet vendégkönyv betelt már az elismerést, köszönetet kifejező sorokkal, idegen és magyar nyelvű méltató szövegekkel. Az elmondottak indítottak bennünket arra, hogy az eddigi anyagot lecserélve, ill. felújítva új szempontok, új rendszer szerint általános összképet adjunk gyülekezetünk történetéről, múltjáról, intézményeink működéséről, s mindez legyen immár egy állandó kiállítás. Adjuk meg a lehetőség a látogatóknak, hogy egyidejűleg ismerkedjenek meg a templommal és az azt működtető, sokoldalú tevékenységet kifejtő evangélikus gyülekezettel. Az EOM és személy szerint dr. Fabinyi Tibor professzor, közgyűjteményi felügyelő egyetértését, eszmei támogatását elnyerve hozzáfoghattunk az állandó gyülekezet-történeti kiállítás megszervezéséhez. A gyülekezet vezető sége és az EOM nagylelkű anyagi támogatásával sikerült a kiállítást létrehozni. 1986 júniusában megnyithattuk azt, s azóta — téli szünetet tartva — folyamatosan, túlnyomórészt azonos tartalommal várja a múzeum a látogatókat.

A kiállítás három részre oszlik. Foglalkozunk a templom történetével, felszerelésével (harangok, orgona, kegyesek), berendezésével, az előbbi kiállítás legértékesebb anyagát egy szobába sűrítve össze. Majd válogatást adunk a gyülekezet lelkészeinek munkásságából (bibliafordítás, énekeskönyvek, imádságos könyvek, bibliai szótár szerkesztése, katekizmus írása, más irodalmi, műgyűjtő, műfordító, oktató, nevelő tevékenység). Szólunk a soproni evangélikus tanintézetek munkájáról, majd bemutatjuk a gyülekezet szerteágazó, sokirányú szeretetszolgálatát, az 1949—51 között működésüket beszüntetni kényszerített intézményeink volt munkáját (Testvéregyesület, Nőegylet, Leányegyesület, Árvaház, helyi Gyámintézet, Diakonissza Intézet, Olvasó és Ifjúsági Egyesület). Kiállításunkat a soproni evangélikus szellem néhány kiemelkedő képviselőjének bemutatásával zárjuk (12. kép).

A kiállításról minden kiállított tárgy, irat stb. részletes megjelölését, a lelkészek, tanítók, teológiai professzorok, kiemelkedő személyiségek nevét, legfontosabb adatait tartalmazó magyar-német kétnyelvű katalógus készült. Segítségével a tárlókban, a falakon elhelyezett anyag alaposan, az érdeklődésnek megfelelően tanulmányozható. Ebből néhány részlet:

I. Lipót 1674. február 23-án kiadott eredeti okirata, mely szerint az özszes templom, iskola, paplak felszereléseikkel együtt visszaadandó a katolikusoknak. Viszont két evangélikus lelkész választható a gyülekezetben (Sowitsch Kristóf és Barth János Konrád) és egy udvari lelkész az Eggenberg-házban való szolgálatra (Lang Mátyás).

Keresztelőtál. Gálffy Ádám ajándéka. I. B. augsburgi mester műve. A tál súlya 2,87 kg. Készítési ideje: 1670—76. Belső domborműve Jézus megkeresztelésének jelenetét ábrázolja. Karimáján négy reliefben a gyermekek megáldásának, valamint az Apostolok cselekedeteinek könyve három keresztelési jelenetének ábrázolását látjuk. A tálhoz tartozó keresztelő kancsó a múlt század második felében ma már nem felderíthető módon eltűnt inventáriumunkból, és előbb

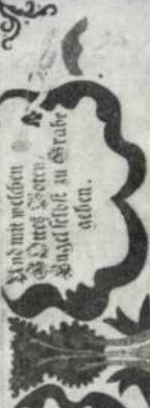
12. A gyűjteményi múzeum utcai szobája

4
 Veritas Parca
 sind die Feden,
 die an Hände weist be-
 stören: oges.

Wenn Lobe werde vor dir
 Sühle.

Und mit weissen
 Ding Lohr,
 schilt selbst zu Ertrab
 geschen.

Die Gang mit Freuden starb eh man ans sterben darbt.
 Die
 Bewußt hier erschließt, und in der höhernacht. Die Garke gen Himmel fahr, Die Erber selig ruht. Und wie
 Serpulus schon sah, dasi. Hochste Gut. Die S eigenet selber sich die Leichen Prechtigt machte. Und Kastenbels
 nicht mehr von süßen Schlaf erwachte. Die Bilgram freudig farb, Serpulus schneis, Des Herrn Dshu
 Leib und fahr in Gottes Schoos. Die Vertel offensichtlich sein, Seligs Nimm aufgabe. Am End des Kirchen
 Dubes und fand die Kuch in Grab. Die S mach in kurzer Zeit das große Biel erreicht. An seines Dshu Khand
 und Arman kanfte erblücher. Die Dewart ohne Schmerz den Fode if empfangen, Und konte ohne wech nach Salems
 Gang gelangen. Die Dorfos amoch waust für das wech amier Treken. Und Samanf setit uns in Dene Dun.

So lass auch mit dem Gut, die eunpige getingen. Das ist in Fried und Strand von
 himmte meot Ermanen. Das Himmlich Dedenbarn und fagen was Macht. Das Dshu das was Dshu sich ist es Galt.

Der Engel sacht, der
 Fleus spagen fracht, die Klar so ed
 bald aus laugen, dem hat dich fies be
 ren das du nicht. Der weiffis kanften auf
 von der Romanian kont, and ruft auf, auf, ihr Hochreit schilt,
 es ist schon als krenn kont mit dem. Kommit's fill. a. D. D. D.

Wann auf nach brinn
 der arman Dshu und ruftet
 sich kein, so will auch in der Fode
 Fode, man schmal's bei mir dem der
 sch krennt nicht, mein Dshuand sprich, mit mir seti kein der Fode

13. Emléklap a soproni lelkesekről (1773). A felvételeket Tschürtz Nándor készítette

a Nemzeti Múzeum, majd az Iparművészeti Múzeum leltárában volt megtalálható. Jelenleg is ez utóbbi múzeum kiállításának értékes darabja.

Ciborium (ostyartartó). Gálffy Ádám ajándéka. J. A. Thelot műve. 1674—76 között készült. Fedelének boltozatos részén ékkövekkel övezett ovális mezőben passió-jelenetek láthatók. Az alkotó Augsburgban I. B. mester tanítványa lehetett.

Ékköves kehely. Gálffy Ádám adománya. 1685-ben készült rubin, zafir és ametiszt kövekkel kirakva. Talpának minden mezején, valamint a kosár három mezőjében emailra festett passiójelenetek teszik még ékesebbé a kelyhet. Magyar mester műve lehet, aki augsburgi minták után dolgozott.

Oltári feszület. Gálffy Ádám ajándéka. Ezüst corpus, ébenfa keresztben ezüst domborművek (utolsó vacsora). 1600—1620 között készült magyar munka.

Gerengel Simon katekizmusa, 1569 (első kiadás).

Schubert Pál (1623—1649 közt soproni lelkész, püspökhelyettes) „Granarium Biblicum” című bibliai szótára. 1665.

Barth János Konrád lelkész „Buda recepta” c. művéhez mellékelt rézmetszetek nyomatai.⁵⁴

Színes, díszes emléklap Sopron neves evangélikus lelkészeiről. 1773⁵⁵ (13. kép)

Kolbenheyer Mór „Das freie Wort” c. forradalmi hangú prédikációja 1848. március 26-án.

Major Sámuel volt szakonyi evangélikus tanító játékos olvasás-tanítási módszere. Iskoláinkban (népiskola, gyakorló iskola) is használták, sokfelé elterjedt.⁵⁶

Az Evangélikus Líceum törvényei (1620—1718).

Ribini János :Theologia revelata dogmatica ... 1754.

A soproni evangélikus árvaház terve (1858). Handler József alkotása.

Rauch András: Musikalisches Stammbüchlein (szólamkönyv) 1627.

Wohlmuth János eredeti kézírata: 50. zsoltár (zenei vezérkönyv).

Alddörfer Keresztély korálkönyve. Sopron, 1897. Az első korálkönyv.

Arany János Toldija Kolbenheyer Mór német fordításában, Pest, 1855.

Petz Lipót lelkész Fáy András-fordításai.

Sopron látképe Bredeczky Sámuel Reisebemerkungen c. művében (Wien, 1809).

54 Barth J. K. soproni ev. lelkész a legkorábban gyűjtött antik emlékeket. 1686-ban Buda visszafoglalásának emlékére az evangélikus templomban beszédet mondott, abban megemlítette, hogy a budai zsákmányból neki is jutott Mithridates érmeiből. A beszédet „Buda recepta” címen nyomtatásban is kiadta és hozzá rézmetszetben egy sor antik érmet mellékel, feltehetően a maga gyűjteményéből. Vö. Csataki Endre: Könyvgyűjtők, régiséggyűjtők a régi Sopronban. SSz. 1938, 136.

55 A lap szövegének mondanivalója: amint a felsorolt lelkészek szenvedések nélkül, boldogan haltak meg és üdvözültek, úgy az emléklap nyilván soproni ismeretlen szerzője is békében és örömben ohajt eljutni „in himmlisch Oedenburg” (a mennyei Sopronba=az üdvösségre).

56 A módszer lényege: Minden egyes betűhöz egy-egy játéktárgy tartozik, melynek alakja megegyezik a betű alakjával. A játéktárgy neve pedig a megfelelő betűvel jelzett hanggal kezdődik. A játék nevének rövidítéséből adódik a hang-betű azonosítása és maradandó felismerése, megszilárdítása. A játéktárgyak bemutatásukkor a legtöbbször a betű által jelölt hangot is meg tudják szólaltatni.

HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Sarkady Sándor:

Szabó Jenő 80 éves

Március első napjaiban levelet kaptam Mollay Károly professzor úrtól: „Kedves Sándor, most döbbenek rá, hogy Szabó Jenő február 25-én lett 80 éves. Illett volna köszöntenünk őt a Soproni Szemlében. Persze még nem késő.”

Az, amire Mollay Károly rádöbbsent, engem az első pillanatban megdöbbsentett. Mintha még csak tegnap lett volna, hogy hetvenedik születésnapjára pályaképet rajzoltam Szabó Jenőről. Valóban egy újabb évtized röppent volna el azóta?! — „Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül...” sóhajtom magam elé a búsongó Berzsenyi verssort, de aztán sietve hozzágondolom: Elrepül — de nem mindig haszontalanul. Az idő hál' Istennek nemcsak új barázdákat vés a munkájának élő ember arcára, hanem új műveket is érlel a keze alatt.

Szívesen írok Szabó Jenőről, mert szeretem és becsülöm, azonkívül könnyen is írok róla, mert művek sorával gondoskodott arról, hogy bőven legyen írnivalóm a 80. születésnapjára.

Az elmúlt évtized Szabó munkás életének egyik legtermékenyebb, leggazdagabb évtizede volt. Tovább folytatta helytörténeti kutatásainak publikálását, lankadatlan kedvvel művelte a szépprózát, s egyre gyakrabban jelentkezett mint műfordító. Az osztrák költők tolmácsának álarcában megismerkedhettünk a sokáig szemérmesen rejtőzködő lírikus Szabó Jenővel is.

Mindez önmagában is elegendő volna a koszorúhoz, ő azonban ennél többet is művelt. Hosszú évek (ha ugyan nem évtizedek) kutatómunkájának eredményeként két új könnvet is letett az asztalra. Megírta *A Soproni Városszépítő Egyesület történetét* (1984) és *Öt évszázad fekete krónikája* címen a soproni pitavalt (1987). — Úgy vélem, 80. születésnapján nem ő kapott ajándékot a várostól, hanem ő ajándékozta meg — fiúi tisztelettel és szeretettel — a szülővárosát.

Az elmúlt tíz évben Szabó Jenő értékes életműve szembeszökően meggazdagodott. Érdekesnél érdekesebb helytörténeti írásokat tett közzé a Soproni Szemle hasábjain (pl. *A harmadik Fiedler-krónika*, 1980/4., *A háború és a felszabadulás krónikája*, 1981/1., *Pellican Ignác városi fegyvertáros számadása az 1692. évről*, 1981/4., *A régi Lővér*, 1986/1—2., s tette mindezt úgy, hogy közben nem feledkezett meg a város művész fiairól sem, az írókról és a festőkről, az élő vagy elköltözött kortársakról. (*A költő, drámaíró és műfordító Kerpely Jenő*, 1982/3., *Tíz éve halt meg Becht Rezső*, 1986/4., *Mühl Aladár emlékezetére*, 1982/3., *Sterbenz Károly kiállítása*, 1986/4.).

Az utóbbi öt évben Szabó Jenő nevével egyre gyakrabban találkozhattunk a megye folyóiratában, a Műhelyben is. Szerepelt ott novellával (*Katri*, 1980/1.), helytörténeti és irodalomtörténeti dokumentumokkal (*Házasságtörők, paráználkodók*, 1985/4., *A magyar költészet európai szószólója* [Kerpely Jenő levelezéséből. Thomas Mann, Katia Mann, Stefan Zweig, Franz Theodor Csokor levelei]. 1985/6.), emlékezetes esszével (*A városi jegyző magyar poézise*. 1986/6.), széles érdeklődési körét reprezentáló könyvbírálatokkal (*A huszonkettedik fordítás*. Georgius Agricola: Tizenkét könyv a bányászatról és kohásatról, 1986/4., *Szeris szövegek*, 1987/3., *Burgenland a mondókák tükrében*, 1987/4., *A mindennapiság költészete* [Fred Hergovich: Porszívás. Költemények német és horvát nyelven], 1989/5.), és főleg sok-sok szép osztrák műfordítással (*Ernst Schönweise: Feleletek madárnyelven*, 1987/1., *Klara Köttner-Benigni versei*, 1987/2., *Gertrud Zelger-Alten versei*, 1987/5., *Georg Trakl: Álomország, Josef Dirnbeck: Hová és kihez*, 1989/2., valamint *Katia Schmidt-Piller: Magyar impressziók*, 1989/4.).

Szabó Jenő városunk két évenként megjelenő periodikáját, a Soproni Füzeteket is mindig megtisztelte írói jelenlétével. A szerkesztő kapott tőle lebilincselően izgalmas novellákat (*Disputa*, '80, *Linzi*, '82, *Fráter Domonkos*, '84, *Ács Lajos éjszakaija*, '86.); elmélyült, igényes könyvismertetések (*Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1948.*, *Czellár Katalin: Sopron*, '82, *Mollay Károly új könyve: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, '84); a hajdani festőjelölt testvéri beleérzésével megrajzolt művészportrét (*Szarka Árpád életműkiállítása*, '86), s nem utolsósorban kiváló szabadvers-fordításokat, ízelítőt a kortárs osztrák költők, *Doris Mühringer*, *Ernst Schönwiese* és *Ernst Jandl* műveiből, '88.

Az elmúlt tiz esztendő legnagyobb teljesítménye azonban kétségkívül a Város-
szépítő Egyesület történetének és Sopron bűnügyi krónikájának a megírása volt.

Az első feladatnak Szabó Jenő nem kisebb elődök, mint Csatkai Endre és Heimler Károly nyomán vágott neki. Aki elolvassa a Soproni Szemle kiadványainak (Új sorozat) 13. kötetét, megállapíthatja, hogy Szabó az illusztris elődökhöz méltóan dolgozta fel és tette teljessé a nagy múltú egyesület történetét.

Igaza van Bognár Dezsőnek, amikor „a gondos kutatás alapján megírt tanulmány” imponálóan gazdag és avatottan ötvözött tényanyaga mögött — éppen Szabó megelevenítő erejű tolla nyomán — észreveszi a névtelen munkásokat is: az egykori franciskánus templom gótikus ablakkövét faragó, Prágából ideszármazott kőműveseket csakúgy, mint az építkezésekhez Fertőrákosról ökrösszekerekkel követ hordó poncichter legényeket (v. ö. Bognár Dezső: *Előszó*).

A könyvnek nagy előnyére szolgált, hogy Szabó Jenő nemcsak alapos tudós, hanem kiváló írástudó is. A Soproni Füzetek szemleírója találóan jegyzi meg: „Az ilyenfajta monográfiák jószerével száraz beszámolók, statisztikai adatok halmaza, — s noha a maguk helyén hasznosak — a szakembereken és az érdekelteken kívül a nagyközönséget nem igen érintik. Szabó Jenő könyve merőben elüt a szabványtól; nem száraz adathalmaz, hanem jól megírt, színes, érdekes olvasmány, amely nemcsak a soproni embernek, de az ország egész lakosságának érdeklődésére számot tarthat. A könyv szerzőjén meglátszik a kitűnő tollú író.” (Borbély László: *Egy egyesület regényes története*, Soproni Füzetek '86., 170. l.)

Engem egy személyes, kedves emlék is fűz ehhez a könyvhöz. A fiam is kapott belőle dedikált példányt. Azért említem ezt meg, mert Szabó Jenő egy-mondatos ajánlását a jövőhöz címzett, jelképes üzeneteknek éreztem; olyan buzdításnak, amely könyvének végső értelmét és célját is kifejezi: „ifj. Sarkady Sándornak, hogy szeresse és szépítse ő is Sopront.”

A nyolcvanés író másik könyve, az *Öt évszázad fekete krónikája* 1987 könyvhetére jelent meg a Műhely könyvek sorozatában. A soproni pitaval a szabad királyi városi rangot adó IV. László uralkodásától Mária Terézia koráig, 1277 és 1780 között ad táblaképet a város és a városkörnyék válogatott bűnügyeiről és bűnpereiről. „Tolvajlás, lopás”. „Gyermekgyilkosság”, „Paráznalkodás”, „Boszorkányság, varázslás”, „Becsületsértés, rágalmozás” — ilyen és ehhez hasonló hátborzongató címek tudósítanak az eredendő bűn hatalmának tobzódásáról — s szól fejezet a torokszorító következményekről is: „Hóhér, bitó, pellengér.”

A Soproni Füzetek költő-recenzense így méltatja Szabó Jenő könyvét: „A bűnügyi és tanácsi jegyzőkönyveken alapuló Soproni pitaval válogatás: az érdekes és jellegzetes bűnügyeket tárgyalja. Közben bepillantást nyerünk a korabeli közállapotokba, erkölcsi felfogásba, a város határszéli jellegéből adódó specialitásokba, az ítélkezés módjába. Ráébredünk, hogy Sopront irányítani az időtájt sem volt könnyű, nem kevés diplomáciai érzékre volt szükség.” (Böröndi Lajos: *Soproni pitaval*, Soproni Füzetek '88., 256. l.)

A félévezred bűnpereiben tallózó, nem egyszer korrajzá is színesedő könyv adatait sok száz, fáradságos munkával eltöltött levéltári óra hitelesíti. A szépíró azonban itt is feledtetni tudja a krónikaíró szükségképpen izzadságos erőfeszítéseit: „Szabó Jenő munkája az egyes esetek sikeres összefűzése és kommentálása révén formálódik izgalmas cselekménnyé. Kerüli az esszéista stílust lehúzó utalásokat és

hivatkozásokat, tudatosan ismeretterjesztésre törekvő könyv az Öt évszázad fekete krónikája." (Böröndi: i.m. 258. l.)

Valóban ismeretterjesztő, sőt önvizsgálatra ösztönző mű ez a pitaval. Okulhat belőle a történész és a kriminálpszichológus, az ügyész és a vádlott, a bíró és a tanú, a rágalmozó és a sikkasztó, a pap és az istengyalázó, a szűz és a céda, a hóhér és a ...nyájas olvasó.

Csak az emberi lélek legmélyebb örvényeibe is bepillantani vágyó jogász-író kíváncsisága és olthatatlan titokszomja bűvárolhatta össze ezt a kis remekművet.

Szabó Jenő szerényen, csöndesen, szinte észrevétlenül él a szülővárosában. Napi sétájának útvonalát a napi munka szabja meg. „Ingázik” a Levéltár és a Madách utca 11. között.

A szürke kalap, a zöld ballonkabát, a nagy barna aktatáska mindig a régi, a megszokott. Csak a táskájában van mindig valami új, friss, izgalmas adat a városról.

Ha hébe-hóba összefutunk az utcán, leginkább valami közérdekű dolog felől érdeklődik. Engem többnyire az anyagban duskáló, de az anyagiakban végleg koldusbotra jutott Soproni Füzetek sorsáról faggat. (A kéziratban porosodó új számban tőle két írás is várakozik: egy 1944-et idéző visszaemlékezés: *Katonáskodásom első napja* és egy könyvismertetés: *Albert Tibor: Soproni látogató.*)

Legutóbbi találkozásunkkor nem az író, hanem a városszépítő szólalt meg benne.

— Nem ismersz valami jó fafaragó művészt? — kérdezte váratlanul.

— Miért? — kérdeztem vissza és kissé meglepődve.

— Van nekem egy hatalmas, gyönyörű diófarönköm. Az Attila-szobrot, már ha kiásnák se lehetne rendbehozni. Ki kellene faragni legalább a fejét diófából ...

Megigértem Szabó Jenőnek, hogy szólok Őrsi Andrásnak. Ő biztosan megcsinálja. (Közben azt gondoltam magamban: Ingyen diófából ingyen Isten ostroma. Így folyik a városszépítés Sopronban. De talán ez az igazi ...)

A múlt héten, a Széchenyi téren, újra láttam Szabó Jenőt. Mikor észrevettem, a nyomába eredtem, azt hittem, utolérem. De ő a sarkon váratlanul megállt és beriyított a Domonkosok templomának nehéz faajtáján. Mikor szikár alakja eltűnt előlem hirtelen ez a mondat jutott eszembe: Szabó író-deák, városi krónikás, magánkihallgatásra járult az Úr elé.

Nem tudom, miről folyhatott a szó, de szívből remélem, hogy az audienca ezzel a fordulattal ért véget: „Járj fiam békével, és legyen a te hited szerint.”

Tíz évvel ezelőtt, a hetvenedik születésnap táján, emlékszem, minden másként történt. Akkor összefutottunk a várkerületi Berzsényi könyvesboltban, s ő kihívóan és kiszolgáltatottan, enyhén raccsolva, azt kérdezte:

— Te írod a pre-nekrológot?

Évődött és vergődött egyszerre. Félszegen toporogtam magam is; zavart félmondatokban szabadkoztam.

Jó, hogy most nem találkoztunk, s jó, hogy ez az írás is megkésve és „titokban” készül. Most nem kell szabadkoznom, nyugodtan válaszolhatok:

— Nem pre-nekrológot készítettem, Jenő bátyám, köszöntőt írtam a nyolcvanadik születésnapodra. — Isten éltesen sokáig!

Utcáink nevei az utóbbi százhusz évben

1. Az eligazodást segítő első — 78 tételes — utcanévjegyzék 1869-ben jelent meg Sopronban (német és magyar megnevezésekkel), a legutóbbi 1988-ban. Ez 455 önálló tételt sorol fel, a hivatkozások nélkül, követve a számítógépes nyilvántartást. Ezért utca nélküli házakat is felvesz (örházak, majorok stb.) és olyan átjárókat, amelyekre nem nyílnak épületek.¹ A közeli hetek, hónapok várospolitikai eseményei azonban szükségessé teszik a meglévő elnevezések megtartásának, megváltoztathatóságának, sőt: megváltoztatandó voltának részletes indoklását. Ennek megfogalmazásában főként a Soproni Városszépítő Egyesület javaslataira támaszkodhattunk. (A történelmi — 1869 előtti — utcanevekkel azonban csak érintőlegesen foglalkozunk; ezekről külön tanulmány készül.)²

Nem mellőzhetjük a névadás indítékainak és technikájának összefoglalását sem, éppen a közelmúlt egy-két jó szándékú, de nem nagyon szerencsés akciójának ismeretében (a Múzeum utca és a Gesztenyés út eltűnése).³

Ennek megfelelően az alábbiakban először nagyjából időrendben tárgyaljuk a sok tanulságot rejtő utcanévadásokat 1869-től máig, a végén pedig megindokoljuk a városzépítők javaslatait, amelyek — főként a Soproni Hírlap hiányos közlése következtében — olyan nagy vihart kavartak.⁴

2. Az első lista készítői a magyarításra helyezték a fő hangsúlyt, s eszük ágában sem volt a szokásjog által szentesített neveken változtatni. A 78 név közül kettőre mondhatjuk, hogy aránylag új keletűek. Az egyik a Promenádból 1861-ben Kania Ferdinand javaslatára lett Széchenyi tér,⁵ a másik a sétáló kedvelt céljához, a Nándor-magaslathoz vezető fasor.

A legnagyobb magyar soproni kapcsolatairól nem kell sokat szólnunk, a térre néző palotája (a névadáskor már egységes homlokzattal) önmagában is indokolja, hogy a város első díszpolgárának miért éppen ezt a térséget szentelték. A fasor elnevezésének pontos ideje egyelőre ismeretlen. Lehet, hogy a sétáló körében fokozatosan alakult ki. Braun Nándor mindenestre még tetterős ember volt, amikor az említett jegyzék már így örökíti meg a nevét. Érthető: a dombra vezető gyalogutat saját pénzén építette (1856), az „allé” fáira a „Soproni Városi Szépítő Egylet” egyik vezetőjeként nyilván neki is gondja volt. Ha meggondoljuk, hogy kor- és egyletársa, Romwalter Károly maga vállalta a Károly-magaslat keresztapaságát, valami ilyesmi képzelhető el a Nádor-magaslat és az oda vezető fasor vonatkozásában is.⁶

1 Hárs József (szerk.): Sopron (Balf, Brennberg, Kőhid-telep, Tómalom) utcanévjegyzéke 1988. Sopron, 1988. Sajnálatos módon a Soproni Hírlap 1989. aug. 4-i száma — Utcáink neve címmel — nem vesz tudomást a létezéséről. Szerinte „a legfrissebb adatokat az 1982-es soproni utcanévjegyzék tartalmazza”.

2 „Javaslat Sopron város meghagyandó, megváltoztatható és — véleményünk szerint — megváltoztatandó utcaneveiről.” 1989. jan. 26. (A szakbizottság ülése 1988. nov. 30-án volt, javaslatunk első megfogalmazása a rákövetkező napon) és „Javaslat emléktáblákra és szobrokra” 1989. jún. 6.

3 A Múzeum u.-ból a 110/1987. XII. 22./VB. határozattal Csatkai Endre utca, a Gesztenyés útból a 86/1988. XII./VB. határozattal Becht Rezső utca lett, előbbi 1988. febr. 1-jel, utóbbi 1989. febr. 1-jel hatállyal.

4 Utcánév-szépészet. Soproni Hírlap 1989. szept. 15.; levelek: uo. 1989. szept. 22.; Horváth Zoltán: Ülünk végre a lovon egyenesen, gerincesen. Kisalföld 1989. szept. 16. Ld. még 106. jegyzetet.

5 Ld. Csatkai Endre: A soproni utcanevek történetéhez. SSz. 1937, 58—68; Mollay Károly: Helyrajzi neveink védelme. SSz. 1967, 334—340.

6 Braun Nándor útépitéséről: Hárs József: A soproni idegenforgalom kezdetei. SSz. 1966, 310., a Károly-magaslatról uo. 313.

3. A kiegyezés utáni önkormányzat érdeke úgy kívánta, hogy rend legyen a közterületek fajtáiban, elnevezései terén és a házzámok körül is. Megfigyelhető, hogy a legtöbb zártosú beépítésű közlekedési útvonal *utca* (Gasse); *útnak* azt hívják, amelyik a városból kifelé halad, valamelyik közeli községbe, távoli városba, állomáshoz vagy éppen a löverekbe. Itt ugyan van ellentmondás, de csak átmenetileg. Az 1886. évi jegyzékben ugyanis az Unter-Löwer Gasset Alsó-Löwer útnak magyartítják, később mégiscsak utca lesz belőle. A *sor* olyan utca, amelyiknek csak egyik oldala van (lehet) beépítve. Itt is akad kivétel: 1886-ban a Grabenzeile Árok utcaként szerepel, a Ferdinand-Allee Nándor sor. A köz (Gäßchen; a soproniul: Gassl) rövidke utca. A történelmi nevek között számos kivételt találunk (Előkapu, Várkerület, Ikvahíd stb.). A város terei eléggé egyedi esetek.

A mai értelemben vett házzámozás az 1868. évhez kötődik. Nemcsak az állam-szervezetnek, hanem az egyéneknek is fontos volt, hogy szerződéseikben, üzleti levelezésükben, a választási névjegyzékek, az adózók listáinak összeállításában stb. félreérthetetlen jellemzőket adjanak meg. A ma is érvényes — csak nem mindenütt betartott — elvek a következők: az utcát a város középontja, tehát a városháza felől kell számozni, baloldalt a páratlan számokkal, jobboldalt a párosokkal. A terek számozása viszont folytatólagos. Folyamatos továbbá az olyan útvonalszámozás, amelynek csak egyik oldala van beépítve (mert a másikon vasútvonal fut vagy patak folyik).⁷

A szám a ház bejárata fölött (később mellette) jelenik meg. Ezek a számok nagyjából a telekkönyvi parcellák szerint alakultak. Ezért volt a külvárosi, hosszúudvaros házakon több számtábla is, hiszen ezek egymás mögötti több önálló telket jelöltek. Egy nagyobb telek fölparcellázása esetén találunk egyetlen szám alatt betűkkel megkülönböztetett házakat. Zavar mindig is volt.⁸

1881. március 31-én Hasenauer Ágostonnak, a frissen megválasztott városi mérnöknek a javaslatára határozatot hoz a törvényhatóság közgyűlése. Idén ugyan nincs pénz rá — állapítják meg —, de jövőre kijavítják a rongált táblákat és utasítják a tanácsot: „az új utcafelirat-táblák megrendelése alkalmával pedig a netán fennforgó téves utcaelnevezéseket javítsa ki, valamint a magyar és német elnevezés közt az azonoságot állítsa helyre.”⁹ De már 1909-ben Scheffer Oszkár orvos szóvá teszi a törvényhatósági bizottság közgyűlésén: „Az utak, utcák és házzámok megjelölése nagyon bizonytalan, a gyors orvosi segély gyakran lehetetlen, mert nemcsak a régi, hanem az újabb utcákban is a házzámot jelző tábla vagy nagyon rossz, olvashatatlan, vagy egyáltalán nincs.” Indítványozza: „Sopronban ház számjelző tábla nélkül ne legyen, továbbá új házakra vonatkozó lakhatási engedély se adassék ki addig, míg az házzámtáblával ellátva nincs.”¹⁰

Az utcanévtáblákat (és házzámtáblákat) öntöttvasból készítették. Egy 1887-beli akta tanúsítja, hogy 30 db új öntöttvas utcanévtábláért 156 forintot utalványoztak Winkler Alajos bécsi cégének.¹¹ A Kossuth, Rákóczi utcák és a Petőfi tér „háztáblái” 1907-ben 297,50 K-ba kerültek.¹²

Később a Soproni Vasöntőde vállalta az elkészítésüket, mintáik állítólag még ma is megvannak. Az azóta felszerelt táblákra sok jót nem mondhatunk, ha csak azt nem, hogy a negyvenes évek végén, az ötvenesek elején sok elhamarkodott utcanév-

7 Pl. a Lóki és a Fűzfa sor, de már a Kismartoni sor nem egyértelmű.

8 A Deák és az Ogabona teret úgy számozták, ahogy az utcákat, a Cházár András gérré viszont egy ház sem nyílik. Nem mindig világos, miért van egy házon két szám. A szerző lakása is ilyen épületben van, pedig a telek sohasem állt két részből. A Kőszegi úton két 5-ös szám van, a József Attila utca páros oldala a 8-assal kezdődik, a Lánzséri útnak két eleje van, viszont a Hajnóczy utcának se eleje, se vége. Követhetetlen a Kodály tér vagy a Kazinczy tér s a Vasvári Pál utca számsora. A Nyéki sornak csak páratlan számai vannak stb.

9 Kgy. jkv. 1881. márc. 31. 123. szám.

10 Kgy. jkv. 1909. dec. 30. 506. szám.

11 SVL XXV. 23 273. (1887).

12 Kgy. jkv. 1907. 137. szám.

adás azért nem vált határozatból valósággá, mert nem volt kivel elkészíttetni a táblákat.¹³ Több esetben 1959-ig húzódtott az ügy. Nem kizárt, hogy tudatos ellenállásról is szó volt. A későbbi évtizedek címfestője, akire végül rábízták a munkát, nagy leleménnyel rövidítette a legrovidebb neveket (pl. Adyét így: „Ady E. u.”), vagy legáltalában helyesírásiag tette változatossá. Erre legjobb példa a Mikoviny út az összes lehetséges formában. Súlyosabb hiba a Wittnyédy Istvánról elnevezett Vitnyédi utca (sic!), mert mindenki a megyebeli falura gondol, nem pedig Zrinyi ügyvédjére. Erre amúgy is hajlamosak az emberek, bizonyítva idegenkedésüket a személynévektől: példa a „Frankenburgi” út.¹⁴

A belváros mai táblái Pápán készültek és másolják a fővárosiakat. Csakhogy ott sokemeletes házakon szinte elvesznek, s a különböző színekben pompázó kereteken belüli fehér mezőn, a néven kívül, a kerület és a házszámok is rajta vannak, nálunk pedig a túlnyomóan egyemeletes házak falán virítanak a tolakodóan fehér felületek, s elnyomják a szépen helyreállított homlokzatok díszeit. (Ehhez a hely kiválasztásának és a felszerelésnek a lélektelensége is hozzájárul.)¹⁵ A kijjebb legutóbb felszereltek valamivel jobbak, mert kisebbek. Követendő példák lettek volna a Széchenyi-palotán lévő barna betűs műkölapok és hasonló házszámok itt-ott a műemlékházakon.

4. A kiegyezés utáni fejlődés új utcák nyitásával is járt. Ezek többségénél érvényesült az a hallgatóságos közmegegyezés, hogy először alakuljon ki az útvonal, épüljön néhány ház, kérvényezzék az ott lakók az utca elnevezését, aztán lehet szó az útépitésről, közvilágításról, egyebekről. A város szinte sohasem volt olyan anyagi helyzetben, hogy ezt a folyamatot elsiesse.

A déli irányban való terjeszkedés első példája az Erzsébet utca kialakulása. 1874-ben tették szabaddá az utat a Széchenyi tér felől az akkor még használatban volt evangélikus temető fala mellett (ma Erzsébet utca 7., ill. 9. sz.), az épülő GYSEV-állomás felé. „Az újonnan nyitott utcának színvonala, tekintettel a Hosszúsorbéli ároknak történt áthidalására és az azontúl létrejövendő indóházra, már megállapított és kiczövegeztetett”, ezért megengedik Markl József építőmesternek, hogy egyemeletes házait sorban felépíthesse.¹⁶ Kivételesen nem az építkezési és szépítési bizottság (Bau- und Verschönerungscommission) adja meg az építési engedélyt, hanem maga a közgyűlés, mert „az újonnan nyitandó utcában emelendő házak, különösen azok homlokzatának megbirálását magának fenntartotta”.¹⁷ Így azonban parancsoló szükségesség az utcának nevet adni. 1875. március 9-én a bizottság („szakosztály”) hosszabb megbeszélés után elvetette az egyesek által javasolt Raaberbahnstrasse elnevezést (mert már van egy Bahnhofstrasse és egy Raaberstrasse, s ez kellemetlen keveredéseket okozhat), és megállapodott az *Erzsébet utca* névben, ez — a magyar szöveg indokolása szerint — „Ő Felségének magyar királyasszonynak neve iránti kegyeletből is mélyen pártoltatván”.¹⁸ Az 1875. április 14-én tartott közgyűlés ezt fogadta el, s a május 1-jei tanácsülés már rendelkezett, hogy a „megnevezési táblákat” készítsék el és fügesszék ki.¹⁹

13 A vb jkv.-e 1959. ápr. 10-én megállapítja, hogy a th. biz. 1950. máj. 16-i és a vb 1950. szept. 22-i ülésén hozott határozatokat csak a múlt évben kezdték végrehajtani, mert nem volt kapacitás.

14 Az ügyvéd nevére nézve ld. Payr Sándor: Muzsaji Wittnyédy István (Bp., 1906) c. könyvet. Mások Vit(t)nyédynek írják, de i-vel senki sem.

15 A Városszépítők művészeti és helytörténeti szakbizottsága tiltakozott ugyan ellene, de már csak utólag, mert nem kérdezték meg a véleményünket.

16 Az ev. temető 1886-ig volt használatban. Markl terveit az 1874. júl. 1-jei közgyűlés fogadja el. A kétemeletes „szögletház” terveit csak 1874. júl. 15-én tárgyalják. 1875. jan. 23-án kiadják a „lakási” engedélyt, egyben sürgetik az utca elnevezését. A bizottsági irat száma: 269/1875. Ld. SVL XXIV. 7024. (1875) iratesomót.

17 1847. máj. 2-i tanácsülésen hivatkoznak a közgyűlésnek erre a f. é. 883. számú határozatára. SVL 1280. sz./T., ua. irates.

18 A magyar szöveg: SVL 1244. sz./166 K., ld. ua. irates.

19 Az 1875. okt. 30-i tanácsülés már tudomásul vette a rendezést, ld. uo.

Thirring Gusztáv 1933-ban már úgy tudja, hogy „Szent Erzsébet királynőről” nevezték el az utcát.²⁰ Ez a felemás fogalmazás azt sejteti, hogy elődeink Árpádházi Szent Erzsébetre gondoltak. Bár így lett volna! A határozatból egyértelműen kiderül, hogy Ferenc József feleségéről van szó, mégpedig abból az alkalomból, hogy az uralkodópár házassági évfordulóját ünnepelte. Nem ez az egyetlen eset, mikor előről neveznek el utcát.

5. A Deák térre büszkék voltak a soproniak, „a haza bölcséről elnevezett pompás térséget gyönyörű bokraival s ritkán szökellő ugrókútjával” elismeri az idegen is.²¹ A hosszában végig folydogáló Rák-patak beboltozásával évtizedekig bajlódtak, egyes szakaszai csak a második világháborút közvetlenül megelőző években kerültek zárt mederbe.

Amikor Deák Ferenc örökre lehunyta szemét, országos gyűjtés indult, hogy méltó szobrot állítsanak neki. Megemlékezések voltak mindenfelé. Sopron se maradhatott le. Nagy Sándor törvényhatósági bizottsági tag már az 1876. február 1-jei közgyűlésen javasolta, hogy a területet nevezzék el Deák útnak vagy utcának. Akkor azonban még egyetlenegy építkezés sem volt ott, mégcsak kilátásban sem.²² Több mint két év telt el, mire az ügyet ismét elővehették. Finck János — akkor még csak tanácsos, egyben a bizottság elnöke — előterjesztette, hogy „Kliegl Máriának a hosszúsorárok melletti építkezése némsokára befejezteni fog, s annak folytán ... házzámmal ellátandó lesz”, ezért legyen a térség Deák út, utca vagy tér. Az utóbbit választották, „tekintettel az illető terület nagyságára”.²³

Ezzel fokozatosan megszűnt a nyugat felé mutató Árokszer önálló léte (1906-ban boltozták be) és a keleti rész, a hajdani Szedres is.

A Rákosi-korszaknak Sopronban nem tetszett a haza bölcsé (Szombathelyen vagy Budapesten megmaradhatott), inkább Sztálinról nevezte el a teret (1949).²⁴ 1956 őszének szenvedélyes napjaiban már-már úgy látszott, hogy visszanyeri eredeti nevét, de aztán maradt minden a régiiben. Sőt éppen a forradalomtól való félelem fagyasztotta be az ilyen változásokat. 1960. december 15-én is még csak ott tartunk, hogy „a közönség részéről szóbeli javaslatok és észrevételek érkeztek az ipari és műszaki osztályhoz, hogy a VB változtassa meg ...”. Marx sétány, út, tér az elképzelés.²⁵ Végre 1962. január 26-án, Erdély Sándor tanácselnök javaslatára, egyhangúlag „Május 1. tér” elnevezésben állapodtak meg.²⁶

6. A mai Mátyás király utcának a múlt század végén még csak a Deák tértől a GYSEV-állomásig terjedő szakasza volt kiépítve, s neve is mindössze Király utca. (1893-ban, Ullein építómester és társai javaslatára rendelik el megnyitását).²⁷ Még 1910-ben is csak odáig jutnak, hogy kísérleti céllal átjárót nyitnak (ez a Tschurl-átjáró, a Széchenyi tér felőli végén álló ház tulajdonosáról) a Széchenyi tér és a Deák tér között, s ha ez beválik, akkor építik ki utcává.²⁸

Közben — az első világháború hatására — a ködös értelmű Király utca Vilmos császár úttá lépett elő (ugyanaz a határozat változtatta át a Városház teret Ferenc József térré). Tette ezt a vezetőség „őfelségeik iránti hűségének és hódoló tiszteletének kifejezéséül”.²⁹ Csak 1927-ben jutottak jobb belátásra (bár ellenzője akkor is

20 Thirring Gusztáv: Az utcaelnevezések kérdéséhez. Soproni Hirlap (a továbbiakban: SH.) 1933. júl. 15. A cikkben más pontatlanság is van. ld. 52., 84. jegyzetet.

21 Idegen szemekkel. Befejező rész. „Sopron” 1900. jún. 8.

22 A kgy. 1876. évi 403. sz. határozatával elhalasztották a döntést.

23 SVL XXV. 20 317., az 1878. máj. 15-i kgy. 1540/136. sz.

24 1949. dec. 21-i kgy.-i jkv. 3826/2/180 kgy. szám.

25 Ezt nem szavazzák meg, de egészen nem is vetik el: 1972. febr. 4-én a Kazinczy tér lett volna, 1974. júl. 26-án pedig határozatot hoznak arról, hogy legyen Marx tér (68/1974/VII. 26./VB). De hogy hol, arra nincs támpont. A határozatot máig sem vonták vissza.

26 Vb jkv. 1962. jan. 26.

27 SVL 3757/117 kgy./1893. ápr. 27.

28 SVL 18 298/453 kgy./1927. dec. 29.

29 SVL 15 870 és 16 100/318 kgy./1914. dec. 30.

akadt dr. Laehne Vilmos személyében), s adták Hunyadi Mátyásnak, elfogadva a polgármester indoklását, hogy ugyanis Mátyás „jóakarója volt a városnak”.³⁰ Ezt a nevet vitték át aztán a fokozatosan kiépülő átjáróra is 1939-ben, a Domonkos-templom melletti Tschurl-ház lebontásával kb. egyidőben.³¹

A Király utca és az ún. külső Erzsébet utca összekötése hosszú ideig a GYSEV-é volt, csak 1900-ban — a vasúttársaság kérésére — veszi át a város, mert északi oldalán már egész házsor épült, ezért utcának nevezhető. Mi más is lehetne, mint Győri indóház utca?³² Csak 1927-ben jut László király ahhoz a megtiszteltetéshez, hogy itt kerülhet fel a táblákra.³³ 1950-ben viszont megint csak a vasút jut szerephez: Állomás utca lesz.³⁴ 1974-ig kell várnia a királynak arra, hogy újfent utcával ismerjék el érdemeit, most a Jerevánra keresztelt északnyugati városrészen. Mindenképpen a királyi várat várossá emelő uralkodót akarják megtisztelni ezzel, csak a neve körül van némi bizonytalanság. Amikor a levéltár tisztázza IV. László szerepét Sopron történetében, tudomásul veszik, hogy a 'király' szó is benn van a jelentésben. A vb az előterjesztésből megállapítja, hogy „a város függetlenségének, önkormányzatának elnyerése IV. László nevéhez fűződik”.³⁵

7. Az eredeti Indóház (mai szóval: állomás) utca a Déli vasúti pályaudvarhoz vezetett. 1885-ben szerény észrevételek címen szidják a gyalogösvény állapotát, szemben a kikövezett úttal.³⁶ Alig egy évtizeddel később már a nevével is baj van.

Kossuth Lajos 1894. március 20-án meghalt. Az országos gyászban mi sem természetesebb, mint hogy Sopron is megemlékezzék a haza nagy fiáról. Hiszen már 1883-ban azon kevés törvényhatóság egyike volt, amely születésnapjára üdvözlőt küldött a turini remetének. A tanács 1894. április 26-án előterjeszti a közgyűlésnek „több polgár beadványát, melyben az új lövőterlepet Kossuth-ligetnek elnevezettni kéri”.³⁷ A tanács véleménye, hogy méltóbb lenne, ha utcát neveznének el róla. Mégpedig nem akármilyenét. A közgyűlés vezéregyéniségei nincsenek egy véleményen. Kania Ferdinand a Várkerületet, Szilvász Márton a Színház utcát, Fried Adolf ellenben a Indóház utcát javasolja. A Színház utcára tizenketten adják le voksukat. A megmaradt két jelöltre viszont egyformán 26 szavazat jut. A polgármester (Finck János) állásfoglalása dönt: az Indóház utca fogja ezentúl Kossuth nevével viselni.³⁸ 1906-ban visszatérnek még rá. Kováts István ügyvéd szóváteszi, hogy a jelenleg használt és rosszul hangzó 'Kossuth út' név helyett a 'Kossuth Lajos út' kerüljön a táblákra. Töpler (akkori polgármester) válaszában megígéri, hogy ha a régi határozat úgyis így rendel, kijavítják, ha nem, ilyen előterjesztést tesz majd. Rövid úton kijavították.³⁹

8. 1906-ban más is történt. Ez az az év, amikor a király felmenti a darabont-kormányt, képviselőválasztásokat tartanak, s a kibékülés jeléül Ferenc József szentíti a II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak hazaszállításáról szóló törvény-cikket. November 5-én helyezik el a nagyságos fejedelmét a kassai székesegyházban, 6-án Thökölyét a késmárki evangélikus templomban. Az országos ünnepek és az elmúlt időszak nagy nemzeti ellenállásának hatására a törvényhatóság közgyűlése elhatározza, hogy Rákóczi emlékét utcaelnevezéssel örökíti meg. A végső határozatot

30 SVL 18 298/453 kgy./1927. dec. 29.

31 Az átjáróról ld. Becht Rezső: Séták a múltban, Soproni Füzetek '80, 11–12. A Mátyás kir. u. torkolatának kialakításáról (aminek lényege volt a Tschurl-ház lebontása) az 1936-ban kiírt pályázat alapján döntöttek, a II. díjas tervet fogadva el. A SH. 1938. jún. 25-i számában a felkelő emlékműről írva adják hírül, hogy előző nap az „első csákányütéssel” eldőlt a Tschurl-átjáró sorsa.

32 SVL 11 988/239 kgy. 1900. szept. 27.

33 SVL 18 298/453 kgy. 1927. dec. 29.

34 Vb jkv. 38/1950. szept. 22.

35 Vb jkv. 81/1974 IX. 6/VB. határozata.

36 „Sopron” 1885. jún. 20.

37 SVL Balassa Károly és társai beadványa 2843/94, a XXV. 25 484. sz. iratesomóiban.

38 SVL 3615/118 kgy. 1894. ápr. 26., Szilvásyról ld. Becht Rezső: Soproni figurák. Soproni Füzetek '84, 17.

39 SVL 13 184/391 kgy./1906. nov. 29.

november 29-én, ugyanakkor hozzák, amikor a Kossuth Lajos út rövidített köznapi formája (Kossuth út) szóba kerül. Az egyszerűsödési folyamat természetességét nem érzékelve, megint Kováts javasolja, hogy „az Újteleki kaputól a Széchenyi térrig terjedő utcák (Élesszög és Hosszú-sor) II. Rákóczi Ferenc utca névre neveztesék el”.⁴⁰ A határozat ugyan egyhangú, de eltér a tanács eredeti javaslatától. Ezért érdekesek az előzmények.

Kováts István ügyvéd, törvényhatósági tag indítványára már október 25-én (a szentesítés másnapján) egyhangúlag kimondja a közgyűlés, hogy „A nagy fejedelem iránti hálából és tiszteletből, annak emlékére, hogy hamvai hazaszállítottak” a város egyik utcáját róla nevezik el.⁴¹ Csak negyedszázaddal később jut eszébe valakinek, hogy megvizsgálja, járt-e Rákóczi Sopronban. Az eredmény pozitív.⁴²

A feladat tehát adva volt: méltó utcát kell találni. Kugler Alajos levéltáros a középítési bizottság november 16-i ülésén „felsorolja azon utcákat, melyek nevei történelmileg vagy topografikailag [!] indokolva vannak s így azok átkeresztelését nem tartaná helyesnek ... Ezen utcák: a Várkerület, Hosszú-sor, Halász u., Wieden, Fővényverem, Végfordulat stb.”⁴³ A bizottság javasolja, hogy a Templom utcát válasszák ki. Indokuk: teljesen ki van építve, hosszú, szép utca, melynek egyik házán (a Schreiner-félén) a Rákóczi-szabadságharcból származó történelmi maradványok vannak megőrizve.⁴⁴

A közgyűlést előkészítő tanácsülés elé a középítési bizottság javaslata kerül: legyen a Templom utca a fejedelemé. Hivatkoznak a két kuruc ágyúgolyóra is, amely a Schreiner-féle ház falát díszíti, de „a tanács több tagja a Hosszú sor és Élesszög elnevezését Rákóczi utcájává tartaná helyesebbnek”. Végül is ebből lett az egyhangú határozat.⁴⁵ A források nem szólnak róla, hogy Kugler Alajos tett-e valami megjegyzést. Ha nem ott, legalább a Gambrinusban, ahol szeretett elüldöggélni ...

Senki sem veti föl emléktábla vagy szobor létesítését, valószínűleg azért, mert ezek megvalósítása több fáradságba és pénzbe került volna.

9. Szerencsés névadományozásnak mondható a Baross út elkeresztelése. A nagy vasútépítő miniszter fiatalon, 1892-ben halt meg. Akkor csak részvétáviratra és az országos gyűjtéshez való hozzájárulásra futotta.⁴⁶ Csak 1901-ben rendelik el, hogy az utat a sörgyárig — annak kérésére — meg kell hosszabbítani. A telektulajdonosok túl magas árat kértek, ezért a szükséges területet közérdekből kisajátították.⁴⁷ Az Építőbank bukása miatt azonban 1903-ig nem foglalkoznak az ügyvel. Akkor a Déli vasút átadja az utat a Kossuth Lajos utcától az állomásig a városnak. Az állomás előtti terület azonban a társaság kezén marad. Szeptember 24-én ennek mint előfeltételnek a megvalósulása esetén meghosszabbítják az utat a sörgyárig. 65-én szavaznak rá, senki ellene. Nevet azonban csak 1909. december 30-án kap.⁴⁸

A Kossuth Lajosé mellett jelentőségben eltörlődik a mai Jókai utca, amely régi nevét (Neuhofgasse) onnan kapta, hogy ezen át sétáltak ki a polgárok a Neuhofba (Újkertbe). Jókairól, a város díszpolgáráról, 1904-ben nevezték el. Berényi Pál indítványozta, részvétávirat küldésével együtt, május 26-án. A középítési bizottság javaslatát október 27-én fogadta el a közgyűlés.⁴⁹

40 SVL 13 184/391 kgy./1906. nov. 29.

41 SVL 12 353/1906. nov. 1., a XXV. 25 484. sz. irates.

42 Horváth Károly 1930-ban. Idézi Csatkai Endre: Kuruc hősök ... soproni utcanevek. Új Sopron 1945. aug. 5.

43 SVL 13 184/1906. nov. 20., a középítési biz. üléséről. Sajnos csak ennyit sorol fel.

44 Templom u. 3.

45 Ld. Soproni Napló 1906. dec. 2.; SVL 14 118/1906., az iratot Kugler kivette a XXV: 25 484. sz. iratesomóából.

46 SVL kgy. jkv. 1892., a távirat: 4877/122 kgy./1892. máj. 27., 50 frt a szoborra: 308. sz. alatt dec. 29-én.

47 SVL 7602/134 kgy./1901. jún. 28., XXV. 27 522. sz. irates.

48 SVL 11 944/333 kgy./1903. és 8740/269 kgy./1903. szept. 24. (szavazatarány), 6550/1506 kgy./1909. dec. 30.

49 SVL 5746/224 kgy./1904. máj. 26. és 12 460/256 kgy./1904. okt. 27. Jókait 1893. máj. 10-én választották a város díszpolgárává.

Az Újkert (Neuhof) ekkor már Erzsébet kert, 1899. április 27-én határoz így a közgyűlés az 1898. szeptember 10-én, merénylet következtében elhunyt királynő emlékére. A tanácshoz beadott jelentésből „kitűnt, hogy a város tulajdonát képező és Neuhofnak nevezett díszkert nem Neuhof tábornok ajándéka, amint azt eddig a közhiedelem tartotta, hanem a levéltári adatok szerint Preising tábornok tulajdona volt, ennek hagyatékából a város 1763. szeptember 3-án vásárolta meg”, tehát „kegyeletet nem sért”, ha a királynőről nevezik el.⁵⁰

Névváltoztatást már 1882-ben javasol a Sopron c. újság cikkírója (január 18.), aki „Az Újkertbe vagy méltóbb elnevezéssel Városligetbe vezető” útról beszél. Ez a szó: 'méltóbb' jelzi, hogy a csak tájékozódásra szolgáló nevek a cím- és rangkör-ságtól többé-kevésbé megmérgezett közvélemény szemében túl közönségesek. Erre nagyszerű példa a Képezde utca nevének a sorsa. Az evangélikusok 1858. október 4. óta működő és tanítókat képző intézetéről elnevezett útvonallal évtizedekig nem sok történt. 1892-ben hoznak határozatot arról, hogy összekötik a Csengery utcával, mert mindkét utcában „az új épületek mindinkább szaporodnak, és így a fent jelzett két utcának összekötése már el nem halasztható szükség”.⁵¹ 1912. május 30-án tesz jelentést a tanács a közgyűlésnek VIII. Frigyes dán király elhalálozásakor tett intézkedéseiről és javasolja, hogy a Képezde utca Frigyes dán király utcának nevezessék el. Töpler polgármester nagy beszédet mond. A király halálának híre május 15-én este jutott el hozzá. Még az éj folyamán táviratilag fejezte ki részvétét, s koszorút rendelt, amelyet a főudvarmester tett a ravatalra. Frigyes király mint trónörökös gyakran fordult meg Sopronban, ahol lánya, Schaumburg-Lippe Lujza dán királyi hercegnő lakott a volt Lenck-villában (ma a múzeum „anyaháza”).⁵² Er-ről különben a korabeli újságok mindig hírt adtak. Például az Oedenburger Zeitung 1905-ben a trónörökös tiszteletére rendezett dínér-ről, ahol — többek közt — Töpler is megjelent. A trónörökös ezen a fogadáson, amely este fél kilencig tartott, több ízben is kegyesen elbeszélgetett a soproni városvezetőkkel.⁵³ Leánya pedig valami alapítvánnyal bizonyította Sopron iránti jóindulatát.⁵⁴

Ezt a semmivel se magyarázható vagy menthető döntést egyedül Schreiner Károly nem fogadta akkor el, de a közvélemény se tudta bevenni: mára már az emléke is kiveszett a legtöbb emberből. Hivatalosan 1927. december 29-én tették jóvá az elő-dők hibáját, visszaállítva az eredeti nevet.⁵⁵ Ebből 1948-ban lett Múzeum utca, miután az 1944–45-ben bombáktól megrongált Képezde, nem várva be a rendbehozására hozandó határozatot, szakvélemény ellenére, 1946 tavaszán összeomlott.⁵⁶ 1987-ben újabb változás: elsietetten, nagy vihart kavarva, Csatkaí Endre utca lett a hajdani Képezde utcából.⁵⁷

Ha már azon a környéken járunk, meg kell emlékeznünk a Frankenburg út ugyancsak nem sima keresztlőjéről is. A Soproni Irodalmi és Művészeti Kör kérelmet adott be a városhoz, hogy nevezzék el valamelyik utcát alapítójáról, Frankenburg Adolfról. Az alkalom: a Kör akkor vette föl az író nevét. Történt ez 1912-ben. Schwarz Sándor ezzel kapcsolatban javasolja, hogy a Sopronban élt más kimagasló

50 SVL 4978/100 kgy./1899. ápr. 27. Még él a hiedelem: SSz. 1956, 389.

51 SVL 6913/202 kgy./1892. aug. 25., a BM. jóváhagyja 9543/281 kgy./1892. nov. 24., de nem vehetik tudomásul, mert az ülés nem határozatképes (kevesen vannak): 84/319 kgy./1892. dec. 30., erre 1893. jan. 12-én kerül sor a 278/5 kgy./1893. jan. 12. sz. határozattal.

52 Herceg Schaumburg-Lippe Frigyesné, Lujza dán kir. hercegnő. A hat. 7055 és 7181/184 kgy./1912. máj. 30., az új király X. Keresztély (ld. Thirring Gusztáv tévedését a 84. jegyzetben)

53 Oedenburger Zeitung 1905. dec. 10.

54 SVL 4218/149 kgy./1909. ápr. 28.

55 SVL 18 298/453 kgy./1927. dec. 29.

56 Rozsondai Károly: Képek a soproni tanítóképző történetéből. SSz. 1958, 193 („1946. máj. 15. utáni vasárnap” omlott össze).

57 Az 1987. december 22-i határozat hatályba lépése: 1988. febr. 1. Az MTA Geodéziai és Ceofizikai Kutató Intézet igazgatója tiltakozott a Kisalföldben, mert — a többi utcabelivel együtt — nem kérdezték meg a véleményét (Somogyi József: Mit üzenne ma Csatkaí Endre a soproni városatyáknak? Kinek nem tetszett a Múzeum utca? Kisalföld 1988. jan. 14.)

egyénekről is nevezzenek el utcákat. A polgármester a levéltárost utasította, hogy erről javaslatot tegyen. A konkrét ügyben pozitív határozat született: a közgyűlés elfogadta a tanács javaslatát és az Árokszernek a Deák tértől a győri vasút akkori átjárójáig terjedő részét Frankenburg Adolf utcának keresztelte el. A Jókai utca meghosszabbított vonalában lévő részét viszont a Jókai utcához csatolta (ez ma a Frankenburg út páros oldala a Vörösmarty u. és Fasor u. között). Ugyanakkor elrendelte, hogy az „Alsó-Löwerben” levő Frankenburg utat mésképp nevezzék el.⁵⁸ (Ez ma a Lánzséri útnak az a része, amely az akkori Szegély, ma Mikoviny úttól ágazik el dél felé.)⁵⁹

10. Helyi nagyságokról akkor már más utcát is elneveztek. Az épülő törvényszék kedvéért az Ógabona tér felől laktanyabontással megnyitott új utca 1896 végén lett Lackner Kristóf utcává.⁶⁰

A Hátsókapunak is volt egy időszaka, amikor soproni potentát nevét viselte. Müller Paulin kereskedőnek jutott ez a megtiszteltetés 1897-től 1947-ig, mert a várost segítő alapítványt tett. A helytörténetbe azzal vonult be az utca (mindenki Pémmüller utcának hívta), hogy a sarkán álldogáló hordárok voltak az ún. pémmüller-huszárok.⁶¹

Ekkor már létezik a vármegye bármelyik örökös főispánjáról elkeresztelt herceg Esterházy utca; ma szellemesen a család ellenlábásának, az összeesküvő Wesselényinek nevét viseli.⁶²

Az Isteni Megváltó Leányai Szerzetesnők Társulatának (népszerű nevükön szürkéknék) háza és temploma mellett Somfalva (Schattendorf) felé vezető útnak az ezen irányt jelölőn kívül nem volt más neve. 1886. augusztus 12-én tárgyalta a közgyűlés a városi szegényápoló bizottság indítványát, hogy elnökének hetvenedik születésnapja alkalmából, a közügyek terén szerzett érdemei elismerésül, a Somfalvi utat Flandorffer utcára változtassák át. Rövid eszmecsere után, Dörfler György lakatosmester ellenindítványának elvetésével, hozták meg a határozatot. Ebben elfogadták az alafások bizottságának javaslatát.⁶³

A „csakazértis” ellene szavazó Dörfler nem értékelhető eléggé pozitívan. Ma úgy mondanánk: kissé deviáns magatartású egyén. Egyszer például a városháza folyosóján kutyakorbáccsal „illette” Marbach Ernőt, az Oedenburger Zeitung főszerkesztőjét. (Ez is van olyan eszköze az önbíráskodásnak, mint a humorista kezében az a bizonyos seprűnyél.)⁶⁴

Lovag Kómáli Flandorffer Ignác, a Városszépítő Egylet egyik alapítója, akinek szerénységéről szokás beszélni, nem tiltakozott a határozat ellen, sőt már szeptember

58 SVL 2382/70 kgy./1912. febr. 29.

59 A Lánzséri (Landsee) út ma Y alakú. A Becht Rezső útból induló szakasza a Károlymagaslati útig az 1977. évi határozat óta Hátvan Ferenc utca lenne, de eddig még nem sikerült kicserélni a tábláit. Ez azért is sajnálatos, mert az itt levő 1-es szám melletti Steiger-ház országosan díjazott épület, s a szakajtó is számon tartja, a másik 1-es, a Mikoviny útnál, viszont ezt egyáltalán nem érdemelné meg.

60 Az utca építése (SVL XXV. 26/140) körüli visszasságokról: SVL 13 361/202 kgy./1897. szept. 30. (interpelláció) és a 243. kgy. sz. (a válasz) okt. 28-án, az elnevezés: 415. kgy./1896. Az útépités, egyelőre a Patak utcáig: 13 447/401 kgy./1896. dec. 30.

61 Az alapítványról és az utca elnevezéséről: 16 163/271 kgy./1897. nov. 25. Nelky József ügyvéd indítványára, mert ott fekszik az alapítványi ház. Müller Paulin Mihály (1819–1896. jan. 20.) a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, nagykereskedő, üzlete és háza az, ahol ma a 11-es élelmiszerbolt van. A pémmüller-huszárokról ld. Becht Rezső: Soproni figurák. Soproni Füzetek '84. 18.

62 Az első örökös főispán Esterházy Pál Antal volt 1734-től kezdve. Ld. Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos története, in: Csatkai–Dercsényi: Sopron és környéke műemlékel. Bp., 1956², 84.

63 Az indítvány és határozat: SVL 5208/292 kgy./1886. aug. 12., Flandorffer köszönete: 5650/325 kgy./1886. szept. 2. Az 'alafás' szóra ld. Hárs József: Alafások Sopronban. Magyar Nyelvőr 111. évf. 1987. 4. 479–480.

64 SVL 2292/143 kgy./1885. és „Sopron” 1885. ápr. 1.

2-án megköszönte azt. Nemcsak a háza állt az utcában, hanem a nagy pincészete is. Képzelnék el (ma már könnyebben megy) ezt az ingyen reklámot a pincészet üzleti levelezésén!⁶⁵

11. A löverek útjainak elnevezése évtizedes vitatéma a századforduló körül. A város húzódozik tőle: fizessék meg a költségeket a löverlakók. A löverbizottság 1900. júniusi ülésén alaposan megvitaták a Muck Endre által előterjesztett elnevezéseket, „amelyek helyrajzi érdekűek”. Ezek közül azokat, amelyeket a nép úgyszólván „teljesen ajkára vett, meg fogják tartani, de mivel a többire nézve, s általában az összes utcák elkeresztelését illetőleg végleges megállapodás nem történt”, külön bizottság elé utalták. Néhány nap múlva előterjesztik a tanácsnak — ígérik.⁶⁶

Két évvel később olvashatjuk, hogy a löver-utak jelzése és számozása már régi óhaja a tulajdonosoknak, kérték, de a költségeken elbukott a javaslatuk. A mérnöki hivatal szerint ugyanis ez 800 K-ba kerülne, ami sok a városnak, s nem is olyan sürgős. Most talán — reménykednek az ottaniak —, azzal, hogy vállalják a költségeket, sikerül megszerezniük az engedélyt.⁶⁷ A megoldáshoz új polgármester kellett. 1902. augusztus 3-án közlik a hírt, hogy Töpler Kálmán elnökletével a közgyűlés elhatározta: felállítják a löveri utcanévtáblákat, teljesítve ezzel a tulajdonosok kérésének nagyrészét.⁶⁸

A löverek (1933 óta Lövér)⁶⁹ fő útvonala a körút. A Soproni Vörös Újság 1919. május 15-én ad hírt Kiépítik a Lövér körutat címmel arról, hogy a munkát elkezdték és aluljáró is lesz majd. A terv jóval korábbi. Wälder József már 1905-ben kijelölte a nyomvonalát. 1919. április 4-én a mérnöki hivatal előterjesztésére elhatározzák a nagy körút Lövér-uszoda felőli részének megépítését és a szükséges magántulajdont birtokba veszik. Nem sokat törődve a prolektárdiktatúrával, teszik ezt azok, akik előtte is, utána is illetékesek voltak.⁷⁰ 1920. április 23-án arra hivatkoznak, hogy a tanácskormány idejében a körút kiépítése az egész nyomvonalon elrendelhetett, s a szükséges terület a Felsőlövereknél azzal vétetett akkor igénybe, hogy az esetleges kártalanítás majd később fog megtörténni. Egy ilyen jegyzőkönyv dátuma 1919. július 7., egy másik július 25-ről az igénybevett területek gyümölcsfáinak és függő termésének „megbecsülése” tárgyában született. Ez utóbbi tárgyalást, Zsigmond Lajos távollétében, Heimler Károly vezette, jelen van Frank Imre a műszaki hivaltól, Dahner Samu városi kertész mint szakértő, s az érdekeltek.⁷¹ Az építkezés lassan halad, csak 1927-ben jutnak annyira, hogy nevet, illetve neveket adjanak neki. A Felkelő (ma József Attila) úttól a Várisi útig Károly körút, a Deákkúti útig Horthy Miklós körút, onnan Szent István körút.⁷² Mai nyomvonala 1969-ből való. A három szakasz egységesen 1946 óta Szabadság körút. Helyesebb lenne — ahogy azt ma sokan javasolják — a tulajdonképpen hivatalosan soha nem volt Lövér körút elneve-

65 Flandorffer Ignác (1816—1891) a Soproni Takarékpénztár, a Soproni Városszépítő Egyesület egyik alapítója, nemkülönben a Gázgyár és a Polgárotthoné is. Ld. Szabó Jenő: A Soproni Városszépítő Egyesület története 1869—1984. Sopron, 1984, 7—8.; Horváth Zoltán: Sopron városias fejlődése a kapitalizmus első időszakában (1848—1914). SSz. 1985, 139.; Baumann József: A soproni gázmű története (1865—1978). SSz. 1981, 3—4.

66 „Sopron” 1900. jún. 8.

67 Soproni Napló 1902. júl. 24.

68 SVL 2796/35 kgy./1902. és 10 699/190 kgy./1902. A lövertulajdonosok kérelme: 6051/1902.

69 Régóta vitáztak a néven, ez a polémia a harmincas években vált különösen szenvedélyessé. A „Lövér” mellett Házi Jenő tette le a garast (SH. 1933. okt. 6.). Az ő érveit nyomán határozta el az újság (Sopronvármegye 1933. okt. 8.), hogy azontúl csak így írja a nevet. Ezt a hivatalosak is elfogadták, de a soproniak számára máig idegenül hangzik. Ld. még Szabó Jenő: A régi Lövér. SSz. 1986, 109—112.

70 Szeptemberben írják egy piszkozatban (SVL 157/1919) „Az annak idején illetékes forum elfogadta” a körút uszoda felőli részének kiépítését. E szerint csinálják tovább.

71 Frank és Dahner a Tanácsköztársaság előtt és után is helyükön voltak.

72 SVL 18 298/453 kgy./1927. dec. 29., ill. a Horthy Miklósról elnevezett szakasz külön határozatban.

zés. (Bár a részekre tagoltságnak sok példája van, akár Budapestre, akár Szegedre vagy Bécsre gondolnunk.)⁷³

Sopron egyik jellegzetessége a sok rövid utca.⁷⁴ Ennek egyik oka Wälder József munkásságában keresendő. Az volt az elve ugyanis — túl a hosszát megkötő általános szabályokon —, hogy a városunkra jellemző szél útját meg kell törni. Fel is szólaltak ez ellen annakidején, látván az újonnan kiépülő Alsólőver utca mellékutcainak vonalvezetését.⁷⁵

12. Az első világháború előtti névadások néhány példáját láttuk az előbbieken. Általában az történt (pl. az Ősz utca és környéke esetében is), hogy a lakosok kérték a tanácsot, nevezzék már el az utcájukat.⁷⁶ A javaslattal rendszerint a középítési bizottság foglalkozott először, onnan a tanácshoz került, amely megfelelő formában tárta azt a törvényhatóság közgyűlése elé; ez csak akkor dönthetett, ha a tagok kelendő számban voltak jelen. Ez a körülmény, meg a nem túl gyors ügyintézés, meglehetősen jó folyamatnak látszik a nagyobb hibák kiküszöbölésére. Mégsem váltott ki minden esetben osztatlan helyeslést az illető utcában lakók részéről. Mert nem mindegy, ki javasol. Erre jó példa a Nyúl utcaiak esete.

Az ott lakók, élükön Meyne Jánossal, 1902. október 14-i beadványukban más nevet kérnek az utcájuknak. A mérnöki hivatal eredetileg Vörösmartyról akarta elnevezni, ezzel mindenki meg is lett volna elégedve, de — tűnődtek — talán még jobb lenne Töpler utca, hiszen Töpler Károly lövere egyenest oda nyílik. Ám a jelenlegiek, a Nyúlnak (Hasengasse) abszolút semmi értelme sincs. Csak nem fogjuk felmagasztalni ezt a kártékony állatot, amely a mi gyümölcsfáinkat és földjeink termését gyakran nagy mértékben pusztítja! Meyne javaslatai (német nyelven): legyen Déli utca, mert délre megy, Hofackergasse, mert ezen a területen megy keresztül, Csalogány utca, mert a Meyne-telepen csattog a csalogány, Viola utca, Faiskola utca, Lőverkut utca, mert oda vezet, Cottage utca, mert kis villák állnak majd ott, „oder nach irgend einem ungarischen Dichter oder sonstigen verdienstvollen Manne” (vagy valamelyik magyar költőről, vagy más hasonló érdemdús férfúról).⁷⁷ Az utca ma Hunyadi János nevével viseli, ám erre a beadványt író Meynének és társainak sokáig kellett várnia: a határozat 1927. december 29-én született meg.⁷⁸

13. Igaz, 1902-től 1927-ig sokminden történt a világban, ami nem kedvezett a névadás körüli elmélyült vitáknak. Ezekre viszont a húszas évek második felében már kénytelenek voltak sort keríteni. Meglehetősen berzenkedve kezdtek neki. Annyi volt a felgyülemlett adósság, hogy megriadtak: ki fogja itt kiismerni magát? Még a postás se a sok új név között. Mindenesetre elismerik Házi Jenő főlevéltáros igyekezetét, hogy a számos új utcának megfelelő neveket találjon. Az első tárgyalási napon, november 30-án, a polgármester nyomatékosan figyelmezteti a törvényhatósági bizottságot, hogy már kb. harminc éve szerepel ez a kérdés a tárgysorozaton, ám mindig visszaadták. „Az építkezés az elmúlt esztendőben oly erővel indult meg, hogy

73 Sőt nálunk a belváros körül is: Várkerület, Ógabona tér, Széchenyi tér.

74 Összehasonlításra ad alkalmat a következő kiadvány: Kovács Sándor (szerk.): Kaposvár utcái—terei. 2. kiad. [1986]. Kaposvárnak több mint 70 000 lakosa van, de csak 285 utcája a mi 461-ünkkel szemben (1989. dec. 1-jei állapot). Van egyébként Sopron nevű utcája is. (P. 4.)

75 Berecz Abel szólt ellene, Wälder védelmezte a városi közgyűlésen. A szóbanforgó utca máris 300 m, ha meghosszabbították volna, mivel a tengelye éppen az uralkodó szélirányban van, jobban végigsüvöltene rajta a szél. Soproni Napló 1906. szept. 30. Szabály volt, hogy az utca ne legyen hosszabb szélességének huszonötöszörösénél, ld. Bergmann [Boronkai] Pál: Sopron városfejlesztési terve. Ssz. 1939, 213.

76 SVL 10 244/186 kgy./1897. A tanács előterjeszti a herceg Esterházy, Ősz és Vadász utcák háztulajdonosainak folyamodványát az Ősz utca megnyitása iránt. Határozat: már 1895-ben meg egyeztek a Kláber-céggel, amely elállja az utat. 1897 folyamán megnyitják, de az útburkolat és járda megépítésére csak 1898-ban tudnak sort (és pénzt) keríteni.

77 SVL 1371/1902. okt. 14. Az utca lakói Meynén kívül: Nagy Imre cipésmester, Németh György, Göttl György és Végh Kálmáné, sz. Tschurl.

78 SVL 18 288/453 kgy./1927. dec. 29. Dávidházy István közlése 1990. máj. 17.: Edesapja visszamemlékezésére szerint 1912-ben még tartottak itt hajtóvadászatot, amely a vasúttól indult déli irányba.

niár a rend kedvéért is és az eligazodás okából kénytelenek vagyunk ilyen javaslatot: előállni." A lista több mint hatvan nevet tartalmaz. Nagyobb részét névtelen utcákról van szó, csak tíz réginek az átkeresztelését javasolják. „Ha később akadnánk megörökítésre méltó nevekre, még mindig fog akadni utca, mely elnevezésre vár.” Egyszerre úgyse akarja végrehajtani, csak szép lassan. A közigazgatás menetének egyszerűsítése érdekében kéri a javaslat elfogadását.

Pálovich István kifogásolja, hogy egyes utcák osztrák megszállás alatt lévő községek magyar neveiről neveztesse el. Ő bízik abban, hogy ezek pár év alatt viszszerülnek, akkor meg mire jó az elnevezés. A hivatalos felfogáshoz nem méltó, hogy Trianon elismeréseképpen sírköveket állít. De azt is kifogásolja, hogy Kottanner Ilonáról (helyesen Kottanner Jánosné Wolfram Ilona, Székeles Péter soproni polgármester özvegye) akarnak utcát. „Kérde, hogy mi szerepe volt ennek a nőnek a szentkorona ellopásán kívül a történelemben.” (Visszavonták.)

Pinezich István szerint az utca elnevezése az eligazodásra szolgál, hetven utca egyszerre sok, még tizenöt év múlva is lesz, aki nem tudja egyikről-másikról, hogy hol található. A Lóver körút maradjon meg körútnak, nem híve az utcák felaprózódásának. Ő viszont — Pálovichsal szemben — helyesli a burgenlandi helységneveket legalább ilyen formában való megörökítését, de vigyázzunk, hogy (földrajzilag) jó irányban legyenek. Lényeg, hogy olyan neveket válasszanak, amiket a nép is meg fog szokni, mert ellenesetben nem érünk célt. Házi védekeznek: tíz év óta fekszik a javaslat az íróasztalán, azóta volt lehetősége a közönségnek, hogy hozzászóljon, egyébként a bizottság, amelyik megszerkesztette a javaslatot, a legnagyobb körültekintéssel végezte munkáját.⁷⁹

Hiába volt az érvelés, a javaslatot ekkor még visszaadták a tanácsnak, s csak a december 29-i ülésükön vették elő újra. A vélemények ugyan az év végére se változtak meg alapvetően, de — értékelve a javaslaton tett változtatásokat — találtak megfelelő formulát arra, hogy elfogadhassák. A jövőben az utca építésvonalának kitűzésével egyidőben terjessze elő a tanács az elnevezés iránti javaslatát. Egyúttal leszögezzék bizonyos irányelveket is. A tanács „1. élő emberekről utcákat nem keresztel el; 2. régiségüknél fogva várostörténeti szempontból jelentősek semmi körülmények közt sem változtathatók meg; 3. minden utcát, melynek neve a város múltjával bármilyen kapcsolatba hozható, egy vagy két helyen magyar és német nyelvű magyarázó táblával látja el és e végett az évi költségvetésben a határozat teljes keresztülvételéig bizonyos összeg felveendő.”⁸⁰

Az általános rendezés miatt régebbi közgyűlési határozatok végrehajtása késett, most megismétlik ezeket (8 utca). Az újak listája 65 nevet tartalmaz. Elsősorban az Alsó-Lóver és a Kurucdomb kis utcáiról volt szó, ahol számos családi ház épült az évek során.⁸¹

[Az elfogadott utcanevek csoportosítása: a személynevek: Bercsényi Miklós, Berzsényi Dániel, Dobner Nándor (ma: Városház u.), Dóczy Lajos, Dorfmaister, Felsőbüki Nagy Pál, Gebhardt József (ma: Lejtő), Gensel Ádám (ma: Lenkey), Hunyadi János, Szent István (ma: Szabadság krt.), István bíró, IV. Károly (ma: Szabadság krt.), Kis János, László király (ma: Állomás), Liszt Ferenc, Madách, Mátyás király, Mikes Kelemen, Paur Iván, Póda Endre (ma: Okai), Gróf Tisza István (ma: Béke), ezt már 1925. febr. 27-én elfogadták, most csak megerősítették, Tóth Antal,

79 SVL 9724/402 kgy./1927. nov. 30. A 6286/129 kgy./1927. ápr. 28-i aktában Gallus Jenő bizottsági tag szövegeszi, hogy a napokban 116 aláírással kérvényt nyújtott át a polgármesternek a Kis utcát a Papréttel (ill. Torna utcával) összekötő utca megnyitását sürgetve. Egy ház állta ennek útját, májusra sikerül kiköltöztetni a lakókat — felelik. Ez az utca István bíróról kapja a nevét.

80 SVL 18 298/4543 kgy./1927. dec. 29. Rendes havi közgyűlés.

81 A korábban elnevezett nyolc utca: Színház, Képezde, Liszt Ferenc, István bíró, Zrínyi, Madách, Wálder József, Mátyás király. A Müller P. utcába emléktábla „helyezendő el” (nem készült el). Ezek régebbi határozatok megerősítéseként kerültek ide. A Gróf Tisza István útnak is van előzménye (1925).

Vak Bottyán, Vitnyédi (sic!), Wälder József (ma: Batsányi), Zrínyi, összesen 26 név, ebből 17 ma is megvan; — b. gyűjtőnevek: Felkelő (ma: József Attila), Kuruc összesen 2, ebből 1 maradt; — c. helynevek: Borisfalva, Borsmonostori (ma: Entzbruder), Csávai, Csőronfalvi, Doborjáni, Fraknói, Fülesei, Gyiróti, Harkai, Höflányi, Kaboldi, Keresztúri, Kertesi, Kismartoni, Küllői, Lánzséri, Lépesfalvi, Locsmándi, Malomházi, Márc(z)falvi, Margitbányai, Meggyesi, Nádasdi, Nagymartoni, Nyéki, Pulyai, Rákosi, Répcefői, Ruszti, Sarudi, Szarvkői, Szentmártoni (ma: Kórház), Udvarnoki, Újlaki, Zárányi, összesen: 35, ebből 2 változott mára; — d. földrajzi nevek: Ikva, Lajta, Rozália, Várisi, összesen: 4, valamennyi megmaradt; — e. topográfiai elnevezések: Háromházter (ma: Városház u.), Képezde (ma: Csatkai Endre u.), Színház, összesen: 3, csak 1 maradt meg mára; — f. egyéb elnevezések: Téglá, Ravazd, összesen: 2, mindkettő maradt. Összesen 73 név.]

Itt említjük meg a Winkler és a Wallner Ignác utat. Az utóbbi 1930-ban kapta nevét Wallner Ignácról (1847—1929), aki 1897—1914 között a főreáliskola igazgatója volt. Német név, akkoriban tehát el kellett tűnnie. Szerencsés választással a korábbi elnevezés került vissza, lett tehát ismét Villa sor.⁸²

A szeptem első ötlete 1891. november 26-ról származik. A városi főmérnök javasolta, de 17:9 arányban leszavazták a kisgyűlésben. Winkler Adolf ügyvéd (sz. Győr 1850, megh. Bécs 1925), a kongr. izr. hitközség 25 éven át volt elnöke, a mai út helyén bírt löverét a városra hagyta, azzal a kikötéssel, hogy fiatalon elhunyt fiának, Winkler Ernőnek emlékét megörökítsék.⁸³

14. Az utcaelnevezések elvei továbbra is foglalkoztatták a város tollforgatóit. Thirring Gusztáv szerint az a legfontosabb, hogy a régi utcaneveket nyomós ok nélkül megváltoztatni nem szabad. Sajnos már úgymint eltűnt több. A Hosszúsor a Széchenyi térrel elvesztette létjogosultságát. Túlzott lojalitásból neveztek el utcát Ferenc Ferdinándról (a Színház utca szerepelt ezen a néven egy ideig) és a dán királyról (tévesen X. Keresztélyt ír, aki a „névadó” VIII. Frigyes utódja volt), de ezeket a hatóság igen helyesen hamarosan meg is szüntette. Más kérdés az új utcák elkeresztelése. Ennek egész irodalma van — állapítja meg. Szerinte nem „badar dolog” helyi vagy országos nagy emberekről elnevezni. Ha nem ismerik őket, annál inkább, nehogy elenyésszen a nevük. Az is megoldás lenne, ha a városháza előcsarnokában vagy más alkalmas helyen 40—50 emléktábla hirdetné nagyjaink nevét. „Követendő példa, amely elismerést érdemel”, hogy a környék helyneveit megörökítették.⁸⁴

Thirring Borsitzky Oszkár kanonokkal vitázik, aki néhány nappal előbb Utcák elkeresztelése címen azt hangoztatta, hogy a név tájékozódásra való, a nagyságok ilyen megörökítése helytelen és félszeg dolog. Milyen badarság pl., hogy a Zrínyi Ilona intézet (ma Ruhagyár) a Rákóczi utcában van, a Rákóczi katonai nevelőintézethez a Zrínyi utca vezet (nem egészen igaz, de jól hangzik). A régieket Pantheon-szerűen kis emléktáblákon kellene megörökíteni. Azt ő is helyesli, hogy a Színház utca visszakapta a nevét, de ő Wallner Ignác utca helyett Villa sort mondana és a Liszt Ferenc utcát is inkább Kaszinó utcának hívná.⁸⁵

Éppen ellenkező véleményen van Kárpáti Zoltán, s javasolja, hogy örökítsük meg városunkban Kitaibel Pál emlékét (azóta megtörtént).⁸⁶

A vitának volt vadhajtása is. A Soproni Hirlap egyik következő számában, 1933. július 28-án, Deák Albert újságíró örömmel üdvözlö a Sopronvármegye egy nappal korábbi javaslatát, hogy nevezzék el a Tómalom Sopronfürödnek. Mintegy két hónappal azelőtt, Nagy Ernő városi tisztviselő és Thalabér Lajos tanár kérésére ő — Deák Albert — vetette fel. A Tómalom elavult, Kovács Vince bérlő most újjáterem-

82 2535/92 kgy./1948. máj. 31., megerősítve: vb jkv. 1959. ápr. 10.

83 Ld. Heimler Károly: Sopron topográfiája. Sopron, 1936, 277—278.

84 Thirring Gusztáv: Az utcaelnevezések kérdéséhez. SH. 1933. júl. 15.

85 Borsitzky Oszkár: Utcák elkeresztelése. SH. 1933. júl. 9., válasza Thirringnek: uo. júl. 22.

86 1958-ban. Kárpáti Zoltán: Örökítsük meg városunkban Kitaibel Pál emlékét. SH. 1933. júl. 11.

tette, most kellene változtatnia a nevén. Ők az újság, ezentúl Sopronfürednek fogják hívni. A bérlő megfogadta a tanácsot, s már a közeli napokban „Sopronfüredi (Tómalom) strandpensióként” hirdeti vállalkozását.⁸⁷

Séták a soproni Kolumbussal a város környékén címmel írnak arról 1934-ben — Sopronfüred (Tómalom) és Csalánkert alcímmel —, hogy a Tómalom szó egyszerű nyelvtani félreértésből ered. Teucht-, Deuchtmühle vagyis Gáti malom volt, s a múlt századi nem túl sikeres magyartások egyike. Akkor lett — írják — pl. a Betegház utca is. Egyébként, ha nincs is értelme, kedvesen hangzik (a Miskolc melletti Hámortónak sincs, mégse akarják megváltoztatni). Az újság más helyén olvasható, hogy a Városszépítő Egyesület felavatja a sopronfüredi kilátót, továbbá: rendet kérnek a sopronfüredi autóbusszal stb.⁸⁸

Egy Szegedről jött nyaraló ötlete, legyen Malmos tó (biztos több vízimalom állt itt), Malmi tó vagy egyszerűen Soproni tó. A Sopronfüredet viszont helyteleníti.⁸⁹ Egy „Bevándorolt” levelét közlik. Látott a vármegyei levéltár folyosóján egy százéves térképet, amelyen két vízimalom is kivehető: a Nagy tói malom és a Kis tói malom. Ez egyszerűsödött Tómalommá. Vannak mindenhol furcsa nevek. Ha mindenáron helyesbítené akarunk — írja —, térjünk vissza a Nagy tó, Kis tó elnevezésre. Kérdés, hogy átmenne-e a közhasználatba.⁹⁰

A Soproni Hírlap 1935. augusztus 25-i száma közli, hogy Kovács Vince a város közgyűlésétől a Tómalomnak Soproni tóra való nevezését fogja kérni. Soproni tószálló lesz pensiójából. Nyaralóvendégei emellett voksolnak.

A délibábos nyelvészkedés végére Bakonyi László tesz pontot augusztus 28-án. Megállapítja, hogy a Sopronfüred elnevezés megbukott. Nem javasolja a Soproni tó nevet, hiszen van nagyobb tavunk is, a Fertő. De minek megváltoztatni? A Papréten nincs rét, a Nyíresen nyírfa ... „A neveket nem szabad ötletszerűen eldobni, mert a nevekben a múlt emléke van elraktározva. A posztólok kallómalma most is áll. Ha van tóvíz, tópart, tóvölgy, lehet tómalom is. És a döntő érv: benn van a Czuczor—Fogarassy-szótárban. „A Tómalom elnevezést tehát szerencsésnek, megváltoztatását bűnnek tartom” — fejezi be cikkét Bakonyi (Rábel) László. A téma le is került a napirendről.

15. Az 1927. év végéhez hasonló nagy utcaelkeresztelési láz 1934-ben tört ki a törvényhatóság berkeiben. Ismét Házi Jenő az előterjesztő, persze a tanács megbízása alapján. Harmincegy új nevet vagy névváltoztatást fogadtak el. Az újság szerint nagy vita volt, s már-már úgy látszott, hogy leveszik a napirendről. Póda Endréről most a Híd utca végét nevezték el, a régi Okai utcává alakult. A Betegház utcából Kazinczy utca lett, a Kórház utca pedig Szedres. A többi mind névtelen volt addig.⁹¹

A vita már egy hónappal korábban kezdődött (április 12-én). Völker József indítványozza a kisgyűlésnek, hogy az utcaelkeresztelésekre vonatkozó javaslatot „kiegészítés és bizonyos szempontok figyelembe vétele végett” vegyék le a tárgysorozatról. A Városi Egységes Párt úgy határozott, hogy „Sopron utcái a közéletben működött nagy emberek nevével nevezessenek el s lehetőleg magyar nevet kapjanak”.

87 D(eák) A(lbert): Nevezük el a Tómalmot Sopronfürednek. Kérelem a közönséghez. SH. 1933. júl. 28.

88 Séták a soproni Kolumbussal a város környékén. Sopronfüred (Tómalom) és a Csalánkert. SH. 1934. jún. 24. A kilátóról uo. 1934. máj. 18.

89 Simonyi László: Milyen nevet adjunk a Tómalomnak. SH. 1935. aug. 15.

90 „Bevándorolt”: Helyes-e a Tómalom elnevezés? SH. 1935. aug. 17.

91 SVL 15 512/60 kü és 70 kü/1934. VIII.; előbbi ápr. 12., utóbbi máj. 9. Harminc új utcát keresztelt el a tegnapi városi kisgyűlés. SH. 1934. máj. 10. Közülük Kazinczy Ferenc, Szedres és Okai meglevő utcák nevei. Nem egészen érthető az Ojtózi utca elnevezése, ui. a SH. 1934. júl. 4-én ad hírt róla, hogy Ojtózi fásor lesz a Gleichenbergi fásorból. A 18-as honvédek legszebb fegyverténye az ojtózi csata volt — írják —, a helyszínen felállított emlékművet a románok lerombolták ugyan, de fénykép alapján most a fásorban felállítják. Ingyen faragta ki Mérey László, a Rákóczi intézet főigazgatója és Dabóczy főtanár. Aug. 5-én adják át. Ez a közlés még csak arról tud: kérni fogják a várost, változtassa meg a fásor nevét, de aug. 5-én már arról számolnak be, hogy az új elnevezés életbe lépett.

Weiler Béla szerint ez a jövőben ne történjék tömegesen, mert még a régi utcákat sem tudják megemészteni (ez célzás 1927-re). Két változtatást fogadnak most el a kisgyűlésben. A polgármester javaslatára a Fürdőház utca új nevet kap (bár a szürkekék fürdőháza, ma sporthivatal, továbbra is működik). „Ezt az elnevezést kedves meglepetésként tartogatom valaki számára, aki megérdemli ezt a figyelmet.” Gróf Klebelsberg Kunó, volt kultuszminiszter, Sopron díszpolgára és egykori képviselője lehetne ez a személy. Az idézet mondat úgy hangzik, mintha a gróf még élne, holott már 1932-ben meghalt.⁹²

A Betegház utcát valaki — az ott álló Zita otthon okán — a volt királynéról szeretne elkeresztelni. A nurneri polgármester szerint: „Nem alkalmas arra, hogy egy királynénak pótolja a koronát.” Így lesz Kazinczy utca ...⁹³

Az utcaelnevezési bizottságot most több taggal kiegészítik. „Csak olyan utcákra tettünk javaslatot — mondják — melyekben már több ház van.”⁹⁴

A május 9-i kisgyűlésen nehezményezi Pinezich, hogy „nem respektálták az Egyeséges Párt elveit”. Először félre akarja tétetni az egészet és arra gondol, hogy sajtó útján kellene kérni a polgárság véleményét, aztán mégis megszavazza. Pröhle Károly nem látja értelmét, hogy „ásatag” neveket vegyenek elő (valószínűleg a két egykori polgármesterre, Prisoman Egyed Lajosra és báró Natl Lipótra gondolt). Inkább helyrajzi vonatkozásúakat látna szívesen.⁹⁵

[Az elfogadott utcanévek csoportosítása: a. személynevek: Apponyi (ma: Barát-ság) Arany János, Artner (ma: Damjanich), Fodor János (ma: Hajnóczy), Kanizsai (Orsoi), Kazinczy (ma: kb. uo. tér), gróf Klebelsberg Kunó (ma: Ferenczy János), Kölcsey, báró Natl Lipót (ma: Martinovics), Póda Endre (ma: Híd), Prisoman Egyed Lajos (ma: Dóza György), Prohászka Ottokár (ma: Bartók Béla), Tallián (T. Péter polgármesterről), Trefort, Vághy Ferenc, Vörösmarty, összesen: 16 név, ebből 7 ma is megvan; — b. gyűjtőnevek: Besenyő, Jezsuita (ma: Virágoskert), összesen: 2, egyik ma is megvan; — c. helynevek: Boldogasszonyi, Fehéregyházi, Feketevárosi, Mácskakői, Nezsideri, Okai, Rodostói, Széleskúti, összesen 8 név, mind megmaradt; — d. földrajzi nevek: Erdély(i), Ojtózi utca (és fasor), összesen: 2, mindkettő (sőt a külön intézett fasor is) maradt; — e. topográfiai nevek: Káposztás, Menedékház (ma: Botond), Mészverem, Szedres (megszűnt), összesen: 4, ebből 2 maradt meg. Összesen: 32 név, a fasor nélkül.]

16. Nagyobb változásoknak most már csak a háború után lehetünk tanúi. Az Új Sopron 1945. augusztus 1-jén helyeslően veszi tudomásul, hogy megváltoztatják a „fasiszta utcanéveket” Sopronban. Az egyik legelső dolga volt a városnak, hogy a Gömbös Gyula utcát Bajcsy-Zsilinszky Endréről nevezze el. A városházán már készítik a többi változtatást is tartalmazó javaslatot. Csatka augusztus 5-én (uo.) figyelmeztet: „gondolni kell rá, hogy az új névhez ne tapadjon semmi szégyennel teljes. Ilyen meggondolás akadályozta meg p. o. annak idején, hogy IV. László, aki várossá emelte Sopront, utcanévet kapjon.” Legyen soproni vonatkozása, de dicsőséget jelent akkor is, ha ez nincs. Ady, Erkel, Eötvös Loránd, Munkácsy jól hangzanának a meglévő Vörösmarty, Kazinczy stb. mellett. De érthetetlen, mit keres nálunk Csengery Antal neve? Hasonlóan sorra veszi a kurucokat is. Az írásnak volt bizonyos hatása a későbbiekre, de nagyon erősnek nem mondható, hiszen az általa kifogásolt Bezerédj ma is megvan, s végül IV. László sem maradt utca nélkül. Igaz, hogy Ady és Erkel kapott utcát, s Munkácsy is szóba került.⁹⁶

Nincs többé Balogh-Kovács Sándor utca — írják ugyanott augusztus 15-én. „Aki három szép fasiszta szót kimondott, az Sopron városában nyomban utcát kapott” — fröcskői a tájékozatlan újságíró. A volt műszaki főtanácsos neve azért került sze-

92 SVL 15 512/60 kü/1934. VIII. (ápr. 12.)

93 Uo., ma a Kazinczy tér panel-házai állnak a helyén.

94 Uo. Nem sorolják föl a neveket, de Házi Jenő bizonyára benne van.

95 SVL 15 512/74 kü/1934. VIII. sz. (máj. 9.)

96 Erkel az Egeredi dombon 1958-ban. Munkácsy azzal került le a napirendről, hogy jelentősebb utcát érdemel. Toldy Ferencet választották helyette Vb jkv. 1966. jan. 28.

métombbra, mert a fia nyilassá vált. Annýira viszont nem tartjuk nagy embernek, hogy érdemes lenne Mikoviny helyébe visszaállítani. A német neveknek akkoriban eleve porba kellett hullniok. Kivétel csak Knapp és Kellner, vagy ez talán fel sem tűnt az akkori nyelvészkedőknek?

A kitelepítésen kívül a klerikális reakció elleni harc volt még a változtatások mozgatórugója. A szentek mindenütt veszélyben forogtak. Jellemző, hogy a Sankt Martin burgenlandi falu magyar nevét őrizni hivatott Szentmártoni utcát Kórház utcává alakították, de a többi burgenlandi név megváltoztatásáról, akár a kárhozottat irredentizmusra hivatkozva, szó sem esett.⁹⁷

Nagyobb számú utcanév megváltoztatására került sor akkor, mikor Sopronbánfalvát a városhoz csatolták (1950). Mindent egybevetve 1945—50 között 49, 1950—59 között újabb 27 változtatás történt.

Az újabb időkben az Észak-nyugati városrész felépülése, a Kőfaragó téri és a József Attila-lakótelep új utcái, a Tóalmi üdülőtelep, Kőhid-telep, Brennberg és Balf közigazgatási változásai következtében nagy tömegű névadásra volt szükség, csak a szorosan vett városon belül is.⁹⁸

17. A névadási eljárás az évtizedek során nem sokat változott. A rendszerint valahonnan kintről érkező ötletet az építési osztály illetékese terjesztette elő a vb ülésén, esetleg megkérdezve a Városszépítők Egyesületét, ha éppen működött, s a levéltárt. A vb határozata a tanácsstagok körében már nem váltott ki vitát. Egy példa: a Hazafias Népfront városi bizottsága bejelenti, hogy az 1962. október 28-án megtartott kubai tiltakozó nagygyűlésen határozat született arról, hogy Sopron város területén egy utcát nevezzenek el, amely hirdeti a kubai forradalom győzelmét. A november 16-i ülésen a vb-titkár a Pázmány Péter utcát javasolja. Szerencsére az elnöklő tanácselnök azzal odázta el a határozatot, hogyha majd új utca elnevezésére kerül sor, akkor vegyék figyelembe a javaslatot.⁹⁹

Volt olyan eset is, amikor az építési és közlekedési osztály 'kovács' és 'bognár' foglalkozásneveket javasol, s mikor rákérdeznek, hogy ugyan már, mi vezette erre az ötletre az osztályt, a válasz: különösebb elgondolás nem vezérelte őket.¹⁰⁰ Az azonban mégis kivehető, hogy azonos fajtájú neveket lehetőleg egy bokorba gyűjtenek. Mivel a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából Kellner Sándor hamvait és szobrát a Kőfaragó téri leendő lakótelep közelében helyezték el, javasolják, hogy a Gyóni Géza utca és a Csengery utca közötti útvonalat Kellner Sándorról nevezzék el, ugyanakkor állítsák vissza a Szent Mihály utca évszázados nevét, amelyet a nagyközönség ma is így hív. Az illetékes válasza: a Kellner Sándor utca jó, de „nem tudja, helyes-e, ha éppen egy szentről neveznek el egy utcát”. Odébb: „a tulajdonnév utcanevékben eléggé zavaró”.¹⁰¹

Amilyen könnyen született a határozat, hogy a Szentháromság tér Beloiannisz dicsőségét hirdesse ezentúl, olyan nehezen szabadultak meg ettől a névtől (illetve meg se szabadultak, mert ma is van — igaz, eldugott helyen — Beloiannisz utca). Volt olyan a bizottságban, aki szerint a Fő tér elnevezés nagyon furcsa lenne. Városház tér, Tanácsok tere is felmerült. Volt olyan szempont is, hogy a név legyen minél rövidebb, mert a hosszú neveknél, távirat küldésekor, sokat kell fizetni.¹⁰²

97 1950. szept. 22-én, megerősítve 1959. ápr. 10. (Vb jkv.-ek.)

98 Az 1988. évi utcanévjegyzék még nem tartalmazza a következőket: a 86/1988. XII. 20./VB. határozat szerint a Gesztenyés útból Becht Rezső út (a táblán: utca) lett, a Kurucdomb két tervezett utcájának, az Onodi és Késmárki utcának a neve véglegessé vált, újak Kőhid-telepen a Cukorgyári utca, Balfon az Erdőszéli utca, Bánfalván (Kertváros) a Pálosok tere a kolostor-hegyi lépcső alján (C9). A térképről lemaradt.

99 Vb jkv. 1962. nov. 16.

100 Vb jkv. 1966. jan. 28.

101 Vb jkv. 1969. ápr. 3.

102 Vb jkv. 1969. ápr. 3.

Az elnök véleménye: „Ügyelni kell arra is, nehogy azzal vádolhassák a VB-t, hogy a forradalmi munkásmozgalom vezetőinek nevétől igyekeznek megszabadulni.” 1977-ig kellett várni a cserére.¹⁰³

Ezeknek a határozatoknak láthatólag közös vonásuk, hogy a nagyobb nyilvánosság kizárásával születtek és érződik rajtuk valami félelem egy pontosan meg nem fogalmazott felsőbbstől.

A közvélemény szava csak az első fordulóig jut el. Megállapítják, hogy a paragrafusok dzsungelében nincs jogszabály arra, hogy milyen szempontok szerint kell a közterületeknek nevet adni. Máig sem kötelessége a tanácsnak az, hogy meghallgassa a polgárok vagy a különböző szervezetek véleményét. Örülhetünk neki, ha mégis megteszi.¹⁰⁴

18. Az utóbbi időben, a demokratizálódás jegyében, már egyenesen igénylik mások véleményét. Így került sor arra, hogy a Városszépítő Egyesület művészeti és helytörténeti szakbizottsága összeállítson egy listát az általa javasolt változtatásokról, megjelölve benne azokat, amelyeket meghagyandónak tart, de azokat is amelyek esetleges változtatása — a bizottság szerint — nem jelentene különösebb problémát. Ez a lista az egyesület elnökségének változtatásai után került a város vezetőinek kezébe. Kiegészítve egy olyan összeállítással, amely felsorolja Sopron azon nagyjait, akiknek emléktáblát, szobrot vagy utcát javasolunk.

A szobrokat a Deák tér hosszában gondoljuk elhelyezni, valahogy úgy, ahogy az egyetem tette a tanáraitól készült alkotásokkal a botanikus kertben. A felkérésből is következett, de magától értetődő, hogy javaslatunkban nem azonnali lépéseket követelünk, hanem sok évtizedre előre igyekszünk legalább irányelveket meghatározni. Ebből eddig a széles közvélemény csak azt érzékelhette, ami belőle töredékesen a Soproni Hírlap 1989. szeptember 15-i és 22-i számában megjelent, s amelyre indultas válaszokat olvashattunk a Soproni Hírlap és a Kisalföld hasábjain.¹⁰⁵

Elvünk, hogy az utcákat, tereket lehetőleg ne nevezzük el személyekről, védjük a régi neveket, s ha mégis személyek mellett döntünk, azok feltétlenül kötődjenek a városhoz. Bár véleményem szerint valakinek az emlékét jobban megőrzi egy emléktábla, amely ráadásul olyan helyre kerülhet, amely ugyancsak kapcsolatos az illetővel.

Legújabbán Péter László Az utcanévadás tízparancsolata c. cikke érdemes az idézésre (Népszabadság, 1989. szept. 24.). A megszívlelendő parancsolatok: „1. Az utcanév nem egyetlen módja a nagy történelmi, politikai, művészeti személyiségek iránti tiszteletadásnak. 2. Régi ... utcanévet ne változtassunk meg. 3. A város, a falu történetét ... őrző utcanévek ugyanúgy védendők és őrzendők, mint a műemlékek. 4. Új nevet lehetőleg új utcák kapjanak. 5. Személyről csak halála után tíz évvel lehet utcát elnevezni. 6. Külföldi vagy idegen nevű személyiségekről csak kivételesen nevezzünk el utcát. 7. Az új nevek lehetőleg helyi vonatkozásúak legyenek. 8. Az utcanéveknek ... rövidségére kell törekednünk. 9. ... tömör magyarázó tábla ismertesse a névadó munkásságát ... 10. Ne csak személynevekből, hanem szép természeti nevekből is alkossunk új utcanéveket.”

103 Vb jkv. 1969. máj. 20. Marad a Beloianisz tér, 10 : 1 arányban elvetették a korábbi határozatot (Tanácsok tere lett volna).

104 Vb jkv. 1974. nov. 8. A jogi osztály vezetője mondja, hogy nincs jogszabály az utcák elnevezésére.

105 Soproni Hírlap 1989. szept. 22. Mészáros László, Gyulavári Jánosné, Környei Attila és Kubinszky Mihály olvasói észrevételei, Horváth Zoltán: Úljünk végre ... Kisalföld 1989. szept. 16. A szerző 13 utcanévet sorol fel: Árpád, Bem, Botond, Csányi, Damjanich, Dózsa György, Faludi Ferenc, Kőrösi Csoma Sándor, Vásárhelyi Pál, de csak a Dózsa György és a Kőrösi Csoma Sándor utca elődjéről tud. Ld. a 107. jegyzetet. Sopronhoz nem kötődő személynek mondja Széchenyit, Jókait (ld. a 49. jegyzetet), Kossuthot (ld. a 37. jegyzetet), Rákóczi (ld. a 42. jegyzetet). Erzsébet királynéről nem halála évében nevezték el az utcát. Egyébként se 1893-ban halt meg, mint a szerző állítja, és hazánk nagyjai közé is csak annyira számítanám, mint a városnak címert adó Habsburgokat.

A Hítel II. évf. 22. számában (1989. november 1.) megjelent egy szombathelyi munkacsoport közleménye utcanevek felülvizsgálatáról. A Magyar Demokrata Fórum kebelében működő gárda a bevezetés után leszögezi, hogy a pártmonopólium évtizedei után megérett a helyzet a három szakaszban elképzelt változtatásokra. Irányzatukra jellemző, hogy javaslataikban nincs helye Kun Bélának, Engelsnek sem, a Lenin útból Nagy Imre utat látnának szívesebben, s el tudják képzelni utcanevtáblán Mindszenty nevét. Az első szakaszban 68 nevet, összesen 118-at változtatnának meg a 430-ból. Nincsen szó viszont sem új topográfiai, sem földrajzi vagy egyéb elnevezésekről. Magunk részéről nem szívesen követnénk ezt a személyiségekre összpontosító gyakorlatot, egyéb túlzásokról nem beszélve.

Visszatérve a mi javaslatunkhoz, abban felsorolunk 15 olyan nevet, amelyek vi-sclői szerintünk nem kötődnek közvetlenül Sopronhoz. Ezek a következők: Alpár Ignác, Arany János, Árpád, Beloianisz, Bem, Bolyai (egyik sem), Botond, Csányi, Damjanich, Dimitrov, Dózsa, Faludi, Hámán Kató, Körösi Csoma Sándor, Vásárhelyi Pál. Elnökünk a felháborodás hatására visszavonta ebből Csányit, amennyiben a soproni krónikásról lenne szó és Faludi Ferencet, aki soproni diák volt. Viszont az egyesület elnöksége vette be a listába a Makó utcát, holott ez a város (és nem személy-név, ahogy többen hiszik) megállapodást kötött Sopronnal, s ennek emlékére egyik utcáját Sopronról nevezte el.¹⁰⁶

Hiba volt, hogy a javaslatból kihagytuk az indokolást, ezt most pótolom, ugyanis nemcsak arról van szó, hogy e személyek kötődnek-e a városhoz vagy sem. Az Alpár Ignác utca idegenül hat a Cseresznye sor, Ibolya út, Erdész út, Orgona út között. A környéken csak az Ady Endre út visel személynevet, amíg javaslatunk szerint, ismét a másodlagos személynévnek minősülő Nándor fasor nem lesz belőle. Az Arany János utca a legutóbbi rendezések következtében elvesztette páros oldalának jó részét. A felemás helyzet, ami az állomás körül kialakult, névváltoztatást kíván. Az Árpád utca helye inkább a honfoglalás kori falu helyén, a Jerevánon lenne elképzelhető, különösen, ha a valaha tervezett kis bemutatóhelyet létrehozzák. Feltéve, hogy Árpád apánkról, s nem Kamenszky Árpád polgármesterről van szó. Bár valószínű, hogy ez csak véletlen egybeesés. A többinek megvolt a maga régi neve, gondolkodni kell a visszaállításukon.¹⁰⁷

Csányi különleges eset. Nincs nyoma, hogy kit takar ez a vezetéknev. Lehet Csányi László, az 1848–49-es szabadságharc kormánybiztosa, de lehet a soproni krónikairó is. Akármelyiket vesszük, a Kurucdomb északi oldalán, a Mészverem mellett, nincs sok keresnivalója. Ahhoz képest, hogy milyen szerepet játszott Sopron a kuruckorban, bőven el vagyunk látva kuruc vezérekkel, események neveivel. A krónikairónak viszont sokkal inkább megfelelne Fövényvermi háza (és emléktáblája) közelében az a frissen nyitott utca, amely a Sopron Szállóhoz vezet.¹⁰⁸ Én Faludi Ferenc utcáját sem látom megfelelő környezetben.¹⁰⁹

106 1976–77-ben. Ld. Szalay Csaba: Utcanevainkról. Soproni Hírlap 1989. dec. 1.

107 Az 1988-as utcanévjegyzék szerint a Bem (Papré), Botond (Menedékház), Damjanich (Artner polgármesterről), Vásárhelyi Pál (Nagy Lajos királyról) átkeresztelt utca. Batsányi János soproni diákévének adata igencsak bizonytalan. (A két anyakönyvi bejegyzést mástól idézi Czobor László, az egyiknél hibás a családi név, másiknál a keresztnév. Egyéb sehol semmi. Czobor László: Batsányi János Sopronban. SSz. 1965, 369–372.) Szalay Csaba megjegyzése szerint (ld. 106. jegyzet) megváltoztatható lenne még: Dimitrov tér (Szent Imre térre), Hámán Kató u. (Szent Gellért u.-ra), Entzbruder u. (Borsmonostori u.-ra). Ezek korábbi nevek. Entzbrudernek van ügyis emléktáblája. Nem értünk egyet azzal, hogy a mai Batthyány tér ismét Jecquin Miklós tér legyen. ld. a fentebb idézett tízparancsolt 6. pontját. Az Eszperantó utca azért került a megváltoztathatók listájára, mert akkoriban az ott lakók kérték. Ma már más a véleményük. Tiszteletben kell tartani.

108 Jelenleg nincs neve, pedig a Mini Galéria sora és maga a szálló is ide nyílik. A szállónak Fövényverem u. 7. a címe, de miért?

109 Legalább a történelmi külvárosban lenne, a jezsuita kollégium közelében! A Kismarton sor és a Tácsics utca között van, nem „költői” környezetben.

Ide kívánczok, ami az újság közléséből ugyancsak kimaradt, s ami a megbomlott egyensúlyt helyreállítaná: neves személyeknek az a listája, akikről — eredeti javaslatunk szerint — utcákat lehetne elnevezni. Sorjában: Flandorffer Ignác, a Városszépítők egyik alapítója (volt utcája kapcsán már említettük), Murmann Sámuel, 1849 soproni származású mártírja, Dobner Nándor neves polgármester és műgyűjtő, Gensel Ádám, Házi Jenő, Király Jenő, a nagyhírű sebész, Vendel Miklós és Tárczy-Hornoch Antal professzorok, Rozsondai Károly író, Bánfalva történész, Reuter Jenő, második világháborús ellenálló, Kalmár Sándor soproni származású térképész (Adria-térkép), Handler Nándor, múlt századi építészünk, Mende Gusztáv festőművész és szervező, Storno Ferenc, az idősebb, ismert restaurátor. Örömrömmel szolgál, hogy a tanács a listából legutóbb kettőt már fel is használt (Handler Nándor és Mende Gusztáv kapott utcát a Ravasz utcai lakótelepen, ugyanitt kelt életre egy régi név: Iv utca).¹¹⁰

19. Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy utcáink, tereink neve az elmúlt százhusz évben igen sokféle indokkal változott meg, vagy alakult ki, de akkor járt sikerrel, akkor fogadta el a közvélemény az újat, ha az elhatározásba a lehető legtöbb ember szólhatott bele, s ha nem siettek el a keresztelőt. Ez vonatkozik a jövőre is. A Városszépítők javaslatait is csak úgy kell tekinteni, mint elképzeléseket, amelyekhez bárki hozzáteheti a maga gondolatait.¹¹¹

110 Határozat: 36/1989. IX. 26./VI. sz. Ugyanebben döntöttek arról, hogy 1989. okt. 31-ével a Lenin körút, a Köztársaság utca, a Május 1. tér és az Ifjúság tér visszanyeri régi nevét, tehát Várkerület, Erzsébet utca, Deák tér és Paprét lesz. Azóta már a táblák is felkerültek. A köztársaság kikiáltása utáni napokban idegenek nézegetik a még fenn levő régi feliratot: — Köztársaság utca. — Ezek megelőzték a korukat — mondják. Ide tartozik, hogy Magyarfalva lakossága 1989. okt. 22-én népszavazáson döntött arról, hogy a *Harka* név állíttassék vissza. Azóta megtörtént.

111 Az eddigi utcanévjegyzékek:

I. Gassen- und Häuser-Schema der kön. Freistadt Oedenburg u. der dazu gehörigen Vorstädte nebst Brennbürg. Sopron, 1869;

II. Schey, Karl: Gassen- und Häuserschema der kön. Freistadt Oedenburg (Sopron) mit Bezeichnung der Stockwerkhöhen, Bedachungen und Meershöhen der einzelnen Gebäude. Sopron, 1886;

III. Sopron szab. kir. város területén lévő utcák, házak és háztulajdonosok jegyzéke, összeállított az 1898. évi november hó 20-án volt állapot szerint. Sopron, 1898;

IV. Heimler Károly: Sopron topográfiaja utca- és házjegyzékkel, részletes statisztikai táblákkal. Sopron, 1936;

V. Seidl János Ferenc (szerk. és kiad.): Soproni utcanévjegyzék és Sopron thj. város térképe. Sopron, 1948.

VI. Soproni utcák jegyzéke (leporelló formában) Sopron, é. n. [1950]

VII. Soproni utcák jegyzéke. Sopron, é. n. [1962];

VIII. Soproni utcák jegyzéke 1967. Sopron, 1967.;

IX. Sopron város utcanévjegyzéke 1982. Sopron, Sopron, 1982.;

X. Hárs József i.m., Id. az 1. jegyzetet.

Az első jegyzéket még inkább csak hivatalos célra szánták: „Házak és utcák jegyzéke a helybeli hivatalok számára használat végett átküldetett” — olvasható az 1869-es tanácsi iratmunkatömb (SVL), az V. 17 170. számon. Schey Károly városi mérnök volt, s magánszorgalomból kezdett a munkához. A többi már inkább üzleti vállalkozás. Az V–IX. a Hirdető Vállalat kiadása, a X. a Városszépítők és a Hirdető közös kiadása, a Soproni Ünnepi Hetekre készült el, de a Hirdető késedelmes ármegállapítása miatt csak 1988 őszétől kapható; 20 000 példányban nyomták. — Végül egy kis statisztika a jelenleg érvényes elnevezéseinkről: közterületeink száma (1989. dec. 1-jei állapot): 461. Ebből:

a. személynév: 146; b. gyűjtőnév (pl. Kuruc): 23; c. helynév (pl. Borisfalvi): 64; d. földrajzi nevek (pl. Ikva): 39; e. topográfiai elnevezés (pl. Színház): 135; f. egyéb (állat, növény stb.): 54.

A személynevek közül soproni személyiség: 46, Sopronhoz kötődő neves ember: 41, nincs köze Sopronhoz: 52, képzelt név: 7.

Másik megközelítés: a 461 közterületből a. (alul) átjáró: 30; b. köz: 22; c. (fasor) sor: 27; d. út: 53; e. utca: 246; f. zsákutca: 3; g. tér: 23; h. park: 6; i. körút: 3; j. megjelölés nélküli (pl. Előkapu): 10; k. egyéb (pl. fürdő, domb, őrház, major): 38.

A címervita

1. A soproni címervitáról a következő helyeken megjelent cikkeket olvastam el: Soproni Hírlap 1989. febr. 17., febr. 24.; Magyar Hírlap 1989. dec. 20.; Kisalföld 1990. jan. 27., febr. 3., febr. 8., febr. 17., márc. 9. A következőkben nem említem a cikkek címét, sem szerzőiket, csak a véleményekről szólok.

A városi címer ügye egyrészt tudományos, közelebbről heraldikai és helytörténeti kérdés, másrészt várospolitikai kérdés. A megoldásnak ezek egyeztetésén kell alapulnia. A vita során e kérdések esélyegyenlősége nem valósult meg. Mindinkább a várospolitikai szempontok váltak uralkodóvá, ezzel együtt a mellébeszélés, sőt az indulatok is. A nem mindig elvi síkon folyó várospolitikai vitának alárendeltje lett a heraldika, a helytörténet alig, többnyire tévesen jutott szóhoz.

2. „A városi tanács tisztagú címerügyi bizottsága az 1340., az 1622., illetve az 1922., sőt az 1971. évi, vörös csillagos címet is szakvéleményezésre megküldte két országos hírv heraldikusnak; dr. Kállay István egyetemi tanárnak és Holl Imrének, az MTA Régészeti Osztálya főmunkatársának” (Kisalföld 1990. jan. 27.). „Azzal minden soproni egyetért, hogy helyezték hatályon kívül a város 1971. évi címerét” (Magyar Hírlap 1989. dec. 20.). A cikk írójának nyilván nem volt megbízása, hogy „minden soproni” nevében nyilatkozzék, ellenvetés azonban nem hangzott el. Az 1971. évi címer a két szakvéleményben sem szerepelt javaslatként, bár az első heraldikus egyetemi párttitkár is volt: ekkor a tudomány már elsőbbséget élvezett. Holl Imre egyértelműen az 1340. évi címet javasolta, Kállay István első helyen az 1340. évit, második helyen az 1622. évit, harmadik helyen az 1922. évit: „Az a lényeg, hogy a város lakossága a kiválasztott címet a magáénak érezze” (1990. jan. 27.).

3. Egyik szakvélemény sem talált egyöntetű elfogadásra. A Holl Imre javasolta 1340. évi címet ennek a megoldásnak hívei az 1921. dec. 14-i soproni népszavazás emlékére a magyar országgyűléstől elnyert CIVITAS FIDELISSIMA címerszalaggal egészítették ki, amelyet köriratként helyeztek el az „ősi” címer köré. Ezt nevezték gótikus címernek. Joggal írta erről egy másik cikk, hogy ez a címer már nem „ősi”, hanem: „Vadonatúj, mert ilyen címere sohasem volt a városnak” (febr. 3.). Mégis a történeti tájékozottság hiányában a lelkesedés más véleményeket is szült. Egy 1989. dec. 20-i újságcikk az 1340. évi címet már „legősibb címer”-nek nevezte; még tovább ment egy magát évtizedes soproni történelemtanárnak valló cikkíró: „Van egy ősi magyar város, melynek 1277-ben egy Árpád-házi uralkodó adta meg a Civitas Fidelissima címet, majd ugyanezen uralkodóház az első címet. Ezt a tényt senki sem cáfolja” (1990. márc. 9.). Ezt az óriási baklövést a városi tanács által felkért tisztagú címerügyi bizottság sem cáfolta, pedig kötelessége lett volna a közvélemény pártatlan tájékoztatása, annál is inkább, mivel: „A Hazafias Népfront városi bizottsága a közelmúltban megtartott ülésén mégis népszavazást javasolt ebben a kérdésben. Egyesek szerint a szépségversennyé süllyedő népszavazáson úgyszólván a tetszetősebb, sasos barokk címer nyer” (1989. dec. 20.). A népszavazási indítvány az 1989. dec. 7-i tanácsülésen hangzott el, indoklása pedig Kállay István szakvéleményének fenti idézett utolsó mondata volt. Az indítvánnyal a Hazafias Népfront is, a városi tanács is, de a tisztagú címerügyi bizottság is kibújt a felelősség alól, amely így a zavarosan tájékoztatott, mégis népszavazásra invitált közvéleményre hárul.

A gótikus címer hívei a 1622., ill. az 1922. évi címet nevezték barokk címernek; sasos címernek pedig, mivel sisakdíszként szerepel rajta az 1622-ben kitüntetésül adományozott római szent birodalmi kétfejű sas. „Kállay István a címerekről heraldikai, címertani szakvéleményt adott és nem történeti értékelést” (1990. jan. 27.). A történeti értékelésbe — éppen a közvélemény helyes tájékoztatása érdekében — be kellett volna kapcsolni a helytörténetet. Ehelyett mellébeszélő, nemegyszer téves magyarázatok és ajánlások is születtek.

„A gótikus stílusban készült címer egyszerű, azonnal áttekinthető. Csúcsíves elemei (ablakok) az emberi lélek felfelé — az ég felé — törekvését fejezik ki” (jan. 27). A csúcsíves stílus azt fejezi ki, hogy a kor építészeinek sikerült megtalálniuk azt a statikai megoldást, amellyel a födémek roppant súlyának terhét a gyámpillérekre tudták átvinni: ezáltal feleslegessé váltak a román stílusban még szükséges masszív falak, könnyedebbé váltak a falak és az elemek, így az ablakok is. A többi csak belemagyarzás.

„Így testesíti meg a magyar király adományozta 1340. évi címer a nemzeti függetlenségünket és a városi szabadságot, az önkormányzatot” (i.h.) — ez az összefoglalója a címerméltatásnak. Az 1340. évi címer mindezt azonban nem testesíti meg. Az összefoglaló indoklása: „Az önkormányzat, s városi szabadság jelképe a várfal a tornyokkal. Csak olyan település kaphatott szabad királyi városi rangot (a megyével zonos jogállást), amelynek várfala kőből épült”. Ha ez valóban így lett volna, akkor nagyon kevés köfallyal körülvett településünk lett volna. A köfal nem a szabad királyi város, hanem a város rangjának elnyeréséhez kellett. A kettő pedig nem volt ugyanaz, az önkormányzat szempontjából sem. Ezért találunk várfalat, tornyot olyan városok címerében is, melyek nem voltak (magyarországi) szabad királyi, hanem pl. földesúri vagy püspöki városok. Az 1340. évi címerben semmi sem utal nemzeti függetlenségünkre (nem is kellett utalni!), csak a városi szabadságot fejezi ki. A helytörténettel függ össze, hogy Sopronban ez a szabad királyi városi szabadságot jelentette.

A barokk címer hívei a Kállay István szaktevéleményében harmadik helyen említett 1922. évi címer mellett álltak ki. Ez a címer a második helyen szereplő 1622. évi címer kiegészítése a már említett CIVITAS FIDELISSIMA címerszalaggal: „Mi nemcsak vállaljuk a város egész történelmét, de tiszteljük és becsüljük is eleink városépítő és gazdagító munkásságát — annak reálpolitikai kompromisszumaival együtt — és e tisztességesnek vélt magatartásunk elkülöníthetetlen része a címerügyben kialakított álláspontunk: Nem új címet kívánunk alkotni, hanem az egész történelmi örökséggel együtt elfogadjuk a történelmileg kialakult, őseinktől örökölt hagyott 1922. évi címet” (febr. 3).

Sajnálatos, hogy erre válaszként, szinte vádként elhangzott: „Labanc filozófia: az 1922. évi címer visszahozása érdekében kifejtett érvelés, amely nem tesz különbséget a haza függetlensége és a császári önkényuralom között” (febr. 17). A labanc filozófiával vádoltak javára irandó, hogy nem vágta vissza azzal a természetes reagálással, hogy az ellenfél „kuruckodik”. Kár, hogy a vitába belekerült ez a nacionalizmus. A kuruckodás nemcsak 1990-ben nem korszerű, nem európai már, hanem nem volt korszerű, európai 200 évvel korábban sem. A nacionalizmussal együtt járt az ellenpárt érveinek nem az elemzése, cáfolása, hanem a lejáratása: az 1922. évi címeren „lévő kétfejű sas előbb a német—római, majd az osztrák császárság jelképe volt, ami az önkényre, a zsarnokságra és egy elnyomó, idegen hatalomra emlékezteti az embereket” (1989. dec. 20.), „az idegen madárral, a császári sassal nem lehet hazafiságra nevelni” (1990. febr. 17) stb.

4. „Tény, hogy az első, az ősi címerünk az 1340. évi” (1990. febr. 17). Se nem tény, se nem igaz. Házi Jenő már több mint fél százada megírta: „Kétségtelenül bizonyos, hogy mielőtt Sopron 1277-ben városi önkormányzati jogot nyert volna, már használt, mint királyi vár, pecsétet ... A román stílus pecsétmaradvány köriratából csak a SIGI betűk faradtak fenn, a pecséttrajzból pedig annyi állapítható meg, hogy az nyitott kapujú ormozott várfalat ábrázol, amelynek közepéből egy egyablakos, ormokkal ellátott vártorony emelkedik” (vö. Heimler Károly szerk.: Sopron topográfiaja. Sopron, 1936, 79). Ez volt nem az „ősi”, nem a „legősibb”, hanem az első ismert címer, amelyet a várispán, vagy az ő megbízásából a várnagy használt. A királyi várban (utóbb belváros), ill. a váralján (utóbb külváros) kialakult Sopron faluközösségnek (*villa Suprun*) nem volt címere, pecsétje, önkormányzata sem.

1273 szeptemberében az osztrák—cseh—magyar háború során II. Ottokár, a Német Birodalomhoz tartozó Csehország királya az akkor 11 éves rokona (feleségének elsőfokú unokatestvére), IV. László magyar király ellen harcolva elfoglalta többek kö-

zött Sopront is: foglálásának biztosítékául soproniak fiait túszokul magával vitte. II. Ottokár ellenlábásának, Habsburgi Rudolfnak német királlyá választásával (1273. okt. 1.) azonban IV. László erős szövetségest nyert. 1276 őszén „Rudolf seregével bevonult Ausztriába, a stájerok és karantánok hozzápártoltak, a kis László király pedig magyar és kun seregeivel vonult fel a határra” (Hóman—Szekfű: Magyar Történet. Bp., 1935, I, 599). II. Ottokár megígérte, hogy az elfoglalt magyar várakat visszaadja: ígétét nem tartotta be. 1277 nyarán Rudolf újabb megállapodást kötött II. Ottokárral, aki ezt sem tartotta be. „A béke mégsem állt helyre”. A végső leszámolást csak az 1278. aug. 26-i, ún. morvamezei csata hozta, amelyben II. Ottokár is elesett. „Rudolf királyt a későbbi világhatalom alapjául szolgáló osztrák örökös tartományok megszerzésében, családjá hatalmának megalapításában a kihalásnak indult Árpádház magyar seregei segítették” (i.m.601).

1276 őszén „a kis László király” magyar és kun seregeivel Sopron előtt is megjelent: Sopron azonnal megnyitotta kapuit a király előtt. Egy évvel később, 1277-ben, valószínűleg november 20-a táján, a király Sopront jutalmul szabad királyi rangra emelte, az erről szóló oklevélben többek között megjegyezte: „...figyelembe véve azt a kedves hűséget és becses szolgálatokat, amelyet irányunkba fáradhatatlanul ugyanezek a polgárok kifejtettek soproni várunk megvédelmezésében és minden másban országunk halálos ellensége, a cseh király ellenében, aki zsenge korunkban sok pusztítást és sok fosztogatást elkövetni nem szégyellt, azután sok várunkat is elfoglalt, részint erőszakkal, részint csalárdul és akik súlyos szükségűl kényszerítve gyermekeiket a cseh királynak tuszokul átadták, de mégis, hogy irányunkban hűségüket megőrizhessék nem kegyelmezve fiaiknak, az említett várunkat nekünk sértetlenül visszaadták, nem törődve azzal a veszéllyel sem, hogy gyermekeik a cseh király hatalmában maradtak” (vö. Horváth Zoltán: Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron, 1964, 22). 1276-ban és 1277-ben István bíró (*villicus*) állt a soproni faluközösség élén (nevét az *István bíró utca* őrzi), aki kelénpataki (ma Klingenberg Burgenlandban) birtokrészét a borsmonostori (ma: Klostermarienbergr Burgenlandban) ciszterciekre hagyta, 1277. nov. 20-án viszont Zovánv (*Zoan*, azaz Bánfalva, ma Sopron-Kertváros) soproni várföldből I ekényi földterületet kap kárpótlásul kiadásaiért, amelyekkel Habsburgi Rudolf és IV. László nov. 11-i hainburgi találkozója alkalmával a királyi udvar költségeit fedezte. István bíró tehát nemes volt, akit Héder-nembeli Miklós nádor és Sopron vármegye ispánja állított Sopron falu élére. Az első soproni bíró (*iudex*), akit az új szabad királyi város polgárai önkormányzati joguknál fogva 1278. ápr. 24-én, Szt. Györgv napján egy esztendőre választhattak, a német Schwärzel (*Suerchel*) volt (SoprOkl. II. 6 : 1).

István bíró előtt Pero, ugyancsak kelénpataki birtokos, ugyancsak nemes volt Sopron falu bírása, akit neve után ítélve, németnek is, szlávoknak is tarthatnánk. Ekkor is, 1273-ban is a német Péter comes, a XIV. századi Sopronban nagy szerepet játszó Dági-, németül Agendorfer-család őse volt a várnagv, aki a határmenti birtokosokkal szövetségben IV. László ellen: az Ottokárnak ellenálló várbeliek közül a vezetőket, három német testvért, István tímárt, Pétert és Schwärzelt (*Suerchel*) kivégeztette, a várat pedig „csalárdul” (ahogy az idézett királyi oklevél írta) a cseh király kezére játszotta. Ez a helyzet, valamint az 1278. évi első szabad bíróválasztás igazolja, hogy az 1270-es években Sopronban már éltek németek, akik jelentős szerepet játszottak a királyi várnak szabad királyi várossá fejlesztésében (vö. SSz. 1961, 121). 1286/87-ben az uzvancsak német Wolfel a városbíró. 1296/97-ben és 1304/05-ben ptdíig Wolfger, aki azonos lehet az előzővel, hiszen a *Wolfel* név lehet a *Wolfger* név kicsinyítője.

E városbírák idején volt használatban Sopron szabad királyi város első címerpecsétje: „Ez a pecsét háromszögű-pajzsalakú, a körben futó S(igillum) IVDICIS * ET * CIVIVM * CASTRI * SVPRVNENSIS köriraton belül öt csücsíves ablakkal és öt orommal ellátott várfalat mutat, amelyből három torony emelkedik. A két szélső torony egy ablakkal és három orommal, a középső, magasabb torony két ablakkal és három orommal van ellátva. A pajzs felső két sarkát és az alsó csücskét babérág díszíti” (Házi i.h.).

5. „1340-ben Róbert Károly megengedte Sopron városának, hogy új pecsétet készíthessen a régít megsemmisítvén” (Házi i.h.). Ez volt a címervitában szereplő „ösi”, sőt „legősibb” pecsét, ill. címer. Ezzel kapcsolatban helytörténeti szempontból a vita során csak ennyi hangzott el: „A német ajkú lakosság 1340 táján többségbe került” (1990. jan. 27). Házi szerint a címerpecsét: „Abban tért el a régítől, hogy más a körirata: S+CIVITATIS+SVPRONIENSIS és a pajzs felső két sarkát egy-egy szent dicsfényes mellképe díszíti” (i.h.). A vitában: „A dicsfényel övezett két mellkép a város két védőszentjét ábrázolja. Feltételezhetően az egyik Nagyboldogasszony volt... A másik mellkép valószínűleg Szent Mihályt ábrázolja” (1990. jan. 27). E feltételezés alapjául a két legrégebb soproni templom, a Boldogasszony-templom és a Szent Mihály-templom szolgál. Az első valóban a királyi vár temploma lehetett addig, amíg a vár (belváros) végleges védelmi rendszere fel nem épült: A végleges védelmi rendszer kiépülése után már a várfalakon kívül, a várarok szélén, a mai Mária-oszlop helyén állt. Nem igazolható az az állítás, hogy a Szt. Mihály-templom a soproni németek temploma lett volna (és a Boldogasszony-templom a magyaroké??); nem igazolt az sem, hogy a pecsét két mellképe „a város két védőszentjét ábrázolja”. A Szt. Mihály-templom kezdettől fogva Sopron királyi vár és falu, ill. az egész szabad királyi város (belváros+külváros) egyetlen plébániatemploma volt, ezt még a Boldogasszony-templom papjai sem vonták kétségbe, akik, nyilván régebbi szokásjog alapján, 1451-ig plébánosi címet viseltek ugyan, de templomukat önálló plébániává fejleszteni nem tudták: János ijgyártó fia, Farkas 1452. aug. 7-i sajátkezü reverzálisában egyházi helyzete szerint már káplánnak mondja magát. A XIII. század második felétől a XIV. század második feléig épített gótikus Szt. Mihály-templom elődje román stílusú volt: „Csak a mellékhajók lekerekített végű, félkörös ívsora román kori részlet” (Csatkai—Dercsényi: Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956², 398). A román stílusú plébániatemplom átépítése korábbi pusztulással függ össze. Itt nem árt emlékeztetni: IV. Béla király 1247. jún. 2-án köt szerződést a Szélmalom (ma Bécsi) utcában letelepített johannita lovagokkal „Magyarország nyugati határszélének, nevezetesen Pozsony, Moson, Sopron, Vasvár és Németújvár váraknak 50 fegyveres lovaggal történő megvédésére az osztrákok ellenében” (Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939, 133). Egy évszázad alatt a johannitáknak ez a védelmi szerepe megszűnt: 1346-ra a lovagház annyira elnéptelenedett, hogy már házfőnöke sem volt, minden funkcióját (védelem, vámszedés, az ispotály fenntartása) a város polgárságára ruházta át. A király már 1340. jan. 16-án elismerte, hogy „határszéli városunk polgárainak munkálatai, költségviselése és dicséretes gondoskodása folytán immár háromszoros fallal van körülvéve”; ápr. 21-én engedte meg az új címerpecsét készítését. Az új címerpecsét jelentős újítása volt a körirat *castrum* 'vár' szavának kicserélése a *civitas* 'város hely; város' szóval: elismerése volt ez a szabad királyi városi rangra emelés pusztán jogi ténye óta, két emberöltő alatt elért fejlődésnek.

6. Házi Jenő szerint: „a városi címer történetében lényeges körülménynek kell tekintenünk II. Ferdinánd király címerbővítő oklevelét 1622-ből... A kék kerettel ellátott pajzs vörös mezejében némi változtatással a város középkori címere látható. A fehér kövekből rakott, nyitott, fekete nyílású kapuval ellátott várfalból három, hárommormos torony emelkedik. A két szélső, alacsonyabb torony fölött egy-egy hatágú aranycsillag lebeg. A pajzsra szembefordított, koronás, nyitott sisak van helyezve, amelynek díszje a *római szent birodalmi kétfejű sas*. A sas mellén a király és a királyné nevének arany kezdőbetűi: **F**(erdinandus), **E**(leonora) olvashatók. A sisaktakarók jobbról fekete-arany, balról vörös-ezüst. II. Ferdinánd e címerbővítő oklevelében először előforduló *római szent birodalmi kétfejű sas* ékeskedik az 1676. évi tűzvész óta a várostorony tetején, melynek tehát a sokkal későbbi osztrák kétfejű sashoz semmi köze nincs, ellenben fényes bizonyítéka Sopron királyhűségének a heraldikai szabályok értelmében, mire e város mindenkor büszkén hivatkozhat”. Házi Jenő senki sem vádolta, nem vádolhatta „labanc filozófiával”, mégis elhangzott a címervita folyamán: „A címerkérdésben azonban tévedett” (1990. febr. 17.). Elhangzott bizonyítás nélkül. Az 1622. évi címer elutasításának indoklása: a római

szent birodalmi kétfejű sas 1806 óta az osztrák császárság jelképe volt, „ami az önkényre, a zsarnokságra és egy elnyomó, idegen hatalomra emlékezteti az embereket” (1989. dec. 20.).

A keresztény ikonográfiai irodalom a legkeresztényibb szimbólumnak, a keresztnek 24 változatát ismeri, köztük a horogkeresztet is (vö. Kirschbaum, Engelbert red.: Lexikon der christlichen Ikonographie. Rom—Freiburg—Basel—Wien, 1968—1972, *Kreuz* címszó). Elvesszük-e ezt a kereszténnyé lett őskori, ókori és középkori szimbólumot azért, mivel a XX. század **egyik** (!) szörnyűségének, a német fasizmusnak is jelképül választották? A horogkereszt csak a történetileg tájékozatlan embert emlékezteti *csak* a német fasizmusra: a kétfejű birodalmi sas csak a történetileg tájékozatlan embert emlékezteti *csak* az önkényre, zsarnokságra, elnyomó, idegen hatalomra. A történeti műveltség, sőt a műveltség általában a kölcsönös megértés alapja.

Az 1622. évi címerben szereplő római szent birodalmi sas ellen felhozott másik indok: „A történelem furcsasága, hogy Bécsújhely címerének elemei *szinte* azonosak az 1622. évi soproni címerrel. Sopron azonban magyar város” (1990. jan. 27.). Az összehasonlító európai várostörténet számára egyáltalán nem furcsa, sőt természetes két, sőt több város hasonló fejlődése. Bécsújhely is megszerezte a városi szabadságot (ormos várfal, ormos tornyok, nyitott városkapu zuhanóráccsal), 1526—1805-ig Décsújhelynek és Sopronnak ugyanaz a személy volt az uralkodója: Bécsújhelyt mint német-római császár, Sopronban mint magyar király. A lényeges különbség az általunk fent kiemelt *szinte* szó mögött van. Bécsújhely címere csücsköstalpú, vágott és hasított pajzsban van, négy mezéjében átlósan két-két azonos címerképpel: az 1. és a 4. mezőben a római szent birodalmi kétfejű sas, mellén az osztrák főhercegi koronával; a 2. és a 3. mezőben kétlóréses várfal nyitott, zuhanórácsos kapuval, két háromormú, ablakos torony, a két torony között Ausztria címerpajzsja: vörös mezőben fehér, azaz ezüst pólya. Sopron címere ovális pajzsban van és Házai Jenő idézett leírását csak annyival kell kiegészítenünk, hogy a római szent birodalmi sas karmaival az osztrák főhercegi, két fejével pedig a főhercegnéi koronát tartja. Ez teljességgel megfelel a magyar alkotmányjognak és a heraldika szabályainak, mivel Ferdinándot és Eleonórárt e minőségükben koronázták meg: Ferdinándot már korábban magyar királlyá, második feleségét Sopronban 1622. júl. 26-án magyar királynévá, bár Ferdinánd 1619. szept. 19-e óta megkoronázott német-római császár is volt. A két címer közti különbségek eléggé kifejezik, hogy Bécsújhely osztrák, Sopron pedig magyar város. II. Ferdinánd magyar királyként a magyar királyné soproni koronázásának emlékére is bővítette a város címerét, többek között mindkettőjük monogramjával. A címerbővítést Dr. Lackner Kristófnak, a város legkiválóbb, evangélikus polgármesterének, Sopron érdekében kifejtett, a katolikus Ferdinánd és a református Bethlen Gábor között 1619. nov. 30-a óta egyensúlyozó politikája készítette elő, amelyet az 1621. dec. 31-i nikolsburgi béke igazolt: „Bethlen lemondott a királyi címről és átadta a koronát. Viszont Ferdinánd Bethlent a római birodalom fejedelmének nyilvánította, neki adta Oppeln és Ratibor hercegségeket és Magyarországból is hét vármegyét (köztük Zemplén és Abauj is Kassával)” (vö. Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917, 271). Az adott helyzetben Dr. Lackner Kristóf reálpolitikát folytatott. XIX. századi szemléletnek a XVII. századba való visszavetítését, tehát a XIX. századra aktualizált, anakronisztikus értelmezést jelent a vita során elhangzott értékelés: „A »reálpolitika« valójában egyet jelentett a zsarnoki elnyomás kényszerű tudomásulvételével” (1990. jan. 27.). Ugyanígy: „A német-római császárság kétfejű sasa, 1806-tól az osztrák császárság címere. Számunkra mindkét minőségében a zsarnokság kifejezője” (1990. febr. 17.). Ezek szerint tehát a horogkereszt nem lehet többé az őskori és az ókori Nap- és termékenységkultusz, a középkori kereszténység szimbóluma, mert a náci zsarnokság kifejezője „mindkét minőségében”?

7. Az 1622. évi címet I. Ferenc király 1840-ben néhány lényegtelen változtatással újból megerősítette. „Ez az 1840. évi címerlevél szolgált alapul az 1922. évi XXIX. törvénycikk 3. §-ában kimondott további címerbővítéshez, amelynek értelmében a népszavazás alkalmával a magyar haza iránt tanúsított hűség jutalmául

Sopron város címere a *Civitas fidelissima* jelíggel egészített ki" (Házi Jenő). Ez a címer sem a zsarnokság, hanem Sopron ezeresztendő, a magyar honfoglalástól származott történelmének a kifejezője. E címer vállalása ennek az ezeresztendő, ellenmondásoktól sem mentes történelmenek a vállalását jelenti. Ha van a címerben ellenmondás (ahogy ez a vitában elhangzott), ez nem a címer hibája: ez a címer a város történelmének a tükré.

8. Házi Jenőnek is ez volt a véleménye. Közel 64 esztendeig kutatta Sopron történetét és tevékeny részese volt az 1920-as évek eseményeinek. E sorok írója ezeket az időkét figyelő gyermekként élte át és 55 esztendeje kutatja Sopron történetét. Mindezeket a címervita egyetlen résztvevője sem állíthatja magáról. A címervitanak két végső tanulsága van. Az egyik: A történelem megértéséhez és értékeléséhez nem elég a hazafiúi hevület. A másik: Necsak Erdéllyel és Szlovákiával kapcsolatban emlegessük a toleranciát, elkel ez idehaza is, Sopronban is.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Fried István:

Egy régi statisztikai mű tanulságos részletei

1. 1837-ben adta ki Bielek László ügyvéd, több vármegye táblabírája hangzatos című művét, amely magyar fordításban így szól: A Magyar Királyság és mellék-tartományai etnográfiai-földrajzi statisztikája¹ A műből csupán az első kötet látott napvilágot; s hogy a következő, a mellék-tartományok (?) adatait tartalmazó rész miért nem jelent meg, nem tudjuk. Nem ismerjük Bielek László életrajzát, így csak feltételezhetjük, hogy a szerzőt halála akadályozta (volna) meg munkája folytatásában. Esetleg az érdeklődés hiánya az oka annak, hogy a címében sokat ígérő mű töredékben maradt. Pedig nemes cél vezette Bieleket. Az előszó szerint azért írt németül, hogy osztrák tévhitet oszlasson szét. Nyilvánvalóan — hasonlóan a kor többi, magyarországi német nyelvű alkotójához — a német nyelvben eszközt látott Magyarországnak a külfölddel történő megismertetésére, s ezen belül pedig különösen fontosnak minősült az osztrák közvélemény megnyerése. Mivelhogy ekkorra már egyfelől megalapozódott a pusztaromantika (mindenekelőtt Lenau költészetével, de hathatósan támogatva a kisebb jelentőségű költők által, mint például J. N. Vogltól kapva magyar tárgyú verseket),² másfelől viszont öröklődött az a Magyarországra nézve méltánytalan szemlélet, amely az osztrák udvari körök mellett még olyan jeles egyéniségeket is jellemezett, mint Grillparzer. Bielek tehát az osztrákokhoz akart szólni, arra törekedett, hogy hű képet vázoljon föl, ennek érdekében — szintén az előszóból tudjuk meg — széles körű levelezést folytatott, kéziratokat tanulmányozott, és beutazta az országot.

Ami a módszert illeti: nagyon kevésbé úttörő. Bielek maga jelöli meg azokat, akiknek nyomdokaiba akart lépni: a göttingai iskolázottságú Schwartner Márton³ és az inkább néprajzi szempontból számottevőt alkotó Csaplovics Jánost⁴ (illetve:

1 Bielek, Ladislaus: Etnographisch-geographische Statistik des Königreichs Ungarn und dessen Nebenländer. Erster Band, Wien 1837.

2 Fried István: Magyar-német kettős irodalmiság. Filológiai Közöny 1988, 206–214.

3 Fried István: A pusztaromantika forrásainál. Filológiai Közöny 1930, 470–479.

4 Schwartner, Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Pest 1793; Ofen 1809–1811.²

5 Csaplovics, Johann v.: Gemälde von Ungern. Pesth 1829; uő. (hg.): Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern. Wien, 1821.

Johann von Csaplovicsot, ahogy önmagát nevezte). Bielek önjellemzése csak részben fogadható el: Csaplovicsnál sokkal lényegesebb helyet foglal el az etnográfiai, valójában a néprajzi leírásnak és az országismeretnek az aránya a néprajzi leírás javára kedvező. Schwartner adatszerűségétől, erőteljesebben statisztikai szemléletétől Bielek távolabb igyekszik lépni. Mindenekelőtt olvasmányos szeretne lenni, különösségekre vadászik, és nem annyira megyék, mint inkább tárgykörök szerint csoportosítja előadását. A népszokás, de még a nyelvi megosztottság is epizodikus szerepet kaphat csupán Bieleknél, viszont a földrajzi (és részben gazdasági) jelenségek az előtérbe kerülnek. Részletesebben ábrázolja egy-egy vidék arculatát, ha ott valaminő regényesség található, viszont ezt a regényességet tompítja pontoságra törekvő, bár tudományosnak nemigen nevezhető előadásmódja. Nem jobb és nem rosszabb ez a mű a korszak hasonló alkotásainál. Viszonylag kevés figyelmet kelthetett. Az ismertető a „Gemeinnützige Blätter”-ben⁶ sem tesz mást, mint kivonatolja az előszót (így az ismertetés inkább ingyen reklám, mint bírálat). Az alábbiakban a Fertőről és a Hanságról ismertetteket adom közre fordításban, majd egy rövid részletet a csepregi pünkösdi királyokról. A táj kutatója és a múlt századi utazásokban jártas bűvár nem sok újat találhat, de számunkra nem teljesen érdektelen, mit olvashatott tájainkról Bécsben a kíváncsónál sajnálatosan kevesebb osztrák (esetleg németországi) olvasó.

2. A Fertő egész földrészünk egyik legszebb tavi tája, a Balaton után Magyarországon a legnagyobb, ez a magyar tenger Moson, Győr és Sopron megyék között terül el, nyugati része az elsőnek, keleti része a legutolsóának említetthez tartozik. Kiterjedése a lápvidék nélkül mérföldre rúg, azzal együtt mintegy kétszer annyit.

Ez a mocsár (a magyarok Hanságnak, a németek e területet *Waasen*-nak nevezik) valójában része és folytatása a Fertőnek. Ahol a nyílt tó (*der offene See*) véget ér, kezdődik a mocsár, mérföldnyire hosszan terjeszkedve a Győr megyei Lébényig és (a Komárom megyei) Baromházáig.

A tó tulajdonképpeni szélességét 4, hosszát 1—1 1/2 mérföldre becsülik. Ott, ahol a mocsár végződik, és a nyílt tó a kezdetét veszi, Esterházy herceg egy 10 400 lépés hosszú töltést építtetett, amelyen át út vezet Eszterházából⁷ Moson megyéig. Ez a töltés mintegy közfalként szolgált a nyílt tó és a Hanság között, egyúttal a Fertő délkeleti határa. Ha befagy a tó, a távolság Fertőmeggyes (*Mörbisch*) és Ilmic között, ahol csupán egy mérföldnyi a kiterjedése, egy óra alatt megtehető. Minthogy a megemelt föld a víz lefolyását Eszterháza és Pomogy (*Pamhagen*) között gátolja, így létezését egyedül a Vulka odafolyásából magyarázhatjuk, s nem kell meséknek hinnünk, amelyek csodálatos és valószínűtlen keletkezésről regélnek. Egy, a herceg Esterházy-levéltárban fellelhető igen régi kézirat szerint ott, ahol a Fertő elterül, több virágzó községnek kellett lennie. — A tó területének nagysága változó. Csapadékos, esős esztendőkből a föld alatti források bőségebbek, mint szárazság idején, így az előbbi esetben kiterjedtebb, mint az utóbbiban. Olykor a tó több évre visszahúzódik; majd ismét visszaveszi a szorgalmas földművelőktől a megmunkált földet, s ez alkalmat kínál számukra, hogy mindenféle különös véleményt és magyarázatot hangoztassanak. Kiváltképpen sok emberben élt még nemrég is a hit a hét esztendőnként periódikusan következő áradásról és apályról. A valódi ok, mint följebb megjegyeztük, a vagy csapadékos-esős vagy száraz-forró időszakok váltakozása. Igen érzékeny kárt jelent a tó mellék lakói számára a vízszint gyakori és gyors emelkedése, mivel ilyen alkalomkor gyakran ezer lépésnyi messze pusztít az ár. S amily sebesen árad, oly lassan húzódnak a bilincüket vesztett hullámok vissza medrükbe, s gyakran évekre telik, míg korábbi természetes partjaik közé térnek. Aventinusnak, az *Annales Boiorum* szerzőjének⁸ számításai nyomán (hitelességét

⁶ Gemeinnützige Blätter 1838, Nr. 4. 13.

⁷ Az eredeti szövegben a földrajzi nevek általában németül olvashatók. Ez esetben a fordításban zárójelben közlöm a német megnevezést. Ha Bielek csak a magyar megjelölést közli, átveszem tőle úgy, ahogy leírta.

⁸ Aventinus (Turmair), Johannes (1477—1534) bajor humanista. Művének modernebb kiadása: *Sämtliche Werke*. München 1880—1906, I—VI.

szavahihető tanúk igazolták) a Fertőnek a XVI. században éppen akkora volt a terület, mint manapság. Későbbi híradások szerint 1728-tól mind kisebb lett, és 1736-ban egy cseléd egy cseber bor ellenében Rusztól Illmicig gázolt rajta át. Teljesen bizonyos, hogy 1740-ben kisebb lett, 1763 és 1768 között nem változott; 1774—1775-ben a vízszint határozottan emelkedett. Legnagyobb magasságát 1786-ban érte el, úgy hogy a Fertőmegyes és Ruszt közötti, ún. alsóbb utat már nem lehetett bejárni. Innen kezdve egészen 1801-ig jelentéktelen változásoktól eltekintve lényegében azonos volt a tó magassága, de ekkortól csökkenni kezdett. Csak 1804-ben emelkedett ismét, akkor a közeli községek legtávolabbi kertjeibe és házaiba is benyomult. 1813-tól, amikor is az 1804-es magasságot elérte, apad, azonban anélkül, hogy számottevő változások állnának be.

Ezáltal az ott lakók jóléte károsodik, mivel a tó korábbi, kisebb kiterjedésekor oly gazdag termést élvezhettek, hogy abból sok mindent eladhattak, míg most alig tudnak annyit termelni, amennyi saját ellátásukhoz feltétlenül szükséges.

Vize meglehetősen sok sót tartalmaz, 1728 óta sós és nitrátos. Dr. Kis⁹ vizsgálatai szerint két véka tóvízből párologáskor öt latnyi marad meg. A fennmaradt sós üledékből a kémiai elemzés száz egységből 77 rész glaubersót, 8 rész konyhasót és 15 rész szódát mutatott ki.

Ha a tóból merítünk, s pohárban őrizzük a vizet, hamar megposványosodik.

A tó partját sűrűn borítja a nád, amely zsegen a szarvasmarha eledele, vastkosabbá válva fa helyett (amelyben a Moson megyeiek hiányt szenvednek) a ház befedésére szolgál. Egyes vidékeken, különösen Fertőmegyestől Rákosig (*Kroisbach*) a tóban sok az ásványi glaubersó (szóda), amelyet a lakosok vagy eladnak, vagy a szarvasmarhákkal nyalatják. A nádasban számtalan vadlúd, vadkacsa, nádi tyúk, nádi veréb és más vízi madár fészkel. Moson megyében nádi farkas is van. A halászat az itt lakóknak is foglalatossága, de fáradozásuk nem eredményez bőséges fogást. A nyugati oldalon a csekély nyereség miatt szinte megszűnt a halászat, s inkább jól gondozott szőlőiket művelik a gazdák, s ezek munkájukat gazdagon jutalmazták. Többnyire pontyot, kárászt, harcsát és csukát, valamint más fajtákat fognak. Általában akkor a leggazdagabb a fogás, ha az ún. felső szél fú, amely felborzolja a vizet. A tóból kifogott halak húsa nem különösképpen ízletes, s ennek okát az 1728 óta alig észlelhető vízszint-változásban jelölhetjük meg. Halászok megbízható tudósításai szerint a Fertő feneké nagy síkság, különös mélyedések és homokzátonyok nélkül. Vize a Balatonéhoz hasonlatos, mindig nyugtalan és kiváltképpen zivatar közeledtekor hullámszik viharosan. Nincs benne sziget, egy apró homokdombot kivéve, amely Pátfalutól (*Podersdorf*) Illmicig nyúlik. A nyugati és északi partot szép szőlőshegyek ékítik, innen valók a kitűnő soproni és ruszti borok. — Délen végeleáthatatlan hosszúságban, a természet rikító festőisége ellentétként, ott a Hanság, a mocsár (...)

3. A Hanság. Így hívják azt a mozgalmas vidéket, amely Moson és Sopron megye között található. A Fertő féltestvére, mocsár.

Nagyságát tekintve hasonló a Fertőhöz ... Nagy valószínűséggel a mocsár keletkezését a lefolyásban meggátolt, összegyülemlett, végül szelvény-hosszában szétömlő Fertő vize okozta. Ezen a helyen, amelyben a belesüppedés veszélye nélkül nem lehet közlekedni, nincsen, más, csak szittyó, nád és káka. Kivétel az égerfaerdő az Ikva folyócska és a Rába kapuvári ága között. A mocsár egy részét száraz esztendőben kaszálóként használják, de gyenge minőségű takarmányt ad, amelyet savanyú íze miatt nem kedvelnek a szarvasmarhák.

A Hanságon néhány nyílt tó is található, amelyből a Királytó (*Königssee*) a legnagyobb. Nem egészen méltánytalanul kapta nevét; közel partjaihoz eléri a 9—12

⁹ Dr. Kis József (1765—1830): Széchenyi Ferenc orvosa. Említett művei: A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása 1797-ben, Vö. Rummy Károly György (szerk.): Monumenta hungarica. Pest 1816, I. 228—422; uő.: A Fertő tava vizének és orvosi tulajdonságainak fürdő gyanánt leírása. Uo., II, 191—287.

lábnyi mélységet; hogy közepén milyen mély, még soha sem mérték. Féktelen, és hullámokat ver. Ezért nem merészelnék a Hanság lakói közönséges kis ladikon átkelni rajta. Ámbár halban gazdag, a fenti ok miatt csak télen halásznak, amikor is a jég alatt csukákat és harcsákat foghatnak. Hogy lecsapolják, néhány évvel ennekelőtte Bősárkány és Söjtör (Schüttern) között 16,000 öl hosszú csatornát jelöltek ki, s ez a terv láthatólag jó eredménnyel kecsegtetett, de 1813 őszének félelmetes áradásai hosszú időre kétségessé tettek minden jövőbeli reményt. A múlt esztendőben vissza-visszatérő áradások okozta károkat még nem lehetett jóvátenni, ezért a Fertő még mindig erős hatást gyakorol a Hanságra. Esterházy herceg nagy jótéteménye a Hanság lakói számára a töltés építtetése, amelyen át egy 10 400 lépés hosszú út vezet.

A Hanság szűkös és szegényes terményei közül említésre méltó egy mérges növény, amely Dél-Magyarország mocsaraiban is sűrűn föllelhető. Mivel a legsűrűbben a Könyi-tavon nő: Könyi-Gyökérnek nevezik. A Hanság-vidéken legelő nyáj számára veszedelmes, mérge gyors hatású és halálos; ha a szarvasmarha csak néhány levelet eszik meg a fűvel együtt, a szétpukkadásig duzzad föl, és meghal. Más jelenségekből is kiviláglik, hogy ez a növény erős mérget tartalmaz. Csak rövid időre kell a szagló idegek közelében tartani, hogy az ájuláshoz hasonló kábultságot okozzon. Ez a növény nem más mint a csomorika (cicuta virosa), amely rendkívüli sűrűséggel fordul elő a Hanság sivár és szomorú steppéjén, és itt ritka magasságot ér el, igen erőse nő, ebben az esetben hatása még borzasztóbb, mintha apróbb növényke lenne.

A növény gyökere igen vastag és csomós, belül fehér és tejszerű folyadékkal teli, kívül a héján hajhoz hasonló szálak nőnek ki, amelyek a vízen lebegnek vagy az iszapban gyökeret eresztenek. Leveleik és magjuk formája a petrezselyemhez teszi hasonlóvá. A szaga igen kellemetlen, és mint följebb említettük, gyorsan kábít. Egyébként a Hanságon nem hiányoznak a kisebb földhányások, amelyekbe sekély pincészerű mélyedést szoktak ásni és amelyeknek felszínére alacsonyabb házakat építenek. Jelentősebb magaslatokra csak az égererdőben bukkanhatunk. Súlyosabb terhet szállító kocsik nem tudnak keresztüljutni, a könnyebbek sem igen veszély nélkül. Amint a kerekek és a lovak tovahaladnak, a lenyomott pázsitrész visszaemelkedik és kisimul. — Csak az égererdőn át húzódó útszakasz kivétel, ez szilárdabb felszínű, itt nem emelkedik és süpped a talaj, csak akkor, ha a föld alatti víz felgyülemlik, miáltal a felszín többi része emelkedik, és a víz gyakran oly mértékben árad, hogy az alacsonyabb cserjékből csak a legmagasabbra nyúló növények láthatók (...)¹⁰

4. Kevésbé angol, inkább valódi magyar módon, a sok cicoma nélkül, Csepregen¹¹ (Sopron megyei mezőváros) emberemlékezet óta pünkösdi hétfő délutánján az ott lakók lófuttatást rendeznek. Díjakat is kitűznek, de csak nőtlen ifjak vehetnek részt a versenyen saját, nyergeletlen lovaikkal. A győztes egész évben, a következő futtatásig jogosult lesz arra, hogy minden vasárnap a kocsmában ingyen fogyaszthasson, s ha a győztes ló kárt okoz is a legelőn, ne bírságotassék meg.

¹⁰ A Hanságról egykorú leírás: Hany Istók, der Wassermann. Gemeinnütziges Blätter 1837, 593—594, 598—599.

¹¹ Fried István: A csepregi pünkösdi királyok. SSz 1971, 262—264. Vö. még Jelenkor 1837, 169.

Hany Istók Budapesten

Hany Istók a rábaközi regék hőse, ennek ellenére az ország más részein is ismerik a véletlenül vízbe esett, de szerencsés alkata miatt a vízi életmódhoz alkalmazkodó ember történetét, akire a Hany-beli Király tónál bukkant két kapuvári halász 1749. március 17-én. Mivel nem tudták, hogy megkeresztelték-e, a kapuvári plébánián ideiglenesen megkeresztelték. Ekkor kapta az István nevet, de ráragadt a **Hany** nev is, miután az egyik ottani tóban bukkantak rá. A kapuvári várban előbb megtanították a beszéd, majd az írás-olvasás elemeire. Már-már az emberekkel is kezdett megbarátkozni, akiket kedvenceivel, a Rábából fogott békákkal és kígyókkal ijesztetett. Viselt dolgairól, vaskos tréfáiról még mai is sokat beszélnek a Rábaközben, ahol alakja újabb és újabb elemekkel gazdagodik¹

Kapuvár, Hany Istók tulajdonképpeni tartózkodásának színtere, a XVI—XVII. században még mint erősség szerepel, ahova a török várható támadása elől a környék lakossága menekült.² A török kiűzése után az Esterházyak bérbe adják, hogy súlyos anyagi helyzetükön segítsenek. A korábban egységes uradalom nyugati falvaiból külön uradalmat szerveztek „Szentmiklósi uradalom” címen Süttör központtal. Így csak e terület egyrészenek maradt továbbra is központja Kapuvár.³

A két uradalom ellentétes területből áll: a szentmiklósi a Nagyerdő-környéki falvakat egyesíti, Kapuvár pedig a jó, termő Rábaköz központja marad, de már csak mint kastély fungál. A szentmiklósi uradalom központja érthetően addig nem alakulhatott ki, míg vissza nem került az Esterházyakhoz. Ez azonban csak 1719-ben jött létre. Kapuvár változatlanul tisztartásági székhely marad, Süttör egyben főuri reprezentációnak is helyet adó családi székhely lesz a fertői kastély felépülésével, mely már közvetlenül az uradalom visszaváltása után, 1720—21-ben Esterházy József kezdeményezésére elkezdődik.⁴

A kastély az 50-es évek közepén elkezdődő, de csak az 1770-es, 80-as években befejeződő építkezések következtében alakult a maihoz hasonlóvá, középrésze viszont — az udvari homlokzati fal kivételével — már az 1720—21-es építkezések során létrejött. Ugyancsak 1750 előtt kialakult a két félköríves udvari szárny, és a két oldalepület, az összekötő-szárnyak kivételével, ezek építésére az 50-es évek során, illetve azt követően, Fényes Miklós idejében került sor.

Hany Istók megtalálásakor Eszterháza ugyan még nem az, mint az 1760-as években, vagy ezután, de már sok minden sejthető a későbbi jellegzetességek, építészeti kialakítások közül. Mindezek ellenére 1749 tavaszán, amikor Hany Istók nire felropent, a fertői kastély még korántsem volt az, amivé egy évtized múlva lett. Az Esterházyak mindent elkövettek, hogy a szenzációt mesterségesen növeljék. Talán az sem véletlen, hogy Hany Istók szenzációját megpróbálták beépíteni újonnan elkészült kastélyuk látványosságai közé, ezzel is növelve azt a figyelmet, mely újonnan épült kastélyuk iránt mindjobban megmutatkozik a hazai és külföldi közvélemény részéről egyaránt.

1 Missuray-Krüg Lajos: Hany Istók, a rábaközi regék hőse. SSz. 1943. 24—57; Zerpák Antal: Hany Istók története. Vasárnapi Ujság, 1855. III. 4; Németh János: Hany Istók. Soproni Napló, 1914. XII. 24.

2 Sopronmegyei It. Csornai premontrei prépostság hiteleshelyi It.: Birtokfelvallási jegyzőkönyvek, 1672 (Szalay István, Bezerédj Gergely).

3 Soós Imre: Ósi sopronmegyei nemzetségek. Sopron, 1940. 76.

4 Cs. Katona Imre: A fertői (eszterházi) kastély kialakulása. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények III. köt. 1—2. Bp. 1959. 77—129; Fertőd Haydn korában. Haydn emlékére. Zenatudományi Tanulmányok, VIII. 687—711; A fertői kastélyrendszer kialakulása. SSz. 1976. 130—143.

1. Hany Istók Csala kapuvári fényképész levelezőlapján

Hany Istók alakja hamar folklorizálódik. Még szinte el sem ül a felbukkanás szenzációja, már kezd kialakulni a vízi életmódhoz a körülmények sajátos alakulása folytán tökéletesen alkalmazkodó, ún. „halemerkép”: ember, akinek kéz- és lábujjai között uszonyok nőttek, testét pikkelyszerű képződmény fedi. Tüdővel lélegzik ugyan, de olyan sokáig tud a víz alatt maradni, hogy a leggyorsabban úszó hüllöt is képes percek alatt elejteni és a vízben elfogyasztani, de különösen békára specializálta magát.⁵ Nem véletlen, hogy állítólagos szobráról, amelyet Eszterházán őriztek,⁶ képeslap is készült egy Csala nevű kapuvári fényképész felvétele után.⁷ Ezt a tábakoz különböző „varosaiban”, Kapuvárott és Csornán is árusították. Ezen Hany Istók összes ismérve, így a béka is megtalálható. E szerint kb. 40—50 év körüli, széles arcú férfi, aki keletiesen keresztbehelyezett alsó lábszárain ül, bal kezét térdén tartja, jobb kezében pedig béka van. Fél testét redőkbe omló puha ruha fedi, mely mögül kilátszik lábára csüngő puffadt hasa. Arca kifejezéstelen, csattanásig puffadt. Kinezetre sokkal inkább „kinai”, mint európai. Voltak, nem is kevesen, akik a figurában nem Hany Istók, hanem Buddha alakját látták: állításuk szerint, Buddha a békával a termékenység, a nemzőerőt szimbolizálja.⁸ Ki mintázta a szobrot és mikor, nem tűnik ki az irodalomból. A szobor, megjelenésbeli sajátosságai alapján XVIII. századnak látszik, de a készítés ideje a XIX. század elejére is tenetű.

A Hany Istókkal foglalkozó szakirodalom ezenkívül tud egy másik, porcelánból készült Hany Istók szoborról is.⁹ Ezt ugyanitt őrizték, de átvitték Bécsbe (a herceg ottani házába?), így ettől kezdve közvetlenül nem volt tanulmányozható. Sokáig azt hittük, hogy Bécsbe kerülésével végleg eltűnt. Csak a véletlen fordította figyelmünket az Iparművészeti Múzeum ún. meissenai gyűjteményének egyik olyan tárgyára, amely ezzel összefüggésbe hozható.

5 Németh i.h.

6 Sigmund v. Hárosy: *Denkwürdigkeiten der Königlichen Freistadt Oedenburg, München, 1841*, 25—26 említi elsőként, hogy Hany Istók szobra Eszterházán megvan. Noha a szobrot a természetvizsgálók 1847-es soproni vándorgyűlésén bemutatták, a hír visszhangtalan maradt, s csak Ferdinand Botgorschek (Hany Istók, der Wassermann), a Gereimtes und Ungereimtes c. kötetben (Wien—Oedenburg, 1853) olvasható és Zerpák Antal kapuvári plébános utalt rá vissza a Vasárnapi Újság 1855-ös (i.h.) évfolyamában Hany Istókról írott cikkében. Mégis feltűnően hatott a hír, melyet a Pesti Hírnök 1867. IV. 3. számában közölt a névtelen (Paur Iván) cikkíró, hogy ti. Hany Istók szobra Eszterházán, a várkastélyban „mindmáig” látható, sőt e faragvány mellett Hany Istóknak egy porcelánszobra is volt, mely azonban — mint a Röttig-féle Sopronmegyei Naptár és Címár 1910-es évfolyama (135.1.) bizonyítja, „Bécsbe vitetett át”.

7 Csala fényképész levelező lapját a SSz. 1943, 35 is közli.

8 Hárosy Zsigmond vonta elsőként (1841) kétségbe, hogy a szobor Hany Istókot ábrázolja. Ugyanis szerinte „az egész kopasz fej, a barázdás homlok, a túlságosan ritkás pofa- és állszakáll, a karokhoz, combokhoz, lábikrához tartozó nagy has nem fiatal, hanem idős teremtetésé voltak” (SSz. 1943, 35). Hasonlóan érvel Németh János Kapuvár tudós prépostja is, aki egész életét a Hany Istók-kérdés kutatásának szentelte: „A szobor... keletiesen keresztbehelyezett alsó lábszárain ül. Jobb kezében békát tart, gyönyörű ruhában van; arca kifejezéstelen, a kövérségtől felpuffadt, épen úgy a hasa is, mely részben még lábaira is lelóg. A szobor mérete a gyermeknagyságnak felel meg, de kétségtelenül meglátszik rajta, hogy meglelt ember kicsinyített alakja”. Missuray-Krug már egyértelműbben érvel: „... a szobor inkább valami kínai szobornak látszik! Köztudomás szerint a kínai szépségnek legfőbb kelléke a kövérség; a béka pedig a Buddha vallás egyik jelképe.”

9 A szobrot Vályi András 1796-ban írt leírása, mely az 1783-ban írt Beschreibungon alapszik, Hany Istók szobráról még nem tesz említést, pedig a leíró a kastély szobrai iránt különös érzéket mutatott, mint erről leírásának alábbi soraiból meggyőződhetünk: „Egy nevezetes arany óra is vagyon itten, mellyen tiszta aranyból készült feszület van, és egy szív, napkeleti jöfőle gyöngyből; egy ezüstből készült, s megaranyoztatott levon levő képezet, egy tengeri tsigából készült hedű” (Vályi: 1796, 625). Mint ahogy egyéb, úgy ezek az adatok is arra mutatnak: a szobor feltűnése (1841) előtt alig néhány évtizeddel korábban kerülhetett Eszterházára (lásd a 6. sz. jegyzetet!)

10 A faszobrot szerintünk a porcelánszoborról mintázhatta a herceg valamelyik ügyes kezű mesterembere s a porcelánszobor csak akkor kerülhetett el Eszterházáról, amikor az a faszobor miatt, mely nagyobb, sőt monumentálisabb is volt, feleslegessé vált.

2. A „kinai figura” fordított helyzetben

Az Iparművészeti Múzeum meissenai porcelángyűjteménye nemcsak darabjainak nagy száma miatt figyelemreméltó, hanem azok magas kvalitása miatt is.¹¹ Már az első, ún. Böttger-korszakból is legalább 10—15 darab tárgyunk van, a következő korszakot pedig még több tárgy képviseli. Ezek bepillantást engednek a porcelán kialakulásának történetébe attól az időtől kezdve, amikor a tárgyak felületét még nem beégetéssel, hanem hideg ráégetéssel díszítették. Evtizedek teltek el, míg a porcelán Meissenben, valamikor az 1720-as évek végén, az 1730-as évek elején, a maihoz hasonló, fehér színűvé alakult.

A számra is tekintélyes gyűjteményben sok olyan darab található, melyet a meissenai és a drezdai gyűjteményben hiába keresnénk. E gyűjteményben bukkanunk arra a plasztikára, melyet az eszterházai, fából készült Hany Istók-szoborral való hasonlósága alapján joggal az Eszterházáról Bécsbe átkerült Hany Istók-szobor párdarabjának tarthatunk.¹² A két plasztika alig különbözik egymástól. A faszobor Hany Istókjának bal kezében van a béka, jobb keze szabad, a porcelánplasztikán ez fordítva van, a kínai balkezében van a béka, jobbját pedig magasra emeli. Különben a figura kínaias formája, sajátos lábállása, lelógó hasa, kopasz feje teljesen azonos a faszoboréval. A figura anyaga biszkvit, ami ott konstatálható jól, ahol időközben a ruháját jelző olajfesték lekopott. Ezt, hogy tartósabb legyen, alacsony, 100 fok körüli hőmérsékleten sütötték rá a figurára. A füstölő felület aranydíszek borítják: ezeket aranyfóliából metszettek ki, majd ragasztották a felületre. A figura arckifejezése igen finom, az élvetegen mosolygó arcról, a ravaszok tekintetéről kapta az alak a „nevető szultán” elnevezést.

A két plasztika abban is különbözik, hogy a faszobor önmagában áll, a porcelánplasztika pedig funkcionáló tárgyegyüttes, melynek az ülő kínain kívül, funkciójának megfelelően, különböző tartozékai vannak, mint a talpazatos lépcső, illetve az erkélyszerű talpazat, a belőle kinövő, hajladozó rózsáágak és a körte-alakú füstölő rész. A talpazat és a rózsabokor ágai aranyozott bronzok, az egyes ágak hegyes végeire hófehér, fényes mázú rózsákat tűztek, éles kontrasztot teremtve a figura biszkvit, illetve matt zöldre festett színével. A füstölőt eredetileg vékony fémcső kötötte össze a kínai figurával, melyen a füst, vagy füstös gőz a figura üreges testébe hatolt, így a száján, valamint a kezében lévő békából kiáramlott a szabadba. Ezt a ma már sehol sem használt és kevéssé ismert tárgyat Franciaországban a XVIII—XIX. században *cassolett*-nek, illetve *brûle-parfums*-nek, XIX. századi nevén pedig egyszerűen illatszertűstőlőnek nevezi a szakirodalom.¹³

11 Nékám Lajosnének „A meissenai porcelán” című, 1978-ban megjelent könyve tulajdonképpen teljes egészében az Iparművészeti Múzeum gyűjteményén alapszik, ezért a Múzeum porcelángyűjteményének e rövid ismertetéséhez a könyv szolgált alapul.

12 Az összefüggésre 1988-ban az Iparművészeti Múzeum barokk-kiállításának munkálatai során figyeltünk fel. Kérdésként jelentkezett, miként lehet, hogy a figura meissenai, az ágakra tűzött fehér virágok pedig vincennes-i munkák. A talpazat tüzarányozott bronz, mely szintén franciaországi készíthelyre utalt. Mégis akadtak, akik tagadták a tárgyegyüttes francia voltát, mondván, hogy Meissenben ugyanúgy készülhetett az együttes, mint Franciaországban. Verlet francia kutatónak sem sikerült minden kérdésre megnyugtatóan válaszolnia, arra azonban igen, hogy a talpazat a rajta lévő ötvösjegyek alapján kétségtelenül Franciaországban készült 1740 és 1750 között. A tárgy, melyet együttesünk képvisel, levéltári adatokkal igazolhatóan ezekben az évtizedekben ismert és használt volt Franciaországban. Verlet-nek arra is sikerült adatokat találnia, hogy e tárgyakon alkalmazott figurákat Szászországból importálták Franciaországba. Arra azonban nála sincs utalás, hogy összeszerelésük Német- vagy Franciaországban történt-e. A figura biszkvit-eljárással készült, színezetlenül, később olajfestékkel átszínezték. Erre akkor és ott kerülhetett sor, ahol már a tűzőn való festés lehetőségei nem voltak meg, vagyis az összeszerelés helyén. Ugyancsak itt történt az együttes funkció szerinti kialakítása, melyhez a figura csak eszközüül szolgált.

13 Mindmáig eldöntetlen, hogy az edény hivatalos elnevezése ellenére füstölő-e, vagy gőzölő. A füstölődénytől a figura testébe vezető cső ma már nincs meg, mégsem vitatható, hogy a figurába hatoló gőz a figura kezében levő béka száján keresztül távozott el. Mitológiai lexikonok bizonyítják, hogy a béka a termékenység szimbóluma és feltehető: gőzölőnekneki egykori használói kultikus-mágikus hatást tulajdonítottak.

3. Meisseni füstölő a budapesti Iparművészeti Múzeumban

Füstölönket a porcelánon kívül aranyozott bronz és ezüst alkotja jelentős arányban, de ezeknek nincs akkora szerepük a tárgyegyüttesben, mint a porcelánnak. Ezért az együttes egykori funkciójának eldöntésénél nem a bronz és az ezüst vizsgálatából indulunk ki, hanem a porcelánból. Ebből készült a kompozíció figurája. Az egész tárgy legszembetűnőbb jellegzetessége: az ülő kínait ábrázoló, jobb kezét magasra emelő, bal kezében békát tartó férfialak. Arcának karaktere, füleinek lelógó cimpája, az alak sajátos póza akaratlanul is Buddhát juttatja eszünkbe. Ugyanis őt ábrázolták így, hosszú fülcimpával, hogy percipiálhassa az emberiség fontos és kevésbé égető kérdéseit. Ennek ellenére alig hihető, hogy figuránk eredeti kínai porcelán lenne, amit egy jeles kínai kutató feltételez. Ezt ugyanis teljesen kizárja a plasztika technikai, ikonográfiai és stíluskritikai vizsgálata. A férfi viselete alapján lehetne előkelő kínai is, esetleg valamilyen taoista szent, bár békával, a halhatatlanság szimbólumával kifejezetten Buddhát szokták ábrázolni. Az öltözet zöldszínű, arany színű minták díszítik, szokásosan nem porcelánon alkalmazott festékekkel, (amilyent az olajképeken láthatunk) a figurára alacsony tűzön rásütve. A sisak alatt a kopasz, de legalább a gyér hajú férfi arca széles, kínaias karakterű. A porcelán porózus felületű, anyaga máz nélküli biszkvit, nem különösen kvalitásos kivitelben. A talpazaton lévő, keleti hatást mutató kobak-tök forma edény tölti be a füstölőtest funkcióját. Ezen bukkant rá a tárgyat publikáló Pierre Verlet¹⁴ két ötvösjegyre. Az egyiket, egy koronás A betűt, Verlet szerint a párizsi ötvösök alkalmazták 1744—1750 között; a másik, egy kissé deformált, de így is jól felismerhető K betű, ugyancsak párizsi készítőre utal. A magyar kutatók szintén a tárgyegyüttes francia eredete mellett kardoskodtak, bár a figurát egyértelműen németnek, meissení készítésűnek tartották. A bronztalpazat tűzaranyozottsága kétségtelenül francia készítés-helyre utal, ugyanígy a füstölő két ötvös jegye is. A virág anyaga azonban nem feltétlenül lágyporcelán, azaz francia, hanem ugyanúgy meissení készítésű, mint az együttes kínai figurája.

Nemcsak a tárgy rendeltetése és tematikája foglalkoztatta a kutatókat, hanem készítésének helye és előállításának technológiája is. Úgyszólván mindenkinek feltűnt, hogy a talpazaton ülő kínai olajfestékkel hidegen festett biszkvitből, az ágakon ülő szirmos virágok pedig mázas porcelánból készültek. Az is régóta tudott, hogy a figurát kemény, a szirmokat pedig lágyporcelán alkotja, következésképpen: a szirmokat Vincennes-ben, a figurát viszont Meissenben készítették. Főleg a figura állítólagos meissení volta vetett fel érdekes, a szakembereket is érdeklő problémát, nevezetesen, miért festették olajfestékkel hidegen a felületre az alak ruhájának színét és mintáit, illetve miért nem égetéssel oldották meg. A válasz ugyanebből következik, mert amikor a tárgy készült — valamikor a XVIII. század első felében — a meissení gyár a porcelán díszítésének ezt az eljárását még nem ismerte. Ilyen módon tehát a tárgyat a meissení gyár korai, talán a legkorábbi készítményének vélték és úgy tekintették, mint fontos technikatörténeti emléket. Ha időnként mégis meginogtak ebben az álláspontjukban, az annak tulajdonítható, hogy nehezen tudták elképzelni, hogyan lehetne egyáltalán egy tárgycsoporton belül a figura német, a szirmos virágok pedig a tűzaranyozott talpazattal és a belőle kinövő ágakkal francia munkák. Ezekre a kérdésekre Pierre Verlet francia kutató frappáns választ adott.¹⁵

Pierre Verlet az írásos források és bronz talpazaton levő ötvösjegyek segítségével valószínűsítette, hogy az együttesnek valamikor 1740—50 között kellett készülnie csakúgy, mint a többi hasonló funkciójú tárgynak, melyek az egykori francia leltárakban szerepelnek. Ezek — mint a korabeli leltári bejegyzésekből kiderül — a figura szász, a virágok pedig vincennes-i munkák. Ezeket, mint az egyes kutatók logikusan feltételezték, külön műhelyben dolgozták össze: lévén ez azonban fémfeldolgozó műhely, a porcelánok dekorjainak megváltoztatása porcelánéjjárással már nem volt

14 Pierre Verlet: *Ars Decorativa*, 2, 1974, 107—115.

15 Uo. 1974. 107—115.

lehetséges. Talán éppen ez a tény, mely a tartozékok készítésének körülményeit sajátos megvilágításba helyezi, tereli a figyelmet arra, hogy a figurát nem azért festették olajfestékekkel, mert a mázraégetéses festési eljárást akkor még Meissenben nem ismerték, hiszen ez már ekkor ismert volt, hanem mert ez ötvösműhelyben a dekorok megváltoztatása porcelándíszítő, azaz ráégetéses eljárással nem volt lehetséges.

E gyakori eljárással szemben más technikákkal is találkozunk porcelántárgyakon. Ilyen az ún. biszkvit. A hagyományos mázas égetésnél, hogy a máz az anyagot el ne áztassa, a tárgyat előbb alacsony hőfokon kiégetik (zsengélik), a biszkvitnél viszont ilyen előégetésre a mázazás elmaradása miatt nincs szükség. Itt az égetés lényegében a mázas égetés hőfokán történik. Ezért a biszkvit csekély porozitású, felülete az érdesség miatt matt. Bár a biszkvit is szép fehér színű, mégsem azonos az ún. fehéráruval, mert ezen mázazott, de díszítetlen, vagyis félkész árut értünk, a biszkvit további díszítésre alkalmatlan, tehát a maga nemében befejezett, elkészült árutípust jelöl.

A füstölő eddigi vizsgálói erről megfélekedve, arra gondoltak, hogy annak idején azért festették a tárgyat „hidegen”, mert készítése idején a mázraégetés technológiáját még nem ismerték Meissenben és máshol sem Európában. Ezzel szemben a mondottakból nyilvánvaló, nem azért festették a „kínai” ruháját „hidegen”, mert a mázraégetéses eljárást akkor még Meissenben sem tudták, hanem mert így szólt a megrendelés, vagy mert így kívánták az eltérő célra készült figurákat „egységesíteni”. Kétségtelen, a készítéskor nem gondolhattak arra, hogy a figura színes „ruhát” kap, mert a színezést a gyárban könnyebben és egyszerűbben is megoldhatták volna, mint ezt a francia összeszerelő műhelyben tették.

Végül is mindegy, miért került a tárgy az érdeklődés középpontjába. Tény, hogy vizsgálatával a különböző indítékú és beállítottságú kutatók figyelemreméltó szempontot érvényesítettek. A legnagyobb érdeklődést kiváltó gondolat a francia Verlet-nek tulajdonítható, aki az Ars Decorativa-ban írt tanulmányában kitér a tárgye gyűttesnek szinte minden lényeges problémájára.

A kutatók között ő volt az első, akinek figyelmé kiterjedt a tőzaranyozott talpazaton és a körte alakú füstölőtesten túl az ötvösjegyekre és a tárggyal kapcsolatban található írásos források adataira is.

Verlet három olyan példát is említ, melyek szerint az illatszerfüstölőknek ez a típusa az 1750-es években Franciaország-szerte az arisztokrácia köreiben ismert és használt volt. Ezek szinte kivétel nélkül vázából, lámpából, talpazatból és egy porcelánfigurából álltak. Egyik adata szerint (1751. dec. 31.) kis szászországi figurák (... figures de Saxe) alkották. „Aranyozott bronzal díszítve, kis vincennes-i virágokkal... Nem vitás, hogy ezek az ún. „cassonette”-k, ill. „alambic”-ok rezsóval használt füstölők voltak”. Tulajdonképpen füstölőül egy díszítő alakú edényke szolgált, melybe parfüm-pasztilákat helyeztek és az egészet külön rezsóval hevítették, hogy kellemes illatot kapjanak. A füstölőedénykéből a gőzzel kevert illatot csövön keresztül a figura testébe vezették.

Nem vizsgálták, pedig ez is részletes elemzésre szorulna, hogy valóban illatszerfüstölő volt-e az edény vagy más, amolyan inhaláló alkalmatlóság, tehát tulajdonképpen desztilláló edény. Ugyanis, a gőzt, melybe keverhettek illatot adó növényeket is, a „kínai” testébe vezették, majd a gőz a „kínai” száján és a békán keresztül jött ki. Tartalma valahogyan összefüggött a termékenység, a fogamzóképeség, növelésével. Az 1730-as évek elején — ha nem előbb — ismert és használt volt Meissenben. Emellett figyelemreméltó, hogy az összeszerelés nem porcelángyárban történt, hanem ötvösműhelyben. Valószínű, hogy a figura gyártásakor még nem volt elképzelésük felhasználásáról, ellenkező esetben nem olyan eljárással készült figurát rendelnek, melynek festésére semmilyen más mód nincs, mint amelyet az összeszereléskor alkalmaztak. Mindehhez tudnunk kell, hogy a porcelán készítése sajátos és minden más kerámiai műfajától eltér. A porcelán anyaga nem annyira képlékeny mint az agyagé, illetve ennek egyes változatai, ezért ezzel ellentétben, közvetlen mintázásra alkalmatlan. Így a plasztika alapjául szolgáló modellt több-

nyire plasztelinből mintázzák ki s az erről készült gipszváltozat szolgál a további sokszorosításhoz szükséges forma alapjául. A porcelánplasztika öntéssel készül vagy bekorongolással. A megszáradt tárgyakat előbb zsengeelik (előégetik), majd mázazás után a szükséges hőfokon kiégetik. Ez a máz ugyanannak az anyagnak egy alacsonyabb hőfokon megömlő változata, mely a tárgyat alkotja. Ennek tulajdonítható, hogy egyenletesen terül el a felszínen és azon átlátszó, üvegszerű felületet alkot ugyanúgy, mint a szintelen ólomház a fazekasedényeken. Erre a házra kerül rá utólag a színes dekor. Van ugyan olyan eljárás is, amikor a tárgy színét meghatározó festék az első égetés után és a második előtt kerül a tárgyra. Ennek tulajdonítható, hogy a szín a rajta elterülő finom üvegréteg következtében mélyé válik. Miután a kékre színező kobaltoxid a legellenállóbb az égetéshez szükséges magas hőfokok szemben, ez a leghasználatosabb máz alatti szín. Különböző porcelánon a máz feletti díszítés a gyakoribb, melyhez képest a máz alatti festés igen ritka. A két technika együttes alkalmazásával is találkozhatunk. A porcelán tehát mázazás után válik igazán díszíthetővé. A mázas égetés utáni és a díszítés előtti tárgyat fehérárunak nevezik. Sok gyár a XIX. században fehéráruként adta el készítményeit vagy azok egy részét különböző európai festőműhelyeknek, ahol a fehérárut feldíszítve adták tovább sokkal magasabb áron.

Feltehetően az ún. cassonette-knek különböző típusait ismerték és használták Franciaországban a XVIII—XIX. században. A mi cassonette-ünk ezeknek csupán egyik, valószínűleg nem a leggyakrabban használt típusát alkotta. A Verlet által a miénk analógiájaként közölt „cassonette”-k ennek az állításnak fontos bizonyítékai. Miután mindegyiknek más-más rendeltetése volt, a nyilvánvaló különbség mellett csak abban hasonlítottak egymásra, hogy azonos alkotóelemekből álltak, ti. talpazatból, rezsóból, füstölőedényekből és figurából. Az egyik cassonette bronz talpazatán a rezsó és a fölötte lévő füstölőedényke mellett a hajladozó ágak között nem „kínai”, hanem egyik kezét üdvözlésre emelő köpönyeges katona áll. Az ún. Baltimore-i cassonette-n is „kínai” ül, de ennek a kezében béka van; a Baltimore-i „kínai” figurája magában ül, sőt, a gőz nem a testén át távozik az edényből, hanem arra helyezett csövön át. A katonaalakos cassonette-n nincs a gőz a figura testébe vezetve, hanem az edényekből külön csövön keresztül távozik el a szabadba. Ezekből úgy tűnik, módosítanunk kell Verlet-nek azt az álláspontját, hogy a cassonette-ünket ugyanúgy füstölőnek tekintjük, melyet csupán különböző illatok gerjesztésére használtak és nem többre. Verlet két analógiája valóban nem szolgálhatott más bizonyítékot, a békás „kínai” cassonette példája ennél minden bizonnyal többet mond.

Mint láttuk, cassonette-ünk 1740—50 között készült, amit nemcsak a tüzaranyozott talp és az ezüst kobak alakú edényke ötvösjegyei bizonyítanak, hanem az e tárgyakat feltűntető leltárak is. Hany Istókra 1749. március 17-én bukkantak,¹⁶ cassonette-ünk készítésével egyidőben, így nem csoda, ha a „kínai” figurája Magyarországon annak a Hany Istóknak az alakjával asszociálódott, aki a vízi életmódhoz való alkalmazkodásával hasonló nagy életerőről tett tanubizonyságot, mint amelyet a kezében békát tartó Buddha áraszt magából.

Az eszterházi kastély Hany Istók szobrával kapcsolatban számos kétely merült fel már a múlt század folyamán. Egyesek nemcsak azt vonták kétségbe, hogy a szobor Hany Istókot ábrázolja, de azt is, hogy európai embert mintázna. Mások viszont (pl. Hárosy Zsigmond) az ábrázolt korát vitatták mondván, „hogy az egész kopasz fej, a barázdás homlok, a túlságosan ritkás pofa- és állszakáll, a karokhoz, combokhoz, a lábikrához tartozó nagy has nem fiatal, hanem idős teremtéséé voltak”.¹⁷

Noha többen kezdettől vitatták, hogy a szobor Hany Istókot ábrázolná, a közvélemény végig annak tartotta. Ez azért is különös, mert a közönség alig tudhatott arról, hogy a kezében békát tartó Buddha és Hany Istók figurája között sajátos ösz-

16 A kapuvári kat. Pléb. ker. anyakönyvek 1749. évi bejegyzése márc. 23-nál 17-i dátummal.
17 Lásd a 6. jegyzetet!

szefüggés áll fenn, hogy a két figurában manifesztálódó kultikus tartalom egymás ekvivalensei.

A kezében békát tartó Buddha — mint szimbólum — csak Francia-, és esetleg Németországban lehetett ismert, más európai országokban aligha, ezért új szimbólumot kellett ezekben az országokban találni. Hany Istók híre egész Európát bejárta, úgy tekintették, mint a példátlan életerő megtestesítőjét, alakjára ezért gyorsan rakódtak olyan elemek, melyek valóságos, ha úgy tetszik, történelmi alakját fedtetve szinte mesebeli lénynek mutatták. A füstölés divatjának elterjedésével az ennek sikerét biztosító kínai figura csak úgy népszerűsödhetett, hogy a figura személyében áttranszformálódott Hany Istók alakjává, aki a füstölő megjelenése körül bukkant fel az ismeretlenségből.

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

Vajda György:

A VII. Országos Érembiennálé megnyitója

Ha azt állítom, öröm és megtiszteltetés számomra, hogy itt lehetek, Önök máris gyanút foghatnak. Unalomig koptatott közhelyeink világában már-már hiteltelen az egyszerű szó, az emberi gesztus. Ahol nem értik a beszédet, ott csak hallgatni, vagy üvöltölni lehet! Mostanság az üvöltés a divatosabb. De, elképzelhető, hogy egy múzsa üvöltjön? Aligha.

Pillantsunk körül ebben a két teremben és vegyük az alkotók példáját. Ha van közös az itt kiállított több, mint háromszáz munkában, az éppen a Vox humana. Válasszuk tehát mi is az egyszerű emberi hangot.

Megtiszteltetés és öröm itt lennem, mert a magyar éremművészet — különösen abban a tág, minden szüklátókörségtől, dogmatizmustól mentes felfogásban, ahogyan itt Sopronban már immár VII. alkalommal megmutatkozik, nos ez az éremművészet világszínvonalú.

Meglehet, kényszerszülte érdem ez. Tavaly a Velencei Biennálé nagydíjas pavilonjában, hatalmas szobrok között sétálva újból, meg újból eszembe jutott: egy-egy többmázsás Pomodoro vagy Paladino munkából hányezer érem, plakett készülhetne. Mondom, talán szegényszülte, muszáj herculeség a magyar érmészet. De az eredmény, az alkotás felől nézve ez voltaképpen egyre megy.

Tisztelet tehát a magyar éremművészetnek!

Tisztelet a tehetségnek, a formának, de még inkább az erkölcsnek. Bizonyára elgondolkoztak már azon, hányféle funkciót töltött be az érem az emberiség történetében. A főnciaiak kétes következményű felfedezésétől egészen odáig, hogy talán éppen most tűz vitézségi érmet valahol a világon egy diktátor egy katona mellére, aki sikerrel pusztított el néhány rebellist. Az éremkészítő gyakran dolgozik megrendelésre. Nem titkolom, így is néztem ezt a tárlatot. S jó szívvel mondom, művészeink nagy többsége ezt az *etikai* próbatételt is állja.

Pedig, megint egyszer, különös korban élünk. Van Arany Jánosnak egy vidámeserű dalocskája saját „mestersége” kelendőségéről:

„Háborúban azt mondták,
Tillaárom haj!
Most keveset adunk rád;
Tillaárom haj!
Béke-időben azt vetik,
Másra kell a pénz nekik.
Tillaárom haj!”

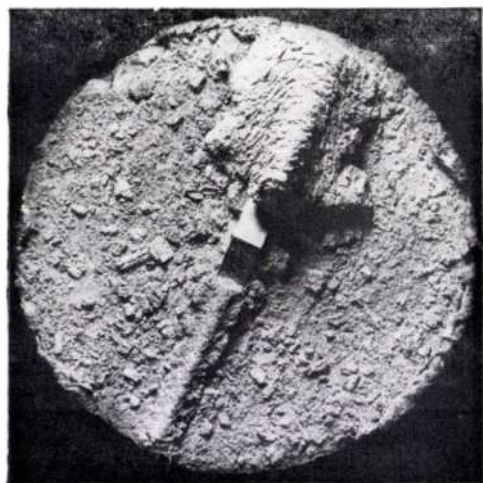
1. Muzsnay Ákos: Zsoltár II.

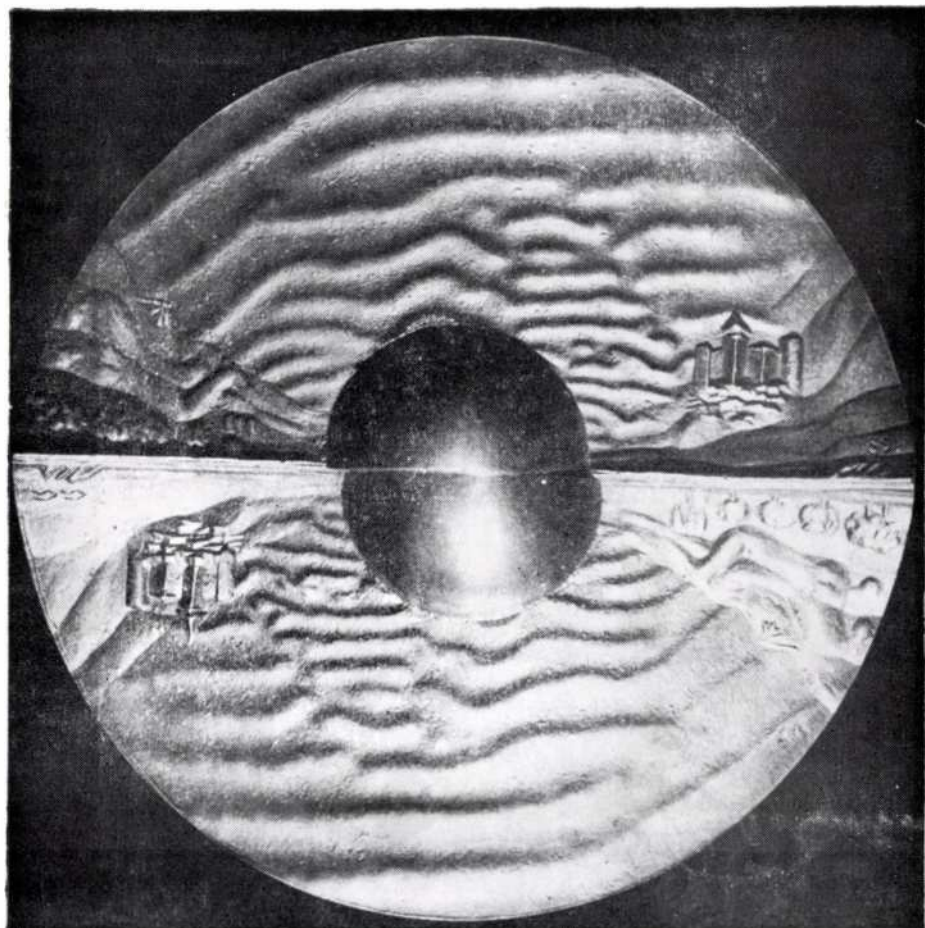
2. Szabó György: Szélfogó I.

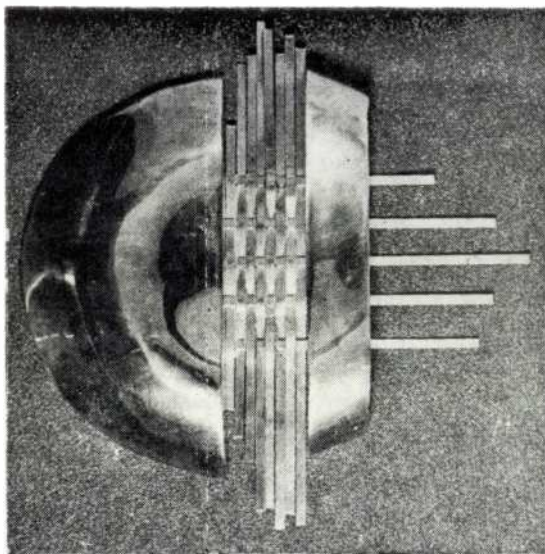
3. Kiss György: Szikla és tenger III.

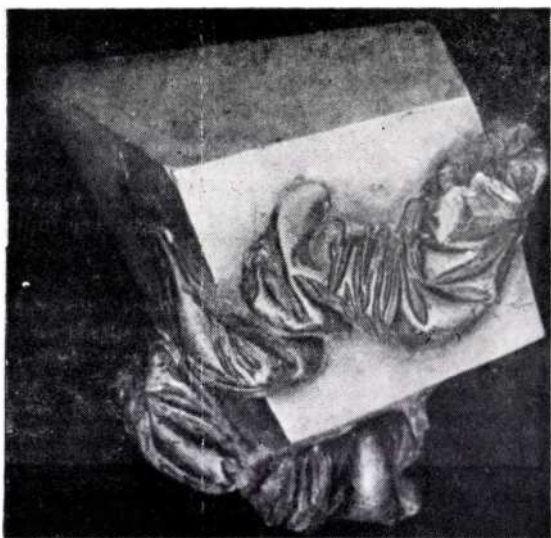
5. Gáti Gábor: Szerelmes holdak

4. Horváth László: Történelem III.

6. Kiss Nagy András: Bronz grafika II.

7. Gábor Éva Mária: Misztikus geometria I. A felvételeket Adorján Attila készítette

Volt, mindig akadt magyarázat a kultúra háttérbe szorítására.

A legutóbbi harminc esztendőnyi látszólagos békeidő legnagyobb paradoxona, hogy ahogy növekedett — egyáltalán nem felhőtlenül és zavartalanul — a művészi alkotómunka szabadsága, úgy csökkent a társadalom, az állam mecenáló kedve, tehetsége. Azután megjelent az újabban mindenhatónak kikiáltott piac és a még oly setesuta mecenatura helyét az üzleti hiénák, giccserők, kóklerek diktatúrája váltotta fel. A milliós vagyonok újjagzdag élvezői nem akarnak, a városok, a községek, az értelmiség pedig egyre kevésbé képes áldozni a kultúrára.

Tisztelet tehát mindenkinek, aki másként gondolkodott és cselekedett. Elismerés Sopron városának, mindazoknak a szerveknek és személyeknek, akik megteremtették és megszállott, hívó következetességgel megrendezték a biennálékat. Bárcsak sikerülne nagy álmuk a Magyar Eremmúzeum megteremtése.

S végül tisztelet minden művésznek és minden műbarátnak, aki néha fogyatkozó hittel, romló anyagi körülmények között, az üvöltözéstől félik süketen, de nem adja fel. Mi adhat reményt számukra? Az emberi lét, a történelem nagy és örök tapasztalata:

„Ars longa, vita brevis”.

Országunk életében megint — legfeljebb másképpen, mint korábban — a politika játssza a vezető szerepet. Felfakadnak a sebek, a múlt betemetett kútjából ömlik ránk a tegnapi és a ma igazsága.

Tudom, tudjuk, ennek így kell lennie. De tudunk — vagy csak remélünk? — valami mást is!

Ha minden titkolt indulat felszínre fortyogott, ha mindenki kikiabálhatta magából elfojtottságait, ha már a mostani leleplezők is lelepleződnek, akkor ismét szükségét érzik majd az emberek, hogy a tiszta világos beszéd, az őszinte gesztus, az erkölcsös tanítás vezérfonalát kövessék. És ismét szomjazni kezdik a művészetet. Fogjunk össze, hogy legyen erőnk ezt kivárni és elősegíteni.

Érdemes. E két teremben a bizonyíték.

MEGEMLEKEZÉSEK

Hárs József:

Kárpáti Sándor életútja

(Kőszeg, 1872—Sopron, 1939)

1. Zenei hagyatékával először Veress Endre foglalkozott, elkészítvén műveinek szinte teljes jegyzékét. Sopronban őt már csak Gárdonyi Zoltán követte. A SSz. hasábjain objektív, ám nem túlságosan részletező elemzést adott — korszakok, műfajok figyelembe vételével — azokról az alkotásokról, amelyek szerinte (1960-ban) „a feledésből való kiemeléské” méltók. Ismerjük még egyik tanítóképző intézeti tanítványának visszaemlékezését 1979-ből, kéziratban. Helytörténeti irodalmunk és városunk zeneélete ezzel lényegében napirendre tért a „téma” fölött.¹

1 Csatkai Endre: A Soproni képzőművészet és zenei művelődés története 1848—1948. Sopron, 1962. A 61. lapon és a 37. jegyzetben néhány sor a mellőzött zeneszerzőről, halála évét azonban rosszul adja meg. — Veress Endre összeállítása 1942. dec. 13-ról a soproni levéltárban (a továbbiakban: SVL). — Gárdonyi Zoltán: Kárpáti Sándor zenei hagyatéka. SSz., 1960, 253—255. — Major Sámuel visszaemlékezése 1979. márc. 22. Öregdiák, aki megírta tanárai életrajzát. Kézirat. — Der diesjährlige Treue-Preis. Oedenburger Zeitung (a továbbiakban: Oe. Ztg.) 1940. okt. 15. Remélik, hogy az idej — komponistának szánt — Hűség-díjat Kárpáti Sándornak ítéljük. — Ehre, dem Ehre gebührt! Oe. Ztg. 1944. febr. 26. Halálának 5. évfordulója. Hiányolják, hogy nem ítélték neki a Hűség-díjat. Ki kellene nyomtatni a műveit! Kőszeg emléktáblával emlékezett rá (múlt időben!).

Köszegen tapasztalhattunk még valami mozgást. A negyvenes években emléktáblára gyűjtöttek. Budaker Gusztáv ottani zeneiskolai igazgató hangversenyt rendezett 1963-ban Kárpáti emlékére. Az emlékbeszédet a zeneszerző legidősebb fia mondotta. A félszázados évfordulón ismét ez az iskola jelentkezik. Emléktáblát avatnak a szülőházon, és az ünnepségen több kórusművet is megszólaltatják. A beszédet most Ágota Zoltán, a zeneiskola jelenlegi igazgatója tartja. a karnagy pedig Schrott Géza.²

A halála utáni néhány hónapot leszámítva, ennyi az, amivel — ismereteink szerint — az utókor tisztelgett Kárpáti Sándor munkássága előtt.³

A gyors feledés „valójában méltánytalan” (Gárdonyi szavai), azonban eddig megmagyarázható. Ezt kísérreljük meg a továbbiakban felvázolni. Azt szeretnénk ezzel bizonyítani, hogy a hagyatéék számos olyan művet rejt, amelyek, legalábbis a Soproni Ünnepi Heteken, mint helyi érdekességek előadhatók.⁴ Értéküket akkoriban a szerző szerénysége, később stílusának hagyományörző volta és a történelem által teremtett körülmények takarták el szemünk elől.

Érdemesek először a beható elemzésre, majd a — remélhetően sikeres — előadásra is. Mindkettő szakértők feladata lesz; a mi dolgunk most az alapvetés.

2. Flamisch György pékmester volt Köszeg külvárosában. Az 1739-es építési évszámot viselő barokk házban feleségével, Mayer Teréziával és öt gyermekével nem a legfényesebb anyagi körülmények között élte napjait. Az Árpád tér 25. sz., ún. Szentmiklósi-ház boltozott kapualjában és íves tornácos udvarán bizonyára sokat játszott István Sándor, másodszülető fia, egész életre töltekezve a közösséghez, a családhoz tartozás biztonságát adó érzésével és a kisebbek iránti felelősség tudatával. Korán kellett, hogy jelelkezzen a zene iránti fogékonysága is. „Zenesznek készültem — nyilatkozza sok évvel később —, de családom mostoha anyagi viszonyok közé sodródott, és én így tanítói pályára kerültem”.⁵ Az 1872. január 2-án született fiú az elemi után ezért iratkozott be a városka polgári iskolájába. 1882/83-tól 1885/86-ig volt növendéke. Énektanára Mőszl Lajos. (Érdekességként említjük meg, hogy egy Mőszl Lajos nevű somorjai tanítót választottak a soproni tanítóképző első tanárává, aki 1857. július 27-től 1859-ig volt itt Sopronban). Tanulmányainak anyagi fedezetét, a tehetősebb gyerekek tanításával, sajátmagának kellett előteremtenie.⁶

A soproni tanítóképző intézetbe igyekvőket Sopronban már a harmadik, de főként a negyedik osztályban a tanítóképző erre alkalmas nagydiákja vagy tanára oktatta némi zongorára, hogy ne legyenek teljesen zenei analfabéták, mikor átlélik

2 Budaker Gusztáv volt a karnagya a köszegi „Concordia” Férfidalegyesületnek a harmincas években. Ld. Molnár Imre (szerk.): A magyar muzsika könyve. Bp., 1939. 313. lap. További kutatásra vár, hogy volt-e korábban már emléktáblája K. S.-nak Köszegen. Ehhez ld. még: Eine Gedenktafel für A. K. Oe. Ztg. 1940. 250. szám (gyűjtenek rá) és Kárpáti-emléktáblát helyeznek el Köszegen. Soproni Hírlap (a továbbiakban SH.) 1940. okt. 31.

3 Halála utáni hírek: a szombathelyi királydíjas MÁV Haladás dalárda hangversenye (vez. Jurányi János) az elhunyt K. S. soproni zeneszerző dalaiból 1940. jan. 28., ld. Hegedűs Sándor: A Soproni Frankenburg Irodalmi Kör története (1876—1949) 3 kötetes kézirat a SVL-ban. — K. S. emléket rendez a kelenföldi Ev. Nőegylet, számol be róla a SH. 1940. okt. 4-én. — Egyes művek: K. S. szerzeménye — Az Úr érkezése c. Ady-versre írt dala — a Budai Vigadóban. SH. 1940. febr. 16. Respighi Nebbiájához hasonlítja. — Peskó (Peschko) Zoltán orgonaestjén, 1941. febr. 21-én, a Zeneművészeti Főiskola nagytermében a Jézusom él c. kantáta. — Az irodalmi kör estjén Marosvásárhelyt és Nagyváradon Ch. Metz Pirokska orgonaművésznő eljátszotta K. S. „egyik” szerzeményét. SH. 1943. ápr. 21.

4 A SVL-ban lévő műveinek értékelésére Nagy Alpár vállalkozik.

5 — arr — (Parragi György); Kis interjú Kárpáti Sándorral, Sopronvármegye (a továbbiakban Svm.) 1934. márc. 4.

6 Ld. G. Z. (Gárdonyi Zoltán): Kárpáti Sándor. Nekrológ. A Dunántúli ág. h. ev. Egyházkerületi soproni Tanítóképző Intézet (a továbbiakban Képezde) értesítője az 1838/39. évről, 6—9. lap, ill. Kárpáti László 1989. júl. 1-jei levele. Mőszl Lajos soproni tanárról: Rozsondai Károly: Képek a soproni tanítóképző történetéből. SSz. 1958, 197. és 199. lap.

a nagy múltú intézet küszöbét.⁷ Ezt tudva, Kárpáti Sándor is zongorázni tanult. Még hozzá Tomkáné Mőszl Linka adott neki órákat. Ha pillanatnyilag nem is tudjuk még a rokoni kapcsolatokat, azt hiszem elég nyilvánvaló az összefüggés a gyerek tanárai és pályaválasztása között.⁸ Az már csak ráadás, hogy Kőszegen, a templomi orgonálásokon kívül, az az iparos dalkör („Kőszegi Concordia Férfialegyesület”) jelentette az aktív muzsikálás lehetőségét vagy megtapasztalását, amelyet 1859-ben Mőszl Lajos evangélikus elemi iskolai igazgató-tanító alapított.⁹ Ebben a környezetben élt Kárpáti Sándor tizenhat éves koráig.

3. Német anyanyelvé mellé megszerezvén magyar tudását is, zenei érdeklődését és irodalmi vágyait is melengetve, 1886 nyarának végén felkerekedett és szeptember első napjaiban beiratkozott a Dunántúli Ag. Hitv. Evang. Egyházkerületi Soproni Tanítóképző Intézet első osztályába.¹⁰ Ide az előírás szerint oly ép testű növendékek vétettek fel, akik a 15. életévüket már meghaladták, s a gimnázium, reáliskola vagy polgári iskola alsó négy osztályát feddhetetlen magaviselet mellett, kellő sikerrel elvégezték. A testi épiséget orvosi igazolás bizonyította. A zenében és énekben „némi” jártasság kellett, ezt talán a gyakorlatban ellenőrizték. „Köteles minden az intézetben lakó növendék magával hozni s jegyzékben kimutatni: 6 nappali s 2 hálóinget, 6 gatyát, 3 törülköző kendőt, 6 pár harisnyát vagy kapczát, 8 zsebkendőt, 3 lepedőt,

7 Ld. Képezdei ért. az 1886/87. évre.

8 Ld. a Képezdei ért. 1938/39.-ben közölt nekrológot.

9 Kőszeg zenei életéről ld. Molnár Imre i. m. 313. lap, valamint Bariska István adatközlése (33.—86/1989. sz. Kőszegi Levéltár, 1989. nov. 20.)

10 Ld. Képezdei ért. az 1886/87. évre.

1 vánkost s két vánkos-czihát." Fél évre előre fizetendő évi járandóságok: lakbér: 20 frt, testgyakorlati díj 3 frt, teljes tápintézeti díj 40 frt (ez reggelit, ebédet és vacsorát jelentett). Jövevények azonkívül 1 frt-ot fizetnek az orgonára. A tanév ugyan szeptember 1-jén kezdődik, de az első négy nap a beiratásokkal telik el. 5-én van az ünnepélyes megnyitó. Csak 7-én kezdődnek a rendes előadások, s tartanak — némi karácsonyi és húsvéti szünet közbeiktatásával — egészen a június 16-ára kitűzött évzáróig.¹¹

Az osztály összlétszáma 1886 szeptemberében mindössze öt. Valamennyien a Képezde utcában álló tornyos épületben, az intézet székházában laknak, s ellátást kapnak. Ketten ösztöndíjat („díjpénzt”) is. Flamisch Sándor, az egyetlen német anyanyelvű, egyelőre nem. A fentiekből képzeltető, mennyi a költsége.¹² Ketten tizenhat évesek, egy-egy 17, 18, illetve 20.

Az éneket Kapi Gyula igazgató tanította heti egy órában, főként saját Daloskönyvecskéjéből és Concone énekgyakorlataiból. A karének heti 2 órát vett igénybe, az igazgató vezette. Kézikönyvül saját, Pálmaágak c. kiadványa szolgált. Zongorára (heti 3 óra) Nikó Sándor III. éves növendék, hegedűre (hetente csak egy óra) Kapi Rezső rendkívüli és melléktanár tanította őket. A nekrológ szerint Kárpáti „javarészt intézetünk áldott emlékü egykori igazgatójának, Kapi Gyulának volt a tanítványa”. (Számomra tisztázatlan Kapi Gyulának és Kapi Rezsőnek a kapcsolata, hozzá jön még, hogy a második évben feltűnik Kapi Rezső a növendékek között, de ugyanez a név tanárként is, s van egy Kapi Gyula, aki Flamischnál egy évvel feljebb jár.¹³)

A diákok erősen be vannak fogva. A házirend szerint télen-nyáron hatkor kell kelniök, fél hétig öltözködés és az ágyak bevetése, fél héttől fél nyolcig tanulás, negyed óra reggelire, ismét negyed óra telik el a közös reggeli imával („könyörgéssel”). Nyolctól délig tart a tanítás. Délután 2-től 6-ig is vannak órák, vagy esetenként tanulás, zenei gyakorlás tölti ki az időt. Pontban délben van az ebéd, utána szabad idő, a 6-kor táltalt vacsora után fél héttől fél nyolcig ismét szabadok, majd tanulás a fél tízkor kezdődő közös könyörgésig. A lefekvésre negyed óra áll rendelkezésre, s 10-kor illő elaludni a növendékeknek. A rend csak csütörtök reggel változik annyiban, hogy közös könyörgés helyett egyházi beszédet hallgatnak már fél nyolctól, így reggelit negyed nyolckor kapnak. Vasárnap pedig délelőtt 11-kor a nagy evangélikus templomba mennek istentiszteletre, tanáraikkal együtt.¹⁴

A várossal, a környékkel ismerkedni legfeljebb vasárnap lehetett, akkor se minden korlátozó intézkedés nélkül. A hétközi szabad órácskák legfeljebb a mélyen fekvő kertben való sétálgatásra voltak elegendők. A koszt is szabályozva van. Mindenki megnyugtatóására leírják az értesítőben, hogy mit adnak reggelire, milyen ételkeket szoktak készíteni a másik két étkezésre.¹⁵

Meglepően kevés a növendék. Flamischék a másodikban hatan vannak (a már említett Kapi Rezsővel), harmadikban ugyanazok koptatják a padokat (Flamisch másodiktól díjpénzes). Az utolsó évben — egyikük eltávozása miatt — megint csak öten gyarapították tudásukat az 1890. június 15–18-ig tartó képesítő vizsgálatokig, amelyeken heten vettek részt (egy újrakészülésre utasított tanítójelölt és egy segéd-tanítójelölt is), valamennyien több-kevesebb sikerreel. 29-én kapták kéhez tanítói oklevelüket.¹⁶

11 Ld. Képezdei ért. az 1885/86. évre, 63. lap.

12 Ld. Képezdei ért. az 1886/87. évre.

13 Ld. Képezdei ért. az 1886/87. évre és folyt. az 1889/90. évig és a nekrológ az 1938/39. évben.

14 Pap József: A soproni evang. tanítóképző intézet története 1858–1908. Az intézet 50. éves jubileumára. Sopron, 1908. Házirend a 97. lapon.

15 Ld. Képezdei ért. az 1908/9. évre 36. lap. Reggeli 0,3 l forrait tej és egy zsemlye, az ebédet és vacsorát hétről-hétre állapítják meg, szerdán és pénteken nincs hús, vacsorára is van leves. Részletesen felsorolja a választékokat.

16 Ld. Képezdei ért. az 1890/91. évre. A tanítóképesítésről a 25. lapon. Az iskolai tanuló-létszám Pap József l. m. szerint 1903-ig 130-ra emelkedik, de 1908-ra visszaesik 86-ra.

A zenei tananyag elég nagyinak látszik, különösen, ha az aránylag kevés óraszámot nézzük. Az első évben tanult 50 korálhoz másodikban még 37 járult, harmadikban újabb ötven. A hangszeres zene tanulásában eljutnak az orgonálásig, abban is az énekléssel egybekötött koráljátásig, a szokottabb egyházi énekek és rövid prelúdiumok „könyv nélkülségig”. A zeneszerzéstani gyakorlatokban — Kapi összhangzattani gyakorlókönyvének felhasználásával — hetenkénti írásbeli „otthoni” dolgozatokat készítenek. Feladat: „különösen adott dallamok összhangosítása”. A képesítőn (amelyen Altdörfer Viktor orgonista és karigazgató bizottsági tag volt) két tétel közül választhattak: 1. Készíttessék orgona-előjáték ezen egyházi énekhez: Erős vár a mi Istenünk. Az első sor használtassék fel tételül. 2. Tétessék 4 szolamú gyermekkarra vagy férfikarra a következő egyházi ének: Készítsd magad kedves lelek. Az első kétten, a másodikat négyen választották. Eredmény: 1 kitünő, 1 jeles, 1 jó, 2 elégséges.¹⁷

Hogy milyen volt a színvonal, nem tudjuk, hacsak abból a megjegyzésből nem következtetünk, mely az intézet 50 éves történetében íródott le: „A zenei tárgyak voltak a legmostohábban ellátva, az 1883/4. iskolai évtől kezdve egészen 1905-ig az I. évfolyambeli növendékeket valamely ügyesebb IV. éves növendék oktatta a zongorajátékban, Kapi Gyula igazgatónak mint zenetanárnak a felügyelete alatt. Ugyanez a növendék tanította egyszersmind a tanítói pályára készülő algymnáziumi tanulókat is zongorázni”.¹⁸

Egy másik mérce, legalábbis a jobbik vonatkozásában, az ünnepélyeken való szereplés. Az iskola önképzőköre, vagyis a Pálffy-kör, amelynek tanár-elnöke akkor Kapi Gyula, az 1888/89. tanévben „működését a zene- és ének ápolására is kiterjesztette”. 23 ülést tartottak, ezeken 39 zenedarab hangzott el.¹⁹ A heti két óra zeneszerkesztésen is szerepeltek úgy, hogy egyikük orgonált, megfelelő elő-, közbeni és utójátékkal egy korált, a többiek pedig énekeltek nozzá.²⁰ Az utolsó évre esik a Soproni alsó ev. egyházmegyei tanítóegyesület közgyűlése, amelyet az intézetben tartottak. Az ennek tiszteletére rendezett növendéknagverseny 1890. június 4-én este zajlott le. Ezen — többek közt — előadták Mozart (nem azonosítható) „12.” szonátáját két hegedűre és zongorára (másodhegedűs Flamisch Sándor); Rinck, Ch. K.: Concert-darab c. művét Flamisch játszotta orgonán.²¹

Az iskola zeneműtára 1889-ben 277 műből állt, amelyhez évente egy-két kiadvány beszerzés útján, egy-kettő ajándékozás révén került. Eppen a mondott évben Bauer: Männer-Chorgesangschule c. könyve. Az 1889/90-es tanévben jutottak hozzá Bartalus Magyar Enekiskola c. kiadványának 5 füzetéhez. Ekkor ajándékozott es/ zalaszentgróti tanító egy régi kéziratot: Holéczy Mihály Psalmodia s 162 régi egyházi ének dallam c. gyűjteményét „ábécze-kátékkal”. Ezeket később a tanár-zeneszerző Kárpáti Sándor is forgathatta.²²

Arról, hogy milyen hangszerek álltak a növendékek rendelkezésére, ebben a négy évben nem esik szó. Csak az 1905/6-os tanévben találunk feljegyzést, hogy egy hétváltozatú orgona, 4 harmónium, 5 zongora, 1 cimbalom, 2 bőgő, 2 gordonka, 4 mélyhegedű és 1 dob található az intézet leltárában. Elképzelhető, milyen lehetett ezeknek az állapota, mikor folyton visszatérő panasz, hogy „szegény az eklézsia”, az államtól is csak minimális támogatást kapnak.²³

4. Kezében a friss diplomával, Flamisch Sándor a főváros felé vette az útját. Kárpáti László közlése szerint „nevelői pályáját Budapesten kezdte egy árvaházban.

17 Uo. Sajnos a statisztika neveket nem említi, ráadásul sajtóhibás.

18 Pap József 1. m.

19 Ld. Képezdei ért. az 1889/90. évre.

20 Uo. a 20–21. lapon.

21 Ld. Képezdei ért. az 1889/90. évre.

22 Uo. a 17. lapon.

23 A hangszerekről: Képezdei ért. az 1905/6. évre, az állami támogatásról: Pap József 1. m., Képezdei ért. az 1908/9. évre.

Eközben szerezte meg nyelv szakon a polgári iskolai tanári, majd a tanítóképző intézeti tanári képesítését.²⁴ A soproni tanítóképezde értesítőjében viszont az áll, hogy a budapesti „polgári iskolai tanárképző intézetben folytatta tanulmányait a nyelv, történelem szakcsoport tárgyaiból. Ennek elvégzésével előbb Budán, egy árvaházban vállalt állást”. Polgári iskolai nyelvszakos tanári oklevelét 1893-ban, középiskolai és tanítóképezdei zenetanári oklevelét pedig 1895-ben szerezte meg.²⁵ „Ebben az időben magyarosította vezetéknévét Kárpáti-ra”.²⁶ Budapestről Orosházára került. Az idézett nekrológ szerint előbb Kőszegre került, „azután” Orosházára. Ez téves. Az egyik kottán látható pirosceruzás feljegyzés: „Orosháza 1894. Kárpáti.” Egy kottalapján pedig pecsét: „Orosháza és vidéke tanító egyesület 1895”.

A tanítóképezde értesítőjének adataiból következően működését mint tanár — ha folyamatosan tanított —, az 1893/94. évtől kezdte meg. Kőszegen az 1898/99-es tanévtől szerepel tanárként, s az évkönyvek szerint rendes tanári állásáról ott az 1905/6-os tanév kezdetén mondott le.²⁷

Allegro grazioso c. zongoradarabját, amely megjelent a győri Magyar Lantban, saját kézírása szerint már Kőszegen komponálta 1904-ben. Orosházán is, Kőszegen is a polgári iskola tanára volt.²⁸

5. Kapi Gyula, a soproni tanítóképezde igazgatója és zenetanára az 1904/5. iskolai év végén — betegsége miatt — nyugalomba vonult. A zenetanítás a Lähne-intézetből áthívott tanárok, vagy gyakorló iskolai tanítók kezében volt, akik ezt ideiglenesen, rendkívüli megbízással, kisegítőként végezték. Zenetanárt kellett keresni.²⁹ A főiskolai nagybizottság augusztus 17-i ülésén előbb, 18 leadott szavazatból 14-gyel, Papp Józsefet tették meg igazgatóvá. Gyurácz Ferenc püspök elnökletével ezután még két tanári állást töltöttek be: Hamar Gyulán kívül Kárpáti Sándort választották meg. Kárpáti állását most szervezték, mert — bármilyen furcsán hangozzék is — eddig nem volt az intézetnek zenetanára.³⁰

Kárpáti Sándorról későbbi méltatói egyöntetűen megállapítják, hogy tanári munkáját — művészi vágyaival szemben — családjáért végzett robotnak tartotta. Sőt ő maga is szembeállítja a zenészi pályát a kénytelenségből vállalt tanítóiával.³¹ Mégis: kételkednünk kell ennek a statikus véleménynek „örök” érvényességében. A jelek azt mutatják, hogy a krisztusi korban lévő tanár — elfoglalva a végzettségének megfelelő helyet — nagy erővel kezdett munkához. Amennyire meg lehet állapítani, ebben az időben a zeneszerzést kissé háttérbe szorította a tanrend, a növendékek előrehaladásának biztosítása. Kollégái már egy év múltán elmondhatják (Hamar Gyulával egy sorban): „Mindketten nemes ambícióval foglalták el helyüket, s közmegelegedésre töltik be azt... várakozásunkban semmi tekintetben nem csalódtunk”.³²

24 Kárpáti László 1989. júl. 1-jei levele.

25 Nekrológ. Képezdei ért. az 1938/39. évre. — Kárpáti Sándor: Hűsz esztendő Sopron zenei életéből. In: Horváth László—Madarász Gyula—Zsadányi Oszkár (összeáll.): Sopron és Sopronvármegye ismertetője 1914—1934., Sopron, 1934, 98—99. lap.

26 Kárpáti László 1989. júl. 1-jei levele.

27 Ld. az Államsegéllyel fönntartott Kőszegi sz. kir. város — községi Fiú és Leány Polgári Iskola értesítőit 1882—1906. (Kőszegi Levéltár).

28 A zongoradarab kézírata a SVL-ban.

29 Ld. Képezdei ért. az 1905/6. évre.

30 Ld. Képezdei ért. az 1905/6. évre, Pap József i.m. és Oe. Ztg. 1905. aug. 18.

31 Ld. Svm. 1934. márc. 4. — A Képezdei ért. az 1913/14. évre közli az énekekre és zenére kidolgozott, a tanárnak összesen 26 óra elfoglaltságot jelentő óratervet: ének és zenetan a négy osztályban 1—1 óra, karének a II—IV.-ben 1—1, zongora és orgona elsőben 2, másodikban 3, harmadikban 2, negyedikben 1, zeneszerkesztés (III. és IV.) 1—1 óra, hegedű elsőben 2, aztán 1—1 óra, fakultatív zenekari foglal. 1—1 óra.

32 Ld. Képezdei ért. az 1905/6. évre.

Munkáját növendékeinek tisztelete és megbecsülése kísérte. Ezt bizonyítja például az 1914-ben végzett Heintz Fülöp, aki iskolai évei alatt a Pálffy-kör minden megmozdulásából kivette a részét, végül ifjúsági elnökként is. Zongorázott, vezényelt. Nyilván tanára szeretettel teljes támogatásával. Ezt a szeretetet kapta vissza évtizedek múltán a mester tanítványától, mikor Heintz az Írott Kő c. folyóiratban olyan szépen elemzi zeneszerzői tevékenységét.³³

Mindjárt az első tanévben osztályfőnöke a másodiknak, tanítja az összes zenei tárgyat, mind a négy osztályban, továbbá a magyar nyelvet az elsóban, a németet pedig a harmadikban és negyedikben. 27 órával a hét tanár között neki van a második legnagyobb leterhelése. Hat számfölötti, amiből négy díjazott óra.³⁴

Csökkeni a megtanulandó egyházi énekek számát az elsóban az eddigi ötven helyett negyvenre, a másodikban csak harmincra, s ennyire a harmadikban is. Először olvashatunk arról, hogy a diákokat — haladásukhoz képest — csoportokba osztják a zongoratanulásban és a hegedűoktatásban egyaránt. A második évfolyam első félévében már harmóniumhoz ülteti őket, hogy gyakorolják az orgonához kívánt kötött játékokat. Az ehhez szükséges rövid előjátékokat egyelőre Kapi Harmónium- és orgonaiskolájából, illetve Altdörfer Keresztély Choralkönyvéből veszi. Később más prelodiumgyűjteményeket is előír kézikönyvként.³⁵ Évek múltán maga is ír ilyeneket, amelyeknek túlzott rövidségét kifogásolja, igaz csak magánlevélben, egyik volt kollégája. Pedig valószínű, hogy (bár akkor már nyugdíjas) — tanítványaira gondolva sűrítette ezeket az ötletziporkákat rövid perекbe.³⁶

Ugyancsak az első évben lát neki a zeneműtár újrendezésének, s a benne talált 1600 darab „hangjegyet” és elméleti művet szakok szerint osztja be és újra számozza. A tár állománya ebben az évben 19 kötetel gyarapodott, ebből vagy tíz Kárpáti ajándéka (köztük Andante religioso c. saját műve vonóskarra, zongora- és harmóniumkísérettel). Zoltai: Magyar népdalok két és három hegedűre c. munkája is közöttük van. Még a karácsonyesti tombolához is három zeneművel járul hozzá, egyéb nyereségtárgyakon kívül. Persze ekkor még — aggregényként — hazai sütesű édességekkel nem szolgálhatott.³⁷

Szomorúan kell megállapítania, hogy a meglevő öt zongorából kettő teljesen használhatatlan. Ám eléri, hogy — ha nem is mindjárt (csak 6 év múlva) — vesznek egy újat — 800 K-ért. Viszont még az 1907/8. tanévben beszereznek egy fuvalát.³⁸

33 Heintz Fülöp: Kárpáti Sándor. Írott Kő 1936. évi 2. sz. 115–120. lap. A Szombathelyen megjelent irodalmi folyóiratnak ez a cikke különnyomatban a SVL-ban. Ismerteti (b. d.) (Berecz Dezső) SH. 1936. máj. 12. Heintz a soproni tanítóképző növendéke volt az 1910/11. tanévtől az 1913/14. tanévig. Üsztöndíjas. 1914 júniusában képesítőzött. Sokszor szerepelt zongorista- vagy orgonistaként az ünnepélyeken, sőt zenekart is vezényelt. Részt vett a magasabb egyházi zenei tanfolyamon egy társával együtt (tanárok: Kapi Gyula és Altdörfer Viktor), 1914-ben. Tevékeny karnagya a Szombathelyi Iparoskör Dalárdájának 1929-től, szabadtéren előadták a Hány Jánost. Ld. Molnár Imre i. m. 319. lap.

34 Ld. Képezdei ért. az 1905/6. évre

35 Részletes tantervét ld. Képezdei ért. az 1905/6. évre., a végzett tanítási anyag: 11. Enek és zene c. fejezetben. A növendékek tudás szerinti csoportosításáról: Képezdei ért. az 1907/8. évre. Megállapítása szerint a képezdébe felvettek 60–80%-a zenei analfabéta.

36 Kárpáti Sándor: Kántorok zsebkönyve. 95 rövid és dallamos orgonaelőjáték, korálvariáció és kánon. Sopron, [1933], 64 lap, a szerző kiadása és egy másik, ez is saját kiadásban; Kárpáti Sándor: Énekeljetek az Úrnak I. füzet. Két- és háromszólamú korálok és vallásos énekek. Sopron, [1934], 31 lap. Az elsőt kapta kézhez Peskó (Peschko) Zoltán, aki akkor már a bp.-i fasori ev. gimn.- ill. templomban működött, de 1927. szept. 1-jétől 1929-ig Sopronban helyettes tanárként. Ld. Képezdei ért. és Hárs József: Önképzőkörök Sopronban a két világháború között. Kézirat a soproni városi könyvtárban. A 36–38. lapokon.

37 Az Andante religioso nincs benn Veress Endre jegyzékében. A zeneműtárra, tomlóra von. adatokat ld. Képezdei ért. az 1905/6. évre.

38 Képezdei ért. az 1906/7. évre. Az új zongora Reinhold gyártmány, ld. Képezdei ért. az 1912/13. évre. A fuvalát ld. Képezdei ért. az 1907/8. évre.

Fontosnak tartja a szerepléseket, s nem restell zongorakísérőként leülni tanítványai közé. A növendékek öntevékenysége címen ír a Pálffy-körről az 1912/3. tanévről kiadott értesítőben, s bejelenti, hogy a kissé elavult alapszabályokat átdolgozva, jövőre léptetik életbe.³⁹

Nem mondható szigorúnak, ez látszik az osztályzatokon is. Első ízben 1908/9-ben kezdi olyan elsősökkel, akiket végigvisz a képezőtől. (Köztük három soproni van: Eisele Frigyes, Lencz József és März Viktor.) A létszám első évben 26, majd 20-ra, 21-re változik, s marad 21. (17-en alkotják a törzsgárdát, az elsőben nagy a lemorzsolódás, később inkább hozzájönnek.) Énekből 5, 6, majd 7 a kitűnő (IV.-ben nincs kimutatva az értesítőben), zongorában 3 és 5 (I. és II.), orgonában (III.) 7, hegedűben 6, 4, 7 (I—III.), zeneszerkesztésben 6 (III.), ugyanakkor az átlag előmenetelben egyik évfolyam se dicsekedhet kitűnővel, a tanulók fele mindössze a jó osztályzatot érdemelte meg. Az ellenkező véglet: míg az átlag előmenetelben elégtelen 7, 4, 3, s utolsó évben 0, a zenei tárgyakban (a IV. évfolyam, mint már megjegyeztük, sajnos nincs kimutatva) kettőnél több sehol sincs, sőt a III.-ban 0.⁴⁰

A lendület — rövid katonai közjáték után⁴¹ — még mindig tart, pedig már az 1916/7. tanév napjai peregnék. A zenén kívül németet és földrajzot is tanít, aminek persze oka a háború miatti tanárhiány. A VIII. fizetési osztály első fokán van. Számos kultúregyesület tagja. Tárcaikat és alkalmi cikkeket közöl egyes helyi lapokban, s értekezéseket szaklapokban.⁴² Bognár Károllyal együtt írt egy, két részből álló Iskolai Énekeskönyvet (énektant) a népiskola III—IV., ill. V—VI. osztálya számára.⁴³ Nyilván az ő hatása az is, amit az önképzőkörrel szülő beszámolóban megfogalmaz: „Ifjaink kellő ellenőrzés mellett elég szorgalmasan látogatják az irodalmi kör előadásait, hangversenyeket, színházat, a mozgószínházakat s az egyéb alkalmi előadásokat s felolvasásokat. Pálffy önképzőkörünk maga szintén igen jó nevelő tényező”.⁴⁴

6. Aktív tanári pályájának csúcsára 1919 szeptember elején ér, mikor, betegszabadságon lévő tanártársa helyett, a püspök őt nevezi ki igazgatóhelyettesé, s szeptember 29-én megbízza az igazgatói teendőinek ellátásával. Simkót, az előző igazgatót, Kárpáti búcsúztatta az október 14-i temetésén. Az új igazgató megválasztására illetékes bizottság október 23-án azonban egyhangúlag azt a Hamar Gyulát emelte az igazgatói székbe, akivel egy határozattal kerültek annakidején az intézethez.⁴⁵ Hogy ez jól nem esett Kárpátinak, az biztosra vehető, de hogy ennek volt-e hatása későbbi elhatározására, hogy idő előtt nyugdíjaztatja magát, arra a közvélemény előtt semmi sem utal. Nem biztos, hogy az alább közölt levélrészlet tisztázza a dolgokat (hiszen az is lehet, hogy a sorban az utolsót, a zenetanárt mint foglalkozást nem becsülték eléggé), de nem lehetetlen, hogy a nyíltan hangoztatott ok, az ugyanis, hogy a napi robot elveszi az idejét és energiáját a komponálástól, ettől a mellőzöttségtől indul el. „Hamar zenei értékéről megvan a véleményem és arról is, hogy miért tettük meg elnöknek, ezt azonban csak előszóval fejteném ki előttem. Egyébként ne agyarkodjatok [!] egymásra, Rozsondai ilyenkor azt mondja, hogy ötven év múlva úgyis minden mindegy.” A levél dátuma 1932. október 26. és tulajdonképpen arról a prelúdium-gyűjteményről szól, amelyet Kárpáti komponált és

39 Képezdei ért. az 1912/13. évre. Kirándulásai is voltak. Az 1906/7. évre kiadott értesítőben olvashatunk egy ritkaságszámba menő háromnapos bp.-i útról. Az Operában is voltak.

40 Képezdei ért. alapján. Másik megközelítés: 1908/9-ben az elsőben németből hatan, számtanból négyen, történelemből öten kaptak elégtelent.

41 1915. nov. közepétől 1916. jan. 2-ig volt katona, ld. Képezdei ért. az 1915/16 évre.

42 Ld. Képezdei ért. az 1916/17. évre. Simkó 1917. máj. 1-jétől igazgató.

43 Bognár Károly—Kárpáti Sándor: Iskolai énekeskönyv az ág. hitv. evang. elemi népiskolák V—VI. osztályai számára. Bp., 1916, 84 lap. Ez a Luther Társaság kiadása volt.

44 Ld. Képezdei ért. az 1916/17. évre, 42. lap.

45 Ld. Képezdei ért. az 1918/19—1926/27. évekre egy kötetben. Szerk. Hamar Gyula igazgató. 1918 óta nem jelent meg értesítő.

éppen akkor jelent meg. Peschko Zoltán tanár és orgonaművész írja „Kedves Sándor bátyámnak”. Egy ideig utódja volt Kárpátnak Sopronban.⁴⁶

Hogy nem választották meg igazgatónak, annak lehetett olyan politikai oka is, amiről még szólnunk kell. Ez az ok Kárpáti Sándor és a proletárdiktatúra kapcsolata. Részt vett az Országos Ismeretterjesztő Bizottság soproni osztályának munkájában, s a városi moziban ingyenes vetített képes előadást tartott április 2-án. 21-én pedig munkáshangversenyen mutatta be Tompa Mihály verseire írt dalaikat, ill. mint zongorakísérő is közreműködött. Ebben az utóbbi szerepkörben lépett fel május 4-én. Május 14-én pedig az akkor megnyílt Munkások Szabadiskolája c. intézmény elnöke, s az ott szervezett kirándulások egyik vezetője.⁴⁷

Nem találtam nyomát annak, hogy ezeket a szerepléseit szemére vetették volna később. Kérdés, hogy ellenlábásának, Hamar Gyulának voltak-e hasonló tettei a 133 nap alatt.

7. Akárhogyan is, de bizonyára jól jött volna Kárpátnak az elismerésen kívűl a magasabb fizetés. Ekkor ugyanis már családos ember. 1908. december 27-én kötött házasságot Tiefbrunner Irma Erzsébettel, aki magánzónőként szerepel az anyakönyvben, s szülei — Tiefbrunner Károly és Mühl Katalin — már nem élnek. Az ő révükön került a sopronbánfalvi vízimalom a tulajdonába. Az akkor még jó állapotban lévő malom már nem működött, de a hozzá tartozó nagy kerttel együtt igazi tuszkulánium volt a későbbiekben a zeneszerző részére. Műveinek itt-ott meglevő keletkezési dátumai között több bizonyítéka van annak, hogy a nyarakat általában itt töltötte a család.⁴⁸

A házasságkötés két tanúja: Hamar Gyula (ekkor még jóbarátok lehettek) és — nyilván a menyasszony részéről — Forster Gusztáv, a Kis utca—Magyar utca sarkán álló tornyos ház tulajdonosa, fűszerkereskedő.

A házasságkötés után Tiefbrunner Irma a Templom utcából férjének legénylakásába, a Jókai utca 7.-be költözött.⁴⁹

Házasságukban nem maradt el a gyermekáldás. Három fiuk született. Zoltán Ödön 1909. október 1-jén, Elemér Gusztáv 1912. május 14-én (még a Jókai utcában laknak) és László Károly 1917. november 22-én.⁵⁰ Ekkor már Domonkos utca 15. I. emelet a lakáscímük (1912 után—1925 körül). A Gróf Tisza István (ma: Béke) út 13.-ba (1925?—1930?) és Rákóczi utca 37. II. em. (1930?—1933?) lakásba költöztek ezután. A sorban az utolsó a Deák tér 58. sz. házban volt. Ez egy hétlakásos, egyszemélyes ház, a Röttig-Romwalter nyomda tőzsomszédságában.⁵¹

Méltatói kiemelik, hogy milyen jó családapa volt. Ezt nyomon követhetjük partitúráiban is. A Baumgarten's Weib című operájának írása közben született harmadik fia. A művet feleségének ajánlotta („Meinem lieben Weibchen gewidmet”), s

46 Peskó (Peschko) Zoltán levele SVL. Kárpáti-anyag., vö. a 3. és 36. jegyzettel. Hamar Gyula egy munkája a SVL-anyagában. Még mint tanár szerzette. Végpárt. Kisfaludy Károly versére. Gyászkar néhai Hammer József györcsöknyi ev. tanító és síó vidéki ev. tanítóegyesületi karmester emlékezetére.

47 Hegedűs Sándor i. m. (2. köt.) 190. lap.

48 Pl. Lányok, lányok, magyar lányok (Reviczky Gyula verse) vegyeskar keletkezési dátuma: Sopronbánfalva 1928. júl. 28—29., a Dorottya c. vígoperáé (bef.) Sopronbánfalva 1911. aug. 30., Újságot küldenek Sopronból az özvegynek Sopronbánfalvára 1943. ápr. 21.

49 Ld. a házassági anyakönyvben.

50 K. Zoltánról ld. Csapody István: Kárpáti Zoltán (1909—1972). SSz., 1973, 183—187. Elemér mérnök (említi az Oe. Ztg. 1944. febr. 26-i cikkében), ma Bp.-en él. K. László ny. középiskolai tanár, Sopron, Deák tér 22.

51 Lakásai: 1. Vlsz. az első a Jókai u. 7. alatt, de Elemér fia születésekor, talán tévesen, 6. sz. — 2. Domonkos u. 15. I. em. egy 1922. márc. 9-i keltezésű kéziratán, egy másikon u. ez a cím, de már ny. tanár megjelöléssel, tehát legkorábban 1924 nyara. — 3. A Tisza I. u. elnevezésének dátuma 1925 vége, de csak 1927. dec. 29-én erősítik meg. A Címtárban K. S. itt lakik. A Passacaglia c. művének kéziratán címe ez a Gróf Tisza István u. 13. A művet Bp.-en mutatták be, a Sv. 1926. dec. 17-én ír róla. — 4. A Kántorok zsebkönyve kapható a szerzőnél: Rákóczi u. 37. — 5. A Deák térre ezek szerint 1933 körül költözött.

1917. július 21-én kezdte el írni. Augusztus 13-tól október 10-ig szünetelt a munka. A 42. oldalon csillag alatti megjegyzés „Időközben (nov. 22-én) kis fiacskám született, persze jó ideig ő muzsikált”. Csak 1918. január 4-én látott ismét neki a zeneszerzésnek.⁵²

Amikor nagyobbak lettek a gyerekek, másként is muzsikáltak a családban. Az apa Karácsonyfa alatt címen, két hegedűre és zongorára írott darabbal kedveskedett 1922 karácsonyára (a Domonkos u. 15.-ben). December 17-én lett készen a művel, s ráírta: Violin I. (Zoltán) és Violin II. (Elemér). A zongoraszólamhoz nem írt nevet, bizonyára magának tartotta fenn. Az ötéves Lászlónak a meglepetés feletti öröm jutott. Heintz Fülöp följegyzi 1936-ban, hogy Kárpáti szerkesztett egy zongoraiskolát három fia számára. Veress Endre azzal a megjegyzéssel vette fel jegyzékébe, hogy „elkészült az első rész”.⁵³

8. Sohasem volt sok pénze. Irigyei szerint ugyan álláshalmozó, mikor — nyugdíjas létére — tanítványokat vállal (a hadapródiskolában is tanít), és számos átíratot készít megrendelésre a különböző kórusok számára, de azt tudjuk, hogy a malom renoválására nem jutott pénze, s a tanári javadalmazás sohasem volt magas (panaszkodnak az értesítőben, hogy az állam milyen kevés pénzt ad fizetéskiegészítésre, hogy elérhessék az állami alkalmazásban levőkét).⁵⁴ Jellemző hogy amikor 1938-ban felöltőt rendel egy szabónál, a 24 P-ös munkadíját 8 P-ös részletekben fizeti meg.⁵⁵

Többen rámutatnak élehetlenségére, s ebben lehet is valami. Takács Jenő írja: „Egyszer megkérdeztem tőle, kap-e szerzői jogdíjat előadott művei után. Kiderült, hogy nem tagja a szerzők egyesületének és a művészi elismerésen kívül másban rendszerint nem részesült sohasem. Sok rábeszélésem után beiratkozott a mondott szövetségbe és amikor néhány hónappal ezelőtt találkoztunk ... örömmel újságolta, hogy nemrégén kapta az első összeget szerzeményeinek előadása után. 67 éves korában az elsőt!” (Lehet, hogy a pénz a szabóhoz vándorolt?)⁵⁶

Igen sok egysoros „Jeligét”, hosszabb átíratot készített különböző kórusok felkérésére. Egy biztosnak látszó adatunk van, hogy valaki 6 P-t fizet neki. Lakos Sándor Kisfaludról nótáit küldené a zeneszerzőnek, hogy alkalmazza azokat férfikarra. 1937. októberi érdeklődésére biztató választ kap, december 3-án 12 dalt postára ad, majd jelzi, hogy a kottákat visszakapta, köszöni s küldi a 6 P-t december 18-án.⁵⁷

Ezzel szemben áll a kiadások rovata. A nagy művek zenekari partitúráinak előnyomatott fólió alakú könyvei nem kis pénzbe kerülhettek, de a kis kórusdarabok sokszorosítása is költséges. Erről maradt is fenn valami Opalografiról szóló a feljegyzések. Tankó Gáborné a Domonkos utca 11-ből készíti 35x47 cm-es lapokra. Oldalanként 5 fillér, ha 100 db-ra van szükség, de ha csak 50-re, akkor 4 fillérbe kerül. Csengeri József készíti elő sokszorosításra az anyagot (egyik helyen Kurucdombos 5., a másikon Rozália u., Fodor-ház a címe).⁵⁸

52 SVL. Kárpáti-anyag. Részletezése: megkezdte 1917. júl. 21. A 13. lapon: aug. 3., a 26.-on: aug. 13., a 27.-en: okt. 10., a 29.-en: okt. 14., a 39.-en: nov. 14. és a 42.-en: nov. 15.

53 Heintz Fülöp i. m., Veress jegyzékében a IX. Zenepedagógiai munkák végén.

54 Segédtanárként és évi 1600 K törzsfizetéssel kezdte Sopronban. Pap József i. m. 87. lap.

55 Cédula a SVL Kárpáti-anyagban. 1938. nov. 3. Egy felöltő munkadíja szept. 15-én 24 P, 8 P-ös részletekben fizeti.

56 Svm. 1939. márc 19. — A szövetkezetről ld. Molnár Imre i. m. 306. lap. 1907-ben alapították, 1926 óta tagja az akkor alakult világszövetségnek, 1930-ban Bp.-en volt a kongresszusuk. — A SVL-ban van tőlük egy levél 1935. dec. 5-ről, melyben — K. S.-nak válaszolva — mellékelten küldik a szükséges nyomtatványokat. Bíráló bizottság dönt majd a felvételéről.

57 Lakos Sándor, amint későbbi leveléből kiderül, faluja kórusának tagja, községi alkalmazott. Viták dúlnak a kórusban, elnök a jegyző, 1938. jan. 28-án reméli, hogy a viták elsimulnak. A kórus az OMSZ XIII. kerületének tagja, „Kisfaludy Dalkör, Kisfalud” néven.

58 A SVL Kárpáti-anyagában.

Az eddigiek ismeretében elképzelhető, milyen anyagi sikerrel zárult kirándulása a könnyedebb zene területére. A Soproni Hírlap 1923. április 29-i száma ad hírt — K(lacs)kó Gy(őz)ő tollából — arról, hogy Jáki Dezső, a Sopronban játszó színtársulat „igen tehetséges” tagja, háromfelvonásos komédiát írt Petőfi A helység kalapácsa c. művéből. „A darab zenéjét Kárpáti Sándor, a mi kedvelt komponistánk írta népdalstylusban”. A cikk írójának, aki egyébként polgári iskolai tanár és zongorakísérő, alkalmá volt áttanulmányozni a partitúrát. Megállapítja, hogy Kárpáti alkalmazkodik a kisebb méretű zenekarhoz, igen ügyesen és ötletesen alkalmazva a hangszereket. Sajnálkozik a cikkíró, hogy hétfőn és a hónap utolsó napján lesz az előadás, amely egyben Jáki jutalomjátéka is. A május 1-jén megjelent beszámoló kellemes meglepetésként említi, hogy „zsúfolt ház és tomboló lelkesedés” fogadta az előadást. A sikerben osztozott a zeneszámok ihletett komponistája is. Zenéje ötletes, hangulatos, magyar muzsika, népdalszerű motívumokból felépítve. Külön kiemeli a II. felvonás utáni intermezzót. A váratlannak mondott siker ellenére több előadásról nem esik szó.

9. Kárpáti Sándor nemcsak zenével foglalkozott, hanem az irodalommal is. Végzettsége szerint taníthatta és tanította is időnként a magyar és a német nyelvet, természetesen az irodalommal együtt, de a város irodalmi életében nemcsak mint diákjainak kísérője, s az estek látogatására készítő tanára vett részt, hanem alkotó módon is. Az 1912-ben alapítójának, Frankenburg Adolfnak nevét felvett irodalmi kör áramába már az első tanévben, 1906-ban bekerült, akkor iskolájának kórusa élén, utána rendre mint megbízható, sokoldalú zongorakísérő szerepel a kör alapszabályszerű esetjein. Fel-feltűnnek saját művei, de ez még mind zene. Hanem nagy meglepetésre a meghirdetett pályázaton, 1914 elején, a beérkezett nyolc prózai mű között, Április c. elbeszéléssel dicséretet érdemelt. Egy következő alkalommal, 1921. január 27-én a gyermektörténet-, mese- és verspályázat eredményhirdetésén 19 résztvevő közül ő viszi el a második díjat. A kis felfedezések (más helyen: ... felfedezők) c. munkájával, sőt Téalpó c. verse szintén díjat kapott (itt tizenötödmagával várta a döntést).⁵⁹

Tevékenységevel már az 1907. június 2-án tartott rendes közgyűlésen kiérdemelte, hogy beválasszák az igazgatótanácsba. 1931-től haláláig a kör egyik alelnöke, s természetesen az új „besorolás” életbelépésekor, 1934. november 12-től ún. működő tag. Irodalmi, művészeti és tudományos munkásságáért választották meg.⁶⁰ Tagja a zeneegyesületnek, ahol ügylészik csak 1938-ban kerül be a választmányba.⁶¹

10. Életének döntő változását 1924-ben érte meg. Akkor adta be nyugdíjaztatása iránti kérvényét. Utoljára 1924. június 30-án jegyezték aktív tanárként a Képezde nevelőtestületében. Idő előtti végleges nyugdíjba helyezését a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1925. július 7-én, szeptember 1-jei hatállyal rendelte el.⁶²

Ha azt hitte, ezentúl csak a komponálásnak élhet, tévedett. Ezt az egyre nehező gazdasági helyzet sem engedte. A húszas évek az Országos Magyar Dalosszövetségben kifejtett és sok utazással járó munka éve. Főleg a férfikarokkal volt elfoglalva, zenei termésének szám szerinti nagyobb része is ezek szükségleteit elégítette ki. Nem hagyta abba azonban a nagy lélekzetű művek komponálását sem. Talán

⁵⁹ Hegedűs Sándor i. m. 208., 218. lap.

⁶⁰ Hegedűs Sándor i. m. 411., 414. stb. lapokon, — Értesítés a működő tagságról. SVL Kárpáti-anyag.

⁶¹ Választmányi tagságát említik: Svm. 1939. febr. 28. Ezt ügylészik csak az 1938. nov. 8-án tartott tisztújító közgyűlésen érte el. Ld. a Zeneegyesületről gyűjtött Wrchovszky-anyagot a soproni múzeum kéziratárában.

⁶² Ld. Képezdei ért. az 1918/19—1926/27. évekre. 1924. június 30.: a miniszter ideiglenesen nyugdíjba helyezte K. S.-t. Ld. még: Professor Kárpáti Pensionist. Oe Ztg. 1924. aug. 24.

ezek jobb megalapozása érdekében szerzett a Zeneakadémián zeneszerzésből végbizonítványt. Már nyugdíjas volt akkor.⁶³

Alighanem ezzel a budapesti tartózkodással függhet össze, hogy 1932. február 7-én a Székesfővárosi Zenekar bemutatta a Vigadóban Feltámadás c. szimfonikus költeményét. A siker figyelemre méltó, ennek az alkalomnak — sajnos — mégsincs folytatása.⁶⁴ Nem törekedett az elismertetésre? Néhány hazai kudarcra után kijelentette egyik levelében: „belefáradtam itthon a faltörő kos szerepébe”.⁶⁵ Utolsó éveiben a külföld felé fordult, s „műveit, egy-egy rövid kísérő levéllel, egyenesen külföldi operaházaknak küldte be (Wien, Halle a./S., Dresden)”. Nem volt szerencsés lépés, kevés eredménye jelentkezett. Idegent miért részesítsenek előnyben, amikor a helybelieknek se mindig jut megszólaltatási lehetőség.⁶⁶

Még leginkább a jelíges pályázatok hoztak számára idegenben is sikert. Első vonósnyegyesével az 1926. évi amerikai Coolidge-pályázaton dícséretben részesült.⁶⁷

Itthon a különféle kóruspályázatokon volt nagyobb a diadal. Közel hatvan díjat kapott műveivel, amelyek közül több a pályázatok, versenyek kötelező anyagába is bekerült. Megbecsülése jeleként több zsűribe is beválasztották.⁶⁸

Társaságkedvelő, mozgékony, másokért tette kész. Heintz Fülöp írja: „Kárpáti Sándor egyike azoknak a csodálatos embereknek, akiknek társaságában az ember otthon érzi magát, akinek átadja magát, egészen, szívesen, akinek közelében az elfáradt lélek újul és kiszabadul a betegség és kénzelődés deformáló ködéből...”⁶⁹

Szeretettel emlékezik meg róla Takács Jenő, a nagyhírű zongoraművész és zeneszerző, Cinfalva szülőtte. „Diákéveimben... sokat foglalkozott velem és később is: nem tagadom, hacsak időm engedte, minden évben elzarándokoltam [hozzá]... Sopronba legújabb szerzeményeimmel, hogy tanácsot kérjek ettől a ritka tudású embertől. Ha meg hosszabb ideig távol voltam Soprontól, megküldtem neki közben készült dolgomat, miket találó és szellemes megjegyzésekkel kaptam tőle vissza”.⁷⁰

63 A számára igen kedves Szombathelyi MÁV Haladás Dal- és Önképző Egyesületet (karnagy 1922-től Jurányi János) elkísérte olaszországi turnéjára 1929. ápr. 28.—jún. 10. Milánó, Firenze, Róma, Nápoly voltak állomásaik. Kárpáti tudott olaszul, vannak olasz nyelvű szövegre írt kompozíciói, amelyekhez kiejtési tanácsokat is mellékel — éppen a mondott énekkarnak. Gyakran küldtek neki számveget, pl. Dorosmai (Drosnyák) 1925—27-ben. Az egyiken megjegyzés: „Tanár úr! Egy bordalhoz volna-e kedve?” Egy másikon (Trianoni erdő): „Kaptam a vers írójától Sopronban 1929. jún. 22-én”. — Egy 1936. máj. 12-i levélből: „Mivel a beféret Kárpáti-féle »alkalmi énekek« c. füzet (gyászkar, bordal, tréfás énekek stb.) a mai napig nem jelent meg”, kéri a „túloldali nótákat összhangosítani. Unisono kezdődjenek a harangozás és más zavaró körülmények miatt”.

64 Nagy sajtósiker kísérte K. S. hazafias szimfóniáját. Svm. 1932. febr. 10. Uraufführung der ersten Symphonie des Professors. A. K. Oe. Ztg. 1932. febr. 7. K. S. soproni zenetanár nagy zeneszerzői sikere. „Evangélikus Népiskola” 1932. március. (Febr. 7-én mutatták be a Feltámadást. Egyetértő elismerés. Pesti Hirlap: „A kitünően elgondolt eszmemenethez méltó a muzsika, K. szolid tudással, harmonikusan és igen közvetlen hatással ragadta meg a figyelmet... igen meleg sikert aratott.” Tóth Aladár a Pesti Naplóban: „Az újdonságot — mely befejezésül diadalmasan idézi az Erős várunk korálist — a közönség melegen fogadta, úgyhogy a tapsokat a szerzőnek a pódiumról kellett megköszönnie.”)

65 Heintz Fülöp i. m.

66 Uo.

67 Amerikai pályadíjjal kitüntetett soproni zenetanár. SH. 1923. ápr. 8.; Thier, Ladislaus: Eine Übersicht des Schaffens von A. K. Oe. Ztg. 1936. máj. 13.; (Kj.): K. S. orgonaművének bemutatója Budapesten. Svm. 1925. dec. 17. (Passacaglia.) A liceum értesítője az 1935/36. évre 51. lapon: 1935. máj. 24-én az örömnünnep alk. bem. K. S. Toborzóját az ifjúsági zenekarral; K. S. királydíjas vegyeskara a mai rádióműsorban. SH. 1938. jún. 26.

68 Díjainak számáról eltérőek a közlések: Heintz i. m.-ben 20, Svm. 1939. febr. 28.: 40, Berecz a SH. 1934. márc. 4-i számában több mint 20, Kárpáti László 1989. júl. 1-jei levelében közel 60. Ide számít, hogy tiszteletbeli tagnak választotta meg közgyűlésén a Soproni Magyar Férfidalkör. Oe. Ztg. 1930. máj. 10. Királydíjon nyertes műve volt az Őszi idő c. kórusműve 1938-ból, amit a temetésén is elénekeltek.

69 Heintz Fülöp i. m.

70 Takács Jenő cikke Svm. 1939. márc. 19.

11. Fáradhatatlanul dolgozott mindenkor. Számos tanítványt vállalt (köztük volt például a felnőtt Csatkai Endre).⁷¹ Amikor mások szűkebb hazánk sorsán keseregtek ő kórust alapított. 1920 novemberében egy jobbára tisztviselőkből, tanárokból és tanítókból álló új férfikart szervezett. Az elnöki tisztre Schindler András, a polgármester helyettesét kérte fel. A Sopronvármegye 1920. szeptember 5-én már beszámoló megalakulásáról, s tagjai sorában vasutasokat is említ. 36 tagja van, a próbákat már megkezdték, egyformán fogják művelni a magyar és német dalt. Akkor még nem tudták, hogyan nevezzék magukat, ám ugyancsak a Sopronvármegye ad hírt (február 27-én) arról, hogy a végleges és alapszabályszerű név: Liszt Ferenc Daloskör. Püsködskor lesz az első nyilvános hangversenyük „egy-két zeneművész bevonásával.” Több hangversenyt terveznek nyárra, addig is családi estélyeket ajánlanak működő és pártoló tagjaik számára. Próbáikat a líceum egyik földszinti termében tartják. Még április 7-én újságközlemény foglalkozik a KANSZ-esten való szereplésükkel. Kárpáti szerint (ő volt végig a karnagy): „szép fejlődéssel működik, de mikor a népszavazás hírére egyes intézmények eltávoznak Sopronból, a Daloskör tisztviselő tagjaiból számosakat áthelyeznek, a Liszt Ferenc Daloskör elveszti tagjainak nagyrészét s 1923 elején feloszlik”.⁷²

Nem kevésbé eredményes, de hasonlóképpen rövid kezdeményezése volt a modern zene bemutatására szervezett hangversenysorozat. Úttörésre készültek. „Sopron sorvatag tengődésének napjainkban egyetlen vigasztaló oázisa van és ez: a zene — írja a szerző megnevezése nélkül, a Sopronvármegye 1925. március 11-én. — A Zeneegyesületben eleven élet folyik, jó kamaragyüttes, szorgalmas zenekar és egy kítűnő karmester [Zwinn Károly] gondoskodik arról, hogy egyik matiné és hangverseny a másikat kövesse”. Most néhány soproni zenebarát és Takács Jenő összefogott, hogy a Zeneegyesület védnöksége alatt megismertesse a közönséget a kortárs zenével. Modern Zeneművek Soproni Bemutatóciklusa címen. Két-két hetes időközökben négy hangversenyt szerveznek (ezt végül is két hétvégére sűrítették). Az anyagi kockázattól való félelem az új zene terjedésének egyik legnagyobb akadályá — mondják. Nos, ezen úgy segítenek, hogy csak a költségekre kérnek fejenként legalább 100 000 K hozzájárulást, a művészek lemondanak fellépti díjukról. Jelentkezni lehet Zwinn Károlynál, Kárpáti Sándornál és Kolb Jenőnél. A kritikák kellemes meglepődéssel állapítják meg, hogy a Kaszinó kisterme zsúfolásig megtelt. A közönség intelligens, a műsor rendkívül érdekes, ha nem is mindig érthető, s kíváncsian várják a folytatást. Költségkímélés miatt végül úgy oldották meg, hogy május 9-én, szombaton este és másnap, vasárnap délelőtt bonyolították le az első kettőt, majd június 6-án és 7-én hasonlóképpen a másik két rendezvényt. Célját elérte a rendezőség. Híre pedig messze földre eljutott a szaklapok és a napi sajtó révén. Az előadók magas színvonalra biztosította a modern zene Debussytól Bartókig terjedő skálájának hű bemutatását. A négy hangversenyen — bár a rendezők legfeljebb 40—50 érdeklődőre számítottak, zsúfolt házak hallgatták végig a műsorokat. Átlag 300 ember. A Takács Jenő által szervezett 11 bécsi előadóművész 24 — főleg Bécsben élő — szerző 40 művét adta elő. (Néhány más név: R. Strauss, Schönberg, Debussy, Stravinsky, Bartók, Ravel, Satie, Caple.) „A radikális újítoók csak néhány kisebb számban” jutottak szóhoz. Fényes sikert, szenzációt és percekig zúgó tapsot emlegetnek. Kárpáti dalai is bemutatásra kerültek. „Kárpáti a közönség meleg ünneplésben részesítette és méltán, mert a kítűnő interpretáción keresztül látta meg csak igazán, hogy európai viszonylatban is milyen nagy értéket bír Sopron jeles házi komponistájában.” És

71 Kárpáti László 1989. júl. 1-jei levele.

72 Sv. 1920. szept. 5., Sv. 1921. febr. 27., SH. 1922. jún. 28. (Tóalmi kirándulás.), SH. 1922. júl. 15. (Kirándulás Brennbergbe és a bánfalvi erdei malomhoz.), uo. szept. 22., okt. 1., dec. 7., Sv. 1923. febr. 22., márc. 11., ápr. 7. (KANSZ-kultúresten) és Húsz esztendő Sopron zenei életéből c. saját összefoglalójából, in: Horváth László—Madarász Gyula—Zsadányi Oszkár: 1. m.

még egy idézet: „Külön kell megemlékeznünk Kárpáti Sándor célszerű és szívesen fogadott bevezetéseiről, amelyek hozzájárultak a fogalmak tisztázásához”.⁷³

Szerteágazó munkaterülete volt a kritikák írása. Elsősorban az Oedenburger Zeitungban jelentette meg elemzéseit. A művészeti rovat vezetője (ez inkább csak cím, anyagi alap aligha járult hozzá) „egészen a lap nagyméret politikai irányváltásáig. Ezt követően már csak a helybeli magyar nyelvű lapokban jelent meg kisebb cikkei” — írja Major Sámuel, visszaemlékezésében. A közlés pontosításra szorul. Soviniszta türelmetlenséggel támadták az Oedenburger Zeitungot azért, mert a magyar helységek német nevét használja. Újhelyi Dezső a törvényhatósági bizottság közgyűlésén szűzbeszédében teszi szóvá, hogy az újság mindenki szeme előtt űzi a német propagandát (idézik 1932. szeptember 30-án). Török Árpád szerkesztő október 2-i vezércikkében kérdi, hogy miért kell ebből éppen most politikai szenzációt csinálni, hiszen már igen régóta gyakorlatuk. Ha német propagandát üznének, ezt az illetékesek már régen észrevették volna. . .

A két szám között, október 1-jén jelentkezik Kárpáti Sándor azzal, hogy kilép a szerkesztőségből. Török reméli, hogy ha majd elcsitulnak az újság elleni támadások, meg fogja gondolni magát, hiszen minden alap, ami alkalmat adhatott a támadásra, már hosszú évek óta fennáll. Nagyon sajnálják, hiszen mint színházi és zenekritikus valódi tekintélyt vívott ki magának. A közönség magasra értékelte, a művészek szinte félték tőle. Az esethez tartozik, hogy Törököt éppen akkor választották az Orstgruppe des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereines elnökévé. Lapja október 4-i számában olvasható, hogy beszédében — megköszönve az ünnepelést — a magyar szülőhazához való ragaszkodást hangsúlyozta. Az Oedenburger Zeitung később, más szerkesztő irányításával, se vált a pángermán eszmék hirdetőjévé.

12. Kárpáti Sándor első szerzői estjére 1922. június 10-én került sor a Kaszinó nagytermében. A kétnyelvű műsor szerint az első részben ifj. Buresch Jenő mutatott be néhány zongoradarabot (Ábrándozás, Scherzo, Capriccio), majd öt magyar műdalt énekelt — a szerző zongorakíséretével — Kurcsy Jánosné úrnő. A szünet előtti utolsó szám hegedűszonáta volt, Hoffer Ottó előadásában. A szünet után előbb öt német dal volt műsoron, gesungen von Fräulein Betty Czullik. A műkedvelők sokat foglalkoztatott mezzoszopránja ezután Marcse Tiborné Christian Elzát vette maga mellé és három kettőst énekelt el vele. Két német nyelvű tercett következett női kar [!] előadásában, majd a Zeneegyesület és a Liszt Ferenc Daloskör egyesített kara lépett pódiumra, hogy Zwinz Károly vezényletével a Múzsám te és a Hej, csicsergő kis madár! c. kardalokat adja elő. A tiszta jövedelmet az evangélikus tanítóképző intézet diákalapja javára szánták.

A Sopron vármegye névtelen kritikusa a fullasztó melegnek és a szerinte valamiért szerencsétlenül megválasztott időpontnak tulajdonítja, hogy nem voltak többen a nézőtérén, „de aki ott volt, az jó, szép, hangversenyt látogató közönség volt” és lelkesen ünnepelte a szerzőt, aki virágcsokrokon kívül óriási babérkoszorút is kapott tanítványaitól, tisztelőitől, kórusától. Kárpáti maga „volt a rendezője, tulajdon impresszáriója, háznagya saját szerzői estélyének és csodálatraméltó, hogy egyáltalán vállalni bírta még a zongorakíséretet is” — írják.

Ami a kritikák érdemi részét illeti, úgy látszik, Buresch többet hozott ki a zongoradarabokból, mint az akkor még egészen kezdő Takács Jenő 1921. december 7-i, egyébként nagy sikerű hangversenyén. A kevésbé színvonalas kritika kulcsmon-

73 Uttörés készül Sopronban a modern zenének. SvM. 1925. márc. 11., előzetes uo. márc. 31., beszámoló: máj. 6., máj. 10., 12. (innen az idézet), az újabb két hangverseny előzetesei: SvM. május 31., jún. 5., 6., beszámoló: jún. 7. Kolb Jenő: A modern muzsika és dal reprezentánsai Sopronban. SvM. 1925. jún. 9. (K. meleg ünnepléséről itt). A SH.-ban 1925. márc. 22. (ua. mint a SvM.-ben), máj. 10. (Klacsó György cikke), jún. 5., 7., 9.

data a következő: „Sokkal kellemesebb így meghallgatni, mint az ultra modern muzikusokat”⁷⁴

A következő években egyes darabok fel-feltűnnek a város zenei életének különböző eseményein, főként a Frankenburg Irodalmi Kör estélyein, ám újabb szerzői estre csak 1934. március 3-án szánja el magát Kárpáti. „A színházat szépen megtöltő előkelő közönségnek az ünnepelt szerző legkülönbözőbb műfajokhoz tartozó műveinek hallatára annyi gyönyörűségben volt része”. Thurner Mihály polgármester méltatta érdemeit, kapott ezüst babékoszorút, ünnepelték a szombathelyi vasutas dalárda és a daloskerület küldöttei, közreműködött hét kórus, számos szólólista. Rendezőként most az Országos Magyar Dalosszövetség Sopron Megyei Kerületét jelölik meg az újságok.⁷⁵

(b. d.) (Berez Dezső) a Soproni Hirlapban közli bírálatát. „Hivatásán messze túlmegy azonban Kárpáti Sándornak az a költészeti működése, amely évtizedeken keresztül majdnem minden hangversenyen dolgot adott neki. Mint előadóművész, mint zongorakísérő (a muzikalitás egyik legbiztosabb próbaköve) szerepelt. Zenei és színházi kritikáinak tömege szekérre való. Irodalmi kacérkodásai is komoly sikert arattak... Sopron zenei életének egy csendes, szerény” munkása, „aki szűk lakásába, népes családjában örökké nyitott zongorája mellett nem azért dolgozott, hogy életében szobrot kapjon, hanem mert a lelke munkára kényszerítette...” „Kompozícióinak száma egész könyvtárra megy. Száznál több kórust írt. Egyiket sem jelez opusszám. Születtek: vannak. Zongoradarabjai, orgonadarabjai, dalai, kamarazenéje, operapartitúrái gyülekeznek egymás fölé. Művei gyakran szerepeltek fővárosi dobogókon, rádióban és természetesen főképpen itt, Sopronban. Előadói közt olyan nevek vannak, mint Wehner Géza [orgonaművész, 1888—1947], Gergely László, Szegheő János. Legnagyobb sikere volt Feltámadás c. szimfonikus költeményének budapesti bemutatása a székesfővárosi zenekarral. Kórusaival több mint húsz pályadíjat nyert. Több műve látott nyomtatásban is napvilágot. A romantikus irány híve, a tradíció embere, aki a modern zene könnyen szálló újdonságai közül csak azokat alkalmazza, amelyek az esztétika határán belül vannak, s amelyek új fejlődési fokot jelentvén, maradandóak is”⁷⁶

Ezt az ünnepést már csak emlékest követte: 1939. május 3-án tartották a színházban. Rendezők: a Frankenburg Irodalmi Kör, a Soproni Magyar Férfidalkör, a Soproni Liszt Ferenc Zeneegyesület és a Magyar Dalos Egyesületek Szövetségének soproni kerülete. Tehát azok a szervezetek, amelyekben vezető tisztsége és szerepe volt. A Fantázia zongoranegyessel indítottak, koncert-etüddel folytatták, majd szóloének és kettős következett. Szünet után került sor a nem azonosítható egyik hegedűszonátóra és több kórusszámra. Az előadók természetesen helyiek voltak, Dessewffy Bella, Fűkő László, Hoffer Ottó, Horváth József, Gárdonyi Zoltán, Simon Atala, Szádecky-Kardoss Elemér és a Férfidalkör, Téby Mihállyal az élen. Bensőséges, kegyeletes megemlékezés volt ez az emlékhangverseny — írják róla. A kritikus (—rf—, vagyis Radó Ferenc) abban a székben ülve hallgatta, amely Kárpátinak mint zenébíróknak a törzshelye volt.⁷⁷

13. „Zeneszerzői tevékenysége révén az egész ország muzikusai, de főleg énekes alakulatai jól ismerték, sőt külföldön is elismertetésre talált, de hogy ki volt igazán, azt talán csak mi, zenészek tudjuk” — jegyzi fel Takács Jenő a Sopronvármegyében, 1939. március 19-én. „Kárpáti Sándor nem tartozott az úgynevezett divatos szerzők közé, akik belső meggyőződés nélkül minden új művükben a másoktól kitalált újítá-

74 K. S. szerzői estje. Svm. 1922. jún. 13., Klaeskö Győző: K. S. a komponista. Svm. 1922. jún. 9. A szerző polg. isk. tanár és zongorakísérőként is szerepel, ld. SH. 1921. dec. 6.; SH. 1922. jún. 4., Klaeskö Győző: K. hangversenye. SH. 1922. jún. 11., Kárpáti Sándor: Húsz esztendő... 105 lap.

75 Svm. 1934. márc. 2., -r.g. -: K. S. szerzői estje Svm. 1934. márc. 4. Előzetesek; SH. 1934. febr. 25., márc. 2., az Oe. Ztg.-ban; 1934. márc. 3., márc. 6., Kárpáti Sándor: Húsz esztendő... Krónika c. rész.

76 (b.d.) K. S. szerzői estje. SH. 1934. márc. 4.

77 Műsor. SVL Kárpáti-anyag. A cikk: — rf —: Bensőséges, kegyeletes megemlékezés volt a Kárpáti-emlékhangverseny. SH. 1939. máj. 4.

sokat teszik magukévá. A zenei romantika mellett tartott ki és számos új fordulattal gazdagította. Pedig kitűnő szaktudása előtt nem volt ismeretlen Debussy, Ravel, Bartók, sőt talán Stravinsky sem, de befolyásuk alá nem került. Erős egyéniség volt, kitartott saját zenei törekvései mellett. Számomra mindig érthetetlen marad, miért csak karkompozíciói és kisebb dalai kerültek gyakran előadásra; hiszen íróasztalának fölöttébb tele volt kitűnő zenekari művekkel, operákkal! Ennek magyarázata talán csak Kárpáti szerénységében lelhető és ennek eredményeképpen [sic!] a jó összeköttetések híjában. Mi tagadás, nem elegendő manapság a sikerhez a tehetség. De tán sohasem is volt elegendő. Mikor Kárpátit egyszer megkérdeztem, miért nem küld zenekari szerzeményeiből mutatót Budapestre, azt felelte, hogy erre a célra az egész hosszú partitúrát le kellene másolnia, már pedig ezzel a fáradsággal akkor inkább valami újat alkot. ... Ez a művészttragédia, amely annyiszor olvasható a zenetörténelem lapjain, ráillik Kárpátira is".

Igényes volt önmagával szemben. Hogy, hogy nem, írt egy egyfelvonásos vígjátékot. Jellegje: „Ifjúság, bohóság!” Ceruzával jóval később melléje firkantotta: „Szamárság!” vagy egy másik: egy dal kéziratát áthúzta, véleménye: „Nem sokat ér! Ezt a szép, lendületes verset újra fogom megkomponálni! 1931. IX. 16.” A régi tisztázatára pedig: „újra megkomponáltam, szebben s jobban”.⁷⁸

Aphrodite rózsája címmel regényes nagyoperett született. Szövegét írta dr. Forró Pál. Zenéjét szerezte ifj. Hets Ödön és Kárpáti Sándor. A kottán megjegyzés: „A saját kézírásos zongorakivonata és zenekari partitúrája valahol a néhai Királyszínház könyv- (v. lom-)tárában fakul és porosodik. Benyújtása után (— mikor is volt, már nem emlékszem —) még választ se kaptam. Ma, tán 30 év múlva, véletlenül kezembe került ez a szöveggönyv. Szörnyen felháborodtam azon, hogy ezt valaha megzenésíttem. Sopron, 1938. júl. havában.” Aláírás.

Ebből a munkából megmaradt egy kottalap, rajta: „Hets Ödön kottapróbairása 1909-ben, amikor együtt csináltuk az Aphrodite rózsája c. operettet. Ő (mint tipikus dilettáns) zongorázta a melódiákat (s markolázta hozzá a kíséretet), én a szomszéd szobában jegyeztem s aztán letettem azokat. Kárpáti Sándor”.⁷⁹

A kis kórusdarabokkal hamar végzett. Például: Szabolcska Mihály Krisztus keresztjén c. versére vegyeskart komponált 1928. április 8-án, Húsvét vasárnapján. Vagy: Sík Sándor Harangvirág c. versére vegyeskart költött. Megkezdte 1926. február 28-án és még aznap este fél nyolcra készen is lett vele. Átiratból egy nap alatt kettőt is megírt.⁸⁰

Gárdonyi szerint az egyetlen eredeti népdal, amit megzenésített, méghozzá 1934. március 12-én, a Bakanóta. Veress Endre összeállításában azonban ennek dallamát Dóczy József szerezte...⁸¹

Igaz viszont, hogy maga is gyűjtött népdalt, mondjuk inkább így: belekóstolt ebbe is.⁸² A magyarsághoz való kapcsolatára igen kényes. Felfortyan, mikor ezt egy újságcikkben kétes értékű dicsérettel illetik: „A csornai közönség előtt is hatásosan szemléltette, hogy milyen sokoldalú invenciójú melódia-gazdag zenepoétája Sop-

78 SVL Kárpáti-anyag. Ide kívánczok, hogy a zeneegyesületben panaszkodnak (Kárpáti is jelen van), hogy magyar zeneszerzők műveit Sopronban nyilvános helyen csak Gyulai „szombathelyi kultúrigazgató” engedélyével szabad előadni. Ez pedig pénzbe kerül. Dohnányi Desz dűr vonósnyege 400 000 K + forg. adó. A főispán megígérte, hogy közbelép. SH. 1925. jan. 20. Itt Kárpáti mint választmányi tag szerepel, a Wrchovszky-gyűjteményben ilyen korai tagságát nem találtam.

79 SVL Kárpáti-anyag.

80 Két népdal. Férfikórusra átírta Kárpáti Sándor. 1. Látod-e babám. 2. Lányok, lányok, szombathelyi... Sopronban, 1934. febr. 5-én komponálta mindkettőt.

81 Gárdonyi Zoltán: Kárpáti Sándor zenei hagyatéka. SSz. 1960, 254. lap. Veress Endre: Néhai Kárpáti Sándor szerzeményeinek jegyzéke. Összeállította... 1942. dec. 13-án. SVL Kárpáti-anyag.

82 Kárpáti Sándor: Népdalgyűjtés Sopronvármegyében. SSz., 1937, 149–150. lap. „A megyében több helyütt én magam is jegyeztem föl néhány nótát...” A továbbiakban is keveri a 'népdal' és 'nóta' fogalmakat.

ronnak Kárpáti Sándor, aki német származása mellett bámulatosan közel tudott férkőzni a magyar nóta lelkéhez”.

A zeneszerző válasza magyarul az Oedenburger Zeitungban: „...Magyar szívből fakadt magyarok azok a nóták, csak éppen cigányos sallang és rábaközi vitézkedés nincs rajtuk...”

A viszontválasz: „Rákosi Jenő sokkal régebbi magyar író, mint Kárpáti Sándor, mégsem kap rohamot, ha német származását emlegetik. A magyar közélet leghíresebb egyéniségei szinte kérkedve szokták mutogatni magukon a magyar génusz csodálatos átalakító varázsát...”⁸³

Kárpáti a fenti üzenetben még odavágja: „Mit tudja egyébként a cikkíró úr, hogy mi minden gyűlt össze 35 esztendő óta a tarsolyomban!” Hát bizony...

Legkedvesebb művét, a Sappho c. operát, elküldte Kodálynak, azóta sincs hír róla. Élete végén igen nagy fába vágta a fejszét. Belekezdett Az ember tragédiája megzenésítésébe. A két estére tervezett mű első fele elkészült! Talán még Gárdonyi Zoltán sem látta. Műveinek katalógusba szedője, Veress Endre, nem vette föl jegyzékébe. Most a soproni levéltárban porosodik.⁸⁴

Miért nem ért el életében nagyobb sikereket és miért jutott osztályrészéül oly hamar a feledés? A késő romantikától, amelyhez közel állt, akkoriban elfordult a zenei világ, a modern irányzatokhoz viszont ő nem akart közeledni. Hallgassuk meg erről — ha újságírói áttétellel is — saját véleményét. A Frankenburg Irodalmi Kör lyceális előadásorozatba kezdett. Az első estnek egyik előadója Kárpáti Sándor. A zene új irányai címen tartotta meg előadását. A Sopronvármegye 1929. november 14-i száma a következőképpen számol be gondolatairól:

„A dekadens jelenen át rövid visszapillantást vetett a múltba és amennyire a téma természete megengedte, népszerű előadásban ismertette a mai szélsőséges zeneirodalom törekvéseit. Nem boncolgatott, nem nyúlt a probléma mélyére. Egyszerűen megmutatta a zene fejlődésének egyes fázisait és végül oda konkludált, hogy a modern zene, amely teljesen szakít az eddigi zenével és csak a ritmust tartja meg, előbb-utóbb csődbe kerül. Az expresszionista és impresszionista zene művelőinek folytatói ma már ott tartanak, hogy a lokomotív munkáját s futballmeccseket zenésítenek meg. Keresve keresik a ritmust, melyért elmennek akár Afrikába is, de

83 Jókay [sic!] versek — Kárpáti dalok. Svm. 1925. márc. 14. A csornai moziban rendezett hangversenyéről. K. S.: Üzenet. Oe. Ztg. 1925. márc. 15., viszontválasz: Az érzékeny K. S. Svm. 1925. márc. 15.

Kárpáti Sándor néhány cikke:

1. Zum Musikvereinskonzert. (Uraufführung einer Symphonie von Anton Klafsky.) Oe. Ztg. 1924. febr. 5.
2. Béla Bartók, der ungarische Neutöner. Oe. Ztg. 1924. márc. 11.
3. Beethoven als Mensch. Oe. Ztg. 1927. márc. 25.
4. Mozarts „Requiem“ in der Sankt Michaeliskirche. Oe. Ztg. 1929. nov. 3.
5. Opera vagy szabadtéri játék? SH. 1935. jan. 1.
6. Művészet és díjtantizmus. SH. 1935. jún. 19.
7. Takács Jenő (Egy volt soproni muzsikus nagyszerűen felfelé ívelő pályafutása) SH. 1935. szept. 18.
8. Lángelmék találkozása (Liszt, Berlioz, Bülow, Wagner). SH. 1935. nov. 30.
9. Remekül sikerült a győri ev. énekkarok pünkösdhétfői hangversenye. SH. 1936. jún. 4.
10. Tündérszép éjszaka a rákosi kőfejtőnél. SH. 1937. jún. 29.
11. A Roth-vonósnégyes hangversenye. SH. 1937. dec. 1.
12. A Liszt Ferenc Zeneegyesület Brahms-émlékhangversenye. SH. 1938. ápr. 6.
13. Leitner Ferenc igazgató, Magyarország legbuzgóbb nótagyűjtője. SH. 1938. ápr. 24.
14. Zenés játékkiskola. SH. 1938. szept. 3. (Pozitív beszámoló Geronnay-Kossow Mária zeneiskolai kezdeményezéséről.)

84 A Sapphóból töredék, rajta: „meine schönste Komposition. Der Klavierauszug (Manuscript) ist bei Zoltán Kodályi [sic!] in Bpest, Áldás u. 10. sz.” — Az ember tragédiája I. rész (első este) 92 oldalas ceruzás piszkozat. 1931. máj. 5-én kezdte és 1932. nov. 7-én fejezte be. (SVL Kárpáti-anyag.)

ugyanakkor elvetnek mindent, ami Palesztrínától Kodály Psalmus Hungaricusáig a zenét széppé, mélységesen mélyé és lélekkeresővé tette. Ha ez az irány uralomra jut, eldobhatjuk a hangjegyrást, összes hangszereinket, szakítanunk kell a harmóniával, a dallammal, szakítani a 12 hang szisztémával, évezredes zenei életünk alapjaival. A modern zene követői nem élvezni, hanem izgulni akarnak, nem szépség, hanem brutalitás perverz mámora kell nekik. ...Már megszületett az ütőhangszerek szimfóniája, amelyben minden súly a ritmusra nehezedik. Ennek a zenének nincs és nem is lehet jövője — állapította meg Kárpáti Sándor, aki hiszi, hogy előbb-utóbb még a kevésbé szélsőséges zenei törekvések is el fognak múlni. A közönség nagyrésze [szép számban voltak jelen] zajos helyesléssel fogadta az előadást, de voltak persze kevesebben olyanok is, akik nem mindenben értettek egyet megállapításaival”.⁸⁵

14. A Képezdére kitűzött fekete zászló jelezte, hogy 1939. február 26-án, 67 éves korában meghalt. „Élénk részt vett az Országos Magyar Dalosszövetség soproni kerületének munkájában. A vidéki énekkarok szervezésében és irányításában szinte fáradhatatlanul tevékenykedett. 1938 decemberében már erős meghűléssel ment el egy ilyen vidéki útjára. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy erősen igénybevett testi szervezete elgyengült”.⁸⁶ Az újságok közül az Oedenburger Zeitung számol be a legrészletesebben utolsó napjairól. Már túl volt a krízisen, jobban érezte magát, tervezte, hogy 20-án, hétfőn folytatja a zenetanítást a Rákóczi honvédfő-reáliskolában, ám az erős házi szerek annyira megviselték a szívét, hogy ismét ágyának dőlt. A beállt ideiglenes javulás hatására megint tanítani akart, s autót kért a szerkesztőségtől, hogy a hadapródokhoz mehessen, de erre már nem kerülhetett sor. Állapota rosszabbodott, s tüdőembólia végzett vele.⁸⁷

Temetésén a polgármester „megrázó erejű nagy beszéddel búcsúzott el az elköltözöttől, Kóh Ferenc a soproni művészek nevében beszélt”. A Zeneegyesület vonós-négyessel, három énekkar dallal mondott istenhozzádót.⁸⁸ Íróasztalfiókjai, és lassanként az idő is, elzárták alkotásait közönsége elől. Jogos a feledés? Vagy mégiscsak neki lesz igaza, amikor azt mondta Heintz Fülöpnek: „Eljön még az időm!”⁸⁹ Tőlünk függ, hogy művei megtalálják-e helyüket városunk és talán az ország zeneéletében is.

⁸⁵ A soproni múzeumban őrzött Thier-gyűjteményben megmaradt az előadás kézírata. Helyesebben amennyi egyáltalán le volt írva belőle. Idézem az elejétől: „Hölgyeim és Uraim! Ne méltóztassanak megjedni! Nem tudós vagy nagyképű tudákos szakelőadásról lesz itt szó, ahol az új és eljövendő zene mibenlétét óhajtom Önök előtt fejtegetni, hanem egy kis csevegésről, amelyben a Frankenburg-kör estélyeire és némely koncert zeneművészli élményeire visszaemlékezve, némi perspektívát szeretnék nyújtani...”

⁸⁶ Képezdei ért. az 1938/39. évre. (Nekrológ)

⁸⁷ Alexander Kárpáti † Oe. Ztg. 1939. febr. 28.

⁸⁸ Képezdei ért. az 1938/39. évre. (Nekrológ)

⁸⁹ Heintz Fülöp i. m. — Itt mondok köszönetet Nagy Alpárnak, Kárpáti Lászlónak, a múzeumnak és a levéltár dolgozóinak segítségükért. Külön köszönöm a Kőszegi Levéltár gyors és részletes adatszolgáltatását.

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Mollay Károly:

Neves rábaköziek. Szerkesztette Pájer Imre. Csorna—Kapuvár, 1989, 77 lap, 1 képpel

Szép kivitelben, egy később kiadandó „Rábaközi Életrajzi Lexikon” előmunká-lataként jelent meg a fenti könyv, amely Csorna és Kapuvár különböző szerveinek kulturális áldozatkészségét és a múlt értékei iránti fogékonyságát dicséri. Harminc életrajz mutatja be a XVI. századtól napjainkig Ács Mihály ev. lelkészt (1646—1708), Baditz Ottó festőművészt (1849—1936), Bodnár Alajos tanítót (1890—1945), Bodor (Krausz) Ödön sportolót (1882—1927), Enessey György történetírót (1756—1801), Het-vényi (Simstich) István tanítót (1827—1904), Iliás Ferenc politikust (1918—1956), Jáky (Joachim) Ferenc plébánost (1806—1885), Jászai Mari színésznőt (1850—1926), Ke-rényi György zeneszerzőt (1902—1986), Király Iván ornitológust (1894—1987), Kis János író (1770—1846), Kiss Ferenc erdőmérnököt (1860—1952), Laky Demeter pre-montrei szerzetest (1818—1902), Lukácsy Lajos szobrászművészt (1876—1927), Lum-niczér Sándor orvost, (1818—1892), Mohl Antal kanonokot (1836—1916), Molnár (Sza-bó) János jezsuitát (1728—1804), Nagy János plébánost (1732—1803), Naszodi Zsigmond író (1875—1906), Pátzay Pál szobrászművészt (1896—1979), Pethő Sándor újságíró (1885—1940), Pozsgai Pálné naiv festőt (1895—1976), Sebesy (Schosser) Kálmán pre-montrei szerzetest (1816—1881), Smuk Antal ornitológust (1904—1979), Szapudi-Laendler István festőművészt (1899—1945), Szeniczey Bárány György ev. lelkészt (1682—1757), Telekesi Török István ezredest (1666—1722), Wathay Ferenc író, köl-tőt, festőt és katonát (1568—1606 után), és Zsirai Miklós finnugor nyelvész (1892—1955). Felsorolásunkkal érzékeltetni kívántuk azt a széles területet, amelyet ez a dí-csérendő kezdeményezés átfog. A kötet közli a nevezettek munkásságára vonatkozó adatokat, valamint a reájuk vonatkozó irodalmat is.

Itt említjük meg, hogy 1989-ben újra megindult a Rábaközi Hírlap, amely al-címe szerint közéleti és kulturális tájékoztató. Jó papíron, színvonalas, frázismentes írásaival többet nyújt, mint amennyit alcímével ígér: képekben is, cikkeiben is, a közölt versekben is a Rábaköz mai és régi értékeit mutatja be. Nemes vállalkozás.

MUNKATÁRSAINK

Dr. Friedrich Károly ny. gimnáziumi tanár, Sopron, Deák tér 21/23.

Dr. Sarkady Sándor főiskolai tanár, Sopron, Pf. 112.

Fiares József olvasószerkesztő, Sopron, Deák tér 21/23.

Dr. Fried István tszv. egyetemi tanár, 1072 Budapest, Akácfa u. 30.

Dr. Katona Imre művészettörténész, 1014 Budapest, Díszter 13.

Vajda György elnökhelyettes, Budapest, Magyar Televízió

Dr. Mollay Károly ny. egyetemi tanár, 1118 Budapest, Köbölkút u. 11.

SOPRONI SZEMLE

Ödenburger Rundschau

Lokalhistorische Quartalschrift

Redaktion: Karl Mollay

Friedrich, Karl: „Celeberrimae collectiones Sopronienses“ (Die Sammlungen der Ödenburger evangelischen Kirchengemeinde)

Aktuelle Fragen der Ödenburger Geschichtsforschung

Sarkady, Alexander: Der Schriftsteller Jenő Szabó 80jährig

Hárs, Josef: Die Ödenburger Gassennamen in den letzten 120 Jahren

Mollay, Karl: Der Wappenstreit

Kleine Mitteilungen

Fried, Stefan: Lehrreiche Einzelheiten aus einem alten statistischen Werk (Ladislaus Bielek über den Neusiedlersee und den Waasen)

Katona, Emmerich: Der Stefferl vom Waasen in Budapest

Kulturelles Leben in Ödenburg

Vajda, Georg: Eröffnungsrede an der VII. Medaillenbiennale in Ödenburg (24. Juni 1989)

Nekrologe

Hárs, Josef: Der Lebensweg des Musiklehrers Alexander Kárpáti (Güns, 1872—Ödenburg, 1939)

Bücherschau

Mollay, Karl: Namhafte Raabauer. Hg. von Emmerich Pajer. Csorna—Kapuvár, 1989 (ung.)

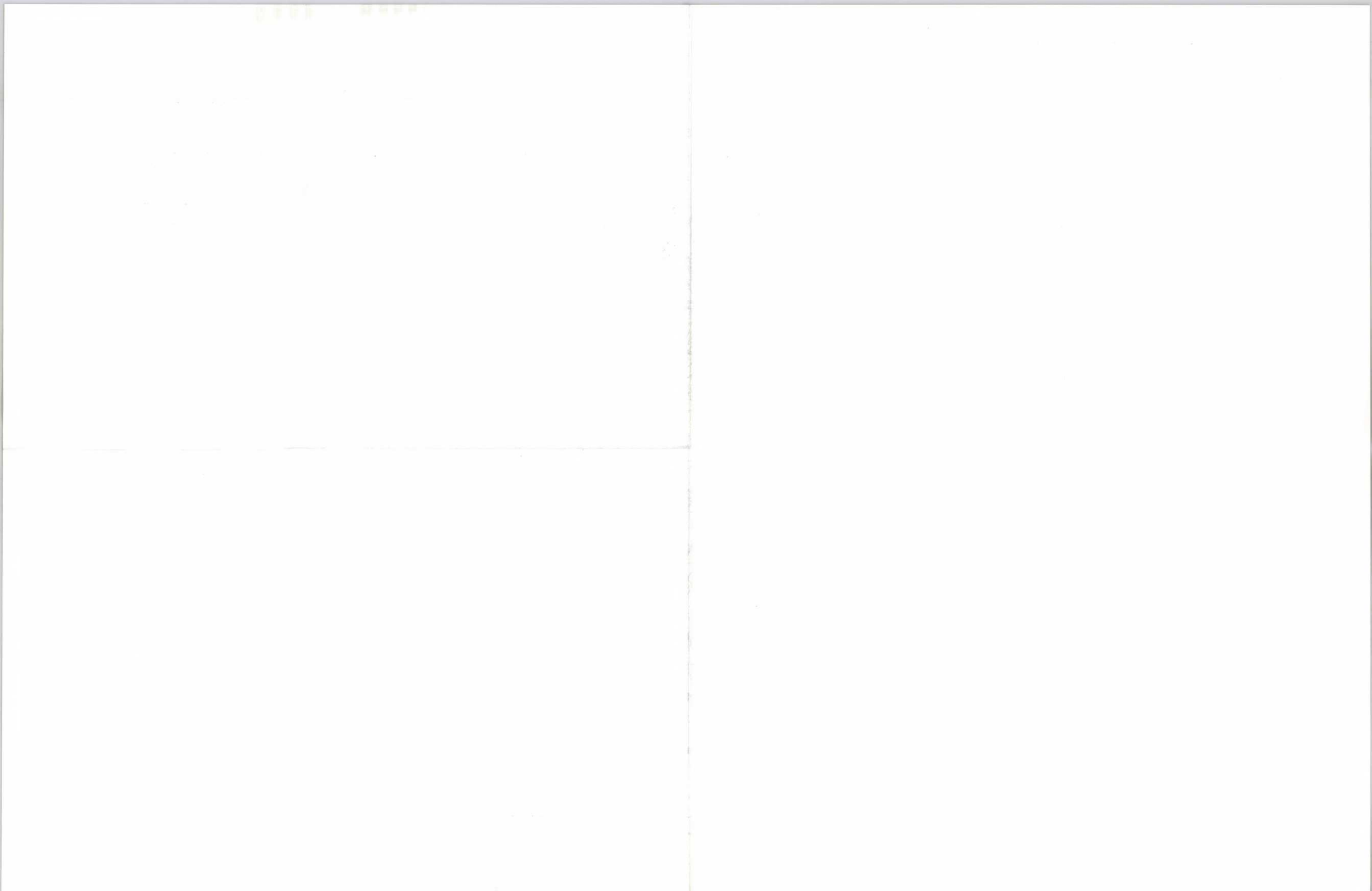
Unsere Mitarbeiter

SOPRON

VÁROS
VÁZLATOS TÉRKÉPE

1990. márc. 15-i ÁLLAPOT

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE MUNKATÁRSAIHOZ!

A szerkesztés és a nyomda munkájának elősegítése érdekében munkatársainktól a következőket kérjük:

1. *A kézirat gépelése.* Mind a főszöveg, mind a lapalji jegyzetek (külön lapokon!) 2-es sortávolsággal, baloldalon 20 betűhelynyi margóval gépelendők.

A gépelési hibákat kézírással javítsuk ki. Ugyancsak kézírással jelöljük be az írógépén hiányzó jeleket, mint pl. *i, ú, I, U* stb. Egyebeket kézzel ne javítsunk bele.

A szerző nevét a kézirat címe fölött, balszélre gépeljük, a cikket a szerző ne zárja le aláírásával.

A főszövegben a lapalji jegyzetre felsorral emelt, tintával bekarikázott számjeggyel utalunk, pl. ... városokat.¹²

A szerkesztőségbe ne másolati példányt, hanem jól olvasható első példányt küldjünk.

2. *A lapalji jegyzetek.* Ide kerülnek a főszöveget kiegészítő részletek, adatok, főleg pedig a főszöveget hitelesítő igazoló *pontos* irodalmi utalások, *pontos* forrásjelzések. A jegyzeteket folyamatosan, egész számmal számozzuk, a cikk szövege után külön lap(ok)ra írjuk.

Könyvre, lapszámra első alkalommal így utalunk: pl. Csatkai Endre: A soproni színészet története 1841—1950. Sopron, 1960. 15. — A továbbiakban így Csatkai i.m. 32. (Ha ugyanannak a szerzőnek váltogatva több művét idézzük, akkor a továbbiakban így: Csatkai: A soproni színészet 43.) Ha a megjelenés helye Budapest, ezt így: Bp.

Folyóirat cikkére így: Jakubovich Emil: A legrégebb magyar missilis levél: Magyar Nyelv 1952, 114—20. A Soproni Szemle nevét állandóan rövidítve írjuk: SSz.

Gyűjteményes munkában megjelent cikkekre így: pl. Házi Jenő: Sopron város címere. Vö. Heimler Károly (szerk.): Sopron topográfiája. Sopron, 1936, 79—84.

Ujságcikkre így: pl. A szerző neve: a cikk címe. Soproni Hírlap 1932. nov. 14.

Idegennyelvű műre így: pl. Semmelweis, Karl: stb.

Levéltári forrásra így: A levéltár megnevezése: A levéltári jelzet. — A soproni állami levéltár nevét mindig rövidítve írjuk: SVL. a városi, SVM. a vármegyei anyag.

3. Egyéb részletkérdésekben a SSz. legújabb számai irányadók.

4. A szerzők szedési utasításokat (pl. kurzív szedés *aláhúzással* stb.) ne adjanak.

A szedési utasításokat a szerkesztő adja meg. Esetleges kívánságokat a szerkesztővel kell megbeszélni.

5. A cikkek illusztrálásához szél nélküli tónusos fényképe(ke)t vagy klisírozásra alkalmas rajzot (térképvázlat!) kérünk. Az illusztrációkat kérjük megszámozni, külön jegyzéken a számozás sorrendjében a képek (rajzok) aláírását közölni.

Kérjük a fénykép(ek), ill. a rajz(ok) készítőjének a nevét is.

6. A szerzőktől a következő adatokat kérjük: név, foglalkozás, munkahely, személyi szám, lakcím.

OLVASÓINKHOZ!

A Soproni Szemle Sopron városának és környékének helytörténeti folyóirata, negyedévenként, összesen évi 24 ív terjedelemben jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., Lehel utca 10 a — 1910 —, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 160.— Ft, félévre 80.— Ft, egyes szám ára: 40.— Ft.

Megjelenik évente 4 alkalommal.

Pénzforgalmi jelzőszám: MNB 215—96 162.

Régebbi évfolyamok és példányok (1955-től) a Szerkesztőségnél rendelhetők.

Levél cím: Soproni Szemle Szerkesztősége, Sopron Városi Tanács V.B. Művelődési Osztálya.

Kérjük, hogy munkánkat új előfizetők szervezésével is támogassák.

SOPRONI SZEMLE

A szerkesztésért Mollay Károly felel

Kiadja: a Győr-Sopron Megyei Lapkiadó Vállalat

Felelős kiadó: Kukorelli Károly

Készült a Széchenyi Nyomda Soproni Üzemében (Sopron, Csengery u. 49.)

90.9141 — Felelős vezető: Nagy Iván igazgató

Terjeszti: a Magyar Posta

8420—8810 NSSI NH

Folyó

Kötelező Késsel

SOPRONI SZEMLE

SOPRONI SZEMLE

A Sopron Városi Tanács és a Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata

Alapította: Heimler Károly

Főszerkesztő: MOLLAY KÁROLY

A szerkesztőség tagjai:

BOGNÁR DEZSŐ, DOMONKOS OTTÓ, FÁRKAS IMRE, GOLLNHOFER SÁNDOR,
HÁRS JÓZSEF olvasószerkesztő, HILLER ISTVÁN titkár és technikai szerkesztő,
HORVÁTH ZOLTÁN, KÖRNYEI ATTILA, KUBINSZKY MIHÁLY, NYESŐ IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Lap

<i>Fogarassy László</i> : Háború hadüzenet nélkül (Hadműveletek Magyarország területén a páduai egyezménytől a soproni népszavazásig) I. rész	193
<i>H. Elek Mária</i> : Sopronbánfalva 1944—45 Sümeghy József tanító naplója tükrében I. rész	215

HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

<i>Mollay Károly</i> : Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén (Soproni kiegészítések és jegyzetek Ember Győző könyvéhez)	228
--	-----

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Király Tibor</i> : Sopron a filatéliában. Tizenkilencedik közlemény	249
<i>Horváth Szilvia</i> : A soproni Magyar Társaság a korabeli sajtó tükrében (1790—1828)	255
<i>Szende Katalin</i> : A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgytörténeti tanulságai	268

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

<i>Metzl János</i> : A „Corvinus Magyar—Osztrák Baráti Kör” 1989. évi működése	273
--	-----

MEGEMLEKEZÉSEK

<i>Csapody István</i> : Aumüller István (1903—1988) emlékezete	276
<i>Csapody István</i> : Megemlékezés Garád Róbertről (1917—1987)	279
<i>Metzl János</i> : Réthly Endre (1911—1990)	281

SOPRONI KÖNYVESPOLC

<i>Mollay Károly</i> : Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. Budapest, 1982, 93 lap; uő.: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alakтана. Budapest, 1982, 212 lap; uő.: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. Budapest, 1989, 157 lap	283
<i>Mollay Károly</i> : Büki Szabó József: Bük környékének ragadványnevei, Bp., 1988 (Magyar Személynévi Adattárak 87. sz. Szerk.: Hajdu Mihály)	286

LEVÉLSZEKRÉNY 291

MUNKATÁRSAINK 291

INHALTSVERZEICHNIS 292

Címlap: Fotó Diebold Károly

SOPRONI SZEMLE

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

XLIV. ÉVFOLYAM

1990

3. SZÁM

Fogarassy László:

Háború hadüzenet nélkül

(Hadműveletek Magyarország területén a páduai fegyverszüneti egyezménytől a soproni népszavazásig)

I. rész

1. Ausztria—Magyarország az első világháborús összeomlás küszöbén. Forradalmak és összeomlás.

Az Osztrák—Magyar Monarchia az első világháború utolsó évének első felében, mint a Német Birodalom szövetségese még győztesként írhatta alá a két breszt-litovszki és a bukaresti békeszerződést, az orosz államból kivált Finnországgal pedig a németek példáját követve, különbékét kötött. Közép-Európa sorsát végeredményben az döntötte el, hogy az angol—francia—olasz antant még az orosz szövetségeseik kiválása után is meg tudta nyerni a háborút. Ezt kizárólag annak köszönhetette, hogy Amerika folyamatosan ellátta hadianyaggal, végül hadat üzent a központi hatalmaknak és a nyugati hadszíntérre elküldte a csapatait is. Mind a központi hatalmak együttesen tett békejavaslatai, mind pedig Károly osztrák császár és magyar király különbékekísérletei eredménytelenek voltak. Szerbia és Montenegro elfoglalása, majd Oroszország és Románia legyőzése nem ingatta meg az antant politika¹ és katonai vezetőinek a harci kedvét. Ha zendülések fordultak elő, nem riadtak vissza attól sem, hogy saját katonáik közé lövessenek. Diplomáciájuk is rugalmas volt: a Sixtus-féle békeakció kudarca után hadviselő félnek ismerték el Csehszlovákiát és szövetséges kormányának a Párizsban székelő csehszlovák nemzeti tanácsot. A csehszlovák légiók csak a háború utolsó két évében jelentek meg a harctéren: az orosz és a francia hadsereg a cseh és szlovák anyanyelvű hadifoglyokból egy-egy gyalogdandárt szervezett és dobott a frontra, az olasz haderő pedig egy hadosztályt és külön egy ezredet.

1918 őszén a monarchia szárazföldi haderejét 70 gyalog- és 12 gyalogosított lovashadosztály képezte. A gyaloghadosztályok tüzereje átlag 6500 puska, 300 géppuska és 100 ágyú volt, mindegyik lovashadosztályé pedig 4000 puskából, 136 géppuskából és 36 ágyúból állott. Élelmezésük már majdnem híján volt a tápértéknek, a köpeny és fehérenemű híjával levő katonák megszokott látványt jelentettek. A helyenként előfordult zendülések és parancsmegtagadások azt jelezték, hogy a monarchia hadereje közel áll a végkimerüléshez, a lakosságban pedig Oroszország fegyverletétele után fokozódott a háborúellenes hangulat, a monarchia nemzetiségeiben pedig a szeparatista törekvések.

Az antant 1918 augusztusában, dacára sikeres gazdasági és propagandaháborújának és a nyugati fronton elért eredményeinek, csak 1919 tavaszára várta a központi hatalmak ember- és anyagtartalékainak teljes kimerülését és a katonai győzelmet. Ennek az időbeli közelsége azonban a bolgárok szeptember végi kapitulációjával megrövidült. Franchet d'Esperey francia tábornok Balkán-hadserege, benne az újjászervezett szerb királyi hadsereggel a Duna felé közeledett, más része pedig Konstantinápolynak vette az útját. A törökök még egy hónapig tartották magukat, amíg ők is letették a fegyvert.

Báró Kövess Herman tábornagy, a monarchia egyik legsikeresebb hadvezére parancsot kapott, hogy vegye át a Balkán-front vezényletét, csapaterősítéseket azonban nem adtak neki. Az osztrák—magyar hadsereg főparancsnoksága október utolsó harmadában főlélegesen csatát fogadott el az olasz fronton, ahelyett, hogy a csapatokat lassan visszavonta volna az Isonzóhoz, egy jól tartható védelmi állásba. A magyar katonai szakírók szerint a magyar hadosztályokat Bulgária kiválása után rögtön Erdély és a Balkán-front védelmére kellett volna küldeni.

Mialatt a vittoria-venetoi csata zajlott, 1918. október 28—31 közt folytatólagosan kitört a prágai, zágrábi, bécsi és budapesti forradalom, ötödiknek pedig a kelet-galíciai ukránok proklamálták saját államukat, mert nem kívántak a nyugat-galíciai lengyelekkel együtt az új Lengyelországhoz csatlakozni. Az uralkodó, ill. a Habsburg-dinasztia trónfosztását az egyik nemzeti tanács sem mondta ki! Csak az első eckartsau nyilatkozat közzététele után proklamálták a német—osztrák, ill. a cseh—szlovák köztársaságot (nov. 12-én, ill. 14-én), a második eckartsau nyilatkozat aláírása után pedig a magyar népköztársaságot (nov. 16-án). Ezt követőleg december 1-jén az egykori osztrák—magyar monarchia délszláv területei Szerbiával egyesültek, a kelet-galíciai ukrán állam 1919 tavaszán a szomszédaival folytatott körháborúban felörlődött, egyúttal valamennyi, a monarchia romjain keletkezett államalakulat minden szomszédjával fegyveres vitába keveredett, nem véve ki ez alól a románokat és a lengyeleket sem. A békekonferencián a győztesek Magyarországnak és Ausztriának nyújtották be a háborús számlát, az utóbbinak azt sem engedték meg, hogy a Német-Ausztria nevet használja és megtiltották, hogy Németországhoz csatlakozzék. Végezetiül az osztrák—magyar határkérdést is úgy döntötték el a magyarok megkérdése nélkül, hogy túltették magukat a ne plus ultra petitum elvén és ezzel a két volt társállam közt is gerillaháborút idéztek fel. A wilsoni elvek ezzel voltak a legjobban meghazudtolva.

A budapesti őszirózsás forradalom emelte hatalomra gróf Károlyi Mihály pacifista és antantbarát kormányát, amely október 31-én le is tette az esküt a királynak, de másnap már a közvélemény hangulatára hivatkozva fölmentést kért az eskü alól, amit meg is kapott és az esküt most már a Magyar Nemzeti Tanács előtt tette le. Az első eckartsau nyilatkozat aláírásáig még működött a három közös minisztérium és a hadseregfőparancsnokság, amelynek a meghatalmazottai november 3-án Páduában aláírták a fegyverszüneti egyezményt. Ennek értelmében a bomlóban levő monarchia haderejét a békekötésig húsz békelétszámú hadosztályra kellett leszállítani, az ellenségeskedések pedig a következő napon megszűntek. Mivel az osztrák—magyar hadseregfőparancsnokság elszietve adta ki a parancsot az ellenségeskedések beszüntetésére és az olaszok ennek ellenére másnap is folytatták a hadműveleteiket, tizenhat hadosztályt — köztük

három magyart — fogságba ejtettek.¹ A Német Birodalom egy hét múltán szintén kénytelen volt kapitulálni.

A páduai fegyverszünet után az önállósult Magyarországnak — az elszakadt horvátok nélkül — 17 gyalog- és 6 gyalogosított lovashadosztály állott rendelkezésre, amelyek a frontokról többé-kevésbé harcképes állapotban vonultak hazafelé, ahol leszereltek. A hadsereg élelmezési állományának körülbelül a fele úgy tért haza, hogy egyszerűen otthagya a kötelekeit, elsősorban a hadtápterületen működött alakulatok katonái. A magyar honvédelmi minisztérium neve hadügyminisztériummá változott és annak a keretében újonnan alakult a központi szállításvetőség. Linder Béla vezérkari ezredes, a hadügyminiszter, november 2-án utasította a szállításvetőség főnökét, Julier Ferenc alezredest, hogy irányítsa Budapestre a K. hadosztályt, mert a kormánynak megbízható karhatalomra van szüksége. Julier teljesítette a parancsot, azonban a katonák a pacifista agitáció hatása alatt elszéledtek. Néhány nap múlva — már a páduai fegyverszüneti egyezmény után — Julier megkérdezte a hadügyminisztert, hogy a hazaérkező csapatokkal mi legyen. Linder válasza rövid és velős volt: „Nincsen háború, mindenki menjen haza!”²

A Wilsonban fanatikusan hívó Károlyi Mihály belgrádi Canossa-járása Franchet d'Esperey tábornoknál és a cseh csapatok benyomulása a Felvidékre megrendítette a világbékéről szónokló Linder pozícióját. November 8-án le kellett köszönnie és utóda Bartha Albert alezredes lett, aki csapatokat küldött az osztrák—magyar egyenruhát viselő csehek ellen. Linder azonban mint a béketárgyalások vezetésével megbízott tárcanélküli miniszter tagja maradt a Károlyi-kormánynak és ennek a megbízásából írta alá 1918. november 13-án a belgrádi katonai konvenciót, amelyet rajta kívül egy-egy francia és szerb tábornok írt alá.³ Román részről senki sem szignálta az egyezményt, habár Románia egy nappal a németek kapitulációja előtt hatályon kívül helyezte a bukaresti békeszerződést és hadat üzent Németországnak. A formailag még létező Osztrák—Magyar Monarchia, illetve jogutódai esetében ilyen hadüzenet a páduai fegyverszünet után már elkészt.

A belgrádi katonai konvenció már a címében is jelzi, hogy az a páduai fegyverszüneti egyezmény Magyarországra való alkalmazása. Valójában ennek a módosítása Magyarország kárára, mert míg a páduai egyezmény értelmében a magyar terület nem volt az antantsapatok által megszállandó, a belgrádi konvenció értelmében nemcsak az elszakadt és teljesen önállósult Horváth—Szlavonországot kellett kiüríteni, hanem Baranyát, Bácskát és a Maros folyótól délre és keletre eső területet is. A belgrádi konvenció értelmében a közigazgatás a kiürített területen is a magyar hatóságok kezében maradt. (A horvátok elszakadását a magyar kormány már előbb elismerte.) A Felvidékről még a belgrádi egyezményben sem esett szó.

1 Az I. világháborús összeomlás történetét megírták Szende Zoltán: A magyar katasztrófa. Kiadatlan levéltári és ismeretlen feljegyzések alapján (Bp., 1933.). Jegyzetek, bibliográfia és térképek nincsenek, de nyilvánvaló, hogy a szerző a korábban megjelent irodalmat ismerte és használta. Ezek közt: Rubint Dezső: Az összeomlás (Bp., 1920.) tekintélyes okmány- és térkép-melléklettel. A páduai fegyverszüneti egyezményt német, a belgrádi katonai konvenciót magyar fordításban közli.

2 Julier Ferenc: Ellenforradalmi lélekkel a vörös hadsereg élén (Magyarság, 1927. július 3.). Felytatása a július 5—17-e közt megjelent számokban.

3 Hajdú Tibor: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom (Bp., 1968.) 125—131. irodalom 417.

2. Hadseregszervezés és hadműveletek az öthónapos fegyverszünet alatt.

A belgrádi katonai konvenció értelmében a magyar kormány hat gyalog- és két lovashadosztályt tarthatott fegyverben békelétszámon. A kormány az új néphadsereget úgy állította fel, hogy az öt legfiatalabb korosztályt (1896—1900) fegyveres szolgálatra visszatartotta, illetve újból behívta. A hadkötelesek azonban csak részben és vontatottan tettek eleget a behívó parancsoknak. A meglazult személyi és vagyonbiztonság védelmére a kormány Budapesten népőrséget és védőrséget, országszerte pedig nemzetőrséget szervezett. Az utóbbi nemzetiségek szerint megoszlott; így történhetett meg, hogy az erdélyi két-háromnyelvű városokban magyar, román és szász nemzetőrség egyidőben működött.

A budapesti őszirózsás forradalmat orosz mintára alakított katonatanács szervezte meg és ez az intézmény meghonosodott a magyar néphadseregben. (Az osztrák fegyveres erőben 1927-ig működött!) A katonatanácsok élére kormánybiztosként került dr. Pogány József a Népszava munkatársa volt, aki a világháborúban a káplári rangnál tovább nem vitte. Ez a jótollú, de katonának tehetősége ember a demokratizálás ürügye alatt dezorganizálta a néphadsereget. Ő maga szeretett volna hadügyminiszter lenni és ennek érdekében előbb Bartha Albert, majd gróf Festetics Sándor (tart. százados) hadügyminisztereket megbuktatta. A szociáldemokrata pártban népszerű volt, mert neki volt az érdeme, hogy 1918. december 12-től a néphadsereg majdnem teljesen a párt kezébe jutott. De a fegyelmet bomlasztó tevékenysége miatt ott is sokan támadták. A hadügyminisztériumban a szociáldemokrata Stromfeld Aurél vezérkari ezredes, aki a szervezési ügyeket intézte, Pogány és a katonatanács magatartása miatt lemondással fenyegetőzött. Ugyancsak rosszalotta Pogány tevékenységét az eléggé radikális felfogású Tombor Jenő vezérkari alezredes, a hadügyminisztérium hadműveleti főcsoportjának a vezetője. Mikor azután a budapesti katonatanács határozatilag kimondta, hogy hadügyminiszter csak szociáldemokrata lehet, Károlyi — most már a népköztársaság elnöke — meghajolt a kívánság előtt és Böhm Vilmost nevezte ki hadügyminiszternek (1919. január 20.), aki addig hadügyi államtitkár volt.⁴ Abból indult ki, hogy Böhm bizonyos mértékben Pogányt is féken fogja tartani, akit titkos bolseviknak tartott. A mérsékelt Böhm és a demagóg Pogány közti ellentétek azonban nem voltak olyan nagyok, hogy közöttük kenyértörésre került volna sor. Viszont nagy súrlódás volt a mindenhol ellenforradalmi szervezkedéseket szimatoló Pogány és a székely hadosztály között. Pogány ugyanakkor a kommunisták ellen is szónokolt, őt pedig a Vörös Újság támadta. Még tiszték is voltak, akik beléptek a kommunista pártba, közülük a proletárdiktatúra kikiáltása után Sárói Szabó Tibor, Steinbrück Ottó századosok és gróf Zay Dezső főhadnagy jutottak jelentősebb szerephez. A jobboldali tiszték gyülekező helyévé vált a Magyar Országos Véderő Egyesület, élén Gömbös Gyula vezérkari századossal, aki meggyőződéses Habsburg-ellenes volt, az őszirózsás forradalmat lelkesen üdvözölte és csak Bartha hadügyminiszter leköszönése után lett ellenforradalmárrá.

A kormány olyan nagyarányú szelektálást vitt véghez a néphadsereg tisztikarában, amellyel még Német-Ausztrián, sőt az Orosz Szovjetköztársaságon is túltett: nyugdíjazta az összes táborkokot, sőt a 40 évnél idősebb ezredeseket is. Ezzel Böhm meg volt elégedve, Pogány azonban a fiatalabb törzstiszteket is ellenforradalmároknak tekintette és ha őrajta múlt volna, századosnál magasabb rangú tiszt nem is maradt volna a hadseregben.

⁴ Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom — Proletárdiktatúra — Ellenforradalom (Wien—München, 1923.) 200—213.

Az antant csak két esetben élt azon jogával, hogy bármely, a demarkációs vonaltól északra fekvő és katonailag fontos helyet megszállhat: francia csapatokat küldött Szegedre és Aradra. Arról is szó volt, hogy Budapestre Henrys tábornok parancsnoksága alatt egy francia hadosztály fog bevonulni, ez azonban sohasem történt meg. Helyette csak Fernand Vix francia alezredes érkezett meg egy antantmisszióval, amelyben a győztes nagyhatalmakon kívül a szerbek is képviselve voltak (1918. XI. 26.). Ennek a feladata volt a páduai fegyverszüneti szerződés és a belgrádi katonai egyezmény végrehajtásának ellenőrzése. Cseh és román tiszt nem volt a delegációban, testőrségül pedig egy francia szpáhikülönítményt hozott magával.⁵ A Magyarország és a győztesek oldalán levő peremállamok közt felmerült vitákban olyan magatartást tanúsított, amelynél rosszabb emlékeket csak a második világháború után működött Szövetséges Ellenőrző Bizottság hagyott hátra maga után. Dr. Hodža Milán budapesti csehszlovák követ — aki Jászi Oszkárt orránál fogva vezette — Vix alezredest tendenciózusan informálta, még azt is bizonygatván neki, hogy a Károlyi-kormány a bolsevik rendszert készíti elő. Vix nemcsak megengedte neki, hogy az ő távíróvonalát használja, hanem a Párizsba küldött sürgőnyeit maga továbbította.⁶

A fegyverszünet megkötése után megindult első fegyveres akciókat a csehek kezdeményezték. A prágai cseh nemzeti bizottság kormányának (Národní výbor) a csehek és morvák lakta terület összes polgári hatóságai és katonai szervei rendelkezésére bocsátották magukat. A cseh katonák éppen úgy követelték leszerelésüket, mint pl. az osztrákok és magyarok, jó részben haza is mentek, a póttetteknek azonban folyamatosan és félkatonai jellegű tornászegyesületek közreműködésével (Sokol, a katolikus Orel és a szocialista DTJ) sikerült a csehszlovák hadsereg hazai zászlóaljait felállítani. A főparancsnokságot a szépen dekorált Diviš osztrák altábornagy vette át és ő irányította az új államot elutasító szudétanémet területek megszállását.

Felvidéken a turócszentmártoni deklarációt kihirdető Szlovák Nemzeti Tanácshoz egyetlen törvényhatóság és katonai alakulat sem csatlakozott, sőt a katonák hazamentek. Ezért a csehszlovák állam által igényelt magyar terület megszállására külön parancsnokság alakult, élén Stika vezérőrnaggyal, akit két hét múlva Schöbl ezredes (a Mária Terézia-rend lovagja) váltott fel. Ez a csoportparancsnokság a hadműveletek kezdetén kb. három zászlóaljnyi erővel rendelkezett, de az év végén az alája rendelt csapatok összlétszáma már 10 zászlóalj, 4 üteg, 1 lovas század és 1 páncélvonat volt.⁷ Az első cseh—morva egységek Szakolcánál, a Vlára-szoroson és a jablunkai szoroson át hatoltak be a szlováklakta területre, harc nélkül foglalva el a védtelen Malackát, Nagyszombatot, Trencsént, Zsolnát és Turócszentmártont. Mindenütt kihirdették, hogy a megszállt területek ezentúl a Csehszlovák Köztársasághoz tartoznak. A pozsonyi ma-

5 Fernand Vix alezredes bemutatkozásáról Albert von Bartha: Graf Michael Karolyi und die Franzosen. Persönliche Erinnerungen aus den Umsturztagen. Neues Wiener Journal, 8. Juli 1928.

6 Slovensky rozchod s Madarmi roku 1918. Dokumentárny vyklad o jednaniach dra Milana Hodzu, ako esl. plnomocníka s Károlyiho madarskou vládou v listopade a prosinci 1918 o ústup madarských vojsk zo Slovenska (Bratislava, 1929.) 38—45. Kommentált dokumentumgyűjtemény Hodža tárgyalásairól a Károlyi-kormánnyal.

7 A csehszlovák haderő szervezésére és hadműveleteire vonatkozólag bővebben Jezek, Zdenek: Boje o Slovensko v letech 1918/1919 (Praha, 1928.). Az olaszországi légiókról Lokay, Miroslav: Československá legie v Itálii (New York, 1970.).

gyar helyőrség maradványa elegendő volt, hogy a várost és közvetlen környékét megvédje.

Bartha hadügyminiszter a csehek ellen csapatokat küldött, az önkéntesekkel együtt 4-5 zászlóalj és egy üteg erővel, amelyek fölött a pozsonyi kerületi parancsnokság területén Lőrinczy, a kassai kerületi parancsnokság területén pedig Berzeviczy ezredes parancsnokolt. Az első összecsapás 1918. november 13-án Kralovánnál történt, amely magyar győzelemmel végződött. A további harcok folyamán a magyarok visszafoglalták Turócszentmártont, Ruttkát, Zsolnát, Nagyszombatot, Trencsén tájékán azonban a csapatok fegyvelmeztlensége miatt elakadtak. A budapesti és prágai kormány közti vitában az antant az utóbbi pártját fogta: kijelentette, hogy a belgrádi konvenció nem vonatkozik a szlováklakta területre, amely a csehszlovák szövetségesük szuverenitása alá tartozik. Felszólította a magyar kormányt, hogy ezt a területet őrítse ki, de nem közölte, hogy meddig kell a magyar csapatoknak visszavonulniok. Erre Bartha és Hodža december 6-án ideiglenes egyezményt kötött, amelynek értelmében a csehszlovák csapatok olyan demarkációs vonalat szállhattak meg, amely meglehetősen egybeesett az etnográfiai határral (Dévényújfalu — Szentgyörgy — Szered — Verebély — Bát — Korpona — Gács — Nyustya — Nagyroce — Gölnicbánya — Lemes — Gálszécs — Szobránc — Homonna — Mezőlaborc.) Az egyezmény megkötése után pedig Hodža siffrirozott táviratot küldött Párizsba Benešnek, hogy kérje az antant legfelsőbb haditanácsát az általa javasolt, délebbre fekvő vonal kijelölésére. Ez meg is történt és 1918 karácsonyán Vix jegyzékben közölte Károlyival, hogy az antant döntése szerint a magyar csapatoknak vissza kell vonulniok „Szlovákia történelmi határai mögé”, amelyet a Duna vonala képez az Ipoly torkolatáig, innen az Ipoly folyó vonala Rimaszombat magasságáig, a város Szlovákiáé, innen egyenes vonal az Ung folyó torkolatáig, majd az Ung folyása Uzsokig. Károlyi tiltakozó válaszában kijelentette, hogy Szlovákia mint tartomány soha nem létezett, tehát nem voltak történelmi határai sem, de az antant parancsát végrehajtotta.

Az antant oldalán harcolt csehszlovák legionárius alakulatok szállítás alatt voltak és csak december második felében kezdtek bekapcsolódni a hazai eseményekbe. Az olasz légió egy hatodik ezreddel kibővülve és a világháború végén zsákmányolt ágyúkkal ellátott cseh tüzérséggel kiegészítve, két hadosztállyá alakult át, élén Luigi Piccione tábornokkal mint hadtestparancsnokkal. A tisztek nagyobb része olasz, kisebb része cseh és még kisebb része szlovák nemzetiségű volt. Legénységi állományú olaszok száma a húszezer főnyi hadtestben mintegy ötszázat tett ki. A francia hadseregben harcolt csehszlovák légió négy gyalogezredre emelkedve tért haza, az oroszországi légió pedig egy dandárról háromhadosztályos hadtestre gyarapodva harcban állott a szovjet hadsereggel és nem tudott beavatkozni a magyarországi eseményekbe.

A Szlovákiában működő összes csehszlovák alakulatok parancsnokságát Piccione tábornok vette át és miután sikeres helyi harcokat vívott (Margitfalva, Pozsonytól északnyugatra) 1919. január 12-ig birtokba vette az egész területet, amelynek megszállására az antant Csehszlovákiát feljogosította. Nyilván a magyar kormány addigi engedékenységétől kapott vérszemet, mert 1919. január 16-án megsértette az ipolymenti demarkációs vonalat, hogy a folyótól délre, az Ipolyságtól Fülekig húzódó vasútvonalat birtokba vegye. Balassagyarmatot és környékét némi küzdelem árán elfoglalta és tervbe vette a salgótarjáni bányavidék elfoglalását is, amely szintén a demarkációs vonalon innen volt. A magyar kormány most már nem érte be azzal, hogy tiltakozó jegyzéket nyújtott

át Vixnek, mert Böhm hadügyminiszter — részben a közvélemény nyomására is — a választ be sem várta, hanem csapatokat küldött Salgótarján védelmére és Balassagyarmat visszafoglalására. Az Ipoly-mente egészen a demarkációs vonalig január 29—31-e közt heves harcok mellett visszakerült a magyarok kezére. A csehek vesztesége 45 halott, 19 sebesült és 219 fogoly volt. Ezután az ellenfelek helyi fegyvernyugvást kötöttek, amikor is a hadifoglyokat kölcsönösen ki-cserélték, a visszafoglalt területsáv pedig a magyarok birtokában maradt.⁸

Ami Erdélyt illeti: Románia a központi hatalmak kapitulációja után ismét bejelentette igényét azon terület birtokbavételére, amelyet az antant neki ígért a bukaresti titkos szerződésben, a központi hatalmak elleni háborúban. Amikor aztán a románok az oroszok kapitulációja után letették a fegyvert, az osztrák—magyar hírszerző és kémelhárító szolgálatnak sikerült megszereznie a szerződés szövegét Iasiból. Mivel ennek a kópiáit nemcsak a közös hadügy- és külügyminisztérium, hanem az összes érdekelt szervek (így a magyar honvédelmi és belügyminisztérium is) megkapták, túl sokan tudtak róla, hogy el ne kerülje az erdélyi román politikusok figyelmét. Amikor Jászi Oszkár Aradon tárgyalásokat kezdett velük Erdély önkormányzata ügyében, ezek eredménytelenül végződtek. A román nemzeti tanácsnak már birtokában volt a bukaresti titkos egyezmény szövege: a gyulafehérvári népgyűlésen kimondta az elszakadást Magyarországtól és a csatlakozást a román királysághoz. A magyarok és németek ezen a gyűlésen nem voltak jelen és nem is kaptak rá meghívót. Az érdekelt terület magyar lakossága a marosvásárhelyi és kolozsvári népgyűlésen tiltakozott a román aspirációk ellen, a szászok viszont csak a román királyi hadsereg bevonulása után mondták ki medgyesi gyűlésükön a Romániához való csatlakozást, ez a határozat azonban nem találkozott a szász közvélemény osztatlan helyeslésével. A szintén ingadozó bánási svábok csak a következő év nyarán hódoltak be, amikor a románok már bevonultak Budapestre.

A belgrádi katonai konvenció értelmében a románok, mint az antant visszafogadott szövetségesei, résztvettek a demarkációs vonalat jelentő, Marostól délre és keletre fekvő terület megszállásában. E hadműveletek 1918. november 13-án három hadosztály közreműködésével kezdődtek meg és tekintettel arra, hogy Havasalföld megszállása a német Mackensen-hadsereg kivonulásáig késett, a Maros-vonal birtokbavétele eltartott egy hónapig. De a román nagyvezérkar főnöke, Presan tábornok azzal az indokolással, hogy a magyarok üldözik a román lakosságot és katonai egységeket szerveznek és mozgósítanak, még november 29-én azt javasolta a dunai francia hadsereg Belgrádon állomásozó parancsnokságának, hogy a szövetséges csapatok szálljanak meg egyes városokat, amelyek a Marostól északra és nyugatra fekszenek. Erre december 2-án — a gyulafehérvári népgyűlés másnapján — azt az értesítést kapta, hogy e célból átlépheti a demarkációs vonalat, de kerülje az összeütközést a magyar csapatokkal. De még két hétig tartott, amíg Vix alezredes útján közölték a magyar kormánnyal, hogy a románok engedélyt kaptak a demarkációs vonal átlépésére azon célból, hogy megszállják Kolozsvár, Dés, Szatmár, Nagykároly, Nagyvárad, Nagybánya, Arad, Máriaradna, Margita és Mármarosziget városokat. Egyúttal azt is állította, hogy e városok megszállása román csapatok által csak ideiglenes és csak addig fog tartani, amíg helyükbe francia csapatokat küldhetnek. A magyar helyőrségek a helyükön maradhatnak. A valóságban a román csapatok a

⁸ Bővebben Fogarassy L.: Felvidéki guerrillaharcok a Károlyi-kormány idején. (Herman Ottó Múzeum évkönyve XII. kötet, Miskolc, 1973, 223—250).

magyar helyőrségeket lefegyverezték, ahol azok ellenálltak, tűzharcba bocsátkoztak velük, a tövisi hídon a fehér zászlóval közlekedő magyar hadikövetet lelőtték. Megvolt az alap egy új magyar—román háborúra.

A három román (6., 7. és 2. vadász) hadosztállyal szemben az erdélyi katonai parancsnokság (Kratochvil ezredes) a 38. hadosztályt szervezte. A román nemzeti tanács megtiltotta a román hadköteleseknek, hogy a magyar néphadseregbe bevonuljanak, viszont Székelyföldről olyan sok jelentkező volt, hogy a csapat felvette a székely hadosztály (ill. székely különítmény) nevet. Az óvatossá vált szászok köréből is jelentkezték bevonulók. A hadosztály nem székely csapatainál akadtak ugyan fegyelmetlenségi tünetek — elsősorban a nagyváradi 4. ezrednél — de ez lett a néphadsereg legharcképesebb alakulata.

A román királyi hadsereg egy dandára 1918 karácsonyán vonult be Kolozsvárra. A számbelileg gyengébb és még csak részben fölfegyverzett magyar helyőrséget Kratochvil ezredes kivonta. Ugyanis a politikai helyzet annyira el volt már mérgesedve, hogy nyilvánvaló volt: magyar és román helyőrség egyazon helységben nem tartózkodhat, mert ez összetűzésekre fog vezetni. Ezért Apáthy István, Erdély főkormánybiztosa, olyan egyezményt kötött a román csapatokkal érkezett Berthelot francia tábornokkal, hogy a magyar csapatok elvonulnak nyugatra a Nagybánya—Kolozsvár—Déva vonalától, a román hadsereg ezt a zónát nem fogja átlépni és az összeütközések elkerülése végett egy 15 km széles semleges zónát létesítenek. A románok azonban nemcsak a semleges zónába hatoltak be, hanem még azt is átlépték, mire újból helyi harcok kezdődtek. A magyar kormány addigi pacifista gyakorlatához híven utasította Kratochvil ezredet, hogy a románokkal szemben érje be tiltakozással, ne bocsátkozzék harcba és csapatait vonja vissza. Az erdélyi katonai parancsnok azonban saját felelősségére elrendelte a fegyveres ellenállást, visszaverte a támadó román csapatokat és erős állást foglalt el a csúcsai szorosban. Ezért a románok Szatmárt, Nagykárolyt, Nagyváradot és (a 23. hadosztály által védett) Aradot nem tudták megszállni. Zilah ezekben a harcokban sokat szenvedett. A Károlyi-kormány látva, hogy az antanttal folytatott jegyzékváltásokkal semmit sem ér, sőt egyes jegyzékeire még csak választ sem kap, végül is tudomásul vette, hogy a megszálló csapatok csak az erőt respektálják, a székely hadosztály ellenállásához utólag nemcsak hozzájárult, de Károlyi Mihály (akkor már köztársasági elnök), Böhm hadügyminiszter és még Pogány is megjelent 1919. március 1-jén és 2-án Szatmáron a székely hadosztály nagy zászlóavatási ünnepélyén, amikor is Károlyi harcias beszédet tartott és kijelentette: sohasem fog aláírni olyan békeszerződést, amely nem a wilsoni eszmékre és a népek önrendelkezési jogára támaszkodik.⁹

A kelet-galiciai ukrán kormány is kihasználta azt, hogy a Károlyi-kormány majdnem 1919 január végéig hitt Wilsonban és kerülte a fegyveres ellenállást. A nyugat-ukrán csapatok (4 zászlóalj, 1 üteg) január 15-e és 17-e közt zömmel a Tatárhágón át Máramarosszigetig jutottak és az útjukba állt gyenge magyar nemzetőrséget szétverték. Oldalvédjük Lawocznéból Munkácson át Csapig jutott, ahol cseh csapattal ütközött össze. A magyar kormány ekkor még az ellen-

⁹ Az erdélyi eseményekre nézve ugyancsak bővebben Fogarassy L.: Az ismeretlen székely hadosztály. Déri Múzeum 1971. évi évkönyve (Debrecen) 1973. 225—252, 1 térkép; uő.: Adalékok a székely hadosztály és az erdélyi kérdés történetéhez (1918—1919). Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae — Series Historica XLI. Magyar történelmi tanulmányok XIX. 59—93. Debrecen, 1986; Raffay Ernő: Erdély 1918—1919-ben. Bp., 1987.

állási kísérletet leintette és a mármaroszigeti kormánybiztost utasította, kezdjen tárgyalást az ukrán parancsnoksággal. Az ukránok azonban, mivel Farkasrévnél a románok megtámadták és Mármaroszigetről is kiszorították őket és a lakosság is barátságtalanul viselkedett velük szemben, jobb belátásra tértek és Ruszka Krajnát (ma: Kárpát-Ukrajna) január 23-ig önként kiűritették.¹⁰ Ezt újból magyar csapatok szállták meg, azon rész kivételével, amelyet a farkasrévi ütközet után a románok vettek birtokukba.

A legnyugalmasabbnak bizonyult az Aradtól Bátaszéken át Csáktornyáig húzódó déli front, mert a belgrádi katonai egyezmény majdnem teljesen kielégítette a szerb igényeket. Inkább Stájerországban és Karintiában voltak érdekelve, az olaszokkal is volt elintézetlen határkérdésük, a bolgárokat a macedón, a románokat pedig a bánági kérdés miatt tartották szemmel. Nem szerb, hanem egy háromszáz főnyi horvát önkéntes alakulat akarta elfoglalni 1918. november közepén Muraközt, ámde Drávavásárhelynél a magyar nemzetőrség szétszórta. December 25-én már ennél erősebb, lovasszázaddal és tüzéruddal is megerősített horvát különítmény hatolt be Muraközbe és azt el is foglalta. A magyar kormány még beérte azzal, hogy jegyzékben tiltakozott az antantnál a demarkációs vonal nyilvánvaló megsértése ellen. Erre elutasító választ kapott, amin Muraköz horvát helyőrsége felbátorodva, 1919. január 10-én a Murán is átkelt és a vendek lakta Zala és Vas megye területsávját is megszállotta. Ezúttal is harc nélkül. Az olcsó sikerek után már Szombathelyig is elmentek volna, amikor január 27-én hat magyar század (tüzérség nélkül!) Muraszombatot megtámadta, harc árán elfoglalta és még az ágyukat is zsákmányul ejtette. Ennek a hatására a zeleni káderekből alakított horvát különítmény a Vendvidék többi részét önként kiűritette és a Mura folyó déli partján foglalt állást.¹¹

Nyugat-Magyarország németlakta sávjának birtokbavételére osztrák részről szabadcsapatok tettek kísérletet. Sikerült is egy napra birtokba venniök Lajtaújfalut és Nagymartont, amelynek a nemzetőrsége osztrákbarát volt. 1918. december 5-én itt kiáltották ki „Heinzenland” köztársaságot, amely azonban másnap a Sopronból érkezett magyar karhatalom megjelenése után puskalövés nélkül véget ért.¹² Az osztrák kormány is elhatárolta magát a nagymartoni puccstól, kijelentve, hogy az egy katonatiszt felelőtlen egyéni akciója volt.

Árvába és Szepességbe lengyel csapatok is hatoltak be. Magyar csapatokkal nem tűztek össze, de volt a csehekkal némi súrlódásuk. Elég hamar kivonták őket, mert a lengyelek jobban voltak érdekelve Teschenben és Kelet-Galíciában.

A francia csapatok a Maros-vonaltól délre úgy helyezkedtek el, hogy mintegy semleges zónát alkottak a Bánágban a szerb és román hadsereg között, hogy azok Bánág hovatartozásának még eldöntetlen kérdése miatt egymásnak ne menjenek. A fegyverszüneti szerződésben biztosított jogukkal, hogy a magyarok által kiűritett területen kívül más hadászati fontos pontot is megszállhatnak, csak két esetben éltek: bevonultak Szegedre és Aradra,¹³ ahol a magyar helyőrségek is a helyükön maradtak. Az érintkezés a francia és magyar katonai

10 Rubint Dezső: Az összeomlás (Bp., 1922) 259–260.

11 Fogarassy L.: A magyar–délsláv kapcsolatok katonai története 1918–1921 (különlenyomat a Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. é. kötetből, Pécs, 1986.).

12 Josef Suchard: Der Umsturz in Mattersdorf. In: Ernst Löger (Red.): Heimatkunde des Bezirkes Mattersburg (Wien, 1931) 172–173.

13 Bővebben Tonelli Sándor: A franciák Szegeden. 1918 december–1920 március (Szeged, 1939.).

parancsnokságok közt kimért, de korrekt volt. Már említettük, hogy Budapestre is küldtek egy szpáhiosztagot az antantmisszió védelmére. Ez hajtotta végre a Fóton internált Mackensen német tábornagy letartóztatását és elhurcolását.

A székely hadosztály sikeres védelmi harcrai miatt a románok nem tudtak kijutni a nagy magyar alföldre, ezért diplomáciai úton kezdték területi igényeik beváltását szorgalmazni. Ennek bevezetőjéül Ion Brătianu román királyi miniszterelnök közzétette a francia félhivatalos *Le Temps* 1919. február 3-i számában a bukaresti titkos szerződés, valamint a hozzácsatolt katonai záradék teljes szövegét, túltéve magát a szerződés azon cikkelyén, amely megtiltotta az egyezmény nyilvánosságra hozatalát a békeszerződés aláírása előtt. (E szöveg magyar fordítását tette közzé Sztáray Zoltán az *Új Látóhatár* 1980/1. számában.) Párizsban nem méltányolták a magyar kormány azon gesztusát, hogy a Népszava elleni kommunista tüntetés után letartóztatta a pártnak majdnem teljes vezetőségét, hanem be sem várva Trousson ezredes jelentését az erdélyi helyzetről, elküldték Károlynak azt a jegyzéket, amelyben a magyar kormányt majdnem a teljes Tiszántúl katonai kiürítésére szólították fel. Az abban kijelölt demarkációs vonal, amely mögé a magyar csapatoknak vissza kellett volna vonulniok, feltűnően hasonlított a bukaresti titkos (1919. február 3. után egyáltalán nem titkos) egyezményben kialakított román határvonalhoz. A románok pedig felhatalmazást kaptak, hogy csapataikat előretolják egy olyan vonalig, amelyet a trianoni békeszerződésben még a javukra is korrigáltak. A közbeeső semleges zóna fontosabb pontjai pedig a nagyhatalmak csapatai által voltak megszállandók. Vix alezredes, amikor ezt a jegyzéket március 19-én Károlyi Mihálynak átnyújtotta azt is kijelentette, hogy az abban meghatározott semleges zóna keleti határa egyúttal ideiglenes politikai határ is, amelyen túl megszűnik a magyar kormány szuverenitása.

Ennek a jegyzéknek a végrehajtását Károlyi Mihály megtagadta, a budapesti munkástanács kikiáltotta a proletárdiktatúrát és forradalmi kormányzótanácsot választott. Még a munkástanácsot is megelőzte a proletárdiktatúra kikiáltásában a budapesti katonatanács, amivel Pogány József megszerezte magának a hadügyi népbiztosság vezetését. Az új kormány szövetséget ajánlott fel az Orosz Tanácsköztársaságnak és jelentette Moszkvába, hogy a szociáldemokrata és a kommunista párt a III. internacionálé platformján egyesült. Az addigi néphadsereg hét hadosztállal átalakult vörös hadsereggé, amelyben orosz mintára eltörölték a rendfokozatokat. A hadügyminisztériumban szolgáló tisztikar egy ember kivételével hajlandó volt a tanácsköztársaságban tovább szolgálni. A csapatoknál szolgáló tisztek többségével együtt, mert a szovjet-orosz katonai segítségtől és az európai munkásság forradalmától várták az igazságos békét, amit a történelem után az első világháború győzteseitől nem várhattak. A március 19-én átnyújtott antant ukáz teljesítésének megtagadása után annál inkább a fegyverszüneti egyezmény felmondását és a háború felújulását. Ezért javasolta Tombor alezredes a mozgósítás azonnali elrendelését, annyi évfolyam behívását, amennyit a még megmaradt fegyverekkel el lehetett látni, valamint a déli és keleti front védelmi állapotban való tartása mellett offenzívát az északi fronton, süllyal Nyitra irányában. Ennek az volt az indoka, hogy a főváros az északi demarkációs vonalhoz esett legközelebb. A tanácskormány de facto vezetője, Kun Béla népbiztos azonban ezzel nem értett egyet. A fősúlyt a szocialista társadalmi rend berendezkedése mellett az antanttal való tárgyalásokra fektette. A bécsi „*Neue Freie Presse*” munkatársa előtt kijelentette, hogy az ország nem

áll hadiállapotban az antanttal és hangsúlyozta, nem áll a területi integritás álláspontján. Ez elsősorban a székely hadosztályban keltett kedvezőtlen visszhangot.

A magyar Vörös Hadseregnek külön hadseregfőparancsnoksága egyelőre nem alakult meg, illetve a hadműveleti főcsoport vezetője Szántó Béla kommunista népbiztoshelyettes lett, mellette vezérkari főnök Tombor Jenő, a hadműveleti osztály főnöke Julier Ferenc. A szervezési főcsoport vezetője maga Pogány népbiztos, melléje szakközegként beosztva Stromfeld Aurél. Stromfeld, aki a Pogány által inaugurált bizalmiférfi-rendszert károsnak találta, napokon belül összeveszett katonai dilettáns főnökével és elment a hadügyi népbiztosságból. A magyar Vörös Hadsereget nem behívások, hanem toborzás útján szándékoztak megszervezni.

Pogány csak két hétig volt hadügyi népbiztos, mert az 1919. április 4-én rendezett katonai tüntetés megbuktatta. A tüntetést Steinbrück százados szervezte, ugyanaz, aki korábban a Bartha hadügyminiszter elleni felvonulásnak is egyik főrendezője volt. Ekkor a hadügyi népbiztosság vezetését öttagú kollégium vette át, amelyben Szántó népbiztossá előlépve maradt meg, visszakerült Böhm, bekerült Kun Béla, aki a külügyi tárcát is megtartotta, továbbá Haubrich József, aki később jutott nagy szerephez és Fiedler Rezső, aki mindvégig jelentéktelen maradt és helyette jobb lett volna egy tényleges tisztet odaállítani. Pogány más beosztást kapott és a proletárdiktatúra végéig népbiztos maradt. Látványos bukásának az a következménye volt, hogy a bizalmiférfi-rendszert, illetve a katonatanácsokat hamarosan eltörölték, ehelyett a Magyarországi Szocialista Párt a parancsnokok és intézetek mellé politikai megbízottakat delegált a nagy francia forradalom konventbiztosainak a mintájára. Beleszólási joguk a hadműveletek vezetésébe nem volt.¹⁴

3. A háború kiújul. A románok áprilisi offenzívája.

Azzal, hogy a tanácskormány a hatalomrajutása után nem rendelte el a mozgósítást, se a szomszédai ellen nem lépett fel támadóan, ellenben hangoztatta, az antanttal békés megegyezésre törekszik, elérte azt, hogy az antant hallgatólagosn elejtette a Vix által tolmácsolt diktátumot és Christian Smuts angol tábornokot a békekonferencia ajánlatával Budapestre küldte. E javaslat szerint a románok kötelesek lettek volna megmaradni addigi állásaikban, a magyar csapatoknak csak Nagyecséd—Berettyószentmárton—Békéscsaba—Tótkomlós—Makó vonalra kellett volna visszavonulniuk, viszont a közbeeső terület képezte volna a nagyhatalmak csapatai által megszállandó semleges zónát. Kilátásba helyezte, hogy a gazdasági blokádot felfüggesztik és a békekonferencia a határkérdések tárgyalásánál meg fogja hallgatni a magyarok véleményét. Hangsúlyozta azt is, nem kapott felhatalmazást ellenjavaslatok átvételére, az általa tolmácsolt ajánlatot csak elfogadni, vagy elutasítani lehet. Kun Béla ennek dacára módosító indítványt terjesztett elő, többek közt azt kívánta, hogy a románok vonják vissza csapataikat a belgrádi konvencióban megállapított Maros vonalig. Nemzetközi jogi szempontból igaza is volt, Smuts azonban csak annyit te-

¹⁴ A Tanácsköztársaság politikai történetére vonatkozólag: Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság (Bp., 1969.). A katonai történetét illetően Liptai Ervin: A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919 (Bp., 1960).

hetett, hogy ezt tolmácsolhatta megbízóinak. Amint a csehszlovák hadvezetőség értesült róla, hogy Smuts dolgavegzetlenül távozott Budapestről, április 7-én máris támadási parancsot adott ki a Magyar Tanácsköztársaság ellen. A végrehajtást azonban egyelőre elhalasztotta.¹⁵ Ha a tanácskormány április 5-én, Smuts távozása napján azonnal elrendeli az általános mozgósítást, tíz nap ideje lett volna a háború kiújulásáig. Az antant nem értesítette a magyar tanácskormányt, hogy felmondja a fegyverszüneti egyezményt, a románok pedig április 15-én szabályos hadüzenet nélkül kezdték meg az új háborút. Ez azután augusztus 4-ig tartott.

A románoknak két hadseregük volt: a Dnyeszter vonalat védő beszarábiai hadsereg Cristescu tábornok parancsnoksága alatt 9 gyalog- és 2 lovashadosztályból állott és még egy-egy francia és görög hadosztállyal is rendelkezett. A magyarországi román hadsereg pedig Mărdărescu tábornok parancsnoksága alatt 4 gyalog-, 2 vadász- és 1 és fél lovashadosztályból állott (6., 7., 16., 18. gyaloghadosztályok, 1. és 2. vadászadosztály, 2. lovashadosztály és az Olteanu-lovaskülönítmény.) Összesen 64 gyalogzászlóalj, 28 lovasszázad, 192 löveg, egy páncélvonat, 3 repülőszázad és 2 műszaki század. A 16. és 18. hadosztályt erdélyi románokból és németekből szervezték. Ezek még a régi osztrák—magyar egyenruhát hordták román jelvényekkel. Több ezredben a vezényszó is sokáig német maradt. A szász bevonultak azt a kilátást, hogy magyar világháborús bajtársaik ellen fognak harcolni, vegyes érzelmekkel fogadták.¹⁶ Magyarok közül csak azok jelentkeztek a román királyi hadseregbe, akik felfedezték román származásukat, mint pl. Bárdossy hadbíró.

Mărdărescu tábornok hadseregével szemben állott a székely hadosztály, a belőle önállóított 39. dandár és a 6. (volt 23.) hadosztály, összesen 35 zászlóalj, 23 és fél üteg, 1 lovas és 2 repülőszázad, valamint 3-4 páncélvonat. (Ebbe bele van számítva a 6. hadosztálynak a szerb fronton állt 4 zászlóalja és 2 ütege is.) Magasabb magyar parancsnokság (hadtest) nem volt, sem tartalékhadosztály a front mögött nem állomásozott, viszont volt 5 zászlóalj és 6 üteg szervezés alatt.

Kratochvil ezredes ebben az időtájtban tervezte: hadosztályával Budapest felé indul, hogy a tanácskormányt eltávolítsa. Erre a szerencsétlen kísérletre valójában dr. Nagy Vince volt belügyminiszter ösztönözte, aki a proletárdiktatúra kikiáltása után hazatért Szatmárra. Kun Béla szerencsétlen nyilatkozata az integritás feladásáról is vegyes érzelmeket keltett a székely csapatokban. Ha ehelyett népszavazásról beszélt volna, annak más lett volna a visszhangja. Ettől függetlenül a románokkal folytatott tárgyalásoknak nem volt értelme, sem Gondrecourt francia tábornok írásbeli ígéretének, hogy a románok mozdulatlanul fognak maradni.

Koholmány volt a román nagyvezérkar azon híradása, hogy a magyarok kezdték az ellenségeskedést a román állások április 16-i megtámadásával. A székely hadosztály Szilágycseh—Hadad—Bogdánd—Alsószopor vonalában kapta a román támadás első hullámát és a román kiadványok közlése szerint is csak erős harc árán lehetett visszavonulásra kényszeríteni. Viszont a 39. dandár északi frontján a két nemzetközi zászlóalj feladta a csúcsai szorost, ellenben a belényesi csoport jót tartotta magát, de a román túlerő elől kénytelen volt visszavo-

¹⁵ Román szempontból Constantin Kiritescu: *Istoria razboiului pentru intregirea Romaniei 1916—1919.* (Bucuresti é.n. III. kötet), a csehszlovák részvételről Jezek idézett műve.

¹⁶ Otto Folberth: *Der rumänische Theissfeldzug gegen Räteungarn und die Siebenbürger Sachsen.* *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 1969, 220—223; Kiritescu i.m.

mulni. Reggel 10 órakor Kratochvil ezredes parancsot adott a visszavonulásra, amelyért az 1945 után megjelent irodalom politikai háttére miatt marasztalta el.¹⁷ A 6. hadosztály Körös-völgyi csoportja pánikban vonult vissza, de kisebb részek harcoltak. A románok e hadosztály fogságba esett katonáit lemészárolták. A biztosításra kirendelt szakaszok azért nem jutottak el rendeltetési helyükre, mert a parancsnoknak megválasztott elvtárs nem tudott térképet olvasni.¹⁸ A magát nagyon okos embernek tartó Pogány hozta be azt a reformot, hogy a katonák maguk válasszák meg rajvezetőiket és szakaszparancsnokaikat, utóbbiak egyúttal a szakaszok bizalmiférfiai is voltak. Ennek aztán most érett be a gyümölcse. Egyes frontra rendelt zászlóaljkat a politikai megbízottak megszavaztattak, hogy akarnak-e harcolni. Ennek az eredménye pedig az volt, hogy a katonák többsége a frontramenetel ellen szavazott.

Arra a hírre, hogy a románok támadnak, Tombor alezredes, a vezérkari főnök, Debrecen felé irányította a 4. és Nyíregyháza körletébe az 1. hadosztályt. Nemcsak budapesti, de dunántúli csapatok is mentek a keleti frontra, még Sopronból, Magyaróvárról és Kaposvárról is. A hadműveletek irányítása Budapestről nehézkesnek bizonyult, ezért Szolnokon megalakult és április 21-től működni kezdett a tiszántúli csapatok fölé rendelt Keleti Hadseregparancsnokság. Ennek az élére a Forradalmi Kormányzótanács Böhm Vilmost nevezte ki, aki a hadügyi népbiztosi állását is megtartotta, melléje vezérkari főnöknek pedig Stromfeld Aurél ezredest, aki már a világháború folyamán mint hadtest-vezérkari főnök kiváló képességekről tett bizonyosságot. A parancsnoki (és a politikai megbízotti) jelvények bevezetésével a tanácskormány hallgatólagosan elismerte, hogy a rendfokozatoknak orosz mintára való eltörlése nem volt értelmes lépés.

Ekkor már a 39. dandár parancsnoksága fogságba került, csapatai Tiszafüred felé meneteltek. A két újonnan bevetett hadosztály támadólagos visszavágása Hajduszoboszló és Nyíregyháza felé a hadihelyzetben nem változtatott, a még harcra képes csapatok hangulata tökéletesen megromlott. A székely hadosztály és a többi vörös csapatok katonái közt napirenden voltak az összeütközések. Ennek folytán a politikai megbízottak kénytelenek voltak a székely csapatoktól megszökni. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy a románok és az 1. vörös hadosztály a székely különítményt szabályosan közrefogták. Április 25-én a székely hadosztály parancsnoksága a csapatok zömével letette a fegyvert a románok előtt, azonban mintegy 3-4 zászlóalj erejű gyalogsága, a tüzérség nagyobbik része és lovasság inkább a Tisza mögé vonult.¹⁹ Ez lett a magja a 2., másnéven a székely dandárnak.

A csehszlovák haderő voltaképpen már április 23-án kezdte meg az elleneskedést, amikor az Ungvár tájékán levő Órdarmánál dél felé átlépte a demarkációs vonalat és megkezdte Ruszka Krajna megszállását. A románok április végén majdnem mindenütt elérték a Tiszát, bár Csongrádnál a 2. vörös hadosztály is beavatkozott. A szerbek és franciák is átlépték a demarkációs vonalat, megszállva Nagylakot, Makót és Hódmezővásárhelyt. Május 2-án a 6. csehszlo-

17 Hadtörténelmi Intézet Levéltára (Bp.), Tanácsköztársasági iratok 5. doboz. Nagy Vince emlékiratait és a Veszprémi Állami Levéltárban zárolt Kratochvil-hagyatékot a szerző publikációja előtt megjelent közlemények közzétéveői nem ismerték, csak Kratochvil emlékiratait, amelynek II. kötete soha nem jelent meg.

18 HIL, Tanácsköztársasági iratok, 5. doboz, 1919. április 17-i helyzetjelentés.

19 Bővebben doberdói Breit József: Az 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története (Bp., 1929.) III. kötet.

vák hadosztály bevonult Miskolcra, a Letovský-csoport Salgótarját fogta ostrom alá. A szembenálló 5. vörös hadosztály csapatai felbomlottak, a sajtóban beharangozott orosz segítség neem érkezett meg, a világforradalom kitörése késett, mire Kun Béla még május elsején a következő jegyzéket küldte a román, cseh-szlovák és a szerb—horvát—szlovén kormányoknak:

„Elnök Úr! A magyar forradalmi tanácskormány nevében tisztelettel kijelentem, hogy fenntartás nélkül elismerjük az Önök által bejelentett területi-nemzeti igényeket.

Önök ezeket az igényeket azzal indokolták, hogy véget akarnak vetni a magyar uralkodó osztályok által az Önök honfitársaira gyakorolt évezredes leigázásnak. Önök azt hitték, hogy ily módon az ő érdeküknek megfelelően járnak el. Az előző kormány nem fogadta el javaslataikat, és ragaszkodott az úgynevezett történelmi joghoz, amely a további elnyomás jogát a korábbi elnyomásból származtatta.

Mi, kormányra lépésünk első napjától kezdve, szakítottunk ezzel az elvvel. Ismételtelen ünnepélyesen kijelentjük, hogy nem támogatjuk a területi integritás elvét és most közvetlenül is az Önök tudomására hozzuk, hogy fenntartás nélkül elismerjük az Önök összes területi-nemzeti követeléseit.

Ezzel szemben követeljük az ellenségeskedések azonnali beszüntetését. Kérjük még a belső ügyeinkbe való be nem avatkozást, amint mi is el fogjuk kerülni, hogy beavatkozzunk az Önökébe, a szabad kereskedelmi forgalmat és a mindkét fél érdekeinek megfelelő gazdasági szerződések megkötését.

Önök ezzel elérték mindazt, amire törekedtek. Nincs szükség arra, hogy egyetlen csepp vért is ontsanak, egyetlen katonájuk életét feláldozzák, hogy békés vidékeket a háború fúriájával sújtsák azért, hogy nemzeti törekvéseiket megvalósítsák. Azok az osztályok, amelyek honfitársainkat elnyomták, egyúttal népünk dolgozó tömegeink is elnyomói voltak. Abban a pillanatban, amikor honfitársainknak megadtuk a nemzeti felszabadulás jogát, önmagunkat is felszabadítottuk ezen osztályok uralma alól.

Mi felszabadítottuk önmagunkat, és nem akarunk többé visszatérni ezen elnyomók igájába. Belső intézményeinket saját ügyünknek tekintjük; hiszünk abban, hogy ha Önök komolyan veszik az eddigi ígéreteket, akkor ez órától fogva közöttünk is béke lesz.

Válaszukat várjuk.

Kun Béla külügyi népbiztos.²⁰

Ezt a jegyzéket Wilsonnak, Cunningham ezredesnek, a bécsi brit katonai misszió vezetőjének is elküldötte és „a világ összes munkáspártjaihoz” címzett kiáltvánnyal mint kísérőszöveggel is közhírré tette, az ellenséges hadseregekhez pedig hadikövetek indultak.

Másnap a budapesti Központi Munkás- és Katonatanács a munkásság mozgósítása és a további ellenállás mellett döntött. A visszatért hadikövetek jelentései ezt az állásfoglalást igazolták. Hiszen a románok — akik közben Tokajnál a Tiszán is átkeltek — olyan elképesztő követelésekkel állottak elő, hogy ezek alapján velük tárgyalni sem lehetett a fegyverszünetről. A miskolci cseh parancsnokság közölte a magyar hadikövettel, hogy ők a békekonferenciától felhatalmazva megszállják a Vác (pontosabban: Nógrádverőce)—Mátragerinc—Bükk-hegység gerince—Miskolc—Bodrog vonalat és nem hajlandók visszavonulni. (A

²⁰ Román internacionalisták a Magyarországi Tanácsköztársaságért. Dokumentumok, visszaemlékezések (Bp., 1986.) 22—23. Böhm idézett emlékirataiból (315—323) nem derül ki, vajon megbeszélte-e Kun Béla a jegyzék szövegét a Forradalmi Kormányzótanács ülésén, vagy pedig kész helyzet elé állította a tanácskormányt.

békekonferencia ilyen döntést soha nem hozott.) Az országnak azonban még voltak személyi és anyagi tartalékai. Tiszafüred védelme és Szolnok visszafoglalása is bizonyította, hogy még harc képes csapatok is vannak és a mozgósított munkásrezdek bevetéséig is meg lehet akadályozni az ország megszállását.

4. Az északi hadjárat.

A további ellenállás folytatása végett a magyar Vörös Hadsereget átszervezték. Az addigi Keleti Hadseregparancsnokság május 5-én Hadsereg főparancsnoksággá alakult át, a Hadügyi Népbiztosság főlöszlegessé vált hadműveleti osztálya megszűnt, az oda beosztott tisztek zöme az újonnan felállított három hadseregparancsnoksághoz ment, Tombor alezredes a népbiztosság szervezési osztályát vette át. Az újjászervezett Vörös Hadsereg 37 kombattáns gyalogezredéből kilenc volt munkásrezred, ezek közül a csepeli már az áprilisi harcokban is résztvett. Legjobban harcolt az a tíz sorhadi ezred, amelyeknek a katonái a megszállt területekre valók voltak. Volt még kilenc parasztezred, négy budapesti ezred, két-két vörösör és nemzetközi ezred és a tengerészezred. A tüzérség teljesen sorhadi alakulatokból állott, lovasság alig volt, mert a használható lovak éppen hogy kielégítették a tüzérség szükségletét. Kiváló volt a dunai flottilla, a páncélvonatok és a repülők teljesítménye. A dunántúli határvéd vörösörtség a II. hadtest alárendeltségébe tartozott a pécsi bányászokból alakult zászlóaljakkal együtt, amelyek csak szerbek ellen voltak hajlandók harcolni. Majd a budapesti helyörtség is kivált a hadügyi népbiztosság alárendeltségéből és átalakult IV. hadtestté.

A hadsereg főhadiszállása Szolnok átmeneti kiürítése előtt Gödöllőre költözött és ott is maradt augusztus 2-ig.

Május közepén a magyar tanácskormány mindössze hatmillió lakossal bíró területnek volt az ura, Német-Ausztria kivételével csupa ellenséggel körülvéve, ezek katonai ereje Magyarországnak kb. hat-hétszeresét tette ki, a francia csapatokat nem is számítva. A Karintiában és az adriai kérdés miatt elfoglalt szerbek áprilisi akciói csak tüntetésnek bizonyultak. A románok — részben a Dnyeszter-menti szovjet katonai tüntetés hatására is — beásták magukat a Tisza keleti partján, amelynek hidjai — a szolnoki közúti híd kivételével — fel voltak robbantva. A gödöllői főhadiszállás a legközelebbi és annál fogva leghamarább likvidálandó ellenségnek az északit tartotta. Ennek a nagyobb részét osztrák póttettek (k. u. k., Landwehr) által újra felállított alakulatok képezték, kisebb részét a legionáriusok és félkatonai egyesületek által kiállított egységek. Harcértéküket világháborús teljesítményeik alapján nem tartották egyenértékűnek a magyarokéval, főleg Salgótarjánnal elszenvedett vereségük miatt is. Salgótarját Rab Ákos alezredes azzal a 6. hadosztállyal mentette fel, amely a tiszántúli visszavonulásnál még nem jól szerepelt.²¹

Stromfeld hadsereg-vezérkari főnök a korábbi, Tombor-féle elgondolással ellentétben a főtámadást Kassa irányába tervezte, hogy megszakítsa a cseh és románok közti összeköttetést és utat nyisson az orosz szovjethadsereg felé. Ez a III. hadtest feladata volt, amelynek parancsnoka dr. Landler Jenő belügyi népbiztos, vezérkari főnöke pedig Julier Ferenc alezredes. A Poroszlótól Tápéig

²¹ E sorok írója az elsők közt bizonyította be, hogy nem Rákosi Mátyás vagy más politikai megbízott érdeme Salgótarján felmentése. Lásd: „A 6. vörös hadosztály és vezetői. Irodalmi Szemle 1969, 251–258; kibővítve: Palócföld 1989, 22–36.

menő Tisza-vonal és a Szegedtől Bajáig húzódó francia-szerb front ellenőrzése a Vágó Béla-féle I. hadtestre volt bízva (vezérkari főnök: Politovszky István őrnagy), Dunántúl védelme pedig a Hamburger Jenő (később Pogány) II. hadtestére hárult (vezérkari főnök Craenenbroek Edgár alezredes). A 3. és 5. hadosztály közvetlenül a főhadiszállásról kapta a parancsokat.

A magyar Vörös Hadsereg diadalútja Miskolcnál kezdődött, amelyet a munkásezredekéből és a budapesti 32. háziezredből újjászervezett 1. hadosztály elfoglalt, sőt a csehek és románok koncentrikus ellentámadása ellenére meg is tartott. A III. hadtest még a 4., 6. hadosztállyal és a 10., 3. és 2. dandárral rendelkezett. A további előnyomulás folyamán a III. hadtest széttörte a csehszlovák—román gyűrűt (Hernád menti csata május 30—június 1.), amely után a csehek Torna és Kassa, a románok pedig Tokaj és Csap irányában menekültek. A románokat üldöző 4. munkáshadosztály elől a menekülő Dragu-különítmény felrobbantotta a tokaji hidakat, a Tiszadobnál és Balsánál pedig a románok június 5-én visszaverték a magyar folyamátkelési kísérletet. Ezért a gödöllői főhadiszállás letett a Nyíregyháza felé szándékolt támadásról és a 4. hadosztályt Sátoraljaújhely felé irányította. Június 6-án a 3. dandár elfoglalta Sárospatakot és Sátoraljaújhelyt, a kiváló lendülettel előnyomuló 6. hadosztály pedig a lakosság lelkes ünneplése mellett bevonult Kassára. A 3. dandár Ungvár felé hajtva a 3. csehszlovák hadosztályt, június 8-án elérte Nagymihályt, az első hadosztály pedig 9-én Eperjesre, a következő napon pedig Bártfára vonult be. Ennek következtében a 3. csehszlovák hadosztály összeköttetése a Henacque-hadtest zömével teljesen megszakadt és a román királyi hadsereg jobbszárnyához csatlakozva, azt egy Tiszától északra fekvő hídfőállásban fedezte.

A 10. dandár a Bódva völgyében támadva, június 10-én Bódva községet foglalta el, ugyanabban az időben az 5. hadosztály nehéz, erdőben gazdag terepen, a Sajó völgyében Rozsnyót, a Rima völgyében pedig Tiszolcot foglalta el.

Tekintettel a Garam menti fronton történt eseményekre, Stromfeld vezérkari főnök elállott Ungvár és Munkács elfoglalásától és csapatokat dobott át a nyugati frontra Ebben nyilván az is befolyásolta, hogy a szovjetorosz—ukrán hadsereg segítségére már nem számíthatott. Az I. hadtest szilárdan állt a Tiszánál és a déli demarkációs vonalon. Csak június 10-én folytattak a románok élénk tüzérségi tevékenységet Szolnok ellen.

Röviden ismertetnünk kell a csehszlovák hadsereg szervezetét:

Amikor Piccione tábornok április vége felé elindította a támadást, 54 zászlóaljjal, négy tüzérezreddel és némi lovassággal rendelkezett. Az alája rendelt 7. és 6. legionárius hadosztály parancsnokai olasz tábornokok voltak (Boriani, Rossi), a három dandárt egyesített losonci csoporté volt osztrák (Letovský), a 3. hadosztály pedig francia (Hennocque). Június elsején a politikai konstelláció folytán az olasz misszió hazájába távozott, az olasz tisztek helyeit francia és cseh tisztek vették át. A szlovenszkói hadseregparancsnoki állás megszűnt, ennek a teendőit, mint a csehszlovák hadsereg vezérkari főnöke, Prágából intézte Maurice Pellé francia tábornok, aki a magyarok ellen harcoló csapatokat két hadtestbe tagolta.²² Hadrendjük a következő volt: nyugati hadtest (Mittelhauser francia tábornok) alá rendelve a 7. had-

²² A cseh forrásokban említett „armádni skupina” tükörfordítással „hadseregesoport” volna, ez azonban a magyar szaknyelvben legalább 2–3 hadtestből (és nem hadosztályból) álló egységet jelent!

osztály (Shuhler francia tábornok) és a 2. hadosztály (Šnejdárek ezredes, akkor még francia), amely a losonci csoport két dandárából alakult. Továbbá az önállósított pozsonyi védőszakasz francia alezredes parancsnoksága alatt.

A keleti hadtest parancsnoka: Hennocque francia tábornok, Kassa elvesztője, alá rendelve a 6. (Chabord), 3. (Destrémeau) és az ideiglenes hadosztály (Paris), mind francia tábornokparancsnokokkal. Az ideiglenes hadosztály a losonci csoport egy részéből alakult.²³ Pellé tábornoknak a magyarok ellen már 91 és fél zászlóalj, 38 üteg (150 löveg), 2 repülőszázad, 1-1 lovasszázad és páncélvonat állt rendelkezésére. Az egyik repülőszázad állománya franciákból állott.

A magyar Vörös Hadsereg május 15-i hadrendjében három hadtestparancsnokság és nyolc gyaloghadosztály a következő erővel szerepel: 115 zászlóalj (51 586 puska), 84 géppuskás század (682 géppuska), 8 lovas század (870 lovas), 39 üteg (158 löveg), 8 repülőszázad (37 repülőgép) és 16 műszaki század. A június 15-i hadrendben pedig öt hadtestparancsnokság, 11 hadosztály és 6 önálló dandár van kimutatva, 168 zászlóalj (60 218 puska), 9 2/3 lovas század és 84 üteg (308 löveg) erővel.²⁴

A hadszíntéren a magyar 3. hadosztály 80. dandára (nemzetközi zászlóalj) május 30-án Losoncnál Gyetva—Zólyom felé támadt, majd önállósulva június 8-án érte el Zólyomot, ahol észak és nyugat felé nyomulva, 10-én már támadólagos visszavágást fogott fel Besztercebánya és Garamberzence felől. A 3. hadosztály 1. dandára május 30-án több ponton átlépte az Ipoly és Garam folyót, elfoglalva Ipolyságot és Párkányt, élei június 3-án megközelítették Komáromot és elérték Érsekújvárt és Lévát. A következő napokban Aranyosmarót, Zarnóca és Selmecebánya került a 3. hadosztály kezébe, amely a belőle kivált nemzetközi dandárt egy nappal megelőzve foglalta el Zólyomot. Innen Párkányig az egész Garam völgye a magyar csapatok birtokába került, kivéve Garamszentkeresztet. A 3. hadosztály erejéhez képest óriási teljesítményt nyújtott, csapatai azonban olyan nagy területen szóródtak széjjel, hogy a nyugati csehszlovák hadtest június 6-án sikeres ellentámadást tudott kezdeni. Az ellenoffenzíva második napján visszafoglalta Érsekújvárt és 10-ig majdnem Kőbölkútig jutott. A Nyitra felől támadó csehszlovák oszlop Lévánál súlyos vereséget szenvedett, de Verebélyt és Aranyosmarót visszafoglalta. A magyarok lévai győzelmének az ára azonban Selmecebánya elvesztése volt, mivel az ottani vörös helyőrség zömét a lévai csatába vetették be. A harcok súlypontja tehát június 10-én a Vág és Garam közti területre tolódott el, ezért Budapest veszélyeztetettsége miatt az ottani katonai parancsnokság csapatait, amelyek eddig a hadügyi népbiztosság alárendeltségébe tartoztak (vasas hadosztály, vörösör- és hídfőhadosztály) IV. hadtestként a Hadsereg főparancsnokság alá rendelték. Parancsnoka, Haubrich József népbiztos, vasmunkás volt, a világháborúból tüzérőrmesterként tért haza és egykori ütegparancsnokát (Lajtos százados) nevezte ki vezérkari főnökéül. Június 12-én az V. hadtestparancsnokság is megalakult Párkányban, olyan formában, hogy a II. hadtestből Pogány József hadtestparancsnok és Craenenbroek

²³ Cseh eredetiben „provisorní divise”. Ez a rögtönzött hadosztály a harcok befejezése után megmaradt és az 5. számot kapta. A lengyel határon állott a 4., Ruszka Krajnában szervezés alatt az 1. hadosztály.

²⁴ Május 15-i hadrend: Liptai i.m. 222. Június 15-i hadrend ugyanott 391. Ehhez az a megjegyzésem, hogy az ott fel nem tüntetett I-III. és V. határvéd kerületi parancsnokságok a II. hadtest, a IV. határvéd kerületi parancsnokság az I. hadtest alárendeltségébe tartoztak. Az 1919. június 24-ig lezajlott események leírásánál figyelembe vettem Liptai, Jezek és Hetés Tibor könyveit (Stromfeld-életrajz) és Breit József munkájának kéziratban maradt, a Hadtörténelmi Levéltárban található IV. kötetét és Julier memoárjait, e sorok írójától „Az 5. vörös hadosztály történetéhez.” Borsodi Szemle 1962, 6, 48—54, 1963, 1, 73—79, 3, 76—81, 6, 99—102.

alezredes vezérkari főnök a törzs egy részével kivált és átvette a rendelkezést a 3., valamint a Tiszamentéről Garamvölgybe rendelt 4. és a Dunántúlról szállítás alatt levő 8. hadosztály felett. Később ideszállították Csongrád felől a 2. hadosztályt is, Dunántúlról pedig a 7. huszárezredet. A II. hadtest parancsnokságát Fiedler Rezső népbiztos vette át, vezérkari főnöke Farkas Jenő alezredes lett. A hadtestet nem is annyira a határvédelem, inkább a dunántúli szórványos és elszigetelt ellenforradalmi mozgolódások foglalkoztatták.

Pogány sem a II., sem az V. hadtestnél nem bizonyult bomlasztó tényezőnek, habár ettől — Böhm tanúsága szerint — a népbiztosok egy része is tartott. A hadtestparancsnokságot Landler közbenjárására kapta meg és nyilvános önkritika nélkül is okulni tudott korábbi tevékenységén.

A lévai győzelmes csata folyamán, június 11-én a šnejdárezek-féle 2. csehszlovák hadosztály foglalta vissza Selmecebányát és Zólyomot, aminek következtében a 80. dandár végleg kiszorult a Garam völgyéből, sőt június 13-án Gyetvát is feladni kényszerült. A csehek azonban nem üldözték Losonc felé, mert lévai kudarcuk miatt oda csapaterősítéseket kellett küldeniök. Június második felében hullámzó kimenetelű harcok folytak Léva—Érsekújvár körletében. Ezek folyamán a második lévai csata is az V. hadtest győzelmével végződött, azaz a csehszlovák Mittelhauser-hadtest koncentrikus támadása összeomlott. Lévatól délre a 8. hadosztály megvédte Párkányt, majd támadólagos visszavágással megközelítette Komáromot és átmenetileg elfoglalta Érsekújvár vasúti állomását is. Eredményes csehszlovák ellentámadások miatt a harcok a Garam mentén eldöntetlenül végződtek. Habár a 4. munkáshadosztályt, csapatai harci kedvetlensége miatt, Ipolyságnál tartalékba kellett helyezni, az V. hadtest parancsnoksága a harcok beszüntetése után is olyan helyzetben volt, hogy támadási parancsot tudott kiadni. Igen jól harcoltak a Pálmay-zászlóalj, a 44. somogyi ezred, a 16. felvidéki ezred, a 18. vas—soproni ezred és a dunai flottilla. A Pálmay-csoport még a félhivatalos cseh forrás szerzőjének a dicséretét is kiérdemelte, aki pedig ezt az ellenfélnek elég szűkmarkúan osztotta.

A hadseregközvetlen 80. dandár védőszakaszán június második felében csak helyi csatározások folytak, a szintén hadseregközvetlen 5. hadosztály pedig a Rima völgyében Tiszolcot, illetve a Sajó völgyében Rosznyót, túlerejű ellenséges támadás miatt, június 15-én, ill. 16-án elveszítette. A további, szintén váltakozó kimenetelű harcok Rimaszombattól északra, illetve Pelsőc tájékán folytak.

A III. hadtest nagy kiterjedésű frontszakaszán főleg Hernád völgyében, Kassabéla és Kelembér tájékán folytak harcok, nehéz terepen és itt is június közepén indult meg az általános csehszlovák támadás. A Hennocque-hadtest június 15-én a Bódva völgyében Alsómecenzéfet, 16-án Hernádtól északra Kisszebent, 19-én pedig Bártfát foglalta vissza. Azonban a Hernád völgyében Kassa ellen irányuló főtámadása 16-án a 6. hadosztály elszánt védekezése miatt a város közelében megtört. Julier a Tokajt védő 2. dandárt is a Hernád völgyében vetette be és Tokajon csak egy-egy zászlóaljat hagyott vissza, mert a románok passzívan viselkedtek. A magyar ellentámadást június 18-án kezdték meg és az, öt nap leforgása alatt, a Kisszeben—Siroka—Kluknó—Gölnicbánya—Szomolnok vonalát eredményezte. E harcokban igen kitűnt a székelyekből álló 2. dandár, a 8. munkásezred viszont otthagya a frontot és Abosnál le kellett fegyverezni. A győztes ütközetek után egyes zászlóaljak katonái a vörös mellé magyar nemzeti színű zászlók és jelvények bevezetését követelték, sőt ki is tüzték őket. Ezt Münnich Ferenc, a 6. hadosztály politikai megbízottja görcsösen ellenezte, Domján, az 1.

hadosztály politikai megbízottja viszont támogatta. Ismeretes, hogy Kun Béla is a nemzeti színű zászló ellen volt, Böhm és Landler viszont támogatta, sőt van rá adat, hogy Szamuely is mellette nyilatkozott.

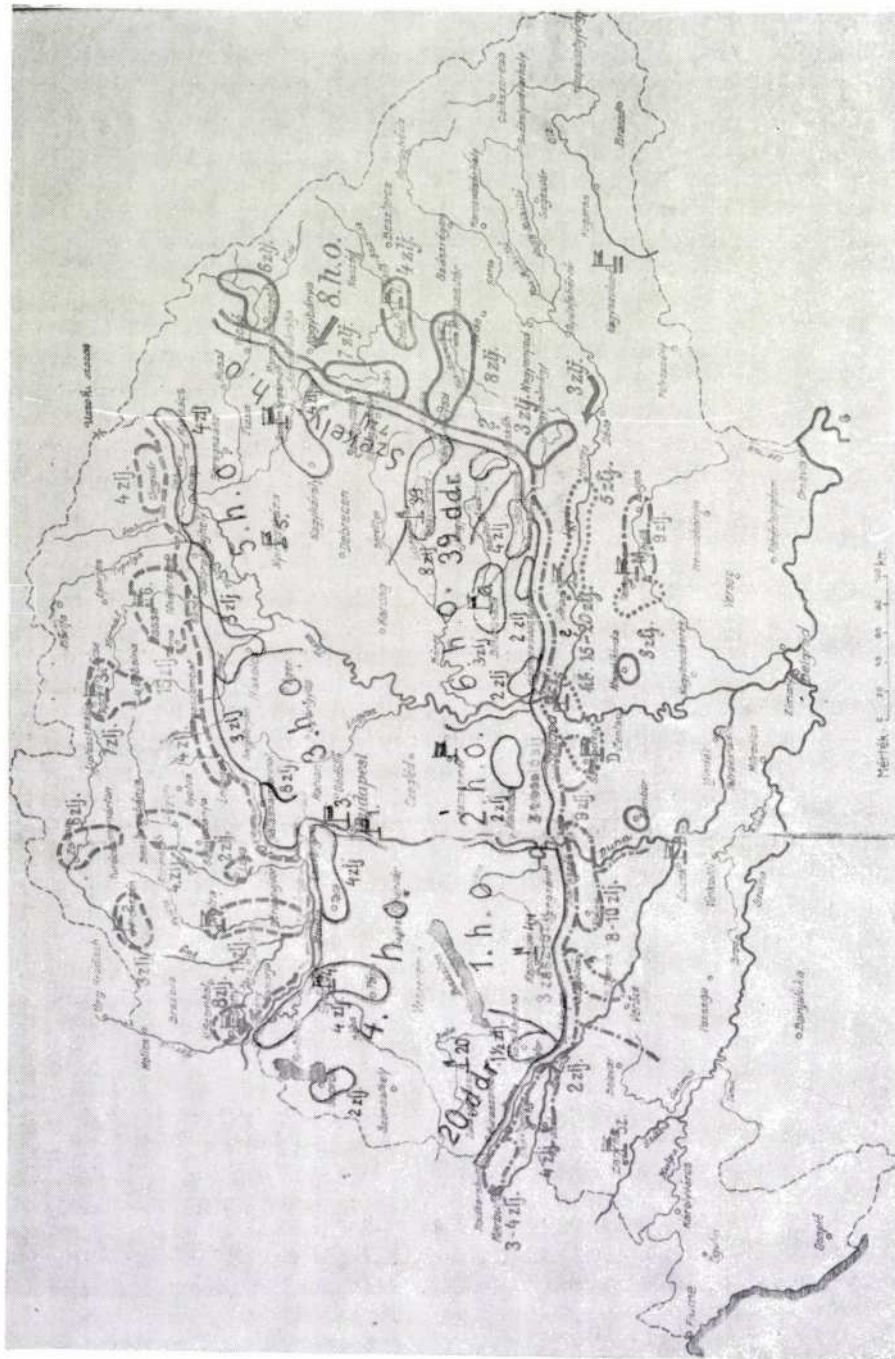
Amikor a III. hadtestparancsnoksághoz beérkezett a hadműveleteket beszüntető parancs, a III. hadtest éppen Poprád elfoglalását rendelte el.

Külön hadműveleteket folytatott a III. hadtest keleti szárnyán a 3. dandár a demoralizált 3. csehszlovák hadosztály ellen, amely azonban kétszeres túlerejével képes volt június 12-én visszafoglalni Nagymihályt és váltakozó harcok árán meg is tartotta. Június 17-én Kassa irányában támadt, de két nap múlva kénytelen volt Töketerebes—Gálszécs vonalától keletre megállni, mert elfogyott a tüzérségi lőszer. Miután Destrémeau tábornok kialakított a románoktól két vagon lőszert, amellyel újra harc képes állapotba kerülve, június 23-án elfoglalta Gálszécsét és egy magyar páncélvonatot is elfogott. E sikeren föllekesülve, június 26-án megsértette a két napja elrendelt fegyvernyugvást, csapataival körülzárta a Töketerebesben levő két magyar zászlóalj és 2 üteget. Ezek azonban kapituláció helyett kitortek a bekerítő gyűrűből.

A június 16-án kikiáltott Szlovák Tanácsköztársaság kormánya csak 20-án alakult meg, vörös hadserege csak alakulóban volt és az eseményekbe már nem folyt bele.

Pellé tábornok azt javasolta Párizsban, hogy a békekonferencia utasítsa a tanácskormányt, szüntesse be a harcokat, csapatait vonja vissza a Vác—Miskolc vonalra és a Dunától délre is ürítsen ki egy 15 kilométeres sávot. Igen merész követelés volt ez egy vereséget szenvedett hadvezértől, a békekonferencia nem is teljesítette. Az eredmény mindössze Clemenceau június 10-i és 13-i jegyzéke volt. Kun Béla ezeket elfogadta, a békekonferencia által egyoldalúan megállapított északi és keleti határok ügyében ellenjavaslatot nem tett és kész volt a harcok beszüntetésére is. A hadműveletek mégis még tíz napig folytak. Ennek az lehetett az oka, hogy Pellé nagy háborús győzelemmel szeretne volna nevét megörökíteni, befejezve a hadjáratot egy budapesti bevonulással. Csak miután kudarcot vallott, zárta le a háborút diplomáciai úton: június 22-én értesítette Böhm hadsereg főparancsnokot, hogy 24-én hajnalban 5 órakor beszünteti a harcokat és felszólította, ő is ugyanazt tegye és két napon belül vonja vissza a magyar csapatokat a békekonferencia által megállapított határok mögé. Böhm a felszólításnak csak az első részét teljesítette. A magyar vörös csapatok június végén kezdtek meg a kivonulást, mert a magyar tanácskormány ki akarta várni, hogy aláírják-e a németek a békeszerződést, vagy pedig megkockáztatják-e a háború kiújulását. Aláírták. Stromfeld vezérkari főnök, aki ellenezte az északi területek kiürítését, még végrehajtotta ezt a hadműveletet, utána azonban leköszönt az állásáról.

Itt meg kell említeni, hogy június közepén a román hadvezetőség felajánlotta a versaillesi legfőbb haditanácsnak, hogy támadást indít a Magyar Tanácsköztársaság ellen. A kritikus időben Szolnok körletét csak a 7. hadosztály, Csongrádot az egy dandár erejű IV. határvéd kerületi parancsnokság, Tokajt pedig a 21. ezredparancsnokság tartotta (1-1 zászlóalj és üteg). A román front megerősítésére csak a tartalékba vonult 4. hadosztályt lehetett volna bevetni, esetleg a IV. hadtest vasas zászlóaljait (összesen hetet), amelyek egy része résztvett a kalocsai ellenforradalom leverésében. Ennek és a budapesti ludovikás és hadihajós ellenforradalomnak leszerelése nem okozott nagyon nehéz feladatot, de látnivaló volt, hogy a lakosság többsége nem híve a tanácsrendszer-

1. Helyzet 1919. ápr. 16-án. Lakatos Géza térképe in: Gratz Gusztáv (szerk.):
A bolsevizmus Magyarországon. Bp., 1920

nek és még a hű munkások is, akik életüket kockáztatták az ellenforradalmi megmozdulások leverésében, változást akarnak. Ez volt az oka, hogy a tanácskormány elfogadta a békekonferencia diktátumát és ellenindítvány helyett csak szóvátette: nem közölték vele egyúttal a déli és nyugati határvonalat is. Kun Béla abban reménykedett, hogy engedékenysége fejében meghívják a békekonferenciára. E hitét az is megerősítette, hogy Clemenceau a békekonferencia döntését nem hozta a szegedi ellenforradalmi kormány tudomására, illetve meg sem kérdezte.

Azzal viszont, hogy a magyarok májusban kapituláció helyett visszaverték az olcsó győzelemre számító csehszlovák hadsereget, elérték: a békekonferencia nem tolta ki a csehszlovák határt Vácig, nem adta oda a salgótarjáni bányavidéket és Miskolcot, viszont meghagyta nekik Ruszka Krajnát. Ezzel megvalósult a csehszlovák-román korridor. A magyar—román határt sem pontosan a hírhedt bukaresti egyezmény alapján állapították meg: tízezer négyszögkilométer területtel többet hagytak meg a magyaroknak Tiszántúlból. (És a Bánságot is megosztották a szerbek és románok közt!)

Az északi hadjáratban a magyar Vörös Hadsereg kb. 450 halottat, 3691 sebesültet vesztett, hadifogságba esett 471 fő. Feltűnően nagy volt a betegek száma: 6977! A másik fél vesztesége a cseh félhivatalos forrás szerint 861 halott, 2830 sebesült, 343 hadifogságba esett, 1960 eltűnt és 1412 betegállományba került. Egy másik forrás 1918 novemberétől 1919 augusztus végéig kimutat 1018 hősi halottat, beleértve a sebesülés vagy betegség miatt elhaltakat. Tehát a Magyar Tanácsköztársaság kikáltásáig terjedő időszakra 157 halott esik. Az összes halottakból 276 volt legionárius, 742 pedig korábban csak az osztrák—magyar hadseregben szolgált.²⁵

Befejezésül még megemlíthetjük, hogy a harcok folyamán Podhajský (volt cs. és kir.) altábornagy parancsnoksága alatt szervezés alatt volt egy tartalék-hadtest (8. és 9. hadosztály), amely azonban a harcok megszűnéséig nem került frontra küldhető állapotba. Pápiroson 31 zászlóaljat és 13 úteget tett ki, de június végén még csak 20 lövegje volt, ebből is 10 a tescheni fronton (Těšín) a lengyelek ellen. Augusztusban azonban már egy dandárnyi erőt bevethetett a pozsonyi hídfő megszállására.

(Folytatjuk)

²⁵ Böhm i.m. 332; Krasko, Ján: Obete pri ochrane Slovenska 1919. Pamätník padlych pri boľsevicom vpáde (Bratislava 1929. (183—190.. Más számítás szerint 1919. március 21-ig 128 volt az elesettek és elhaltak száma, 30-nál a halálozás időpontja meg nem állapítható. A halottak közül 895 Cseh- és Morvaországban és Sziléziában született, 91 Szlovákiában vagy Kárpátalján, 26 ki-léte nem volt megállapítható és egy volt külföldi. Olasz vagy francia születésű hősi halott nem volt.

Sopronbánfalva 1944—1945 Sümeghy József tanító naplója tükrében

I. rész

1. Sopronbánfalva

„A Soprontól nyugatra, négy kilométerre eső községben a második világháború idején közel 3400-an éltek. 614 szerény kivitelezésű, zömmel németajkúak (82%) lakta kisebb ház képezte a falu lakóházállományát, melyekhez gyakran szalagszélességű, ám hosszan elnyúló udvarok és gyümölcsöskertek, valamint szelídgesztenyések tartoztak.

Sopronbánfalva igen szűk és magaslatoktól szeldelt határa mindössze 947 katasztrális holdat (545 hektár) ölelt fel. Ez a terület 725 lakosnak nyújtott megélhetést és némi állatállomány (358 számosállat) tartására lehetőséget. A férfilakosság nagyobb része a soproni gyárakba és a brennbergi bányüzemekbe járt munkára, az asszonyok pedig a soproni piacra szállították a mezőgazdasági és erdei, valamint a háziiparban előállított termékeket.” (Szita Szabolcs: Holocaust az Alpok előtt 1944—1945. Győr, 1983, 83—84.)

A múltban sopronbánfalvi nincstelének télvíz idején 4—6 km távolságra erdei munkát végeztek éhbérért, ami gyakran az egy pengőt is alig haladta meg. Nemritkán nagycsaládos emberek kényszerültek erre; télen nem találtak más munkaalkalmat. Sopronbánfalva, Balf és Kópháza, szűk határuk folytán, többekévéb Sopron vonzáskörébe estek. Sopronbánfalván, az erősen szabdalt, részházakból álló településen a mezőgazdasági munkások aránya 36% volt az 1 kat. holdon aluli birtokkal és bérlettel rendelkezőket is ideszámítva és az őstermelő lakosság után számítva.

A nemzetiségi községek Sopron vármegye nyugati határa mentén, Sopron körül és Csepreg járási székhelytől nyugatra egymás mellett helyezkedtek el. A német községek száma hét volt, a horvátoké öt. A német községek közül Soprontól nyugatra Ágfalva (Agendorf) és Sopronbánfalva (Wandorf), délre Harka (Harkau), délkeletre Balf (Wolfs) és Fertőboz, északkeletre Fertőrákos (Kroisbach), Csepregtől nyugatra pedig Németzsidány (Roggendorf) található.

Az ágfalviaknál sokkal nehezebb viszonyok között élt a vele szomszédos Sopronbánfalva népe, némiképpen a városi proletariátushoz hasonlóan. A község Sopronnal már a régi világban is csaknem teljesen összeépült. (Ma már Sopron-Kertváros.) A sopronbánfalvi lakosság soraiban sok volt a szociáldemokrata. A rendkívül szűk határ — nemcsak a mezőgazdasági népességre, hanem az összlakosságra vonatkoztatva — kevés termőföldje, valamint Sopron gyáripára, illetőleg Brennbergbánya nem tudott a sopronbánfalviak számára elégséges munkaalkalmat nyújtani. A több mint 3000 lelket számláló nagyközség serdülő ifjúságának irányítására a levontekiképezésen kívül semmiféle intézmény sem volt. (Soproni Elek: A kultúrsarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. Bp., 1940, 70., 74., 82., 172., 236—237.)

„A nemzeti kisebbségektől lakott húsz községben kerültek be az elvtársak a községi képviselőtestületekbe”, így főleg az osztrák szociáldemokrácia támoga-

lását is élvező nyugati országrészben, a »vörös német Moszkva« gyanánt emlegetett Sopronbánfalván, valamint Harkán . . ." (Die Partei 1933. 1. sz. „Landeskonferenz der nationalen Minderheiten". Idézi Tilkovszky Loránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919—1945. Bp., 1986, 67., 165.)

2. Sümeghy József tanító kézírásos naplója

A Magyar Társaság Falukutató Intézetének 1935. évi országos községmográfia-pályázatán első díjat és Széchenyi-érmét nyert Rozsondai Károly ág. h. ev. tanítóképzőintézeti igazgató és Sümeghy József róm. kat. tanító pályamunkája: Sopronbánfalva. Falutanulmány és községrajz. Sopron, 1937, 180 lap, 17 fényképmelléklettel és 13 rajzzal. Falu a nyugati országkapunál. A Falukutató Intézet támogatásával kiadta a Röttig-Romwalter Nyomda. A szerzőket az anyaggyűjtésben és a könyv megírásában számos soproni szakember támogatta.

A könyv egy példánya Sümeghy József néptanító kézírásos naplóját tartalmazza. 1937 végétől — 1938 elejétől 1952. április 13-áig írta naplóját Sümeghy tanító a könyvpéldány első lapjain és lapszéleken, szövegközi üres helyeken, valamint a könyvpéldány végén. Ez a könyvpéldány, a továbbiakban Sümeghy József kézírásos naplója, fia, Sümeghy József (Sopron, Ibolya utca 11. sz.) tulajdonában van. Sümeghy tanító részint kronologikusan, részint tematikusan rögzítette naplóbejegyzéseit: kronologikusan 1937 végétől—1938 elejétől 1952. április 13-áig folyamatosan a könyvpéldány első, üres lapjain, de bejegyzései belenyúlnak a könyvpéldány lapszéleire, szövegközi üres helyeire, valamint a könyvpéldány utolsó lapjaira; a tematikus rögzítések a könyv egyes fejezeteinek, illetve alfejezeteinek tárgyköreihez kapcsolódnak.

Jelen feldolgozásban csak a Volksbund-vezető Basch Ferenc (Franz Basch) 1939 júliusi és 1941 októberi látogatásáról szóló részekkel, továbbá 1944. március 10-étől 1946. július 30-áig a könyvpéldány első lapjain, majd lapszéleken és szövegközi üres helyeken, egyébként 1952. április 13-áig folyamatosan, ezután 1944 októberétől kezdve 1945. április elsejével bezárólag lapszéleken és szövegközi üres helyeken rögzített naplóbejegyzésekkel való foglalkozásra szorítkozunk.

Kiemelt értékelést érdemel Sümeghy József tanító közismerten németellenes magatartása. Sümeghy tanító 1944—1945-ben, amikor Sopronbánfalva egyetlen kényszermunkatábor volt, következetesen szembeszállva a német táborparancsnokság szigorú tilalmaival, a deportált kényszermunkás foglyok helyi pártfogója volt, többször felemelte szavát a brutalitás ellen, hasznosította kapcsolatait a foglyok védelmében, közreműködött „fekete” levelek továbbításában. (E magatartását naplójában számos bejegyzés bizonyítja, valamint a Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság soproni levéltára, Sopron [a továbbiakban SL] 3. sz. Igazoló Bizottság [a továbbiakban IB], 1. doboz és Liszt Ferenc Múzeum, Sopron [a továbbiakban LFM] Helytörténeti Kéziratgyűjtemény 80.674.24.; Szita: Holocaust 125.; Szita Szabolcs: Halálérod. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944—1945. Bp., 1989, 168., 260.)

3. Fasizálódás és szociáldemagógia Sopronbánfalván

Sümeghy József tanító naplóbejegyzéseiből nyomon követhetjük 1937 végétől — 1938 elejétől azt a folyamatot, amelyben az egyre terebélyesedő náci befolyás Sopronbánfalva lakosságának jelentős részét a Volksbundba taszította. Már

megállapítottuk, a község lakosságának 82⁰/₀-a német ajkú volt, és Sopronbánfalva népe a városi proletariátuséihoz hasonló körülmények között élt, hogy a sopronbánfalvi lakosság soraiban sok volt a szociáldemokrata, olyannyira: Sopronbánfalvát „vörös német Moszkva” elnevezéssel illették.

„Névmagyarosítás a katonaságnál, leszerelés után kérték a visszaállítását. (. . .) — Illetékes közigazgatási körök az itt folyó pángermán agitációt nem szándékoznak észrevenni” — írta naplója elején Sümeghy tanító. Később leírta, hogy 1938. március 11-én (:helyesen: 12-én:) Hitler bevonult Ausztriába, és hogy Bánfalva egész éjjel és 12-én ennek a hatása alatt volt. Sümeghy József a továbbiakban rögzítette a történelmi és a hadiesemények alakulásáról szerzett értesüléseit, naplójából kitűnik, hogy a Volksbund befolyása nőttön-nőtt, de azt is olvashatjuk itt, hogy a „kommunista csoport ismét szervezkedik!” (1941. augusztus 31-i bejegyzés); továbbá: „Sokan hallgatják a bécsi vörös titkos rádiót, 31.5 hullámhosszon” (1941. november 24-i bejegyzés). „:(1942.:) március 6-án Bánfalváról 79-en jelentkeztek az SS-be, akik nem váltak be. azok Kismartonba (:Eisenstadt:) mentek és ott jelentkeztek. Asszonyok küdték fiaikat és férjeiket, hogy csak menjenek.” Sümeghy tanító 1942. áprilisában bejegyezte naplójába, hogy a bevonuló SS-ek feketelistáján tizenhetedmagával szerepel. „Én a magyarokat összegyűjtöm — írta be naplójába a tanító 1943. november elsején. — Hetenként kétszer foglalkozom velük. Merjünk magyarok lenni a jelszóm!”

1942. őszétől az SS-be toborzottak visszaszökése is előfordult. Sopronbánfalvára is visszaszökött egy SS-katona. „Számos esetben szemtanúja voltam annak, hogy a munkatáborokban lévő és különböző munkákkal foglalkoztatott zsidókat a németek ütik, verik, velük embertelenül bánnak, sőt le is lövöldözik őket. Megcsömörültem a látottaktól” — jelentette ki hazaszökése után. A Gestapo elfogta és elhurcolta (OL. Bm VII. res. K. 149. 1943—5—7154. 249. csomó. A soproni rendőrkapitányság vezetőjének jelentése a belügyminiszterhez. Sopron, 1942. november 13. A dokumentációt Szita Szabolcs bocsátotta rendelkezésemre — H. E. M.)

Johann Berger („Wiener”), a Volksbund sopronbánfalvi helyi csoportjának vezetője (Ortsgruppenführer) és informátor volt (Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország. 1938—1945. Bp., 1978, 366). 1945. április 3-án az ő lakásán találtak egy, a Volksbund által összeállított kényszersorozási lajstromot, amely 817 nevet tartalmaz, lévén, hogy a legkülönbözőbb korosztályú férfiakat összeírták (SL Sopronbánfalvi iratok.; Brand Rezső, a Dachauba deportált és ott meghalt Brand Tófor fia is említette 1980. augusztusában).

Dobson Sándor politikai nyomozó 1945. május 15-én felvett jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy Lux Ferdinánd szerint a Szent István menedékházban tartott előadásokon világnézeti, fajgyűlöleti és politikai előadásban részesültek. A fajgyűlöleti előadásban a magyar nemzetet cigány fajnak nevezték, kiadták, hogy a németek ne érintkezzenek magyarokkal, kizárólag német lányt vegyenek feleségül, és hogy csak a német nép hivatott a vezetésre, továbbá, hogy a magyar lakosságot a Dunántúlról át fogják telepíteni, és helyére Bácskából és Bánátból a németiséget telepítik. Tschürtz Károly előadta, hogy 1944. december 6-ától a Szent István menedékházba vezényelték. Képző tanfolyam volt ott, géppuska és robbanóanyagok kezelésére oktatták őket. A politikai kiképzésen előadások hangzottak el arról, hogy a németek a magyar katonatiszteknek ne tisztelegjenek, a magyarság egy cigányfajta, német csak némettel házasodjék stb. (SL Sopronbánfalvi iratok. Dobson-jkv.)

1945 júniusában volt Volksbund-tagok vallottak arról a programról, amelynek értelmében a Volksbund-ellenes „férgeket ki kell pusztítani”, pl. Brunner Mátyást és családját, ifj. Strammer Mátyást és családját. Zügn, aki az egyenruhás Blockmannok parancsnoka volt, SS-egyenruhában járt, „Strammer Mátyás Soproni úti házának kapujára személyesen, saját kezűleg csillagot festett és »HOLNAP TI KÖVETKEZTEK« (nagybetűkkel) szöveget írta. Vagyis a zsidók után a Volksbund ellenségei”. Zügn rendelte el Unger Samu és családja eltávolítását a községből (SL Sopronbánfalvi iratok. Sopronbánfalva, 1945. június 19. A sopronbánfalvi rendőrség parancsnoka írta az Államrendőrség Politikai Osztályának. Sopron. Jkv. Zügn Sándor és családja ügyében, akiket átadtak a politikai rendőrségnek.)

Kiss Pál, Sopronbánfalva községi vezető jegyzője vallotta: Berger János és társai szervezték a Volksbundot Sopronbánfalván, velük számtalan összeütközése volt. Fodor György nyilaskeresztes vezető feljelentette az utolsó napokban Várpalotai (Wollein) Vilmos főispánnál (2. sz. IB, 4. doboz. Kiss Pál, Sopron, 1900. Sopronbánfalva, Gesztenyés körút 2.)

Degendorfer Károly sopronbánfalvi kézbesítő vallotta: a Volksbund-tagok jegyzékét a Forster Károly sopronbánfalvi Volksbund-vezető udvarán elásott kartotékokról állították össze (3. sz. IB, 4. doboz.).

Barilich Anna O. M. díjnok (Sopronbánfalva, 1911)(vallotta: „Magyarságomért a helybeli németajkú lakosság körében gyűlölt egyén voltam. A Volksbund részéről a feketelistán szerepeltem, mint nagy németgyűlölő.” Bauer Gizella községi kisegítő (Sopronbánfalva, 1927) vallotta: „A Volksbund feketelistáján szerepeltem, mert oda nem léptem be.”

Sopronbánfalván, a valaha volt „vörös német Moszkvában”, ahol a lakosság soraiban egykor sok volt a szociáldemokrata, sőt a háború elején a bánfalvi illegális kommunista pártszervezetnek még 36—40 tagja volt, a német nemzetiszocializmus, ezen belül a Volksbund propagandája, szociáldemagógiája termékeny talajra hintette el a fasiszta mészely magvait: „a Volksbundhoz való tömeges csatlakozás oka nem volt semmi más, mint az a körülmény, hogy a háború (: az első világháború :) utáni reakciós és feudális magyar vezető réteg nem törődött semmit a legkisebb szociális kérdésekkel és a szegény proletár munkásnépet teljesen mellőzte és eltaszította magától. A kis ítélőképességű sopronbánfalvi proletárok kétségbeesett helyzetükben sorsuk javulását keresve csatlakoztak a Volksbundhoz” (187/1945. főisp. NB-jkv. Sopronbánfalváról. 1945. május 2. A Volksbundkérdéshez.)

„Az itteni németiség körében az aknamunka nem szűnt meg — közli írásban illetékes hellyel Sümeghy József tanító — és a magyargyűlölet továbbra is hamu alatt parázslék.” . . . „A múltban is több ízben felhívtam az illetékes tényezők figyelmét az itteni helyzetre . . . most is félreverem a vészharangot” (SL Sopronbánfalvi iratok. Dobson-jkv.-ből. Sümeghy József róm. kat. ig.-kántortanító levele kb. 1945. május—június [?].)

Sümeghy József tanítóra vonatkozó egyéb adatok, utalások: Sümeghy József sopronbánfalvi róm. kat. elemi isk. tanító (Bük, 1906) — németek: elővezetés, megfigyelés, házkutatás kapcs. (konkrétan nem írja) — „közismerten németellenes voltam” (3. sz. IB, 1. doboz); Sopronbánfalvi munkaszolgálatosok iratai (1945. itt: munkaszolgálatosok levelei Sümeghy József sopronbánfalvi ig. tanító részére). — Poropaticz malomtulajdonostól átadott tárgyak visszakérése — itt Sümeghy József mint az üldözöttek pártfogója szerepel — Róth Ferenc volt

munkaszolgálatos (Újpest, István u. 25.) levele — Nagy Ernő kassai volt munkaszolgálatos levele Sopronbánfalvára, esetleg meglévő igazolványait keresi, mivel azokat elvették tőle (LFM Helytörténeti kéziratgyűjtemény. 80. 674. 24.)

4. Részletek Sümeghy József kézírásos naplójából

[:1939. július 1-jén:]

(...) júl. 1-én Sopronban gyűlést tartott a V(olks) B(und). Basch és Goldschmied volt ott. Júl. 2-án reggel 4 órakor talpon a falu, diadalkaput állítanak, a házakat feldíszítik, így még nem láttam a falut. A magyar zászló alatt a legnagyobb H(itler) agitáció. — (Brunner Laci, Berger János, Schwenk András, Geyer Adolf, Schöll kocsmáros, Ziegler János stb.) kivétel nélkül az egész falu. — Leggerintelenebb az intelligencia. Hol vannak? Tanítók? Júl. 2-án megtartották a VB. gyűlést, nagy előkészülettel és lelkesedéssel. Diadalkapuvál, házakat feldíszítették stb. kb. 2000- [:en:] vettek részt, többnyire fiatalok. Ordították a „Heil és Sieg-et” és Basch, Goldschmied, Schilling stb. intéztek beszédet. Végighallgattam. — Kifogástalan jó magyar értelmű beszéd volt. (...) Basch-nak evés közben jön meg az étvágya, mindig többet és többet követel. —

[: 1941. október 9.

Ortsgruppenführer Johann Berger levele Sümeghy tanítónak (1. kép): 1941. október 11-én, szombaton 9 órakor Volksgruppenführer Dr. Franz Basch az Ortsgruppe felülvizsgálására érkezik, ez alkalommal kéri azoknak a fiúknak és leányoknak elengedését, akik az Ortsgruppe tagjai.:]

[: a levél hátlapján :]

9-én. Az iskolás gyermekek bejelentették, hogy 11-én nem jönnek iskolába, mert Basch jön. Én erre kijelentettem, hogy nem engedem el a tanításról őket. Erre Berger ezt a levelet küldte. Plébános Úrhoz utasítottam őket kérésükkel. 10-én. Megkérdeztem, kik tagjai a VB-nek, az én osztályomból majdnem mindenki, csak a Brunner gyerekek nem.

Este a gyerekek hordták a virágcsokrokat a D(utsches) H(aus)-ba: az utcákat és tereket söpörték. (De jó lenne, ha Úrnapjára is megcsinálnák.) Az iskola előtt a hídon diadalkaput állítottak, „Seid gegrüsst, ihr, deutsche Brüder” felírással. Este, sötétben hallottam, amint énekszóval vonulnak fel a csoportok. Berger, Schöll, Forster egyenruhában mentek Sopronba Basch fogadására.

11-én. Korán reggel lázban van a falu. Készítik a diadalkaput. A vezetők jobbra-balra futkosnak, rendezkednek, virágokkal díszítik a kerítéseket és az ablakokat. Du. 1 órakor jött, az egész falu összefutott és nagy volt az öröm és ünneplés.

12-én. Sopronban volt az ünneplés (Lásd a Deutsche Zeitung), öregek, fiatalok mind kivonultak. Lányok — iskolai bizonyítványt kérnek s valami tanfolyamra jelentkeznék. Feiler tanító (egyenruhában) tartott vasárnap előadást itt. Nagyan folyik a népművelés. A férfiak is esténként járnak az Appelbe, vasárnap kivonulnak. Állítólag a vezetők fizetést kapnak, Berger abbahagyja az iparát és csak a Népek él. Heiss doktort kinevezte a Basch egészségi vezetőnek. Néhányan SA-ba léptek (Peischl József) — néhányan önként vonultak be a német hadseregbe. XI. 9-én a bíró udvarán gyászünnepély a müncheni hősök emlékére, tilos a tánc és a zene! 8-án Jagow német követ itt volt a VB-bálon! Beszélgetéseim Kranner Erikkal? Romániából szökött, magyar, először félttem tőle a neve miatt, de nem kell. A jegyzőirodában meggyőződtem róla, hogy magyar.

[: 1944. :] III. 10. — Német SS-ek itt a határon, állítólag megszállnak bennünket. III. 15. Bombázások Fertőrákoson, Bük, Répcelak. A VB-férfiakat felgyverzik. Róma és Németország bombázása.

III. 19-én németek bevonulása Sopronba! Nagy a hangulat a VB között. Kormányzó és Szombathelyi Hitlernél, ezalatt megszállták Magyarországot. Fejetlenség, nem tudunk semmit, nincs vezetés. A VB-vezetők lótnak-futnak, szervezkednek. Mi meg nem tudjuk, kihez forduljunk. Borzasztó állapotban vagyunk! Mit akarnak a németek és a VB? Áldozatul dobnak bennünket! Március 27-én éjjel nálam házkutatás. Sógoromat keresték — reggel 3 órakor, fekete autóval. A többieket elfogták. 28-án. Figyelmeztettek, hogy lefognak, esetleg internálnak a németek, mert a VB feketelistáján vagyok. Érdekes rádióhírek vannak. Az újraéledt sajtó. Mi lesz? Berger adóbevallása 7000 P.-nél több évente a fizetése. Hát a miénk?

Oroszok a Kárpátok előtt. Budapest és Győr bombázása. Zsidótörvény végrehajtása. — Sárga csillag. — Zsidóvagyonok elkobzása. IV. 23. Két ismeretlen orosz hadifogoly temetése a hősi temetőbe — német hadifogoly-vonatról Sopronba letéve. Glonek Mieczyslaw lengyel hadifogoly Poropaticznál a malomkérekbe került, hősi temetőbe temették.

V. 10. Nagy légi csata Sopron—Fertőrákos fölött. Zsidók kitelepítése. Németek sorozásra való jelentkezése. Légitámadások Magyarország ellen. Bécsújhely—Bécs—Budapest—Győr—Szolnok stb. bombázása. Invázió Franciaországban. Róma feladása. — Oroszországban erős nyomás. Mindenki német, aki nem tud csárdást táncolni. Összes bánfalviak összeírása — még a magyarokat is. Gritsch—Rath és az eleki suszter! veszekedés.

VII. 2. Budapest elleni nagy légitámadás (lásd az újságokat). Zsidók összegyűjtése — sok az öngyilkos — elszállítása. — Német tábornokok hősi halála. — Hitler elleni merénylet. — Kivégzések — már 1942-ben kezdtek. Remény a V 1-ben. Franciaországi partraszállás, végre a várt invázió. — Lengyel felkelés, visszavonulás. Magyar kormányválság — Zsidóvagyon. — SS-sorozás. 17—62-ig, nem örülnek, mindenki magyar akar lenni. Finnország békekötése. Oroszok a Határainkon. — Bulgárok kiválása. Románok megfordulása. Franciaország kiűritése. Németek összhúzzák magukat — Göbbels nagyhangú cikkei után más hangnem a Völkischer Beobachterben. Magyarország bombázása — Román hadüzenet. Arad elfoglalása. — Az SS-ek bevonulása. Német vezetők menekülése Erdélyből, itt is vannak Besztercéről. Hitler nem beszél. Új fegyverekben reménykednek — Dr. Hein és Schram tanító esetei. Mindenki magyar most. (Fejetlenség, bizonytalanság mindenütt.) Mi lesz? Finnország—Románia—Bulgária kilépése. SS-ek bevonulása. Lakatos-kormány felhívása. Románok — oroszok Erdélyben. Makónál — Szegednél. Erőlködések. Menekültek. Német remények. Németérzelműek pálfordulása. Iskolák igénybevétele. Katonaság özönlése a Dunántúlra — Sopron vármegyébe. — Sorozások. — Németek lógása. — Mi lesz? Pucolások. Az oroszok Erdélyben — Szolnok — Debrecen vonalán. Német menekültek Romániából — Erdélyből a vezetők. Beszállásolás. Heves és Laknernénál az eset. Pesti események. Gömbös-szobor. Mindenki fél, mi lesz? Finnországi SS-ek. Fakeresztesek az SS-ben. X. 15. Horthy délutáni felhívása. Szálasiék kormánya. — állandó felhívások. Mi történik BP.-ten. — Sopronban, letartóztatások. Szálasiék kormánya. Menekülések — Lakás és iskolák foglalása. Budapest támadása. SS-ek átvonulása. — Kiűritések. X. 10. Németek felhívása. Minisztériumok elhelyezése. Állapotok nálunk. Ruszinok itt. Kormány és képviselők Sopronban.

VB. Sopronbánfalván. Németek raktárai. Berger kijelentése. Magyarok nem menekülhetnek Németországba. Itt a tél. Hírek a megszállt területekről. Sopron és Bánfalva bombázása XII. 6-án. Katonák kitelepítése. A Lővereket újra bombázták. — XII. 25. Szálasi főhadiszállása Brennbergben, esküvője? — Harcok Bp. — Esztergom elesett. Harcok Komárom térségében. — XII. 29—31. Felhívás az önkéntes áttelepítésre, azok jelentkeznek, kik bűnösöknek érzik magukat. I. 1. (1945) éjjel lövöldözés. Végre Hitler beszélt (lásd a lapokat). I. 1—15-ig — Zsidók pusztulása, soproni zsidók összeszedése, internáltak. Hletics sorsa. Zsidók pusztulása. Brennbergi pap. Szálasi főhadiszállása. Nyilasok toborzása. Hitler beszéde jan. 30-án. Budapest. — Lengyelországi harcok. Hírek a felszabadult területekről. Állandó angol átrepülések. II. 21. Sopron bombázása. Ágfalva, Harka lezárása. Basch itt. II—III. hó semmi különösebb. Javulás a frontokon — városok felszabadulása. Jegyző küldte Bascht Kalbantnernéhoz. — Ekkor békült ki Bergerrel. Gyermekek összeírása. Afférom. Állandóan hajtják az embereket a sáncmunkára. Németek rekvirálása — széna, fogat, burgonya. (. . .) Névnapom. III. 28-án Bollmann Hp. führer 2 SS-el elvitetett sáncmunkára, eddig meglógtam. 28-án orosz bombázás. Menekülünk a pincékbe. Kolostorba. Nagypéntek éjjel a faluban. Németek menekülése. Raktárak feltörése. Temetések. Csendőrök. Nagyszombat, bor kiengedése. Éjjel a falu. Katonák átöltözése. Tisztek. Pék csőfőhadnagy. Óvóhelyen. V. Wend tanár. Húsvét reggele. Áldozás. Oroszok. Húsvét vasárnapja. Hétfő. Fosztogatás, panaszok. Horváth-eset. Fejetlenség. Hazajövünk. Egész hét, robot. Szállítások. Rend még nincs. IV. 10. Harcok Bécsnél. Vasúti munka. Menekülők nálam. Hadisarc. Lakások kiürítése. Előjáróság tehetlensége. Pintér állítólagos kinevezése. Kenyér, marha leadás. Lógások. Berger lakása. Lezárattam.

[: 1945. :] IV. 12-én. Átvonuló ukránok a faluban. Egyet agyonlőttek. Bíró és jegyző a Banhorrdt-féle pincében egész éjjel bezárva. Én a konyhában. Pintér György megbízatása, erélyes intézkedései, többet ér, mint az egész községi előjáróság, amely most is tehetetlen. IV. 13. Rooseveltt amerikai elnök hirtelen halála. Soproni lakások, kórházak. Sok a bor Sopronban, csak Tokajban találtak ennyit. Állandó robot. Bánfalviak viselkedése. Lakások fosztogatása Sopronban. Brennbergiek sajnálása. Légrádi leány esete Strammeréknál. Margit néni meghalt. Pártiroda a főtéren. Főtölmács, Schwenk Samu elvívése. Ház- és földigénylés (a legnagyobb VB kéri az ingatlanokat). IV. 14-én: Wien elesett. Jegyző órája és az anyám is.

IV. 15-én a volt SS-katonákat és Major nyilas vezetőket elvitték. A helyzet kezd szilárdulni. Hírek nincsenek. Sok munkás kell. A Párt megnyitott és működik: Pintér, Unger, Brunner Mátyás, Rapaport, Bocskai (internált tolmács), Móricz, jegyző és községi előjáróság vezetése alatt. Én a munkairodát vezetem, szedtem az anyagot, tankcsapdát széjjel, munkásügyeket intézek, ki sem tudok mozdulni a házból. Bánfalviak megfordultak és Sopronból hozzák a zsákmányt. IV. 19-én, az emberek bújnak a munka elöl, egymást jelentik fel. Plébános úr húga. — Lujzika, — Lang leányok. Ma földosztás. Soproni főispán: Hollós Richard. Rendőrkapitány Hirschler A. Kopstein segédje. Község mindent a pártra nyom. A kisbírók és előjáróság elbújik. Mától van vörös katonai és polgári őrség. Sopronban sok a bor, azért nagy kilengések vannak. Mikor lesz rend? IV. 20-án: A földosztó bizottság, anélkül, hogy kértem volna, egy 362 négyszögöl kertet adományozott nekem, jól eső érzés, mert nem is gondoltam arra, hogy kérjek, hisz én tanító vagyok, nem szoktak mi reánk gondolni. IV. 26. Megkezdjük az iskolát, minden rendbe jön. — 27-én. Lefoglalták kórház céljára az összes

középületeket. Megtalálták a VB iratait (Dobsa nyomozó, Pintér, Rapaport) VB-névsor és az ellenzék minősítése. A párt vette őrizetbe az iratokat, jó lenne beletekinteni. IV. Himmler békeajánlata: feltétlen megadás. Hitler haldoklik. Új kormány Bajorországban. Itt még nagyobb fejtelenség. Ki akarnak tenni a lakásból, de gondoskodni senki sem akar rólam. III. 30-án Halász Jenő, Kiss Pál jegyzőnek megmondta, ha nyíltság miatt zaklatják, megmondja, hogy az egész jegyzőség tagja volt. Kalbantner János, Bernhardt András és Lang Samu előjárók reggel 8 órakor az oroszokkal kitettek a lakásomból, először anélkül, hogy gondoskodnának rólam. Az orosz tiszt segítségével Ziegler János házában kaptam 6-od magammal egy szobát. Iskolám kórház lesz. Dr. Sümeghy Béla tanfelügyelőnek 2 írógépet kölcsönadtam. Cseri Jánosnál Móricz úrnak egy nőismerőse? — van, telefonál!!! Sok a halott. Tífusz!!! Az igénylőkről kiderül, hogy VB-sek. Fördös János alakítja a szociáldemokrata pártot. Minden idegen kapott már valamit — csak mi nem.

V. 1-én. Község előjárósága Sopronba ment. Én lakásomat rendezem. Mussolinét kivégezték. Németország összeomlás előtt. Ma sok orosz katona jött a faluba. Beszélgetés orosz katonákkal. Evang. kérelme a kistemplom ügyében.

V. 1-én. Himmler fegyverletételének ajánlata. Hitler állítólagos halála (agyvérzés, majd Berlin védelmében hősi halált halt).

V. 2-án. Németek fegyverletétele (Ausztria, Steier, Karinthia, Tirol stb.). Berlin elesett. Göbbels öngyilkossága. (...) Megalakult a Nemzeti Bizottság, melynek tagja lettem.

V. 3-án. A Soproni úton a „Leyrer”-féle házat adta át örök tulajdonomul a a Földigénylő Bizottság. Fördössel beszélgettem, majd annak idejére adatokat szolgáltat az összes eseményekről, melyek itt körülöttünk történtek. Az iskolába még nem költöztek be az oroszok. Kezd javulni a helyzet Sopronban. Langer Herberttel beszéltem. Berger-féle sütődét Baloghtól (valami disznóság volt) Brandnak akarják adni (állítólag SS ? volt).

V. 5. Schwarz Dezső soproni kereskedővel beszéltem. Zsidók ügyében érdeklődött. Bauer, Brand zsidóöröket elvitték. Balogh nyilas képviselőt és két VB-tanítót, akik helyettünk vették volna át a tanítást. Pintér, Rapaport és Móriczot leigazolták.

A kommunista és a szoc. dem. pártba a VB és Ny. tagokat vették fel (Cseri, Knabel, Szilágyi, Friedl, Weber, Brunner).

V. 6-án. Iskolámba kórház jött, női parancsnokkal, mindent kiraktak. Be rendezkedtek.

Az itteniek visszaadják a ház és szántókat. Abban reménykednek, hogy a német és angol—amerikaiak az orosz ellen fordulnak és megváltozik minden. Még mindig van német nyomás, magyarellenesség. Nincs élelem, semmi gondoskodás. Írják a VB és Ny. listát. Oroszok mindent elvisznek.

V. 14-én. Földigénylő Bizottság tagja lettem.

V. 16-án. Machacsek exhumálása Balfon, a bevonulás előtt 3 német katona több mint 180 m. szolgálatost lőtt agyon.

VI. 9-én. Internált zsidók itt.

VI. 14-én zsidók járnak a zsidóörök ügyében.

VI. 16-án. SS-katonák szabadon járkálnak, még munkára sem járnak, semmi sem történik velük.

1946. I. 25-én. Fellner Pergénénál, onnét felment Halással a jegyzőhöz Rath Károly mézárós igazolási ügyében. 5 kg zsírért igazolják, mint Steint, Halászt, Brunnert, Poropatichot.

III. 19-én. Karfi és Virág fiúk szabadon. Az SS-ek átszöknek a határon. Remények az Ausztriához csatoláshoz.

IV. 1-én. Razzia. Néhány SS-legényt fogtak el. Fegyvereket találtak

VII. 30-án. Ma éjjel teszik közzé a békefeltételeket, az itteni németység, akik még megmaradtak, várják a híradást, hisz még mindig abban reménykednek, hogy Ausztriához kerül Sopron és visszatérhetnek a kitelepítettek.

74. [: Sopronbánfalva lakossága :]

1944. okt. elvitték Molnár Viktor, Wetzer András, Pratscher Lajos és Brand Tófort Soproni út 32. mint kommunista vezetőket.¹ A többi lapul, nem tudják, mi lesz. Egy része hitlerista vagy nyilas — így nem bántják őket.

75. 1944-ben a német—magyar egyezmény értelmében 16—60-ig a férfiakat az SS-be sorozták és vitték el. 1944. okt. a 14—15—16 éves fiúkat is. Somfalván át, erődvonalat ástak. XII. 5-én megkezdődött az árok ásása. 1894-től a férfiak, 1904-től a nők kivétel nélkül. Katonaság és hivatalok készülődnek Németországba. Előkészítik a lakosságot is. — Az ide menekültek pedig nem akarnak kimenni a birodalomba. 132. után (Telek és épület beosztása ábra páratlan oldalán).

Egyetlen zsidó család: Simon. Simon Lipótot 1944. nov. látták Balfon. Felesége meghalt. Deutsch Sándor a vője F. Rákoson volt, többször találkoztam vele Sopronban, legutoljára 1945. III. 14-én, cigarettát, ételmet adtam neki. Mondta, hogy Ausztriába viszik néhány nap múlva. Feleségét Bécsben látták utoljára. Simon Margit állítólag Szombathelyen van. György fiáról nem tudok semmit. Simon Ferenc az itteni mk. szerint novemberben éhségstrájkban meghalt. Ennyit sikerült róluk megtudnom. 1945. aug. Simon Margit állítólag él és írt.

73. 1944-ben tele van a falu menekültekkel, minden lakásban család van. Egy szobában 2 család, felverik az árakat. Brassói és erdélyi román, német, szász menekültek, kiket a VB hozott ide. Majd Erdélyből, Besztercéről, Kolozsvárról, Nagyváradról, Bácskából, Nyíregyházáról, Püspökladányból, B.pestről, Pécsről, Szekszárdról.

130. után (Egyik legszegényesebb udvar képe páratlan oldalán). 1944. X. 15-től a község mint beszállásoló hatóság a iskolába felvidéki ruszinokat szállásolt be.² A padokat a kistemplomba és a csendőrlaktanya pincéjébe hordták. Nyíregyházi telepített leventék jöttek. Ezek után légvédelmi tüzerek. 1945 áprilisban helyrehozva az iskola.

52. után (Mária-Magdolna temploma kép páratlan oldalán). Október 20-án a jegyző kijelölt 10 férfit — köztük engem is — Nemzetőrnek — és kénytelen voltunk menni. Bondár századosnál voltam. Horvát ig. és Greilinggerrel: Pedagógia tette tönkre a hadsereget. Nem vitatkozom vele. Nincs értelme. Száját befogni és velük ugrálni, mert internálnak, tudják németellenes magatartásomat.

¹ Pintér György sopronbánfalvi asztalos, volt illegális KMP-tag visszaemlékezése (LFM-magnófelvétel) szerint Pratscher Lajost, Molnár Viktort és Wetzer Andrást a csendőrség egy éjszakán a moszkvai rádió hallgatásán érte. 1944 novemberében Dachaubá kerültek.

Brand Tófor sopronbánfalvi munkást bánfalvi csendőrök vitték el 1944. november 3-án. Átadták a Gestaponak. Komáromba szállították, onnét Dachaubá, ahol betegen meghalt 1945. február elsején (Nácizmus Üldözöttei Országos Bizottsága értesítése).

² Beszállásoltak leventeszázadokat (köztük a nyíregyházi és a 8309. sz. ruszin leventeszázadot).

³ Volksbund vezérkarához tartozó személyeket, az iskolákba kisebb katonai egységeket és raktárakat is (Szita Szabolcs: Holocaust 84, Halálérőd 166).

55. 1944-ben március végén bezárták az iskolát a légítámadások miatt, majd szept. 1-én megnyitották, de okt. végén ismét bezárták és katonai célokra foglalták le. Kárpátaljai (Bereg vm.) ruszinokat tettek be, annyi volt a tetű, hogy a falakon is mászkáltak. Majd a Nyiregyházi 22-es Leventeparancsnokság volt benne. Az állami iskolában is tetves ruszinok voltak, majd katonai raktár lett. Menekült tanítók: Dr. Csohányné és Szilágyiné beosztva. Tanítás nincs. Szerényi Mária menekült tanítónő. Baumgartner Lídia szerzetes és Lőrinczné tanítónő. Német autójavító osztag van beszállásolva.

73. Nov. 1-én légítámadás Ágfalva ellen 20 halottal, a ruszinokat itt temették el, kosarakban hozták a széttépett hullákat. Sopronban a IX. hadtest [: IX. hadtest = kolozsvári hadtest :] területén elfogott 13 partizánt agyonlőtték, itt temették el közös sírban.

75. Ágfalván 1944. nov. 1-én délután 2 órakor egy angol kötelék Bécs irányából visszatérőben megpillantotta, hogy az állomáson 50–70 olajtank áll, — egy Németországba menekülteket szállító vonat — egy gép kivált a többi közül és az állomás környékére 7 bombát dobott — alig tévedett 30 m., sok házat megromgált, 20 halott, sok sebesült. Megnéztem másnap a helyet, borzalmas volt. Egy ház 7 lakójával teljesen eltűnt, ruhacafatok maradtak meg csak. A templom színe ablaka is teljesen tönkre ment. Zsidókat hoztak Ágfalvára.³ Tüdőbeteg magyar katonákat is. Zsidó több mint 300 halott.

3 „A sáncépítő szervezet német magasabbegységei a Sopron menti Tómalom strandfürdő, valamint a közeli Balf épületeibe települtek. A náci párt állásépítést irányító szerve »NSDAP Gauleitung Niederdonau Stellungsbau-Abschnitt Sopron—Ödenburg« néven, az SS »szálláscsinálása« folytán, a soproni zeneiskolát foglalta el. Karl Kritsch Kreishauptleiter és Edmund Brauner Kreisleiter parancsnoksága alatt innen ellenőrizték a november derekán már 600 főnyi ór felügyelete alatt, nyolcezer fogollyal végeztetett erődítési munkákat” (SSz. 1982, 213; a soproni polgármester levele az Állatforgalmi Központnak. SL Polgármesteri iratok, 1944. november 17; Szita: Holocaust 39, Halálérőd 97, 246).

„1944 végén ... a Niederdonau-vonal Sopron járásra eső területén — a tizenkétezerre tehető munkaszolgálatos-létszámon felül — több mint háromezer polgári lakost vettek igénybe az erődítési munkákhoz. A kirendelt munkatempója és alkalmazási hiányos megjelenése miatt azonban a Stellungsbau a magyar katonai hatóságok útján újabb intézkedéseket tett” (Szita: Holocaust 43). Az erődítő táborok kényszermunkás foglyait azonban mindenkor a polgári lakosságtól elkülönítve dolgoztatták. A kirendelt polgári lakosok meghatározott napszámbért és természetbeni juttatást kaptak.

A Délkeleti Falnál (Südstwall, későbbi neve: Birodalmi Védőállás — Reichsschutzstellung) voltak erődítésszakaszok (Festungsabschnitte), alszakaszok (Unterabschnitte) és építéssávok (Bausstreifen), a megfelelő vezetőikkel (Leiter). (Szita: Halálérőd 252). A Birodalmi Védőállás Niederdonau-erődvonala (Linie-Niederdonau) Pozsonytól délre a 884 méter magas Irottkőig húzódtott, s északi, középső és déli szakaszra tagolódott.

A Stellungsbau Sopron vidéki erődítő táborainak első említése 1944. november 17-én (SL III, 107/340. Polgármesteri iratok) „a Stellungsbau-Abschnitt Sopron a város környékén erődépítési munkálatoknál 8000 zsidó munkást és 600 főnyi őrszemélyzetet foglalkoztat. A munka előreláthatólag 8 hétig tart” (Idézi Szita: Holocaust 113, Halálérőd 259). December 17-én a NSDAP Gauleitung Niederdonau, Stellungsbau-Abschnitt 3900 főből álló őrszemélyzete, valamint 13 000 érokásó munkása számára vételez élelmiszereket a NSDAP Gauleitung Niederdonau Stellungsbau Verpflegstelle, Sopron, Ferenc József tér 6. Ugyanott (Közlí Szita: Holocaust 113).

1944 decemberének első napjaiban Ágfalva községbe települt a Stellungsbau Gau Niederdonau Abschnitt Agendorf. A német erődépítők 1944. december 14-én „egyelőre 120 fővel” települtek Ágfalvára, „az állásépítés parancsnoksága az összes csűrben 1200 zsidó munkást kívánt elhelyezni” (SL Ágfalva 1944–2981; közli Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember–1945. április. Szerkesztette Karsai Elek és Somlyai Magda. Bp., 1970, I. 274–75; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön ...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Karsai Elek. Bp., 1962 II. 667. [a továbbiakban Sorsforduló I. vagy II., Fegyvertelen I. vagy II.]; Szita: Holocaust 56, 115, Ha-

Halálérdek 145–146, 254). A foglyok első csoportja az SS-elosztó intézkedései alapján 1944. december elején érkezett meg Hegyeshalom és Sopronon át. A foglyokat pajtákban helyezték el. A „beszállásolás” előtt valamennyi, bármilyen használati értékkel bíró tárgyat az őrség elkobozta a foglyoktól. Az erődítő tábor rendjét, őrizetét, munkateljesítményét a náci párt kirendelt politikai területi megbízottai (Politischer Leiter) felügyelték. Az SS- és SA-őrség alárendeltségében működő, kirendelt helyi lakosokból, „zsidóörökből” álló őrség felügyelt a foglyokra. A polgári munkaszolgálatot nappalra botokkal „szerelték fel”, az éjszakai szolgálatot pedig fegyveresen kellett ellátniuk. A kényszermunkások hajnalhasadástól sötétedésig földmunkákat végeztek a Todt-szervezet (Organisation Todt — OT) kitűzte állásoknál. Napi ellátásuk fél liternyi marharepaleves, háromnaponként osztott fél kilogramm kenyér volt. Naponta hatalmas hőtörzslaszok között vonultatták ki a kényszermunkásokat, de tőlük elkülönítve az ágfalvi lakosságot is. A munkát csak erős havazás idejére függesztették fel, pl. 1945. január 15-e és 22-e között, amikor az állások a hőtörzslaszok miatt megközelíthetetlenül váltak. Hajnalonként a munkacsoportok az SA létszámmellenőrzésére, a pajtájukhoz legközelebb eső útszakaszra sorakoztak. A betegek is kötelesek voltak kifizetni, de társaiknak a halottakat is a sorakozáshoz kellett vinniük. A létszámmellenőrzés elmaradhatatlan része volt a szélen álló foglyok szidalmazása, bántalmazása (Szita: Halálérdek 145–146). A Stellungsbau egyes ágfalvi munkacsoportjait, Sopron közelsége miatt, alkalmilag a városban is dolgoztatták. A Déli pályaudvarra vezényelt foglyok vagonokat őrítettek ki, cementeszsákokat hordtak, vagy a laktanyák, katonai raktárak környékén havat lapátoltak. Az ágfalvi táborba a visszautat futólépésben kellett megtenniük. Előfordult, hogy útközben a kísérő őr lelőtte a sorban utolsó vagy lemaradt foglyot, a többiek pedig a halálfelelem rettenetében rohanták végig az ágfalvi utat szállásukig (Roth Sándor budapesti lakos, volt ágfalvi munkaszolgálatos visszaemlékezése, SL III. 100/942.; Magyarország 1984. jan. 15, 31; Szita: Halálérdek 147, 255). Az általános gyengeségtől, fagyásoktól, kiéhezettségtől és a verésektől hullottak az agyonhajszolt emberek (Szita: Holocaust 57, Halálérdek 146). Az első munkaszolgálatos-halálesetek 1944. december 11-én történtek. „Szász Iván Agfalván 1944. december 11-én koponyán áthatoló lövési sérülés által meghalt. Továbbá ... dr. Zilzer László szintén Agfalván 1944. december 11-én tudón áthatoló lövési sérülés következtében meghalt” (Szász Iván haláláról SL Agfalva község halotti anyakönyve 42. sz.; Szita: Holocaust 56, 115, Halálérdek 146, 254; a két halalesetről SL Agfalva község iratai 1945–1973. Közli Fegyvertelen II. 712. Az „Agfalván elhunyt közmunkaszolgálatosokról” készült kimutatás — amely 581 halottat sorol fel — szerint 1944. december 11-én egy harmadik munkaszolgálatos is meghalt. Kimutatás az Agfalván elhunyt közmunkaszolgálatosokról. Soproni Izraelita Hitközség iratai. 1944. december 11-én meghalt Szász Iván, Witt Sándor és dr. Zilzer László. Közli Szita: Halálérdek 146, 254). A kiütéses tifusz január végén már tombolt a terengyelődött és a tisztálkodást tartósan nélkülöző robotosok között. A táborbeli „elkülönítés” — Lazarett (kórház) vagy Schonung (gyengélkedő) néven — gyakorlatilag azt jelentette, hogy a megbetegedett foglyokat különálló pajtákban teljesen magukra hagyták. Orvos — miként más munkatáborokban — az ágfalvi foglyok között is akadt, de semmiféle felszerelése vagy gyógyszerre nem volt a tifusz lázában havat evők szenvedéseinek enyhítésére. 1945. február 24-én Agfalvát teljes zár alá kellett helyezni kiütéses tifusz miatt (Szita: Holocaust 56–57, Halálérdek 146–47). Ágfalvi foglyoként vesztette életét Székely Tibor író, aki tehetségéről novelláival és főként „Nálunk nem szól a lant” s „Vád nincs, csak ítélet” c. regényeivel tett tanúbizonyságot. („S két szó között a hallgatás ...” Magyar mártír írók antológiája. Bp. 1970, II. 433–34; Szita: Holocaust 57, 115, Halálérdek 147, 255). A tábor foglyai közt volt Elek János riporter, a sáncmunkák áldozata lett 1945. február 8-án 33 évesen Doros Ferenc fővárosi hírlapíró is (Soproni Izraelita Hitközség iratai, 581 elhalálozott névsora; Szita: Holocaust 115, Halálérdek 147, 255). 1945. március 20-a és 26-a között őrítették ki a tábort. Az őrség nagy részét elvezényelték, a kényszermunkásokat tetvetlenítés után a soproni Lenk-téglagyárba indították. A Lenk Lajos Téglagyár R. T. Téglia utcai telepén a foglyok szállását a használaton kívüli égetőkamencékben jelölték ki. A menetkepes foglyokat a város felszabadulása előtti napokban készülségbe helyezték, majd SA-őrséggel nyugatra indították (Szita: Halálérdek 148). A visszamaradtak március 31-én szabadultak fel. (A felszabaduláskor 227 ember, közöttük 40 tifuzos volt a téglagyárban. Magyarország 1984. jan. 15, 31; Szita: Halálérdek 148, 255). Agfalva körjegyzője 1945. május 18-án jelentette, hogy a községben „összesen 591 közmunkaszolgálatos halt meg, ezek a németországi német párt politikai megbízottjainak felügyelete alatt állottak” (SL Agfalvi körjegyzőség 1945–453. Közli Fegyvertelen II. 701). Az ágfalvi kényszermunkások foglyok sírjai a községi temető és a Sopron felé vezető vasútvonal mellett részben voltak (Szita: Holocaust 58, 115, Halálérdek 148, 255). Az exhumálások során azonban 620 fogoly holttestére találtak, közülük 224 áldozat személyazonossága ismeretlen maradt (10 000 hazahozott hősi halott. Bp., 1948. A munkaszolgálatosok exhumációs és síremlék-bizottsági kldésása; SL Alispáni iratok 5555/1948 Dr. Alstödter [: lehetséges, hogy helyesen Alstädter :] László és 722 munkaszolgálatos társa exhumálásáról és Budapestre szállításáról. Temetésük

Majd árokásásra rendeltek ki, oda sem mentem. A nőket is kirendelték. Ez alatt az SS-tisztek vadászatot rendeztek és kocsiszámra lőtték a nyulat. Fogyasztják a jó bort.⁴ — Állítólag faluvezető: Major Lajos, helyettese: Halász Jenő. A nők vezetője és a zsidók és árokások konyhavezetője: Perge Mária jóhírű nő. — Vezetők hallgató és lapuló emberek, állandóan intenek és figyelmeztetnek, hogy fogjam be a számat, mert bajom lesz. Hiába mondom, hogy „merjünk magyarok” lenni! Az a baj, hogy kevés öntudatos, bátor, színt valló magyar van. Mindenki fél a németektől. Még a nyilasok is. Mindenki csodát vár. Pedig csodák nincsenek

76. Szálasi felhívása [: 1944. :] XII. 5-én. Dunántúlban van a reménye. Most is Sopron tartsa fel az ellenséget. Országgyűlés itt van.

(Folytatjuk)

4 A sopronbánfalvi erődítő tábor állásépítő kényszerszemlékái a budapesti Józsefvárosi pályaudvaron 1944. november 27-e és 29-e között vagonokba zsúfolt századok kötelékéből kerültek ki. Kb. 70–80 embert zsúfoltak be egy-egy marhavagonba, a vagonokat lezárták. A volt munkaszolgálatosok csendőrök őrizetében, étlen-szomjan „utaztak” öt napon át az országhatáron levő SS-átvevő- és elosztóállomásig, Hegyeshalomig, illetve Zurányig (Zurndorf). Átadás előtt a csendőrök teljesen kifosztották a foglyokat, az SS-ek pedig mindazt elszedték tőlük, amit a csendőrök véletlenül meghagytak, és SA-őrök kíséretével Sopronba szállították őket. A foglyszállítmányok feltételezett útvonala: Zurány (Zurndorf)—Pándorfalva, Pándorfalu (Parndorf)—Nezsider (Neusiedl am See)—Kismarton (Eisenstadt)—Vulkapordány (Wulkaprodersdorf)—Sopron (Lovas Gyula vasúttörténész és Lovasné Szabó Ágnes kópházi adat- és anyaggyűjtő szíves közlése). Sopronban 1944. december 2-án ezer foglyot lekaptak a transzportból és gyalogmenetben Sopronbánfalvára kísérték-hajtották. Még aznap az SS-ek a sopronbánfalvi Fő térre vezették, körülállták az ezer fős foglaltsoportot, ötvenes alcsoportokra osztották őket, le kellett ülniük a sáros földre és az egész szélviharos éjszakát a hideg, latyakos időben a Fő téren a sárban fekvéssel kellett eltölteniük. Revolverrel kényszerítették őket a fekvésre azzal, hogy aki nem fekszik le, azt agyonlövők (Országos Zsidó Múzeum [a továbbiakban OZSM] Keszenbaum Oszkár tanúvallomásától felvett jkv., OZSM 2851. sz., Pollák Lajos, OZSM 2894. sz., Árvai Sándor, OZSM 2919. sz., Takács Márton tanúvallomásától felvett jkv.; Bajnok József: Egy történet se Hitlernek! Bp., 1982, 227: említi 1944. november 28-i, telefongyárban dolgozott [zsidó] munkások bevagonírozását, majd Sopronbánfalván történt elhalálozását, a bánfalvi csoport Mauthausenba, majd Gunkirchenbe került. Szita: Holocaust 84, 125, Halálérőd 166, 260). Az OZSM 2894. sz. jkv. szerint 1001 volt a Sopronbánfalvára került foglyok létszáma.

A NSDAP politikai területi megbízottak szervezte erődítő tábor rozszant pajták, fáskamrák, istállók ólak és padlások együtteséből állt, amelyekre az egyenruhás „Blockmannok” (barakk-felügyelő) — közöttük a helyi Volksbund-szervezet német egyenruhát öltött, előzetesen titokban kiképzett tagjai — felügyeltek. A Blockmannok egyik sopronbánfalvi parancsnoka az SS-egyenruhás Zügn Sándor helyi lakos volt (SL Sopronbánfalvi iratok; Szita: Holocaust 84, 125, Halálérőd 166–67, 260). 1944. december 2-án vagy 3-án őrszolgálatot állítottak fel, ezt a kiürítésig kényszerrel működtették. Kivezényelt tagjai a szolgálati idő alatt szemmel tartották a különböző munkákra vezényelt foglyokat, „főleg azért, nehogy megszökjenek, továbbá a faluban . . . ne kéregessenek. A német parancsnokok szigorúan ellenőriztek bennünket, és parancsokat adtak a szigorú bánásmódról. A németek azzal fenyegettek, ha a szolgálatot megtagadom, internáltatni fognak” (M. Z. 16 évesen fegyveres „zsidóörnek” kirendelt diák népbírói vallomásától. SL 1946. Nü. 139. sz. Idézi Szita: Holocaust 84–85, 125, Halálérőd 167, 260).

1944. december 3-án helyezték el a kényszerszemlék foglyokat, és hat kilométeres hegyi gyalogutat követően — ami később napi kivonulásnak számított — fakitermelésre rönkszállításra és deszkakészítésre osztották be a munkacsoportokra bontott volt századokat. Rövidesen megindult az árokásás, ahová 1944. december 5-étől kirendelték a község polgári lakosai közül a 16 és 60 év közötti férfiakat, a 18 és 50 év közötti nőket, valamint a polgári lakosság fogatait (Szita: Holocaust 84, Halálérőd 166). A deportált kényszerszemlék foglyok látástól vakulásig keményen dolgoztak, a felügyelők kegyetlenek, szadisták voltak, irgalom nélkül, ütlegelésekkel hajszolták foglyaikat munkára, és közben naponta öt-hat bajtársat agyonlőttek. Különösen hírhedt lett két SA-őr: Kreisleiter Winterer, aki Politischer Leiter volt, valamint Schreiner szudétáné SA-legény (OZSM 2851., 2894. sz. jkv.; Szita: Holocaust 84–86, 125–26, Halálérőd 166–69, 260–61).

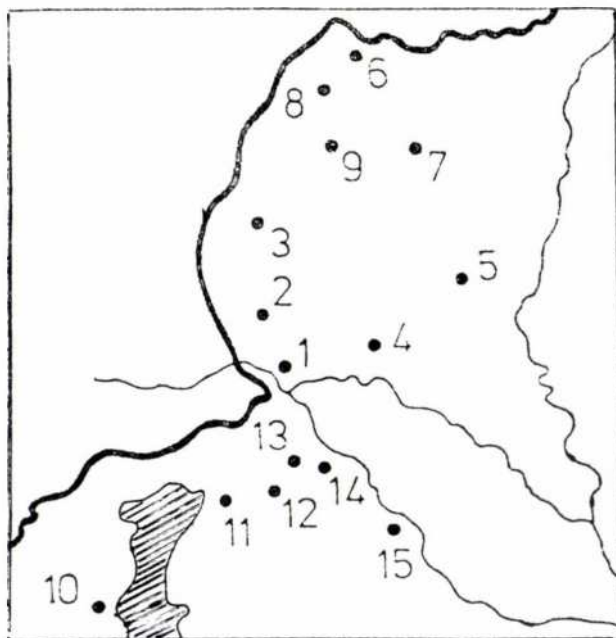
HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Mollay Károly:

Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén

(Soproni kiegészítések és jegyzetek Ember Győző könyvéhez)

1. Az Akadémiai Kiadó 1988-ban jelentette meg Ember Győző fenti című könyvét (Budapest, 1988, 764 lap, 1 térképpel és 32 ábrával). A bevezetésben a szerző maga pontosítja a munka tárgyát: A Habsburg-uralom alatt álló (királyi) Magyarország elvámolt külkereskedelmi áruforgalma a szűkebb értelemben vett nyugat felé 1542-ben. Ugyanis az 1542. évi 19 nyugati harmincadhivatalból (1. kép) 15-nek a

1. A harmincadhelyek: 1. Pozsony; 2. Stomfa; 3. Gajár; 4. Szempe; 5. Nagyszombat; 6. Szokolca; 7. Szenice; 8. Holics; 9. Sasvár; 10. Sopron; 11. Nezsider; 12. Zurány; 13. Járfa; 14. Oroszvár; 15. Óvár

harmincadnaplói maradtak fenn: Sopron 4 fiókhivatalának (Ruszt, Szentmárton, Fertőrákos, Fertőmeggyes)¹ a naplói hiányzanak, a soproni vámnapló e fiókok „által beszolgáltatót jövedelemnek csak az összegét tünteti fel, azt sem mondja meg róla,

¹ Az első kettő és a negyedik ma Burgenlandban: Rust, Markt St. Martin, Mörbisch.

hogy mennyi származott a behozatalból és mennyi a kivitelből" (16). Sopron, amely az 1498. évi 34. tc. értelmében főharmincadhely volt, 1542-ben maga is fiókhelye Pozsonynak: itt bonyolódott le ugyanis a nyugatra irányuló külkereskedelem túlnyomó része.² Sopron e helyzetének megváltozása I. Ferdinánd új pénzügyi politikájával függött össze. A király a kincstár számára fokozatosan vissza akarta szerezni az elzálogosított harmincadjövedelmeket. A soproni harmincad, miként az egész pozsonyi főharmincadhely jövedelme is, II. Lajos özvegyének, Mária királynénak volt elzálogosítva, ezért Ferdinánd király 1531-ben és 1538-ban elrendelte, hogy a kiviteli vám fele a kincstáré legyen, másik fele, valamint a teljes behozatali vám megmaradt az özvegy királyné kezén. A királyi intézkedés végrehajtásának ellenőrzésére a Mária királynénak elzálogosított pozsonyi harmincadcsoporthoz királyi ellenőrt küldött, így pl. 1538 márciusában átmenetileg Hirsch Tamást, május 5-én pedig Posel (latinosan Pesselius) Pált. A Pozsonyban székelő királyi ellenőrnek a fiókhelyekre, így Sopronba is, egy-egy irnokot, tulajdonképpen harmincadost kellett küldenie, azonkívül az utak ellenőrzésére 5 lovast is kellett tartania. A fiókhelyeken, így tehát Sopronban is Mária királynőnek legalább egy-egy intézője, irnoka, valamint egy királyi ellenőr működött. Ezek mindegyike egy-egy harmincadnaplót vezetett: a pozsonyi királyi ellenőr a fiókhelyeken vezetett harmincadosi és ellenőri naplókat egybeszerkesztve letisztázta: ez maradt ránk³ Ebben tehát a teljes behozatali vám és a kiviteli vám fele összege szerepel, amellyel a magyar kamarának kellett elszámolnia; a Sopronban, valamint fiókjában szedett kiviteli vám másik fele azonban — I. Ferdinánd utasítása szerint — a Bécsben székelő alsó-ausztriai kamarát illette.

Ember Győző szerint Posel Pál 1538-ban Sopronba Nesner Ferencet rendelte ellenőrül. Ezt soproni forrásokkal egyelőre nem tudjuk igazolni.⁴ Viszont Ember Győzőnél nem szerepel Bessrer (Pesser, Pessrer) királyi harmincados, aki 1536. aug. 28-án tett polgáresküt, lefizette a szokásos taksát (*bürgerrecht*), ezért mint minden polgár (*wie annder burger*), egy álló esztendeig adómentes és mentes a robot, a városfalakon ill. a városkapuknál teljesítendő őrségállítás alól (SoprOkl. II/2:288). A polgárjog elnyerésének egyik feltétele a háztulajdon volt: Bessrer Márton egyszerre két szomszédos házat (Fő tér 3., 4. sz.) szerzett, ezeket — a falat áttörve (*zusammenbrechen*) — egyesítette, azaz semmibe véve a város szokásjogát, csak egyetlen ház után fizette az adót, a robotot, teljesítette az őrségállást — nyilván fizetett emberekkel — a városkapuknál, ill. a városfalakon. Az egyesítendő mentesség letelte után, már az 1537. ápr. 24-i városi közgyűlés felrótta ezt: 1543-ig évente megismétlődött ez a panasz, sőt az 1539. évi városi közgyűlés azt is követelte, hogy az egyik házat adja el. 1541-ben hozzáteszik, hogy háborús helyzetben két ház után kell fegyverfogható férfiakat kiállítania, *das er die manschafft auch erstatten solle* (II/2:247, 255, 264, 277; Házi i.m. 894. sz.). Mindehhez járult még, hogy 1537-ben nyílt titok (*lauttmärig*) volt a városban: törvényellenesen dézsmabort vásárolt, Nagycenkről ugyancsak bort hozott Sopronba, hogy a város privilégiumának megsértésével a dézsmaborral együtt kiméresse (II/2:248); 1541-ben szemére vetik, hogy külvárosi majorjai (*von*

² Sopronnak (+4 fiók) és a harmincadhelyek — Ember Győző csoportosítása szerint — ún. soproni csoportjához tartozó Moson vármegyei Nezsidernek (Neusiedel am See), Zuránynak (Zurndorf), Járfaúnak (Jarovec), Oroszvárnak (Rusovce) és (Magyar-) Óvárnak 1544. és 1545. évi harmincadnaplói is megmaradtak (i.m. 18).

³ Ez magyarázza az elírásokat a különböző nevekben. A földrajzi nevek írásváltozatait lásd i.m. 349—356.

⁴ Viszont tudjuk, hogy 1543-ban kerül Sopronba harmincadellenőrnek az említett Hirsch Tamás, aki megveszi néhai Sieghardt Ulrik Kolostor utca 5. sz. alatti fél házrészét (1550. ápr. 17-án, azaz a teljes vételár kifizetése után telekkönyvezik), nov. 22-én pedig leteszi a polgáresküt (Gb. 134r, 136v, 149v, 170v, 173r, 174r; Házi Jenő: Soproni polgáresládok 1535—1848. Bp., 1982, 6506. sz.). Egyelőre nem tudjuk, meddig tevékenykedett a harmincadhelyen, 1549/50-ben mindenesetre a belső tanács tagja (Gb. 173r).

seinem mairhöfen) után is kevés polgári terhet (*wenig burgerlicher purdt vnd mittleiden*) visel. büntetlenül hozott tüzifát az ún. tilalmas erdőből (*panhölltzer*), holott másokat ugyanezért megbüntettek (II/2 : 277, 280). 1542-ben 10 forint adót vetnek ki rá (adójegyzék 32), még mindig a két Fő téri ház birtokában. Mind-ezekért *den Edlen herren Martin pesser burger vnr Königlicher Maiestät etc. dreissiger Zu Odenburg* a városi joggal önkényesen szembehelyezkedő nemes és királyi tisztségviselő típusának (Gb. 148r, 111v, 123v) tarthatjuk. Ilyen magatartás miatt a városi tanács általában nemeseknek nem szívesen adott polgárjogot.⁵

Nem szerepel a harmincadnaplóban, tehát Ember Győzőnél sem Mária királyné intézője (*handler*) a soproni harmincadnál, az erdélyi Nagydemeterről (*Mettersdorf*, Besztercevidék) származó Raiger (Rägrer) Imre nemes, aki 1542. dec. 29-én szerzi meg a polgárjogot, tehát ebben az esztendőben mentes minden köztelertől (adójegyzék 32; Házi i.m. 8522. sz.). Ő veszi meg Fischer Péter bécsújhelyi polgártól a Kolostor utca 5. sz. ház másik felét (vö. még a 4. lapalji jegyzetet).⁶ Bővebbet 1542. febr. 13-án (!) kelt, *wie woll damals durch hertigkhait des fiebers ann leibs khrefften ettlicher massen geschwecht* készített végrendeletéből tudunk meg. Eszerint felesége, Anna a Nagylózson és Széplakon birtokos Viczay (*wytzey*) Miklós⁷ leánya volt, *die mir nichts Zu Haimbsteur vnd heuratt quetter Zue gebracht, wie dann vnnsers Heurats Halben Zwischen vnser gar khain vermächt beschehen noch ainicher heuratt brieff betädigt noch auffgericht worden*. Ennek okát nem ismerjük. Apósa elzálogosította neki 6 lózsí (*Zu losen*) és meg nem nevezett számú széplaki (*Zum Sephlakh*) jobbágyát (*hollden*) telkestül: a lozsiakat 50 magyar számítási forintért (*in Munss*, forintját 10 dénár-solidussal számítva), továbbá vicai (*Zu wytza*) malmát ugyanilyen 94 magyar számítási forintért és 70 magyar dénárért (erről a csornai premonstrei konvent által kiállított két oklevél tanúskodik), ezeket fiának, Imrének hagyja; a széplakiakat 71 magyar számítási forintért (erről apósának elismervénye, *pekhantruss* tanúskodik), ezeket felesége öröklí. A felesége kapja a lózsí majort (*Hoff zu Losen*) minden tartozékával, az ökrökkel, tehennel, borjakkal, aprójszággal, a lábón álló gabonával (*die Satenn*), a majorban található minden gabonával, valamint a kisebbik szőlővel. Viszont a fiúé lesz az említett Kolostor utca 5. sz. ház másik fele (*in der vleischackker gassenn Zu Odenburg Zwischen Cristoffen huml und weilenndt petern Riemer verlassner Wittiben vnd erbenn beder Heuser gelegen*), erre azonban még tartozik 100 magyar számítási forinttal. Ennek kifizetésére a harmincadhivatal ládájából (*auff der dreissigist truhen*) vegyék ki a szokásos fizetését (*mein ordinari besoldung*), azaz 55 magyar számítási forintnak megfelelő összeget, a ládafiából (*auff der ladt*) pedig 20 magyar aranyforintot: ez összesen 81 magyar számítási forintot és 50 krajcárt tesz ki,⁸ a hiányzó összeget a borból vagy más javakból pótolják. A fiú még megkapja a nagyobbik lózsí szőlőt.

Az ingóságokra vonatkozó rendelkezés bepillantást enged a harmincados házába is. A fiúé lesz: 12 ezüstkanál (fejük és nyelük részben aranyozva); 6 pár aranyozott ezüstcsat (*gesperr*), ez huszáros (*Hussarisch*), huszáröltözékekhez való, aranya és ezüstje nem csekély értékű; egészében ezüsből való huszár-tőr (*Hussarischer tollich*) dom-borműves indadisszel (*mit paumb gewächs erhebt*); hegyben végződő huszársisakon

⁵ Bécsben végrendekezett, ott, a Szt. István-dómban kívánt temetkezni; dec. 23-án már nem élt (Házi i.m. 864. sz.; Gb. 171r). Örökösei 1550. dec. 14-én a Fő téri 4. sz. házat Leher János szabómesternek, 1555-ben a 3. sz. házat pedig Schiffer Gáspárnak adják el (Gb. 179r; Gb. 275).

⁶ Családneve jellegzetes erdélyi szász név. Mettersdorf nyelvjárásában a Raiger családnév ugyanannyit jelent, mint az irodalmi nyelvben a Berger (vö. Keintze-Schön, Fritz: Die siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen. Köln—Wien, 1976, 173).

⁷ Viczay Miklós 1531-től kezdve a lózsí birtok ura (Mikó Sándor: SSz. 1989, 233). Szerepel Nagylózs 1559. évi bordézsmajegyzékében is: *Domini Nicholai wychay* (Mikó: SSz. 1978, 76)

⁸ A 20 magyar aranyforint értéke tehát 26 magyar számítási forint + 50 krajcár. 1542. febr. 13-án így 1 magyar aranyforint 100 krajcárt ér (a számítási forint ugyanakkor 75 krajcárt).

(*auf ain hussarische peckhennhauben*) aranyozott, ezüst tolltok (*Talltock*),⁹ amelybe tollakat tűznek, meglehetősen súlyos; mangrovefából készült (*wurgst*), vörös selyemszállal és aranyszállal átszőtt öv, 8 kiemelkedő, aranyozott ezüstboglárral, domborműves hevederrel és fityegővel (*schwenckl*), ezen aranyozott ezüstláncocská, a ládában (*ladt*) mellette van egy kespár, pengéjük aranyozott ezüsttel kiverve; arany pecsétgyűrű; aranygyűrű zafírral; ezüstérem (*pfening*), egyik oldalán feszület, a másikon Ádám és Éva látható; aranyozott ezüst emlékérem (*gedenckh pfening*), amelyet még a boldog emlékü Miksa császár (1493—1519) veretett; 14 fontdénár magyar pénz; 6 pár hármás pityke (*knöpfl*) egy subicán (*schupitz*), ezüsből, aranyozott. A felsorolt drágaságok (*khlainatter*) mind egy ládában vannak együtt. A fiú ezenkívül kap egy szabtyát (*Säbl*), két, ezüsttel kivert buzogányt (*khobben*), egyéb fegyvereket, továbbá a Sopronban levő bort; apja neki hagyja követeléseit és a nála levő zálogokat. Így a harmincadnaplóban is szereplő Bors Benedek soproni kereskedő (Szt. György u. 1. sz.) 200 magyar számítási forinttal (forintját 10 dénársolidusszal számítva) tartozik neki, továbbá elzálogosított nála egy ezüstserleget (*Hatt Inwendig am poden ainen vergulthen Hirschen*), amely a benne levő cédula (*Zedl*) szerint 5 magyar forintért váltható ki. Laindel Bernát, az 1541. jan. 12—21-e között elhalt javadalmas káplán (Szt. György-kápolna Mindenszentek-oltára) 15 magyar számítási forintért és 85 magyar dénárért elzálogosított neki a patenával együtt egy aranyozott ezüstkelyhet: ha az apa Sopronban halna meg, akkor a Szt. Mihály-plébániatemplomban temetkezik, a kehely pedig minden megváltás (*ablösung*) nélkül a templomé legyen: ha pedig máshol halna meg, akkor a kehely csak 10 magyar számítási forint ellenében legyen a templomé, a pénzt pedig a fiú kapja meg.¹⁰ Ebből az elzálogosításból az is következik, hogy Raiger (Räger) Imre már legalább 1540-ben Sopronban tartózkodott.

A feleség és a fiú egyenlő arányban örökli *das traid schwärs vnd rings* 'a nehéz gabonát és a könnyűt', amin nyilván búzát, ill. rozsot, árpát, zabot kell érteni, továbbá a liztet, meg lovát felszereléssel együtt, de mindebből kell kifizetniök az esetleg felmerülő adósságokat. Az ingóságokból még közösek az ónedények és az ágynemű, de csak a feleségé lesznek saját ruhái, 4 pár domborműves, aranyozott ezüstcsat, a nála levő fekete öv az aranyozott ezüstkapsokkal, a 10 forintot érő, háromköves aranygyűrű, három, belül aranyozott ezüstpohár, 1 ezüstkánál, 14 rőf zöld damaszt, 1 ezüst pálcá (*Zain*), mintegy fél márka súlyú, továbbá az az összeg, amellyel a sógor, Hurnick Lőrinc, Léka várának tiszttartója tartozik neki, valamint az is, amely az almáriomban (*armar*) levő kimutatás (*Register*) alapján *des Herren Bernhart Beham* részéről még várható.

Selmecbányán (*auf der Schemnitz*) lakó testvérének, Raiger Simonnak elengedi 100 magyar aranyforint és 160 számítási forint adósságát, s neki hagyja azt az 50 magyar számítási forintnyi követelését, amellyel Mur Kristóf soproni polgár (1542. évi adójegyzék 30)¹¹ tartozik neki.

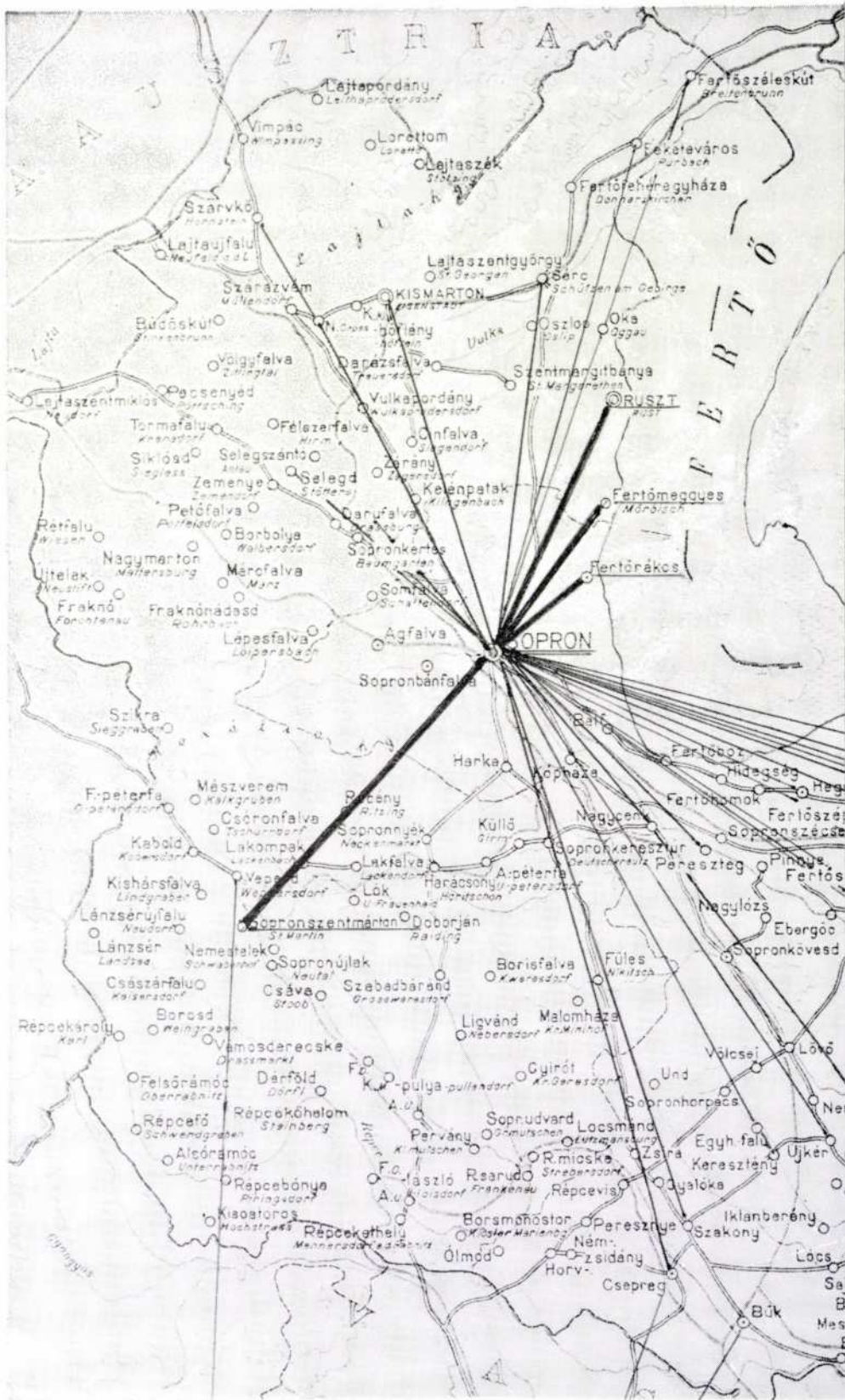
Magyar nevű szolgájának, Zakan¹² Istvánnak pej lovát hagyja nyergestül és zablástul, továbbá egy csúcsos sisakot (*peckhenn hauben*) ezüst tolltokkal, egy pán-

⁹ Sem a végrendelkező, sem az íródeák — úgy látszik — nem ismerte a német *federbüchse* 'tolltok' szót, ezért használta a német végrendeletben a magyar *tolltok* szót, amelyet 1511-től kezdve adathatunk (Magyar oklevél-szótár. Bp., 1902—1906). A tolltokba páva-, strucc- vagy kőcsagtollakat tűztek. Ezek alkották az ún. tollbokkrétát (németül: *federbusch*) a sisakon.

¹⁰ Nyilván ugyanarról az új kehelyről van szó, amelyet Laindel Bernát 1541. jan. 12-i végrendelete szerint saját költségén készíttetett és a Szt. Mihály-plébániatemplomra hagyott (SoprOkI. II/2 : 135).

¹¹ Mur Kristófra vö. Házi i.m. 8055. sz.

¹² Vö. Házi i.m. 11. 828. sz. A *Zakan*, *Zakony* régi magyar személynév, ez van meg a *Zákány* (Somogy m.) helynévben is (vö. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1989).

5. A soproni harmincadhely környezete
Bp., 1938 térkép

célinget (*panntzer pfaidtn*), hozzá még 10 magyar számítási forintot és 8 lózi akó bort: *DarZue ist meines erachtens seiner diennst mit diesem legat woll beueegt*.

Hivataláról (*ambt*) is intézkedik. Halála esetén még kiskorú fiának gyámjai (*gerhabenn*) irnokától vegyék át a harmincadot, a harmincadláda kulcsait, ellenőrizték, mi van a ládában, milyen hátralékok (*Restanntzn*) szerepelnek a harmincadnaplóban (*Register*): ezeket az irnok az ellenőr (*gegenschreiber*) segítségével hajtsa be, a gyámok pedig gondoskodjanak a fiú esetleges járandóságának átvételéről.

A pontos hivatalnok mutatkozik meg a további intézkedésekből is. Ha fia nagykorúságának elérése előtt halna meg, akkor a felesége legyen a lózi nagyobbik szülő is, a fiú örökségének többi része fele-fele arányban Raiger Simoné és gyermekeié legyen. A gyermekek részét az említett gyámok azonban a gyermekek nagykorúságáig őrizték meg: ha ennek elérése előtt elhalnának, apjuk csak akkor kaphassa meg az ő részüket. Ha pedig Raiger Simon és gyermekei az öröklés előtt elhalnának, Anna asszony kapjon további 50 magyar számítási forintot, ugyanannyit kapjanak együtt Steiner Lipót és Mur János belső tanácsosok.¹³ Ők ellenben — Raiger költségén — valakit iratokkal ellátva küldjenek Raiger Imre szülőfalujába, az említett Nagydemeterre, „amely egy mérföldnyire fekszik Naszódtól” (*Nessen*), tudakolják meg, él-e még valaki a rokonságból (*frantschafft*), aki örökölhetne.

A végrendeletben foglalt rendelkezések végrehajtására felkérte az említett két belső tanácsost, továbbá a Lózon is birtokos Kisfaludy Pál nemest,¹⁴ meghagyva nekik, hogy a ládájában őrzött oklevelek alapján kivédhetik (*gegenuer*) hivatali működése vagy más ügyekben halála után esetleg felmerülő követeléseket, *wie gwondlich beschiecht*; a vagyonnal kapcsolatban különösen apósára hívja fel a figyelmet. Kisfaludy Pál a fiúnak nem soproni örökségét tegye pénzzé, ezt adja át a két soproni belső tanácsosnak, akik a fiú eltartásáról gondoskodnak. Ha Anna asszony újból férjhez menne vagy a fiút nem látná el jól, a két belső tanácsos 100 forintot adjon ki 8⁰/₁₀-os kamatra,¹⁵ ezt pedig foidítsák a fiú neveltetésére.

Végrendeleti tanúkul Siebenbürger Ferenc pátriciust, a harmincadnaplóban is szereplő Pullendorfer Mihályt,¹⁶ az ugyancsak a harmincadnaplóban szereplő Hummel Kristófot és említett sógorát, Hurnick Lőrincet kérte fel. Raiger Imre 1543-ban hunyt el: Rosenkranz Farkas városi nótárius 1543. jún. 22-én latin nyelvű záradékkal hitelesítette a német nyelvű végrendelet másolatát, amely a soproni városi levéltárban fennmaradt (Lad. R fasc. 1 nr. 5). Az eredetét az örökösök kapták meg.

2.A harmincadot az ún. hadmincadudvarban (*dreissighof*) szedték. Ez 1536-ban és nyilván 1542-ben is, a mai Várkerületnek az Ikvahíd (Ispotályhíd) és az Ötvös utca (helyesen: Ezüst utca, *Silbergasse*) közötti részén, a harmincadnaplóban is szereplő Kocsi Imre háza mellett volt (Gb. 99.,v 100.,r 1542. évi adójegyzék 19).

„A harmincad... az Árpádok idejében még nem külkereskedelmi vám volt, mint ebben az időben a nyolcvanad, hanem a királyi vagy királynéi városok eladományozott vásárjövendelméből a királynak vagy a királynénak fenntartott hányad. Vásárpénzből, azaz belkereskedelmi illetékből a XIV. században fokozatos fejlődés folyamán alakult át külkereskedelmi, azaz behozatali és kiviteli vámmá (i.m. 16). „1542-ben lényegében értékvám volt, a behozott és a kivitt áruk értéke alapján fizették. Még pedig az áruk értékének Magyarországon sem a harmincad, hanem, miként Erdélyben, a huszad-részét szedték mint külkereskedelmi vámot” (i.m. 59). Az áruk vámértéke nem fel-

13 Vö. 1542. évi adójegyzék 30, 32; Házi i.m. 10. 440., 8056. sz.

14 Szerepel Nagylózs 1559. évi bordézsmajegyzékében is: *Paulus Kisfaludí* (Mikó Sándor: SSz. 1978, 73).

15 A 8⁰/₁₀-os kamat azért érdemel figyelmet, mert korábban a soproni papok is 10⁰/₁₀-os kamatra adtak kölcsönt. A magas egyházi kamat ellen már 1524-ben szót emelt Kristóf soproni ferences (vö. Mollay: SSz. 1968, 136.)

16 Siebenbürger Ferencet a végrendelet belső tanácsosnak mondja, holott éppen 1541/42-ben kihagyták a tanácsból, mert hanyag volt és nem járt a tanácsülésekre (Sopronkl. II/2 : 275). Ővé volt a mai Stornó-ház helyén állt ház, Pullendorfer Mihályé a Szt. György utca 3. számú ház,

tétlenül volt azonos forgalmi vagy piaci értékükkel. A mindenkori vámértéket az alsó-ausztriai, illetőleg a magyar kamara állapította meg, ennek alapján az 5%-os vámtarifát. 1542-ben az 1539. jún. 11-én kiadott vámtarifa volt érvényben, amely 148 tétel vámösszegét tartalmazta. Ember Győző az említett 1541., 1544. és 1545. évi harmincadnaplókát összehasonlította az 1542. évvel annak megállapítására, hogy egy esztendővel Buda eleste után kivételes volt-e a külkereskedelem Magyarországon. Sopron szempontjából csak az 1544. és az 1545. évi harmincadnaplók jönnek számí-

Hármincadhely	Évnegyed	A forgalom neve	1542 Ft	1544 Ft	Az 1542. évi for-galom %-a	1545 Ft	Az 1542. évi for-galom %-a	
Pozsony	I.	Behozatal	671,54	506,12	75,37	663,68	98,83	
		Kivitel	94,57	86,48	91,45	22,98	24,30	
		Teljes forgalom	766,11	592,60	77,35	686,66	89,60	
	II.	Behozatal	768,19	1706,30	222,12	537,24	69,94	
		Kivitel	92,58	43,95	47,47	38,76	41,87	
		Teljes forgalom	860,77	1750,25	203,34	576,00	66,92	
	III.	Behozatal	1857,84	1570,06	84,51	570,81	30,72	
		Kivitel	39,25	26,75	68,15	17,72	45,15	
		Teljes forgalom	1897,09	1596,81	84,17	588,53	31,02	
	IV.	Behozatal	1381,58	778,89	56,38	812,72	58,83	
		Kivitel	53,07	25,36	47,79	34,52	65,05	
		Teljes forgalom	1434,65	804,25	56,06	847,24	59,06	
	Összesen	Behozatal	4679,15	4561,37	97,48	2584,45	55,23	
		Kivitel	279,47	182,54	65,32	113,98	40,78	
		Teljes forgalom	4958,62	4743,91	95,67	2698,43	54,42	
	Harmincadhely	I.	Behozatal	94,08	75,31	80,05	102,10	108,52
			Kivitel	64,34	40,17	62,43	97,69	151,83
			Teljes forgalom	158,42	115,48	72,89	199,79	126,11
		II.	Behozatal	105,15	182,51	173,57	178,11	169,38
			Kivitel	40,29	104,95	260,48	87,57	217,34
Teljes forgalom			145,44	287,46	197,65	265,68	182,67	
III.		Behozatal	67,25	182,01	270,65	91,69	136,34	
		Kivitel	82,71	110,38	133,45	13,00	15,72	
		Teljes forgalom	149,96	292,39	194,98	104,69	69,81	
IV.		Behozatal	58,76	102,44	174,34	70,69	120,30	
		Kivitel	60,00	90,30	150,50	54,36	90,60	
		Teljes forgalom	118,76	192,74	162,29	125,05	105,23	
Összesen		Behozatal	325,24	542,27	166,73	442,59	136,08	
		Kivitel	247,34	345,80	139,81	252,62	102,10	
		Teljes forgalom	572,58	888,07	155,10	695,21	121,42	

2. Pozsony és Sopron áruforgalma

tásba. Az összehasonlítás évnegyedek szerinti összegzése helytörténetírásunk számára is tanulságos, ezért mellékelten közöljük Ember Győző soproni táblázatát (2. kép) és összehasonlításként pozsonyi táblázatát (2. kép), megjegyezve, hogy a kiviteli vámnak csak a félösszege szerepel, minden összeg pedig 100 dénáros magyar forintban értendő. Ember Győző további táblázataiból az is kitűnik, hogy az összes nyugati harmincadhely közül Sopron a teljes forgalom és a behozatal szempontjából 1542-ben a 3., 1544-ben a 2., 1545-ben a 4. helyen (Pozsony végig az 1. helyen!) állt; a kivitel szempontjából pedig 1542-ben a 2. (Pozsony az 1.), 1544-ben és 1545-ben pedig az 1. helyen állt (Pozsony a 2. helyen!).

3. Ember Győző a legrészletesebben természetesen az 1542. évi harmincadnaplót dolgozza fel, helytörténetírásunknak azonban majd érdemes lesz az 1544. és az 1545. évek soproni adatainak feldolgozása is. A könyv lakóhellyel is közli az 1542. évi harmincadnaplóban szereplőket (501—530. lap). Ezeket mind kereskedőknek veszi, még pedig szerinte nagykereskedő az 1000 forintnál nagyobb vámértékű forgalommal, középkereskedő (100—1000 forintig), és kiskereskedő (100 forintnyi vámérték alatt), megjelölve, hogy csak behozattalal (B), csak kivittel (K) vagy mindkettővel (B/K) szerepelnek-e. A soproniak adatait családnévükkel és Házi Jenő idézett családtörténeti munkájának megfelelő irányítószámaival kiegészítve közöljük:

Bors (Pirss) Benedek (1447. sz.) középkereskedő B/K

Bors (Pirss) János (1448. sz.) középkereskedő B/K

Brunner (Prunner) Jeromos szabó (1779. sz.) kiskereskedő B¹⁷

Diák Gáspár (—) kiskereskedő B/K¹⁸

Fischer Simon mészáros (4772. sz.) kiskereskedő K

Frank Rupert (nem Róbert) mészáros (5010., 4851. vagy 4852. sz.) középkereskedő K

Frisch Péter borbély (5149. sz.) kiskereskedő B

Gartner Máté (Mátyás) mészáros (5349. sz.) kiskereskedő B/K¹⁹

Gering (Jaring) Elek mészáros (5435. sz.) középkereskedő B/K²⁰

Grumpler Farkas (?) kiskereskedő B²¹

Hummel Kristóf (6765. sz.) kiskereskedő B

János varga kiskereskedő B²²

Kaufmann Lipót (2213. sz.) középkereskedő K

Kocsi Imre (2613. sz.) középkereskedő K

Kövérgergely (2817. sz.) középkereskedő B/K

Miklós kalapos (12.106. sz.) kiskereskedő B

Miklós varga kiskereskedő B²³

Oexl Tamás (8452. sz.) kiskereskedő B/K

Paur Mihály (451., 452., 453. sz.) kiskereskedő K

Folán Gergely (1377. sz.) kiskereskedő K

Polán György (—) kiskereskedő K²⁴

Pullendorfer Mihály (1862. sz.) kiskereskedő B²⁵

Rott Gál varga (8563. sz.) kiskereskedő B

Soós Ferenc (10. 313. sz.) kiskereskedő K

Steiner Lipót (10. 440. sz.) kiskereskedő B

Szilvágyi Máté (—) kiskereskedő B²¹

17 Az 1542. évi adójegyzékben (7. lap) özvegye a második fertályban szerepel.

18 Az 1542. évi adójegyzékben (25. lap) a negyedik fertályban szerepel.

19 Vö. Mollay: SSz. 1988, 310—312.

20 Vö. Mollay: SSz. 1988, 316—319. A *Jaring* csak írásváltozat, mivel a XVI. században a C betű neve még *Jé*, ezért *J*-vel is írhatták (vö. Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982; Brechenmacher, Josef Karlmann: Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen. Limburg a.d. Lahn, 1957—1963, *Jehring* alatt).

21 Nem szerepel az 1542. évi adójegyzékben.

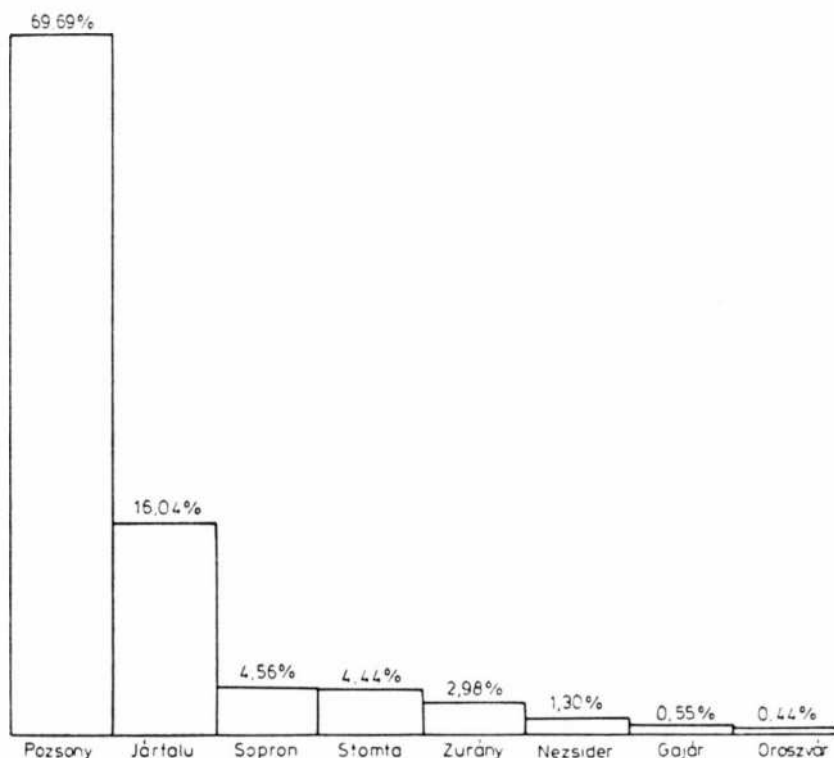
22 Az 1542. évi adójegyzékben (31. lap) a belvárosban szerepel.

23 Az 1542. évi adójegyzékben (29. lap) a belvárosban szerepel.

24 Vö. még Mollay: SSz. 1959, 193—203.

Werfenring Balázs mészáros (4849., 11.471. sz. sz.) középkereskedő K
 Winkler Mihály varga (11.599) középkereskedő B/K²⁵
 Wolf Pál mészáros (11.692. sz.) középkereskedő K
 Zeiner Kristóf (11.900. sz.) kiskereskedő B/K

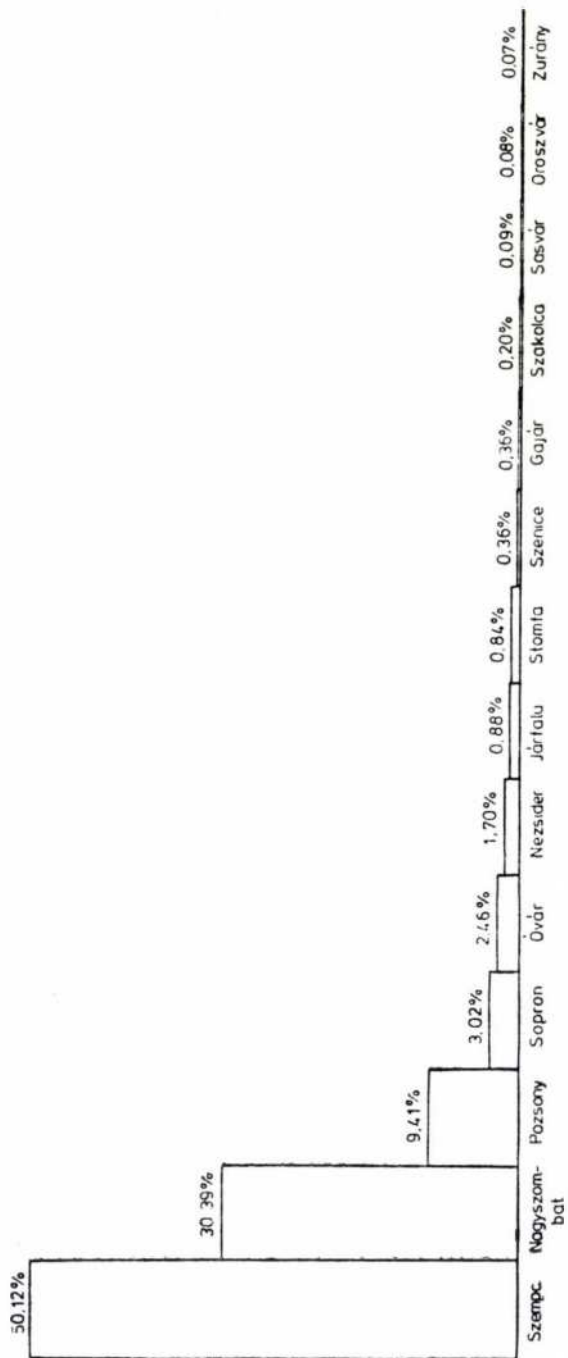
Ezekhez járul még a soproni vásárosok csoportja, amely behozatali forgalma alapján középkereskedőnek számít Ember Győző kategorizálása szerint. Ez a kategorizálás a harmincadnapló statisztikai feldolgozásához szükséges ugyan, helytörténeti szempontból azonban ellenőrizendő. Pl. Pullendorfer Mihály 1542. évi be-

3. A behozatal megoszlása a harmincadhelyek között

hozatala alapján kiskereskedőnek vehető ugyan, Szt. György utca 3. sz. alatti üzletházának egész tevékenysége alapján egyértelműen nagykereskedőnek minősül. A harmincadnaplóban szereplő soproniak nem minősíthetők mindnyájan kereskedőknek: a vargák például, az egyetlen Winkler Mihály kivételével, csak behozattal szerepelnek. 1532. dec. 2-i beadványukból tudjuk, hogy iparuk üzéséhez szükséges nyersanyagokat az alsó-ausztriai Kirchsclagból szerezték be, amit még fuvar költség, vám és harmincad terhelt (SSz. 1988, 320—321), holott az 1523. ápr. 24-i közgyűlés szerint nem tartoztak harmincadot fizetni (II/2:192). Nyilván nem minősíthetők kiskeres-

²⁵ Vö. még Mollay: SSz. 1987, 290.

4. A kivitel megoszlása a harmincadhelyek között

kedőknek. Az eredeti harmincadnapló alapján meg lehet állapítani, ki mikor, milyen árut hozott be vagy vitt ki. Ugyanez áll a harmincadnaplóban szereplő 35 Sopron vármegyei helysége nézve is, amelyet a mellékelt térképen tüntettünk fel (4. kép).²⁶ A térképből is kitűnik, hogy a Soprontól nyugatra és délre fekvő helységek nem szerepelnek a soproni harmincadnaplóban: ezeknek a lakói (kereskedői) nyilván az alsó-ausztriai és a stájerországi kereskedelemben vettek részt és más harmincadhelyeken rótták le a külkereskedelmi vámot. Bizonyítják ezt pl. a Vas vármegyei Radafalva (Rudersdorf) 1538—1555. évi harmincadnaplói, amelyekben a korabeli Sopron vármegyei községek közül Veperd (Weppersdorf), valamint a soproni harmincadnaplóban is szereplő Csepeg és Bük szerepel.²⁷

Az itt említett problémákat csak a helytörténeti kutatás tisztázhatja, amint erre Ember Győző is utal: „A naplók alapján ez a kérdés nem tisztázható, más forrásokat is segítségül kellene hívnunk ahhoz, hogy ne csupán felvesszük, hanem meg is válaszoljuk. Erre azonban nem vállalkozunk, mert a korabeli külkereskedelem minden kérdésével való foglalkozást nem tartjuk feladatunknak” (61).

4. A könyv legtöbbit természetesen az árucikkekkel foglalkozik. Az összesen 349 árucikk 78,51%-a volt behozatali, 18,91%-a kiviteli és 2,58%-a behozatali is, kiviteli is. Utóbbiak voltak: sajt, vaj, búza, liszt, gesztenye, bor, kidolgozott juhbőr, kender és pokróc. Sopron esetében ezek közül több minősül csak kivitelinek: pl. Sopronban csak a város határában termelt szőlőből készített bort lehetett tartani, kimérni; a soproni szelidgesztenyések olyan bőven ellátták a soproniakat, hogy már 1487-ben kivitelre is jutott.²⁸ Különben is Sopron — Pozsonnyal szemben — elsősorban kiviteli hely volt, amint ez Ember Győző különböző táblázataiból is kitűnik (147—230).

Ember Győző az árucikkeket 7 főcsoportba osztotta (a nyolcadikba sorolta az ún. vegyes árukat), adataikat különböző szempontok szerint készített táblázatokban foglalta össze. Pl. a 15. táblázat szerint élelmiszerek behozatala és kivitele szempontjából Sopron a 2. helyen állt (Pozsony 1.), az állatok kivitelében az 5. (Szempc 1.), a bőr- és prémárúknál 5. (Pozsony 1.), a textilárúknál 4. (Pozsony 1.), az ásványi, fém-, üveg-, agyagárúknál a 8. (Pozsony 1.), a faárú behozatalában 3. (Pozsony 1.), a nórímbergi és szatócsárúknál a 4. (Pozsony 1.), a vegyes áruk (kötött-szövött holmi, ruhanemű, vasholmi) behozatalában a 2. (Pozsony 1.). A 19. táblázatból megtudjuk, hogy posztót a soproni harmincadnál — a soproniakon kívül — hová való kereskedők hoztak be, még pedig az áru értékének sorrendjében: Pozsony, Bécsújhely (ketten), Olmütz, Pápa (ketten), Magyaróvár, Szil, Paty, Devecser (ketten). Az állatkivitelben — amint említettük — Sopron ugyan az 5. helyen állt, de ezen belül a juh, disznó és a vad kivitelében a 2. helyen. Mindezek az adatok helytörténeti szempontból tovább értékelhetők.

5. Helytörténeti szempontból még tanulságos, amit Ember Győző az összes harmincadnapló alapján az alkalmazott mértékekről mond (89—93). Un. darabmértékek voltak: darab, pár, köteg (latinul *ligatura*, 30 darab), Sopronban 1394: „von eim *püsem* gesnitens gwant” (II/1 : 9), 1496: „vmb II puschen rayff” (II/6 : 442); 1538: „*Ipuschen* vnd 6 stanngen eisen” (II/2 : 122); továbbá a tucat (németül *tucz*), a német *schock* (60 darab), láda (*cista*, 350 darab), hordó (*vasculum*, 1000 darab). Bonyolultabb az úrmértékek rendszere. A legnagyobb volt a *szekér* (latinul *carratum*, *currus*, magyarul

26 Ezek a helységek: Agyagos(-szergény), Bogyoszló, Círák, Csepeg (ma: Vas m.), Fekete-város (Purbach), Fertőszentmiklós, Gyóró, Hegykő, Keresztény (ma: Egyházásfalva), Kismarton (Fisenstadt), Meggyes (Mörbisch), Mihályi, Nagycenk, Nagygeresd (ma: Vas m.), Nagyőflány (Grosshöflein), Oka (Oggau), Páli, Peresztég, Rábakecöl, Rábatamási, Ruszt (Rust), Sarród, Selegd (Stöttera), Sérc (Schützen am Gebirge), Sopronkertes (Baumgarten), Sopronnémeti, Söjtör, Szakony, Szarvkő (Hornstein), Széleskút (Breitenbrunn), Széplak, Szergény (Agyagos-), Szil, Újkér, Vitnyéd.

27 Vö. Prickler, Harald: Die Rudersdorfer Dreißigstregister von 1538 bis 1555. Eine Quelle zur Geschichte des ungarisch—steirischen Grenzhandels im 16. Jahrhundert. Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Folge 28 (1978), 41—135.

28 Vö. Mollay Károly: A soproni szelidgesztenyések történetéhez. SSz. 1960, 66—70.

fuador²⁹). Németül Sopronban is *fueder* ('Fuder; szekérrakomány'), amellyel — Ember Győzővel ellentétben — nemcsak bort, hanem mustot, szénát, fát, szalmát is mértek. Ennél kisebb volt a latinul *ternarius*-nak, németül Sopronban is *dreiling*-nek nevezett bormérték.³⁰ 1 1/2 dreiling = 1 fueder. Ezt soproni adatokkal nem igazolhatjuk; vö. 1452: „I fweder vmb XX lb. . . , I dreiling vmb XV lb. . . , I halbs fweder vmb X lb. (II/3 : 386).³¹ Ezek szerint 1 1/3 dreiling = 1 fueder, ill. 1 dreiling = 3/4 fueder. Mivel a fueder Ember Győző szerint is 30 akó, Sopronban 1 dreiling = 22 1/2 akó (Ember Győzőnél 20 akó).³² Sopronban nem használatos az Ember Győző által említett 2 akós fertály (latinul *quartale*, németül *viertel*): ezt a szót Sopronban bormértékként 1/4 soproni akóra használják, amely 10 pintből áll.³³ Ugyanakkor Sopronban is használják a nagy- és a kiskúfot. Az 1403—1439 között keletkezett Budai Jogkönyv, amely a szabad királyi városokban, így Sopronban is érvényes volt, a Budától északra fekvő Felhévíz Szentháromság-temploma keresztesének többek között elrendelte: „Darumb schol er keyn *kuffen groß* nach *klain* nit nyder legin an des stadt mannes . . . mit wissen”.³⁴ Sopronban már 1404-ben, a második legrégebb fennmaradt városi számadásban szerepel a *cuf*, *chuf* (a függő esetekben és többes számban *cuffen*, *chuffen* II/2 : 297),³⁵ mértékét az 1453—1454-ben a III. Frigyes német-római császár, a nyugat-magyarországi husziták és a Kanizsaiak közti háborúság³⁶ miatt a III. Frigyesnek

29 Sovári Soós László pozsonyi prépostnak három soproni polgárhoz írt 1423. évi levelében tárgyesetben *VII karratas, duas karratas III karratas et I ternariam* szerepel (I/2 : 238). A *fueder* soproni adatai 1432: „ein halbs *fueder* wein für XVI gulden” (II/3 : 4, II/1 : 70); 1452: „I *fueder* vmb XX lb. den.” (II/3 : 386; II/2 : 135); must 1455: „III halbe *fueder* per III sol. den.” (préselés bére II/4 : 28); 1473: „ain halbs *fueder* most” (II/1 : 116); 1427: „ain *fueder* hew für 1/2 tal. den. wiener” (II/2 : 382); 1460—63: „Ain *rechts gefasts fueder* hew per LX den. Die *mittern* per L den., die *klaineren* per XL den.” (soproni árszabás II/6 : 216); fa 1438: „zway *fueder* holecz vmb XL den. (II/3 : 97); 1456: „ayn *fuder* holtz” (II/6 : 186); 1460—63: „Ain *fueder* holecz, das mit zwain haubten gefuert wiert, vmb XIII den. Ains, das mit vier haubten gefuert wiert, per XX den.” (árszabás i.h.); 1530: „2 oder 3 *fweder* holtz czw 9 kreytzern” (II/4 : 44); szalma 1460—63: „Ain *guet fueder* stro per XL den., die *klaineren* darnach” (árszabás i.h.). A németből a magyarba átvett *juador* szót 1506-tól kezdve adathozhatjuk (idézett OkIsz.).

30 Harald Prickler szerint: „Der Dreiling” war ein mit drei Pferden bespannter Wagen” (Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Eisenstadt, 1981, III/1 : 551).

31 Nem fogadható el tehát az az állítás, hogy a *dreiling* elnevezést a XVI. században vezették be (i.h.).

32 1453-ben Wegsring János széleskúti (Breitenbrunn) jobbágy 2 x 1 dreiling és 13+4+10+8=35 akó bort menekít Sopronba, ezért 1 dénárfont=240 dénár illetéket fizet (II/3 : 410). Akónként 3 dénárt számítva, ez 80 akónak felel meg. A 2 dreilingre tehát 45 akó marad. (A számadás többi adata ilyen számításra nem mindig használható, mivel az illeték kiszabásánál vagy lefelé vagy felfelé kerekít, nem is mindig alkalmazza a 3 dénáros illeték-kulcsot). Harald Prickler szerint a dreiling 24 soproni akót foglal magában (i.h.), ezt fogadja el Zimányi Vera is (Dányi—Zimányi: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Bp., 1989, 21). A helyzet bonyolultságára jellemző, hogy Prickler szerint ez 1740 liternek, Zimányi szerint 1827 liternek felel meg! A dreiling XV. századi soproni használatára még vö. II/4 : 28, 180; továbbá I/2 : 239.

33 Vö. 1417: „II vrn I *quartale*” (II/6 : 83); 1420: „I *virtail* wein vmb XXXII den.” (II/2 : 308). Amikor 1425. febr. 19-én Perényi Miklós főlovászmester Zsigmond király következő napi érkezését előkészítendő megjelenik Sopronban, a városi kamarás Pfendel Györgynek (Kovácsok utcája) „für VII *quartal* VI *pint* wein per IIII, facit X sol. IIII den.”-t fizetett: tehát 304 dénárért 4 dénárjával 76 pint bort adtak, azaz 1 fertályra 10 pint jutott (II/2 : 337; vö. még II/3 : 305; II/2 : 342 stb.).

34 Mollay, Karl: Das Ofner Stadtrecht. Budapest—Weimar, 1959, 132.

35 Sopronban kúfon mindig a nagykúf értendő, a kiskúf pedig 1/2 kúf. Az 1453—1454. évi soproni számadás említi a kiskúfnak a felét amelynek behozataláért 32 dénár illetéket kellett fizetni: „1/2 *kuffen parvum*, dedít XXXII den.” (II/3 : 412). Akónként 4 dénár járt a városnak, azaz 8 akóról volt szó. Itt tehát a kiskúfot 16, a nagykúfot 32 akósnak vették (lásd még fent!). A magyarba a *kúf* csak mint sómérték neve, 1500 körül került (vö. Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982).

36 Erre vö. Mollay Károly: Macskakő—Katzenstein, Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén (1440—1465.). SSz. 1963, 122—135.

eizálogosított Sopronba a környékről menekített borokról készült számadásból ismerhetjük meg. A számadásban (II/3 : 407—415) a kiskúf 31-szer szerepel: 15 esetben egyértelműen 15 akós,³⁷ 8 esetben 15 akós ugyan, de tévedésből (?) 3—10 dénárral többet számítottak, 4 esetben 15 akós ugyan, de tévedésből (?) 1—7 dénárral kevesebbet számítottak; két esetben egyértelműen 16 akós,³⁸ két másik esetben pedig részben 15, részben 16 akós.³⁹ A soproni nagykúf tehát annyi, mint az Ember Győző által is említett szekér (fueder), azaz 30 akó, a kiskúf 15 akó (ritkán 16).⁴⁰ Akóból a középkori Nyugat-Magyarországon hatféle volt használatban: a fraknói (Forchtenstein), a soproni, a pozsonyi, a bécsi, a kismartoni (Eisenstadt) és a kőszegi. Ezekhez a soproni akó így viszonyult: 1 soproni akó = 5/6 fraknói, 4/3 pozsonyi, 5/4 bécsi, 15/16 kismartoni, 20/3 kőszegi akó. A soproni akót először a vasvári káptalan 1316. évi oklevele említi: „septem *tin*as vini sive *chibriones* cum *tina Supruniensi*”.⁴¹ Már említettük, hogy négy, 10—10 pintes fertályból állt. Ez a 40 pintes soproni akó azonban csak a már kiforrott, fejtett borra vonatkozott. A fejtetlen bor akója 42 pintes volt.⁴² Mai mértékre átszámítva: a fejtett bor akója 72,5 litert, a fejtetlen bor akója 76,12 litert tartalmazott (Prickler i.h.). A fejtett bor pintje tehát 1,81 liter volt. Borméréskor még használatos volt ennek a fele, az icce (*halb*, 0,90 liter) és a negyede, a messzely (*seitel*, 0,45 liter).⁴³

Ember Győző szerint: „A behozott sör mértékegysége a *hordón* (vasa és vasculum) kívül a *kauf* (Kauff) és a *tonna* (tuna). Mind a négy azonos úrtartalmú”. A *kauf* szó tulajdonképpen a *kuefe* 'kuf' szó változata. A többire vö. Sopronból 1498: „II *vas pier*” (II/5 : 91); 1504: „*gewynn von zwayn vessel pier II fl.*” (i.h. 155); 1495: III *tundeln pier*” (i.h. 47); 1503: „*vmb ain tunnel pier III gulden*” (II/1 : 283); 1518: „III *pindt*

37 A számításokhoz figyelembe kell venni az 1453. okt. 31-ével kezdődő „második” számadás (az első nem maradt fenn!) magyarázatát a fizetendő illetékről: „Die ander flöhung I vrn per 4 den., prius taxatis per 3, sed generosius illis de Rust” (II/3 : 407). A menekülők többsége egyszerűen több hordó bort hoz: ebben az esetben általában nem mindegyik hordóra szabják ki ugyanazt az illetéket, hanem az alacsonyabbat is, különösen a rusztiakkal bántak „nagylelkűbben”. Pl. egy szentmargitbányai (St. Margarethen) jobbágyasszonynak egyik kiskúfért 4, a másikért 3 dénárt, a ruszti plébánosnak három kiskúfért 2—2 dénárt kellett fizetnie akónként.

38 Az egyik esetet lásd a 35. jegyzetben! Egy ruszti lakos félkúfért összesen 112 dénár illetéket fizet. Ez csak úgy lehetséges ha mindhárom hordója 16—16 akós: egyikért akónként 3—3, a másik kettőért akónként 2—2 dénárt számítanak (II/3 : 409).

39 Mindkét szereplő szentmargitbányai lakos: egy jobbágy két 16—16 akós félkúfért akónként 4—4 dénárt, két 15—15 akós félkúfért akónként 3—3 dénárt fizet; a plébános két 16—16 akós félkúfért akónként 3—3 dénárt, egy 15 akós félkúfért pedig akónként 3—3 dénárt fizet (1 dénárt elengednek, II/3 : 408).

40 Ember Győzőnél is szerepel egy 16 akós „kis hordó” (*parvum vasculum*). A hordókat hitelesíteni kellett, a hitelesítésre (*ham*) különösen az idegen hordóknál ügyeltek. Vö. 1502: „VIII *vaslein* . . . auf die *ham* albeg I emer per III sol. den. Die VII *vaslein* haben mit der *ham* gehabt LXII emer” (II/5 : 97); 1510: „II *vassel* wein auf dy *ham* I emer per I tal. den., hat gebenn VIII tal. den.” (II/5 : 115). Vö. még *hāmen* 'abmessen, aichen; hitelesít' (Unger—Khull: *Steirischer Wortschatz*. Graz, 1903). Házi Jenő tárgymutatójában tévesen mint űrmérték szerepel. A Sopronból kivitt hordókat a város ismertetőjével (*warzaichen*) is el kellett látni (ez általában a város címere volt), a soproni polgárok vámentessége miatt, különben elkobozták őket (I/6 : 228).

41 Vö. Lindeck-Pozza, Irmtraut: *Urkundenbuch des Burgenlandes*. . . Wien—Köln—Graz, 1979, III. 92. Sopronban az akó szokásos neve latinus *urna*, németül *ur*, *urn*, *eimer*, *emmer* volt. A magyarban még használatos *cseber/csőbör*, *veder/vödör*.

42 Erről bővebben Mollay: *SSz*. 1963, 126, 16. lapalji jegyzet.

43 Vö. 1410: „*vmb VIII pint* weins ze III den.” (II/2 : 300); 1427: „V *halb* virdig wein per VIII den. vnd III *halb* hewrigs wein per III den.” (i.h. 376); 1439: „I *seytel*, facit III den.” (II/6 : 130). A magyar *messzely* szó a német *mässel* 'kicsiny mérték' szóból származik. Erre Sopronból vö. a már említett 1460—1463. évi árszabást: „*ain messel* weinmass” (II/6 : 216); 1525: „*ain Odenburger mässl* (i.h. 390). A faszén (*koll*) mértékegysége ugyanebben az árszabásban a kosár (*korb*); 10—13 kosár = 1 *krippe*: „Nach den *korben* mugen die *krippen* geschezt werden” (i.h.). Vö. még Unger—Khull i.m. A bor mérésére szolgáló edényekkel más folyadékokat (pl. tej) és folyékony anyagokat (pl. méz), apróhalat stb. is mértek, erre szolgáló edényekkel; vö. 1530: „*ain pindhkhandl* . . . *ain halbflaschen*, *ain seitlkkändl*” (II/2 : 47).

pyer, facit XL den." (II/5 : 253).⁴⁴ A latin eredetű *tunna* — Ember Győző szerint is — „egyéb előfordulásaiban inkább súly,- mint űrmérték”. Sopronban 1483—1490: „Vonn ainer *tunnan* hanifol” (II/6 : 260); 1503: „vmb II *tunnen* visch VII fl. vngrisch (II/283); vö. még 1484: „ceragium *tunnas* III” (II/4 : 319). A német változat egyes száma 1394: „von ayner *tunn* häring” (II/1 : 8). Ebből lett a magyarban a *tong*, a latin eredetű *tonna* szinonímája (vö. Mollay Német—magyar nyelvi érintkezések). A német *tunnel/tundel* a német *tunn* kicsinyítője, űrtartalma azonos lehetett a *kuef* 'kúf' *küeffel* kicsinyítője űrtartalmával.

„Ha nem is kizárólag, de elsősorban mégis gabona mérésére mértékek közül legnagyobb űrtartalmú a *mut* (mutum, Muth) volt. . . A búza esetében 10 köből vagy 10 mérő volt a mutban. A zab esetében 40 mérőt tartalmazott egy mut” (Ember i.h.). A soproni adatok nem ezt igazolják. Igaz, különbség volt a búza- és a zabmérték között. 1453. márc. 21-én a polgármester Mihály kádármesternek (Gabonater) 21 dénárt fizet ki, „das er dreÿ alt *habermezen* gemacht hat zu *waiczmezen*” (II/3 : 395). A városi számadáskönyvekből igazolható, hogy zab esetében a mut 30 mérőt (németül *metz*, latinul *metreta*) tartalmazott;⁴⁵ búza esetében pedig 1 mut (latinul *modius*) = 28 köből (latinul *cubulus*);⁴⁶ oltott mész esetében egyértelműen 30 mérő (II/5 : 53 stb.). A bormértékekhez hasonlóan a gabona idejéhez képest kétféle gabonamérték volt: közvetlenül a cséplés után, még a szérűn mért *tenn mazz*, ill. az ennek megfelelő *tenn mezen*: ezt előlegként (*vorlon*) kapták a tizenketted részért cséplő munkások; és az eladásra már kiszikkadt és megtisztított („*waÿcz zu läwtter*en” II/3 : 111) búza ún. kereskedelmi mértéke, a *gibmazz*: eszerint fizetik az aratókat, a cséplőket és az ispotály majoros gazdáját.⁴⁷ A mérő (*metz*) a soproni forrásokban 1404-től kezdve mutatható ki: zabot, búzát, muhart, kölest, árpát, meszet, borsot, lencsét, lisztet, csicseriborsót (*ziser*), tönkölyt (*tynkell*) mérnek vele.⁴⁸ A soproni mérő kereskedelmi mértékét mai mértékrendszerünk szerint egyelőre nem tudjuk kifejezni. A soproni mérő bizonyára a pozsonyi mérő (62, 4984 liter) vagy a bécsi mérő (61,5 liter) után igazodott. Mindkettő 2 vékából (*scheffel*) állt. Sopronban a *scheffel* (ebből a magyar *séfely*) egyelőre csak mint edénynev ismert (1440: „...dem pinter fur III *scheffel* LXXXIII den.” II/3 : 172).

44 A sört a város mérte ki; ebből tetemes haszna (*piergelt*) volt. A zárórát a ferenecsek haranggal (*pierglockenn*) jelezték. Ezért évvégén 1 dénárfontot kaptak (II/5 : 119, 133).

45 1441-ben a város Erzsébet királyné udvartartásának leromlott lovait (*schaeden pherdt*) 12 héten át heti 21 mérő zabbal javítja fel: „vnd bringt XII wochen VIII *mutt* vnd XII *mezen* vnd leden *mezen* vmb XVI den., macht an gelt XVI tal. VI sol. XII den.” (II/3 : 289). Ez összesen 252 mérő zab, a 8 mutra tehát 240 mérő, 1 mutra 30 mérő zab jut. A német *metz* szó *méc* alakban került át a magyarba: területmértékként 1368-tól, űrmértékként 1440-től kezdve mutatható ki (vö. Mollay: Német—magyar nyelvi érintkezések).

46 Az 1490. évi harmincad bevételi napló szerint 1 mut búza (*triticum*) után 56 dénár, ugyanakkor 20 köből után 40 dénár volt a bevétel; azaz 1 köből után 2 dénár. 28 köből (1 mut) után 56 dénár (II/4 : 342). Ember Győző a *vékát* mondja latinul *modius*-nak: „Valószínűleg a köböllel egyenlő űrtartalmú volt, erre mutat, hogy a *modius* szót több régi szótár köbölnek fordította”. Ezt a kérdést azonban a helyi források és nem a régi szótárak döntik el.

47 Vö. 1427: „Jtem vmb ain *tenn mezen*. . . , das dreschen . . . vnd ich gib in den czwelfften tayl vnd czu vorlon I tal. den. vnd III *mezen* sbers trayd. . . Jtem ingenomen ab dem *tenn* XXVIII *mezen* sbers trayd *gibbazz* vnd C vnd V *mezen* *tenn mazz* vnd LIII *mezen* chorn *tenn mazz* vnd III *mezen* gersten” (II/3 : 60, 62); 1439: „den dresscharen III *tenn mazz* ze uarlan. . . den snitären III *mezen* *gibmass*. . . dem mayr XXVII *mezen* *gibmass* (i.h. 109).

48 Vö. II/2 : 297, 307, 309, 313, 338; II/3 : 95; II/6 : 186; II/1 : 118; II/4 : 362; 1500: „duas *metretas* farine” (II/1 : 267). Ugyanakkor már a mut is ismert volt; vö. 1420: „Jtem hab ich cze messen geben LVII den. von XIX *mut* trayd cze III den.” (II/2 : 307). A soproni források feldolgozásánál figyelni kell arra, hogy Házi Jenő okmánytárában, az oklevélkivonatokban is, a tárgymutatókban is, a mut tévesen a „köből” címszó alatt szerepel; holott bizonyos: a soproni forrásokban a mérő (németül *metz*) és a köből (latinul *cubulus*) ugyanazt az űrtartalmat jelenti (vö. a 46. jegyzetet). A mut a soproni forrásokban latinul *mutta* (II/4 : 322, 327—331) és *modius* (i.h. 342). A kétféle szóhasználat két különböző harmincadirnoktól származik: az első változat német harmincadirnoktól, a második pedig magyartól. Egyetlenegy latin forrásban fordul elő — többször — a mut latin *chorum* neve (1520: „pro I *choro* calcis I tal.” II/5 : 285).

A harmincadnaplókban nem szerepel, de a gabonadézmajjegyzékek értelmezéséhez ismerni kell a magyar nyelvterület nyugati részén *kepe*,⁴⁹ máshol *kalangya* és *kereszt* néven ismert mértéket: „10—20, fejükkel egymás felé fordított s így egymásra rakott kévéből álló, aratástól hordásig a tarlón hagyott rakás gabona” (Értelmező Szótár). Latinul *capecia* (1424: „VIII capecias” II/2 : 314); németül Sopronban *schober*, vö. 1429: „Summa facit in toto III^c vnd III *schober*” (a gabonadézmajjegyzék összegzése i.h. 401). 15, esetenként 16 kévéből állt. Vö. még 1501: „LXVIII *schöberel* schwärß trayd auff dem veld (II/1 : 272). Szénamérték volt 1442: „vmb *hew* ein *dristen* X tal. den.” (II/3 : 337), azaz großer pyramidenförmiger Heuschober, der durch eine Stange festgehalten wird (Unger-Khull i.m. *Heustriste* címszó).

6. Hamis súlyok használata miatt (*von wegen valischen gebicht*) 1492-ben 32 dénárfontra büntetik Leroch János sópiaci (ma: Orsolya tér) mészáros (a 14 sópiaci hússzék évi bére 35 dénárfont II/5 : 19,20): nyilván a mértékek szóba kerültek a városi közgyűléseken is. Ezt igazolja az 1507-ből fennmaradt közgyűlési jegyzőkönyv is, amely a mérlegek és a mértékek változatlan használatára (*wie von aller herkhomen ist*) hívja fel a figyelmet: aki hamis mérleget vagy mértéket használ, azt büntessék meg, *nemlich bey den briesteren soll man aufsehenn auff die weinmass* (II/2 : 186).⁵⁰ Az 1523. ápr. 24-i városi közgyűlés követelése: a hús- és a bormértékeket (*fleischgewicht vnd weinmaß*) haladéktalanul hitelesítsék (*verzimenten*), a városi tanács állítson be mérlegmestereket (*wagmeister*), akik havonta ellenőrizték a zsemlyék súlyát, de az idegen kereskedők és kalmárok súlyait is (II/2 : 192). Az 1528. évi közgyűlés még tovább megy: a belső tanácsosok közül kijelölt két látómester (*bschawherren*) vegyen maga mellé két személyt a külső tanácsból, ill. a város közönségéből (*gmain*) és a négy kántorbőjt között havonta ellenőrizze mindazokat, *so mit gewicht, maß, wag vnd ellen handlen* (II/2 : 207). Mindezt az 1529. évi közgyűlés jegyzőkönyve megismétli (II/2 : 213).⁵¹

Az Ember Győző által feldolgozott 1542. évi súlymértékek közül a soproni forrásokban nem szerepel a *punca*: „1 punca = 2 légely = 2 tonna = 5 mázsa”. A német eredetű *légely* Sopronban csak mint edénynév fordul elő (1420: „IX den. vmb I *wasserlegel* vnd II den. davon auch *cze* pinten” II/2 : 306). A *tonna* az űrmértékeknél is előkerült, de súlymérték is lehet. A *köteget* mi is említettük a darabmértékeknél, ugyancsak lehet súlymérték is: „A vasnál 1 mázsát jelentett, a vaslemezből 10 köteg töltött meg egy hordót (*vasculum*)” (Ember i.m. 91). A soproni adatoknál nem derül ki, darab- vagy súlymértékről van-e szó; vö. 1509: „ain *puschen* eysen per XIII sol. den. (ugyanakkor 1 mázsa ára 10 dénársolidus: II/5 : 113); 1525 „I *grossen puschen* raaf per 40 den.” (ugyanakkor 2 kisköteg, „2 *puschen* raaf 12 kreizer”, azaz 2 x 24 dénár II/5 : 380—381), „fur 3 *puschen* oder zopfenpand 9 kreizer” (i.h.). „A súlymértékek rendszerében a *mázsa* (*centenarius*, *massa*) volt a legjelentősebb, szerepelt a legtöbb árucikknél, behozatalban és kivitelben egyaránt... A feldolgozott harmincadnaplók idején többféle mázsa volt használatban, ezek egyike 100 bécsi fontot, 56 mai kilogrammot nyomott” (Ember i.h.). Sopronban kimutathatóan 1394-től kezdve ugyanez a helyzet; a mázsa németül *centner*, *cent* (a függő esetekben *centen*), *centni*, latinul *massa*.⁵² Sopronban is a *fertály* (németül *virdung*, *vierding*) a mázsa negyedrésze, azaz 25 font.⁵³ A *font* (németül *phunt*, latinul *talentum*, *libra*), azaz mai 56 deka-gramm, Sopronban szintén 1394-től kezdve mutatható ki.⁵⁴ A harmincadnaplókban

49 Vö. 1563: „V *kepe* bwzawal es ket *kepe* Rossal” (Házi Jenő: XVI. századi magyaryelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928, 54. Még vö. 1634: „Hatuan *keueuel* szamoluan egi *kepet*” (idézett OklSz.).

50 Az utóbbi megjegyzés azért feltűnő, mivel 17 esztendővel az első soproni lutherellenes vizsgálat, ill. a szokásos 10%-os kamatláb 5%-osra való leszállításának követelése (II/2 : 194) előtt (!) hangzik el.

51 Az 1532. évi városi közgyűlés esketett mértékhitelést (ain *geswornen zimenter*) követel: ez állandóan, főleg pedig az évenkénti négy országos vásáron ellenőrizze a mértékeket (II/2 : 255).

52 Vö. II/1 : 9; II/3 : 7, 388; II/6 : 214; II/4 : 318; II/1 : 235; II/5 : 66, 265, 429; II/2 : 30.

53 Vö. II/3 : 308; II/6 : 214; II/5 : 137, 175.

54 Vö. II/1 : 8; II/2 : 377, 387; II/6 : 90 stb.

is, Sopronban is azonban a deszkánál és az Ausztriából behozott főtt sónál másfajta fontot alkalmaznak. Ember Győző nem ismeri ezt a deszkafontot. A soproni adatokkal megfegjethető. Pl. 1432-ben Sopronban 1 szál deszka ára — nyilván méretétől, anyagától függően — 7, 7 1/2 és 15 dénár (II/3 : 4, 9, 13, 10). Vö. ugyancsak 1432: „III sol. laden ... vmb III lb. den.”; „ein phund laden ... vmb VI lb. den.” (II/3 : 11, 13). A 15 dénáros deszkából 1 font éppen 96 szál deszkát ad ki, a 7 1/2 dénárosból pedig 192 szálát!⁵⁵ Ez a deszkafont ugyanúgy 8 solidusból áll (lásd első példánkat!), mint a 240 dénáros pénzfont: mindkettőben a 6-os szám játszik szerepet. A deszkafontnál 2 x 6 szál deszka (15 dénáros), ill. 4 x 6 szál deszka (7 1/2 dénáros), a pénzfontnál 5 x 6 dénár tesz ki 1 solidust. A sófont hányadosai ugyanazok, mint a pénzfonté: „Egy libra só = 8 solidus = 240 vasculum” (Ember i.h.). Sopronban a sófont legkisebb egysége — az edény neve után — *chueff* és *chüffel* (többes számban *chüffel* és *chyefffel*), ebből 30 tett ki egy solidust (németül *schilling*), 8 solidus pedig 1 sófontot (németül *phundt*). Vö. 1394: „I *chüffel* saltz”; 1419: „ainhalb *phundt* vnd vier *küffel* saltz”; 1420: „III *chyefffel* saltz vmb XXIII den.”; 1441: „ain *chueff* saltz X den.”, „vmb ain *saltzchuefffen* X den.”; 1514: „funff *phunt* subnn *schilling* küffli saltz” (II/1 : 9; II/2 : 166, 307; II/3 : 309, 291, II/5 : 237). A főtt só alapegységének edénye a sókúf (*saltzchueff*): „hölzernes Behältnis in Form eines abgestutzten Kegels⁵⁶ von bestimmter Größe, in welches das aus der Pfanne kommende Salz eingestampft wird” (vö. Mollay: Német—magyar nyelvi érintkezések). Az osztrák főtt só a XIV. század közepe óta lett versenytársa az 1195 óta az erdélyi sóbányákból szállított és a Sópiacon árusított, kifaragott kősótömbnek, az ún. bálványosónak (németül *schteinsaltz*); vö. 1485: *schteynsaltz*; 1492: *saltztaÿnn*; 1495: „III *saltzstain* zv XII den., facit XLVIII den.”; 1518: „ain *staynsaltz*, facit XII den.” (II/4 : 361; II/1 : 234; II/5 : 47, 252).

A tárgyalt 56 dekagrammos bécsi fontban 30 lat (németül *lot*, *lat*, latinul *lato*) van; vö. Sopronban 1441: *lot*; 1434/35: „octo *latones* similiter de croco” (II/3 : 294; II/6 : 90).⁵⁷ A lat tehát = 1,866 dkg.

Lat is kétféle van. Az egyik a bécsi font 1/30-ad része; sáfránnyal kapcsolatos 1434/35. évi adatunk teljesen egyértelmű: „quatuor *libras* de croco et octo *latones* similiter de croco” (II/6 : 90). A legfinomabb selymet és az övselymet azonban nem ezzel a lattal mérték (vö. az 57. jegyzetet!). A városi közgyűlések a zsemlye kötelező súlyát 1496-ban 22 latban, 1523-ban, 1530-ban és 1538-ban 14—14 latban, 1525-ben 12 latban állapították meg (II/5 : 68; II/2 : 192, 219, 259; II/6 : 390, 397). Itt vajon a bécsi font 1, 866 dkg-os latjáról vagy pedig a márka 1/16-od részét képező másik latról van-e szó?

A márkával eredetileg a nemesfémeket mérték. Magyarországon 1680-ig az országos súlyegység és a pénzverés alapsúlya a budai márka (245,53779 gramm); Ausztriában 1767-ig a bécsi márka (280,6146 gramm). A magyar felosztás szerint 1 márka = 4 fertó = 48 pondus; a német felosztás szerint 1 márka = 8 uncia (németül *vncz*) = 16 lat = 64 quent (németül *quint*, *quintat*, *quintl*). Sopronban a német felosztást követték, ezért nyilván a bécsi márkához igazodtak. Vö. az 1460—1463. évi árszabásból: „Guldein entt ain *markch* per VIII tal. den” (II/6 : 212); 1467: „XIII *markh* gekhür-

⁵⁵ A 7 1/2, ill. a 15 dénáros deszka a hármastal városfal középső gyűrűjében emelt védőláncokhoz (*zu den letzen in der mittern mauer*) kellett (II/3 : 11, 13, 10). A *letzen* szó egyes számúból (*letz*) származott a magyar *léc* (vö. Mollay: Német—magyar nyelvi érintkezések). Összehasonlításul: 1432-ben 7—8 dénárért 1 pint óbort, 15 dénárért 3 pint újbort vagy 3 lapátot lehetett kapni (II/3 : 4—15).

⁵⁶ Teljesen kúpalakú volt a cukorsüveg; vö. 1504: „*zwen zwkerhuet* per I tal. den.” (II/5:160).

⁵⁷ Az 1460—1463. évi soproni árszabásban a póréhagymánál (*Pure*, latja 16 dénár), a selyemnél (*Fletseiden*, latja 10 dénár) és a finomselyemnél (*Feinseiden*, latja 36 dénár) egy-egy font valóban 30—30 latnak felel meg. A legfinomabb selyemnél (*Sprengseyden*) és az övselyemnél (*partseiden*, latjuk 70 dénár!) a megadott értékekből csak 15.428 lat kerekedik ki (II/6 : 212—213), majdnem annyi, mint a márkánál (1. alább). A fonalakat nemcsak lattal (II/2 : 85), hanem gombolyaggal (*keul* II/2 : 47) is mérik.

nets silber" (II/1 : 101); 1473: „ain *mark* von drein silbergürtlen vnd II silberein steften vnd ainen silberpecher" (II/1 : 112). Sopronban tehát 1 uncia = 35,0768 gramm; 1 lat = 17,5384 gramm; 1 queat = 4,7346 gramm. Ezekkel a súlyokkal nemcsak nemesfémeket mértek, hanem pl. borsot (latinul *piper*), selymet, gyömbért is. 1522: „1 *vncz* piper 13 den., 1 lat piper per 9 den." (Moritz Pál kiadatlan üzleti könyve 32^r); 1523: „1 *vnczn* piper per 12 vngrisch... I lot ynber per 12 den." (II/5 : 378); 1521: „drew *lat* silber minus ain *quintl*", „ayn *lott* gemaines silber facit V sol. den." (II/1 : 378, 393); 1507: „1/2 *quintat* seiden per 7 den." (II/5 : 175).

Ember Győző joggal állapítja meg: „Elsősorban a hordókról, de az áruszállításban használt más tárolási eszközökről is, amelyekkel egyben az árak mennyiségét — akár darabszámuk, akár térfogatuk, súlyuk vagy hosszuk alapján — mérték is, azt állapíthatjuk meg, hogy igen különbözőek voltak, majdnem minden minden vidéken, sőt szinte minden árucikknél mások és mások" (i.m. 92). Erre Sopronból az 1483—1490. évi harmincadjegyzék szolgáltat példát: „Vonn ainem *plechuassell*, darin III 1/2^c plech sein, XIII groschen" (II 6 : 260). A 14 garas harmincad húszszorosa, azaz 280 garas volt az áru ún. vámértéke: „A vámérték egyes esetekben azonos lehetett a forgalmi vagy piaci értékekkel, az árral, általában azonban a kincstár pénzügyi érdekeiben, nagyobb volt annál" (Ember i.m. 59). A vámértékből kiszámítható az egyedi vámérték: 10 db bádoglemez tehát 8 garas, azaz 56 bécsi dénár (azaz 32 magyar dénár volt).

7. Ember Győző szerint is a harmincadnaplókban kevesebb probléma van a hossz-mértékekkel; „E mértékek közül a *bála* (balla) volt a leghosszabb. Hossza az egyes árucikkeknél nem volt azonos". Ember Győző felsorolja azokat a behozott posztó- és vászonfajtákat, amelyek a harmincadhelyeken bálával mértek, tehát nagyobb mennyiségben hozták be. Bálával az 1542 előtti soproni forrásokban csak az aacheni, a görllitzi és a speyeri (ezt Ember Győző nem említi) posztó fordul elő; vö. 1490: „de uno *bal Achy*, uno *Speyrer*", „de uno *ball Gerliczer*" (II/4 : 347—350); a vászon általában és a fehér olmüci (Olomouc); vö. 1483: „*pannum ballam*", „ain *palln weisse leinbat Ollmünzer*" (II/4 : 318; II/1 : 208). A posztóbálák közül Ember Győző szerint a görllitzi 20 véget tartalmazott, az aacheni és a speyeri báláról nem szól. A vászonbálák Ember Győző szerint 30—30 véget tartalmaztak. 1542 előtről Sopronban erre nincsen adatunk. Az 1542 előtti soproni forrásokban a posztók és vásznak mértékegységeként a vég (latinul *pecia*, németül *stück*) és a rőf (latinul *ulna*, németül *elle*), ill. az utóbbinak 1/4-e és 1/8-a fordul elő. A papírbála 1/5-e volt a rizsma (németül *ries*); a rizsma 20 koncból (németül *buch*), a konc 24 ívből (*bogen*) állt; vö. 1427: „III *puch papir* vmb LIII den. wiener" (II/2 : 383); 1432: „vmb II *puch papir* ..., facit XXXVI den." (II/3 : 10); 1460—63: „Papir ain riess per IX sol. den., ain *puch* per XIII 1/2 den." (II/6 : 212).⁵⁸

A soproni Bécsi kapunál szedett vám 1394. évi tarifája, a legrégebb soproni vám-tarifája, a következő textiliákat sorolja fel: a brüsszeli (*von Brüggsl*), a cseh (*von Pehem*), a daróc (*loden*), a kölni (*cholnisch*), a lengyel (*von Polan*), a löweni (*von Löfen*) és az olasz (*welchisch*) posztót, a közelebbiről meg nem határozott ruhakelmét (*chramgwant*), a barhent (*parchant*) kelmét, a vászonfélék közül a gyoicsot (*yoltzsch* II/1 : 8). A további soproni forrásokban még számos textiliafajta fordul elő, ezek

58 A városi kamarás 1524. ápr. 22—1525. márc. 29-ig terjedő, 310 lapnyi számadáskönyvének (II/5 : 382—440) a 252. lapjára jegyzi fel írója: „Item zu disem register ain *buch papir* vmb XX den." (II/5 : 420). Az előző, 251. lapon a kiadási rovat új fejezete („*Gemain ausgaben*") kezdődik: a 252. lapon már látható volt, hogy fogytán van a számadáskönyvre szánt papiros. A vásárolt 1 konc 24 íve = 24 levél, azaz középen egyszer összehajtva, 48 lap. A 310-ből ez a 48 lap levonva, azaz a 262. lapnál fogyott volna el a már használatban levő papír. Ebből az is következik, hogy a mintegy 6 1/2 konc papírból álló számadáskönyvet koncként rakták össze és csak lezárása után kötötték be jelen esetben egy 1518. szept. 5-e után kélt hártyaoklevélbe. A számadáskönyvnek ez az összeállítása magyarázza, miért fordul elő benne négyféle vízjegy (II/5 : 439). Egy-egy levél mérete adja egy-egy ív méretét (22,5 x 30 cm).

azonosítása azonban nem mindig egyértelmű, bár származási, ill. készítési helyükről nevezik el őket.⁵⁹ Sopronba ezek a textiliák természetesen nem közvetlenül e származási, ill. készítési helyekről, hanem a közvetítő kereskedelem útján jutottak el. Időrendben a posztók: neuhausi (*newhauser*; 1403: II/1: 148),⁶⁰ bergamói (*chavmmer*; 1404: II/2: 295),⁶¹ tegelni (*de Dechelen, decheln*; 1404: II/2: 299), vörös (*rat*) és kék (*plab*),⁶² durva (*grobs*; 1428: II/2: 389), veronai (*Pernisch*; 1441: II/3: 254), brünni (*Brunner*; 1455: II/4: 23), rövid werdi⁶³ (*Kurczwerder*; 1483: II/4: 317), nürnbergi (*Nuremberger*; 1483: i.h.), lovare-i (*Loffrer*; 1483: II/4: 317, 323, 387, 390), egyszerű (*simplex*; 1485: II/4: 322), fekete butzbachi (*Putzpacher*; 1485: II/4: 362; II/5: 178), zöld boroszlói (*Presslar*; 1489: II/4: 389, 390), rövid nürnbergi (*gruenn vnd prawen*⁶⁴ *Nuremberger*; 1489: i.h.), alzey-i (*olczer*; 1489: II/4: 389), iglavi (*Iglaviensis, Yglar*; 1490, 1491: II/4: 341, 386), paraszti (*laicalis*; 1490: II/4: 342, 345),⁶⁵ vörös, fekete arrasi (*haräsß, härss, haras*; 1493: II/4: 386, 388; II/5: 179), eeclooi (*acolayn*; 1494: II/4: 388; II/1: 267). A szövetek: gyapjúszövet (*wolleins tuch*; 1420: II/2: 307), cendely (*czendall*, latinul *tela sindon*; 1483, 1495: II/4: 317, 321, 389), karmazsin damaszt (*tamaschckht karmansyn*; 1485: II/4: 368), kamuka (latinul *kamuka*; 1541: II/2: 150). A vásznak: olasz (*welhisch*; 1427: II/2: 286, 388), durva (*tela grossa*; 1483: II/4: 318), spa-i (*schpeatt*; 1488: II/4: 369),⁶⁶ arrasi gyolcs (*razy joltsch*; 1490: II/4: 341, 347—350), lenvászón (*reyste*; 1493: II/4: 387), bélésvászón (*Schetter*; 1493: II/4: 387), félperzsa (*halbperusch*),

59 Vö. Székely, György: *Niederländische und englische Tucharten im Mitteleuropa des 13—17. Jahrhunderts*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* tomus VIII. Budapest, 1966, 11—42; uő.: *Deutsche Tuchnamen im mittelalterlichen Ungarn. Annales... Sectio linguistica* tomus VI. Budapest, 1975, 43—76.

60 Vö. még 1440: *Neunhauser* (II/3: 252). A számos ilyen és hasonló nevű hely közül csak a csehországi Neuhaus (Jindrichuv Hradec) jöhet itt szóba. Buda város XV. századi jogkönyvének kéziratában a *newnhawser* és a *newhauser* alak váltakozik. Vö. még Kováts Ferenc: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján*. Budapest, 1902, 103; Mollay, Karl: *Das Ofner Stadtrecht*. Budapest—Weimar, 1959, 97 stb.

61 Vö. még 1492: *Perckhaimer*; 1522: *perckhaimer*; 1528: *perkamer* (II/1: 235; I/7: 34; II/2: 27). A Budai Jogkönyvben (i.m. 197) a *Kawmar* változat, a pozsonyi harmincadkönyvben a *kawmer* változat található. Az utóbbit Kováts (i.m. 99) Cambrai városára vonatkoztatja, majd megjegyzi: „Meglehet, hogy Couvin várost értették *Kaum* alatt”. A megjegyzés jogos, hiszen a *kawmer* változat melléknévi képzés, akár a *wiener* a *wien-böl* stb. alapszava tehát *kaum*. Székely (i.h. 40, 18. jegyzet; i.h. 57) szerint: ha a Budai Jogkönyv *Kawmár* adata helynév, akkor az elzászi Kolmar városára lehetne gondolni; ha melléknév, akkor „gibt es unter den tucherzeugenden Orten keinen entsprechenden Namen”. Ezzel szemben a *Perckhaimer* melléknév alapszava kétségkívül az észak-olaszországi Bergamo bajor-osztrák ejtésű *Perckhaim* változata. A XV. század első felében, amikor ez a név Sopronban még kevésbé volt ismert, a melléknévi változat első, hangsúlytalan (!) szótagját annál is inkább elhagyhatták, mivel éppen posztók árával kapcsolatban a *per* szinte már német szóként, sokat szerepelt.

62 A helynév írása a soproni forrásban a németalföldi kiejtés szerint. A hely (Tegelen) Venlo várostól délre fekszik.

63 Kováts (i.m. 101, 49. lapalji jegyzet) és Székely (i.h. 65) Nürnbergnek Wöhrd nevű külvárosára vonatkoztatja, amely *Werd* néven a XIV. században még önálló település volt.

64 A második színnév nem egyértelmű, mivel a középkori német *braun* melléknévben két különböző eredetű és jelentésű szó esett egybe. Az egyik jelentése 'sötétszínű, barna', a másiké 'lila, ibolyakék' (a német nyelvben a franciából kölcsönzött *lila* csak a XIX. század elejétől, a *violet* pedig a XVII. századtól kezdve jelenik meg). Sopronból még vö. 1468: *prawns tuch* (II/1: 107); 1494: „3 elen *schwarzprawn*...” (II/4: 389).

65 A *laicalis* szó jelentésére még vö. 1490: „de uno equo *laicali*” (II/4: 340 stb.).

66 A németalföldi Spa városával való azonosítás nem bizonyos. Drága vászon (*leybatt*) volt: 4 vég (*schtuckch*) 9 magyar forintba került. Két véget Nagylucsel Orbán kir. kincstartó és egri püspök egyet-egyet pedig Hasady István kir. tárnokmester és Dorotheus László kapott aján-dékba, amikor Joachim Jakab pátricius, a Haberleiter-árvák gyámja az 1488. dec. 10-i ítélethozatatalra, a több mint három évig húzódó per befejezésére, Budára utazott, a tárnokmesteri szék ülésére (II/4: 369—70; SSz. 1941, 161).

a jobbik (poszť; II/4 : 389),⁶⁷ gallérvászson (*galler leinwat*; 1507: II/5 : 175),⁶⁸ spinát (*spinat*; 1541: II/2 : 150).⁶⁹

Az itt felsorolt textiliákat a soproniak vették és használták, árukat is ismerjük. Van még egy 1460—63. évi soproni árszabásunk (II/6 : 209—216). Ez számos textiliát sorol fel, amely a soproni forrásokban különben nem szerepel; négy viszont itt korábban fordul elő, mint fenti felsorolásunkban: *Weder* (*Werder?*), *Loffrer*, *akkaley* és a *harrass*. Az olaszországi Lovere-ből származó *Loffrer* Házi Jenőnél tévesen mint 'löweni posztó' szerepel, holott a két posztófajta megnevezése forrásainkban jól elkülönül egymástól. Árszabásunkban a löweni: *Lofnusch* (korábban mindig *von* + a helynév). A soproni forrásokból kigyűjtött fenti textiliajegyzék jól illusztrálja, milyen választékuk volt a soproniaknak 1541-ig. Ember Győző 1542. évi jegyzékéből csak a harmincadnapló átvizsgálása után tudnók megállapítani a Sopronra is érvényes adatokat.

A soproni adatokból nem derül ki, hány véget tartalmazott egy-egy bála. Brassói adatok szerint 1 bála boroszlói posztó = 25 vég, 1 bála igloui = 20 vég, 1 bála hosszú nürnbergi = 28 vég, 1 bála hosszú werdi (*weder*) = 26 vég. Ezért is fontos volt a posztók pontos ismerete. Sopronban általában a vég és részei szerepelnek. Vö. 1427: „ain *stuckh* joltsch” (II/2 : 378); 1483: „pannum *pecias* XVIII” (II/4 : 318). Ember Győző említi az ún. „rövid vég”-et; Sopronban 1524: „vmb ein *stickhel* welsch, die gmaine statt hat geschenckht den lantrichtern, XX sol. den.” (II/5 : 422). Még szerepel 1/2 vég; vö. 1441: „ain *halbs* Pernisch *tuch*” (II/3 : 254). Gyakran nem írják ki a vég megnevezését, mint 1394: „Item von *eim tuch* von Brügssl” (II/1 : 8 stb). „A középkor kereskedelmi gyakorlata ugyanis a vásárjog alapján az idegen kereskedőt nagykereskedelemre kényszerítette, a textiliánál — főleg a posztónál — a vég darabolását nekik tiltotta, illetve kötelezte őket a végszámra (vagy még nagyobb egységben: bálában) való eladásra”. Erre már 1397-től, ill. 1405-től vannak országos adatok.⁷⁰ Sopronban viszont a városi közgyűlés 1507-ben hozott határozatot: ne engedjék meg a zsidóknak, „das sy *ganze tucher vnd loden* sollen khawffen” (II/2 : 187), azaz posztóból és darabokból egész végeket vásároljanak.

A soproni adatokból az sem derül ki, hány rőf volt egy-egy végben. Az országos adatok szerint ez is textiliafajtatól függően változott. A soproni adatok 1400: „ein welichs *tuech* funfvndczwanzig *elen*” (II/1 : 180); 1404: „VI *elen* parchant, *ulnam* per XV den.” (II/2 : 299). Előfordul még 1/2 rőf; vö. 1481: „III *1/2 elen* tuechs, ein *ellen* per XLV Wiener *elnig*” (II/1 : 195 stb.); 1524: „vmb IIII *1/2 ölln schwartz* leinbatt, *ain öln* per XX den.” (II/5 : 422); továbbá 1/4 rőf; vö. 1404: „II *elen I quartale* de Dechelen rat, *ulnam* per III sol. den.” (II/2 : 299); 1489: „2 *elen I fiertel* Presslar gruenn zw 80 den.” (II/4 : 384); 1507: „5 *elen* minus *I viertel* leinwat, dy *elen* per 20 den.” (II/5 : 178); sőt 1/8 rőf is; vö. 1511: „3 *achtail* leinwat zw ainer niederpfait, dý *elen* per 16 den.” (II/5 : 179). Rőffel szalagot is mértek; vö. 1493: „II *elen perttel* minus *I fiertel* pro 9 den.” (II/4 : 387; II/5 : 175).

A német *elle* tulajdonképpen az alsó kar singsontjának a neve: a rómaiak az alsó karral, pontosabban a könyöktől (németül *ellenbogen*, latinul *cubitus*) a középső ujj (vagy a hüvelykujj) végéig tartó távolsággal mértek. Ez volt a római rőf, amely egy 1563. évi német mértani munka alapján ma 44,4 cm-nek felel meg. A középkorban Magyarországon, így Sopronban elsősorban a bécsi rőf volt használatban, amelynek

67 Vö. francia *perse* 'festett vászon (állítólag perzsiai)'

68 Vö. *goller* 'Kragen aus Linnen oder Tuch für Frauen, der vom Halse bis auf die Achseln reichte und Brust und Nacken bedeckte' (Unger—Khull: Steirischer Wortschatz. Graz, 1903). Forrásunk szerint a 3 1/2 rőf vászon szemfödőnek kellett, de ugyanennyi kellett még fekete posztóból is: Wossenperger Lénárd alispán özvegyét tehát így ravatalozták fel. Vö. még királyi embernek ajándékul 1522-ből (II/5 : 311).

69 Vö. 1425: *spenat* 'spenót' (II/2 : 338).

70 Vö. Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp., 1978, 124.

két etalonját 1450 körül a bécsi Stephansdom kapujára erősítették. A posztórőf (Wiener Tuch Elle) 77,53 cm, a vászonrőf (Wiener Leinwand Elle) 89,78 cm volt (Bogdán i.m. 103).⁷¹ Az országban ezenkívül még számos, főleg helyi rőf volt, vég is (22 1/2 rőftől 47 rőfig!). „Valamennyi adatot figyelembe véve a számtani átlag 1 végre az ismeretlen rőföknél 27, a bécsit is számítva 31 rőf, vagyis egyrészt 18 m, másrészt 21 m” (Bogdán i.m. 125). Rőffel mérték a végek szélességét is.

A harmincadnaplókban nem szerepel, csak kiegészítésként jegyezzük meg: hossz mérték is volt az öl (*chlofter* 'Klafter'), amellyel pl. Sopronban minden házzal a határból járó három hold szántó kimérésére szolgáló zsinórt mérték; vö. 1427: „Jtem Michellen sayler hab ich geben für IIC *clofter* saylmas snuer zu den akchern...” (II/2 : 386; SSz. 1980, 189). Ez a 200 öles zsinór 370, 64 m-nek felel meg.⁷² A lenből készült zsinór német neve *lein* 'Leine', ill. *leinberich* 'Leinwerk' volt. Utóbbi szót Kovács (i.m. 25, 96,1) tévesen 'Vászonáru'-nak 'lenáru'-nak, Házi Jenő 'vászon'-nak értelmezi. György köteles 1528. évi végrendelete szerint Péter ruszti halász legénye *an leinberich* 6 rüblerrel (VI *riebler*) tartozik neki (II/2 : 30). A rübler nevű pénzre vö. SSz. 1990, 25.

8. Helytörténeti szempontból is tanulságosak Ember Győző könyvének befejező sorai: „1542, ahogyan 15 vámnaplóban megmutatkozott előttem, rendkívül meglepett. Nem hittem, hogy a Mohácsot megelőző és követő zűrzavar után, Buda török kézre kerülését közvetlen követően, az ország három részre szakadásának kellős közepén, a királyi Magyarország területén az áruforgalom olyan zavartalan, a pénzügyi fegyverem olyan szilárd, amilyennek a várnaplók és — más kutatásaim eredményeire hivatkozva hozzáteszem — a magyar kamara egyidejű számadásai is mutatják”.

⁷¹ A magyar *rőf* szó (első adat 1777-ből) eredetileg *réf*-nek (első adat 1544-ből) hangzott. Ez a hazai németből (de nem bajor—osztrák jellegű nyelvjárásból) származik. A német szóra az első adatok Esztergomból, 1243-ból, 1255-ből, 1299-ből, 1331-ből (*Reif*) és 1335-ből (*ref*) valók. A német szó jelentése többek között 'Kreis; Reifen; kör; abroncs'. Ilyen abronccsal mérték eredetileg a vásznat, amint ezt egy XIV. századi st. galleni feljegyzésből tudjuk: „der *reif*, da mit man die linwat misst”. A belőle képzett *reifen* 'mit Reifen messen; circulo mensurare' ige a szeptesi szászok jogkönyvének 40. artikulusában található; a magyarban megfelel neki az 1617-től kezdve adatolható *réfel*: „Az okosságnak igaz mértékével funtollyátoc meg es az itiletnek ölével *réffellyétek*”. A bajor—osztrák nyelvjárású Sopronban az esztergomi *reif*, *ref* szó megfelelője csak 'abroncs' jelentéssel 1438: *rayff*, *raff* 1500: *raeff*; 1525: *raaf*, *raäf* (Mollay: Német—magyar nyelvi érintkezések 467—473).

⁷² Területmértékként először 1438-ban fordul elő: a polgármester egy kövezőnek (*uberleger*) 10 dénárfontot fizet az Előkapu előtti 40 négyszögöl kikövezéséért, négyszögölenként 60 dénár, „von XL *chloftern* per LX den.” (II/3 : 86).

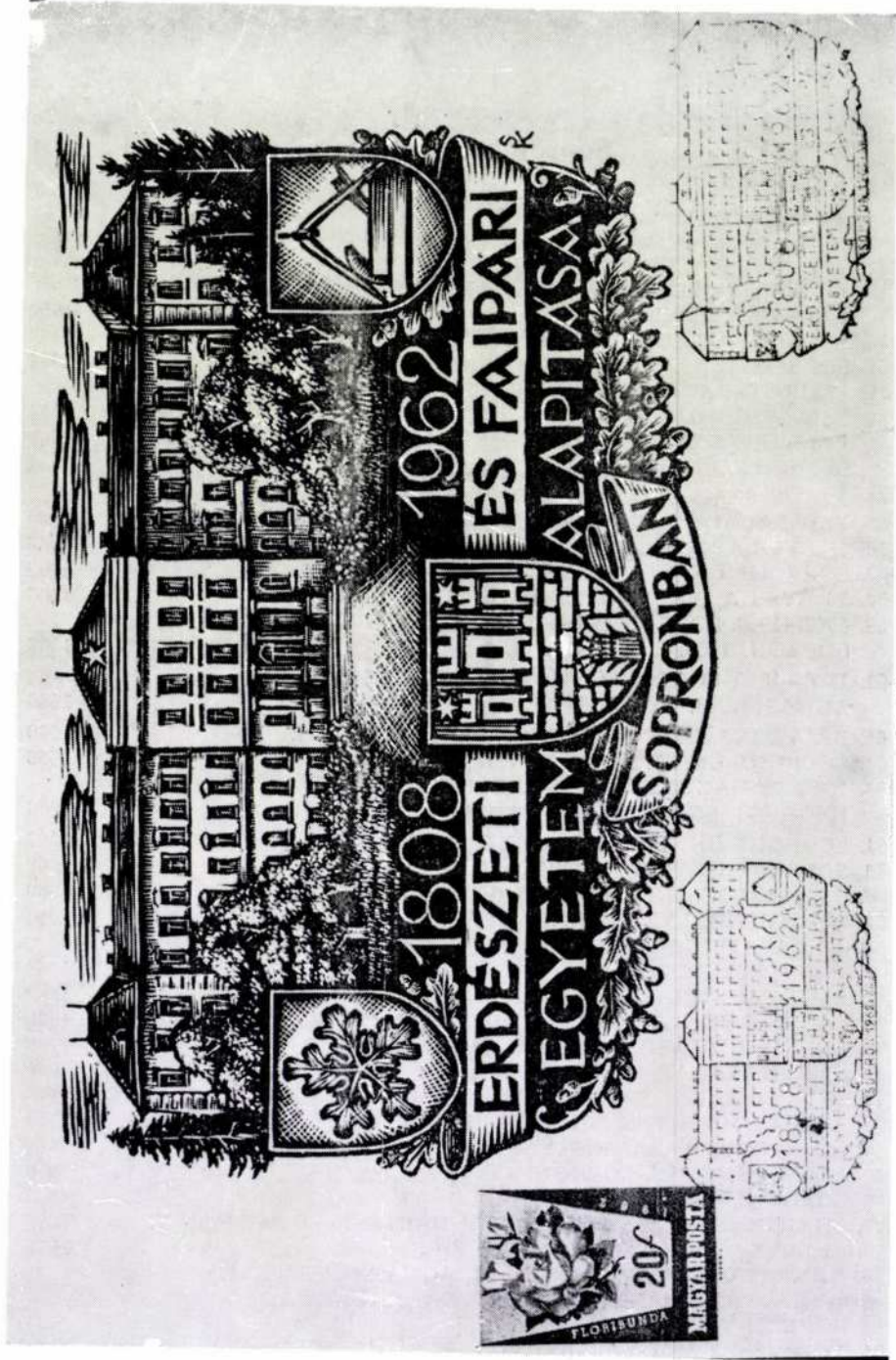
KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Király Tibor:

Sopron a filatéliában

Tizenkilencedik közlemény
Az alkalmi bélyegzők (folytatás)

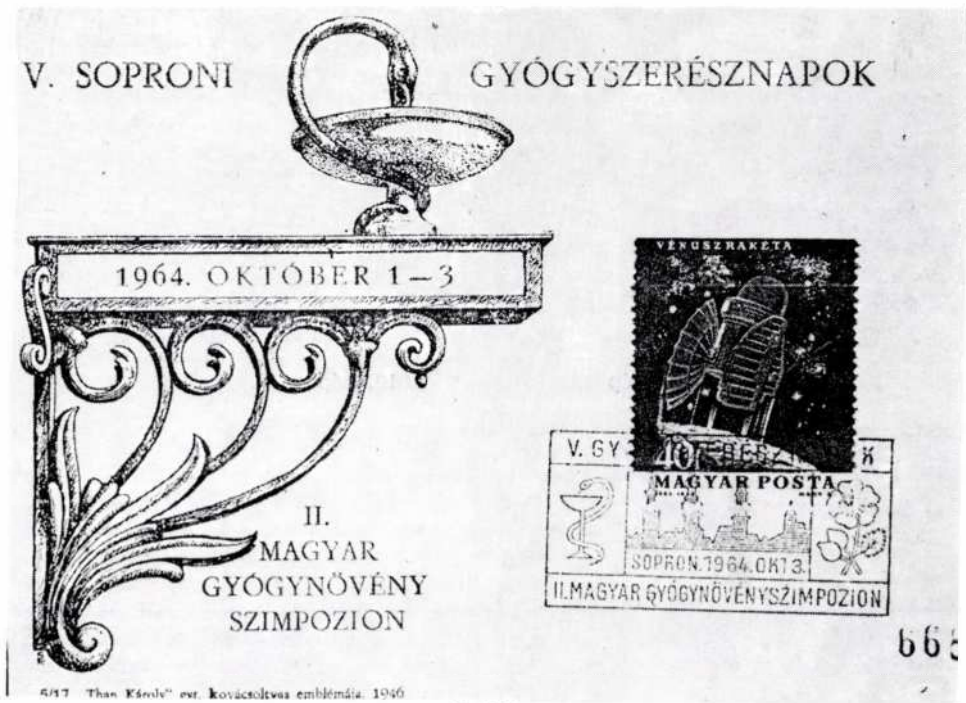
49. ERDÉSZETI ÉS FAIPARI EGYETEM ALAPÍTÁSA
1808—1962. SOPRON, XII. 7.	1962
50. SOPRONI ÜNNEPI HETEK. VI. 23.—VII. 22.	1963
51. SOPRONI ÜNNEPI HETEK. VI. 26.—VII. 20.	1964
52. FIZIKOTERÁPIÁS KONFERENCIA. SOPRONI ÁLLAMI
SZANATÓRIUM. IX. 24—26.	1964
53. V. GYÓGYSZERÉSZ NAPOK. II. MAGYAR GYÓGYNÖVÉNY-
SZIMPOZION. SOPRON X.. 1—3.	1964
54. 20 ÉVE SZABAD SOPRON. IV. 1.	1965
55. FELSZABADULÁSUNK 20. ÉVFORDULÓJA.	1965
56. 75 ÉVES A SOPRONI TELEFON. 1890—1965. VI. 26.—VII. 18.	1965
57. SOPRONI ÜNNEPI HETEK. VI. 26.—VII. 18.	1965
58. 75 ÉVES A SOPRONI TELEFON. 1890—1965. XI. 7.	1965
59. 1866—1966. SOPRON ÖNK. TŰZOLTÓ-TESTÜLETE.
SOPRON. 1966. VII. 1—17.	1966
60. 1866—1966. SOPRON ÖNK. TŰZOLTÓ-TESTÜLETE
BUDAPEST 4. 1966. VII. 1.	1966
61. BÉLYEGKIÁLLÍTÁS. SOPRON. 1966. VII. 1—17.	1966
62. SOPRONI ÜNNEPI HETEK VII. 1—17.	1966
63. 100 ÉVES AZ ORSZ. ERDÉSZETI EGYESÜLET.
1866—1966. SOPRON. VIII. 25—26.	1966
64. SOPRONI ÜNNEPI HETEK. VI. 30.—VII. 17.	1967
65. SOPRONI ÜNNEPI HETEK. VII. 1—19.	1968
66. SOPRONI NYÁRI EGYETEM. VII. 10—24.	1969
67. GYERMEKBÉLYEGRAJZ PÁLYÁZAT. XI. 16. SOPRON 1.	1968
68. A KMP. MEGALAKULÁSÁNAK 50. ÉVFORDULÓJA
1918—1968. SOPRON 1.	1968
69. MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG III. 21. SOPRON 1.	1969
70. PÁNCÉLVONAT — ALKALMI POSTA 1919—1969. 1971. I. 26.	1969
71. SOPRONI NYÁRI EGYETEM. VII. 10—24.	1969
72. 25 ÉVE SZABAD SOPRON. IV. 1.	1970
73. 25 ÉVE SZABAD MAGYARORSZÁG IV. 4. SOPRON 1.	1970
74. LENIN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA. IV. 22. SOPRON 1.	1970
75. 200 ÉVES A HAZAI Bányászati és Kohászati
Felsőoktatás. SOPRON. IV. 29.	1970
76. SOPRONI ÜNNEPI HETEK. VII. 1—19.	1970
77. EGYETEMES POSTAEGYESÜLET NAPJA. X. 9. SOPRON 1.	1970
78. 90 ÉVES A MAGYAR KÖNYOMATOS	1971
79. NEMZETKÖZI TÁVKÖZLÉSI VILÁGNAP. UIT. V. 17.	1971
80. DUNAI ORSZÁGOK ELSŐ CAMPING RALLY-JA.
SOPRON V. 28.	1971
81. 100 ÉVES A MAGYAR BÉLYEG. IX. 4—12. SOPRON 1.	1971

16. kép

Elsőként az Erdészeti Egyetem alapítására megemlékező emléklapot és a bélyegzést mutatom be. Az emléklap rajza és a bélyegzés azonos. (16. kép). 1988-ban jelent meg a magyar alkalmi bélyegzéseket tartalmazó katalógus.¹ A katalógus 500 oldalon felsorolja a Magyarországon 1879-től napjainkig használt alkalmi és emlékbélyegzéseket. A soproniak közül nagyon szép az V. Gyógyszerésznapoknak emléket állító bélyegzés és a sorszámozott emléklap (17. kép). „75 éves a soproni helyi távbeszélő hálózat” emléklapját neves grafikusunk Légrádi Sándor tervezte (18. kép). Bemutatok egy helyi tervezésű — egyedi — levelezőlapot is. Készítője Sövegjártó K. (19. kép).

Városunk önkéntes tűzoltó testületének centenáriuma számára szép bélyegzés és emléklap készült. A posta erre a jubileumra 2 Ft névértékű bélyeggel emlékezett meg. A soproni bélyegyűjtők kiállítás rendezésével járultak hozzá az ünnep emlékeztetésé

17. kép

tételéhez. Az 1966-ban készült emléklap bal felső sarkában látható címerrajz 1990. elején nagy vitát váltott ki a város leendő új címerével kapcsolatban (20. kép).

Összesen 10 alkalommal emlékeztek meg a Soproni Ünnepi Hetekről alkalmi bélyegzéssel. Sajnos az alkalmazott bélyegzések mind azonos rajzúak voltak. Az egyetlen eltérés a dátumban található (21. kép).

1871-ben adta ki a magyar posta az első, önálló bélyeget. Addig, — 1850-től az osztrák postával közösködünk. A jubileumot a posta nagyon szép emlékével köszöntötte és országszerte számtalan helyen emlékeztek meg emlékbélyegzéssel is. Így a soproni postaigazgatóság 1. számú hivatala — főposta — is. A bemutatott emlékbélyegzést szép városképpel ékesített borítékon alkalmazták (22. kép).

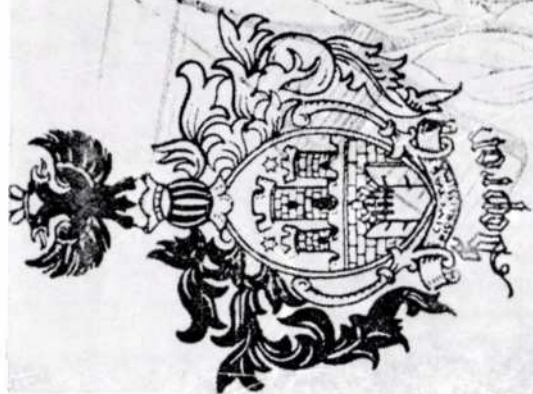
¹ Mihályfi Ernő. A magyar alkalmi bélyegzések katalógusa. MABEOSZ. Budapest, 1988.

18. kép

19. kép

100 ÉVES

A SOPRONI

UNKENTES

TŰZOLTÓEGYESÜLET

HUNDERT JAHRE

OEDENBURGER

FREIWILLIGER

FEUERWEHRVEREIN

MAGYAR POSTA

20. kép

Póór Ernő
Fertőrákú
Pataki's c

21. kép

Bucsa Zoltán

22. kép

A soproni Magyar Társaság a korabeli sajtó tükrében (1790—1828)

1. Bevezetés

A soproni Berzsényi Dániel Gimnázium elődje az egykori Evangélikus líceum volt, amely nagy szerepet vállalt a magyar nyelv fejlesztésében és művelésében.¹ Itt alakult meg az ország első diák-önképzőköre, amely a magyar nyelv és irodalom fejlesztését tűzte ki célul és a Magyar Társaság nevet viselte. A Társaság tagjai magyar nyelvű kiadványokkal, „örömnöpek” és színelőadások rendezésével hamarosan felhívták magukra a figyelmet. A korabeli magyar újságírókkal kiépített szoros kapcsolat hatására nemcsak szűkebb környezetükben, hanem az egész országban is ismertté váltak. Dolgozatomban ezt a kapcsolatot tárom fel. Munkám során két szempontot vettem figyelembe: elsősorban a korabeli folyóiratok példányaira hagyatkoztam, amelyek a Magyar Társaság könyvtárának² lelkét képezik, illetve az egykori jegyzőkönyvek, levelek és katalógusok adatait használtam fel. Közel negyven évet dolgoztam fel, 1790—1828-ig. Az időhatárok választásánál ilyen nagy és gazdag anyag esetében nem lehet önkényesen eljárni, ezért a témát az önként adódó 1790-es időponttól 1828-ig dolgoztam fel, amikor egy — szempontunkból igen jelentős — cikk megjelenésére került sor.

2. Újságok a Magyar Társaság könyvtárában

A bevezetőben már említett magyar társasági könyvtárban számos könyvritkaság mellett megtalálhatók a korabeli folyóiratok bekötött számai is. Hogyan kerültek ezek az újságok a Társaság tulajdonába? Erre nem nehéz választ adni, ha fellapozzuk az önképzőkör jegyzőkönyveit és a könyvtár katalógusait.

A könyvtár egyrészt adományozások, másrészt vásárlások útján gyarapodott, de az első katalógusban ott találjuk néhány tag házi bibliotékájának jegyzékét is, melyet ily módon bocsájtottak társaik rendelkezésére.³ Ebből a katalógusból is kitűnik, diákok nem rendelkeztek saját folyóiratokkal, hiszen azok hetente kétszer jelentek meg, és a postaköltség miatt is igen drágák voltak. Az újságokhoz ezért egyrészt adományozás, illetve közös előfizetés útján jutottak hozzá.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság először tudósított a Magyar Társaság megalakulásáról.⁴ Méghozzá az egyik alapító tag levelét szó szerint közölve. Az első támogatást is ettől a laptól kapták. A cikkből és a Társaság jegyzőkönyvéből egyértelműen kiderül, hogy „magyar könyvetskével” és a „lap első szakasszával” kedveskedtek nekik, és kérték a tagokat, hogy munkájukról részletesen tudósítsák a lapot. A *Hadi Történetekben* nem véletlenül jelent meg ez a tudósítás. A lap megindítója és szerkesztője Görög Demeter volt, aki Bécsben, 1789-ben megjelentetett lapjával a nemzeti nyelvű irodalmi és politikai törekvéseket akarta összefogni. Az újság sikere nem is maradt el, az előfizetők száma elérte az 1300-at,⁵ ami abban a

1 Csak két adatot említek: Kövesdy Pál, a magyar gimnázium első rektora (1659-től), akinek nevéhez fűződik latin nyelvű magyar nyelvtan megjelenítése: *Elementa linguae Hungaricae* címen (Lőcse, 1686). Ld.: Németh Sámuel: Magyar gimnázium Sopronban, SSz. 1958, 41 (a címlap másolatával). Ribini János, az ev. líceum rektora (1747—1758) 1751-ben mondott egy nyomatásban is megjelent, szintén latin nyelvű beszédet a „magyar nyelv műveléséről”, melyben elsőként veti fel a nyelvújítás gondolatát. Ld.: Fabinyi Tibor: A soproni evangélikus líceum története. in: Soproni líceum, 47—49. old.

2 A kb. 4000 kötetes könyvanyag ma a Líceumi könyvtár része. Nyomatott katalógusa legutóbb 1903-ban jelent meg Sopronban.

3 M.T.levt. A IV. 2. — Ebben található Berzsényi Dániel könyvjegyzéke is.

4 1790. június 3. (705—708. lap).

5 A magyar sajtó története (1705—1848). Bp., 1979, 140. A Magyar Kurirnak ennél kevesebb előfizetője volt, bár népszerűségében vetekedett a Hadi Történetekkel.

korban nem számított csekélységnek. Az olvasók száma azonban jóval több volt, mert Görögék a gimnáziumokba a magyartanároknak ingyen megküldték a *Hadi Történeteket*, hogy ezzel is kedvet teremtsenek a magyar nyelvű szövegek olvastatásához. Erre példa: 1790. júniusától augusztusig 11 újságot kapott az önképzőkör. Nemcsak a lap néhány példányát kapta meg a Társaság, hanem a magyar nyelv ügyével foglalkozó saját munkáikat is megküldték az újságírók. Vedres István és Gáti István az újság munkatársai 1791 májusában elküldték a Magyar Társaságnak „A' magyar nyelvnek szükséges voltát tárgyazó elmékedések” c. munkájukat.⁶ Az újságírókon kívül professzoroktól és a volt tagoktól is kaptak folyóiratokat.⁷

Az előfizetéses újságok közül az első években a *Mindenes Gyűjteményen* kívül a *Magyar Hirmondót*, a *Hadi és Más Nevezetes Történeteket* és a *Magyar Kurirt* járaták. 1795-től kezdve a *Magyar Merkuriusra* is előfizettek. A Társaságnak nem volt sok pénze, így sokszor arra kényszerültek, hogy a lapokat lemondják, vagy ingyen küldésüket kérik. Például a *Magyar Hirmondóból* három példány járt, de a költségek miatt 1794-ben kettő ingyen küldését kérték.⁸ Az új század elején a *Magyar Kurir* és a *Magyar Hirmondó* járt nekik.

1811-től a *Magyar Kurir* helyett a *Hazai és Külföldi Tudósításokat* rendelik meg. Ennek oka az lehetett, hogy a *Magyar Kurir* szürkévé és érdektelenné vált Decsy szerkesztése idején, ezzel szemben a másik lap feltöltődött haladó eszmékkel, korszerű tartalommal, s egyre inkább politikai tényezővé vált,⁹ s ami nem mellékes: ára is jóval alacsonyabb volt.

1817-ben Kis János hatására előfizetnek egy újonnan megjelent, nagyhatású lapra, a *Tudományos Gyűjteményre*, amit ugyanő elő is fizetett számukra a következő évben. A lap kezdetben a rendi nacionalizmust hirdette, és a műveltség legfontosabb feladatának a nemesi nemzet szolgálatát tekintette. 1819-től új szerkesztője Thaisz András lett, és az ő tevékenysége nyomán az újság már liberálisabb szemléletet közvetített, és megjelent benne az egy nemzetté válás gondolata. A lap teret nyújtott a kor legjelentősebb szellemi összecsapásának, a nyelvújítási harcnak. Az előfizetők magas száma — ezek elsősorban az értelmiség köréből kerültek ki — a lap népszerűségét mutatja. Az új szerkesztő hatására az újság profilját meghatározza a polgári nemzetté válás gondolata, és a feudalizmus épületének lebontása. Az újságírók hangoztatják a népnevelés és a nemzeti műveltség fontosságát. Ezért nem csoda, ha a liceumi önképzőkör tagjai között is kedvelt volt az újság. A *Tudományos Gyűjtemény* a huszas évektől kezdve gyakran tudósított a soproni és pozsonyi örömmünepéről, méghozzá a társasági tagok levelei alapján. Az újságok hatására kialakult egy a tudományokban igényesebb, frissebb, és tágabb látókörű nemzedék, így aztán a soproni Magyar Társaságra kifejtett hatása is óriási volt.

A teljesség igénye szerint meg kell említenünk, hogy a *Magyar Minerva* és az *Uránia* c. folyóiratok néhány példánya is bekerült a Társaság könyvtárába, elsősorban ajándékozás útján.¹⁰ 1825-ben Kis János javaslatára előfizetnek a *Felső Magyarországi Minervára*, ami azért is különösen érdekes, mert éppen ez a lap volt az, amelyik később Kis Jánost „féltehetségnek” nevezte, s szellemében is éppen ellenkezője volt a *Tudományos Gyűjteménynek*.¹¹ A soproni Magyar Társaságnak tehát jártak a kor legjelentősebb magyar folyóiratai és hírlapjai, amelyek támogatásukkal is segítették az önképzőkör munkáját.

6 I.Jkv. 18 (M.T.levt. A II. 1)

7 I. Jkv. 22. Az első ajándék Németh Lászlótól érkezett: a *Mindenes Gyűjtemény* V. darabját küldte el nekik.

8 I. Jkv. 51.

9 A magyar sajtó története 220.

10 Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok (1785—1848). Bp., 1963, 138.

11 A magyar sajtó története 330.

3. Miért és hogyan támogatták az újságok a Magyar Társaságot?

A XVIII. század utolsó harmadában Magyarországon a felvilágosodás és a fokozódó nemzeti függetlenségi törekvések következtében a könyvkultúra egyre jobban kiszélesedik. II. József felvilágosult abszolutista reformjainak hatására és a szabadabb szellemű sajtó- és cenzúrarendeleteknek köszönhetően¹² egyre nagyobb számban tűnnek fel a világi tárgyú, nemzeti szellemű magyar nyelvű munkák, és megjelennek a magyar nyelvű időszaki sajtó első termékei is. Az írók, művészek és politikusok célkitűzése ebben az időszakban a nemzet, a haza és a társadalmi haladás volt, és legfontosabb feladatuk e nemes cél érdekében a társadalom mind szélesebb rétegeinek megnyerése volt. A társadalmi tudat alakítása elsősorban az olvassmányokon keresztül vált lehetővé, és ezek közül a legnagyobb hatást — régen éppúgy mint ma — az újságok gyakorolták a közvéleményre. A lapok tudatosan törekedtek a közönség megteremtésére,¹³ és a közönségnevelésre.¹⁴ A híryanagyok, közlemények örmagukban is rendelkeztek közönségszervező szereppel, hiszen a társadalom egészét érdekelték az egyre mozgalmasabbá és érdekesebbé váló európai és hazai események. A különböző irodalmi diáktársaságokban, mint a soproni Magyar Társaságban is, a diákok elsősorban a hírlapok közvetítésével jutottak korszerű ismeretekhez a hazai politikai és szellemi közélet, valamint a külföld eseményeiről. Olyan műveltségre és tájékozottságra tettek szert, amelyet az iskolai oktatás keretében nem szerezhettek meg.¹⁵ A tagok olvasóvá váltak és az iskola elvégzése után értelmiségi pályán elhelyezkedve későbbi környezetükbe is magukkal vitték és terjesztették az olvasás szeretetét és maguk is olvasóközönséget neveltek. Sok híres író, tudós és közéleti ember került ki a soproni önképzőkörből, sőt még újságírók is, Döbrentei Gábor és Pákh Albert személyében.¹⁶

A korabeli újságok ismertették és propagálták az újonnan megjelent könyveket, amelyek többsége bekerült a kor olvasókabinetjeinek és diáktársaságainak könyvtárába is.¹⁷ Így az újságírók népszerűsítették az olvasást, és tudatosították a műveltség fontosságát. A kor hírlapíróinak többsége a nyelvújítást is támogatta, mely főleg Kazinczy és körének működése nyomán mind több hívet szerzett magának. A szerkesztők propagálták tehát az irodalmat, és felhívták a figyelmet az irodalmi élet cseményeire. Ezért támogatták a lapok a soproni Magyar Társaságot, amely magát „a magyar nyelvben tökéletesíttetni, és azt nem kevés előmenetellel gyarapítani” is igyekezett.¹⁸ A lapokat nemcsak a diákok olvasták, hanem az önképzőkörhöz közel álló felnőttek is, akik elsősorban lelkészek, tanárok voltak.¹⁹

A hírlapok közvetlen hatást is gyakoroltak a Társaság munkájára. A dolgozatok témájához gyakran a sajtó biztosított megfelelő forrást az ifjak számára. Főleg az új században foglalkoztak szívesen munkáikban a külföldi eseményekkel, és a legkedveltebb témát a franciaországi történések jelentették, melyeknek legfőbb hírnöke

12 1781. június 11-én adta ki II. József híres-hírhedt cenzúrarendeletét.

13 Ennek érdekében mindegyik lap más-más közönségréteget célozott meg írásaival. A Tudományos Gyűjtemény pl. kifejezetten a magas kultúrájú értelmiségi rétegnek szólt. Ld. A magyar sajtó története, 280. old.

14 Az újságok egy része a közrendet olvasóvá akarta tenni, ezért a számukra is érthető fogalmazásban tették közzé híreiket, s beszámoltak az őket érdeklő eseményekről is, pl. árverezésekről, marhavásárokról stb.

15 Különösen a földrajzi és történelmi ismeretek gyarapítása terén volt hasznos az újságolvasás, ebben is vezető szerepet vitt a Magyar Kurír (A magyar sajtó története 140).

16 Döbrentei Gábor az Erdélyi Múzeumot szerkesztette, Pákh Albert pedig a Vasárnapi Újság megalapítója volt. 1841-től ő adta ki a Magyar Társaság saját lapját, a Szünórákat.

17 Sopronban az első olvasó-kabinetet Németl Mihály tervezte megalapítani, de magyar könyvek híján terve kudarcba fulladt. Erről a Mindenest Gyűjtemény számolt be 1790. febr. 20-i számában. Később Sopronban Pfundtner Mátvás német könyvtára alakult meg, de a század végén ezt is betiltották (Csatka Endre: Magyar Könyvszemle 1939, 54–61).

18 Magyar Hirmondó (Toldalék) 1793. március 1., 277.

19 Bodolay, 428.

a *Magyar Kurir* volt. A diákok fenntartással fogadták a francia eseményeket, és elítélően fordultak szembe az országhoz közeledő, világhódító francia seregekkel,²⁰ ami híven tükrözi a kérdéssel kapcsolatos akkori általános közhangulatot.

Nem kell méltatni a sajtó jelentőségét a Társaság szempontjából, ha 1793-ra gondolunk. Ebben az évben a reakció betiltotta az önképzőkörök működését, és az egész országban egyedül a soproni Magyar Társaság maradhatott fenn, amely olyan pártfogót mondhatott magáénak, mint Széchenyi Ferenc. A Társaság ebben a viharos időszakban nem győzte stabil helyzetét fenntartani, ezért élére sürgősen egy tanár-elnököt neveztek ki Raits Péter személyében.²¹ Beiktatási beszédét, melyet az iskola rektora, Wietórisz Jonathán mondott el, a *Magyar Hírmondó* is közölte. Ennek legfontosabb részlete így hangzik: „ezen bé-állott Ns. Iffjú Magyar Társaság, éppen nem valami ártalmas Frantz Jakobinus Klúbot jegyezzen (a' mellytől a' Jó Isten bennünket mindenkoron meg-ójjon). Soha nem volt, nem is lessz ezen Ns. Társaságnak a' vége és tzélya, hogy botránkozottató beszédekkel, vagy írásokkal töltse ártatlan idejét”.²² Hogy e szavak mennyire csak a kívülállóknak és a cenzoroknak íródtak, mi sem bizonyítja jobban, minthogy éppen ebben az esztendőben a következő tételt dolgozzák ki a tagok: „Káros e' és mennyibe káros, ha Magyar Ország tsak az Osztriai Monarchia név alatt hírhedik”?²³ A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy a válasz a diákok részéről egyértelműen igen volt.

4. A Társaság és az újságok közvetlen kapcsolata

A Magyar Társaság és a korabeli hírlapok újságírógárdája között szoros kapcsolat alakult ki a rendszeres levélváltás útján. A Társaság jegyzőkönyveiben pontosan nyomon lehet követni, mikor kaptak a tagok az újságíróktól levelet, ill. mikor küldtek ők azoknak. A kor újságírói felvették a kapcsolatot az önképzőkör tagjaival, és ez mindkét fél részéről hasznosnak bizonyult.

Kultsár István, lapjának, a *Hazai Tudósításoknak* megjelenése előtt két hónappal, május elsején előre nyomtatott „reklámlevelet” küldött a gimnázium rektorának, melyben felhívja figyelmét az előfizetés lehetőségére. Nem véletlen, hogy ez a felhívás a Magyar Társaság levéltárában maradt fenn, hiszen az igazgató nyomban továbbíthatta azt a Társaság tagjaihoz, akik gyűlésükön ismertették annak tartalmát,²⁴ és siettek eleget tenni az abban foglalt kérésnek (I. kép.). Május 18-án újra levelet kapnak Kultsártól, immár egyenesen Raits Péternek címezve. A szerkesztő ebben kéri az „iffjú tanulókat”, hogy gyakrabban tudósítsák őt, mivel ez „reájuk nevez jó gyakorlás léssen, az én munkámat pedig gyarapítja”:

„Nagy tiszteletű 's tudós Hazafi!

Ezen új intézetemnek megismertetésére Sopronnak fő érdeme vagyon. Tsendes, de szüntelen munkálkodása az ott való iffjú társaknak nem tsak buzgó hazafiakat, hanem jeles Irókat is szerzett a Nemzetnek. Kis Jánost, s Németh Lászlót Sopron vezette a tudományok szeretetére, s terjesztésére. Több fiatal szorgalmatos Hazafiakat tudok én ezekután nevekedni. E jeles öszve szövetekezésnek rendet, lelket Raics ur hazafisága ád. Illy tartandó érdemeit tehát hogy én néminemüképpen megtiszteljem, Tiszt. Ur neve alatt a Társaságnak egy ujságot fogok rendelkezésre küldeni, mellyből a Sopronyi ifju barátink az országot tanulván bővebben esmérni azt is bizo-

20 Bodolay i.m. 468. Ebben az időben ilyen témájú dolgozatok születtek: „Használ e a mostani Frantzia szabadság, vagy káros?”, „A mostani Frantzia háború mennyire káros, de egyszer 's mind hasznos is a tudós Világnak?”

21 Raits Péter a jénai egyetem elvégzése után, 1793-ban került az iskolába, ahol rögtön megválasztották a Magyar Társaság tanár-elnökének, amely tisztséget 1824-ben bekövetkezett haláláig viselte. Kis János is hálás szavakkal emlékezik meg róla Emlékezéseiben. Különösen fontos volt a tagok számára Raits hatalmas könyvtára, ahol szabadon búvárkodhattak a francia felvilágosodás legkiválóbb szerzőinek munkái között.

22 *Magyar Hírmondó* (Toldalék) 1793. március 1., 280.

23 I. Jkv. 38. old. (1793. febr. 8.). Vö. Bodolay, i.m. 467.

24 I. Jkv. 177/b. (1806. máj. 24)

ARA intenek a' régi történetek, hogy Nemzetünk maga fennmaradásáról gondoskodjék. Ezt kezdték tellyesíteni Országunk Követei, midőn az utolsó Gyűlésben a' Magyar Nyelv kiterjesztését eszközölték. E' Törvény a' Nemzet állandósága, és ditsősége fundamentomát újonnan megvetette.

Valljon Hazafinak tarthatja-e az magát, ki ezen Törvény tellyesítésén nem iparkodik? A' nyelv Nemzeti létünket fentartja, a' szíveket egyesíti, a' tudományokat terjeszti, és ennek gyarapításán ne igyekezzünk? Nem a' vak erő, hanem az ész vezeti most az Országok szerentséjét; lehet-e tehát magunk, és törvényes Alkotmányunk önként való felszánása nélkül az ész kintseinek, a' Tudományoknak, bizonyos eszközét a' köz nyelvet nem mívelni? Déli, és Éjszaki nagy Nemzetek kapnak nyelvünkön; Bétsben Austra fő városában nyilván tanítatik; nem volna-e tehát Hazaarulás, ha mi itthon a' Magyar Nyelvnek tenyésztetésére szolgáló legkissebb alkalmatosságot is elmúlatnánk?

El nem felejtheti azt a' Magyar, hogy uralkodó Nemzet. Ezt nyelvének felemeltetésével mások előtt leginkább megbizonyíthatja. Azért nem kételkedhetünk, hogy valaki Magyarnek, valaki Koronánk tagjának tartja magát, az a' nyelv elterjesztésén és gyarapításán tellyes erővel fog munkálkodni. Illy meggyőződés vett engem a' HAZAI TUDÓSÍTÁSOKNAK elintézésökre, mellynek kihirdetését azon alázatos kéresemmel bátorkodom *Tiszteletes Urnak* elejébe terjeszteni, hogy most ezen szándékomat a' *Sopronyi Gymanasiummal* megismértetni; jövendőre pedig minden figyelmetességet érdemlő történeteket vélem közöltetni méltóztassék.

Az előrefizetés Junius végéig vagy nálam, vagy a' Pósta Tiszteknél megeshetik. Ha pedig ezek legkissebb kifogással élnének, arra kérem az Érdemes Olvasókat, hogy akadályaikról engem tudósítani ne terheltessenek. Ki mély úfztelettel vagyok

Tiszteletes Urnak

Pesten 1. ső Májusban
1806.

alázatos szolgálója
KULTSÁR ISTVÁN,
az Ékesenszöllásnak nehai Tanítója.

1. Kultsár István felhívása

nyosan lássák, miféle munkákat készített más részeken a Hazafiuság lelke. Úgy vélem, hogy éppen a Társaság tzeljához közelittek, ha azt kérem, hogy Tisztelendő (Ur) méltóztasson azon ifju tanulókat arra bátorítani, hogy ők nékem gyakrabban írjanak. Nem kívánom, hogy versekkel gazdagítsanak: ha akármilyen tudós, gazdasági, kereskedési, mesterséget illető dolgokat adnak tudtomra, leginkább fogom szeretni. Reájok nézve jó gyakorlás lesz, az én munkámat pedig gyarapítja. Olly bizalommal viseltem Tiszt. Ur jóvoltához, hogy nem veendi rossz néven, ha mindjárt azt kérem, hogy júniusban kezdjék el levelezéseiket. Ha egy lesz a levelező, annak esztendő végével a posta pénzt is kész lesz megfizetni. Ki minden tisztelettel maradok Pesten, 18^{ik} Majus 1806.”

A diákok számára is hasznos volt a hírlapírókkal kiépített közvetlen kapcsolat. A Társaság munkái közül számos meg is jelent a kor hírlapjaiban.²⁵ A *Magyar Hirmondó* 1799. január 18-i száma beszámol a Magyar Társaság év eleji örömmünnepeiről. A tudósítás hangneméből kiderül, hogy a közlés az egyik tag levele alapján született, s a levél írója kifejezetten kéri, hogy közölje az újság T. Prof. Czinke Ferenc levelező-tagnak a Társasághoz írott versét.²⁶

Döbrentei Gáborról — aki 1802-től a Társaság könyvtárnokaként, majd 1804-től titoknokaként is tevékenykedett, és működésével felvirágoztatta azt — bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy az újságokkal folytatott levélváltást felhasználta arra is, hogy saját verseit elküldje a lapoknak. Többször találkozhatunk a jegyzőkönyveket lapozgatva, olyan bejegyzésekkel, amelyek arról tudósítanak, hogy Döbrentei egy-egy versét elküldték valamelyik lapnak.²⁷ 1803-ban kétszer küldte el saját művét a *Magyar Kurir*nak, de egyik sem jelent meg.²⁸

A Társaság 1804-ben adta ki a *Próbamunkák* című könyvecskét, melyben a tehetséges tagok és pártfogók verseit jelentették meg. Döbrentei titoknok sokat tett a könyv megjelentetéséért, még a szünetidő egy részében is Sopronban maradt, és írt a *Magyar Kurir*nak, hogy az újság harangozza be annak megjelenését „az egész Két Nemes Magyar Hazának”.²⁹ Levelét le is közölték, de a kötetről nemcsak itt, hanem pl. Schedius Lajos *Zeitschrift*jében is jelent meg ismertetés.³⁰

Az újságok magas postaköltsége és ára miatt a tagok gyakran kérték a szerkesztőtől, hogy a lapokat ingyen küldjék.³¹ Természetesen az újságírók beleegyező válasza is levélben érkezett meg. A szerkesztők néha kérés nélkül, a „Haza javára” ingyen küldték a Társaságnak a hírlapok példányait. Ebből a szempontból a legjelentősebb felajánlást a *Magyar Hirmondótól* kapták az önképzőkör tagjai. A lap írói ugyanis 1801—1803-ig ingyen küldték a soproni líceumba az újságot (2. kép). Döbrentei Gábor nem minden „hátsó szándék” nélkül írhatta ezt Decsy Sámuelnek, a *Magyar Kurir* egyik újságírójának.³² (A *Magyar Kurir* a *Magyar Hirmondó* legnagyobb konkurense volt ebben az időben.) Decsy válaszlevelében kifejtette, hogy 4 fl és rendszeres vármegyei tudósítások ellenében fogja a *Kurirt* ingyen küldeni (3. kép).

A diákok tehát számos jelentős újsághoz ingyen jutottak hozzá, tudósításaik, verseik megjelenhettek a lapokban, és így országszerte ismertté váltak. A hírlapok a diákok tudósításain keresztül színesebbé teheték újságjukat a diáktársaságokról érkező hírekkel és vármegyei tudósításokkal. Az újságírók a levelezés útján saját közönségükkel is kapcsolatba kerültek. Hogy az újságok számára fontos volt a Társaság, ez nem vitatható, ha a támogatásokra gondolunk. A diákok szempontjából is

25 Hadi és Más Nevezetes Történetek 1795. január 14., 46—47.

26 Magyar Hirmondó, 1799/6. sz., 93—94.

27 I. Jkv. 262., 145.

28 I. Jkv. 159.

29 I. Jkv. 161.

30 Magyar Kurir 1804/6. sz. (július 20.), 95—96. A Zeitschriftben megjelent cikk szövegét

közli Bodólay, 649.

31 I. Jkv. 121.

32 I. Jkv. 148.

Tiszteltetés és köszönet feleletre méltó
Magyar Társaság

Ami kerjék barátságosan a nagy reményeségi Tagjait
ezen tekintetben Nemes Társaságnak, hogy a crime
alatt járandó M. Hírmondókat a jövő két évtendőnk
alatt, úgy mint 1803-ik évtendő végéig peret épen
re küldjének, mivel abba ingyen kívánunk itálni
jövora intézett profunktal kedveskedni. Megyék
jó nevet, kerjék, tettek ugyan de tiszta felel
eredett ajánlatukat, kik, még élnek, felelnek

A Nemes Társaságnak

Bátyban Dec. 11. 1801.

Kéj tisztelem / 1801.
M. Hírmondó 1801.

A Magyar Társaságnak.

Kedves Barátom

Decs. 23. ik. Estén
1803.

Sajnálom, hogy ily sok ideig halgatsz. én engem sem magad és kedre
seid egészségetről, sem iskoláztatás által hozzáról nem tudósítasz.
A Soproni Magy. Társaság Titkárja Döbrentei László
é. folyó hó 12-ikén hoztam küldött levelében elölről azt
terjesztés, hogy mivel a Magy. Kir. Akadémia volt itél az on-
ságnak két esztendőre meg igaztal, hogy ingyen járhat
újságokat küldeni.

Mintek ez az igaztal nem közele hivatás az ide való
Fő Posta Hivatalnál be vitetődött új Gyarmat kerent,
melly szerint sem Posta Mesteret, mely sem Corresponden-
sintnek, sem egyebetnek, sem senkiéket post-rostó fizetés
süllyel hat egy darab újság, sem szabad küldeni, és
és ha küldeni szeretel magunknál kell a posta pénzét
le fizetni.

Észomban, hogyha azon Társaság tagjai a Proprietor
esztendőnként 4 forintot le fizetnek a többit a leve-
lem és valamint ellenig, úgy emeltem a post-rostó
szolgálat újságaimmal, ally jeltételel, hogy az on-
Sopron vármegyében tartózkodó dolgokról engemet
tudósítsanak.

Telefelem tisztelet kedvesüddel együtt. Én pedig szeren-
tes és inkupléskés boldogság esztendő kívánság hűllet
barátságodba továbbra is kívánok, remélem.

Kedves Barátom

Teledé barátod Dechy Sámuel

fontosak voltak az újságok, ezt mutatja például, hogy a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lap szerkesztőinek 1790-ben írott levelükben a Társaság munkájának ismertetésén kívül magát az újságot is dicsérik, de ezt az újságírók szerénységéből nem közölték.³³

5. Mit közöltek az újságok a Magyar Társaságról?

1790 körül az újságok elsősorban a Társaság megalakulásáról, működésének céljairól írnak. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* az egyik alapító tag levelét szó szerint közölte, mint arról az első fejezetben már beszámoltam. A régi újságok esetében is gyakran előfordultak „bakik”. Erre jó példa a *Magyar Kurir*, amely 1792. május 25-én megjelent számában így ír a Társaságról: „A’ közelebb múlt hónapnak utolsó napján a’ Soproni Ev. Kollégyomban önként öszve-állott Magyar nyelvű Társaságotka”.³⁴ A közlés helytelen, hiszen a Magyar Társaság már 1790-ben megalakult. Az induló évek nagy eseményéről, Lakos János *Hunyadi László* című darabjának előadásáról szóló hírek is megjelennek a kor lapjaiban. Az előadásnak azért volt olyan nagy jelentősége, mert ez volt az első magyar nyelvű színelőadás Sopronban,³⁵ ezzel együtt a Társaság első nyilvános fellépése is.

A darabbal kapcsolatos eddigi szakirodalom nem említette azt a lehetőséget, hogy Lakos színművének megszületésében is közre játszhatott egy újsághír. Nevezetesen, a *Hadi Történetek* 1789. december 4-i számában közzétette a Komáromi Magyar Társaság (nem diák-önképzőköri!) pályázati felhívását. „mellvet ajánlnak a’ Haza képében annak, a’ki egy szép Magyar *Szomorú Játékot* fog ki-dolgozni, mellynek summaríát a’ maga tettése szerént választhatja a’ szerző, a’ Magyar Historiából”.³⁶ A darab országos hírnévre tett szert az újság tudósítása alapján. Gvadányi József egyik kevéssé ismert németül írott művében, ill. annak előszavában hivatkozik a *Magyar Hirmondó*-ban megjelent tudósításra.³⁷ Lakos János színművét 1812-ben Kolozsvárott is bemutatták az ottani színtársulat tagjai, ami talán arra enged következtetni, hogy a mű nyomtatásban is megjelent.³⁸

Nem véletlen, hogy mind a *Magyar Kurir*, mind pedig a *Hirmondó* megemlékezik az eseményről. A *Kurir* a 90-es évektől mindinkább támogatta a nemzeti nyelv ügyét, és gyakran szembe fordult a latin nyelvvel, amely kiszorította a közélet minden területéről az anyanyelvet. A *Hirmondó* szerkesztőjének, Görög Demeternek pedig már az újság kiadásával is az volt a célja, hogy a nemzeti, nyelvi, irodalmi és politikai főrekvéseket összefogja. A *Magyar Hirmondó* a Társaság egy tagja, vagy egy hozzá közel álló személy levele alapján tudósított az eseményről, amire a hangvételből is következtethetünk. „A’ mióta fenn áll a’ Soproni Teátrum, soha talán nem volt úgy dugva teli, mint ezen Magyar Zsenge-Játék’ alkalmosságával. Öszve gyűltek ennek látására minden Uraságok, kiknek száma közzül való volt az itten lakozó Eszterházy-né ő Hertzegsége is. Minden fel-vonáskor, új tapsolással fogadtattak a’ jádzó személlyek, akik átallyában szép remekieit adták hazafiúi izekezettieknek”.³⁹ A tudósító a címlap, vagy plakát szövegét is közli, amely az alkalomra megjelent. A *Magyar Kurir* szintén beszámolt az eseményről, de az előbbinél sokkal több körülményt említ meg a cikkben.⁴⁰ Kitér például az író életkorára, és a szomorújáték felépítésére is.

33 *Hadi Történetek* 1790. június 3., 708.

34 *Magyar Kurir*, 664.

35 Fodor Ottmár: Sopron első magyar színészei, a líceumi diákok. Sopron 1944. Vö. Bodolay f.m. 698.

36 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1789. dec. 4., 594.

37 *Die Hunyadische Familie, oder Auch Unschuld schützt nicht immer vor Kabale*, Pressburg, 1792 (*Magyar Könyvszemle* 1978, 140–141).

38 Kerényi Ferenc: A kolozsvári–debreceni színtársulat könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 1978, 262–263.

39 *Magyar Hirmondó* 1792. május 18., 701–702.

40 *Magyar Kurir* 1792/4. sz. (május 25), 664.

Gyakran közölnek az újságok olyan verseket is, amelyeket a tagok küldtek az újságíróknak. Az első vers, amely lapban megjelent, Kis Jánosnak „A' Soproni Magyar Kis Társaságnak egyik szép reménységű tagjának” Nunkovits György halálára írott verse.⁴¹ A *Hadi Történetek* jelentette meg 1791. jan. 14-i számában, de később is megjelent az újságokban a Társaság tagjainak egy-egy költeménye. 1807 májusában a *Hazai Tudósítások*ban öt vers jelent meg a tagoktól, melyek Révai Miklós, a nagy nyelvész halálára íródtak. Az egyik itt közölt költemény miatt kisebb perpatvar is támadt a tagok között. Mint a jegyzőkönyvből megtudjuk,⁴² Káphy István verse „minekelőtte el-küldetett volna, meg jobbtárggattatott és tsinoséttatott a Titoknok által a sok benne levő hibák miatt”. A titoknok nem más volt, mint Döbrentei Imre, Gábor testvére. A szerző azonban nem fogadta jószívvel a javasolt javításokat, sőt clyannyira kikel a titoknok ellen, hogy később a társaságból is kilépett. Ha a Magyar Társaság könyvtárában megtalálható *Hazai Tudósítások*nak fellapozzuk azt a számát, amelyben a versek — köztük Káphyé is — megjelentek, kissé már elmosódott kézírással valaki (nyilván maga a szerző) kijavította a szöveget, hogy az „originál” legyen.

Érdeemes még kiemelni a *Magyar Kurir* 1795. január 27-i számában megjelent tudósítást a diáktársaságról. A tudósítás Geresdről érkezett, és az informátor megemlékezik az 1794. júliusi és az 1795. januári ünnepi gyűlésekről. Végül a szerző megjegyzi: „örömet meg küldöttem volna munkáikat is a' Kurirnak: de tudtam rész szerént, hogy sok helyet foglalnak el, rész szerént észre vettem azt is, hogy ezen társaságnak nem szándéka a hirhedés”.⁴³ Az utóbbi megjegyzés abból a szempontból tanulságos: a tagok az újságoknak saját munkáikon és a tudósításokon keresztül törekedtek arra, hogy ismertté és híressé váljanak. A visszautasítás talán az ismeretlen informátor személyével lehetett kapcsolatban.

A korabeli lapokban mégis a legtöbb közlés a Társasággal kapcsolatban az örömnephez köthető. Hogy mik ezek az örömneppek? Erre a választ a már említett geresdi tudósító *Magyar Kurir*ban megjelent leveléből idézem: „Kérdezősködvén, meg érttettem, hogy esztendőnként két ünneplő gyűléseket szokott tartani jó igyekezete meg mutatása végett (ti. a Társaság). Az első esik Julius elején: ekkor szoktak bútsút venni azok, a' kik a' tanuló Társaságnak úgy nevezett munkás tagjai közzül kilépnek. (...) A' második nevezetes gyűlése történik Újesztendőben, hogy ekkor a hatalmas Teremtőt, gondviseléséért, az öszve sereglett Urakat, kegyességéért, magokat pedig, a' szerentsés fennmaradásért és egyes szivekért, üdvözöljék!” Az örömneppek tehát az évvégi vizsgaszerű búcsúgyűlésekből, és az újesztendei ünnepélyes gyűlésekből alakultak ki. 1792-től rendszeresen megrendezték őket. A gyűléseken a tagok saját műveiket, verseket, prózai alkotásokat adtak elő, és később felnőtt közönséget, valamint pártfogóikat is meghívták ez alkalomból.⁴⁴ Az örömnep elnevezés eredete arra vezethető vissza, hogy ilyen alkalmakkor a diákok és a vendégek kölcsönösen kinyilvánították örömlükét. Az 1799 januári és nyári örömneppekkel kapcsolatban használták először ezt a kifejezést. Erről az eseményről így tudósít a jegyzőkönyv: „s a' Társaság ajánlásával fejezi be az örömnepet versekben Laky István”.⁴⁵ Innen-től kezdve válik az elnevezés általánossá, és innen veszi át az ország többi diákkörképzőköre is ezt a kifejezést.⁴⁶ Az 1799. január 18-án megjelent *Magyar Hírmondó* beszámol a január 6-i örömnepről, és a cikkben is megtalálhatjuk már ezt a kifejezést, „öröm innep” alakban.⁴⁷ A lapok mindig részletesen beszámolnak — megemlítve az összes előadó nevét és az előadott művek címét — az ünnepi gyűlések prog-

41 *Hadi Történetek* 1790. június 3., 705–708.

42 II. Jkv. 37.

43 *Magyar Kurir* 1795/8. sz. (január 27.), 125–126.

44 I. Jkv. 37/a. old.

45 I. Jkv. 59/a. old.

46 Bodolay, 671. old.

47 *Magyar Hírmondó* 1799/6. sz. (január 18.), 93–94. old.

ramjáról. Ezek a cikkek tartalmilag hasonlítanak egymáshoz, hiszen ezekről az eseményekről a Társaság leveleiből értesültek elsősorban. Az 1796 januári örömnep-ről a *Magyar Kurir* egy olyan cikket közöl, amely az utolsó szóig megegyezik. Ennél sokkal szembeötlőbb, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 1823-ban két egymást követő számában közölte le az önképzőkör 1823. aug. 5-i ünnepé-lyéről szóló tudósítást.

1828-nak fontos szerepe van témánk szempontjából, mert ekkor jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain a soproni Magyar Társaságról az első átfogó ismertetés. A cikk megjelenésének apropóját az adta, hogy a tagok az előző évben (minden más színházat megelőzve) elsőként adták elő Vörösmarty *Salamon király* c. drámáját. Az író ez alkalomból levélben üdvözölte őket, s nyilván ő kérte fel Edvi Illés Ádámot is, hogy írjon a *Tudományos Gyűjteménybe* — melynek ekkor Vörös-marty volt a szerkesztője — hosszabb ismertetést a Magyar Társaságról.⁴⁸ Ez az is-mertetés mintegy betetőzi azt a folyamatot, amelynek során az önképzőkör az egész ország előtt ismertté vált. Edvi Illés Ádám tanulmányából megtudhatjuk az alapítás körülményeit, az alapító tagok nevét és célját. A szerző kitér a gyűlések rendjére, a tagság feltételeire, a levél- és könyvtár szerepére és működésére. Felsorolja a Tár-saság eddig kiadott könyveit, a *Boldogságra vezérlő oktatást*, a *Sarolta* c. regényt, és a *Próbamunkákat*. Kitér az első tanár-elnök, Raits Péter megválasztására, és meg-említi, hogy a *Magyar Hirmondó* erről a jeles eseményről 1792-ben tudósítást közölt. Ismerteti a munkás-, ill. időre társak, valamint a levelező tagok (kiemelve az utób-biak közül Kazinczy Ferencet) munkájának mibenlétét, szól az Erdemkönyv szerepé-ről, amelybe a Társak jelesebb dolgozatai bekerültek. Természetesen nem feledkezik meg az örömnepéről sem, és részletesen ismerteti az elmúlt év (1827) örömnepé-nek programját. Edvi természetesen nagy jelentőséget tulajdonít a színjátékok előadásának is. A szerző hangoztatja a könyvtár jelentőségét, sőt még a nyitvatartás idejét is közli. Edvi Illés Ádám az adatokat a társaság okleveleiből, és jegyzőkönyvei-ből merítette, de a Társaság alapítását illetően ő is téved.

6. Törvények és határozatok az újságokkal kapcsolatban

Az újságokkal kapcsolatban a Társaság törvényeket és rendeleteket hozott. Ezek egyrészt a lapok megrendelésével függtek össze, másrészt pedig azok olvasását sza-bályozó intézkedések voltak.

A tagok közösen fizettek elő a lapokra, és a befizetendő összeg nagyságát mindig pontosan meghatározták: „mindenki fizet 15 garast a Magyar Hirmondó megho-zására.”⁴⁹

A XVIII. század elején Magyarországon is megindul — Európához képest mintegy évszázados késéssel — az időszaki sajtó, de ennek kibontakozását az abszolutizmuson kívül még az ország függő helyzete is nehezítette. Bevezették a cenzúrát, amely az egyházi ortodoxia és a rendi felfogás hatása alatt állt. Bár a XVIII. század végén a felvilágosult abszolutizmust gyakorló uralkodók valamely enyhítéseket tettek a cenzúra ügyében — így pl. az egyházi jogi kérdésekben —, de továbbra is rettegtek a közvélemény valós tájékoztatásától, és az újságok szervező erejétől. Ezért vezette be II. József 1789. június 10-én az újságbélyeget, amely az újságírók megadóztatását jelentette. Az újságbélyeg anyagilag megnehezítette a hírlapkiadást, s mivel a lapok ára növekedett, kevesebben fizettek elő rájuk. A XVIII. század végén és a XIX. szá-zad elején is többször kényszerültek arra a lapok írói, hogy emeljék újságjuk árát.

Nem csoda, hogy a soproni Magyar Társaság kénytelen volt — ha nehéz szívvel is — egy-egy újságot lemondani, vagy belőle kevesebbet rendelni: „az végeztetett, hogy ez után a Társaság költségén csak egy M.újság hozattason meg”.⁵⁰

48 Csatkai Endre: Vörösmarty soproni kapcsolatai. SSz. 1955, 124—126.

49 I. Jkv. 12/b. old.

50 I. Jkv. 12/b. old.

A Társaság törvényeinek újra fogalmazásakor sosem feledkeztek meg az időszaki sajtó termékeiről, de az előfizetési díjakról néha bizony igen. Ilyen esetekben a szerkesztők beszüntették lapjuk küldését. Hogy az önképzőkör ezt elkerülje: „meg parantsoltattott a' Sekretáriusnak, hogy az Újság íróknak az Újságok megküldésekért köszönő, az ezután megküldendőkért pedig kérő levelet készítsen a jövő gyűlésre”.⁵¹ A sekretárius feladata volt ezen kívül az előfizetési díjakat is megküldeni az újságíróknak. A megküldött lapokat bekötötték, és a Társaság könyvtárába helyezték.

A rendeletek másik csoportjába tartoznak a lapok olvasásához kötődő, visszafogó intézkedések. A sajtótermékek annyira népszerűek voltak, hogy szükséges volt közös olvasásuk megszervezése. A titoknok feladata volt az újságok felolvasása, 1803-tól kezdve minden héten szerdán és szombaton, a könyvtár nyitvatartási idejében. Miután felolvasták a lapokat, a tagok a könyvtárból is kivehették őket egy-egy napra, de minthogy ez nagyon lassan és rendetlenül folyt, kénytelenek voltak ilyen intézkedéseket hozni: „ugy határozott meg, hogy mivel már most a' Magyar Kurirból két példányunk járna tehát azon társak is kik a' Hazai Tudósításokat olvasták, már ezután a Kurirnak egyik példányát olvassák — a' Hazai Tudósítások pedig mivel egy héteny ugy is tsak egyszer jönnek el, itten öszve gyűlésünk alkalmatosságával olvastatnának fel.”⁵² Ugyanígy: „Továbbá T.T.Élöl Ülő Urunk (ti. Raits Péter) a' mint már több ízben ugy most is a' M.Kurir olvasóit, azon késedelemről, mellyel az Újságot olvassák, vagy magoknál le tartoztják, feddette, és hogy az egyenes rend, az ehhez járulandó még több pontokkal együtt meg tartassék a Tagok szívére kötötte.”⁵³ 1819-ben már a feddés sem volt elegendő, a tagoknak ezért törvényt kellett hozni az újságokat késve visszaadókkal szemben. Mindenki csak egy napig tarthatta magánál az újságokat, aki egy nappal később adta vissza, egy garas, aki két nappal később, két garas lefizetésére köteleztetett.⁵⁴

Az újságokat a Társasághoz közel álló felnőttek is olvasták, mert még nekik sem volt pénzük a megdrágult lapok meghozatalára. Kis János, az önképzőkör egykori alapító tagja, evangélikus szuperintendens, 1810-ben arra kérte az ifjakat, hogy ő is hadd olvassa a *Magyar Kurirt*.⁵⁵

Vidékre is elküldték az újságokat, amiben szintén megmutatkozik a Magyar Társaság hatása, nemcsak szűkebb, hanem tágabb környezetére is. Jegyzőkönyvi adatok is bizonyítják, hogy vidékre is elküldték a *Tudományos Gyűjteményt*, 1818-ban pl. Illyés Pál geresdi prédikátornak.⁵⁶ Ezért a szolgáltatásért egy esztendőre két forintot kellett fizetnie.

1799-ben törvényt hoztak a külső olvasó tagok korlátozására, aminek oka abban keresendő, hogy a lapok politikai tartalma miatt félő volt, hogy a kívülálló olvasók széles köre esetleg az önképzőkör betiltását eredményezheti.⁵⁷

51 I. Jkv. 32/a. old.

52 I. Jkv. 146. old.

53 II. Jkv. 109. old.

54 II. Jkv. 286. old.

55 II. Jkv. 109. old.

56 II. Jkv. 278. old.

57 I. Jkv. 143. old.

Függelék:

A MAGYAR TÁRSASÁG AZ EGYKORÚ SAJTÓ TÜKRÉBEN (1790—1828) BIBLIOGRÁFIA

1. *Mindenes Gyűjtemény* 1790/15. sz. (febr. 20), 247—248.

Tudósítás arról, hogy a liceumi ifjak különös szorgalmat tanúsítanak az anyanyelv művelésében, s „három rendbeli” verseket is küldtek az újságnak. A M.T. alapítói közül név szerint említik Kis Jánost és Halasy Mihályt.

2. *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. június 3., 705—708.

A M.T. megalakulásáról, az egyik alapító tag levelét szó szerint közölve. Németh László, Potyondi László és Kis János írásokat is küldtek, melyekben az újságot dicsérték, ezért a szerkesztők szerénységből ezeket nem közölték le.

3. *Hadi Történetek* 1791. január 14., 46—47.

Kis János („A’ Soproni Magyar Kis Társaságnak egyik szép reménységű tagja”) verse Nunkovits György halálára.

4. *Magyar Hirmondó* 1792. május 18., 701—702.

Lakos János Hunyadi László c. darabjának előadásáról.

5. *Magyar Kurir* 1792/4.sz. (május 25), 664.

Lakos színművének előadásáról.

6. *Magyar Hirmondó* (Toldalék) 1793. március 1., 277—280.

Raits Péter beiktatása a M.T. elnöki székébe (1792. nov. 4.). Közli Wietóris Jonathan rektor ebből az alkalomból elmondott beszédét.

7. *Magyar Kurir* 1794/49. sz. (június 20), 749—751.

Eányai Sámuel diák levelét közlik az ifjúság botanikai gyűjtőmunkájáról. A tudósító röviden megemlékezik a M.T.-ről is. Szövegét kiadta: Csatka Endre: Botanizáló és népdalgyűjtő soproni ifjúság SSz. 1962, 168.

8. *Magyar Kurir* 1795/8. sz. (január 27), 125—126.

Tudósítás Geresdről, melyben megemlékeznek az 1794. júliusi és az 1795. januári ünnepi gyűlésekről. Az informátor küldött volna verseket is, de a tagok ebbe nem egyeztek bele.

9. *Magyar Hirmondó* 1796/2. sz. (január 8.), 27—28.

Az újévi ünnepi gyűlés részletes programja.

10. *Magyar Kurir* 1796/5. sz. (január 15.), 83—84.

Az előbbi cikk szó szerinti átvétele.

11. *Magyar Kurir* 1796/8. sz. (január 26.), 137—138.

A M.T. 100 rhénes (rajnai) forintot ajánlott fel a császárnak.

12. *Magyar Merkurius* 1796. január 26.

A fenti újévi ünnepéről (ld.9,10), de eltérő bevezetéssel.

13. *Magyar Kurir* 1797/6. sz. (július 21), 96.

A július 29-i ünnepi ülés szereplői és programja.

14. *Magyar Kurir* 1798/46. sz. (december 7.), 727.

Németh László, a M.T. tagja hirdeti rövid Deák Grammatikáját.

15. *Magyar Hirmondó* 1799/6. sz. (január 18.), 93—94.

A január 6-i ünnepségről, melyen megjelent gr. Széchenyi Lajos is. Közli Czinke Ferenc hozzájuk írott versét.

16. *Magyar Kurir* 1799/6. sz. (január 22.), 94—96.

A fenti ünnepségről, bővebb bevezetéssel.

17. *Magyar Hirmondó* 1799/51. sz. (július 28), 845.

Sopron vármegye ismertetése, az iskolával kapcsolatban megemlíti az itt működő M.T.-ot.

18. *Magyar Hirmondó* 1803/5. sz. (január 18), 68.
A január 1-jei ünnepségről, melyen jelen volt gr. Bethlen Elek is. A M.T. céljairól külön megemlékezik a tudósító.
19. *Magyar Kurir* 1804/6. sz. (július 20.), 95—96.
Döbrentei levele a Próbamunkák megjelenéséről.
20. *Magyar Kurir* 1804/33. sz. (április 24.), 518.
Berghofer Mihály pappá szentelése alkalmából írott versek.
21. *Zeitschrift von und für Ungern* 1804/4. sz., 261.
Recenzió a Próbamunkákról. Közli: Bodolay, 649.
22. *Hazai Tudósítások* 1806/11. sz. (augusztus 6.), 94—96.
Németh László életrajza, külön kiemelve szerepét a M.T. megalapításában.
23. *Hazai Tudósítások* 1807/38. sz. (május 13.), 329—331.
Révai Miklós halálára írt versek. Révait a M.T. tagjának mondják.
24. *Tudományos Gyűjtemény* 1823/9. köt., 118—119.
Az augusztus 5-i örömmünnepről.
25. *Tudományos Gyűjtemény* 1823/10. köt., 113.
Az előbbi cikk szó szerinti ismétlése!
26. *Tudományos Gyűjtemény* 1828/5. köt., 117—122.
A M.T. átfogó történeti ismertetése, Edvi Illés Ádámtól.

Szende Katalin:

A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgytörténeti tanulságai

I. A végrendeletek ősfomája: a lélek üdvére tett adomány

A későközépkorra tömegessé váló írásbeli végrendelezést az hívta életre, hogy az örökhatyók a jog szerint rokonaiknak járó javak mellett az életükben legfontosabb szerepet játszó szervezetnek, az egyháznak is juttatni kívántak valamit, hogy üdvözülésüket ezáltal is biztosítsák. Az egyházak javára tett adományok, az ad pias causas¹ rendelt javak a testamentumok 80⁰/₀-ában megtalálhatók.² Ezt rögzíti a Közép-Európa városaiban általánosan használt magánjogi kompendium, a Summa Legum is.³ A testamentumokkal foglalkozó fejezetei szerint hagyatkozni lehet „non solum hominibus, sed etiam locis sacris (ecclesiis et monasteriis, exceptis... hereticis et dampnatis)” (cap. XLVI.), az adakozás indokai közül a „propter anime salutem” és a „propter Deum” (pauperibus) vonatkoznak az egyháznak tett adományokra (cap. LIII.).

A soproni városi tanács 1418-ban kelt, a végrendelezés módját szabályozó rendelete⁴ a következőkkel igazolja, hogy a haláleset után 1 hónapon belül a testamentumot be kell mutatni a tanácsnak: „damit also nicht vertilgt, vergessen noch verlaugent werd, swas Got, den heyligen, freunden, fromden oder andern leuten... geschafft wird.”

Ezzel a megjegyzéssel már vizsgálódásunk szűkebb tárgyára, a középkori (az 1524-es első reformációellenes vizsgálatot megelőző) soproni végrendeletekre tértünk át. A fent említett arány, tehát hogy a testamentumok 80⁰/₀-a tartalmaz többek között

1 Brandt, Ahasver v.: Mittelalterliche Bürgertestamente, Heidelberg, 1973, 17—18.

2 Brandt i.m. 14.

3 Gál, Alexander: Die Summa Legum brevis, levis et utilis des sogenannten Dr. Raymundus von Wiener Neustadt. Weimar, 1926 (az elterjedésről a bevezetésben 1—19)

4 Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története II/1. Sopron, 1930, 160 (a továbbiakban SoprOkI.)

a lélek javára tett adományt, itt is megállja a helyét: a 303 teljes végrendeletnek mindössze 20,1⁰/₀-a nem foglalkozik ezzel. Az egyház komoly érdekeltségére utal, hogy a fent idézett 1418-as szabályrendelet a csak papok előtt tett végrendeletet semmisnek mondja. A papok a végrendeletek között is városbeli létszámukat legalább 5–6-szorosan meghaladó arányban (33 végrendelet=10,9⁰/₀) vannak képviselve. Ezt persze főleg a törvényes utódok hiánya és a javadalomról való elszámolás kötelezettsége indokolja. A legelső soproni végrendelet 1278-ból, a városi privilégiumok megszervezése utáni évből szintén paptól, Miklós városplébánostól származik. Az egyház, ill. annak képviselői tehát mind aktív, mind passzív félként igen nagy szerepet vittek a testamentumokban, és ez indokoltá teszi a címbe szereplő kérdés alaposabb vizsgálatát.⁵

Az üdvösségükről gondoskodni kívánók számára az egyház a későközépkorban a reprezentációs igényektől és a vagyoni lehetőségektől függően igen sok különböző megoldást kínált. Sopronban a leggyakoribb bizonyos összegek felajánlása volt a templom építési kasszájába, a lélek üdvére hagyatkozók 54,7⁰/₀-a élt ezzel a lehetőséggel egy vagy több egyházi intézmény javára. A „zum paw” (bau), ill. „pro fabrica” kifejezések azonban ne tévesszenek meg: ezek az összegek inkább a templom, ill. kolostor fenntartását, folyamatos működését biztosították, vagy a templomtanya őrizte azokat, míg nem volt szükség komolyabb munkálatokra. Bizonyítja ezt Puhel Pál javadalmas pap végrendeletének egyik kitétele: „et iste pecunie dari debent, quando fuerit labores pro fabrica alicuius ecclesie, et non antea persolvantur”.⁶

Hasonlóan népszerű volt misék mondására hagyni bizonyos összegeket. Az egyes „szolgáltatásoknak” szabott árai voltak, melyek viszonylag keveset változtak az idők folyamán. Egy egyszerű mise mondatása 6–8 denár közti összegbe került, tehát a szokásos 30 mise mondatása 7 dénársolidus és 1 fontdenár hagyományozását jelentette. Előfordult 100, sőt alkalmanként 1000 mise mondatásáról szóló rendelkezés is. Hosszabb ideig volt érvényes a halál napjának évfordulóján végzett szertartás (*jartag*) biztosítása.⁷ Ennél gyakoribb megemlékezés volt az örökmise-alapítvány, itt a hét egy-egy napján, de legalább évente négyszer kellett misét mondani. Ennek ára 1480-ban pl. 15 fontdenár volt.⁸ Az utóbb említett költségesebb megoldásokat csak a misemondásról intézkedők 16⁰/₀-a választotta.

A legnagyobb terhet, de a legnagyobb evilági (és túlvilági) elismerést az oltárjavadalom alapítása jelentette. Itt az új oltár igazgatójának teljes megélhetéséről gondoskodni kellett. Ilyen alapításra, vagy meglévő javadalom jelentős bővítésére a vizsgált időszakban 18-an vállalkoztak, nemegyszer saját, papi pályára lépett gyermekük javára.⁹

Említenünk kell még egy, a lélek üdvét előmozdító formát, a zarándoklatot. Lehetett ez a végrendelezés indoka is: személyes öttingi, ill. compostelai zarándoklat előtt gondoskodott javairól Ursula, Michel Holzapfel felesége¹⁰ ill. Hans Frisch; de gyakrabban célja volt: ha az örökhagyó nem akart, vagy nem tudott személyesen kockáztatni, az egész Európában bevett szokás szerint egy bizonyos összegért másra róhatta ezt a kötelezettséget.¹¹ A közismerten népszerű úticélok, Róma (28 végren-

5 Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete, Sopron, 1939; Csatka E.—Dercsényi D. (szerk.): Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956² összegzései, melyek az egyes templomok vonatkozásában tárgyalják a hozzájuk kapcsolódó adományokat, felmentenek az ilyen irányú felsorolásoktól.

6 SoprOkl. II/1: 398.

7 Mollay Károly: Soproni élet a 15. század második felében: SSz. 1941, 119–120.

8 SoprOkl.II/1:193,194. Ezek az összegek még mindig alatta maradnak pl. a lübecki átlagnak, ahol egy örökmise-alapítvány egy jó karban levő ház árát tette ki (Brandt l.m. 21.)

9 Pl. Michel Leinbater fiának, Jorg-nak (SoprOkl.II/1:187–8.)

10 Mollay Károly: Háztörténet és várostörténet: A Szt. György u. 3. számú ház (1379–1550): SSz 1959, 135; SoprOkl.II/1: 279–280.

deletben), Aachen (17), a bajorországi Ötting (4), Mariazell, a felső-ausztriai Sankt Wolfgang, és a nagy távolság miatt ritkábban szereplő Santiago da Compostela mellett a „Szent Vér ereklyéi”-ként megnevezett uticél¹² az észak-német Wilsnack felkeresésére utal.

II. A végrendeletek kedvezményezettjei: egyházak, vallásos társulatok, szegények

A XV. század végén Sopron bővelkedett az egyházi intézményekben: csak magában a városban 10 templom és kápolna működött egyidőben: Hans Kolbat neje 1498-ban 10 soproni és 2 környékbeli egyházra hagyott pénzt.¹³ Ebben az időben kb. 2900–3000 lakossal számolva minden 300 polgárra jutott egy egyházi intézmény, és ez még Nyugat-Európával összehasonlítva is igen magas érték.¹⁴

A templomok természetesen nem egyformán részesültek a hívek jóindulatából: a legtöbb adományt a Szt. Mihály-plébániatemplom kapta, de gyakran egyenrangú pénzadományban részesült a várarokmenti Boldogasszony-templom, és az ispotály Szent Erzsébet-kápolnája is. Ezek papjait gyakran szintén plébánosnak nevezik, ezért a jogért főleg az előbbi intézmény igazgatói folytattak szívós, ámde eredménytelen küzdelmet.¹⁵ Kiemelkedő hagyatékot kapott a kivételesen a Fő téren álló ferences kolostor is — tehát azok az intézmények voltak a legtekintélyesebbek, melyek a hívek lelki és testi gondozásában a legnagyobb szerepet vállalták.

Az egyes templomokra, kápolnákra hagyott, ill. számukra elkészítendő liturgikus tárgyak örökösői között (1. táblázat) a Szent Mihály-templom túlsúlya nyilvánvaló. A 20 mellékoltárral rendelkező plébánia nyújtotta ugyanis a legjobb lehetőséget a feudális kegúr gesztusának utánzására, itt kapták a legnagyobb nyilvánosságot az adományozók nevét, címerét viselő berendezési és kegytárgyak.

A XV. század végétől azonban megnőtt az érdeklődés a kisebb, bensőséges hangulatú kápolnák iránt is. 1474 után találkozunk a külváros negyedik fertályában, a Pócsi-dombon épült Szt. Lénárd kápolnával.¹⁶ Névadója a háziállatok védőszentje volt, a kápolna javára adakozók közt azonban mégis főleg iparosokat, nagykereskedőket, és ezek családtagjait találjuk. 1474 és 1552 között 17 esetből 6 iparos, 9 a Fő téren, vagy annak tőszomszédságában lakó patricius, 2 pap emlékezett meg róla. A Szt. (Fábián és) Sebestyén kápolna, és a hozzá kapcsolódó vallásos társulat alapítója, Wolfgang Rauch 1480-ban 40 napi búcsút engedélyeztetett a templom javára adakozóknak. Ez az épület szintén a külvárosban állt, az Ikva patak mellett,¹⁷ de a javára adakozók zöme most is a belvárosból került ki. Bőkezűen adakoztak az 1454-től épülő bánfalvi Szt. Farkas templom (1485-től pálos kolostor) javára is. Az egyes templomok kápolnák megajándékozását tehát nem lehet a lakóhely közelségével, a védőszent funkciójának megfelelő foglalkozással, vagy más társadalmi kritériummal magyarázni. A tekintélyes vagyonnal rendelkezők azokat a megoldásokat keresték, melyek révén adományaikkal a legmaradandóbb emléket állíthatják maguknak, és ez mutatkozik meg az új építkezések kiemelt felkarolásában.

A vallásos élet városokra jellemző megnyilvánulásai voltak a különböző vallásos társulatok, testvérületek. Ezek tevékenysége a szakmai érdekvédelmet kivéve szinte mindenben megegyezik az iparos céhekével: oltárral rendelkeztek valamelyik (leginkább a plébánia-) templomban, ahol a társaság hetenként összegyűlve misét hallgatott.¹⁸ A végrendeleti adományok is erre utalnak: oltárképek, miseruha, kehely

11 Sigal, Pierre: Isten vándorai. Bp. 1989, 47–50; Házi: Egyháztörténet 306.

12 Boockmann, Hartmut: Der Streit um das Wilsnacker Blut: Zeitschrift für Historische Forschung 9 (1982)

13 SoprOkl. II/1.255–8.

14 Boockmann, Hartmut: Leben und Sterben in mittelalterlichen Göttingen: Göttinger Jahrbuch 31 (1983), 73. skk.

15 Házi: Egyháztörténet 197–8.

16 Uo. 232.

17 Uo. 233.

18 Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 1940, 22–39.

stb. készítését írják elő, könyvvel látják el a testvérület oltárát, de főleg pénzt hagynak misék mondására. A pénzhez kapcsolódik a testvérületek másik funkciója, a tőkekölcsönzés, amit általában 10%-os kamatra tettek.

A vallásos testvérületek vagyona jóval felülmúlta az iparos szervezetekét, a céhek 1527-es megadóztatásakor¹⁹ a 6 legtöbb adót fizető társaság, az Allerglaubigen Seelenzech, a Zecha Assumptionis, a Zecha Trinitatis, az Ellendzech, a Briester Bruderschaft és a Zecha Purificationis egyike sem szakmai szervezet volt. Az említettek közül a legtöbb adományt a papok testvérülete kapta, nemcsak a hivatalból hozzájuk tartozó egyházi személyektől, hanem a világi hívektől is, akik úgy gondolták, hogy a társulathoz tartozó papok együttes könyörgése jobban előmozdítja majd lelki üdvüket. A confraternitasok tehát fontos összekötő kapcsot jelentettek a polgárság és a papság között, és távortartották a híveket a laikus eretnekmozgalmak felé orientálódástól. A végrendelkezők majdnem 1/4-e (23,7%) jutott vagyonából valamely vallásos társulatnak, iparos céhekről viszont csak 11,2% gondoskodott, még pedig nemcsak az adott szakma képviselői.

Fontos helyet foglalt el a korszak közgondolkodásában a szegényekről való gondoskodás.²⁰ Ez történhetett a szegényeket gondozó ispotálynak, vagy egy-egy szegény embernek, főleg hajadonnak juttatott segítség útján. A nekik juttatott pénzüsszegek, alapítványok, valamint tárgyak fejében az örökhatározó lelkiüdvéért kellett imádkozniuk.²¹ A tárgyakról alább még szó lesz, itt csak egy lényeges különbséget emelek ki: a kisebb vagyonú végrendelkezők (akik az átlagos adó kétszeresénél kevesebbet fizettek) szinte kizárólag saját ingóságaikból juttattak a szegényeknek, ugyanakkor a fürdő- és étkezési alapítványok a gazdagabbaktól származnak.

III. A tárgyak átlényegülése

A lélek üdvére tett adományok anyagi alapját általában ingatlanok, készpénz, továbbá értékesebb ingóságok jelentették. A három fő csoport közül az ingatlanok a legfontosabbak, mert ezek képviselték a legnagyobb értéket. Soproni polgárokról lévén szó, a legtöbbször — az esetek 1/3-ában (31,4%) — szőlőbirtok terhére történt az adományozás. Ezenkívül kisebb számban a legkülönbözőbb ingatlanok (gyümölcsös-kert, malom, mézárszék, szántóföld, sáfrányos kert) fordulnak elő. Ezeket az adományokat a kedvezményezettek általában pénzzé tették, ahogy azt pl. a Budai Jogkönyv elő is írja.²² A szőlőt ellenben megtartották, és bérbe adták, ill. megművelték a javadalmak élvezői, ahogy azt a Franz Gatterhofer és Niklas Mautter javadalmas papok ingóságai közt említett²³ szőlőkarókból, ill. a papoknak a bordézsma-gyézékekben való sűrű előfordulásából láthatjuk.

Az egyetlen intézmény, amely a rászállt birtokokat (káposztáskert, rét stb.) mindig megtartotta és felhasználta, az ispotály volt, hiszen így tudták a legegyszerűbben megoldani a gondozottak élelmezését.²⁴ Az ispotályoknak juttatott pénz-, birtok- és tárgyi adományok a XIV. század közepétől (Sopronban 1347-től) a szerzetesrendektől városi kezelésbe került intézmények életének három fő mozzanatára, világitanak rá: A közösség (a város) tagjai — önkormányzatuk részeként — komolyan részt vettek az ispotályok fenntartásában; az irányításban (étkeztetés, higiénia) egyre nagyobb szerepe volt a szakszerűségnek; a gazdálkodást pedig racionalitás, sőt üzleti szellem hatotta át.²⁵

19 Lad. XLII. et RR. nr. I. 28–9.

20 Somogyi Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. Bp., 1941, 25–64.

21 Jaritz, Gerhard: Die realienkundliche Aussage der sogenannten Wiener Testamentsbücher. Vö. Leben in der Stadt in Spätmittelalter, Wien, 1976, 187.

22 Mollay, Karl (Hrsg.): Das Ofner Stadtrecht, Bp., 1959 (308. c.)

23 SoprOkI.II/1:266–7, 340.

24 Hází: Egyháztörténet 153.

25 Mischlewski, Adalbert: Alltag im Spital zu Beginn des 16. Jahrhunderts. Vö. Kohler, Alfred—Lutz, Heinrich (Hrsg.): Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, Bd.14: Alltag im 16. Jahrhundert, Wien, 1987, 154–5; az irányítás szervezeti kereteiből Somogyi I.m. 68.

A pénztáradományokról és azok felhasználásáról fentebb, a templomokkal kapcsolatban már esett szó. Most csak az egyes polgárok által ilyen célra fordított összegek közti nagy eltérést emelem ki, és azt, hogy a legtöbb esetben az összes, egyháznak juttatott pénztáradományok összege viszonylag szerény, 15 és 30 fontdenár között volt, ami a városi lakosság többségének tőkeszegénységét is bizonyítja.

A végrendeletben említett ingóságoknál a tárgyak anyagukban rejlő értéke volt a lényeges, a művészi kivitel általában mellékesnek tekintették.²⁶ Ezt mutatják a gyakori átalakítási utasítások is. Tekintsünk át a teljesség igénye nélkül néhány fontosabb tárgycsoportot.

Ékszereket — amennyiben a végrendelező szerepel az adójegyzékekben — egy kivétellel a városi adóátlag kétszeresénél többet fizetők adományoztak. Leggyakrabban ezüstövekről van szó, melyeket többnyire kehellyé kellett átalakítani. Aranyozásukhoz aranygyűrűket (egy esetben pecsetgyűrűt) hagytak. A gyöngyös fejéket viszont inkább eladták, és árukat fordították misemondásra. A Szent Mihály-templom után a második legtöbb (7) ilyen célú adományt a papok testvérülete kapta.

A kegyes célra hagyott edények között kizárólag ezüstneműket találunk, ezen belül is 70⁰/₀-ban poharakat, és csak két esetben nagyobb kannákat. Ezekből is kelyheket, ill. két esetben füstölőket készítettek.²⁷ Az örökhagyók vagyoni helyzete az ékszereknél tapasztaltaknak felel meg. A sok ezüstadomány ellenére a javadalmak személyes használatra szolgáló ingóságai között kizárólag önedényekkel találkozunk, tehát a világi ezüstneműk átalakítása valóban megtörtént.

A Szent Mihály-templom felszerelésében a vizsgált időszakból két gótikus (XVI. század eleji) kehely maradt fenn. Mindkettőn látható a donátor címere, de ezek ismert polgári vagy nemesi címerekkel nem azonosíthatók.²⁸

Ruhadarabokat világi emberek viszonylag ritkán hagytak egyházi célra, sokkal inkább rokonaik, barátaik, vagy ismerőseik körében örökítették ezeket tovább. Ha mégis kegyes adomány lett egy ruhadarab, azt anyaga indokolta. A nyest- vagy rókaprém kabátok, mellények árából szintén misét mondtak, még néhány kabátot miseruhává alakítottak át. Ezt a gyakorlatot a fennmaradt gótikus miseruhák is igazolják: anyaguk megfelel a világiak drága öltözékeinek,²⁹ bársony, damaszt, kamelot (angórakecske szőreből készített szövet), atlasz fordul elő. Az újonnan készített miseruhákat is figyelembe véve a fehértől a lilán és sárgán át a kékig minden szín megtalálható, a liturgikus előírásoknál jóval nagyobb változatosságban.

Az ellenkező végletet mutatják a szegények felruházását szolgáló hagyatékok: legtöbbször darócposztót (lódent) vetetnek számukra, máskor a temetésen a ravatalra borított fekete posztót kellett odaadni a szertartás végeztével egy szegény embernek.³⁰ Nagy segítséget jelentett a szegény hajadonoknak, ha fátylakon, ingeken kívül ágyat (matracot) hagytak rájuk, mert ez a hozományuk fontos része volt.

A kegyes célokra tett adományok esetében „jámborság és üzleti ravaszság, közösségi cél vállalása és személyes dicsőségvágy”³¹ jelentkezett szétválaszthatatlan keveredésben. Motiválhatta az örökhagyókat őszinte, néha már vakbuzgó hit, lelkiismeretük megnyugtatója éppúgy, mint a magamutogatás. „Építési” összegek adományozásával vagy templomi felszerelések készíttetésével egyaránt jól körülhatárolható, személyükhöz köthető emléket akartak magukról hagyni. Az ellentéteknek ebből az egységéből a későközépkori polgár vallásosságának egyre anyagiasabbá válása kerül előtérbe. Ez a folyamat pedig önkéntelenül is megszülte saját ellenhatását — a reformációt.

26 Marosi Ernő (szerk.): Magyarországi művészet 1300–1470 körül Bp., 1987, 159.

27 Csatkai Endre: Soproni ötvösök a XV–XVII. században, Sopron, 1939, 6.

28 Bünker Rajnald: Soproni emlékek: Archeológiai Ertesítő U.f.29 (1909) 395–396.

29 Jaritz, Gerhard: Die materielle Kultur in Steiermark im Mittelalter, Vö. Gotik in der Steiermark, Ausstellungskatalog, 1978, 37.

30 Soproni. II/1.316 (Sóvágy Vince végrendelete)

31 Marosi i.m.158.

Kegyártagyakat öröklő templomok és kápolnák

tárgy név										
	kehely	kereszt	erekye tartó	miseruha	casula- kereszt	karing	egyéb textil	misekönyv	egyéb	összes
Szt. Mihály	17	5	4	12	1	7	12	9	8	75
Boldogasszony	2			2	1			2	1	8
Ferences	1			1	1				2	5
Szt. Lélek	2			1	1		1			5
Szt. János	2	1			1					4
Szt. György				2	1			1		4
Szt. Jakab	2									2
Szt. Lénárd	1									1
Szt. Sebestyén	1			1				1		3
Szt. Farkas (Bánfalva)	1	1		1						3
Sopronon kívüli egyéb	1	1		3			1	1	2	9
?	4			1			3			8
összes	34	8	4	24	6	7	17	14	13	127

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

Metzl János:

A „Corvinus Magyar—Osztrák Baráti Kör” 1989. évi működése.

A kör az 1989. évben igyekezett továbbfejleszteni az előző évben kiépített osztrák jószomszédi kulturális, gazdasági, idegenforgalmi és sportkapcsolatokat, megismertetni tagjait Ausztria szomszédos területeinek kulturális és természeti értékeivel. Ebben nagy segítséget jelentett a bécsújhelyi Corvinus Kreisszel folytatott szoros együttműködés.

A két körnek kezdettől fogva közös célja volt: annak elősegítése, hogy Sopron és Bécsújhely közt hivatalosan is erősödjének a baráti kapcsolatok, nem titkoltan ~~azzal~~ a szándékkal, hogy köztük végül is testvérvárosi kapcsolat jöjjön létre. 1989-ben ezt a szándékot Kismartonra is kiterjesztették hármass testvérvárosi kapcsolat létesítésére. Ez az 1995-re tervezett világkiállítás miatt gazdasági előnyökkel is járna. Ennek érdekében június 8-án Stephan Franye, a Corvinus Kreis elnöke Bécsújhelyt Gustav Kraupa polgármesternek petíciót adott át a Bécsújhely, Kismarton és Sopron közti partnervárosi kapcsolat minél gyorsabb megvalósításáért. Hasonló írásbeli javaslatot juttatott el Kurt Korbatitshoz, Kismarton polgármesteréhez és Markó Józsefhez, Sopron város tanácselnökéhez.¹

¹ Amtsblatt der Statutarstadt Wiener Neustadt 69. évf. Nr. 7 (Juli 1989) 68.

Ezzel egyidőben a Corvinus Kör elnöke is ugyanilyen tartalmú javaslatot terjesztett Markó József tanácselnökhöz. Előterjesztésére a következő választ kapta: „A Wiener Neustadt—Eisenstadt—Sopron viszonylatában kialakítandó testvérvárosi kapcsolatokra irányuló javaslatukat köszönettel kézhez kaptam. Örömmel tájékoztatom a kört, hogy a közelmúltban több találkozáson is, ahol elsősorban a Bécs—Budapesti Világkiállításra való felkészítés került szóba, megállapodott a három város polgármestere arról, hogy az előkészületi munkák során megvalósuló közös rendezvények révén kialakuló együttműködés megkoronázásaként egy-két éven belül megkötjük városaink „Hármaszövetségét,” ami ismereteink szerint egyedülálló Európában. Tudjuk és méltányoljuk, hogy a Corvinus Kör mindkét oldalról milyen sokat tett azért, hogy a három városban szoros kapcsolat alakult ki mind a lakosság, mind az intézmények között. Egyetértésben vagyunk mindkét várossal a tekintetben, hogy az élő kapcsolatok továbbfejlesztése a közeljövőben el fog vezetni a szövetség tényének megállapodáson való rögzítéséhez. Sopron, 1989. június 22. Markó József s.k.”

A közös teendők megbeszélése céljából a három város polgármestere több ízben találkozott egymással.

A két kör továbbra is feladatának tekintette, hogy elősegítse a különböző intézmények közti kapcsolatfelvételt, kölcsönös megismerkedésüket és együttműködésük kiépítését.

Az elnökség havonta ülésezett az aktuális teendők megbeszélésére. A bécsújhelyi Corvinus Kreisszel való szoros kapcsolatot az is jelzi, hogy több ízben volt közös elnökségi ülés, IV. 5-én, VI. 6-án és XII. 20-án Sopronban, II. 24-én, V. 11-én Bécsújhelyt.

A Corvinus Kör január 26-án tartotta évi közgyűlését a Szent György utcai Egészségügyi Továbbképző Intézetben. A közgyűlésen a bécsújhelyi Corvinus Kreis küldöttsége is részt vett, üdvözetüket Stephan Franye elnök tolmácsolta. Az éves beszámolót Dr. Metzl János, a kör elnöke tartotta: ezt a közgyűlés egyhangúlag elfogadta, az ellenőrző bizottsági jelentést szintén. Az 1989. évi programtervezetet Szalay Csaba titkár ismertette.

Február 15-én Gustav Kraupa, Bécsújhely polgármestere Markó József tanácselnök meghívására látogatást tett a soproni városházán. Ez alkalommal a Corvinus Körhöz is ellátogatott. A kör elnöke ünnepélyesen átnyújtotta neki a Corvinus Kör tiszteletbeli tagságáról szóló oklevelet.²

Március 10-én a kör elnöke Felsőpulyán, Eva Wiegesser soproni származású festőművész nő kiállításának megnyitója alkalmával találkozott Paul Kiss polgármesterrel és az esetleges kapcsolatfelvételtől tárgyalt vele.

Április 4-én a Corvinus Kreis elnöke, Stephan Franye és titkára Franz Pinczolics, valamint a Corvinus Kör elnöke, Dr. Metzl János bemutatkozó látogatást tett Hans Sipötz tartományi főnöknél, akivel ismertették a két kör tevékenységét és kérték támogatását.

Április 5-én Baján László, a soproni „Halászcserda” étterem vezetője, a Corvinus Kör tagja bemutatta „Corvinus tál”-nak elnevezett ételkülönlegességét, amire meghívta a két kör vezetőségét.

Április 17-én a két köt közvetítésével Bécsújhelyt Horváth Jenő, a Művelődési Osztály vezetője és Venezs Ernő, a Liszt Ferenc Művelődési Központ igazgatója találkozott az ottani kulturális vezetőkkel. Ezen a találkozáson a Corvinus Kör részéről Szalay Csaba titkár vett részt.³

Május 17-én a kör titkára Féltoronyban (Halbturn) résztvett a „Des Kaisers Rock” kiállítás megnyitóján.

² I.h. N. 3 (März 1989) 20.

³ I.h. .Nr. 5 (Mai 1989) 46.

Június 6-án a két kör tagjai részére baráti összejövetelre került sor Sopronban, a „Várkerület” sörözőben.

Június 15-én a kör elnöke és titkára résztvett Kismartonban a „Magyarország és Ausztria. Jelenetek egy házasságból” c. kiállítás megnyitóján.

Június 20-án a Corvinus Kreis Bécsújhelyt az „Adler” vendéglőben sajtókonferenciát tartott a soproni „Carousel Vásár”-ral kapcsolatban. Erre a Corvinus Kör elnökét és titkárát is meghívták. Ez alkalommal Rudolf Pichler vendéglős bemutatta a „Corvinus Platte”-nek nevezett ételkülönlegességét, amely az étlapon is szerepelni fog.⁴

Június 30—július 10-ig tartották Sopronban a „Caroussel Vásár”-t. Az osztrák kiállítók szervezése nagyrészt Stephen Franyenak, a Corvinus Kreis elnökének az érdeme.⁵

Augusztus 12-én nyitották meg Bécsújhelyt a hagyományos vásárt („Wiener Neustädter Ausstellung”). Ezen Bécsújhely városának meghívására Sopronból Gollnhofer Sándor tanácselnök h. és Dr. Ulreich József tanácselnök h., valamint Dr. Metzl János a Corvinus Kör elnöke vett részt. A vásárt Kurt Waldheim köztársasági elnök nyitotta meg, akinek Gustav Kraupa polgármester a soproni küldöttséget is bemutatta. Ugyanott augusztus 17-én tartották a polgármesterek napját. Ezen Sopronból Dr. Ulreich József és Dr. Metzl János vett részt, akiket bemutattak Siegfried Ludwig, Alsó Ausztria tartományi főnökének; vele rövid eszmecekerét folytattak a két régió kapcsolatairól. Augusztus 11-én ismét megrendezték a vásáron a magyar napot. Ezen a napon a magyarok részére a belépés ingyenes volt. A Corvinus Kör tagjai részére, Szalay Csaba vezetésével, külön autóbust indított. Gustav Kraupa polgármester a városházán fogadta Nagy János bécsi nagykövetet, valamint Sopron, Kapuvár, Kőszeg, Körmend, Szombathely, Zalaegerszeg és Székesfehérvár városok tanácselnökeit, ill. azok helyetteseit. Ezen a napon 7 magyar táncsoport adott műsort a városban, de a Fő téren, délután a vásár területén.⁶

Augusztus 27-én Bécsújhelyt sajtókonferenciát tartottak az ottani Corvinus napokkal kapcsolatban. Ezen a Corvinus Kör részéről Dr. Metzl János, Szalay Csaba és Venesz Ernő vettek részt.

Szeptember 10-én rendezte meg a két kör a II. Corvinus kerékpáros túrát Bécsújhely—Sopron útvonalon. Ezen kb. 200 kerékpáros vett részt.⁷

Szeptember 22—24-e közt került sor a Nemzetközi Corvinus Veterán autós rálira, melyet a két kör közösen rendezett. Az útvonal a két ország területén haladt, az ügyességi verseny és a díjátadás Bécsújhely Fő terén volt. A szervezést a Corvinus Kör részéről Dr. Gimesi Szabolcs végezte.⁸

Az év kiemelkedő rendezvénye volt október 2-án a Corvinus Kreis ünnepi estje, Bécsújhelyt, a Corvinus Hotelben. Ezen az ülésen, melyre körünk vezetőségét is meghívták, Nagy János bécsi magyar nagykövetnek átnyújtották a Corvinus Kreis tiszteletbeli tagságáról szóló oklevelet, valamint tagként felvették Csorna, Székesfehérvár és Zalaegerszeg városokat. Az ünnepségen Stephan Franye, a Corvinus Kreis elnöke, Gustav Kraupa polgármester és Dr. Metzl János, a Corvinus Kör elnöke mondott beszédet. Az oklevelek átadása után Nagy János nagykövet mondott köszönetet, a magyar városok nevében pedig Dr. Marx Gyula, Zalaegerszeg országgyűlési képviselője. A kíséző műsorban a bécsújhelyi vonósnyégyes és a soproni Lajtorja táncgyűttes is fellépett.⁹

4 I.h. Nr. 7 (Juli 1989) 68.

5 I.h. Nr. 8 (August 1989) 24—27.

6 I.h. Nr. 9 (September 1989) 27—31.

7 I.h. Nr. 8 (August 1989) 3; Nr. 10 (Oktober 1989) 23.

8 I.h. Nr. 9 (September 1989) 12; Nr. 10 (Oktober 1989) 26.

9 I.h. Nr. 11 (November 1989) 39—40.

Október 16-án a Corvinus Kör szervezésében a bécsújhelyi kórház vizontlátogatást tett a soproni kórházban. A bécsújhelyi küldöttség tagjai Stadtrat Karl Bauer, Dr. Wilhelm Pinkernell kórházigazgató, szemesz főorvos, Johann Weiss gazdasági igazgató és Emma Gschwendtner apóyasi igazgató, kórházi főnővér voltak. A küldöttséget a soproni kórházban a főorvosi kar elén Dr. Rácz Attila kórházigazgató-főorvos fogadta és vezette végig a kórház osztályain. A találkozó a Corvinus Kör közvetítésével jött létre, ezen a kör elnöke is résztvett. A találkozón megbeszélték a két kórház további együttműködését."

November 22-én a két Corvinus kör közvetítésével Dr. Szathmáry György, a soproni Allami Szanatórium főigazgatója és Dr. Metzl János, a Corvinus Kör elnöke Stollhof—Felbringben felvette a kapcsolatot az ottani Rehabilitációs Centrum igazgatójával, Dr. H. Teubl-el és megállapodtak abban, hogy 1990 folyamán a két intézet közt kölcsönös ismerkedő látogatásra kerül sor.

December 13-án Dr. Metzl János elnök és Szalay Csaba titkár Wöllersdorfban átadta Helmut Grüneis polgármesternek Wöllersdorf Corvinus Köri tiszteletbeli tagságáról szóló oklevelet és megbeszélték a további együttműködést.

December 15-én Hárs József diavetítést tartott a HNF helyiségében „Burgenlandi és Alsó Ausztriai útiképek” címen.

December 20-án a két kör közvetítésével Sopronban sor került a soproni Rendőrkapitányság és a Burgenlandi Közlekedésrendeszet közti kapcsolatfelvételre. Ez alkalommal Sopronba látogatott Kismartonból a burgenlandi csendőrség vezetője és helyettese. A találkozón résztvett a Corvinus Kreis elnöke, a Corvinus Kör elnöke, aiennöke és titkára is.

1989-ben is igen látogatottak voltak a tagok részére szervezett autóbussos kirándulások. Ezek szervező munkáját Szalay Csaba titkár végezte. Május 6-án és június 3-án autóbussos kirándulás indult a Raxra, június 8-án a kör vasútbarát csoportja a Schneebergre kirándult. Július 8-án a tagok a Fertő körül és a Fertőzúgba vezetett kiránduláson vehettek részt. Október 7-én a kör a Semmeringre, november 12-én pedig Mariazellbe rendezett kirándulást.

A célok között szerepelt a tagok gyermekei részére csereüdültetés nyelvtanulás céljából. Ez az osztrák partnerek hasonló igényének hiánya miatt nem sikerült. A kör ezt 1990-ben más módon próbálja megvalósítani.

A körnek 1989-ben kb. 400 rendes tagja volt, továbbá jogi személyként egy intézmény. Szaporodott a nem soproni tagok száma is, ezek Szentendrén csoportba tömörültek. Tiszteletbeli és rendes tagjai vannak a körnek Ausztriából és az NSZK-ból.

MEGEMLÉKEZÉSEK

Csapody István:

Aumüller István (1903—1988) emlékezete

1988. július 20-án ismét szegényebbek lettünk. Eltávozott körünkől a biológiai tudományok fáradhatatlan művelője, a magát büszkén burgenlandinak valló, szívében magyarnak megmaradt Prof. Stefan A. Aumüller osztrák iskolaügyi főtanácsos. Akik ismerték, tudják, hogy hangyaszorgalommal gyűjtötte kutatásaihoz az anyagot könyvtárainkban és kutatóhelyeinken; évtizedeken át hetente láttuk feltűnni, amint lajtaszentmiklósi (Neudorf/Leitha) otthonából beutazott Sopronba; csodáltuk egyre fáradtabb fizikumában haláláig lobogó lelkesedését és szeretettel emlékezünk a tiszta fényre, amely igaz emberségéből a felső-kismartonhegyi (Eisenstadt-Oberberg) síron túl is árad felénk.

10 H(örvát) F(erenc) : Kórházak a határ mentén. Kisalföld, 1989. október 19.

Az apa, A. István az Esterházy-hitbizomány erdésze volt. Az apa először a lékai várban (Burg Lockenhaus) gyakornokoskodott, majd 1902-től Hosszúszezen (Langeck) teljesített szolgálatot. Itt vette feleségül Weninger Rózát és itt született első fiúgyermekük is, aki 1909-től a hármortói (Hammerteich) hatévfolyamos, egyszétnyelvű iskolában sajátította el az elemi ismereteket. Innen az 1914/15. tanévben 4 hónapig „magyar szóra” a Vas megyei Köveskútra (ma Salköveskút) került. Magyar gimnáziumban szeretne volna ugyanis folytatni tanulmányait. Ám közben kitört a világháború, apja harctérre került és édesanyja szűkös kegydíjából

a tanítatás költségeit nem tudta fedezni. Ilyen körülmények között „koldusdiák” lett Kőszegen és polgári iskolába iratkozott be. Ennek jeles elvégzése után ingyenes tanulóként került Pápára, ahol 1923-ban — már mint osztrák állampolgár — tanítói és kántori oklevelet szerzett. Amikor ezzel az oklevéllel 1923. jún. 23-án az időközben Ausztriához csatolt Alsórámcra (Unterrabnitz) hazatért, állami iskolában nem tudott elhelyezkedni, csak a felsőszenmártonhegyi hercegi magániskolában kapott állást. Az osztrák tanárképzőt természetrajz (biológia)—földrajz—kézimunka szakon 1934—38 között végezte el. Ezt követően Kismartonban (Eisenstadt) már állami ált. iskola felső tagozatán taníthatott. 1937-ben megnősült. Feleségül vette a budapesti Iparművészeti Főiskola érmészeti szakán végzett Torbágyi Györgyit, T. József Lajos festőművész leányát. 1941-ben behívták katonának. A nyugati harctéren, majd

Berlinnél teljesített szanitéc-szolgálatot. Berlinben esett 1945. május 10-én szovjet fogságba, ahonnan (Kujbisev) 1947. nov. 17-én tért vissza. 1948-tól Nezsiderben (Neusiedl am See) tanított, utóbb Ruszton (Rust) a polgári iskola igazgatójaként működött. 1963-ban ment nyugalomba és Lovászd (Luising), Szarvkő (Hornstein) burgenlandi községekben, legutóbb Lajtaszentmiklóson élt.

Biológiai érdeklődését már a lékai vár madárgyűjteménye (amelyet Huszty Ödön, Esterházy Miklós magántitkára szervezett Chernel István neves ornitológus irányítása alatt) felkeltette: ennek asztalosmunkáit nagyapja (A. György), a preparátori munkát nagybátyja (A. Lajos) végezte. A madárvilág kutatásával igazán Ruszton jegyezte el magát: a Fertő osztrák oldalán, mint a rossitteni, ill. rudolfzeili madárvárta munkatársa, megindította a madárgyűrzést. 1934-től szinte haláláig résztvett a gólyapopulációk szinkron-megfigyelésében, kutatta vonulásuk, fészkelésük és betegségeik okait. Megfigyeléseit bioakusztikai vizsgálatokra is kiterjesztette. Ausztriában elsőként készített madárhang-felvételeket és szorosan együttműködött a budapesti Szőke Péterrel. Összegyűjtötte és megjelentette (1987) Európa madárhang-bibliográfiáját; hatalmas madárhang-gyűjteményét, lemezeit, teljes technikai berendezésével együtt még életében a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem Erdővédelemtani Tanszékének adományozta.

Avifaunisztikai és ornitoökológiai megfigyeléseinek velejárója volt, hogy tudományos és pedagógiai tevékenységének előterébe egyre inkább a természetvédelem került. Ebben a témakörben 1965 és 1980 között sok előadást tartott és publikációt írt. Közülük legjelentősebb Burgenland „Természetvédelmi Kézikönyve” (Naturschutzhandbuch-Burgenland, 1969).

A botanikában először a Fertő limnológiája felé fordult. Eredményeit J. Schiller bécsi professzor azzal ismerte el, hogy a Fertőben élő két, addig ismeretlen élőlényt róla nevezett el (*Euglena aumülleri*, *Stenocalyx aumülleri*). A virágos növények közül, kimerítő alapossgal foglalkozott egyik ritka védett növényfajunk, a tátorján (*Crambe tataria*) történetével, elterjedésével, ökológiai viszonyaival és szaporításával. Sok közleménye jelent meg néprajzi, etnobotanikai kérdésekről is.

1965-től a botanikatörténetben előkelő helyet elfoglaló németalföldi botanikus, Carolus Clusius foglalkoztatta. Először 1967-ben hívta fel a burgenlandi tartományi kormány figyelmét Clusiusnak a pannon flóraterületen végzett kutatásaira, hasonló kiadásban megjelentette pannóniai flóraművét (*Rariorum Stirpium historia. 1601*) és saját költségén 1971-ben négyhetes tanulmányutat tett Clusius nyomában (Belgium, Hollandia, Francia- és Németország). Az így összegyűjtött, páratlanul értékes anyagot Németújvárott (Güssing) kiállításon mutatta be (1973), nemzetközi szimpoziумot szervezett és 1974-ben megalapította a Nemzetközi Clusius Társaságot. Clusius-kutatásainak egyik kimagasló eredménye, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és az Osztrák Tudományos Akadémia közös kiadásában 1983-ban megjelentette Clusius klasszikus gombászat munkáját (*Fungorum in Pannoniis*. Ismertetése: SSz. 1984, 189). Ebben a díszkiadásban több önálló tanulmánya jelent meg. Már nem valósulhatott viszont meg az általa Krakóban újra felfedezett másik Clusius-mű, az 1800 növény- és 300 állatfaj akvarelljét tartalmazó, 6 kötetes „*Libri picturati*” feldolgozása.

Felsorolásunk nem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg bibliográfiai tevékenységéről. Különösen két alapvető könyvészeti munka fűződik nevéhez: egyik Burgenland természettudományos irodalmát tartalmazza (*Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes*. II. Teil: *Naturwissenschaften*. 1956); másik a földtudományokra vonatkozó kötet (*Geowissenschaften-Burgenland*. 1987. Horváth Ernővel közösen).

Kerek 120 tanulmányt írt és megszámlálhatatlan előadást tartott társulatokban, rádióban és televíziókban Bécsben, Budapesten, Kismartonban, Sopronban, Körmenten, Szombathelyen stb. 1965 és 1985 között állandó előadója volt az Országos Biológus Napoknak, a soproni Nyári Egyetemnek, a Vas megyei Természetvédelmi Napoknak, az Anyanyelvi és Nemzetiségi Konferenciának stb. Gyakori szereplései és sűrű megjelenése Sopronban, ill. Szombathelyen fel is keltette a pártállam sanda

gyanúját, de őt a rendőrök zaklatásai sem zavarták. Töretlen hűséggel és szeretettel kötődött az első, az édes hazájához, gazdagon megajándékozta közintézményeinket (pl. teljes Clusius-anyagát a Természettudományi Múzeum Növénytára, plakettjeit a Központi Bányászati Múzeum, hanglemezgyűjteményét és könyvei egy részét az Erdészeti és Faipari Egyetem stb. kapták) és megható szerénységgel fogadta a gesztusokat (Clusius-emlékérem, EFE díszoklevél), melyekkel megtisztelték. Otthon 1974-ben professzori címmel tüntették ki.

Mélységesen humánus, serény és szerény egyéniségét őrizze meg az emlékezet!

Csapody István:

Megemlékezés Garád Róbertről (1917—1987)

Igazi „homo sempronensis” halt meg, amikor 1987. október 29-én, öt hónappal Sopronból Szombathelyre történt költözése után Garád Róbert beteg szíve megszűnt dobogni.

1917. július 8-án, a család négy gyermeke közül elsőnek született Sopronban. Anyja Mihók Paula, apja a horvát származású, sopronkertesi (ma Baumgarten Burgenlandban) születésű Golubich József jómódú kefekötőmester volt. Az apa messterlegényként Hamburgtól Itáliáig bejárta egész Nyugat- és Dél-Európát, majd Sopronban telepedett le és először Petronella testvérének Bécsi út 5. sz. alatti házában (ma Pék Múzeum), később a Várkerület 54. sz. alatt tartott fenn műhelyt és üzletet. 1930-ban bekövetkezett halála után a család az anyai nagybácsihoz, a kiskorú gyermekek gyámjához, Pokorny Róbert cs. és kir. tengerészorvoshoz költözött. A tehető rokonnak a Dorfmaister u. 4., Halász u. 2. és 4. sz. házak, a Virágvölgyben kert és szőlő volt birtokában, a nagylétszámú család mégis nehéz körülmények között élt. Róbert is nélkülözések közepette szerzett a soproni reálgimnáziumban (ma Széchenyi I. Gimnázium) 1936-ban jeles érettségi bizonyítványt, de felsőfokú tanulmányokat — törekvései ellenére — anyagi okokból nem folytathatott. Szellemi segítségmunkás lett és így vonult be 1939-ben a fogatos tűzérekhez: ettől kezdve Nagykánizsa, Hajmáskér, a háború alatt a Don-kanyar, 1943-ban Berlin, 1944-ben Dánia voltak életének fontosabb állomásai. Többször súlyosan megsebesült, háromszor

halálhírét költötték, 1945 februárjától 1947 októberéig szovjet hadifogságban (Uzmény, Novgorod, Gorkij) sinylődött. Amikor közel 3 éves távollét után visszatért szülővárosába, édesanyját már nem találta életben: 1945. március 29-én bombatámadás áldozata lett. Először teherautó-sofőrként, majd szövetkezeti ellenőrként helyezkedett el Szombathelyen és feleségül vette Egyházi Jolán okl. tanítónőt. Házasságukból 1948-ban (elhalálozott) ikerpár, 1950-ben Péter fiúk születtek. Családjával 1951-ben tért haza Sopronba. Itt 1956-ig a Tervező Irodánál, 1956—1964 között a Műemléki Felügyelőségen, 1964-től 1974-ig, nyugdíjaztatásáig, az Ingatlankezelő Vállalat műszaki vezetőjeként, főmérnöki beosztásban dolgozott.

Közel három évtizedes tevékenysége műemléki-építészeti és hidrológiai vonatkozásban jelentős. A műemléki tevékenységgel szorosan kapcsolódott építészeti munka azt jelentette Garád Róbert életében, hogy jóformán nem maradt olyan épület a lebombázott városban, amelynek megkésített helyreállításában, felújításában valamilyen formában szerepet ne játszott volna. Működését utóbb Nagycenck, Hidegség, Kőszeg, Bózsok és Sümeg műemlékegyütteseire is kiterjesztette; fáradhatatlan ügybuzgalma, önzetlen áldozatvállalása és városszeretete nem ismert határokat.

Még inkább vonatkozik ez hidrológiai munkálkodására, amelynek középpontjában szívszerelme, a Fertő állt. A Magyar Hidrológiai Társaság Soproni Csoportjának alapítója és ügyvezető elnöke volt, a Fertő Kutató Tudományos Bizottság (a későbbi MTA Fertő-táj Bizottság) első periódusában titkárává választották. Ezekből a pozíciókból kezdeményezte a Fertő-strand újjáépítését és elvülhetetlen érdemeiket szerzett a Fertőnek a sport- és idegenforgalomba való bekapcsolásában. Erjesztő kovásza volt a Fertői Vitorlás Szövetségnek és élénk kapcsolatokat ápolt az Osztrák Yacht Club-bal. Publikációi is leginkább a Fertő-táj fejlesztésének feltételeivel és távlataival, a Fertő vitorlás életének múltjával foglalkoznak (Hidrológiai Tájékoztató, MTESZ évkönyv, Soproni Szemle, Élet és Tudomány stb.). Kimagasló közösségi és társulati tevékenységéért lett a vízgazdálkodás (és építőipar) kiváló dolgozója, ezért kapott 1973-ban MTESZ-díjat, 1979-ben Pro Aqua emlékművet, 1985-ban a Magyar Hidrológiai Társaság tiszteletbeli tagságát.

Garád Róbert a maga módján boldog emberként élt közöttünk, mert olyan életfilozófiát vallott magáénak, amely még a megpróbáltatások, igazságtalan mellőzések és a türelmesen viselt betegség időszakában is ezeknek inkább előnyeit, semmint hátrányait látta meg vele. Nem élt szívében harag azok iránt, akik ártottak neki, csak megvetette az aljasságot és az elvtelenekeket. Nem szölamokban volt humanista, hanem apró gesztusokban, jó ügyek vállalásában bizonyította igaz emberségét. Ismerte adottságai és lehetőségei határait, ezért szerény maradt és tiszta szívű. Személyiségét, városszeretetét és rendkívül gazdag helytörténeti információit forrásértékű, sok kötetes, illusztrált naplói őrzik.

A MTESZ Soproni Szervezete, amelynek két évtizeden át titkára volt, a Soproni Városszépítő Egyesület, amelyet nyugdíjas éveiben oly odaadóan szolgált tisztségviselőként, a TIT, amelynek keretében előadásait tartotta, a Kitaibel Pál Természettudományos Asztaltársaság, amelynek tagságát 1966. május 2-től haláláig örömmel viselte, és Sopron polgárai, akik városukkal együtt Garád Róbertot is szívükbe zárták, e megkésített nekrológgal emlékeznek rá.

Réthy Endre (1911—1990)

Réthy Endre 1911. okt. 15-én született Budapesten. Édesapja Réthy Antal volt, a magyar meteorológia legendás doyenje, aki 90. évét betöltve is teljes szellemi frissességgel könyvet írt és a 95. születésnapja tiszteletére rendezett, nemzetközi részvételi ülésen még előadást is tartott. Réthy Endrét tehát már gyermekkorától a tudományos kutatómunka légköre vette körül és a magas műveltségű polgárcsaládban magába szívta az európai kultúra nemes humanista eszméit. Gyermekkorától rendszeresen olvasott s így idővel tekintélyes irodalmi műveltségre tett szert. Alapmű-

veltségét a budapesti Toldy Gimnáziumban szerezte meg s jól felkészülve iratkozhatott be 1930-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karára.

Orvosi diplomáját ott szerezte meg 1936-ban. 1936—1938-ig a budapesti egyetem Közegészségtani Intézetének volt gyakornoka. Annak idején szinte követelmény volt: aki valamelyik klinikai szak komolyabb művelésére szánta rá magát, előtte egy-két évet elméleti intézetben töltött, hogy elsajátítsa a tudományos kutatás módszerét.

1938-ban nevezték ki az Irgalmasrend Budai Közkórháza (a későbbi ORFI) belgyógyászati osztályára. Itt dolgozott 1957-ig, eleinte mint alorvos, később mint adjunktus.

1957-ben nevezték ki osztályvezető főorvosnak a Soproni Városi Tanács Kórháza belgyógyászati osztályára. E tisztségét 22 éven át látta el, 1979-ben történt nyugdíjazásáig. A Belgyógyászati osztály mellett a Fertőző osztályt is vezette.

Hagyományosan képzett belgyógyász volt, aki a szerteágazó szakma minden területén kellő tapasztalattal bírt. Betegeit magas szinten, nagyon lelkiismeretesen és emberi együttérzéssel, közvetlenséggel kezelte. Jó diagnosztikus készséggel rendelkezett, bonyolultabb esetekben észleléseit mindig összevetette a legújabb irodalmi adatokkal. A betegekkel szemben mindig etikus magatartást tanúsított és ezt követelte meg beosztottjaitól is. Egész orvosi tevékenységét kórházi betegeinek szentelte s bár folytatott magángyakorlatot, ez nem nagyon érdekelte: akinél nem talált objektív elváltozást, annál nem volt hajlandó látszatkezelést végezni s így ép az a betegkör maradt el tőle, mely magvát képezi sok divatos orvos praxisának.

Számos szakorvost nevelt, utódja is tanítványai közül került ki. Ismereteit széles körű tapasztalatait készségeit adta át beosztottjainak. Tanítványai, akiket szinte atyailag nevelt, rajongásig szerették és nyugdíjba vonulása után is rendszeresen látogatták, betegsége idején gondját viselték.

Példáсан együttműködött a kórház többi osztályával is, konziliárusként mindig segítőkész volt s maga is igényelte más szakmák közreműködését, hogy betegei minél jobban el legyenek látva. Sok ilyen közös konziliumon vettem részt s ennek a szoros együttműködésnek köszönhető, hogy betegei adott esetben idejekorán kerülhettek sebészeti ellátásra is.

Gyógyító munkája mellett tudományos tevékenységre is jutott ideje, ennek eredményeként 60 közleménye jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban és 28 előadást tartott különböző tudományos üléseken.¹

Hosszú éveken át a kórház tudományos igazgatóhelyettesi tisztét töltötte be. Működése idején váltak rendszeressé a tudományos előadások, referáló ülések és klinikopatológiai konferenciák a kórházban.

1963-tól kezdve a Dunántúli Belgyógyász Társaság vezetőségi tagja és titkára volt, ebben a minőségben jelentős részt vállalt a dunántúli belgyógyász vándorgyűlések megszervezésében.

1959—1976-ig szerkesztőbizottsági tagja volt a Soproni Szemlének. Helytörténeti tanulással bír az 1831—32. évi soproni kolerajárványról írt közleménye.²

Derűs, optimista, nyugodt természetű ember volt. Szellemes humora mögött mindenkor emberi melegséget lehetett érezni.

Nyugdíjba vonulása után néhány esztendő még jó egészségben tölthetett el, élvezhette az Egeredi úton lévő kis kertjét, a Deák téren sokszor találkozhattunk vele, amikor kutyáját sétáltatta. Pár éven át még néhány óra szakrendelést is vállalt a Rendelőintézetben. Utolsó éveit azonban mind jobban elhatalmasodó betegsége keserítette meg. Vigaszt csak szeretett felesége önfeláldozó segítsége és ápolása jelentett számára. A sors azonban úgy hozta, hogy feleségének előbb kellett távoznia az élők sorából. Felesége halála végkép megrendítette s csak néhány hónappal élte túl. 1990. január 9-én halt meg Sopronban. Temetése január 17-én a Szent Mihály temetőben végakarátának megfelelően szűk körben történt.

Réthly Endre emlékét őrzi az a sok beteg, akinek egészségét adta vissza, de őrzik kollégái és tanítványai is, akik oly sok tanácsot és segítséget, igaz barátságot kaptak tőle, akik soha nem fogják feledni emberi melegségét, derűs lényét, utánozhatatlan, sajátos humorát, amely őt magát is átsegítette az élet minden nehézségén.

¹ Soproni Városi Tanács V.B. Kórházának III. évkönyve. Sopron, 1974, 290—293; Diagnostics. Győr, 1993. febr. 28.

² SSz. 1974, 289—300.

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Mollay Károly:

Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. Budapest, 1982, 93 lap (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 164. sz.); uő.: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 212 lap; uő.: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 155 lap (Nyelvtudományi Értekezések 127. sz.)

1989. szept. 20-án Kiss Jenő nagy sikerrel védte meg „Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében” című akadémiai doktori értekezését. Idézek a szerző téziseiből: „Az értekezésnek két központi témaköre van: a változásvizsgálat, illetőleg annak körüljárása, hogy milyen a falu nyelvi rétegződése, hogy mi a nyelvjárás, s hogy mi a nyelvjárás helye és szerepe a falu nyelvi képében. A vizsgálat tárgya szülőfalumnak, a rábaközi Mihályinak a nyelvhasználata, illetőleg nyelvjárása. A változásvizsgálatban megkísérlem megragadni és rendszerezni a mihályi nyelvjárásban végbement s most zajló normatív változásokat a rendelkezésre álló források alapján (1889—1988). A második részben a következő kérdéskörök megválaszolására törekszem: milyen nyelvváltozatok vannak és hogyan különíthetők el a falu nyelvhasználatában: a nyelvjárás beszélni nyelvi viselkedése, nyelvhasználatuk nyelvszociológiai és nyelvlelektani meghatározottsága; módosulások a nyelvjárás beszélni a köznyelvhez és a nyelvjáráshoz való viszonyulásában, a regionális köznyelviség megnyilvánulási típusai; a variábilis sáv; egy friss hangtani változás bölcsőjénél; a nyelvjárás változása: okok és kísérőjelenségek”.

A remélhetően hamarosan megjelenő nagydoktori értekezésnek ez a programja érzékelteti, hiszen kérdéseket vizsgál a mai nyelvjáráskutatás. A végső cél persze az, hogyan funkcionál a nyelv, nem a magyar, nem a német stb., hanem az emberi nyelv. Így juthat el a nyelvtudomány az egyedi (nemzeti) nyelvi vizsgálatoktól általános nyelvtudományi megállapításokig. Egy-egy nyelvet, még inkább nyelvjárást így igazában csak az vizsgálhat, aki e nyelvet, nyelvjárást nemcsak ismeri, hanem „átéli”; a nyelvtudományban azt mondjuk: akinek megvan e nyelvi, e nyelvjárás kompetenciája. Ilyen kompetenciát az ember születésével, gyermekkorától kezdve szerezhet anyanyelvéből, anyanyelvjárásából; szerencsés esetben, ha kétnyelvűen nő fel, akár kettőt is. Egy-egy nyelvvvel való tudatos, sőt tudományos foglalkozás is eredményezhet bizonyos kompetenciát, ez a foglalkozás azonban sohasem pótolhatja a gyermekkortól megszakítás nélkül tartó „átélést”. Fokozottan áll ez minden nyelvjárással, mert ebben kompetenciát „beleszületés” nélkül szerezni nem lehet. Ebben áll minden nyelvjárás tudás értéke.

Kiss Jenő munkássága tehát nem egyszerűen nosztalgiaiból kötődik szülőfalujához, Mihályihoz, amelynek nyelvjárásáról éppen 100 esztendő óta vannak nyelvtudományi indíttatású feljegyzéseink. Mégis, mennyire kimeríthetetlen e vidék, a Rábaközrel együtt, azt éppen Kiss Jenő munkái bizonyítják. A Soproni Szemlében 1969 óta jelennek meg kisebb közleményei. 1970 óta ismertettük Budapesten megjelent műveit: a mihályi nyelvjárás ígéképzőiről (1970, 383), a mihályi tájszótárt (1980, 87—88), a cipésmesterség mihályi szakszókincséről (1981, 285), nyelvjárás tanulmányait (1982, 282—283); vö. még: Állatnevek a rábaközi Mihályiból. Névtani Értesítő 1982, 112—116. Fent megnevezett művei akár a nagydoktori értekezése előmunkálatként is tekinthetők. Az első kettő szorosabban tartozik össze: ez tartalmazza a mihályi nyelvjárás nyelvtani szerkezetének leírását (az 1973-ban hozzákapcsolt Kisfalud nélkül!), a hang- és alaktan egyúttal megvédett kandidátusi értekezése is volt. Mindkét munka első részében a nyelvtudományi szakirodalom alapján általános

nyelvtudományi és módszertani kérdésekben saját álláspontját fogalmazza meg, ami a munkák tavábbi részeit egyértelművé teszi. Ebből a hang- és alaktanban többek között olvashatjuk: „A jelen munka funkcionális-strukturális koncepció szerint készült leírás... A nyelv kettős természetének (tartalom és forma, jelentés és alak egysége) megfelelően mindkét részleget alaki-formai és jelentésbeli-funkcionális oldalára bontva mutatom be” (13). Ez annyit jelent, hogy a hangtan egyrészt leírja a nyelvjárásban ténylegesen ejtett hangokat, hangváltozatokat, hangszínüket (fonetikai rendszer): a régebbi nyelvtudomány a hangtanban csak ezzel foglalkozott. Ehhez képest új a nyelvészociológiai szempont, amely többek között figyelemmel van a különböző korosztályok ejtése közti különbségekre is. Így pl. a köznyelvi ő helyén a mihályi nyelvjárásban ötféle kettőshangzó fordulhat elő: az első kettő szociális érvényű (*esűő: esűő 'eső'*), a többi ritka, az ötödik „csak a legidősebbek beszédében, szó végén fordul elő olykor-olykor” (*esőe 'eső'*). A régebbi nyelvjárástani irodalomhoz képest új a nyelvjárás fonológiai rendszerének a leírása. Fonémák azok a hangok, ill. hangpárok, amelyeknek jelentésmegkülönböztető szerepük van, mint pl. a hosszú: rövid magánhangzók: *esűő: esűő 'első: eső'*. Az élő beszédben a fonémák nem függetlenek egymástól, hanem egymásra hatnak, ún. asszociatív rendszert képeznek, amelyben a nyelvjárásra jellemző jelenségek figyelhetők meg (pl. az í-ző mihályi nyelvjárásban mássalhangzók teljes hasonulása: *kössig 'község'*). Kiss Jenő nemcsak a jelenségeket írja le és adatozza példákkal, hanem a fonémák gyakoriságát is a különböző helyzetekben (pl. hangsúlyos, hangsúlytalan, szó elején, belsejében, végén stb.). A gyakorisági kiértékelés 10 103 betűhelynyi szöveg aprólékos feldolgozása alapján készült.

Az alaktan is két részlegről áll: az ún. morfémák (tövek, képzők, jelek, ragok) alakja, szerkezete (morfológia) és a morfémák jelentése (morfológia: a régebbi nyelvészeti irodalomban ez a tulajdonképpeni alaktan). A szerkezet: hány szótagú, hány mássalhangzóból, ill. magánhangzóból áll a morféma (pl. a mihályi nyelvjárás tövei legfeljebb ötszótagúak: *gabanculódik 'gubanculódik'*), a hangok milyen sorrendben realizálódnak egy-egy típus. 30 képzőtípus, 12 jeltípus és 24 ragtípus összesen 1275 realizációban jelenik meg a mihályi nyelvjárásban. A morfémák különböző alakváltozatokban jelennek meg a szófajok és a nyelvtani funkció szerint (pl. a *gyün 'jön'* ige tőváltozatai: *gyün-, gyüv-, gyü-, gyöv-*). Kiss Jenő az alakváltozatok rendszerét is leírja (pl. hangsúlyt és időtartamot változtató tő: *fazik 'fazék'*, de *fazokak 'fazékok'*).

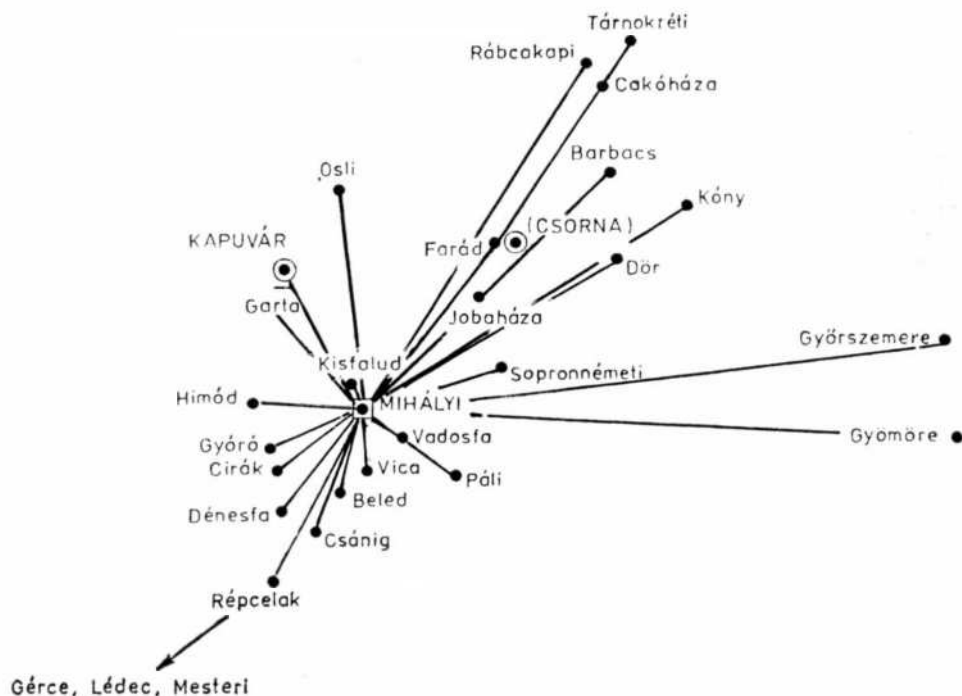
A morfológiai rész nemcsak a jelentéseket írja le, hanem a morfémák gyakoriságát, termékenységét is, hiszen ezekből és még más szempontok alkalmazásából derül ki, mennyire élő még a nyelvjárás. Gyakoriak és termékenyek az egyalakú tövek, a 2095 többalakúból 1566, azaz 74,7% ilyen, ami kedvezőnek mondható. A 270 képzőből 23 (azaz 8,5%) nagyon gyakori (200-nál több származékkal), 11 (azaz 4%) gyakori (100–200 származékkal), 63 (azaz 23,7%) ritka (10–100 származékkal) és 173 (64,7%) nagyon ritka. Ez egyrészt kedvező, másrészt azt is tanúsítja, hogy a mihályi nyelvjárás sok régiséget őriz. Kedvezőnek mondható az is, hogy a képzők 5% -a szófajváltó (azaz többféle szófaj képezhető velük), szófajtartó 46,6%, kettő (azaz 0,4%) mindkét kategóriába besorolandó. Tanulságos, hogy a stílárius értékű képzők nagy része a nagyon ritka képzők csoportjába tartozik: a 88 stílárius értékű képző kétharmadának van korrelatív párja; ez adja a nyelvjárásban a szinonimagazdagságot, az ún. szinonimaskálát, ezen belül a pozitív (helyeslő) vagy negatív (tosszaló) jelentéssel (pl. *biceg: biceget: biccent: biccenyik: bicereg* stb.).

Új az alaktan utolsó fejezete is: a nyelvészociológiai leírás. A visszaszorulóban, kihalóban levő szók (+*ápitus: ítvágy*), hangok (*tik 'ti'*), alakváltozatok (*írnya 'írni'*), tövek (*ajtaja ajtója*), képzők (*pirosul 'pirosodik'*) stb. tartoznak ide. Ezek mindinkább az idősebbek nyelvére jellemzők. Idetartozik még a nemzedékek, a nemek, a műveltség, beszédhelyzet szerint alakuló változatosság.

Az „Adattár” csoportosítva felsorolja a vizsgálat alapjául szolgáló szokat és magnófelvétel alapján 5 szöveget közöl. Mutatóba ebből: *Mastanábojuó üdüő van, nem*

lehet panasz, ab biztos. Szomszidlék kertjibe má írük a cseresnye, ha im mety to-
vább, a mi fáknonn is piros lessz a gyűő hiéten ...

A nyelvjárási mondattanról a bevezetésben Kiss Jenő is megállapítja: „A mon-
dottak után aligha meglepő, hogy a nyelvjárási mondattani vizsgálatok honi földön,
de nagyrészt másutt is gyermekcipőben járnak”. Annál inkább dicsérendő, hogy
mégis nekivágott. A nehézségeket az is jelzi, hogy munkája címében is kifejezésre
juttatta: csak fejezeteket mutat be a mihályi nyelvjárási mondattanából.

Szempontjai lényegében ugyanazok, mint a hang- és az alaktanban, kiemelve,
hogy a köznyelvvél való egyezéseket is, az attól való eltéréseket is leírja. Sorra veszi
az egyszerű mondat mondatrészeit; majd sajátos egyeztetéstípusokat ír le, mint pl.
az értelmi egyeztetés (*szagát érzek a husnak*), a szám szerinti egyeztetés (*kijjéi ezek
a lovak?*), amely visszazorulóban van (*kinek a lovaji?*) stb. Az összetett mondatok-
ban a mihályi nyelvjárási több kötőszót használ, mint a köznyelv, gyakori a mondat-
átszövődés, a közbeszűrt mondat stb. Szó van még az elbeszélő stílus és a párbeszéd
szerkezetéről stb. És mindez sok-sok példával és szöveggel.

Még nagyobb hiányt pótol az állandó szókapcsolatok (szólások, közmondások,
falucsűfolók stb.) feldolgozása. Ez tulajdonképpen kiegészítése az előbbi munkák-
nak. Az állandó szólásoknak nemcsak a jelentését, stílusértékét, használati körét adja
meg (pl. *Három asszon ev vásár* 'keves asszony is nagy lármát tud csapni'), hanem
pl. a falucsűfolók keletkezését is megmagyarázza (pl. *Nekidűnek, min páliak a ködnek*
'nagy erővel fog hozzá valamely hiábavaló tevékenységnek'). A mihályi falucsűfolók-
ban szereplő falvak térképe azt sugallja: ha az egész Sopron vármegyéről egyszer el-
készülhetne ilyen térkép, ez nemcsak néprajzi, hanem még helytörténeti szempont-
ból is kiaknázható lenne.

Kiss Jenő munkái mintául szolgálhatnak a Rábaköz további feldolgozásához.

Büki Szabó József: Bük környékének ragadványnevei. Budapest, 1988 (Magyar Személynévi Adattárak 87. sz. Szerkeszti: Hajdu Mihály)

Az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja e sorozatában főleg egyetemi hallgatók munkáit teszi közzé szülőföldjük neveiről. E dolgozatban Bük (régebben Alsó-, Közép-, Felsőbük) környékén még Zsira (Gyüleviz, Salamonfa), Gyalóka, Szakony (Alsó- és Felső-) és Csepreg értendő. 1950 előtt ezek mind az egykori Sopron vármegyéhez tartoztak. A ragadványnevek különböző névadási okokból jönnek létre, közös funkciójuk azonban az egy faluközösségen belül a számos azonos család-, sőt keresztnévű férfi és nő megkülönböztetése. A szerző ezért először is az 1896—1966 között e településeken használt keresztnévek gyakoriságát vizsgálja. Pl. 1896—1901 között Csepregen 514 fiú és 463 leány születését jegyezték be, de csak 31+30 keresztnévet! A ragadványnevek összefügghetnek a foglalkozással (pl. *Tislér*), a családban használatos valamelyik keresztnévvel, ha a családnév gyakori (pl. *Tamás Horváth*), a feleség vagy az anya családnévvel (pl. *Csaba Tóthék*), beházasodás esetén a származás helyével (pl. *Szenci Takács*), a szülő becenevével (pl. német *Mocli 'Matyi'*; a gyermekek: *Mocli Feri* stb., a család *Mocliék*), idegen névátvitellel (pl. *Subriék*, az első *Subri* betyáros ember volt, mint a *Sobri Jóska*), a gyermeknyelvvél (pl. *Kudács 'kutyá'*, ami a gyermeknyelvi szóalkotás tanulságos példája) stb. Nagyon tanulságos: Eükön 50 *Németh* családnévű családfő között van 10—10 János, ill. István, 8 Ferenc, 7—7 Sándor és Gyula keresztnévű; mindnek van külön ragadványneve, amelyet a családtagok is megkapnak. A ragadványnevek gyakran a hivatalos családnévet teljesen háttérbe szorítják. „Az egyes melléknévek viselői sokszor annyira elszaporodnak, hogy csak további nevekkal lehet megkülönböztetést tenni közöttük. Erre nagyon jó példát szolgáltatnak a csepregi Ridavicsok, kiket »Keszler« melléknévvel jelöltek. Jelenleg kb. 10 család hallgat erre a névre, s ez megterhelést is jelent. Ennek feloldására alakultak ki a »Keszler« melléknév megkülönböztetései: a Vöröskeresler, Meszeskeszler, Londicskeszler, a Kluttyomkeszler”. A ragadványnevek vizsgálata nemcsak a mai nyelvi és szociológiai helyzet szempontjából tanulságos, hanem rávilágít családneveink kialakulására is: mai családneveink ugyanis valamikor szintén ragadványnevek voltak, amelyek változhattak. 1848 előtt nálunk a névváltoztatás még nem kötődött hatósági engedélyhez.

LEVÉLSZEKRÉNY

Id. Magassy Sándor írja: Hárs Józsefnek Kárpáti Sándor életútja c. tanulmányában (SSz. 1990, 173—190) felkeltette figyelmemet egy — a lényegét legfeljebb csak távolról érintő — zárójeles megjegyzése, melyben a Kapi Gyulákkal és Rezsőkkel kapcsolatos tisztázatlanságról tesz említést (176. lap és a 13. lábjegyzet). Kapi Gyula képezdei igazgatóról — aki dédapám volt — olyan bőséges irodalom áll rendelkezésre, hogy az ő szerepével kapcsolatban nincs mit tisztázni. Annyit azért megemlítek, hogy apja Kapp Heinrich lajoskomáromi evangélikus tanító volt, s hogy a Sopronba felkerült kisdíák nevét felvételkor az egyik tanár (a Líceumban) „önhatalmúlag magyarosította” *Kapira*. Azóta ez a családi név, melyet gyakran (lexikonokban is!) *Kapy* alakban is megtalálni. Kapi Rezső dédapám egyik bátyja volt. Valószínűleg 1843-ban született Lajoskomáromban. Pontos adatot nem találtam, mivel éppen az a keresztelési anyakönyv veszett el a II. világháborúban, melyben az ő adatainak is szerepelniük kellett. A tanítóképzőt Sopronban végzi és itt kap oklevelet 1861-ben. Ugyanitt segédtanár 1861—1862-ben, majd Nagykanizsán levitatanító 1862—1865 között, 1866—1872-ben pedig tanító Surdon. Az 1872. augusztus 5-én tartott (somogy—zalai) egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve szerint „a tanító urak közül Kapy Rezső surdi tanító ur betegsége miatt a legujabb időben állásáról lemondott” és a soproni postán vállalt állást. E minőségében volt zenetanár a Líceumban és rendkívüli és

rnellékthanár Kárpáti (Flamisch) Sándor diákoskodása idején a Képezdében is. További sorsa homályos. Lehet, hogy később Győrben él, mindenesetre ott hal meg 1915 táján. Felesége — akivel Nagykanizsán (?) köt házasságot — Kelemen Franciska. Nagykanizsán születik 1865 áprilisában Ilona lánya, aztán Surdon három fia (Sándor, Gyula és Rezső), Sopronban pedig Sándor, Aranka és Jolán. Közülük Gyula, Rezső és Jolán tanítói képesítést szerez, Ilona pedig férjhez megy és Győrött él. A két Sándor közül az egyik korán meghal, a másik (Imre?) katona lesz és alezredeként hal meg Bp.-en vagy Győrött. Az a Kapi Gyula, aki Flamischnál eggyel feljebb jár, az előbbi Rezső idősebbik fia. 1869. március 6-án született Surdon. 1889-ben szerez oklevelet a soproni Képezdében, majd II. tanító Bükön 1889—1890-ben és tanító Zurányban (Zurndorf) 1890—1892 között. Innen Rimaszombatba távozik és ott tanítoskodik 1892—97 között. Ez idő tájt alighanem ének-zenei tanári képesítést is szerez, mivel 1897—1919 (?) között Eperjesen tanítóképzőintézeti ének- és zenetanárként működik. Az 'államfordulat' idején, valószínűleg 1919-ben, önként vagy kényszerítés nyomán a megcsonkult hazába költözik. Nincs adatom arról, hová, végez-e idehaza is tanári munkát. Nyugdíjasként Tapolcán hal meg 1951. november 14-én. Özvegycet hagyott maga után, de gyermekekről nincs tudomásom. Kapi Rezső, Rezső ifjabb fia, Kárpáti (Flamisch) Sándor osztálytársa másodikától kezdve, Surdon született 1871. január 10-én. Sopronban tanul, oklevelét 1890-ben szerzi meg. Bükön kezdi meg munkáját II. tanítóként, 1890—91-ben. Ezután helyettes hitoktatóként szerepel a keszthelyi szórvány gyülekezetben, tehát valamilyen más állásban is kell lennie. E kettős munkakört azonban csak rövid ideig látja el, s elköltözik Budapestre. Itt veszi feleségül (1897) a római katolikus Cziklay Blankát; reverzálást ad, így mind a négy gyermeke katolikus lesz. Bp.-en hal meg 1935. március 26-án. (A levélíró 20 éve egyháztörténeti kutatómunkát végez, hivatása gyakorlása mellett. Adatokat gyűjt a mai Magyarországon szolgálatot végzett evangélikus papokról, tanítókról és tanárokról 1522-től maig. Egyébként Bakonyszombathelyen evangélikus lelkész.)

Friedrich Károly írja: A SSz. 1990. 101. lapján arról írtam, hogy Payr Sándor soproni egyháztörténeti munkája második, meg nem jelent kötetének kézírata elveszett. Azóta Major Sámuelné szül. Nagy Margit, Payr Sándor Sára nevű leánya elsőfokú unokatestvérével tudtam meg, hogy Payr Sándor özvegye és leánya 1945 márciusának végén a Csengery u. 21. sz. családi házból — további bombázásoktól tartva — belvárosi rokonaihoz költöztek. A házban Payr Gusztáv, a professzor öccse, maradt feleségével, ők nemrég költöztek oda. A ház alagsorában a család egy padlózott, berendezett lakószobát tartott fenn, ide gyűjtötte Payr professzor, majd később felesége és leánya a fenti zsúfolt dolgozószobában már el nem férő könyveket, nagyszámú kiadásra nem került kéziratot, levelezést stb. A falak mentén álló polcok mind megteltek, még a földön is álltak könyvek, kéziratkötegek. 1945 április elején a házba garázdálkodó oroszok törtek be és felgyújtották az alagsort. Az ott tárolt könyvek és kéziratok mind elégték, a soproni ev. egyháztörténeti második kötetének kézírata is.

Munkatársaink:

- Dr. Fogarassy László* ny. könyvtáros, a Pro Urbe Sopron ez évi kitüntetettje, ČS 851 01 Bratislava, Jakubovského 121/II/4.
- H. Elek Mária* ny. szerkesztő, 1101 Budapest, Pongrácz út 17 MN-épület, III. lépcsőház I/36.
- Dr. Mollay Károly* ny. egyetemi tanár, 1118 Budapest, Kőbölkut u. 11. I/3.
- Király Tibor* GYSEV-főtanácsos, Sopron, Mátyás kir. u. 19.
- Horváth Szilvia* gimn. tanuló, Sopron, Uzsoda u. 27.
- Szende Katalin* régész, Sopron, Kellner S. u. 12.
- Dr. Metzl János* ny. kórházi főorvos, Sopron, Deák tér 35.
- Dr. Csapody István* természetvédelmi felügyelő, a Pro Urbe Sopron ez évi kitüntetettjei, Sopron. Tulipán köz 10.
- Id. Magassy Sándor:* ev. lelkész, Bakonyszombathely.
- Dr. Friedrich Károly* ny. gimn. tanár, Sopron, Deák tér 21—23.

SOPRONI SZEMLE

Ödenburger Rundschau

Lokalhistorische Quartalschrift

Redaktion: Karl Mollay

rogarassy, Ladislaus: Krieg ohne Kriegserklärung (Kriegsoperationen auf dem Gebiete Ungarns vom Waffenstillstand von Padua bis zur Volksabstimmung in Ödenburg) I. Teil

H. Elek, Maria: Wandorf 1944—1945 nach dem Tagebuch des Lehrers Josef Sümeghy, I. Teil

Aktuelle Fragen der Ödenburger Geschichtsforschung

Mollay, Karl: Ungarns Außenhandel um die Mitte des 16. Jahrhunderts (Ödenburger Ergänzungen und Glossen zum Buch von Győző Ember)

Kleine Mitteilungen

Király, Tiburtius: Ödenburg in der Philatelie. Neunzehnte Mitteilung

Horváth, Silvia: Die Ungarische Gesellschaft von Ödenburg in der zeitgenössischen Presse (1790—1828)

Szende, Katharina: Kirchen- und sachgeschichtliche Ergebnisse der Ödenburger Testamente des Spätmittelalters

Kulturelles Leben in Ödenburg

Metzl, Johann: Tätigkeit des Vereines „Corvinus für österreichisch—ungarische Freundschaft“ im Jahre 1989

Nekrologe

Csapody, Stefan: Der Botaniker Stefan A. Aumüller (1903—1988)

Csapody, Stefan: Der Bauingenieur Robert Garád-Golubich (1917—1987)

Metzl, Johann: Der Arzt Andreas Réthly (1911—1990)

Bücherschau

Mollay, Karl: Kiss, Jenő: Aus der Syntax der Mundart von Mihályi. Budapest, 1982, 93 S. (ung.); ders.: Laut- und Formenlehre der Mundart von Mihályi in der Raabau. Budapest, 1982, 212 S. (ung.); ders.: Stehende Redewendungen in Mihályi. Budapest, 1989, 157 S. (ung.)

Mollay, Karl: Büki Szabó, Josef: Die Übernamen in der Umgebung der Gemeinde Bük. Budapest, 1988 (ung.)

Briefkasten

Unsere Mitarbeiter

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE MUNKATÁRSAINHOZ!

A szerkesztés és a nyomda munkájának elősegítése érdekében munkatársainktól a következőket kérjük:

1. *A kézirat gépelése.* Mind a főszöveg, mind a lapalji jegyzetek (külön lapokon!) 2-es sortávolsággal, baloldalon 20 betűhelynyi margóval gépelendők.

A gépelési hibákat kézírással javítsuk ki. Ugyancsak kézírással jelöljük be az írógépén hiányzó jeleket, mint pl. *i, ú, I, Ű* stb. Egyebeket kézzel ne javítsunk bele.

A szerző nevét a kézirat címe fölött, balszélre gépeljük, a cikket a szerző ne zárja le aláírásával.

A főszövegben a lapalji jegyzetre félsorral emelt, tintával bekarikázott számjegyyel utalunk, pl. ... városokat.¹²

A szerkesztőségbe ne másolati példányt, hanem jól olvasható első példányt küldjünk.

2. *A lapalji jegyzetek.* Ide kerülnek a főszöveget kiegészítő részletek, adatok, főleg pedig a főszöveget hitelesítő igazoló *pontos* irodalmi utalások, *pontos* forrásjelzések. A jegyzeteket folyamatosan, egész számmal számozzuk, a cikk szövege után külön lap(ok)ra írjuk.

Könyvre, lapszámra első alkalommal így utalunk: pl. Csatskai Endre: A soproni színészet története 1841—1950. Sopron, 1960. 15. — A továbbiakban így Csatskai i.m. 32. (Ha ugyanannak a szerzőnek változtatva több művét idézzük, akkor a továbbiakban így: Csatskai: A soproni színészet 43.) Ha a megjelenés helye Budapest, ezt így: Bp.

Folyóirat cikkére így: Jakubovich Emil: A legrégibb magyar missilis levél: Magyar Nyelv 1952, 114—20. A Soproni Szemle nevét állandóan rövidítve írjuk: SSz.

Gyűjteményes munkában megjelent cikkekre így: pl. Házi Jenő: Sopron város címere. Vö. Heimler Károly (szerk.): Sopron topográfiája. Sopron, 1936, 79—84.

Ujságcikkre így: pl. A szerző neve: a cikk címe. Soproni Hírlap 1932. nov. 14.

Idégennyelvű műre így: pl. Semmelweis, Karl: stb.

Levéltári forrásra így: A levéltár megnevezése: A levéltári jelzet. — A soproni állami levéltár nevét mindig rövidítve írjuk: SVL, a városi, SVM. a vármegyei anyag.

3. Egyéb részletkérdésekben a SSz. legújabb számai irányadók.

4. A szerzők szedési utasításokat (pl. kurzív szedés *aláhúzással* stb.) ne adjanak.

A szedési utasításokat a szerkesztő adja meg. Esetleges kívánságokat a szerkesztővel kell megbeszélni.

5. A cikkek illusztrálásához szél nélküli tónusos fényképe(ke)t vagy klisírozásra alkalmas rajzot (térkép vázlat!) kérünk. Az illusztrációkat kérjük megszámozni, külön jegyzéken a számozás sorrendjében a képek (rajzok) aláírását közölni.

Kérjük a fénykép(ek), ill. a rajz(ok) készítőjének a nevét is.

6. A szerzőktől a következő adatokat kérjük: név, foglalkozás, munkahely, személynévi szám, lakcím.

OLVASÓINKHOZ!

A Soproni Szemle Sopron városának és környékének helytörténeti folyóirata, negyedévenként, összesen évi 24 ív terjedelemben jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., Lehel utca 10/a — 1910 —, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 160.— Ft, félévre 80.— Ft, egyes szám ára: 40.— Ft.

Megjelenik évente 4 alkalommal.

Pénzforgalmi jelzőszám: MNB 215—96 162.

Régebbi évfolyamok és példányok (1955-től) a Szerkesztőségnél rendelhetők.

Levélcím: Soproni Szemle Szerkesztősége, Sopron Városi Tanács V.B. Művelődési Osztálya.

Kérjük, hogy munkánkat új előfizetők szervezésével is támogassák.

SOPRONI SZEMLE

A szerkesztésért Mollay Károly felel

Kiadja: a Győr-Sopron Megyei Lapkiadó Vállalat

Felelős kiadó: Kukorelli Károly

Készült a Széchenyi Nyomda Soproni Üzemében (Sopron, Csengery u. 49.)

90.9696 — Felelős vezető: Nagy Iván igazgató

Terjeszti: a Magyar Posta

HU ISSN 0133—0748

FV 324

Kisvárd

SOPRONI SZEMLE

SOPRONI SZEMLE

A Sopron Városi Tanács és a Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata

Alapította: Heimler Károly

Főszerkesztő: MOLLAY KÁROLY

A szerkesztőség tagjai:

BOGNÁR DEZSŐ, DOMONKOS OTTÓ, FARKAS IMRE, GOLLNHOFER SÁNDOR,
HÁRS JÓZSEF olvasószerkesztő, HILLER ISTVÁN titkár és technikai szerkesztő,
HORVÁTH ZOLTÁN, KÖRNYEI ATTILA, KUBINSZKY MIHÁLY, NYESŐ IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Lap

- Fogarassy László*: Háború hadüzenet nélkül (Hadműveletek Magyarország területén a páduai egyezménytől a soproni népszavazásig) II. rész 289
- H. Elek Mária*: Sopronbánfalva 1944—1945 Sümeghy József tanító naplója tükrében II. rész 312

HELYTÖRTÉNETIRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

- Horváth Zoltán*: Válasz Mollay Károly: A címervita című cikkére 330
- Gömöri János*: Az 1340. évi soproni városbíbor: a védőszentek ikonográfiai meghatározása 336

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

- Mollay Károly*: XIV. századi osztrák költő híradása Nyugat-Magyarországról 340
- Király Tibor*: Sopron a filatéliában. Huszadik közlemény 343
- Köhegyi Mihály*: Széchenyi István kinevezése Sopron vármegye vízügyi szakbizottságába 352
- Hiller István*: A legújabb soproni emléktábla története 354
- Mikó Sándor*: Az első világháború éveit Nagylózon 361

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

- Kubinszky Mihály*: A Soproni Városszépítő Egyesület tevékenysége (1989. jan. 1—1990. jún. 30.) 366
- Kubinszky Mihály*: Gondolatok Szarka Árpád festőművész 75. születésnapja alkalmából rendezett kiállításának megnyitóján (1990. jún. 24.) 367

SOPRONI KÖNYVESPOLC

- Mikó Sándor*: Keszel Dénes: Nagycenk és társközségei múltjából, jelenéből. Sopron, 1990 371
- Kiss Lajos*: Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990 373
- Fogarassy László*: Ormos Mária: Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921. Győr, 1990 378
- Köhegyi Mihály*: Patay Pál: Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt. Budapest, 1990 381
- Kiss Jenő*: Szalayné Pókay Marietta: A hőveji csipkekészítés szakszókincse. Budapest, 1990 382

LEVÉLSZEKRÉNY 383

MUNKATÁRSAINK 383

INHALTSVERZEICHNIS

Címlap: Fotó Diebold Károly

SOPRONI SZEMLE

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

XLIV. ÉVFOLYAM

1990

4. SZÁM

Fogarassy László:

Háború hadüzenet nélkül

(Hadműveletek Magyarország területén a páduai fegyverszüneti egyezménytől a soproni népszavazásig)

II. rész

A júliusi hadjárat és az újabb összeomlás.

Az északi területek kiürítését Károlyi Mihály elhamarkodottnak, a gyengeség jelének és az újabb katonai összeomlás kezdődő tünetének fogta fel. Helyesebbnek tartotta volna, ha a tanácskormány folytatta volna a hadműveleteket, vagy ha nem érzett rá elég erőt, leköszönt volna és a hatalmat átadta volna a proletárdiktatúrát megszüntető kormánynak. Mivel a tanácskormány ragaszkodott a hatalmához, nyilvánvalónak látta, hogy ez csak újabb fegyveres konfliktushoz, ez katonai vereséghez, utána pedig ellenforradalmi kormány hatalomra kerüléséhez vezethet. A fehér terror időszakát nem akarta az országban bevárni és július első napjaiban feleségével együtt Ausztriába emigrált. A románok nem ürítették ki a visszaadandó tiszántúli területet, Lenintől sem jöhetett katonai támogatás, mert Denikin tábornok július elején eredményesen kezdte offenzíváját Moszkva ellen. A Tiszántúl kiürítését sürgető jegyzékekre az antant nem válaszolt. A Magyarországi Tanácsköztársaság tehát bent volt a kelepében.

A biztosan várható újabb hadjárat vezetésére a lemondott helyébe új vezérkari főnökre volt szükség. Julier alezredes, a III. hadtest addigi vezérkari főnöke július 5-én csak nagy rábeszélésre és nógatásra vállalta a magasabb funkciót, azzal a kívánsággal, hogy a tanácskormány tegyen engedményeket a nemzeti színű hadijelvények bevezetése ügyében. Böhm nem hitt a fegyveres megoldás sikerében és a főparancsnokságról lemondva, Bécsbe ment követnek. Utóda, az igen optimista Landler Jenő, július 18-án foglalta el az állását. A fölöslegessé vált V. hadtestparancsnokság megszűnt, Pogány és vezérkari főnöke pedig visszament a II. hadtesthez, amely egyúttal Siófokra költözött. Négy hadosztályparancsnok az északi területek önkéntes feladása elleni tiltakozásul leköszönt az állásáról. A legsikeresebb hadosztályparancsnokot, Rab Ákost rendelkezési állományba helyezték, mert hadosztályával együtt Budapestre akart vonulni, hogy a tanácskormányt a területfeladás miatt eltávolítsa. A tervet följelentő és parancsnokára revolvert is rántó Münnich Ferenc politikai megbízott Landler ellenkezése dacára a gödöllői főhadiszállásra került, mint a politikai osztály vezetője. Kun Béla, aki a ludovikás ellenforradalom óta a hadsereg főparancsnok

helyettesének a tisztségét is viselte, ezt mindenképpen keresztülvitte, mert a főhadiszállás tisztjeinek a politikai megbízhatóságában nem bízott. Julier azt írja Münnichről, hogy mindenbe beavatkozott és csak erélyes fellépéssel lehetett fékmentartani.

A magyar tanácskormányának két választása volt: vagy bevárja, hogy az antant koncentrikus támadással lerohanja, vagy maga indít preventív hadjáratot, hogy kitörjön a katonai és gazdasági blokádból. Az utóbbit azért választotta, mert az éhező országnak szüksége volt a Tiszántúl gazdag élelmiszerkészletére. Az pedig Václav Král könyvéből ismeretes, hogy a cseh, román, szerb és francia csapatok augusztus közepén egyszerre indultak volna meg, és ha a magyar Vörös Hadsereg vesztetg marad, csak az lett volna az eredmény, hogy a proletárdiktatúra nem augusztus elsején, hanem huszadika után feltétlenül véget ért volna. Baljós tünet volt, hogy a 8. dunántúli és a 4. munkáshadosztály gyalogsága nem akart harcolni, két munkásezredet egyenesen föl kellett osztlatni, egy harmadikat pedig az utánpótlás és a harci kedv hiánya miatt Nyugat-Magyarországra kellett szállítani, mint határvéd-tartalékot. A tisztikar és a politikai megbízottak viszonya a zászlókérdés miatt igen feszült volt, a tüzérségi lőszer kevesebb a kívántnál, egyéb lőszer volt elegendő. Azzal is számolni kellett, hogy sikeres offenzíva esetén a csehek és a szerbek a franciákkal együtt be fognak avatkozni és akkor igazán „finita la comedia”. Lenin kormánya pedig akkor, amikor Denikin fehér hadserege nagy irammal közeledett Moszkva felé, nem adott mást, mint biztatást. A júliusi offenzíva másnapjára kihirdetett világsztrájk megbukott, mert csak az osztrák munkások vették komolyan.

Julier a közbejött tiszai árvíz miatt ötnapos késéssel, július 20-án indította el a tiszántúli hadjáratot a következő tagozódású haderővel:

Tokajnál a III. hadtest (parancsnok Bokányi Dezső, vezérkari főnök Schwartz Géza őrnagy). Alárendelve az 1. hadosztály, 2. és 3. dandár: 22 zászlóalj (7655 puska) és 24 üteg (85 löveg).

Poroszlónál a hadseregközvetlen 80. dandár (Österreicher Leo főhadnagy) 4 zászlóalj 1 üteg (1336 puska, 4 löveg).

Szolnoknál az I. hadtest (Vágó Béla népbiztos, vezérkari főnök Farkas Jenő alezredes). Az 5., 6. és 7., valamint a Csongrádra kikülönített 2. hadosztály 46 zászlóalj, 63 üteg (22 000 puska, 222 löveg.).

A hadseregtartalékban várakozó és utólag harcbavetett 3. hadosztály mellett utólag a 7. huszárezred és a salgótarjáni 5. munkásezred is résztvett a tiszamenti harcokban, összesen tehát 80 gyalogzászlóalj, 7 lovas század és 99 üteg. Nem harcolt: a Bajától Szegedig terjedő demarkációs vonalat őrző 4. hadosztály (tüzérség nélkül), az Ipoly-vonalat tartó 1. dandár, a budapesti IV. és a dunántúli II. ezred helyi kötöttsége miatt.

A magyarországi román hadsereg (Mărdărescu tábornok) rendelkezésére a következő csapatok állottak:

Északi hadtest (Grupul de Nord): a Tisza vonalon Szamos torkolatától Abádszalóig az erdélyi 16. hadosztály, tartalékban a 2. vadászadosztály (Nyíregyháza—Debrecen körletében.).

Déli hadtest (Grupul de Sud): Abádszalóktól délre a Maros torkolatáig az erdélyi 18. hadosztály, tartalékban az 1. vadászadosztály, Békéscsaba körletében.

Hadseregtartalék: 1. és 6. gyalog- és az 1. és 2. lovashadosztály.

Tiszántúlon összesen 6 gyalog és 2 lovashadosztály: 92 zászlóalj, 58 lovaszázad, 80 és fél üteg (60 000 puska, 12 000 kard és 322 löveg) volt a románok ereje. A harcok megindulásakor útban volt még Beszarábiából a 7., Bánságból

pedig a 2. gyaloghadosztály. Beszarábiában Cristescu tábornok hadserege a Denikin-féle offenzívát nem támogatta és tehermentesített állapotban további hadosztályokat volt képes Märdärescunak rendelkezésére bocsátani.

Az orosz és ukrán Vörös Hadsereg egész július és augusztus hónap folyamán nem volt abban a helyzetben, hogy a magyar Vörös Hadseregnek bárminő segítséget nyújtson, amint ezt az akkori orosz polgárháború történetével foglalkozó kiadványok egyértelműleg tanúsítják. A magyar Vörös Hadsereg tehát csak a saját erejére támaszkodhatott.

A tiszai offenzíva első napján a III. hadtestnek sikerült hidat verni és a 2. dandár Rakamaznál hídfőállást foglalt el. Második lépcsőben az 1. hadosztály követte. Tiszafürednél a nemzetközi 80. dandár a románok heves ellenállása miatt nem tudott átkelni. Szolnoknál viszont az I. hadtest az épen maradt közúti hidon átvonult, részben a Tiszán áthajózott és Szajol környékén hídfőállást foglalt el a 6. és 7. hadosztállyal. Az utóbbi 9 román ágyut, több géppuskát zsákmányolt és számos foglyot ejtett. A 2. hadosztály Csongrádnál pár nappal azelőtt kisebb hídfőállást épített ki, ahonnan támadva, megközelítette Szentest.

Az offenzíva további négy napja folyamán a III. hadtest szakaszán egy román ellentámadás a 3. (vörösör) dandár egyik ezredét visszavetette. A 2. (székely) dandár azonban kiválóan harcolt és elérte Gáva—Prenihalom—Csőszhalom—Nagyfalu—Tiszaeszlár vonalát és azt a július 24-i román ellentámadással szemben is megvédte. A 80. dandárnak sikerült Tiszafürednél és Dorogmánál átkelnie a Tiszán és biztosító osztagokat tolt ki Tiszaörvényre, Egyekre és Csegére. Az I. hadtestnél a 7. huszárezred is bekapcsolódott a harcokba, sőt a 6. hadosztály fedezetének szánt 5. hadosztály is, mert már 22-én Derzsiligetnél a 7. hadosztály segítségére volt kénytelen sietni. A 6. hadosztály 23-án Fegyvernek—Kenderes—Kisújszállás vonalát foglalta el, július 24-én pedig Karcagot. Hátát a hadtestközvetlen 19. ezred biztosította, amely 24-én Kisköre, Tiszabő és Tiszaroff mellett kelt át a Tiszán. Az 5. hadosztály Túrkevén át elérte a Berettyó-csatorna nyugati partját, a 7. hadosztály pedig elfoglalta Mezőtúrt. Kevesebb szerencsével harcolt a 2. hadosztály, mert Mindszentet és Szegvárt, sőt Szentest is elveszítette, az utóbbit azonban a hadosztályparancsnok által személyesen vezetett ellentámadással visszafoglalta.

A magyar offenzíva július 24-én délben kulminált. Az ekkor megindult román ellentámadást megkönnyítette, hogy a románoknak ekkor már birtokukban volt a magyar felvonulási terv, amelyet Märdärescu szerint egy elfogott vörös tisztnél találtak meg. Julier viszont úgy tudja, hogy ez még a magyar offenzíva előtt antantkézre jutott.

A román ellentámadás az első napon csak a rakamazi hídfőnél torpant meg: a székely katonák hősie ellenállással és súlyos veszteségek árán megtartották az állásaikat. Viszont a 80. dandárt öt zászlóaljából és öt útegből álló román különítmény teljesen szétszórta, mivel elhanyagolta a biztosítást és a legutóbb kiszított löszere gyakorlóltényekből állott. A nemzetközi csapatoknak mindössze 733 katonája jutott vissza Tiszafüred körletéből a folyó nyugati partjára. A 2. hadosztály Csongrádra vonult vissza másfélszeres túlerő elől. A szolnoki hídfőben a 6. vörös hadosztályt a románok három hadosztállyal támadták meg (2. lovas, 1. és 6. gyaloghadosztály) és visszanyomták Kisújszállás—Kenderes vonalára. A 7. hadosztályt Öcsöd felől a román Lecca-hadosztály fenyegette bekerítéssel, habár ennek a tehermentesítésére az I. hadtest megkapta és bevetette a hadseregtartalékot is. Ellenben sikeresen harcolt az 5. vörös hadosztály, amely

a román Papp-hadosztály élet nemcsak hogy visszaverte, de a Berettyó-csatornán túl is üldözőbe vette. Azonban tekintettel a 6 és 7. hadosztály kényszerű hátrálására, parancsot kapott, hogy szintén vonuljon vissza. A végig győzelmes III. hadtest is parancsot kapott, hogy a Nyíregyháza elleni támadást az I. hadtest vereségére való tekintettel ne folytassa, hanem vonuljon vissza Tokajra. A poroszlói védőszakaszra az 5. munkásezredet rendelték, a 80. dandár pedig Füzesabony körletében tartalékba volt szánva.

A tiszai offenzíva kudarca után, július 25-én este, Julier felajánlotta lemondását a vezérkari főnökségről és maga ellen katonai szakértőkből álló bizottság által vizsgálatot kért. Lemondását nem fogadták el és egészen augusztus 5-ig — a Peidl kormány felkérésére is — a helyén maradt. A csapatokról leszögezte: „fegyelmetlen, könnyen lelkesíthető, de annál gyorsabban lelohadó társaság.” A csapatok bomlása megindult.

Tetejében 1919. július 27-én a békekonferencia olyan kiáltványt intézett a magyar néphez, amely felért azzal, mintha a nagyhatalmak szabályosan hadat üzentek volna a Magyar Tanácsköztársaságnak. Ebben kijelentették, hogy Kun Béla kormányával nem tárgyalnak, mivel nem képviseli a magyar népet, megszegte a fegyverszüneti szerződést és egy velük szövetséges országot támad. Egyúttal felszólította a magyar népet, alakítson új kormányt, amellyel békét köthetnek. És ami feltűnő volt: a magyar ellenforradalmi kormányról szó sem esett, habár ez május 5-én Gondrecourt francia tábornok ösztönzésére alakult meg Aradon és települt át a francia megszállás alatt levő Szegedre.

Ebben a kilátástalan külpolitikai és katonai helyzetben a hadsereg főparancsnokság hadseregtartalékba rendelte a 2., 6. és 7. leharcolt hadosztályt és az újra felállított V. hadtestparancsnokság alatt Ceglédtől keletre szándékozta csoportosítani. A szolnoki védőszakasz védelme az I. hadtest alatt az 5. és 3. hadosztályra hárult, Csongrádnál pedig a 4. hadosztályra. A Kiskörétől északra álló csapatokkal a III. hadtest rendelkezett. Ezek közül az 1. hadosztály az alája rendelt 3. dandárral Tokajt, az 5. munkásezred pedig Poroszlót védte. Hadtesttartalékba került nemcsak a 80., de — súlyos veszteségei után — a 2. dandár is. A 7. huszárezred kieroszakolta visszaküldését Dunántúlra.

Az I. hadtest vezérkari főnökét, Farkas alezredest leváltották, helyébe pedig Bengyel százados, a 6. hadosztály addigi vezérkari főnöke lépett.

Kun Béla azon kísérletei, hogy az osztrák szocialistákat rábírja a proletárdiktatúra kikiáltására, eredménytelennek bizonyultak, holott az antant által Német-Ausztriának ítélt dunántúli németlakta sávot a tanácsköztársaság kikiáltása fejében már ő is hajlandó lett volna odaadni.

Mărdărescu tábornok csapatainak parancsot adott, hogy súllyal Tiszafüred és Szolnok között több helyen keljenek át a Tiszán és Budapestet foglalják el. E célra már 119 zászlóalj (84 000 puska), 60 lovas század és 98 üteg állott rendelkezésére. Július 28-án és 29-én a III. hadtest körletében tüntetési céllal keltek át, 30-án pedig Nagykörűnél kezdték meg a főátkelést, amely az 5. hadosztály csapatait sodorta el. Erre a hadsereg főparancsnokság a Tisza-vonalra rendelte a tartalékban levő 6. hadosztályt és 2. dandárt, amelyek azonban július 31-én megtagadták az engedelmséget. Példájukat az addig politikailag és katonailag teljesen megbízható 1. budapesti vörös ezred is követte és a főváros felé indult, hogy ott „tisza szocialista kormányt” létesítsen. E nap éjjelén az volt a helyzet, hogy a román csapatok Szolnok—Jászkesér—Jászládány vonalát foglalták el. A hadsereg politikai vezetői a 6. hadosztály zendülése ellenére is ellentámadást rendeltek el, a vezérkari főnök tanácsa ellenére. Erre még ren-

delkezésre állt 23 harc képes zászlóalj és 24 üteg, amelyeket jobb lett volna Budapest védelmére hídfőállásba visszavonni. Az ellentámadás augusztus 1-jén reggel indult meg a 3. és 5., valamint a 2. hadosztály még harcra kapható csapatainak részvételével. Szolnokot visszafoglalták, a Zagyvánál is némi teret nyertek, de a román hídfő felszámolására már nem maradt erejük. Az addig hű munkások már a gyárakban kiabálták, hogy békét akarnak és le a proletárdiktatúrával. A tanácskormány a teljes katonai összeomlás és a munkásság hangulatváltozásának ismeretében aznap 17 órakor visszaadta megbízatását a budapesti Munkás- és Katonatanácsnak. Ez a lemondást tudomásul véve, megválasztotta a szakszervezeti vezetőkől álló Peidl-kormányt, már nem népbiztosokból, hanem miniszterekből. Ebben négy volt népbiztos is helyet foglalt, köztük Haubrich József is, aki a hadsereg parancsnokságát is átvéve, a „vörös hadsereg” elnevezést hallgatólag szüntette meg. A békés átmenet lehetővé tétele végett különvonatot bocsátott a kommunista népbiztosok részére, hogy családjukkal együtt Bécsbe utazhassanak. Böhm ottani magyar követ menedékjogot szerzett nekik az osztrák kormánytól. Köztük voltak a hadsereg politikai vezetői: Landler Jenő, Kun Béla, Vágó Béla és Pogány József is. Szántó Béla hadügyi népbiztos más úton menekült. Bokányi nem csatlakozott hozzájuk. A magyar csapatok augusztus 2-ra virradó hajnalban, Haubrich hadügyminiszter körtáviratából értesültek a kormányváltozásról. A hadosztályparancsnokok utasítást kaptak, hogy a proletárdiktatúra megszűnéséről a szembenálló ellenséges alakulatokat értesítsék. Erről a románokat Guido Romanelli olasz alezredes, az antantnak májustól Budapesten tartózkodó megbízottja, tulajdon tisztjei által szintén értesítette. A zászlókérdést Haubrich úgy oldotta meg, ahogy Landler is megegyezett volna: hogy a hadsereg zászlója az egyik oldalon vörös, a másik oldalon pedig piros-fehér-zöld. Anvaghianyi esetén a vörös zászlókra mindkét oldalon nemzeti színű szalagot kellett fölvarrni. Haubrichnak legfőbb gondja volt, hogy a Budapestre özönlő, demoralizált katonaságtól a fővárosban levő vörösörség és vasashadosztály közreműködésével elszedje a fegyvert, megakadályozza a fosztogatást és anarchiát, mert a helyzet veszedelmesen hasonlított az első világháború végén lezajlott eseményekhez. Ezért a rendfokozatok és rangjelzések visszaállítását kihirdető rendelet is kicsit késve, csak augusztus 5-én jelent meg.

A gödöllői főhadiszállás augusztus 2-án a románok közeledése miatt Budapestre költözni kényszerült, ahol még két napig működött a IV. hadtestparancsnoksággal együtt a Dorottya utcai Magyar Király szállóban. Katonailag már nem volt mit tennie, utolsó tevékenysége az volt, hogy az iratanyagot a történetírás szerencséjére a Várban levő hadügyminisztériumba mentette.²⁶

A proletárdiktatúra megszűnt, de az ellenséges hadműveletek nem. Az 1919. augusztusi események.

A legelső kompakt alakulat, amely a románok elől visszavonulva meeközeli tette a fővárost, a 80. dandár volt. Tekintettel arra, hogy mindenütt, ahol megfordult, hírhedté tette magát a lakosság zaklatásával, Haubrich főparancsnok tűzérűtettel megerősített lefegyverező osztagot küldött eléje Dunakeszire. A nemzetköziek tüzharc nélkül átadták fegyvereiket. Csepelre ért és ott leszerelt a 22. munkásezred. A 2. dandár parancsnoksága és egy-egy zászlóalja még be-

²⁶ A júliusi hadjárat és az 1919. augusztus végéig lezajlott katonai események részletesen dokumentált leírása Fogarassy L.: „A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása.” (Bp., 1988, 78 l. + 2 térkép.)

ért vonaton Budapestre, a zöme azonban Miskolc körletében rekedt, mert a románok közben elvágták a vasútvonalat. A frontról távozó 6. hadosztály a Kerepesi úton vonult be. A Peidl-kormány hadikövete és katonai szakértője augusztus 3-án reggel indult el fegyverszüneti ajánlattal, autóval a román főhadiszállásra az Üllői úton. Kispest előtt az 1. vörös ezreddel, Pestszentlőrincen pedig már román lovashadosztály élével találkoztak. Nagyiványi Zoltán hadikövet mind a román dandárparancsnoknak, mind pedig további útjában Cegléden Mosoiu tábornok hadtestparancsnoknak bemutatta Clemenceaunak az éjjel érkezett táviratát, amelyben a békekonferencia elrendelte, hogy a román csapatok álljanak meg ott, ahol éppen vannak. (Hasonló szövegű távirat Bukarestbe is ment.) Mărdărescu tábornok törökszentmiklósi főhadiszállásán fogadta a magyar hadikövetet és átadta neki a fegyverszüneti feltételeket azzal a megjegyzéssel, hogy azokat csak teljes egészükben elfogadni, vagy elutasítani lehet, ellenjavaslatnak pedig helye nincs. E feltételek közt volt, hogy a magyar kormány szerelje le a hadsereget 15 000 főre, hadisarc fejében pedig szolgáltatssa ki az összes hadianyagot, a vasúti és folyamközlekedési anyag felét, rengeteg gabonát és a marhaállomány tekintélyes részét. Nagyiványi követségi titkárnak volt ugyan felhatalmazása, hogy a fegyverszüneti feltételeket aláírhatja, a kapott feltételek azonban az ő legpesszimistikusabb várakozását is túlszárnyalták. Ezért azt válaszolta, hogy jelentésétél végett vissza kell térnie a kormányához.²⁷ Ugyanazon nap délután az 5. és 3. román lovasdandár, valamint az 1. és 2. román vadászadosztály bevonult a fővárosba. A helyőrséget lefegyverezték, a rendőrségtől pedig átvették a biztonsági szolgálatot. Budapest városparancsnokságát a Hungária szállóba költözött Holban tábornok vette át, akinél Romanelli olasz ezredes megjelent és Clemenceau táviratára hivatkozva tiltakozott Budapest megszállása ellen. Holban azt válaszolta neki, hogy csak a feletteseitől fogad el utasításokat. Felettese, Mărdărescu tábornok pedig néhány nap múlva érkezvén, a Gellért szállóban üttötte fel főhadiszállását.

Ezzel gyakorlatilag lezárult a júliusi hadjárat, amelyben a magyarok ezerötszáz halottat és sebesültet veszítettek. Hadifogoly és polgári személy, akiket a román királyi hadsereg a magyarországi hadjárat folyamán a hadijog ellenére vagy vitatható alapon kivégzett, 647 volt.²⁸

A román királyi hadsereg mozgékony lovashadosztályainak köszönhetően, hogy a magyar Vörös Hadsereg hadosztályainak visszavonulási útját Budapest felé elvágta és az I. hadtest csapatait (pontosan a 2—5. és 7. hadosztályt) Cegléd—Abony—Kecskemét—Kiskunfélegyháza körletében bekerítette. Miskolcon pedig az 1. hadosztályt zárták körül. Fogságba ejtettek 1235 tisztet és 40 000 leghíresebbi állományú katonát, zsákmányoltak 348 különböző űrméretű löveget, két 305 mm-es ágyút, 52 000 puskát, 4316 karabélyt, 579 revolvert, 190 géppuskát, több ezer kardot és tört, 87 repülőgépet és nagy mennyiségű más hadianyagot.²⁹

Miután a román királyi hadsereg eljutott diadalmenetének csúcspontjára. Budapestre érkezett Reginald Gorton angol tábornok a román haderő ellenőr-

²⁷ Nagyiványi Zoltán: Idegenlégióitól a Szovjetunióig. (Bp., 1935) 61—63 és A Peidl-kormány tárgyalásai a románokkal. Kézirat, Párttörténeti Intézet Archivuma BP., TK 56.

²⁸ Veszteségek a harcok folyamán: Julier emlékiratai, Magyarország 1927. július 16, a román hadsereg által végrehajtott kivégzések: Rumánien und der Bolschewismus in Ungarn (Bp., 1943) 31.

²⁹ Gen. Mărdărescu: Campania pentru descrobirea Ardealului și ocuparea Budapestei. (București, 1920) 160—162. Téves Mărdărescu állítása, hogy csapatai a Duna—Tisza között fogták el a 6. hadosztályt, mert az Budapesten érte meg a románok bevonulását.

zése végett. (Rövidesen egy-egy olasz, francia és amerikai tábornok is követte.) A Peidl-kormány most a román szuronyok árnyékában is meg merte engedni magának azt a merészséget, hogy elutasítsa a román fegyverszüneti diktátumot és az elutasító jegyzékben hivatkozott arra, hogy ellentmond az 1918. november 13-i belgrádi konvenciónak. Az elutasító jegyzéket Ágoston külügyminiszter Gorton tábornoknak juttatta el és Nagyiványit azzal bízta meg, hogy ezt a döntést adja tudomására Mărdărescunak. Mărdărescu tábornok erre fenyegető üzenetet küldött a magyar kormánynak. Mire azonban Nagyiványi visszaérkezett Budapestre, a Peidl-kormányt egy ellenforradalmi puccs eltávolította és a magyar hadikövet már az új külügyminiszternek, illetve a Friedrich-kormánynak adta át Mărdărescu válaszát.

Budapest román megszállásának hírére a dunántúli II. hadtest csapatai túlnyomórészt feloszlottak. Ami megmaradt, csak rendfenntartásra volt elegendő. A 7. huszárezred együttmaradt ugyan, de a 8. hadosztály csapatai (köztük a vas-soproni 18. gyalogezred is) a hajmáskéri katonai táborból legénységük kívánságára hazaindultak és leszereltek. Ezt a helyzetet a románok ki is használták.

A magyar Vörös Hadsereg sedani méretű katasztrófájából egy bátor tiszt helytállása folytán kimenekült a 2. székely dandár. Miután ennek a parancsnoksága és kisebb része vasúton eljutott Budapestre, a románok Kál-Kápolnánál érték a vasútvonalat és felszedték a síneket. A visszamaradt négy-öt zászlóalj és az útegek fölött Verbőczy Kálmán százados, ezredparancsnok vette át a parancsnokságot és gyalogmenetben Vác felé indította. Az útjukat Egernél elálló román csapatokat ágyútűzzel sodorta el. A székely dandár augusztus 6-án ért Vácra és azonnal megszállta a tahitótfalui és visegrádi kompjáratot. Sikerült zavarás nélkül átkelnie a Dunán és kisiklania a román bekerítésből. Innen gyalogmenetben érte el Esztergomot és Komárom-Újvárost, ahol vonatra rakodva folytatta útját Győr—Magyaróvár felé, majd augusztus 15-én Csornán csoportosult. Az anabázisa Nagycenken és a sopronkörnyéki táborban ért véget.³⁰ Ilyen tettért korábban Verbőczy Kálmán Mária Terézia-rendet kapott volna.

A Pester Lloyd 1919. augusztus 12-i bécsi kiadása közölte a román sajtóiroda jelentését, hogy a magyarországi román hadsereg parancsnoksága a kommunista rendszer leverése végett elrendelte Nyugat-Magyarország elfoglalását, holott akkorra már a Tanácsköztársaság összes szervei beszüntették működésüket, a még megmaradt vörös katonai alakulatok pedig a közben felvonult magyar ellenforradalmi haderőhöz csatlakoztak. A síófoki II. hadtestparancsnokságot Craenenbroek alezredes augusztus 13-án adta át Horthy Miklós altengernagynak. Mărdărescu tábornok tehát „levonta a következményeket” azért, hogy a Peidl-kormány (de a Friedrich-kormány is) vonakodott aláírni a fegyverszüneti feltételeket. Így vonult be egy román dandár erejű csoport augusztus 13-án Székesfehérvárra, 16-án pedig Veszprémbe. Ez hurcolta el a Hajmáskérre mentett két 30,5-es löveget. Egy másik dandárcsoport augusztus 20-án vonult be Győrbe, az éle azonban felderítés végett átmenetileg Vitnyédig hatolt, de a székely ellenakció bevétele nélkül visszavonult.

A román királyi hadsereg 1918. november 20-tól 1919. augusztus 20-ig folytatott hadműveletei során halottakban, sebesültekben, betegekben, eltűntekben és hadifoglyokban összesen 188 tisztet és 11 478 legénységi állományú katonát

³⁰ Verbőczy Kálmán ny. ezredes kéziratosa visszaemlékezése, másolat a szerző birtokában. Lásd még Koréh Endre: Erdélyért. A székely hadosztály és dandár története (Bp., 1929) II, 177–194.

veszített. Ezek közül a hősi halottak, valamint sebesülés vagy betegség folytán meghaltak száma 69 tiszt és 3601 fő legénység. Saját bevallásuk szerint legsúlyosabb veszteségeiket az 1919. július 20—augusztus 4-i harcokban szenvedték el, további, 1920. március végéig elszenvedett veszteségeiket viszont nem tették közzé.³¹ Összehasonlításképpen: a csehszlovák hadsereg hasonló időben vezetett statisztikája 56 meghalt tisztet (köztük 22 legionáriust) és 962 fő legénységet mutat ki. A magyar veszteségekről nem találtam dokumentumot, szóbeli közlés szerint háromezer hősi halott lehetett.

A románok a magyar Nemzeti Hadsereg felvonulása után a dunántúli hadműveletek folytatásától elállottak és mintegy 6000 emberrel október 4-ig a Patkányos major—Győr—Ménfő—Pápateszér—Gyertyánkút—Nemesvámos—Pere-marton—Úrhida—Dinnyés—Szabolcs—Adony vonalat tartották megszállva.

Augusztus első napjaiban kisebb csehszlovák osztagok behatoltak a semleges zónába és megszálltak több helységet, köztük Ipolyságot, Balassagyarmatot és Sátoraljaújhelyt, augusztus 9-én pedig egy dandárral, a románokat megelőzve Salgótarját. A Pálmay-zászlóaljnak sikerült elvonulnia Rétságra és csendőrségnek álcázva ott is maradt, amíg a Rétságra augusztus végén bevonult románok le nem fegyverezték. Augusztus 12-én egy szerb kombinált hadosztály (7 zászlóalj, 8 lovasszázad és 5 üteg) Radkersburg felől kiindulva harc nélkül megszállta Muraszombatot, Belatincet és az egész Vendvidéket egészen a Kerka partáig, mert a vörös határőrség addigra feloszlott és a fehér határőrség (egy tisztiszázad és egy páncélvonat) kénytelen volt visszavonulni. Smiljanici tábornok csapatai Domonkosfa—Kapornak—Kis- és Nagydolány vonalában megállottak, mivel a budapesti antant-tábornoki bizottság óvást emelt az akció ellen. Ezt követően augusztus 14-re virradó éjjel egy dandár erejű csehszlovák csoport (6 zászlóalj, 4 üteg) Pozsonynál átkelt a Dunán, Ligetfalut megszállta és a szolgálatban megmaradt, egy század erejű vörös határőrséget rajtaütésszerűen foglyul ejtette. A további előnyomulás Köpcsény—Oroszvár irányában azonban elmaradt, mert a francia hadtestparancsnok a Magyaróvárról érkezett magyar hadikövetektől tudomást szerzett a székely dandár odaérkezéséről. Azt a választ adta nekik, hogy ők csak a békekonferencia által odaítélt pozsonyi hídfőt szállták meg és nem fognak továbbnyomulni.³² Ezért maradt el a dunántúli korridor megszállása, amikor a csehek Moson és Sopron, a szerbek pedig Zala és Vas vármegyét készültek birtokba venni.

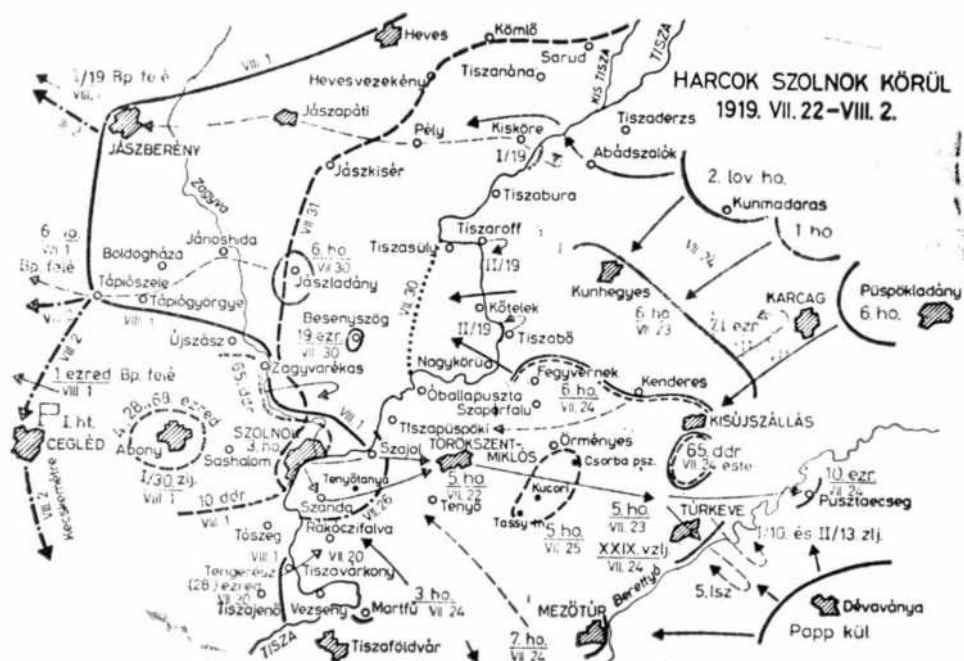
A magyar Nemzeti Hadsereg hadműveletei

A szegedi ellenkormánynak a proletárdiktatúra ideje alatt szervezett hadseregébe 6568 ember jelentkezett, köztük kétezer, nagyjából tartalékos katonatiszt. Ámde a magyarországi francia hadsereg parancsnoksága mindössze 1300 főnek a felfegyverzését engedélyezte, a többi pedig tartalékban maradt, illetve nem vonult be. A demarkációs vonal őrzését a szegedi francia helyőrség látta el, amelynek a parancsnoka a kalocsai ellenforradalom idején kijelentette, hogy őt a legszigorúbb semlegességre utasították és ezért fehér magyar járőrt nem enged át a demarkációs vonalon. Annyi tisztesség azonban mégis volt a franciákban, hogy a Kalocsáról menekülőket beengedték Szegedre. Az antant annyira nem támogatta a szegedi kormányt, hogy még a tanácskormány ellen

³¹ Kiritescu III. kötet 488.

³² A félemaradt hadműveletek a korridor megszállására: részletesen Fogarassy i.m. 70—72.

fellazadt és Bajára menekült dunai flottilát sem adta ki neki. A magyar Nemzeti Hadseregnek, illetve a szegedi magyar helyőrségnek a Tanácsköztársaság ellen tervezett intervencióban is csak a rendfenntartó karhatalom szerepét szánták. Ha a mégcsak nem is szocialista meggyőződésű Julier vezérkari főnök kitérő választ küldött Gömbös Gyulának, a szegedi kormány hadügyi államtitkárának azon levelére, hogy csapataival csatlakozzék a nemzeti kormányhoz, arra nemcsak a javaslat irreális volta készítette, hanem az is, hogy az északi hadjáratban francia tábornokok ellen harcolt és a szegedi kormány francia protektorátus alatt állott. Hiszen Horthy Miklós altengernagy, aki a szegedi kormány hadügyminisztere volt (1919. június 6—július 12), francia kívánságra köszönt le a tárcájáról és a gróf Károlyi Gyulát követő P. Ábrahám Dezső kormánya nevezte ki a Nemzeti Hadsereg főparancsnokának.

3. Fogarassy László „A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlás (Bp., 1988)” c. munka nyomán

A magyarországi francia hadsereg politikájában akkor állt be változás, amikor Szegedre érkezett a híre a Peidl-kormány eltávolításának. Ekkor a franciák szabad utat engedtek a fehér 1. hadosztálynak, amely keretállományon, összesen 215 tisztját és 860 fő legénységgel indult útnak a feladattal, hogy a Kistelek—Kiskunmajsa—Kiskunhalas—Kalocsa vonalát megszállva, magát a mögöttes területen az előírt létszámra kiegészítse. A románok azonban, akik a Duna—Tisza közének egészen a szerb demarkációs vonalig való megszállására törekedtek, járőrharokba bocsátkoztak a fehér csapatokkal, egy csendőrszázadot fogságba ejtettek, egy tisztiszázad lefegyverezését pedig megkísérelték. Ezért a hadosztálykeret Fadd felé vette az útját, áthajózott a Dunántúlra és Kaposvárnak vet-

te az útját, ahol szabályosan megalakult. A Szegeden visszamaralt részlegből és az újonnan behívottakból alakult meg a 2. hadosztály, amelynek a franciák most már 2600 fegyvert bocsátottak rendelkezésére. A románokat viszont nem engedték be Szegedre.³³

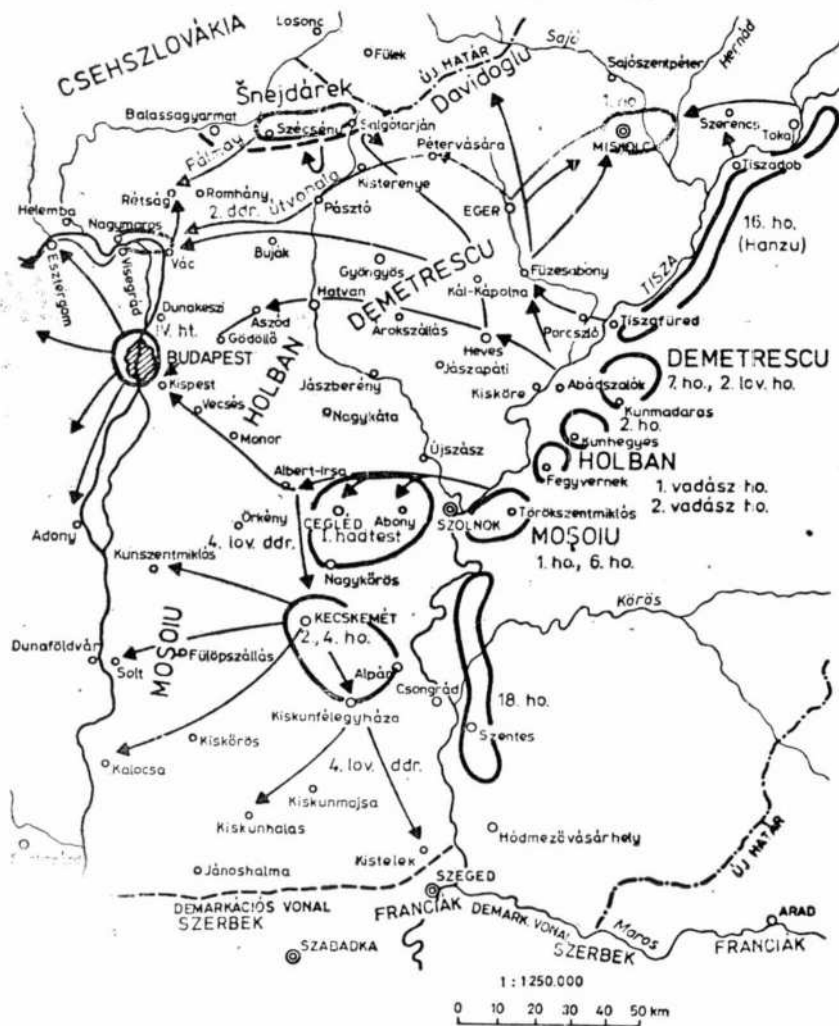
A nyugat-magyarországi 3. fehér hadosztály kerete voltaképpen a stájerországi Feldbachban alakult meg, ahol az Ausztriába menekült magyar ellenforradalmároknak báró Lehár Antal ezredes parancsnoksága alatt működött egy gyűjtőtáboruk. Lehár katonai kíséret nélkül, augusztus 5-én mert bemerészkedni Szombathelyre, ahol már fehér garnizont talált és a hozzá pártolt vörös páncélvonattal hozatta be Szombathelyre a magyar határszélre érkezett feldbachi 350 főnyi tisztiszázadot. Nemcsak az a feljegyzendő, hogy elszigetelt, helyi kommunista ellenállási kísérleteket szerelt le, hanem az is, hogy a székely dandárra támaszkodva értesítette Mittelhauser francia tábornokot: csapatainak további előnyomulása esetén védekezni fog. Még lövészárkokat is ásott a Köpcsény—Oroszvár vonaltól északra. Elhárította Szombathelynek szerbek és románok által egyaránt tervezett megszállását, osztrák szabadcsapatok behatolási kísérleteit is megakadályozta, a vasúti gördülő anyagot a román „felszabadítók” elől a nyugati mellékvonalakra mentette. Tíz repülőgépet az osztrákoktól szerzett abból a hadianyagból, amely, a monarchia feloszlása után, a magyar államot illette.

Siófok körletében megalakult egy lovasdandár, amelynek magját a 7. (volt vörös) huszárezred képezte. Horthy altengernagy segédtisztjével augusztus 13-án érkezett Siófokra repülőgépen, amikor a II. hadtestparancsnokság működését beszüntette, illetve átalakult a Nemzeti Hadsereg fővezérévé. Budapestről hivatalos értesítést kapott, hogy József főherceg, aki a Friedrich-kormányt mint homo regius nevezte volt ki, szintén kinevezte fővezérré és Soós Károly altábornagyot vezérkari főnökké. A szegedi kormány beszüntette működését, a budapesti kormány helyzete román megszállás alatt a szegedinél is rosszabb volt, azonfelül a románok olyan állásponton voltak, hogy ők Magyarországgal háborús állapotban vannak és lefegyvereznek minden útjukba kerülő magyar katonai alakulatot, tekintet nélkül arra, vörös-e vagy fehér. A siófoki Horthy-főhadiszállás fel is volt készülve olyan lehetőségre, hogy a románok az ő csapatai ellen is megindítják, illetve folytatni fogják a hadműveleteket, megszállják Dunántúl még szabad részét is. Hogy ez nem történt meg, annak volt köszönhető, hogy ez ellen a budapesti négyes antanttábornoki misszió is tiltakozott. A hadiállapot a magyarok és a románok közt voltaképpen 1919. szeptember 23-án szűnt meg, amikor az antanttábornoki misszió értesítette a siófoki fővezérést: a magyarországi román hadsereg főparancsnoksága hozzájárul, hogy a Nemzeti Hadsereg Dunántúlon két gyaloghadosztályt és egy lovasdandárt állítson fel toborzás útján (ezek már meg is voltak). Kikötötte azt is, hogy székelyek a Nemzeti Hadseregben nem alkalmazhatók. A fővezérés két nap múlva fel is oszlatta a székely dandárt, csapatait azonban beosztotta az újonnan alakított ezredекbe és a határőrségbe. A dunántúli magyar csapatok összállománya ebben az időben a karhatalmi alakulatokkal együtt 15-16 000 fő lehetett, a lövegek száma 94 volt. A tányér- (ún. szovjet-) sapkák viselését csak november 8-án tiltották el.

A már említett antanttábornoki bizottság utasítására a románok október 4—9-e közt visszavonultak Tát—Nagysáp—Bajna—Türkök major—Csordakút

³³ Pileh Jenő: Horthy Miklós (Bp., 1929²) 169—170; Kozma Miklós: Az összeomlás 1918—1919, (Bp., é.n.) 389—395.

HADMŰVELETEK 1919. VIII. 1-8.

4. Fogarassy László „A Magyar Tanácsköztársaság katonai összeomlása (Bp., 1988)” c. munka nyomán

puszta—Váli víz vonalára, majd egy hónapi veszteglés után november 12-én a budai hídfőbe (Pomáz—Csobánka—Pilisvörösvár—Páty—Torbágy—Törökbálint—Érd). A kiűritett területet a szombathelyi Lehár-hadosztály szállotta meg, amelynek más csapatok is a hadrendi kötelékébe léptek. November 14-én hajnalban az utolsó román szerelvény is eltávozott Budapestről és a román hadsereg 23-ig mindenütt a Tisza balpartjára tért vissza. A Lehár-hadosztály parancsnokával együtt november 14-én, Horthy altengernagy, fővezér és törzse pedig 16-án vonult be Budapestre. A Lehár-hadosztály folytatta útját a Tisza felé, amelynek a jobbpartját november 25-ig teljesen megszállotta. Ezen a napon a Szolnoktól keletre elvonult román alakulat ismeretlen okokból lövöldözni kezdett és egy ágyúlövedéke a vármegyeház előtt csapódott be. Egy francia tiszt ment át hozzájuk, hogy a lövöldözés beszüntetésére bírja őket, ami meg is történt. A csehszlovák csapatok december 10-én szabályszerűen kiűritették a Dunától Tiszáig terjedő semleges zóna magyar részét, beleértve Sátoraljaújhelyet is, de Hontot csak december 17-én, Bánrévét pedig 18-án adták át a magyaroknak.³⁴

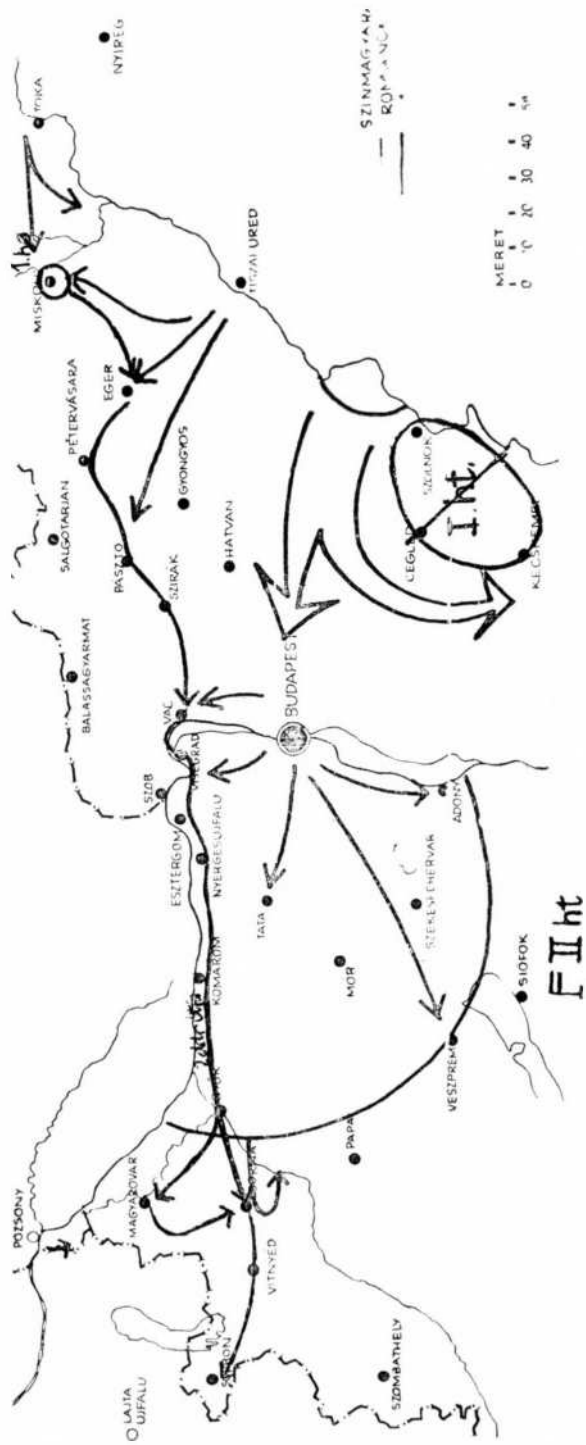
A békekonferencia 1919. augusztus 25-én állapította meg a magyar és szerb—horvát—szlovén határvonalat. Ennek értelmében jóváhagyta Vendvidék megszállását, de Baranyát (az eszéki hídfő kivételével), Bácska egy sávját és néhány bányászi községet a békekonferencia, ezúttal is a magyar kormány megkérdezése nélkül, csodálatosképpen Magyarországnak ítélte vissza. Amikor a románok megkezdték kivonulásukat a Magyarországnak meghagyott területről, a szerbeknek is meg kellett volna kezdeniük a kiűritést. Azonban már november 2-án Konopištén, Ferenc Ferdinánd egykori kedvenc kastélyában a csehszlovák és a szerb—horvát—szlovén hadsereg megbízottai kölcsönös segélynyújtási egyezményt írtak alá arra az esetre, ha egyiküket a magyar hadsereg megtámadná. E szerződés birtokában a szerbek megtagadták Baranya és Észak-Bácska kiűritését.³⁵ Ebben az elmérgesedett helyzetben került sor a rédicsi határincidensre. Itt november 29-én egy magyar határrendőrszázad átlépte a demarkációs vonalat, Alsólendvánál azonban gyalogsági és ágyútűzet is kapott, mire visszavonult a magyar területre. A szerb tüzérség Kerkaszentmiklós környékén a magyar területet lőni kezdte, a faluba pedig betört egy szerb század, rabolni és fosztogatni kezdett, de magyar katonai osztag közeledtére visszavonult délszláv területre. Az ügy tisztázására kiküldött magyar hadikövetre a szerbek tüzet nyitottak.³⁶ A belgrádi kormány elérte, hogy az antant egyelőre visszavonta a kiűritési parancsot.

A magyar béke delegáció 1920. január 8-án érkezett meg Párizsba. A győztesek nem bocsátkoztak szóbeli tárgyalásokba, hanem átnyújtották a békeszerződés kész tervezetét azzal, hogy észrevételeket csak jegyzékváltás formájában tehet. Az új osztrák—magyar határvonal azonos volt azzal, amelyet már a saint-germaini békeszerződésben kijelöltek, még a proletárdiktatúra idejében meghallgatva az osztrák javaslatot és nem kérdezve meg a magyarok véleményét. A magyar béke delegáció azon indítványát, hogy az elcsatolandó területeken tartsanak

34 A hadműveletek dokumentált feldolgozása Fogarassy L.: A Horthy-hadsereg bevonulása Tiszántúlra. Déri Múzeum 1973. évi évkönyve (Debrecen, 1974) 221—241, 2 térkép. Lásd még Anton Lehár: Erinnerungen und Restaurationsversuche in Ungarn 1918—1921. (Wien—München, 1973) 103—108.

35 Rudolf Kalhous: Budoványi armády (Praha, 1936) 151—152. Az egyezmény szövegének közzétételétől el kellett állnia a csehszlovák hadügyminisztérium parancsára.

36 Hadtörténelmi Intézet Levéltára: Vezérkari főnökség iratai, 2. doboz, 2467, 2519, 2537 és 2565 sz.

A 2. dandár anabázisa Miskolctól Sopronig / 1919 augusztus 1 - augusztus 25 /

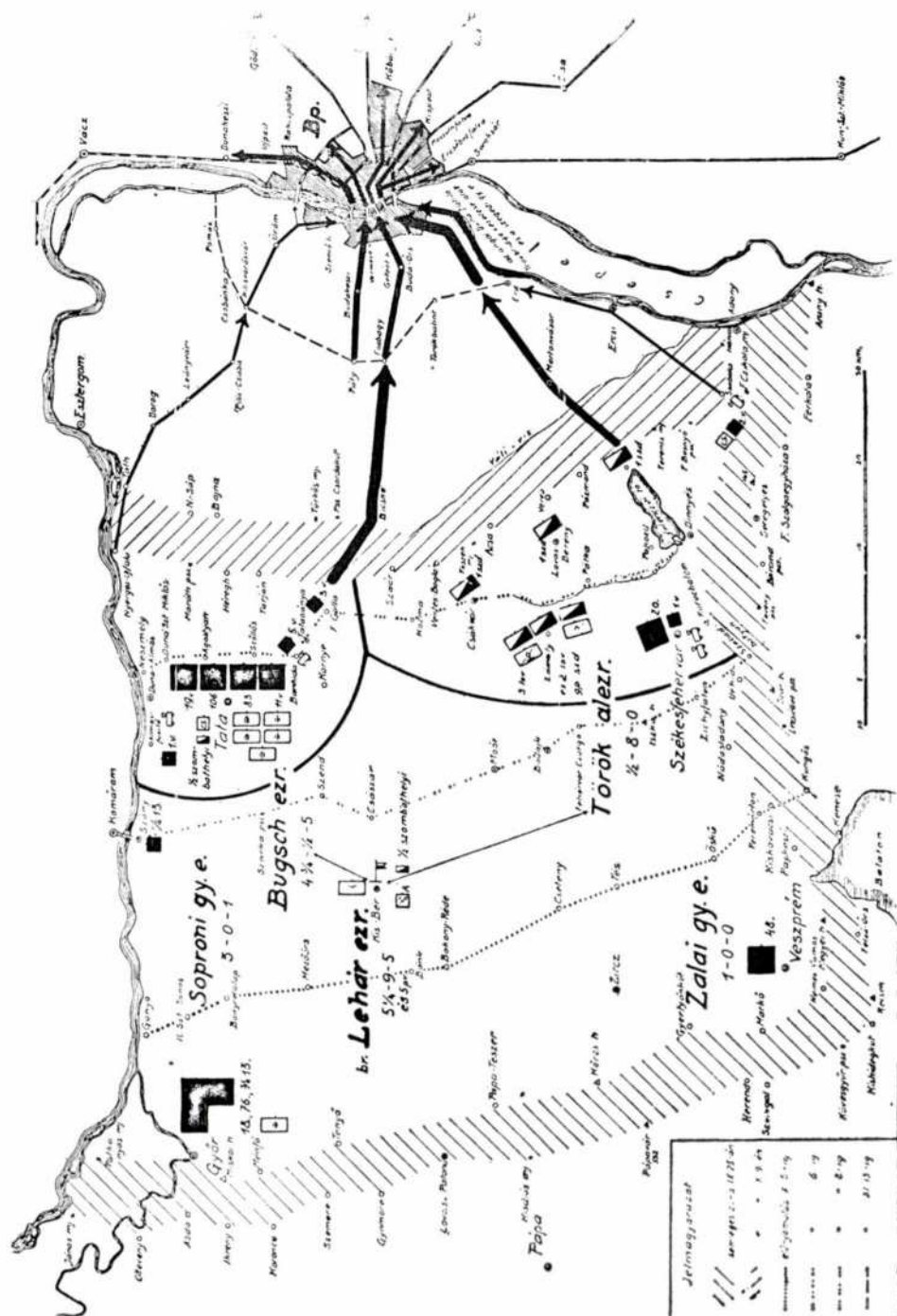
5. A Herman Ottó Múzeum évkönyve VII., 1968 nyomán

népszavazást, a békekonferencia kiadta véleményezés végett a csehszlovák, román és szerb—horvát—szlovén delegációnak, közös válaszukat pedig még betekintésre sem nyújtották át a magyar béke delegáció vezetőjének. A békekonferencia az érdekelt államok válaszjegyzékének átvétele után a magyar javaslatot elutasította, holott a német békeszerződésben négy különböző területen, az osztrák békeszerződésben pedig Karintia részére engedélyezett népszavazást. A magyar kormány már azt is fontolóra vette, hogy ha nem ér el enyhítést a területi kérdésekben, meg fogja tagadni a békeszerződés aláírását. Előtte azonban a római magyar ügyvivő útján megtudakolta az olasz külügyminisztériumban, mi lesz az ilyen gesztus következménye. Sforza gróf, akkori külügyi államtitkár kijelentette: Olaszország ugyan ellenezni fog minden katonai akciót Magyarország ellen, de számítani kell rá, hogy a csehek, szerbek és románok a nagyhatalmak engedélye nélkül is meg fogják szállni Magyarországot. Ugyanakkor ígéretet tett, hogy az olaszok meg fogják kísérelni a magyar békefeltételek enyhítését. Francesco Nitti olasz miniszterelnök valóban közbe is lépett, de eredménytelenül.

A románok 1920. február 24-én megkezdték a Tiszántúl kiürítését, ami a nagyhatalmak tisztjeinek ellenőrzése alatt folyt le. Hogy összeütközésekre ne kerüljön sor, a magyar csapatok csak 24 óra leforgása után követhették a románokat. A szombathelyi hadosztály február 25-én kezdte meg az átkelést Tokajnál, Poroszlónál és Szolnoknál. A lakosság mindenütt nagy örömmel fogadta a magyar csapatokat. Március 1-jén a francia helyőrség elhagyta Szegedet és de Tournadre francia tábornok átadta a város feletti rendelkezést a magyar hatóságoknak. Csongrádnál a kecskeméti, Algyőnél pedig a szegedi gyalogezred kelt át a Tiszán, tartalékviszonylatban pedig a 2. huszárezred vonult fel. A román csapatok egy része az igen vontatottan folyó visszavonulás alatt fosztogatott. Március 11-én a vasi gyalogezred, másnap a szombathelyi hadosztály parancsnoksága is bevonult Debrecenbe. A tiszántúli csehszlovák határszakaszt a soproni gyalogezred szállta meg, amelyhez 25 szlovák katona átszökött. Március végével a Tiszántúl visszavételével kapcsolatos hadműveletek lényegében befejeződtek. Debrecenben megalakult a körlet- és hadosztályparancsnokság, amely Debrecenben, Mátészalkán és Nyíregyházán kezdte meg a csapatok szervezését. Egyideig még román kézen maradtak Nagylak és Lökösháza vasúti állomásai, Kőtegyán vasúti állomásának megszállását pedig megkísérelték, a kiszállt antantmisszió azonban a vitát a magyarok javára döntötte el. Békéscsabán a proletárdiktatúra idején nagy agitáció folyt, hogy a lakosok kérelmezzék Romániához való csatolásukat. Ennek a nem várt visszhangja az volt, hogy a román megszállás alatt három különböző helyen emlékszázlókat készítettek, amelyeket április 7-én, ünnepély keretében, az oda bevonult magyar zászlóaljnak átnyújtottak. Miután Tiszántúlon a katonai közigazgatás megszervezése és a helyi lakosokból a csapatok felállítása megtörtént, a szombathelyi hadosztály csapatait fokozatosan visszaszállították nyugat-magyarországi állomáshelyeikre.³⁷

Időközben összeült a magyar nemzetgyűlés, amely 1920. március 1-jén visszaállította a királyságot és Horthy Miklós altengernagyot megválasztotta az ország kormányzójának. A de iure államfő, a király nem gyakorolhatta uralkodói jogait, mert a Nagykövetek Tanácsa a Habsburgok restaurációja ellen foglalt állást. Ennélfogva a legfőbb hatalom Horthy, mint régens kezébe került, aki az ország kormányzását a lehető legnehezebb külpolitikai helyzetben vette át.

37 Lásd szerzőnek a 34. sz. jegyzetben említett tanulmányát és Lehár 150—157.

6. A magyar nemzeti hadsereg előnyomulása (Incze Kálmán: Háborúk a nagy háború után. Bp., 1938, I. kötete nyomán)

Hiszen az után, hogy Renner osztrák kancellár a burgenlandi érdekek védelmében kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött Prágával, Ausztriát is csak mint rosszindulatú semlegest kezelhette. Ez ellen nem volt más húzás, mint kapcsolatba lépni az osztrák és bajor szélsőjobboldali paramilitáris szervezetekkel. A trianoni békeszerződést 1920. június 4-én aláírták, mert a magyar kormány nem ismételhette meg Trockij gesztusát, aki Breszt-Litovszkban megtagadta a békeszerződés aláírását.

Ebben az időben javában folyt az orosz—lengyel háború, emiatt az antant nem szorgalmazta a magyar hadsereg leszerelését a békeszerződésben előírt maximumra. Amikor a lengyelek 1920. augusztus 15—24 közt a varsói csatában az orosz Vörös Hadsereget legyőzték, az antantnak nem volt többé szüksége a magyar hadseregre, a francia körökkel folytatott, a területi kérdést is érintő tárgyalások is félbeszakadtak és a Millerand-féle kísérőlevélhez fűzött remények is csalókának bizonyultak.

A magyar hadsereg hadrendjében 1920. július 1-jén még 9804 tiszt, 6686 altiszt és 87 809 fő legénység volt kimutatva, azonkívül a rendőrség és csendőrség létszáma 17 341 főt tett ki. A létszámból 10 624 ember az elcsatolt területekről menekült. A hadseregnek 60 ezer puska, 494 gépfegyver, 251 kézi gépfegyver, 109 löveg, 7 gyalogsági ágyú, 33 aknavető és 21 gránátvető állt rendelkezésre. A teljes létszám hét körletparancsnokság (területi katonai hatóság), hét gyalog- és egy-egy lovas és karhatalmi hadosztály alá volt rendelve. A békeszerződést 1920. november 13-án iktatták törvénybe, amikor a hadrendben 12 272 tiszt, 6743 altiszt és 101 106 legénységi állományú szerepelt.³⁸ Ekkor a leszerelés megindult úgy, hogy a magyar királyi honvédség 1921. április 1-jén csak 6145 hivatásos és 2754 tartalékos tisztet, 4732 hivatásos altisztet, 61 146 egyéb altisztet és legénységet számolt. Harcérték: 38 527 puska, 1650 karabély, 404 szabványosított és 201 kézi gépfegyver, 87 löveg, 4 gyalogsági ágyú, 6 aknavető és 5 gránátvető. Az októberi királypuccs idején az állomány már majdnem a békeszerződésben megszabott létszámra csökkent: 2492 hivatásos és 110 tartalékos tiszt, 2722 rangosztályba sorolt és 3259 rangosztályba nem sorolt közigazgatási alkalmazott, 2257 hivatásos altiszt, 36 057 egyéb altiszt és legénység. A harcérték még a megengedett maximumot sem érte el, pl. a megengedett 105 löveg helyett csak 74 volt. További fegyverzet: 22 600 puska, 2066 karabély, 329 géppuska és 7 aknavető.³⁹ A magyar hadvezetőség az antant katonai ellenőrző bizottságai elől kézfegyvereket, nehéz lövegeket, páncélvonatokat, repülőgépeket és lőszert rejtett el, de a 35 000 főre redukált és toborzás útján kiegészítendő honvédség így sem jelentett túlzott veszélyt a három kisantantállam részére, amely békelétszámon 450 000 katonát tartott fegyverben. A leszerelt magyar katonai állomány egy részét a vámőrségben és csendőrségben helyezték el és felállították a magyar folyamőrséget is, amelynek részére az antant négy dunai őrnaszádot visszaadott.

A békeszerződés előírásainak megfelelően a karhatalmi hadosztály megszűnt, a lovashadosztály ezredeit és útegeit önállósították, a gyaloghadosztályok harmadik ezredeit megszüntették és a hadosztályokat kétezredes vegyesdandárokká alakították át.

A trianoni békeszerződés 1921. július 26-án lépett életbe, amikor a francia külügyminisztériumban kicserélték a szerződés ratifikált példányait. Ekkor még

³⁸ Pataki István: Az ellenforradalom hadserege 1919/1921. A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakításában és megszüntetésében Magyarországon. (1919. augusztus — 1921. július). Bp., 1973, 82—83, 103.

³⁹ HIL: Honvédelmi Minisztérium irattára, 968. csomó, 162. és 3626/eln. titkos 1. sz. — 1921.

mindig a szerb—horvát—szlovén királyi hadsereg megszállása alatt volt Somogy, Baranya, Bácska és a szegedi háromszög Magyarországnak visszaitélt része, ami 5677 km² területet jelentett, 404 465 lakossal. E terület birtokbavételével egyidejűleg át kellett adni Nyugat-Magyarország németlakta sávját Sopronnal együtt Ausztriának, mintegy 4336 km² területet 341 550 lakossal.

1921 júliusában nemcsak gróf Bánffy Miklós külügyminiszter, de az Intelligence Service is tudta, hogy a szerbek azért támogatják a baranyai szeparatista mozgalmat, hogy egy „Baranyai Köztársaság” kikiáltása ürügyén annektálják a déli peremvidéket és megtartsák a pécsi szénbányákat. A magyar hírszerző szolgálat megállapította, hogy a szeparatista propaganda nem nyerte meg a földművelő lakosságot, még a munkások többsége is elutasította. A kisebbik részét a fehér terrortól szálló hírek befolyásolták. A forradalmi emigráció jelentősebb tagjai közül csak Linder Béla települt le tartósan Pécssett, ahol polgármester lett és annexionistákkal működött együtt. A tehetséges, de hóbortos Dobrovits Péter (Petar Dobrovič) szerb anyanyelvű festőművész, amikor 1921. augusztus 14-én a „Baranya-Bácskai Szerb—Magyar Köztársaság” kikiáltását megrendezte és elnökévé magát választotta meg, a jugoszláv király későbbi udvari festője akaratosan nem csak megbízóit leplezte le, de ártott a magyar emigráció presztízisének is. A belgrádi kormány ezért le is tett az akció támogatásáról, de a menekülőket befogadta.⁴⁰

A magyar kormány Soós Károly altábornagy, akkori kaposvári körletparancsnokot, korábban a Nemzeti Hadsereg vezérkari főnökét bízta meg a szerbektől kiűritendő terület dunántúli részének megszállásával. Neki volt alárendelve e hadműveletek tartamára Janky Kocsárd tábornok, szegedi körletparancsnok a Dunától keletre elterülő területsávon. E hadműveletre Dunántúlon négy gyalogzászlóalj, négy csendőrtartalékszászad, három vámőrszászad, egy-egy lovasszászad és tüzérezred, a Dunán két őrnaszád állott rendelkezésre, mind alárendelve a 4. hadosztályparancsnokságnak, amellyel együtt a kaposvári körletparancsnokság is Pécsre készült költözni. A Dunától keletre egy zászlóalj és három vámőrszászad vonult fel, második lépcsőben pedig belterületi csendőr- és rendőrosztagok állottak készenlétben.

A Pécssett megalakult „köztársasági karhatalomnak” augusztus 17-én mindössze 340 ember állott rendelkezésre, mert a bányászok, akikből a Tanácsköztársaság idején három zászlóaljat lehetett szervezni a szerb megszállók ellen, most nem jelentkeztek egy szerb érdekekért viendő harcra való részvételre. Dobrovits ezért a dobrovoljac-szervezettel is tárgyalt, hogy komitácsi-harcokat kezdeményezzen Baranyában a magyar csapatok ellen. Közbejött azonban Petár király halála, mire Djordjević ezredes, a pécsi szerb katonai parancsnok utasítást kapott Belgrádból, hogy a baranyai „köztársasági” gárdát fegyverezze le, ami meg is történt augusztus 19-re virradó éjjel. A szerb csapatok kivonulása megindult és a magyar csapatok augusztus 21-én bevonultak Barcsra, Szigetvárra, Bátaszékre és Bajára és megszállták a szegedi háromszöget is. Augusztus 22-én Soós altábornagy csapatai élén és a bevonulást ellenőrző antanttiszték kíséretében virágoszobán, a lakosság orkányszerű lelkesedésétől kísérve lovagolt be Pécsre. Csapatait mindenütt örömmel fogadták. 26-án történt meg Mohács megszállása a környékkel együtt. Augusztus 28-án Soós altábornagy és törzse Gosset angol ezredessel együtt érkezett Beremendre az átadási jegyzőkönyv aláírása végett. Djord-

40 Bánffy Miklós: Huszonöt év. (Befejezetlen kézirat, Ráday Levéltár 59). Bővebben Gergely Ferenc—Kőhegyi Mihály: Pécs—Baranya—Baja háromszög történelmi problémái 1918—1921 között. Baja, 1974.

jević ezredes és Antonović alezredes azonban megtagadták jegyzőkönyv aláírását azzal, hogy erre a belgrádi kormánytól felhatalmazást nem kaptak.⁴¹ Helyi incidensek a Hercegszántó—Horgosi vonalszakaszon fordultak elő, ahol a szerb reguláris csapatok egyes pontokon tüzeléssel akadályozták meg, hogy a magyarok elérjék a békeszerződésben kijelölt határt. Kelebiánál túlerővel felsorakozva, ellenállással fenyegetődtek, másutt a csekély létszámú honvéd-, vámőr- és csendőrosztagokat nagyobb erőkkel megkerülve, visszavonulásra kényszerítették őket. Ez ellen Gosset ezredes, az antant ellenőrző bizottság elnöke eredménytelenül tiltakozott. Ez vot a kelebiai d'annunziáda, amely több részletben tízezer hold területnyereséget jelentett Jugoszlávia részére.⁴²

Felkelés Nyugat-Magyarországon.

A Burgenland átadásához ragaszkodó osztrák szociáldemokraták az 1920 októberében elszenvedett nemzetgyűlési választási vereségük után ellenzékbe vonultak, de az utánuk következő jobboldali osztrák kormányok sem folytattak más politikát, illetve az esetleges területi engedményt Burgenland előzetes átadásához kötötték. Ehhez nemcsak a szociáldemokraták, de a nagynémet párt és a keresztényszocialisták fele is ragaszkodott. Legjobban ellenezték Burgenland átvételét az osztrák monarchista körök. A két kormány tárgyalásai eredménytelenül végződtek, habár Bánffy magyar külügyminiszter folyamatos engedékenységet tanúsított. Az utolsó tárgyaláson már Sopron megtartásával is beérte volna.

Az osztrák zsoldos hadsereg (Bundesheer) 1921-ben hat vegyesdandárba tagolva 21 000 emberrel rendelkezett, tehát még kilencezer fő hiányzott a békeszerződésben engedélyezett maximális létszámhoz. Csehszlovákia még haderejét is felajánlotta Ausztriának Burgenland megszállására segítségül, de a nagynémetek magyarellenségük ellenére sem kértek a danaida ajándékból és az angolok, de főleg az olaszok sem pártolták. Titkos fegyverraktárakkal rendelkeztek a szocialista Arbeiterwehr (későbbi Republikanischer Schutzbund) és a jobboldali paramilitáris szervezetek.

1921 áprilisában merült fel a magyar kormányban az a gondolat, hogy Német-Nyugatmagyarországot, illetve Burgenlandot helyi lakosokból szervezendő milíciával védjék meg Ausztria ellen. A szervezéssel Lehár ezredes lett volna megbízva, mivel azonban a húsvéti restaurációs kísérlet alkalmával IV. Károly király mellett foglalt állást, a békeszerződés által előírt létszámcsökkenés folyamán nyugállományba küldték. Elkezdett és félbemaradt munkáját két vágányon folytatták. Az egyik Friedrich István és Urmánczy Nándor nemzetgyűlési képviselő külön-külön, legitimista, illetve szabadkirályválasztó alapon működő szervezeteit jelentette, amelyek szabadcsapatokat toboroztak és közös főhadiszállásukat 1921. augusztus 26-án a Sopron melletti Balf fürdőn ütötték fel.⁴³ A másik szervezkedést egy szabadkőműves mintára alakult titkos társaság, az „Etel-

41 Palló János alezredes: Csapataink bevonulása a jugoszlávok által kiűrt Délvidékre. Magyar Katonai Közlöny IX, 1921, 739–758 és melléklet a folyóirat 10–11. sz. füzetéhez. A dob-rovójácokra vonatkozólag: dr. Horváth Kázmér (Pécs) közlése.

42 Prokopy Imre: Egy jugoszláv határrevízió története. Magyar Szemle 1941, 2, 83–88. Voltaképpen a Marko Protic: Zlatni dan Subotice (Subotica, 1930) c. könyv tartalmi ismertetése. A korabeli események legújabb feldolgozása a szerzőtől: A magyar–délsláv kapcsolatok katonai története (1918–1921). Baranyai Helytörténetírás 1985–1986 (Pécs, 1986) 556–568. Soós altábornagy csapatainak hadrendje javítva uo. 573.

43 Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai. SSz. 1978, 225–244; Missuray-Krüg Lajos: A nyugat-magyarországi felkelés (Sopron, 1938^b) 169–175.

közi Szövetség” jelentette, amelyet gróf Bethlen István miniszterelnök és egyes kormánytagok irányítottak. E szervezetben a katonai vezetést Gömbös Gyula nemzetgyűlési képviselő ragadta magához. A szabadcsapatok tagjai, akik a továbbiak során megjelentek Burgenlandban, nagyjából önkéntesek voltak, sok menekült is közte, és csak kisebb részben különítmények tagjai.⁴⁴ Burgenlandi lakos a felkelőknek körülbelül tíz százaléka lehetett.

A magyar hadsereg leszerelését ellenőrző budapesti antanttábornoki bizottság 1921. augusztus 6-án Burgenland átadásának ellenőrzése végett költözött Sopronba. Bánffy külügyminiszternek sikerült kieszközölnie, hogy az Ausztriának átadandó terület kiürítése csak a Délvidék átvétele után történjék meg, okulva azon, hogy Kun Bélát a Felvidék feladása és a Tiszántúl átvétele kapcsán becsapták.

Az Ausztriának átadandó területen csak Sopron, Kismarton és Nezsider rendelkezett katonai helyőrséggel. Az antant-tábornoki bizottság rendeletére a magyar vámőrség, valamint a csendőrség és rendőrség augusztus 26-án kezdte meg az elvonulást a trianoni határ mögé, a katonai alakulatok pedig a következő napon voltak távozóban. A fegyveres összetűzések elkerülése végett ellenezte a Bundesheer bevetését, ezért a megszállás a kétezer főnyi osztrák határcsendőrségre hárult. Kiderítette, hogy Balfon felkelők gyülekeznek, ezért az antant-tábornoki bizottság felszólította Friedrichet, adják le a fegyvereket és vonuljanak el, különben antantkatonasággal fogják lefegyverezni. Friedrich azt válaszolta, védekezni fog, bár fegyverei még nem is érkeztek meg.

A magyar fegyveres erők utóvédjeként augusztus 28-án az Ostenburg-csendőrtartalékszázalój Kismartonból Sopronba, a Ranzenberger-csendőrtartalékszázalój pedig Felsőörről Nagyszentmihályra vonult vissza. E napra virradó éjjel az osztrák csendőrök és vámhivatalnokok tizenegy különböző erejű oszlopban átlépték a történelmi határt. Ezek közül a Wiener-Neustadtból Sopron felé közeledő oszlop volt a legerősebb, amely 367 főből állott.

A magyar fegyveres alakulatok a kiürített területen nem hagytak vissza fegyvereket felkelés céljaira. Azt a gyalogsági fegyverszállítmányt, amelyet Friedrich saját felkelői számára vasúton adatott fel, lefoglalta Héjjas Iván főhadnagy saját különítménye számára. (Héjjas az Etelközi Szövetségnek a Friedrich—Urmánczy-féle szervezkedésbe beépült bizalmi embere volt.) Ebből egy csoport Urmánczy-felkelőnek is juttatott, de fegyver nélkül hagyta a soproni erdészeti és bányászati főiskola hallgatóit. A Héjjas-parancsnokság alatt álló felkelők ereje százötven fő lehetett, egyik osztaguk 15 órakor Ágfalvát rohamozta meg, a másik részleg Somfalván át nyomult előre, két csoport pedig a cinkfalvai és szentmargitbányai osztrák csendőrállomásokat támadta meg. A történetek után gróf Sigray Antal főkormánybiztos parancsot adott, hogy a magyar fegyveres erők szüntessék be a visszavonulást és álljanak meg, ahol éppen vannak. Burgenland jegyzőkönyvi átadása pedig elmaradt. Az időközben Sopronba beérkezett Ostenburg-zászlóalj az Ágfalvánál harcoló felkelőket lefegyverezte, de parancsnoka azt is kihirdette, hogy Sopront földadni nem fogja.

Ezen a napon a friedbergi osztrák csendőroszlop Pinkafőnél, a hartbergi pedig Alhónál ütközött felkelők ellenállásába, akik a Ranzenberger-zászlóalj

⁴⁴ Etelközi Szövetségről bővebben: Páter Zadravecz titkos naplója (Bp., 1967) és Prónay Pál memoárjai. Utóbbiból két válogatás jelent meg: „A határban a Halál kaszál . . .” (Bp. 1963) és Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről (SSz. 1986, 24—46, 118—138, 208—228, 304—323).

„szökevényei” voltak. A burgauai oszlop egy székelyekből és nyugat-magyarországiakból álló szabadcsapat (talán Urmánczy szervezte) ellenállása miatt át sem tudott jutni a határon. A többi osztrák csendőroszlop zavarás nélkül érte el a menetcélját.

Augusztus 29-én a Sopron környékén harcolt felkelők egy része szolgálatra jelentkezett az Ostenburg-zászlóaljban. A többieket, akik elszéledtek és élelmezés hiánya miatt részben fosztogattak is, Ostenburg összefogatta és kitoloncoltatta. A soproni főiskolások karhatalmi tisztiszázada testületileg lépett be az Ostenburg-zászlóaljba, Héjjast pedig a Sopronban megjelent Gömbös magával vitte Budapestre. A balfi felkelőfőhadiszállás a kormány felszólítására kénytelen volt beszüntetni működését és a szabadcsapatok felügyelete ezzel az Etelközi Szövetség, illetve Gömbös kezébe jutott. Ezen a napon a friedbergi osztrák csendőroszlop ismét útnak indult és bevonult Felsőőrrre. Itt a biztosítást elhanyagoló csendőrségen Taby Árpád főhadnagy felkelőcsapata rajtaütött és kiszorította Sinnersdorfra, mire a hartbergi csendőroszlop is feladta Alhót és a Lapincs patak mentén újra felvette a határbiztosító szolgálatot. Rábakeresztúrt a sárvári felkelőcsapat tűzharcban foglalta el, mivel pedig a Németújvárra tartó fürstenfeldi csendőroszlop zömét a szabadcsapatok három oldalról fenyegették, exponált állásából önként visszatért Ausztriába. Nagyfalvát Förster Lajos és Molnár Endre főhadnagy felkelőcsapata elfoglalta és utána harc nélkül bevonult Gyanafalvára. Augusztus végére Burgenland déli részét a felkelők teljesen birtokbavették.

Szeptember 2-án Egan Imre burgenlandi lakos felkelőalvezért (ny. főispán, tart. főhadnagy) Pörgölénynél elfogták az osztrákok, mire a gerillaharcok súlypontja erre a környékre helyeződött át. Taby és Budaházy Miklós százados felkelői (magyaróvári főiskolások, kecskeméti, debreceni, kőszegi és székely menekültekből álló szabadcsapatok) Borostyánkő és Gyöngyösfő felől támadva, harc árán elfoglalták Létért (Lebenbrunn) és Pörgölényt, szeptember 5-én délben elérték a már osztrák területen fekvő Kirchs Schlag első házait, amely után a felkelők parancsnoka elrendelte a visszavonulást. Ez volt a nyugat-magyarországi gerillaharcok legnagyobb arányú ütközete: résztvett benne 290 felkelő (elesett 7), valamint 270 osztrák katona a II/5. zászlóaljból és 250 csendőr és vámőr (10 osztrák halott). Az ütközet után az osztrák csendőrök kivonultak a felsőpulyai járásból és Hochwolkersdorfban gyülekeztek, a régi határ védelmére pedig Bundesheer-alakulatok érkeztek. A II/5. Bundesheer-zászlóalj jobban harcolt, mint várták.

Szeptember 8-ra virradóra kezdődött az ágfalvi ütközet Maderspach Viktor és Gebhardt Pál századosok, az Ostenburg-zászlóalj tartalékos tisztjeinek a vezetése alatt. A szántíz főnyi támadó csapat zöme a főiskolás tisztiszázadból és egy csoport szombathelyi vasutasból és bosnyákból került ki, egyetlen géppuska állott rendelkezésükre. Polgári ruhában harcoltak, hogy kilétük ki ne tudójék. Az ágfalvi, zászlóalj erejű osztrák csendőrség szívósan védekezett és délelőtt 9 órakor vonaton és gyalog vonult vissza Nagymarton irányában. Időközben rajvonalon felvonult Somfalva és Ágfalva ellen az Ostenburg-zászlóalj, amely a helyszínre kiszállt antantmisszió jelenlétében a felkelőket lefegyverezte és hátrakísérte, utána azonban valamennyit szabadon engedte.

Az ágfalvi ütközet után Schober osztrák kancellár elrendelte a csendőrség kivonását Burgenlandból és az őrszolgálat újbóli felvételét a történelmi határvonalon. A határcsendőrség parancsnoka továbbra is Georg Ornauer országos csendőrigazgató (ezredes) maradt. A Wiener-Neustadttól Bruckig terjedő határ-

szakaszt a Bundesheer alakulataival erősítette meg, amely Királyhidát és környékét 1921. szeptember 11-én a III/1. zászlóaljjal megszállotta. Azonfelül osztrák megszállás alatt maradt Lajtaújfalu és Lajtaszentmiklós is.⁴⁵

Az Etelközi Szövetség be volt épülve az államrendőrségbe is, ezért adhatott ki Gömbös olyan utasítást, hogy a magyar rendőrség csak olyan szabadcsapatokat engedjen ki Nyugat-Magyarországra, akik az Etelközi Szövetség által kiállított különleges igazolványt tudtak felmutatni. Miután Friedrichet és Urmánczyt a magyar kormány törzsükkel együtt, kiutasította Balfról, az ő felkelőiket, akik ilyen igazolványokkal nem bírtak, a rendőrségi szervek leszállították a vonatokról és visszatoloncolták a lakóhelyükre. Mindamellett egy századra való Friedrich-felkelőnek sikerült a szabadkirályválasztó Gömbössel sűrűlő Ostenburg támogatásával eljutnia Kismartonba. Ez képezte az említett város helyőrségét, Nagymartont és környékét pedig Ostenburg felkelőknek öltözött tisztiszáza és a hozzá csatlakozott önkéntesek szállták meg.

Prónay Pál alezredest augusztus 28-án bocsátották el a Nemzeti Hadsereg-ből. Gömbös a felkelők „déli hadseregének” parancsnokságát kínálta neki. Mikor azonban szeptember 8-án Burgenlandba érkezett, kiáltványt bocsátott ki, hogy átveszi az összes szabadcsapatok főparancsnokságát, anélkül, hogy bármilyen ki nevezésre hivatkozott volna. Főhadiszállását Felsőőrött ütötte fel, a „déli hadsereget” háromra tagolta és a Nyugat-Magyarországra visszazökött és nála jelentkező Héjjas Ivánt megbízta, hogy ötven emberrel az anyaországon át menjen Moson megyébe és ott alakítsa meg a IV. „felkelőhadsereget”. Héjjas magához vonta Magyaróvárott tartalékban váró felkelőket is, szeptember 21-én elfoglalta Pándorfalut és ezzel megszákította az egyetlen vasúti összeköttetést Bécs és Budapest között. További felkelőcsapatok megérkezése után szeptember 24-én Királyhidát rohanta meg, amelyet a Bundesheer megvédett ugyan, de a környező magaslatok a felkelők birtokában maradtak. Héjjas ezután folytatólagosan védelmi vonalat épített ki egyrészt Fertőfehéregyházáig, másrészt Köpcsényig, ahol még csehszlovák járőrrel is összeütköztek a felkelői.

A magyar kormány az antant ultimátumára október 3-án átadta Burgenland területét a soproni antant-tábornoki misszióknak, egyúttal a még megszállott keleti sávot is kiürítette. Az Ostenburg-zászlóalj és a magyar államrendőrség az antant-tábornoki misszió parancsnoksága alá rendelve a közbiztonság fenntartása végett egyelőre Sopronban maradt. Ausztria azonban megtagadta Burgenland átvételét az antanttól azzal, hogy ezt csak a terület teljes pacifikálása után hajlandó megtenni.

A történekről jól értesült Prónay erre 1921. október 4-én népgyűlést hívott össze és ezen kihirdette az „önálló, független és semleges Lajtabánság államot.” Átvette a közigazgatást, kormányt alakított, postabélyeget adott ki. A bán, ill. államfő megválasztásáig mint a felkelő hadsereg fővezére magának tartotta fenn a legfőbb hatalmat, a felsőri kormányban viszont csak mint hadügyi előadó foglalt helyet. Mivel a Lajtabánságot az Ostenburg- és Friedrich-felkelők is elfogadták, ezzel V. „felkelőhadsereg” néven elismerték a fővezérséget is. Prónay október 12-én a folyamatban lévő velencei tárgyalások ellen tiltakozó jegyzéket is intézett a soproni antant-tábornoki misszióhoz. Választ nem kapott, a bán megválasztása a Lajtabánság fennállása alatt sohasem történt meg. Viszont az

⁴⁵ A gerillaharcokról Gerald Schlag: *Die Kämpfe um das Burgenland 1921* (Wien, 1970) és Fogarassy L.: *A nyugat-magyarországi kérdés katonai története II.—III* (SSz. 1972, 23—39, 115—229, mindkét közlemény térképekkel).

„Etelközi Szövetség” beszüntette a felkelés pénzbeli és anyagi támogatását, ami nagy gondot jelentett Prónaynak, mert a közel háromezerre rúgó felkelőhadseregét élelmezni, ruházni és fizetni kellett. Pedig Sigray is támogatta, egyik alvezére, Hír György még kölcsönt is vett föl, amelyet a birtokára tábláztatott, hogy a felkelők ne legyenek kénytelenek önellátáshoz folyamodni, magyarán megmondva rabolni.⁴⁶

Amit Apponyi Albert gróf a békekonferencián nem tudott elérni, azt legalább részben kiharcolták a nyugat-magyarországi felkelők: olasz közvetítés folytán október 13-án megszületett a velencei egyezmény, amelynek értelmében Sopron és környéke sorsát népszavazásnak kellett eldönteni.

Hadműveletek a budaörsi csatától Sopron visszacsatolásáig

A velencei egyezmény megkötése idején senki sem gondolt egy esetleges polgárháborúra. Ostenburg közölte Prónayval, hogy zászlóaljának Budapestre rendelése a népszavazási zónából küszöbön áll, mert feloszlását tervezik. Ezért kész átadni a felkelői által őrzött területrészt Prónaynak. A legitimisták restaurációs terveiről Ostenburg hallgatott. A szabadkirályválasztó Héjjas-felkelők október 15-én a Friedrich-felkelőcsoporton rajtaütöttek, ruszti, szentmargitbányai és fertőfehéregyházi őrszeit elfogták és a Friedrich-felkelőket Nagymartonba való elvonulásra kényszerítve, Kismartont megszállták. Friedrich István Kismartonból autón egyenesen Budapestre távozott. Október 20-án Ostenburg parancsot küldött Nagymartonba, hogy az ott gyülekező felkelők vonuljanak be Sopronba. A királyi pár ezen a napon érkezett repülőgépen Dénesfára, 21-én hajnalban pedig Sopronba, ahol az Ostenburg-zászlóalj és a helyi hatóságok azonnal hozzá csatlakoztak. IV. Károly ez alkalommal Lehár ezredest vezérőrnaggyá nevezte ki és hadügyminiszternek designálta, Ostenburg őrnagyot ezredessé, Maderspach és Gebhardt századosokat pedig őrnagyokká léptette elő. Az Ostenburg-zászlóalj, amelynek akkori létszáma megfelelt egy békelétszámú gyalogezrednek, fölvette az 1. magyar királyi gárdavadász ezred nevet. A király miniszterelnökké a Sopronban tartózkodó Rakovszky Istvánt designálta. A tisztiszázad egy része leszerelt, a Moson, Sopron és Vas megyében állomásozó helyőrségek viszont csatlakoztak a királyhoz, aki az Ostenburg-zászlóaljjal vonaton megindult Budapest felé. Útjában Győr, majd némi habozás után Komárom, sőt Tata helyőrsége is hozzá pártolt. Sopronban egy Ostenburg-szászad (közte tízenöt császárhű osztrák tiszt) maradt vissza rendfenntartás végett. Az esztergomi garnizon nem csatlakozott a királyhoz.

Az antant diplomáciai képviselői jegyzékben tiltakoztak az ellen, hogy a király ismét átvegye az uralkodói jogok gyakorlását, amiről Horthy kormányzó a királyt Tatára küldött követek útján értesítette. Ezt követőleg a kisantant követői is hasonló tartalmú jegyzéket nyújtottak át a külügyminisztériumban. Horthy a magyar főváros védelmére külön csoportot alakított báró Nagy Pál gyalogsági tábornok parancsnoksága alatt. Gömbös összekötőtisztnek nevezte ki magát e csoportparancsnokság és a miniszterelnökség közt, lényegében politikai megbízott szerepét vállalta. Arról tudomása volt, hogy a budapesti helyőrség egy része kiképzetlen újonc, más része pedig a királyhoz pártolna, ezért az antant elől elrejtett fegyverkészletből főiskolásokat, tartalékos tiszteket,

⁴⁶ Lásd az 1986. évi válogatást Prónay emlékezéseiből és Fogarassy L.: A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története. (SSz. 1982, 1–19, 97–115, 193–211).

a MOVE és ÉME tagjait szerelték fel azzal a koholt hírral, hogy a király osztrák és cseh zsoldos csapatok élén vonul a főváros felé. Október 23-án Budaörsnél csaptak össze a király és kormányzó csapatai. A tányérsapkát viselő, polgári ruhában harcoló főiskolások láttán keletkezett a királyi csapatokban az a hit, hogy Budapesten kitört a proletárdiktatúra és kommunisták ellen harcolnak. A király Hegedűs Pál altábornagyot, mint csapatai főparancsnokát küldte Horthyhoz tárgyalni. Ennek eredménye fegyvernyugvási egyezmény volt, ezért a lövöldözés 16 órakeresztül megszűnt. A vidéki városokból már útban voltak a királyi csapatok ellen rendelt zászlóaljok, lovasság és tüzérség. Október 24-én reggel a kormányzó csapatai a fegyverszünetet megsértve megkerülték a királyi csapatok állásait, IV. Károly pedig azzal az indokolással, hogy nem akar polgárháborút, parancsot adott a visszavonulásra: csapatai részben szétszóródtak, részben fogságba estek, a nyugat-magyarországi helyőrségek visszapártoltak a kormányzóhoz. Mielőtt a király Tatán fogságba esett volna, Lehárt és Ostenburgot menekülésre ösztönözte. Lehár tábornoknak sikerült a szökés, Ostenburgot azonban elfogták.⁴⁷ Még a második restaurációs kísérlet történetéhez tartozik, hogy október 25-én Prónay 400 Budaházy-felkelővel bevonult Sopronba, a visszamaradt Ostenburgszázadot lefegyverezte, Héjjas pedig Prónay kifejezett tilalma ellenére otthagya a nyugati határt, hogy hátbatámadja a királyi csapatokat. Héjjas távollétében az osztrákok október 26-án elfoglalták Pándorfalut, de Bachó István százados Budaházy-felkelők támogatásával visszaszerezte.

A második restaurációs kísérlet következménye volt a csehszlovák—jugoszláv mozgósítás, amelyet Románia csak diplomáciailag támogatott. Ezzel az október 25-én összehívott minisztertanács foglalkozott. Erre Röder Vilmos ezredes mint katonai szakértőt hívták meg. Arra a kérdésre, mozgósítsák-e a magyar hadsereget, Bánffy azt tudakolta, hogy egy mozgósított és fölfegyverzett magyar hadseregnek milyen kilátásai lesznek. Röder úgy nyilatkozott, hogy az északi és déli arcvonalon várható háború esetén négy-ötszörös túlerő ellen a magyar hadsereg tíz napig, legfeljebb azonban két hétig tudja magát tartani. Bánffy ezért javasolta, ne mozgósítsanak a magyar kormány, mert akkor az ellenséges államok még hadilétszámra nem emelt csapatokkal is betörnek az országba, tehát a mozgósítás sikere is kétséges. Amellett pedig a nagyhatalmak előtt is romlana az ország helyzete, mert kitudódnának a rejtett fegyverkészletek. A minisztertanács elfogadta Bánffy álszempontját, aki az elkövetkezendőért magára vállalta a felelősséget.⁴⁸ Bánffynak lett igaza, mert a nagyhatalmak beérték a királyi pártkiszolgáltatásával és a trónfosztási törvény meghozatalával, ami ugyan az ország szuverénitásával durva megsértését jelentette, de elutasították Beneš követelését, hogy nyilvánítsák a velencei egyezményt érvénytelennek és a magyar kormány térítse meg a mozgósítási költségeket. Ennek az ára viszont Prónay szeparatista akciójának a felszámolása volt. Horthynak meg kellett fenyegetnie Prónayt, hogy személyesen fogja ellene vezetni a reguláris csapatokat, ha november 4-ig ki nem vonja a felkelőket Burgenlandból. Prónay teljesítette a felszólítást és ezzel a Lajtabánság megszűnt. A két volt szövetséges fegyveressé fajult határpörében a veszteségek aránylag csekélyek voltak: 28 magyar és 45 osztrák halott, 40 magyar és 103 osztrák sebesült, 104 magyar és 64 osztrák pe-

47 Fogarassy L.: IV. Károly második restaurációs kísérletének katonai története. A „budaörsi csata.” (Hadtörténelmi Közlemények 1971, 2, 314–341). A Bengyel-Folkusházy féle titkos kiadvány figyelembevételével.

48 Bánffy 109–111.

dig hadifogságba jutott.⁴⁹ Ezek a veszteségek elmaradhattak volna, ha a békekonferencia a saint-germaini szerződés területi határozmányainak végleges formába öntésénél nem tette volna túl magát a ne plus ultra petitum elvén.

Burgenland megszállását a Bundesheer csapatai két részletben, november 13—30-a közt, Vidossich Rudolf ezredes parancsnoksága alatt hajtották végre és pedig az északi részt a 3., 6. és 4. dandárral, a déli részt pedig az 5. és az északi részről eltolt 3. és 4. dandárral. A soproni népszavazási területre már korábban bevonult 6/I. magyar zászlóalj őrségeit a terület határvonaláig tolta ki. December 8-án Sopronba Felső-Sziléziából 150 francia, 120 olasz és 40 angol katonára érkezett rendfenntartás végett és 1922. január 5-én eltávozott. Közben 1921. december 14—16-a közt lefolyt a népszavazás, amely Magyarország javára dőlt el: 15 338 szavazatot szavaztak Magyarországra, 8223 Ausztriára, 502 szavazatot érvénytelen volt, összesen tehát leadtak 24 063 szavazatot. 1922. január 1-jén ennek folytán visszatértek a visszakerült Sopronba és környékére a magyar csapatok.⁵⁰

Az eddigiekből látni: három évig, két hónapig és egy napig tartott, amíg magyar területen, a páduai fegyverszüneti egyezmény hatálybalépése után, a hadműveletek megszűntek.

H. Elek Mária:

Sopronbánfalva 1944—1945 Sümeghy József tanító naplója tükrében

II. rész

38. 1944. XII. 6-án Sopront borzalmas erejű angol támadás érte, a pusztítás nagy károkat okozott. A Lövések. A Vasúti-sor, Borsmonostori út, Hunyadi, Deák tér, Frankenburg[i] út, Hársfasor, Kossuth utca, Várkerület, Csengery utca, Mátyás király utca, Csengery utca, Wieden [:ma: Gazda utca:]. A kórház, vasút környéke. Sok halott, sok házat tönkre tett. Anyagi kár nagy.⁵

48. után (Lépcsőfeljárt a kolostorhoz kép páros oldalán): 1944. dec. 6-án délelőtt 9 órakor nyolc kéttörzsű vadászgép szállott el a falu felett, oly alacsonyan, hogy majdnem súrolták a fák tetejét. Utána riadó következett, úgy 1/2 11 órakor a Várhely irányából 36 gépből álló kötelék repült a falu felett Sopron irányába. Éppen a jegyzői iroda előtt álltam s láttam a fejem felett elzúgó gépek között az első kötelék vezérgépe fehér füstkarikát bocsátott ki. erre a kötelék szétvált és egyik gép kioldotta a bombáit, süvítés és becsapódás, majd a Nándor-magaslat mögött égig érő füstoszlop jelent meg. Látni lehetett, hogy Sopronban körülbelül a város túlsó részén, úgy az Erzsébet-kórház körül csapódhattak be. Jól láttam, hogy a kötelékek Sopron fölött keletre fordultak —

⁴⁹ Erwin Steinböck: Die Angliederung des Burgenlandes 1921. (In: Die Nachkriegszeit 1918—1922. Kämpfe, Staaten und Armeen nach dem ersten Weltkrieg, Wien, 1973). A szerző 40 magyar halotról tud, én csak 28-ról, de nem tartom kizártnak, hogy Steinböcknek van igaza.

⁵⁰ A népszavazásról több publikáció ismeretes. E sorok írójától: A soproni népszavazás (SSz. 1971, 335—347); a Bundesheer burgenlandi bevonulásáról és a karácsonyi útközetről (1922. július 19) tőlem: Határmenti események Burgenland megalakulásától az új határvonal megállapításáig (SSz. 1975, 139—157). Vö. még: Die Volksabstimmung in Udenburg (Sopron) und die Festsetzung der österreichisch—ungarischen Grenze im Lichte der ungarischen Quellen und Literatur. (Südostforschungen 1976, 150—182),

már örültünk, hogy eltávoztak — Bánfalva felé repültek, de most már csak 3—5 gépek bomlottak, dübörgő morgással, kondenzcsíkot húzva közeledtek felénk. Családommal először a kapualjba, majd a Fötérre átvezető hid alá menekültünk. Szívszorogva figyeltük a közeledő gépeket és rettegve a bombázástól figyeltük. A gépek fejünk felett elzúgva északnak fordulva Sopron irányába

Oltalomlevél.

A ROMAI SZENTSZÉK APOSTOLI KÖVETE igazolja, hogy

Fischl Tibor

született *Budapest*, 1893 év *nov* hó *20* n

Anyja neve: *Reiza Horváth*

Lakása: *Bp. IX. Lónyay u 17*

a Budapesti Apostoli Nunciatura (Pápai Követség) védelme alatt áll.

Budapest, 1944. november hó 9 n.

+ *mele*

NUNZIO APOSTOLICO
(Pápai Követ)

2. Fischl Tibor pápai „menlevele”

vették útjukat és láttuk a bombák kioldását, majd hallottuk a becsapódást, a fel-törő füstoszlopot, hat hullám zúgott így el. Az ötödik egész közel a Soproni útra és az erdőre dobta le bombáit. Látni lehetett, hogy a köfejtő és a mögötte lévő erdőségre estek a bombák. Ezután a gépek eltávoztak, de lehetett hallani, hogy 10—15 km távolságra még mindig bombáznak. Még a riadó alatt siettem — mint Légo par.nok — a Soproni útra, a Nika-vendéglőnél már jöttek és hozták a sebésülteket. A Soproni úton siralmas látvány fogadott. Kató néni sírva állt a meg-rongált háza előtt. Schöberléknél két kétségbeesett leány — apjuk az udvaron

halottan, Mayék és Pimperék háza félig összedülve, Gayer, Fürstenhofer. Brand, Harlich, Biróné, Benedek ház erősen megrongálódva. Édesapám a kis házának törmelékeit takarította, semmijük sem maradt. Brassói, Eitler ház siralmas. Lejebb lévő házak teteje feldúlva, ablaka kitörve, le egészen a Soproni úton. —

124. kép: „Földreform”-házak.

Szüleim kis házát [:sic:] a pincében húzták meg magukat és így semmi bajuk sem történt. Ellenben mindenük elveszett. Brassói Márton, Eitler József és Benedek J. háza. — Szemközt Havlik András háza erősen megrongálódott. Feljebb Pimper és May Lajos háza közé a kút előtt vágódott be. Schöberl Frigyes, aki az óvóhelyről jött fel, halálra tépte. [:Jelölés a képen:]: ide vágott egy angol bomba 1944. dec. 6-án elpusztította

52. után (Mária-Magdolna temploma kép páros oldalán)

[:1944. dec. 6.:] A Nándor-magaslatra vezető útnál kétségbeesett emberek, véres sebesültek, széttépett hullák, döglött lovak, letarolt erdő, és a szántóföldön 10 bombakráter, az erdőben szintén, borzalmas kép. Sebesültek nyöszörgése, jajgatása, haldoklók, halottak, emberi testrészek szanaszét, itt egy kézfej, ott egy lábfej, hátgerinc, lábszár stb. Sebesülteket szedik össze, kötözik és a mentőosztagok szállítják őket. Visszatérek utamról. A Nikánál az erdő szélén időzített v. bedöglött bomba. Intézkedünk a gyors segítséggel. Néhány óra alatt részben átfésülük az erdőt. 81 katona széttépett holttestét szedik össze. Bánfalváról halott Schöberl Frigyes Gy. S. E. V. nyugdíjas, Brand Jánosné (Marx Franciska) 3 éves kisleányával. — Morschl Jánosné (állapotos) kisebbik (3 év) gyermekével, — nagyváradi menekült tanár felesége — egy ágfalvi nő. Hogy ki sebesült meg, azt nem tudom, mert elszállították őket. —

Sopron borzalmas, a Lövérek égnek, bemenni nem lehet.

Egész éjjel virrasztunk, félünk az éjjeli bombázástól. A soproni kibombázottak jönnek szállásért. Mások félnek Sopronban maradni. — Este ellenőrzöm az elsötétítést. Morsch János 2 éves gyermek XII. 29-én meghalt a szilánkoktól a kórházban.

dec. 7-én. Korán reggel bemegyek Sopronba. Borzalmas pusztítás. Munkába állítom a mentőosztagokat. Az a baj, hogy fejetlenség van, nincs hivatalos vezető, aki rendezkedik, én a *tanító* vagyok minden: Légós, segélynyújtó, megnyugtató, lakásszerző, élelmiszerosztó, mindenki hozzám jön, én segítek mindenkin, énnekem van mindenkire jó szavam, jó tanácsom, segíték, intézkedem. (Ki nyugtat meg engem, ki segít engem?) A hatóság gyenge, nem tud gyorsan és jól intézkedni, nem tud segítséget adni — küldözgetik az embereket ide-oda, anyagi segítség pedig nincs, kellene a kibombázottakat élelmezni, lakással ellátni, anyagot adni, hogy legalább lakhatóvá tegyék hajlékukat. Várják, hogy minden magától rendeződjék. — Bánfalviak, akik Sopronban voltak, nincsenek meg. — Éjjel virrasztunk. Mi lesz?

79. 1944. dec. 6-án légítámadás áldozatai: Schöberl Frigyes egyh. községi pénztáros, 67 éves. Brand Jánosné és kislánya, Erika. Sopronbánfalviak.

Morschl János nagyváradi gimn. tanár és felesége, fiuk, János is.

Schüssler Miklós menekült.

Közös sírban temették 10-én.

9-én. Légiriadó alatt, az óvóhelyen meghalt Schmiedl Ferencné sopronbánfalvi lakos. Ugyancsak otthon Plöchl Zsuzsanna is, ijedtségében meghalt.

135. — A Nándormagaslattól keletre épült újabb, villaszerű falurészlet — ezt a területet érte a bombatámadás, tehát Sopronhoz számítja még az ellenség is, — a villaszerű falurészlet — ez a rész szenvedett (. . .)

76. XII. 7-én kezdődött a nemzetgyűlés a vármegyeházán.

XII. 13-án a nemzetőrök biztosították az utat, mert Szálasi Brennbergbe autózott. XII én [:-án?:] [a nap hiányzik:] Beregfy Brennbergbe autózott, és sok más magas rangú katonatiszt.

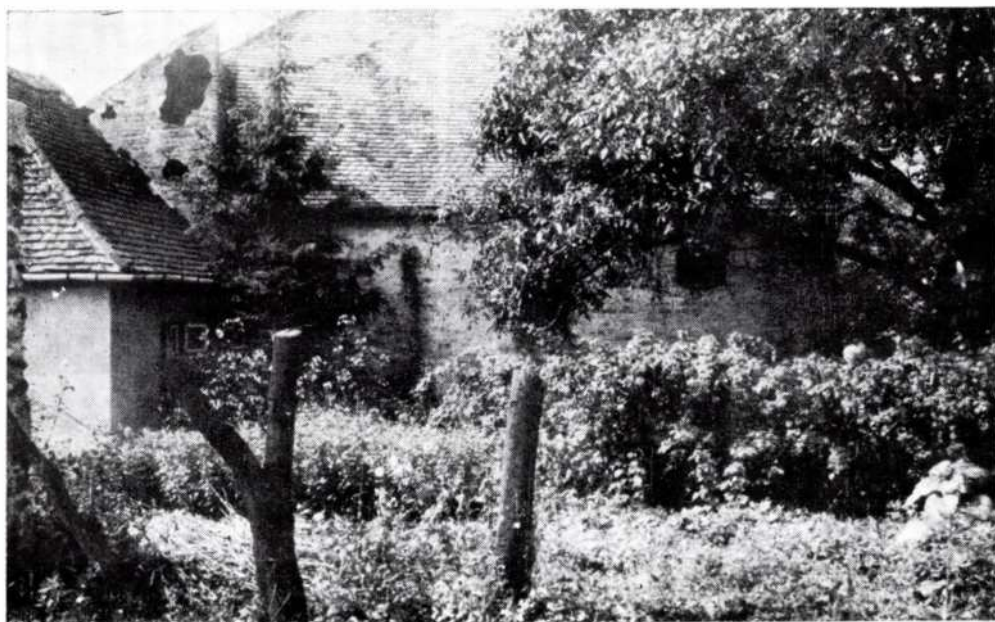
Állandó útbiztosítás.

38. [:1944.:]XII. 18-án a Lövéreket bombázták.

20. kép: Látkép nyugatról. Háttérben Sopron. Foto: Lobenwein. Bejelölve: [:1944.:] dec. 18. itt a Lövéreket bombázták.

Az Alm vendéglőtől a Pócsi dombig.

119. XII. 20. Baumgartner pappal voltam a németeknél. Engedjék a kat. zsi-

3. A Poropatich-malom maradványai

dókat karácsonyi gyónásra. Ágfalvára küldtek bennünket. Ott sem kaptunk engedélyt. Titokban a katonatemetőben gyóntatja őket. Ahol lehet, segítségükre vagyunk. Winterer figyel engem. Kijelentette: A kat. tanítót elteszi az útból (Schwenk Lajos tudja). Borzasztó, halottak az utakon. Naponta tizesével halnak. Élelmiszert kérnek.⁶ Leveleiket továbbítom. Fischer kormánytanácsos a közvetítő, lakásomon keres fel. Mint nemzetőrre, az örök nem mernek rámszólni, de sejtik, hogy segíték.

még. Vagy megfagynak, vagy agyonlövik őket. A zsidók hozzám fordulnak.

94. Fischl Tibor zsidó internáltat a kolostorba sikerült behoznom. Pápai menlevele (2. kép) nálam van. Zsidókkal beszélgetek (Zieglernél, úton, temetőben.)⁷

94. után (Népsűrűség 1930-ban ábra páratlan oldalán): [:1944.:] XII. 26. Két zsidót agyonlőttek a németek, napokig temetetlenül hevertek, egyik hatóság sem akarta eltemetni. Naponként fagynak meg a zsidók.⁸ Temetetlenül vannak jó darabig. Intézkedtünk az elhantolás miatt — huza-vona!

78. [:1944.:] dec. 30-án 76 internáltat hoztak a faluba. Szentkirályszabadjától gyalog hajtották őket, útközben 12-en haltak meg. Itt egyik hatóság sem akar róluk gondoskodni. Másnap 1, 3-án megint egy meghalt. — napokig feküdtek temetetlenül. Major úrral én szállítottam [:szállítottam?:] el és temettük el őket. — Megnéztem a szálláshelyet, borzasztó állapotban vannak. 25-en, lerongyolódva, tönkre menve, fagyott végtagokkal szalmában fekvve. Nyilasok jegyzőkönyvet vettek fel 2-án róluk — tenni kell értük valamit! 50 internáltat [:1945.:] I. 13-án elvittek Bécsbe, a többit a kórházba. 3 meghalt⁹ — Geiszbühl köhidai lelkész! [:Geiszbühl Mátyás kat. lelkész:] Köhidán vannak a volt kormány tagjai: Kállay, Kánya, Szász, tábornokok: Szombathelyi, Veres. Színészek: Jávor, Titkos stb. Hadbírószág: Herceg Odescalchi ... onnét Németországba viszik őket.

129. Sopronból is idehordják a halottakat az új halottas csarnokba, csak egyszerűen lerakják őket. Sok a beteg, tetves zsidó, azon kívül munkaszolgálatos, internált.¹⁰ Dr. Sarlós Mihály községi orvos szerint a tavasszal nagy bajok lehetnek. Már most is vérhas, kiütéses tifusz esetek vannak. A moziban is munkaszolgálatosokat helyeztek el. 1944 vége és 1945 első felében sok a tifusz.¹¹ Vörhenyjárvány. Sok a gyermek- és csecsemő-haláleset.

38. 1945. jan. elején a meghagyott zsidókat összeszedték.

116. A „Kinoba” — moziba, miután tifusz miatt bezárták, tetves munkaszolgálatosokat helyeztek el benne.

Mindenkinek sánccásásra és erődítési munkára kell menni, de a VB [:Volksbund:] krémje nem, pld. Stein Aranka, Pimperné, Rath Lujza, Berger Jánosné, Plöchl Mátyás, Schermann Frici, Hinberger Adi stb., pedig nekik kellene megmutatni. Most, mikor rosszul áll a széna, hallgatnak, nem is látni őket az utcán, pedig most kellene a népek vezető, nemcsak akkor, amikor Sztálingrádig volt a győzelem, most, mikor Berlin kapuit döngetik.

119. I. 10. Sopronba hajtják őket munkára. [:A zsidókat:] Sokan rongyosak és mezteláb vannak. Útközben a fáradtakat agyonlövik.¹² Voltam a német parancsnokságon és mint tanító tiltakoztam ez ellen. Az iskolás gyermekek nevében. Hogyan tanítsam őket, ha ilyet naponta látnak.

118. Iskolás gyermekek őrzik a zsidókat, rosszabbul bánnak velük, mint a felnőttek, ők lövöldözik őket agyon, Bauer Gusztáv kereskedő a parancsnokuk, ki maga sem jobb, ha aktívan nem is, de túri a dolgokat. Winterer zsidóhóhér berúgva két zsidót a Poropaticsh trágyadombjára (3., 4. kép) vezetett és ott tarkón lötte őket. Egyik azonnal meghalt, a másik később magához tért és Sopron felé menekült. Nyakán ment be a golyó és a száján jött ki. A falu végén Moserrel találkozott, akivel bement Sopronba. A kórházak nem merték felvenni. Szóltak rendőrnek is és végül egy katona elvitte a téglagyári zsidótelepre. Mi lett vele, nem tudom. Knabel Károly tud az esetről.¹³

94. után (Népsűrűség 1930-ban ábra páratlan oldalán) [:1945.:] I. 15. Naponként halnak meg, vagy az őrző gyerekek lövik őket agyon, a régi katonai temetőbe (Kolostor-domb alatt) temetik el. Zsidók pusztulnak, mint a legyek, napi 8—10 halott. Ágfalván 1 nap alatt 18 halott volt. Ágfalva és Harka lezárása,¹⁴ sok a halott, agyonlövések stb.¹⁵

180. Félzsidókat keresik (febr. 3.), Móriczot — de nem vihetik el, mert nem esik a törvény alá. — Sokat vitatkoztam. Braun Józsefet is el akarták vinni, sikerült meggyőzőnöm róla, hogy nem esik a törvény alá. Kemenes főtisztelendő után nyomoznak, mint angolbarát (nincs is rádiója), leráztam őket,

78. [:1945.:] II. 10. Nyilasokat akarnak fogni minden erővel. Kényszerrel. Senki sem akar mozdulni. Állandóan fenyegetnek. A pártot megalakítani nem tudják. A jegyzőt kényszerítik párthelyiségért. A magyarság megmentése érdekében mindent meg kell tenni. Ha kell, csalással is, sokáig nem tarthat már. A felszabadítás közeleg. Voltam a városi plébánián. Tanácsot kértem. Papp Kálmán: húzni, ameddig lehet. Látszólag én is velük futok, hogy még a hátralevő időt megnyerjem. Mindenki ezt teszi. Mentsük a menthetőt.

4. A Poropatich-malom maradványai. Szita Szabolcs felvételei

76. 1945. III. 1. Szálasi elment Brennebergbányáról.¹⁶

38. 1945. III. 4-én szörnyű bombázás a vasutak, laktanyák környékén, azonkívül a város már bombázott részein. 9 hullámban, sok halott és nagy anyagi kár.¹⁷

72. 1945. III. 7-én. Állítólag Sopron-környékén (Ágfalva—Bánfalva—Harka—Kópháza—Balf és Nagycenk) 30 ezer zsidó munkaszolgálatos van eltemetve.¹⁸

78. [:1945.:] III. 19-én. A pestiek már menekülnek. Már nincs nyilas, csak menekülő, egymás után mennek Németországba. A Volksbund-vezetőség is csomagol. Valami van a levegőben.

[:1945.:] III. 29-én. Éjjel a zsidókat összeterelték a Főtéren, a betegeket kocsikra rakták. Mint a barmokat, úgy verték őket. A kocsikra hányták, egymásra, mint a zsákokat: Winterer, Sommer és Schreiner dorongokkal. Ez a három a fő hóhér.¹⁹

[:1945.:] III. 30-án. Az utolsó németek is elhagyták a falut. A vezető Bollmann [:SS-Hauptsturmführer:] még nagy legény, de már megy.

94. után (Népsűrűség 1930-ban ábra páratlan oldalán): 1945. április 1-én Balfon az utolsó pillanatban lőtték SS-ek őket agyon [:zsidó kényszermunkás foglyokat:]²⁰ — Gyáva, rühes társaság, csak védtelen emberekkel mernek nagy legénynek lenni. Most eliszkoltak, mint a patkányok.

Brennbergben is néhány védtelen magyart lelőttek ezek a suhancok. Neveket nem tudtam megszerezni.²¹

¹⁹ Egy amerikai rleplőgépről ledobott rőpirat így figyelmeztette a magyar lakosságot az ország egyes körzeteiben várható bombázásokra: „Ha vasúti csomópont vagy ipari központ közelében van lakásod — a fontosabbakat a térkép is feltünteti —, haladéktalanul költözzél falura! ...” A rőpirat hátulján Magyarország térképe volt látható a fontosabb városok feltüntetésével. A feltüntetett városok között volt Sopron is. A röplap soproniakhoz is eljutott. A légitámadások a front nyugatra húzódásával egyre jobban megközelítették Sopront. Céljuk az volt, hogy meggátolják az utánpótlás szállítását a hátrországból az arcvonalra.

1944. december 6-án, szerdán súlyos angolszász légitámadás érte Sopront, valamint Hegyeshalmot, bombázták Nagycenket és Sopronbánfalvát. A korabeli hivatalos közlés szerint a soproni légitámadás 11 óra 25 perckor kezdődött és 12 óra 14 perckor ért véget. A soproni légterben tartózkodó amerikai légierődök hét hullámban, 49 percen át bombázták a nagyrészt védtelen várost. Minden egyes hullám 89–89 gépből állt. Ez a légitámadás nagyságában csak az 1944. július 2-i bombatámadással hasonlítható össze, amelynek során angolszász bombázók hat hullámban, 1200 géppel támadták a fővárost és környékét, továbbá Kecskemétet, Szolnokot, Győrt és Almásfüzitőt. (Az 1944. július 2-i bombázásokról Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, 3; 1944. május 26—1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. Bp., 1967, XIV). Az 1944. december 6-i, Sopront ért légitámadás ennél is súlyosabbnak ítéltető meg, hiszen a hét hullám 89–89 gépe összesen 623 volt, és a viszonylag kis városra zúdította bombaterhét. Sopront 1944. december 6-áig elkerülték a halált hordozó és szóró repülőerődök, még 1944. július 2-án is. Csakhogy a német főparancsnokság 1944. szeptember 25-én Nyugat-Magyarországot, a magyar vezérkar főnöke pedig 1944. október 30-án a 4800/1944. sz. rendelettel az egész ország területét hadművelleti területté nyilvánította. 1944. október 13-án amerikai légifelvételi készült Sopronról. 1944 végén, 1945 elején Sopron térsége már hídfőállásnak számított. Sopront — mint az Ausztriába és a Dél-Németországba vezető főútvonal térségében fekvő közlekedési és vasúti csomópontot — elsősorban földrajzi helyzete folytán megnőtt stratégiai jelentősége miatt bombázták, lévén, hogy a város a Kelet-Ausztria területén működő hadiipari vállalatok közelében feküdt. Ezzel is az „alpesi crőd” kiépítésének megbénítására törekedtek a szövetségesek. A német hadigazdaság számára itt szállították ugyanis a bauxitot, kőolajat, olajszármazékokat, fontos nyersanyagokat és ipari termékeket. Mind a német páncélos csapatok, mind a légierő üzemeltetése számára ezek létfontosságúak voltak.

Az 1944. december 6-i iszonyú légitámadás legfőbb célja a vasúti hadiforgalom megakasztása volt, amit Sopron és vele időben Hegyeshalom bombázásával el is értek, de a Várkerület úttestjének, vagyis a Bécs–Budapest műút, a német közúti hadiforgalom Sopronon át vívő szakaszának is szántak bombákat.

A bombázás során kb. 150 polgári és 170 katonai személy vesztette életét. A Vágóhídnál két német autó azonnal kigyulladt. A GYSEV-állomás berendezését 78 db 500 és 1000 kg-os bombával zúzták szét. A vágányzat 16 helyen felszakadt. Találatot kapott a GYSEV igazgatósági épülete, raktára, műhelye, a motorszín és a fűtőház. Az égő szerelvények lőszer szállítmánya még másnap is robbant. A bombázópor elérte a Csengery utcát, a Felsőbüki Nagy Pál, a Vasúti sor családi házait. Foghijássá vált a Várkerület üzletsora, a romok mögül előbújtak Sopron régi városfalai. Lángtenger, por- és füstfelhő borította a várost.

1944. dec. 6.: 11,40–14 között bombatámadás! Világítás, telefon hiányzik (meteorológiai észlelési feljegyzés). Az 1944. december 6-i súlyos bombázást követően még nyolc további légitámadás csorbított a Sopron szépségét és növelte az itt élők szenvedését. (A nyolc további légitámadás: 1944. december 18., 1945. február 13., február 21., február 26., március 4. [angolszász], március 13. [szovjet vadászgépek gépfegyveres légitámadása mélyrepülésből], március 28-áról 29-ére virradó éjszakán [szovjet], április 2-áról 3-ára virradó éjszakán [német].)

(Soproni Hírlap 1944. dec. 9. Közli Horváth Zoltán: Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron, 1964. 190–91.; Lovas Gyula: Sopron vasútjai a második világháborúban. SSz. 1965. 14–31 [Vázlatos térkép a GYSEV-pályaudvart ért bombatalálatokról 15.]; Kubinszky Mihály soproni helytörténészekkel 1982. október 12-én ismertetett visszaemlékezésében [jegyzőkönyv a LFM kéziratárában]; Várkúti János: Meteorológiai megfigyelések és észlelések Sopronban. Soproni légiriadók bejegyzése az időjárás-észlelési naplóba. SSz. 1973. 62. A két német autó meggyulladásáról 1025/1944. főisp. sz. Storno Miksa javaslata a bombatámadásokkal kapcsolatos intézkedések megtételére, 1944. december 14-i keltezéssel: V. 40/944 SL; Szita Szabolcs: Észrevételek SSz. 1980. Sopron bombázásairól 136–137; Sopron lángokban, Kisalföld 1984. dec. 6.; Hárs József: 1944-ben készült légifelvételek Sopronról. SSz. 1983. 327–29; Bezzegh László: Hozzájárulás Hárs József 1944-ben készült légifelvételek Sopronról c. cikkéhez. SSz. 1984. 170–72; Németh Alajos: Sopron könnyes-véres dátumai. SSz. 1979. A figyelmeztető rőpiratról és a rőpirat szövegét idézi: A meggyalázott karácsony. SSz. 1985. 330–34).

A Sopron környékén az állásépítéssel dolgoztatott kényszermunkás foglyok azon az iszonyatos szerdai napon, 1944. december 6-án a légitámadás folyamata alatt a sárban hasalva úgy érezték, hogy velük együtt robban fel és hal meg a város.

A légitámadás után az állásépítés, illetve az erődítő táborok egyes Sopron környéki parancsnokai, építésvezetői, őrei még kegyetlenebbek lettek, bár ezt más hadiesemények is kiválthatták ezekben a decemberi napokban.

Sopronbánfalva 1944. december 6-i bombázásról 1944. december 17-i dátummal Kalbantner János bíró és Kiss jegyző Sopron vármegye alispánjához írt jelentésében beszámolt a községet ért légitámadásról, és gépkocsi-kiutalást kért légoltalmi célokra; 1944. december 6-án Sopronbánfalvát légitámadás miatt súlyos személyi és anyagi kár érte, a hegyoldalba épített légvédelmi (:helyesen: légoltalmi) pincébe sok soproni lakos menekült (számszámra); a katonaság a községet körülvevő erdőségekben keres búvóhelyet; az egyes pincék előtt a december 6-i támadás óta „tumultuózus jelenetek játszódnak le, a gyengébb idegzetűek jeleneteket rendeznek és a december 9-i riasztás alkalmával a csendőrségi épület alatt levő pincében egy soproni asszony rosszul lett és meg is halt anélkül, hogy orvosi segítségben részesíthették volna.” (SL Sopronbánfalva 1944-3100. Közli Sorsforduló I. 307–08).

Az 1944. december 18-i légitámadás során a Pócsi-domb aljától a Lövérékig szórványosan hullottak bombák.

1945. február 13-án déli 13 óra előtt a Bécsét támadó amerikai 15. légi egység több négy-motoros B-24. „Liberator” és B-17. „Flying Fortress” mintájú köteléke jelent meg Veszprém megye nyugati légterében. A visszatérő amerikai kötelékek bombázták Sopront és a celldömölki pályaudvart.

1945. február 21-én kisebb méretű légitámadás érte Sopront, ennek során a GYSEV-pályaudvart is bombázták. Bár csak kilenc bomba esett az állomásra, ezek pontosan célba találtak, szétrombolták az állomás Ebenfurt és Sopron Déli pályaudvar felé vezető kijáratát váltóit, összedöntötték a mozdonyszerelőt, s hét mozdony vált használhatatlanná. A Csengery utca és Wälder (ma: Batsányi) utca kereszteződésénél mind a négy sarokház telitalálatot kapott.

(Sopron város légoltalmi parancsnoksága 76/1945. sz. 1945. II. 22-i keltezéssel a többi között kihirdette, hogy a kitelepüléseket a Volksdeutsche Mittelstelle [V. M.] intézi; a V. M. megbízottja Sopronban SS-Obersturmführer Krause.)

1945. február 26-án is egy viszonylag kisebb méretű légitámadás érte Sopront. „1945. február 26-án ismét kifutottunk az erdőbe. Ködös idő volt, de 11 órakor hatalmas zúgással vonultak felett az amerikai repülőgépek. A köd miatt látni nem lehetett őket. Azután süvítést hallottam. Elkialtottam magam, »feküdj», mindenki hasra vágódott a fák tövében, azután elszabadult a pokol. Az Ojtozi fásor fölött fekdüdtünk a hegyoldalon 200 méterre. A fásor tele volt német gépjárművekkel. A bombák pontosan közöttük robbantak. A szilánkok sípolva röpködtek mellettünk, felettünk. Azután végigvonult a bombázószőnyeg a lövéri üdülőkön” (Lovas Gyula: Sopron vasútjai I. h.; Veress D. Csaba: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története [1944. december 1. – 1945. március 30.]. Veszprém, é.n., 143.; Németh Alajos: Sopron könnyes-véres dátumai. SSz. 1979. Sopron 1945. február 21-i bombázásáról 23–24. A meggyalázott karácsony I. h.; Szita Szabolcs: Egy hírszerző emlékeiből. Reuter Jenő: Emlékeimből. Részletek. Soproni Füzetek 1985, Szerkesztette Sarkady Sándor, 226–46. Sopron 1945. február 26-i bombázásáról 243).

6 Az étellemezés napi három deci feketekávének nevezett barnaléből és négy és fél deci marharépa- vagy krumplilevesből állott, ami vízbe dobott pár szem takarmányrépát vagy hámozatlan krumplit jelentett, illetve korán reggel osztottak egy majdnem üres marharépa-levest, munkavégzés után bablevest, kenyert pedig háromnaponként, később ritkábban. Február végén és március elején már poshadt fehérbabot adtak (OZSM Keszenbaum-jkv., OZSM 2851., 2894. sz. jkv.; Szita: Holocaust 84).

A túlélésre az egyik esélyt a bármilyen uzsoraáron, életveszélyben beszerzett ételmeztelenség kiegészítés biztosította. Az életet jelentő kenyér, kenyérdarab ellenében az éheztetett, az éhhálal pezemén szédelgő kényszermunkások vámszedői a kiszolgáltatót foglyok értéknek számító utolsó holmijait szerezték meg (SL Vincze Bertalan honvéd naplója, 1945. február 6-i bejegyzés: „1 komiszkenyérért arany karikagyűrűt lehetett kapni. Kenyeret pénzért nem is igen lehetett venni, ha van, 30–40 pengő 1 kg kenyér.” Február 13.: „Két 1 kg-os komiszkenyér ára 110 P volt.” Utal rá és idézi Szita: Holocaust 85, 125). Részlet egy ágfalvi kihallgatási jegyzőkönyvből: „Elismerem azt, hogy a zsidó munkaszolgálatosoktól aranygyűrűket vásároltam nevetségesen alacsony áron, továbbá egy-két falat kenyérért több inget, piamát, atléta trikót adtak. Egy órát is cseréltem, ezért azonban csak egy kenyeret adtak” (SL Nb 320 1945; idézi Szita: Holocaust 85, 125). Előfordult, hogy lakosok a kényszermunkás foglyoktól csekély élelemért kiakadtak egy lehetetlen ellenértéket, a megállapodást azonban végül megszegették (OZSM 2894. sz. jkv.).

Volt kényszermunkás fogoly, aki — alkalmasint egybe nem lévén — munkaerejét ajánlotta fe élelemért: „Engem is elfogtak egyszer, mert észrevették, hogy a pajtatalajdonos házi-asszonnyal beszéltem, akitől megkérdeztem, hogy nincs-e valami ház körüli munka, amiért ételmezt kaphatnék. A kb. 16 éves parasztyerek, aki már falhoz állított és revolvért vett elő, észrevett még valakit hasonló bűnbe esni, azt is odahozta. De kettőnket már nem lőtt le, hanem elvitt az Arrest (fogda) felé. Útközben találkoztunk az ún. Polizeichef SA-val, aki megállított bennünket, megkérdezte, hogy mi a bűnünk, és végül azzal, hogy ha ez még egyszer előfordul, ő fog bennünket agyonlőni, elengedett” (OZSM Keszenbaum-jkv.; idézi Szita: Holocaust 85, 125).

A túlélés másik esélye a szökés sikerében rejtőzött. Erre azonban csak kevés fogoly tette fel életét. A mintegy ötven sikeres szökésben nagy szerepet játszott a külső támogatás: ruházat, igazolvány, pénz (Szita: Holocaust 85, Halálérőd 168).

Pintér György sopronbánfalvi asztalos, az illegális KP tagja zsidó deportáltaknak szerzett ételmezt pénzükkért; zsírt, kenyeret szerzett a pajtákban slynélőknek. Pintér György jóvoltából a deportált kényszermunkások az asztalosműhelyben melegekedtek, és titokban ott ettek (LFM-magnófelvétel. Pintér György visszaemlékezése, többoldalú fogolysegítő tevékenységéről ld. még Szita: Halálérőd 168, 261).

A végső soron halálra szánt kényszermunkás foglyok bánfalvi pártfogója volt a közismerten németellenes Sümeghy József néptanító, kinek magatartását, tevékenységét naplóbejegyzéseink jelen feldolgozásában méltatjuk.

7 A győri püspökség fennhatósága alatt működött kolostordombi karmelita zárda nemesak a bombázások elől adott százaknak menedéket, hanem lehetőséget nyújtott a kapcsolatteremtéshez, egyes foglyok menekítéséhez is. (Soproni Füzetek. Szerkesztette Sarkady Sándor. Sopron, 1985, 210–11; Fischl Tibor zsidó foglyot Sümeghy József tanítónak sikerült bejuttatnia a kolostorba, mint naplójában [94.] rögzítette.; Szita: Halálérőd 168).

Hetényi Varga Károlly írásában (Kelemen Krizosztom és a pannonhalmi menedék. Vigilia, 1985/4. 299–305) is értékes adatot találunk az embermentési törekvésekről. Várszegi Asztrik benecés tanár, a főpát életrajzírója szerezte be Jávör Egon rendtársától a következő adatot, mely hitelesen világítja meg, mennyire szíven viselte Krizosztom főpát az üldözöttek sorsát a monostor falain túl is: „A háború végén a fél kormány a soproni benecés rendházban lett elszállásolva több hónapon át: Hómanék, Reményi-Schnellerék, Imrédyék és mások. Több esetben jött főpát úrtól kérés, hogy zsidó munkaszolgálatosok segítsünk. A nevek már nem emlékszem, de ilyenkor én mentem ki civilben kerékpáron a közeli faluba, hol a falusi istállóknak voltak elszállásolva a zsidók, kik nappal utakat, erődítéseket építettek. Ilyen istállóknak beszélt azokkal, akiknek nevét megkaptuk, vittünk ki rendes ruhát, adtunk utasítást, hogy lépjenek le, es jöjjenek a rendházba, s ott előbb a sekrestyébe bújtattuk őket, majd elhelyeztük munkába. Jól emlékszem, jót mulattunk, mert egy zsidó munkaszolgálatost Reményi-Schneller pénzügyminiszter protekciójával a nyilas étkezdébe tettünk be pincérnek. Ott nem gyanúsítottak senkit zsidósággal.” Az említett közeli falu feltehetően Sopronbánfalva (Szita: Halálérőd 168–69, 261).

8 A foglyok tisztálkodást, pihenést és a vitaminhiánytól úszkösödő sebeik ellátását nélkülözve egymás után dőttek ki. Aki a betegpajtába került, onnét többé élve ki nem jött: vagy megfagyott, vagy a tetvek falták fel (OZSM 2919. sz. jkv.; Szita: Holocaust 85, Halálérőd 167). Többben éjszakai „szállásukon”, nyitott pajtákban, az istállók, ólak pusztá földjén fagytak meg (SL Vincze Bertalan honvéd naplója, 1945. január 30-i bejegyzés; Szita: Holocaust 85, Halálérőd 167, 260).

9 A kárpátaljai kommunisták egy csoportja internáltként került 1944 december végén Sopronbánfalvára. Köztük volt a kárpátukrajnai kommunista vezető, Dmitro Popovics. Ponori Bálint, Hodán László, Rusznyák László, Rusznyák György voltak a többi között Popovics társai. Hodán László köztük halt meg a pincében: a sok verés, éhezés megtörte a testét. Kálváriája során Popovics találkozott Bognár Dezső soproni kommunistával. Fegyház, toloncház és internálótábor után vagonokban vitték Popovics foglyocsoportját két napig élen-szomjan, bezártan Szentkirályszabadjára, ahol repülőtér-építési kényszermunkára fogták őket. Robotoltak látástól vakulásig, esőben, hideg szélben, enni jóformán nem adtak nekik, pihenni nem hagyták őket. Új fegyőreik, akik nyilaskeresztes karszalagot viseltek, kíméletlenül ütöttek mindenkit, aki csak egy pillanatra is megállt pihenni. Sok ember odaveszett. Majd gyalog hajtották a csoportot őreik a nyugati határszélre. A foglyok száma kétezer volt, közülük minegy 150 kommunista volt, a többi zsidó. Popovics visszaemlékezése szerint a sopronkőhidai börtön parancsnoka az őket kísérő őrség parancsnokához így szólt: „Hová tegyem őket, így is túl van száfolva a fegyház. Vedd a géppuskát és lödd agyon őket! ...” Ezek után: „Kísérőink elhajtottak minket a börtön mellől. Az útszélén maradt holttestek szerint nyomon lehetett volna követni útunkat Sopronbánfalvára. Ott Koszorús, a fegyveres kíséret főnöke átadott minket az SS-nek. Dűledező pajtákba tereltek minket. Az egyikben már zsidók tartózkodtak” (Dmitro Popovics: *Küzde küzdöttünk Bp.—Uzgorod, Kossuth Könyvkiadó — Kárpáti Kiadó 1980, 188—91*). Dmitro Popovics így emlékezett a bánfalvi internáltságra: „Szögesdrótkerítéssel volt körülvéve a tábor. (...) Meztőláb voltunk, éhezünk, fáztunk. Nem volt olyan nap, hogy a pajtánkból ne vittek volna ki holttesteket. Földijelm összetartottak. (...) szóba elegyedünk a táborhoz közeledő soproniakkal. Ezek a próbálkozások nem jártak sikerrel. Az SS-ek annyira őriztek, hogy senki sem tudott bejutni a táborba. (...) Az egész január, február, március fagyoskodás, éhezés, szörnyű kínzások közepette telt el. Nappal, munka közben a földhöz lapulva hallgatóztunk, hátha meghalljuk az ágyudőrejt, mert tudtuk, hogy közeleg a szabadulásunk (...)” (Popovics i.m. 191—94., idézi Szita: *Holocaust 86—87, Halálérod 169*).

1945. április elsején szabadultak fel a sopronbánfalvi, illetve ágfalvi esendőrlaktanya pincéjébe zárt kommunisták (Kisalföld 1967. nov. 1).

Mint dr. Magyar Zoltánné soproni születésű budapesti lakos 1969. március 9-én kelt leveléből kiderül, olasz hadifogoly katonák is sínylődtek Bánfalván.

10 „Sok a beteg, tetves zsidó, azon kívül munkaszolgálatos, internált” — jegyezte be naplójába Sümeghy tanító (129.). — Olyan zsidókról van itt szó, akik azelőtt honvéd kisegítő munkásszázadokban (ezek erre az időre már megszűntek), és olyanokról is, akik ún. munkaszolgálatra alkalmasnak talált zsidóként, illetve „kölcsonzsidókként” sínylődtek és robotoltak; a nyilaskeresztes kormányzat „kölcsonadta” őket a náci Németországnak, vagyis átadta őket a hitleri német hatóságoknak. Ezek a zsidók tehát internáltként őrizetben tartott deportált erődítő kényszermunkás (sánemunkás) foglyok voltak. Kivülük a Szentkirályszabadjáról Sopronbánfalvára hajtott és ott az SS-nek átadott internáltak sínylődtek ugyanolyan bánásmód alatt Sopronbánfalván deportált kényszermunkás foglyokként. Erről a bánásmódról ld. még OZSM 2919. sz. jkv.

11 A csűrőkben a foglyok megtettesedtek, kitért a flekktífuszjárvány, orvosi kezelés és főleg gyógyszer híján halomra pusztultak a foglyok. Volt olyan szakasz, amelynek 57 tagjából március végéig hatan maradtak élve. Ilyen volt általában a pusztulási arány (OZSM 2851. sz. jkv.; Szita: *Halálérod 167*).

Az aggasztóan terjedő járvány miatt Sopronbánfalva község a sánemunkások elkülönítését, a községből való kihelyezését kérte. Czillinger József, Sopron vármegye allspánja 1945. február 22-i leiratában elismerte: „a helyzet minden érintett községben nehéz”. A német katonai hatóságok intézkedéseként tetvetlenítést és „barakkszerű” elhelyezést ígértek. Ugyanakkor kénytelen volt elismerni, hogy a zsidó munkásszázadoknak a Sopron vidéki községekből való kitelepítése „általában nemigen lehetséges” (SL Sopronbánfalva község iratai 1945—433, közli Fegyvertelen II. 683; Szita: *Halálérod 169, 261*).

12 Szita: *Halálérod 167—67, 260*.

13 Az új tábor — Sopronbánfalva — „a lehető legrosszabb hely volt. Őreink fiatal, 14—15—16 éves sváb kölykök, ütöttek-verték bennünket, minden alkalmat felhasználtak kínzásunkra. Ennek következtében nagyon sok a halott. Őreink legnagyobb része csornai gyerek volt, vezérük Schreiner, egy szudétanémet (SA-legény). Különösen rosszul bánt velünk három tanító. Intelligens, finom embernek vallották magukat, ezzel szemben ütöttek-verték bennünket.” (OZSM 2854. sz. jkv.)

Kreisleiter Winterer felügyelő Politischer Leiter volt (LFM-magnófelvételi; Pintér György sopronbánfalvi asztalos, az illegális KP tagja visszaemlékezése; Szita: *Halálérod 169, 261*).

A sok szenvedéstől a sopronbánfalvi kényszermunkás foglyok között igen jó bajtársi szellem alakult ki. „A nehéz munkánál a foglyok segítettek egymásnak, szakmai fogásaikat meg-

osztották. A kitartóbbak könnyítették a gyengébbek terhein, sőt, az életveszélyben szerzett, ritka kincsnek számító élelmiszerkiegészítést is megosztották egymással" (OZSM 2894. sz. jkv.; Szita: Holocaust 85—86, Halálérőd 167, 260).

1945. január 16-án a Malomhegy utca 10. sz. alatti Poropatic-héle hengermalomban a fagyásokba pusztult bele Venetianer (művésznevén: Vándor) Sándor 43 éves zeneszerző, a szocialista zenekultúra kiválósága. 1936-ban kapcsolódott be a magyar munkáskórus-mozgalomba. A következő nyolc évben a nevét viselő, általa vezetett kórus, művészetével a fasisztaellenes nemzeti összefogást erősítette. Vándor Sándor 1940-ben Kárpátalján, 1944. június 4-étől a IX. kmsz. zászlóalj pótkereténél Szentendrén, majd Vácottól és a nyár végétől a fővárosban volt munkaszolgálatos. November végén szállították Budapestről Sopronbátfalvára. A Vándor-kórus tagjai a zenei tevékenységet politikai munkával ötvözték, ezért is csapott le rájuk Magyarország német megszállása után a náci terror. A kórus tagjait, vezetőit elhurcolták, közülük negyvenheten, és maga Vándor Sándor is fasiszta fogságban vesztették életüket (SL Sopronbátfalva halotti anyakönyv 1945/14. sz.; „S két szó között a hallgatás...” II. 549. Itt a halálozás időpontját tévesen adták meg. Vágó Ernő: Vándor Sándor tanítványai. A Vándor-kórus története. Bp., 1978, 96—97. Hasonló sors érte Kuti Sándort, a kórus egyik zeneszerzőjét, akit századával Németországba szállítottak. A magyar népdalkórus-mozgalom szervezőjét, Justus György zenesztárát 1943-ban hívták be munkaszolgálatra. 1945-ben a nyilasok foglyaként eltűnt. Szita: Halálérőd 168, 260).

1945. február 12-én Reiter László, az Amicus Könyvkiadó alapítója, 49 éves grafikus és író, majd 22-én Jób Jenő 49 éves író következett a sopronbátfalvi kényszermunkás halottak sorában, őket az ún. Kolostordomb oldalán ásott árokba temették (Szita: Holocaust 86, Halálérőd 168). Reiter Lászlóról: Könyvtáros 1964. dec. 742—44; Elet és Irodalom 1984. okt. 12, 1985. jan. 11. A Budapest környéki sáncására 1944. október 20-án történt elhurcolásáról Szép Ernő: Emberszag. Bp., 1984, 56; Szita: Holocaust 125, Halálérőd 260. Jób Jenőről: SL Sopronbátfalva halotti anyakönyv 1945/198. sz. Lábfagyás és vérmérgezés következtében pusztult el (Szita: Holocaust 125, Halálérőd 260).

Az SS eszköztárába, rabszolgatartó-népiértó módszereinek együttesébe, egészébe szervesen illeszkedett a megsemmisítés munkával (Ausrottung durch Arbeit) koncepcióján keresztül az iszonyú végkifejlet: a kényszermunkások, a deportált foglyok életerejének felemésződése, élniakarásuk, sőt életösztönük lángjának kihunyása (Munkával való megsemmisítés a koncentrációs táborokban. Vö. Schumann, Wolfgang und Groehler, Olaf: Deutschland im zweiten Weltkrieg. 6. Akademie Verlag, Berlin, 1985, S. 269. Tihanyi József fordítása. Kézirat az MSZMP KB Politikai Főiskolájának Könyvtárának tulajdonában). Szomorú példát szolgáltatott erre Radó Árpád, a Magyar Rádió egyik első bementője, aki ugyancsak a sopronbátfalvi erődítő táborban sánylődött. Radó egy napon kijelentette: „Fiúk, én képtelen vagyok és nem is akarok már tovább élni.” S bár lábfagyásán kívül szervei betegsége nem volt, egy hét múltán meg is halt (OZSM 2894. sz. jkv.).

14 A tífusz az állásépítésnél megjelent betegségek között a legkiterjedtebb veszélyt hordta magában. Sopronban először 1944. december 12-én észlelték. A Stellungsba u. ragály terjedését titkolni igyekezett, s csak 1945. január 27-én jelezte a hatóságoknak (SL III. 100/942.; 15/1945. Polgármesteri biz.; Szita: Holocaust 52—53, Halálérőd 163, 259). Január végétől a német állomásparancsnokság hetenként kényszerült arra, hogy „tífuszértekezleten” áttekintse a megyei helyzetet. A soproni Rozália úti Szt. István iskolában az SS-Sonderkommando Südost alárendeltségében német hadikórház működött, amelynek közelében „flekkitífuszkezelő állomást” („Fleckfieberstation”) állítottak fel (Szita: Holocaust 53, Halálérőd 163). Am a ragályt sem feltartóztatni és megszüntetni, sem pedig eltíkolni nem lehetett. 1945. március elején a soproni Steiner-téglagyárban „a magyar katonai vonal hatáskörébe tartozó” 210 zsidó munkaszolgálatost őriztek 4482/945. Polgármesteri iratok. Közli Fegyvertelen II. 679.; Szita: Holocaust 54, Halálérőd 166, 260. Ismeretlen számú (zömmel volt fővárosi munkaszolgálatos) fogoly volt a Lenk-téglagyárban is (SL III. 100/942.; Szita: Halálérőd 166, 260). 1945. január 9-én Győrből 113 munkaszolgálatos került Sopronba, őket leromlott állapotuk miatt a németek az erődítési munkákra nem vették át (Közli Fegyvertelen II. 674—75, 680; SL III. 100/942.; 585/1945. Polgármesteri iratok. Szita: Holocaust 51, 113, Halálérőd 162, 259).

Mind a győri, mind a két téglagyári csoport ügyében állandósult a levelezés Sopron vármegye és a város katonai, valamint polgári közigazgatási vezetői között (Közli Fegyvertelen II. 670—80). A levélváltás azonban nem változtatott a mindenükből kifogartott, továbbdeportálásra szánt emberek sorsán, ellátásán. A levélírók célja nem is ez volt, hanem a közelgő vég előtt a felelősség elhárítása, az, hogy a csupán egészséges, munkaképes foglyokra pályázó német hatóságok kezére a kitaszított élőhalottakat is átjuttassák (Szita: Holocaust 54, Halálérőd 166, 260).

Harkán 1945. január közepére a kiütéses tífusz olyan méreteket öltött, hogy a községet zár alá kellett helyezni. A Sopron megyei alispánhoz érkezett fősolgabírói jelentés arról adott számot, hogy január 22-én a munkatáborban 1733 férfi és 108 női munkaszolgálatost őriztek, s hogy

közülük 119 tífuszgyanús volt (SL Alispáni iratok 1945—845. Közli Sorsforduló II. 49—51; Szita: Holocaust 72, Halálérőd 152, 256). 1945. február 12-én a Sopron vidéki táborokból összesen 1068 tífuszos megbetegedést jeleztek. Ebből Harkáról 343 munkaszolgálatosét és két polgári lakosét (SL Alispáni iratok 1945—845. [1070]. Közli Sorsforduló II. 232). Február 14-én 1700 harkai foglyóból 265 volt beteg, 125 pedig lábadozó. A haláleseteket nem hozták nyilvánosságra (SL III. 100/942; Szita: Holocaust 72, 121, Halálérőd 152, 256).

Ágfalvát 1945. február 24-én kellett ugyancsak teljes zár alá helyezni. A flekktífusz még március 2-án is tartott (SL III. 100/942.; Szita: Holocaust 57, Halálérőd 147, 255).

15 „Az agyonlövés nagyon gyakori halálnem volt. Ha valaki például lemaradt a sorból és nem tudta behozni a távolságot, agyonlőtték. Ha valaki kivonulás idején bennmaradt a pajtában, mert beteg volt, és az ellenőrző — aki esetleg nem is volt SA, hanem falubeli megbízott sváb — nem találta az illetőt elég betegnek, akkor elvitte az Arrestbe, és esetleg »csak« nagyon megverte, de ha úgy tartotta kedve, agyonlőtte. Ha valakit civil lakosokkal beszédben találtak, vagy olyan élelmiszert találtak valakinél, amit bizonyára civil lakosoktól szerzett — agyonlőtték” (OZSM 2894. sz. jkv.; idézi Szita: Holocaust 85, Halálérőd 168, 260).

A Poropatic-halom trágyadombján gyilkoló Wintereren, a volksbundista örökön is túltett az az ifjú nyílás fegyveres, aki három hét alatt 25 foglyával sajátkezűleg végzett (OZSM 2894. sz. jkv.; Szita: Holocaust 125, Halálérőd 169, 261).

A tábor fennállásának második hónapjától naponta 2—6 embert végeztek ki különböző eszközökkel: revolverrel, puskatussal, doronggal (OZSM 2919. sz. jkv.; Szita: Holocaust 85, Halálérőd 167).

Az 1896. X. 21-én született 20. sz. vádlottat (:feltehetően Bollmann SS-Hauptstrumführer [Sümeghy-napló XVII., 78.]), a tett idején sopronbánfalvi állomásparancsnok (Ortskommandant) és NSDAP-Blockleiter, polgári foglalkozása raktári munkás volt, a bécsi népbíróság 1946. I. 23-i Vg 1 b Vr 1432/45. sz. ítéletével, gyilkosság bűntette miatt az StGB. 134., 135., Z. 4. alapján, és háborús bűntett miatt a KVG 1. szakasza 1. bekezdése alapján, tekintettel az StGB. 34. és a KVG 12. szakaszára, kötélt általi halálra és vagyonekobzásra ítélte. A halálos ítéletet 1946. május 10-én végrehajtották (Leopold Banny: Quellensammlung, III. Judenmorde bei Ödenburg [Sopron/Un-garn], 78—79; Szita: Halálérőd 169, 261).

16 Brennbérgbányán csak Szálasi és közvetlen környezete tartózkodott bizonytalan ideig (Soproni Füzetek 1985, 244).

17 1945. február végén, március elején vonult át az Ardennekből a Balaton körzetébe vezényelt 6. SS-páncéloshadserg a Bécsújhely (Wiener Neustadt) — Sopron vonalon. Ezzel az elit-hadserggel kísérelték meg a hitleristák utoljára, hogy Magyarországon nagyobb szabású támadó hadművelettel megragadják a hadászati kezdeményezést. Az ehhez folytatott felvonulást akadályozták meg eredményesen március 4-én a vasúti és közúti berendezések bombázásával a Földközi-tengeri Szövetséges Stratégiai Légierőnek (MASAF) alárendelt amerikai 15. légihadsereg bombázó és vadászrepülő kötelékei.

1945. március 4-én 11 óra 56 perckor „nagyriadót” rendeltek el Veszprém megye és Nyugat-Magyarország térségében. A Dunántúli nyugati légtérben a Földközi-tengeri Szövetséges Stratégiai Légierőnek (MASAF) alárendelt amerikai 15. légihadsereg bombázó- és vadászrepülő-kötelékei jelentek meg. A három hullámban támadó kötelékek pusztító bombatámadást hajtottak végre a német 6. SS-páncéloshadserg felvonulási csomópontjait képező Szomba hely és Sopron ellen. A légiriadót csak 14 óra 05 perckor fűjték le.

Az első támadóhullám 12 óra 10 perckor jelent meg Sopron felett, s pusztító csapást mért a város pályaudvaraira, a városon átvezető utakra és a városba települt katonai létesítményekre. A vasútállomás épületeit 92, a vasúti berendezéseket 280 bombatalálat érte, a Déli pályaudvaron 8 db mozdony, 2 db motorkocsi, 200 db vagon és 4000 vágányfolyóméter pusztult el. Több polgári tömegóvóhely kapott telitalálatot: a Zita-otthon óvóhelyén 29 ember, a Zachs-féle ház óvóhelyén 25 ember, a Kőfaragó tér 6—7. sz. házak óvóhelyén 68 ember halt meg a romok alatt. A tüzér- és huszárlaktanyákat teljesen elpusztították a bombák, s az itt elszállásolt magyar 7. törzspótteg, 6/4. légvédelmi tüzéreg, a 300/113. levente lövészszászad, a 215/I. katonai munkásszászad, a 3/II. csendőrszászólalj s a 103. útkarbantartó-szászad mintegy száz katonája vesztette életét. A légítámadásnak mintegy 220 halottja volt. Az USA 15. légihadseregének ez volt a legnagyobb támadása; 1945. március 4-én, vasárnap, minden addiginál súlyosabb légitámadás érte Sopront. Az ügyeletes eseménynapló (Lakits-napló) szerint: 1945. március 4. 12.10 nagyriadó, 13.50 bombázás kezdete, 14.25 bombázás vége, 15.10 riadó lefújása.

Az 1945. március 4-i bombázápor szinte zsinóregyenesen verte végig a Vágóhídnál lévő hídtól Sopron Déli pályaudvar ágfalvi oldalának kijáratáig az összes vasúti berendezéseket. Az 1945. március 4-i légitámadás elérte katonai célját: a vasúti forgalom Sopron csomóponton keresztül öt napig megakadt, s az állomások átbocsátóképesége is csökkenett.

1945. márc. 4.: Bombatámadás miatt a megfigyelés lehetetlen. Világítás nincs. Út járhatatlan (meteorológiai észlelési feljegyzés).

Az 1944. december 6-ánál is iszonyúbb légitámadás folytán a Felsőbüki Nagy Pál utca és a Vasúti sor megsemmisült. (Lovas Gyula: Sopron vasútjai I. h.; Várkúti János: Meteorológiai megfigyelések. Soproni légiriadók bejegyzése az időjárás-észlelési naplóba I. h.; Veress D. Csaba: A balatoni csata 173, A Dunántúl hadi krónikája 1944–1945. Bp., 1984, 213; Szita Szabolcs: Észrevételek I. h.; Németh Alajos: A meggyalázott karácsony I. h.).

1945. március 18-án, vasárnap délelőtt két szovjet vadászgép mélyrepülésből gépfegyveres légitámadást intézett egy vonat ellen a Sopron–Ebenfurt vonalon, valamint a Déli pályaudvar ellen (Németh Alajos: Sopron könnyes-véres dátumai. SSz. 1979, az 1945. március 18-i támadásról 100, A meggyalázott karácsony I. h.).

Az 1945. március 28-áról 29-ére virradó éjszakán kisebb méretű szovjet légitámadás érte Sopront és Sopronbánfalvát is (SSz. 1980, 295; Németh Zoltán: A II. világháború Győr–Sopron megyei hadműveletei [1945. március 26–április 4.]. SSz. 1980, 289–302 [térkép 296–297.]; Lovas Gyula: Sopron vasútjai I. h.; Németh Alajos: A meggyalázott karácsony I. h.)

1945. március 29-én „kb. 14 órakor egy szovjet Rata vadászgép alacsony támadást hajtott végre a GYSEV vasútállomás ellen. Végigrepült a sínek felett és közben géppuskázta a vonatokat. Majd a város nyugati végén megfordult és visszarepült a sínek felett. En a Lővérekből (sz Egeredi domb kilátójáról) jól láttam, hogy az ott álló légvédelmi gépágyú a visszarepülő gépet útvonalán végig lövi. Hűen több évi hagyományukhoz, eltalálni a Ratát most sem tudták, pedig ilyen jó célt sem kaptak többet. De ahogyan az alacsonyan szálló gépet a dombról lőtték, gránátjaik átrepültek az állomás fölött és városban robbantak. Így pusztítottak az Ikva-hídnál, a Kőfaragó téren a menekülő civilek oszlopai között, akik azt hitték, hogy a Rata lövi őket. Pedig magam láttam, hogy a gépágyú megdölgő hangja okozta a sok ember halálát” (Szita Szabolcs: Egy hírszerző emlékeiből. Reuter Jenő: Emlékeimből. Részletek. Soproni Füzetek 1985, 226–246, az 1945. március 29-i 1 Rata vadászgép alacsony támadásáról és a légvédelmi gépágyú gránátvetéséről 244).

Az 1945. április 2-áról 3-ára virradó éjszakán kisebb méretű német légitámadás érte Sopront, pl. ekkor rongálódott meg a színház tetőzete. Ez volt Sopron utolsó bombázása.

A soproni polgármester 1946 novemberi tiszodalas, részletes jelentése (melléklet a 12. 762/1946. számhoz) szerint a várost kilenc légitámadás érte, a földi harci cselekmények 1945. március 29-étől 31-éig folytak (3 nap). A felszabadulás időpontja: 1945. április 1. A háborús cselekmények következtében életét veszítette: 2200 fő. 1946. augusztus 1-én élelmezési létszám: 29 644 fő. A főváros irányában a vasúti forgalom 1945. március 26-án szűnt meg.

III. 91/944 SL. 5 vaskos dossziében a bombázási károk bejelentése 1944. december 6-ától 1945. március végéig (felmérések, helyreállítási tervezetek is). 30 utcában rongálódott meg a városi csatornahálózat; 1745 m esővízcsatorna, 2070 m szennyvízcsatorna ment tönkre. Domonkos Ottó közlése: két légónapló van a soproni múzeumban is.

18 Az 1945. március 7-i keltezéssel rögzített naplóbejegyzésnél Sümeghy József feltehetően elírta az évszámot; 1946 helyett írt 1945-öt. Az Új Sopron 1946. márc. 7-i számában olvashatjuk ugyanis, hogy Sopron környékén legalább 30 000 munkaszolgálatos van tömegsírban.

A tanító naplóbejegyzésében felsorolt Sopron környéki hat község munkaszolgálatos, pontosabban deportált kényszermunkás fogoly halottainak száma a rendelkezésünkre álló adatok szerint községenként (táboronként) a következő:

Ágfalva: Az exhumálások során 820 fogoly holttestére találtak, közülük 224 áldozat személyazonossága ismeretlen maradt (10 000 hazahozott hős halott. Bp., 1948, A munkaszolgálatosok exhumációs és síremlék-bizottságai kiadása; SL Alispáni iratok 5555/1948. Dr. Alstödter [lehetőség, hogy helyesen Altstädter:] László és 722 munkaszolgálatos társa exhumálásáról és Budapestre szállításáról.; Új Élet 1947. máj. 1.; Soproni Izraelita Hitközség iratai, 581 elhalálozott névsora.; Szita: Holocaust 58, 115, Halálérod 148, 255).

Sopronbánfalva: Az állásépítés „Sopronbánfalvi erődszakaszának” négyhónapos építése a helyszínen 532 fogoly életébe került (SL XV. 53/945. 31. A fővárosban eltemetett foglyok közül 66 sopronbánfalvi áldozat neve ismeretlen. Szita: Holocaust 126, Halálérod 170, 261).

Harka: A harkai áldozatokról az első jelentés (SL Kópháza 105/1945): „Harkán, a községtől nyugatra, kb. 2 km-re az erdő szélén van a tömegsír, a sírok számozva vannak. A deportáltak vezettek névjegyzéket.” A harkai mártírok száma 650, közülük azonban csak 350 áldozat neve ismert, mivel Weimann-Várkonyi István fő„Jupo” megsemmisítette a veszteséglistát (Új Élet 1947. júl. 31.). Az exhumálásról és a fővárosi temetésről: 10 000 hazahozott hős halott; SL Alispáni iratok 5555/1948.; Új Élet 1946. dec. 19.; Szita: Holocaust 121, Halálérod 152, 256).

Kópháza és Balf: Egy 1945. május 2-án kelt iratanyagban a következőket rögzítették: A munkaszolgálatosok egy része temető mellett árkokban és a falut környező jeletlen sírban fekszik. Pontos adatokat az alantiakról sikerült a halotti anyakönyvi kivonat alapján megállapítani: Az

adatokat 1944. november 21-étől december 31-éig lehetett felvenni. Az irat 67 kópházi és balfi halott listáját tartalmazza; elszámolás folytán az iratban regisztrált halottak száma 77, a 44-es sorsszám után ugyanis az 55-ös sorsszámot írták le s így tovább. A ténylegesen 67 regisztrált halottból 1 fő levante, 1 fő karp. örv. s még 1 fő honvédegyén., a többi halott deportált kényszer-munkás fogoly (Új Magyar Központi Levéltár XXXII-6, 53., 54., 55. sz. irat.)

1944. december végéig 32 kópházi halottat (18 férfit és 14 nőt) regisztráltak (Soproni Izraelita Hitközség iratai, Soproni Zsidók Bizottsága által készített kimutatás Kópháza községben elhunyt és ugyanott eltemetett zsidó munkaszolgálatosokról).

1945. május 18-i keltezéssel (Kópháza.Cssz: 11 ikt. sz.: 105/1945) a jegyző Sopronba jelenti az alispánnak, hogy Kópházán a községi temető mellett, a községtől D-re, 1 km-re az erdő szélén van a deportáltak tömegsírja. 32 személy neve maradt fenn. Kópházán és Balfon először bejelentették a haláleseteket, de a német parancsnokság ezt betiltotta. Balfon a temető mellett, és a községtől EK-re, a Fertőrákos felé vezető út mellett a községtől kb. 100 m-re van 180 elhantolva, ezek közül 37 név ismert. 1945. december 4-i keltezéssel (SL Soproni járás főszolgabíró 2358/1945) a kópházi körjegyző jelenti: deportált halottak vannak Sopron város határában, Balf község szomszédságában egy sáncárokban (178 fő). A balfi tömegsírok felkutatásáról és az exhumálásokról Új Élet 1980. ápr. 15. Kópházán nehéz volt feltalálni a munkaszolgálatos-sírokat, mivel azok felszínét — mint az Új Élet 1946. febr. 28-i és az Új Sopron 1946. márc. 7-i számának tudósításaiból kiderül — felszántották (mintegy 400 munkaszolgálatos tömegsírjáról van szó. A kópházi áldozatokról még SL Alispáni iratok 5555/1948). A balfi temetőn kívüli munkaszolgálatos-sírokat is részben felszántották (Új Sopron 1946. márc. 29). Az Új Sopron 1946. ápr. 3-i számában az egyik balfi tömegsír kihantolásáról olvashatunk. Kópházán a járóképtelen, beteg sáncmunkások egyes pajtáit felgyújtották. Az állásépítés 620 fogoly életét követelte Kópházán (Szita: Holocaust 80, 123. Halálérőd 156, 237). Közülük 338 kényszermunkás neve ismeretlen (SL Alispáni iratok 5555/1948.; Új Élet 1946. febr. 28, 1948. júl. 1). A Sopron és Kópháza közötti Kőhegy Balf felé eső oldalán ma is látható árok, amelyet a nép zsidóároknak nevez, helymeghatározásként használva a kifejezést, őrizi a sáncmunkás foglyok emlékezetét (Lovasné Szabó Agnes szfves közlése).

1945. március 31-én az egyik SS táboricsendőr-egység a betegpajtákban visszamaradt férfi és női foglyok közül a járóképeseket, mintegy 185 embert a község szélén ún. Teknő útra hagyta, és egy páncélosárokban halomra lőtte. A járó képteleneket sorsukra hagyták. Nincs adatunk arról, hogy a balfi állásépítésnek összesen hány kényszermunkás esett áldozatul: a balfi foglyok egy részét Ilona-majornban gyilkolták meg. 1946. október 27-én temették a fővárosban a sopronbánfalvi áldozatokat. 707 halottat temettek ekkor, közöttük voltak balfi mártírok is (Szita: Holocaust 64, 117—18, Halálérőd 134, 251).

Nagycenk: „1945. március harmincadikán délután Nagycenken SS-katonák a gyalogmenetre képtelen foglyokat betertették szállásaikra, és sötétedéskor a barakkokat rájuk gyújtották. A foglyok egy része kitört, velük az SS-ek fegyverrel végeztek. A továbbjutott, de elfogott menekülőket a volt répmasó gödröknél tarkón lőtték. Az öldöklés 244 emberéletet követelt” (Kivégzésükről, ideiglenes elföldelésükről a nagycenki jegyző jelentése SL Nagycenki körjegyzőség 1945-103; közli Fegyvertelen II. 702). A fasizmus Nagycenken összesen 1180 áldozatot szedett. Közülük 195 kényszermunkás neve nem volt megállapítható (10 000 hazahozott hősi halott; Szita: Holocaust 83, 124, Halálérőd 158, 258).

Összegezve: A náci kényszermunka Sopron környéki stációin 1944 novemberétől 1945 március végéig 22—25 000 kényszermunkás foglyot őriztek és dolgoztattak tartósan. Közülük 7,5—8000-en estek az éhhalál, a fagyhalál, a brutalítások, a kivégzések, valamint a náci által természetes halálnak minősített tábori betegségek áldozatául. (Az 1946. augusztus 25-én kelt tisztiorvosi kimutatás csupán 3164 áldozatról adott számot: SL Kimutatás az 5428/1946. alispáni rendelet szerint a járás területén eltemetett és exhumált munkaszolgálatosokról; Szita: Holocaust 93, 127).

Igy hát a Sopron környéki állásépítés áldozatainak száma erődfő táboronként:

Niederdonau Nord:	
Engerau (Petzalka, Pozsonyligetfalu):	460 vagy 497
Niederdonau Mitte:	
Balf: az összes áldozatok számáról nincs adatunk, egy részüket Ilona-majornban gyilkolták meg (vö. az Ilona-majori áldozatoknak a tábor méretéhez képest magas számával); 1945. március 31-én mintegy 185 foglyot lőttek agyon.	
Donnerskirchen (Fertőfőhéregyháza) és Purbach (Feketeváros):	több mint 500
Fertőrákos:	kb. 400
Hidegség és Ilona-major:	1286
Niederdonau Süd:	

Ágfalva:	820
Deutschkreutz (Sopronkeresztúr, Németkeresztúr):	650
Harka:	650
Kópháza:	620
Nagyecenk:	1180
Siegendorf (Cinfalva): nincs adatunk	
Sopron: nincs adatunk	
Sopronbánfalva:	532

(10 000 hazahozott hősi halott.; SL Alispáni iratok 5555/1948.; Szita: Holocaust 58, 115; 64, 117–18; 69, 120; 73, 121; 80, 123; 83, 124; 86, 126; 89; 127; Halálérőd 126, 250; 134, 251; 136, 252; 141, 253; 142–43, 254; 145, 254; 148, 255; 149, 255; 152, 256; 156, 257; 158, 258; 170, 261).

19 „Amikor 1945. március 28-án továbbmentünk, az örök kínzásai folytán az 1001 emberből már csak 345 volt menetképes. 220 főt kórházba vittek, 50 fő megszökött, a többi a sopronbánfalvi tömegsírba jutott” (OZSM 2894. sz. jkv.). „A felügyelők szadizmusa következtében március 28-án 1000 fős csoportunkból már csak 371-en indultunk tovább. Kb. 50 beteg maradt vissza, akiknek a további sorsáról nem tudok” (OZSM 2919. sz. jkv.). A két jegyzőkönyv egymástól eltérő adatokat tartalmaz: 1001 fő — 1000 fő; 345 menetképes — 371-en indultunk tovább; 220 főt kórházba vittek — kb. 50 beteg maradt vissza; 50 fő megszökött, a többi a sopronbánfalvi tömegsírba jutott.

Az erdő mögött levő tömegsírról, halott bajtársaikat vivő foglyokról dr. Magyar Zoltánné soproni születésű budapesti lakos Bp., 1989. március 9-én kelt levele; Szita Szabolcs alapján (Holocaust 86, 126, Halálérőd 170, 261) megállapíthatjuk: 1945. március 16-áig 287 fogoly vesztette életét Sopronbánfalván (SL XV. 53/945. Lakits-anyag, valamint dr. Mollay János anyagában található a Sopronbánfalván 1945. január 15-e és március 14-e között eltemetett munkaszolgálatosok [160 fő] névjegyzéke. A sopronbánfalvi hősi temető mellett erdőrészen feltárt munkaszolgálatos-sírokról SSz. 1979, 113. Az első tömegsír felfedezéséről: Új Sopron 1945. júl. 29.) Majd a tifusz és az őrség szadizmusa a felszabadulásig további 245 kényszermunkás elhalálzásával járt. Összesen 532 fogoly pusztult el (SL Alispáni iratok 5555/1948. Weinberger Márton és 341 társa ekhumálásáról [meghaltak 1944. december 12. és 1945. március 29. között], 1946. augusztus 14-én újabb 190 fő tetemének feltárásáról. A fővárosi temetésről: Új Élet 1946. okt. 24, 31. A Kozma utcai izraelita temetőben végső nyugalomra helyezett munkaszolgálatosok közül 66 sopronbánfalvi áldozat neve ismeretlen).

1945. március 28-án Sopronbánfalván még építették a védvonalat. Kivonultatták az árokásástól mindinkább vonakodó polgári lakosságot is (Sümegegy-napló 116; SSz. 1982, 217). Este viszont a munkatáborot felsorakoztatták és a mintegy 350 főnyi menetképes állományt elindították nyugat felé. A beteg foglyokat az SA-örök a kirendelt szekerekre rakatták és a lábadozóknak kinevezett soproni téglagyárba vitették. Itt szabadultak fel március 31-éről április elsejére virradó éjjel (OZSM Keszenbaum-jkv.; Szita: Halálérőd 170, 261).

1945. március 29-én a német haderő aláaknázza a település egyes útjait, torlaszokat emeltetett és légvédelmi ütegeket állított fel. A Vörös Hadsereg azonban Sopront nagyrészt körülzárta, az ellenállás emiatt is értelmetlenné vált. A német és a magyar egységek rövid idő alatt elhagyták a Birodalmi Védőállás „sopronbánfalvi erődszakaszát”, amelynek négyhónapos építése a helyszínen 532 fogoly életébe került (SL XV. 53/945. Lakits-anyag; Alispáni iratok 5555/1948.; Új Élet 1946. okt. 24, 31). Sopronbánfalva község 1945. április elsején hajnalban felszabadult (Szita: Holocaust 87, 126, Halálérőd 170, 261).

Ámde volt olyan kényszermunkás fogoly is, aki a felszabadulás után halt bele az erődítő táborban szerzett betegségébe (Smilovits Adolf munkaszolgálatosról felvett körtörténet: Smilovits Adolf Sopronbánfalván teljesített munkaszolgálatot. Meghalt 1945. április 16-án 9 óra 45 perckor. SL Csornai kórházi iratok 1945–294. Közli Fegyvertelen II. 693–94).

20 A balfi tömegmészárlás nem április elsején, hanem még március 31-én történt. 1945. március 31-én a Vörös Hadsereg gépesített támadókelei a közvetlen közelbe értek. A kiürítés zárásaként a portákat német tábori csendőrség fésülte át. A felszabadulás előtti órákban az egyik SS táboricsendőr-egység a betegpajtkában gyógyszer és élelem nélkül visszamaradt férfi és női foglyok közül a járőrpékeseket, mintegy 185 embert, a község széli ún. Teknő útra hajtotta, és egy páncélosárokban halomra lőtte. A járőrképteleneket sorsukra hagyták. (SL 6837/1946. pm. sz. XVII/5/1946., ad 2360/1946. I. sz. [XV. 53.] 1946. A balfi kivégzésekről: Új Sopron 1946. ápr. 3; Új Élet 1963. ápr. 1; SSz. 1968, 372–75 [Fenyő József túlélő visszaemlékezése]; Új Élet 1975. jún. 1. [Mi történt Balfon felszabadulásunk előtt 90 perccel?], 1979. ápr. 15; Bence György: Szabadító börtön. Bp., é. n. 166; Szita: Holocaust 64, 117–18, Halálérőd 134, 251).

21 A többi között Ferenczi Sándort Brennbegben, a Kovács-árokban (Szita Szabolcs szíves közlése).

5. Függelék

Soproni Zsidók Bizottsága

K i m u t a t á s

Sopronbánfalva községben elhalt
és a Sopron város határában levő hősi temető
északi oldalában eltemetett zsidó munkaszolgálatosokról:

N é v	Életkor	Elhalálozás ideje
Klein László	52	1945. január 15.
Vétes Illés	47	1945. január
Pinkász Miklós	40	1945. január 16.
Stern Ernő	47	1945. január 16.
Venecianer Sándor	43	1945. január 16.
Widder István	43	1945. január 16.
Riesz Lajos	38	1945. január 17.
Benyovits Dávid	52	1945. január 20.
Szántó énes	44	1945. január 20.
Somló Artur	60	1945. január 20.
Vajda László	46	1945. január 19.
Balogh Sándor	51	1945. január 20.
Nemes György	28	1945. január 20.
Szemző Tibor	45	1945. január 20.
Reiner Manó	64	1945. január 22.
Weisz Miklós	39	1945. január 22.
Fuhrmann Zsigmond	47	1945. január 22.
Schönberger Dezső	46	1945. január 21.
Lukács László	48	1945. január 21.
Szántó Jenő	19	1945. január 20.
Wiesner Márkus	50	1945. január 21.
Adler Benő	42	1945. január 18.
Rónay Béla	46	1945. január 19.
Róth Zoltán	31	1945. január 23.
Keller Jakab	47	1945. január 23.
Gosztanyi Imre	47	1945. január 24.
Deutsch Mór	54	1945. január 24.
Brunner Jenő	45	1945. január 24.
Schwarz Gyula	18	1945. január 25.
Handley Imre	48	1945. január 25.
Berger Árpád	45	1945. január 25.
Földes Jenő	46	1945. január 26.
Kardos Endre	43	1945. január 26.
Stern Miklós	45	1945. január 26.
Rónay Géza	51	1945. január 26.
Katz Dezső	48	1945. január 27.
Winterstein Alfréd	34	1945. január 27.
Preis József	43	1945. január 27.
Müller István	45	1945. január 28.
Grauer Ernő	44	1945. január 28.
Steiner Lajos	44	1945. január 28.
Böhm József	47	1945. január 28.
Kovács Imre	54	1945. január 28.
Rákos Sándor	46	1945. február 1.
Solt Sándor	44	1945. január 31.
Földi Károly	59	1945. január 31.

N é v	Életkor	Elhalálozás ideje
Kohn Sámuel	60	1945. január 31.
Stiassny Miklós	47	1945. január 31.
Grosz Vilmos	47	1945. február 1.
Kohn Imre	40	1945. február 1.
Kohn Lajos	41	1945. február 1.
Bernát Simon	27	1945. február 1.
Gulyás Péter	41	1945. február 1.
Lebovits Jenő	31	1945. február 1.
Kerényi István	47	1945. február 2.
Tamás Simon	44	1945. február 2.
Fekete László	22	1945. február 2.
Szűsz Béla	49	1945. február 3.
Salgó István	55	1945. február 3.
Steiner György	19	1945. február 3.
Balázs György	27	1945. február 3.
Grosz Vilmos	45	1945. február 3.
Molzer Helmut	3 napos	1945. február 5.
Reich Miklós	23	1945. február 4.
Reisz Jakab	46	1945. február 4.
Klein II. József	24	1945. február 4.
Herzfeld Andor	46	1945. február 4.
Klein Izsó	50	1945. február 4.
Klein József	42	1945. február 4.
Czigler Imre	42	1945. február 5.
Dr. Klár Lajos	44	1945. február 5.
Lőwinger Zoltán	39	1945. február 5.
Braun Endre	23	1945. február 5.
Károlyi Sándor	55	1945. február 6.
Reitmann Vilmos	44	1945. március 6.
Mugár István	48	1945. február 6.
Schächter József	45	1945. február 7.
Nádor Oszkár	52	1945. február 7.
Grónich Pál	35	1945. február 7.
Mabel Samuné	65	1945. február 10.
Stréger Endre	44	1945. március 8.
Katz Márton	28	1945. február 8.
Lefkovics Ede	43	1945. február 8.
Puki László	45	1945. február 9.
Bálint Andor	58	1945. február 8.
Grauer Gyula	48	1945. március 10.
Turán János	26	1945. február 10.
Székely Vilmos	53	1945. február 10.
Weisz Zoltán	46	1945. március 10.
Schächter Kornél	48	1945. március 9.
Holländer Mór	45	1945. március 9.
Klein Mór	35	1945. március 10.
Friedmann László	48	1945. március 10.
Dorner Mihály	3 hetes	1945. február 15.
Hochstädter Ernő	49	1945. március 13.
Schibert József	52	1945. március 13.
Magyar Sándor	43	1945. március 13.
Mangold Ferenc	47	1945. március 14.
Moskovits Vilmos	43	1945. március 14.

N é v	Életkor	Elhalálozás ideje
Steiner Adolf	47	1945. március 16.
Gábor Gyula	46	1945. március 15.
Deutsch Lajos	45	1945. február 15.
Schwartz Sándor	43	1945. február 16.
Goldner Miklós	45	1945. február 16.
Weisz István	40	1945. február 16.
Háás Jenő	50	1945. február 17.
Junger Ferenc	25	1945. február 17.
Rex László	49	1945. február 17.
Hentz Gábor	16	1945. február 18.
Kohn Emil	48	1945. február 18.
Dr. Kun László	39	1945. február 18.
Grosz Árpád	24	1945. február 19.
Pauller Illés	51	1945. február 19.
Schönberger Gyula	61	1945. február 19.
Szendefi László	44	1945. február 19.
Hirsch Miklós	44	1945. február 19.
Schorovitz Jenő	61	1945. február 19.
Zilcz Jenő	51	1945. február 19.
Mann Gyula	55	1945. február 19.
Dr. Fery Ernő	35	1945. február 20.
Friedmann Sándor	45	1945. február 20.
Schwarcz Lipót	46	1945. február 20.
Ábrahám Imre	20	1945. február 20.
Klein Andor	39	1945. február 20.
Fischof Márton	30	1945. február 20.
Klein István	24	1945. február 21.
Kappel Renate	4 hónapos	1945. február 22.
Gyulai Vilmos	65	1945. február 21.
Weizsmann Dezső	54	1945. február 21.
Schwaroz Dezső	36	1945. február 21.
Hirsch Sándor	23	1945. február 21.
Jób Jenő	49	1945. február 22.
Láger Sándor	89	1945. február 24.
Schiff Henrik	41	1945. február 23.
Goldstein Imre	24	1945. február 23.
Barta Zoltán	47	1945. február 23.
Láng Sándor	40	1945. február 23.
Pál György	18	1945. február 24.
Langer Gyula	19	1945. február 24.
Kenéz Miklós	47	1945. február 24.
Wollner Arnold	48	1945. február 10.
Rosner Manó	43	1945. február 10.
Schlézinger Róbert	20	1945. február 11.
Rosenfeld István	22	1945. február 12.
Reiter László	51	1945. február 11.
Quitt István	49	1945. február 11.
Klein Ernő	40	1945. február 11.
Friedmann Sándor	40	1945. február 11.
Schwarcz Miklós	47	1945. február 12.
Frankfurter Sándor	54	1945. február 12.
Dr. Wolf Ernő	50	1945. február 12.

HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Horváth Zoltán:

Válasz Mollay Károly: A címervita című cikkére

Mollay Károly városunk helytörténetírásának legjelentősebb tudósa, arra vállalkozott, hogy összefoglalja és véleményét nyilvánítsa — a Soproni Szemle 1990. 2. számában — a Soproni Hírlap és a Kisalföld hasábjain az 1989—1990-ben megjelent címervitáról. A személyeskedés elkerülése végett cikkében nevemet nem említi, azonban ami a címervitát figyelemmel kísérők előtt mégis nyilvánvalóvá válik. Valamint az is, hogy nemcsak én, de a professzor Úr sem mentes a „hevület”-től. Hátrányos helyzetben vagyok, mert a város lakossága előtt Sopron múltjának Házi Jenő 64 és Mollay Károly 55 esztendeje kutatója (154. old.) olyan nagy tekintélyt szerzett, hogy ez a címervita kimenetelét meghatározhatja. Mollay Károly nagyon korrekt módon felajánlotta a válaszadás lehetőségét. Élek vele.

Válaszadásom előtt előljáróban megjegyzem, hogy helyreigazították az egyik soproni tanárnak azon tévedését, miszerint: Sopron a Civitas Fidelissima címet Árpád-házi uralkodótól kapta (Kisalföld 1990. ápr. 6.)

A Hazafias Népfrent városi bizottsága 1989. december 7-én valóban azt a javaslatot tette a városi tanácsnak, hogy „a városi címerügyben ne a tanács döntsön, hanem a városi tanácselnök választásával együtt a város lakossága szavazzon a város címeréről”. Hasonló javaslattal éltek „A teljes soproni címer hívei” a város lakosságához intézett felhívásukban: „Lehetne ez a címerünk”? (1922. évi) A címerváltoztatásról az új tanács döntsön... az összes javasolt régi címer ismeretében. Ha nem tud... írjon ki népszavazást”.

Indítványuk alapjául Kállay István egyetemi tanár szakvéleményéből kiragadott egyetlen mondat szolgált: „Az a lényeg, hogy a város lakossága a kiválasztott címet a magáénak érezze”. Hallgattak arról, hogy Kállay István első helyen „az 1340. évi legősibb címet” javasolta még az 1622. és 1922. előtt. A volt Hazafias Népfrent bizottságának és a Városszépítő Egyesület hely- és művészettörténeti bizottságának több tagja szorgalmazza tehát a népszavazást, természetesen csak akkor, ha az új városi képviselő nem az 1922. évi címet fogadná el. Ellenvéleményemet „Két címer szépségverseny” című cikkben fejtettem ki (Kisalföld 1990. jan. 27.) A közvéleménykutatás bárkit meggyőzhet arról, hogy a népszavazás esetén a lakosság többsége, kizárólag a szépsége miatt, az 1922. évi címet „érezné magáénak”. Ez azért lenne így, mert a lakosság nem jártas a címertanban, a helytörténeti ismerete hézagos. A négy évtizedes mulasztást a magyarságtudata erősítésében máról-holnapra nem lehet pótolni. Mollay Károly megrója a Magyar Hírlap cikkíróját, mert „nyilván nem volt meghatalmazása arról, hogy minden soproni nevében nyilatkozzék; hogy helyezték hatályon kívül a város 1971. évi címerét, „a vörös csillaggal”. E sorok Mollay Károly demokratikus felfogását tanúsítják, de ne vegye tőlem rossz néven, egyúttal a népszavazást, illetve a címerszépségversenyt is sugallja. Véleményem szerint a címerügyben a határozás, a döntés joga a városi képviselőt illeti. A jóváhagyás: a címer használati jogának megerősítése az országgyűlés hatáskörébe tarthatna. A címeket és címereket régen a király, majd a Horthy-korszakban az országgyűlés adományozta, hogy Sopronban az 1922. évi XXIX. törvénycikkben a Civitas Fidelissima címet megkapta.

A tiztagú címerügyi bizottságot semmiféle felelősség nem terheli. A demokratikus közfelfogásnak megfelelően Kállay István egyetemi tanártól az alábbi címekről kért szakvéleményt — 1989. július 18-án, hogy a városi tanácsülés elé „elfogadásra heraldikai és várostörténeti szempontból kifogástalan címerterv kerüljön: I. Sopron város 1340. évi címere, II. Sopron város 1622. és 1922. évi címere, III. Az

1971. évi címer. (Az ötágú csillag eredetileg arany volt, de a lektorátus változtatta ezüst keretézéssel vörösre), IV. Szabó Lajos grafikus címertervét: az 1971. évi címerbe a két szélső torony fölé két hatágú arany csillag kerülne.

A tíztagú bizottság — kettő kivételével — az 1340. évi címert javasolta az első helyen felterjesztésre. Kállay István szakvéleményét fentebb ismertettük. Holl Imre is az 1340. évi címert, részletekbe menő heraldikai elemzés után, kifogástalannak találta. Mindketten egyetértettek az 1340. évi címerpecsét köriratának módosításával.

A helyi pártszervezetek képviselői 1989. december 4-én írásban is kinyilvánították állásfoglalásukat az 1340. évi címer mellett.

Vita alakult ki az újságok hasábjain az ősi, 1340. évi és az 1922. évi barokk: a császári kétfejű sással díszített címernek Sopron város címereként való elfogadta-ása körül. Először Mollay Károlynak a címerismereteimet ért ellenvetéseit veszem sorra, majd az 1922. évi címerről alkotott elvi, nézetbeli különbségekkel foglalkozom.

A címer az, amit a pajzsba foglaltak. Az 1340. évi pajzsalakú címerben az öt csúcsíves ablakkal várfalból három torony emelkedik ki. A pajzs felső két sarkánál egy-egy szent dicsfényes mellképe. A pajzs alsó csücskét babérág díszíti... Cikkemben azt írtam: Ez „Az önkormányzat, s a városi szabadság jelképe; a várfal a toronyokkal. Csak olyan település kaphatott szabad királyi városi rangot (a megyével azonos jogállást), amelynek várfala kőből épült”. — Mollay Károly szerint, „ha ez valóban így lett volna, akkor nagyon kevés kőfállal körülvett településünk lett volna. A kőfal nem a szabad királyi város, hanem a város rangjának elnyeréséhez kellett”. Nem azt állítottam, hogy minden kőfállal körül vett város szabad királyi város, de minden szabad királyi város várfala kőből épült. Ez az egyik legfontosabb feltétel volt, ezért került nyilván a címerbe is. E feltételt minden időben megkövetelték a szabad királyi városi rang adományozásakor a XVII. század végéig, a török kiűzéseig. Lackner Kristóf 1625-ben Prágából örömmel jelentette a tanácsnak, hogy miután a külváros fala kőből megépült, annak lakói a szabad királyi város polgárai lettek.

Cikkemben a címerismertetés után valóban azt írtam, hogy a magyar király adományozta 1340. évi címer a nemzeti függetlenségünket... önkormányzatot... testesítette meg. Mollay Károly szerint az 1340. évi címerben semmi sem utal nemzeti függetlenségünkre (nem is kellett utálnia)... az csak a városi szabadságot fejezi ki”. Nem is azt írtam, hogy a címerben (címer elembe) jut kifejezésre a nemzeti függetlenség, hanem általában annak megtestesítője, szimbóluma is. Az önkormányzati jogot a csehek elleni függetlenségi háború során kaptuk.

A másik megállapításom: „A gótikus stílusban készült címer egyszerű, azonnal áttekinthető. Csúcsíves elemei (ablakok) az emberi lélek felfelé — az ég felé — törekvését fejezik ki”. — Mollay Károly szerint: „A csúcsíves stílus azt fejezi ki, hogy a kor építészeteinek sikerült megtalálniuk azt a statikai megoldást... A többi csak belemagyarázás”. — A gótikus stílus korában nemcsak az építészet — amelyről nevét kapta — gótikus, csúcsíves jeleket hordoz, hanem gótikus a szobrászat, a festészet és a szellemi élet, művelődés is. Nekem a csúcsíves ablakok az építészet és az emberi lélek felfelé törekvéseinek a középkorbeli csodás egységét jelentik, a mai műemléki várost jelképezve. (Másutt nem, csak a mi városunkban uralkodó a gótika.)

A dicsfényvel övezett két mellkép a város két védszentjét ábrázolja. Feltételezhetően az egyik Nagyboldogasszony volt... A másik valószínűleg Szent Mihályt ábrázolja. A német ajkú lakosság 1340 táján többségbe került. Templomuk a Szent Mihály. Mollay Károly: Nem igazolható az az állítás, hogy a Szent Mihály-templom a soproni németek temploma lett volna (és a Boldogasszony-templom a magyaroké...)

A Nagyboldogasszony-templom a magyar királyi vár temploma volt. A IV. Béla által alapított budai várban is Nagyboldogasszony templom állt. A „Boldogságos Szűz”-nek nevezett Szűz Mária magyar, népies neve a kereszténységnek őseink közt való terjesztésével egyidős (Lásd: Szent Gollért legenda).

A soproni várban is a Nagyboldogasszony-templom bizonyos, hogy a magyar lakosságé, katonaságé volt. A XIV. század első felében a német ajkú lakosság többségbe került, a Szent Mihály-templomnak már építői voltak. A XIV. század első felében mindkét templomot már használhatták is. (A latin nyelvű okleveles gyakorlatot felváltotta 1350 közepén a német.)

Az időbeli eltolódásra feleslegesnek tartottam rámutatni. Valóban feltételezésem alapjául a két templom szolgált. Minden falusi templomnak is van védőszentje. Mollay Károly: a Szent Mihály-templom kezdettől fogva Sopron királyi vár és falu... egyetlen plébánia temploma volt. Források hiányában ez sem igazolható. (A Nagyboldogasszony plébánia a XV. században leépülőben volt. Jogait átvette a nagyobb népesség befogadására alkalmasabb Szent Mihály-templom.)

Nem igazolt az sem — írja Mollay Károly —, hogy a két mellkép „a város két védőszentjét ábrázolja”. Lehetséges. Vajay Szabolcs Svájcban élő, híres nemzetközi heraldikus szerint: a királyt és a királynét ábrázolják (dicsfényel?). Feltételezésemre nem kaptam választ. (Esetleg az ikonográfia művelői adhatnak elfogadható véleményt, ahogy arra utaltam is (Kisalföld, 1990. febr. 17.) Az 5. pont 1. bek. „A német ajkú lakosság...” — kiemelés helytelen, az 1340. évi címercserét illetően nem írtam.)

A heraldikusok a címerekbe való „belemagyarozástól” óva intenek bennünket. Mégis az egyes címerelemeket valamilyen szimbolumként felfoghatjuk, főképpen, ha azok általánosan elfogadott jelképek vagy történelmi alapjuk van. Egyszerű a dolgunk a beszélő címerek esetében, mint például Kecskemét címerében: a címerállat a kecske.

A címerelemek, jelek szimbolikus értelmezésével többé vitába nem bocsátkozom. Nyugodtan fel is adhatom valamennyi érveimet, a tekintélytiszteletem bizonyosságaképpen. De! A fentebb ismertetett 1340. évi címerpecsét: az öt csúcsúes ablakkal díszített várfalból kiemelkedő három torony... azaz a „csupasz” heraldikai ábra, Sopron város ősi címere! Az 1340. évi pecsétcímer körirata: *Sigillum Civitatis Soproniensis*, azaz Sopron szabad királyi város pecsétje. Gömöri János régész azt javasolta, hogy a *Sigillum* szó helyére a *Fidelissima*-t helyezzük be. Ezt a változtatást Kállay István és Holl Imre helytállónak tartotta, mert a körirat a címernek nem tartozéka. Így a címer Sopron két páratlan történeti eseményét: a szabad királyi városi rang elnyerését és a népszavazás emlékét egyesíti.

A barokk címer hívei általános támadásba lendültek, hogy az 1340. évi címert megfosszák az „ősi” jelzőjétől.

Mollay Károly írja: „A Holl Imre javasolta 1340. évi címert ennek a megoldásnak a hívei az 1921. december 14-i soproni népszavazás emlékére a magyar országgyűléstől elnyert CIVITAS FIDELISSIMA címerszalaggal egészítették ki, amelyet köriratként helyeztek el az »ősi« címer köré. Ezt nevezték gótikus címernek. Joggal írta erről egy másik cikk, hogy ez már nem »ősi«, hanem: «Vadonatúj, mert ilyen címere sohasem volt a városnak» (febr. 3.)” Mollay Károly ellentmondásba került: a CIVITAS FIDELISSIMA címerszalaggal egészítették ki, amelyet köriratként helyeztek el az »ősi« címer köré” — írja. (Helyesebben a köriratban csak szócsere történt). — Ha az ősi címer köré helyeztük el a köriratot, az tehát nem tartozéka a címernek és attól még az „ősi” címer eredeti maradt. Ahogy 1922-ben a barokk címer sem lett „vadonatúj” a címerkiegészítéskor.

Mollay Károly írja: az 1622. évi címert V. Ferdinánd- király 1840-ben néhány lényegtelen változtatással újból megerősítette. — Ez az 1840. évi címerlevél szolgált alapul az 1922. évi XXIX. törvénycikk 3. §-ában kimondott címerbővítéshez (7 p. 1. bek.). (1622. évi, az 1840- és 1922. évi barokk címer úgy különbözik egymástól, mint három madár azonos nagyságú tojása.)

Mollay Károly ugyanakkor elfelejti, hogy az 1840. évi címer megerősítése pecsét-címer formában történt. A város zászlaján 1840 és 1922 között csak a címer volt, a körirat nélkül: „Sopron szabad királyi város pecsétje”.

A körirat és egyéb felirat nem tartozéka a címernek, tehát elhagyható és kiegészítés formájában alkalmazható (1922). (Ezért a heraldika sérelme nélkül — az 1340. évi címerpajzs éle mellé is elhelyezhető a CIVITAS FIDELISSIMA felírás. De miért tennénk ezt?)

Mollay Károly tovább lép, azért mégsem ősi ez az „ősi”, mert volt a városnak az 1340. évinél ősbibb, sőt legősibb címere is.

„Tény, hogy az első, az ősi címerünk az 1340. évi” — írtam. Az ellenvélemény: „Se nem tény, se nem igaz. Házi Jenő már több mint fél százada megírta: „Kétségtelenül bizonyos, hogy mielőtt Sopron 1277-ben városi önkormányzati jogot nyert volna, már használt, mint királyi vár, pecsétet... (Mollay Károly ismerteti az ábrát). — Ez a heiligenkreutzi ciszterci apátság levéltárában őrzött ábra lenyomata egy kerek alakú pecsétnek, tehát nem címer. Mert a heraldika szabályai szerint: címer az, amit pajzsba foglaltak. (Házi Jenő sem említi címerként) (4. pont 1. bek.).

Az „ősibb” már valóban címerpecsét, a fentebb említett levéltárban két lenyomata 1297-ből és 1303-ból is megvan. Körirata : S/igillum/ IVDICIS ET CIVIUM CASTRI SUPRUNIENSIS — Sopron vár polgárainak és bírójának pecsétje. A címerkép ábrája megegyezik az ősi, 1340. évi címerpecséttel. Csupán a felirataik térnek el és a pajzs felső két sarkában lévő két babérágat, két dicsfényes szent melléke váltotta fel. (4. pont. 5. bek.)

Tételezzük fel, hogy az 1297. évi címerpecsét nyomót 1277-ben készítették. A címerpecsét rajza tehát az önkormányzati joggal egyidős. A kettő nem választható el egymástól. Az önkormányzat, a joghatóság erejét a hiteltérdemlő (authenticus) pecsét tanúsítja. Büszkéek lehetünk az 1297. ill. 1303. évi címerképre, amely évszámhoz nem kötve: középkori. (Az 1340. évi ősi címer is a mindennap gyakorlatában évszám nélküli lesz). Sajnálom, hogy Mollay Károly, a középkor külföldön is ismert jeles kutatója, a „felfedezésnek” nem örül, hiszen a kétfejű sasos címerre: egy idegen hatalom felségjelére voksol.

Az 1297., illetve 1303. és az 1340. évi címerpecsét között van azonban egy alapvető, lényegbe vágó különbség: az 1340. évi címerpecsétet királyi adománylevélben kaptuk.

Az 1297. évi címerpecsétről azt nem bizonyíthatjuk. Mert, ha igen, akkor valóban egyedül álló lenne az a magyar heraldikában. Nálunk Magyarországon a címerek adományozása Károly Róbert király idejében kezdődött. — A heraldikának szigorú szabályai vannak. A pecsétkép művészi kivitelű, megvan az eredeti pecsétnyomó is. A király ötvösmestere, pecsétvénsőke készíthette (4. pont. 4. bek.).

Mollay Károly az 1340. évi új címerpecsétről azt is írta, hogy annak „jelentős újítása volt a körirat castrum 'vár' szavának kicserélése a 'civitas'... város szóval: elismerése volt ez a szabad királyi városi rangra emelés pusztán jogi ténye óta, két emberöltő alatt elért fejlődésnek” (5. p. 1. bek.). Ez a sommás megállapítás az 1340. évi pecsétcímer ősi mivoltát, substantiáját csak erősíti.

Nem vonható tehát kétségbe, hogy Sopron város ősi címere, a királyi adományként kapott 1340. évi címerpecsét. E ténynek nem mond ellent az, hogy a címer ábrája korábban is előfordult és a heraldika szabályait nem sérti, ha a címerpecsét köriratát módosítjuk.

Azt viszont nem fogadhatom el — Mollay Károly idézi Házi Jenő megállapítását —, hogy az 1622. évi barokk címerben „némi változtatással a város középkori címere látható” — (6. pont 1. bek.), mert a címerelemek cseréjére került sor. Az öt gótikus ablak helyére nyitott, félig leeresztett zuhanórácsos kapu került. A két dicsfényes mellképet két hatágú csillag váltotta fel. Erre a középkorinak mondott valójában „vadatúj” címerre helyezte II. Ferdinánd a német-római császárság

kétfejű sasát, anélkül, hogy hivatkozott volna arra, hogy a középkorit módosítja vagy megerősíti. Ez az 1622. évi címer „vadonatúj” — a heraldikai és történeti értelemben is —, tehát nem az „ezerestendős történelem...tükre”, és nem a városunk „történetének egésze” (7. pont 1. bek.)

Mollay Károly elfelejti közölni az olvasóval azt a címertani alaptételt, hogy a kétfejű sas a fekete-arany és vörös-ezüst címertakaróval csupán csak dísz és nem tartozéka a címernek, tehát semmi ellenvetés nem lehet, ha azt eltávolítják.

Sopron és Bécsújhely címerének összevetésekor azt írtam, hogy szinte azonos a két címer. Ezt a főbb címerelemekre értettem: a várfalból kiemelkedő toronyra és kétfejű sásra. A kétfejű sast III. Frigyes adta a bécsújhelyieknek —, Sopron „ellenlábásának” 1452. július 10-én a „minden idők hűséges városának” (der allzeit getrauen Stadt). Aki Mátyás király és hazánk függetlenségének halálos ellensége volt.

A továbbiakban az 1922. évi címerről alkotott elvi, nézetbeli különbségekkel foglalkozom.

Az 1922. évi sasos címer visszahozásának indoklása: „Mi nemcsak vállaljuk a város egész történelmét, de tiszteljük és becsüljük is eleink városépítő és gazdagító munkásságát — annak reálpolitikai kompromisszumaival együtt — és e tisztességesnek vélt magatartásunk elkülöníthetetlen része a címerügyben kialakított álláspontunk: Nem új címet kívánunk alkotni, hanem az egész történelmi örökséggel együtt elfogadjuk a történelmileg kialakult, őseinktől örökölt hagyott 1922. évi címet” (3. pont 5. bek.).

Ebben az indokolásban sem tudomány, sem érzés nem jut kifejezésre, hanem napjaink reálpolitikai programjának a hatása. (A címerről a kétfejű sas eltávolítására többször is kísérlet történt. Azt például 1900-ban Simon Ödön Habsburg-barát főispán akadályozta meg. A Horthy-korszakban is, de akkor az államforma királyság volt, valamint erős legitimizmus.) A múltbeli reálpolitikai kompromisszumok dicsérete, illetve a sasos címer visszahozatala érdekében kifejtett érvelés nem tesz különbséget a haza függetlensége és a császári önkényuralom között — írtam. Ez valóban labanc filozófia! Nyilatkozatomat Mollay Károly nacionalista megnyilvánulásnak vette.

Labancoknak a Habsburg-párti magyarokat is nevezték. A labanc megjelölést a kuruc háborúk után is használták Habsburg-német barát értelemben. A két fejű sasos címer hívei között aránylag lélekszámban annyian vannak magyarok, sőt a betelepültek gyermekei, mint az erősebb vagy gyengébb szállal a német anyanyelvhez kötődők táborában. Akik őseik vagy elődeik „sírját” gondolatban „megbotozták”, mert azok 1921-ben nem Ausztriára szavaztak. Nem véletlen volt, hogy 1989. szeptember 16-án (én „a nacionalista”) a mai magyaroknak példaként — az 1945 előtt élt német ajkú polgárság hazaszeretétét állítottam.

Vállalom a kuruc megjelölést, a nemzetit, mert „nacionalista” vagyok (nem a náci felfogásban), mert szeretem a hazámat . . . , ha nem azt tenném, hanem egyúttal lebecsülném, megvetném a nemzetiségieket, más népeket, akkor sovinszta lennék. Európához való csatlakozását hazámnak „kuruc”, azaz nemzeti alapon tudom csak elképzelni, a mi sajátosságaink megtartásával, még ha az nem is látszik „korszerűnek”. (5. pont. 6. bek.). Nekem vagy másoknak szól-e nem tudom, Mollay Károly alaptalan, elfogadhatatlan nyilatkozata. „Nemcsak Erdéllyel és Szlovákiával kapcsolatban emlegessük a toleranciát, elkel az ideháza is, Sopronban is”.

Ez a mondata a mindkét nyelvet beszélő (csak németül tudó nincs) német anyanyelvűek között senkinél sem fog visszhangra találni. A családok többsége vegyes; kölcsönösen összeházasodtak. Ha Sopronban nem lenne tolerancia, akkor a német ajkúak nemzetiséggé szerveződnének, jogokat követelnének. Itt a két nyelvet beszélő, német anyanyelvű értelmiségiek az élet egyetlen területén nem kerültek soha háttérbe, ma sem. Ellenkezőleg. . . Egykor a soproni német ajkú, mindkét nyelvet beszélő polgárság magához vonta és „sopronivá tette” az ideérkező magyarokat. Közvetítője

voit a fejlettebb nyugat építészeti, kulturális eredményeinek, miközben magyarnak vallotta magát. Igaz, hogy a lakosság korábban szabadságot (önkormányzatot) élvezett és megélhetése jobb volt, időközönként az osztrákokénál is. Az elmúlt negyven évben viszont a szabadságától megfosztották, megalázták azzal, hogy a szomszédos város adminisztrációja alá rendelték és az életkörülményei is rosszabbodtak, miközben látja az osztrák szomszéd jólétét. A magyarságtudatát nemhogy növelték volna, ébren sem tartották. A helytelen kollektív büntetés következményeként a német ajkúak száma megfogyatkozott. Reméljük, hogy az önkormányzatot, a szabadságot visszkapjuk, a német nyelvtérrel, már a közvetlen, szoros érintkezés visszaállt. A gazdasági megújulásban is hiszek. A magyarságtudatunkat mielőbb a régi soproni szellemben — újjá kell teremtenünk. Megkopott a Civitas Fidelissima fénye! Lehet-e császári sassal hazaszeretetre nevelni — Professzor Úr? Az 1922. évi címer visszahozásának egyetlen érzelmi momentuma van, az is negatív: a nosztalgia.

A professzor Úr Házi Jenőt idézi: „a római szent birodalmi kétfejű sasnak... a sokkal későbbi osztrák kétfejű sashoz semmi köze nincs, ellenben fényes bizonyítéka Sopron királyhűségének... mire a város mindenkor büszkén hivatkozhat”. — Ennek még nem jött el az ideje, és remélem nem is jön. Házi Jenőt nem vádolom labancsággal, de a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy legitimista volt. A címerkérdésben pedig tévedett és az idézett helyen (Kisalföld, 1990. febr. 17.) ott az indoklás is: A német-római császárság kétfejű sasa, 1806-tól az osztrák császárság címere. Mindkét minőségben a zsarnokság kifejezője, szimbóluma (6. pont 1. bek.) Ezért feleslegesnek is tartom az ellenpárt érveinek elemzését, cáfolását (6. pont 5. bek.) vagy a történeti példák felsorolását. Aki egy kicsit is ismeri a városnak és hazánknek a történetét, annak nem szükséges bizonyítanom, hogy mit jelentett a Habsburg-uralom. Milyen nemzeti király az az I. Ferenc József, aki 1903-ban nem engedte törvénybe iktatni a nemzeti imádságunkat: a Himnusz (A kétfejű sasos címer valóban „az önkényre, a zsarnokságra és egy elnyomó, idegen hatalomra emlékezteti az embereket”).

Mollay Károly erre így válaszol: „Elvessük-e ezt a kereszténnyé lett őskori, ókori és középkori szimbólumot [a horogkeresztet] azért, mivel a XX. század egyik (!) szörnyűségének, a német fasizmusnak is jelképéül választották? A horogkereszt csak a történetileg tájékozatlan embert emlékezteti csak a német fasizmusra: a kétfejű birodalmi sas csak a történelmileg tájékozatlan embert emlékezteti csak az önkényre, zsarnokságra, elnyomó idegen hatalomra. A történeti műveltség, sőt a műveltség általában a kölcsönös megértés alapja”. (6. pont 2. bek.) Engemet a horogkereszt a II. világháború több milliós áldozatára és Auschwitzra emlékeztet. A császári sas pedig a csepregi vérengzésre, Aradra... Csak az áldozatok számában van a különbség.

Emlékezzünk, sőt emlékeztessünk is, nehogy elfeledjék a gázságokat.

De városunk szimbóluma, jelképe, amelyet a mellünkre is tűzünk, a császári sasos címer semmiképpen sem lehet. A XX. század végén, amikor végre minden idegen hatalomtól megszabadultunk, micsoda szégyen lenne, ha a város feketesárga címertakarós, kétfejű sassal díszített zászlója — együtt lobogna a nemzeti trikolorral.

Remélem, hogy a közgyűlés tagjai öntudatosan egyhangúlag, felállással — egyszer és mindenkorra — elutasítják a barokk címer visszahozatalát.*

* Horváth Zoltán cikkemre csak részben válaszol. Egyes, főleg szubjektív fejtegetései túlmennek a tulajdonképpeni címervitan. Ide nem követem (Mollay Károly szerkesztői megjegyzése)

Az 1340. évi soproni városcímer: a védőszentek ikonográfiai meghatározása

Mikor Mollay Károly „A címervita”¹ című dolgozatával komolyra fordul az eddig csak újságok hasábjain dúló vita a soproni városcímer sorsáról és jövőjéről, tollat kell fognom, hogy nézetemet kifejtsem és megindokoljam, miért javaslom az 1340. évi ősi címer visszaállítását. Ősi, mert az első hitelesen rekonstruálható címerünk. Korábbi címerelőzményei heraldikai hitelességgel egyelőre nem rajzolhatók meg. Ha a legrégebbit és legértékesebbet keressük, eddig tudunk tehát visszanyúlni.

Nem véletlen, hogy a címerbizottság által felkért szakértők² és városunk főlevéltárosa első helyen ezt a városcímert javasolták visszaállítani. Heraldikai hitelességét eddig komoly szakember nem vonta kétségbe. Senki sem vette azonban a fáradságot, hogy helytörténeti vonatkozásain túlmenően részleteiben vizsgálja meg a címerpecsétet, hogy heraldikai és ikonográfiai problémáit tisztázza.

Mollay Károly írásának 5. fejezetét egy Házi Jenő-idézzel kezdi: „1340-ben Róbert Károly megengedte Sopron városának, hogy új pecsétet készíttessen, a régít megsemmisítvén”³.

A soproniak tehát királyi kegyből maguk készíthették címerpecsétjüket, miután a városfalakat⁴ kiépítették. Nem tudni, hogy a király által adományozott új címer tervezésében részt vett-e az udvari festő, Hertul (Härtl) magister vagy fia, Miklós akinek Károly Róbert Fertőmeggyesen adott birtokot.⁵ További kutatás tárgyát képezheti, hogy maga a címeres pecsétnyomó a király környezetében dolgozó ötvösmeister műve volt-e, avagy lehet esetleg soproni munka. Az 1379. évi soproni telekkönyv ötvöst nem említ a városban, rézművest (*chaltschmid*) viszont igen.⁶ A Károly Róbert által adományozott pajzsalakú címerpecsétet a Ny-i határvidéken birtokos családok, Kanizsaiak (1363), Nagymartoniak (1333) címerei díszítik. A Károly Róbert által alapított Szt. György Lovagrend címerpecsétje is hasonló formájú (1326).⁷

Ha a soproni címeren ábrázolt glóriás mellképeket akarjuk azonosítani, nemcsak a soproni plébániatemplomok patrónusait kell tehát figyelembe vennünk, hanem esetleg a királyi udvar, az Anjouk védőszentjeit, pl. Alexandriai Szent Katalint is. A címert a király adományozta és a királyi „cymerarius” festhette, a pecsétet már készíttethette a város. Igaza van Mollay Károlynak, nem biztos, hogy a címer két glóriás mellképe a Boldogságos Szűz Mária, illetve Szt. Mihály arkangyal ábrázolása lenne.

Ez csak első — kézenfekvőnek tűnő — feltevésem volt. Az eredeti pecsétnyomó kitisztítása és az új lenyomatok vizsgálata meglepő eredményre vezetett.⁸ A 8 mm

1 Mollay Károly: A címervita. SSz. 1990, 149–154.

2 Mollay u.o. 149.

3 Mollay u.o. 152., Házi Jenő: Sopron sz. k. város története. Sopron 1921, I/1, 77.

4 Holl Imre: Sopron középkori városfalai. Arch. Ért. 94 (1967) 155–183.

5 Lévárdy Ferenc: A Magyar Anjou Legendárium, Budapest, 1973, 42–43., Házi Jenő: A Képes Krónika festője. SSz. 1967, 115–116. 1352: „... Nicolaus filius Hertul cymerarius noster”, Hertul fia Miklós kifejezetten királyi címerfestőként dolgozott az uralkodó környezetében. Mollay Károly: Olasz művelődési kapcsolatok a középkori Sopronban (Szélgjegyzetek a Magyar Anjou Legendáriumhoz) SSz. 1978, 78–81. Mollay K. szerint Hertul fia Miklós, aki „... nyilván kapcsolatban állt Sopron városával is...” többek között sisakdíszes címereket festett.

6 Házi Jenő: Az 1379 évi soproni telekkönyv. SSz. 1958, 110.

7 Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Szerk: Marosi Ernő—Tóth Melinda—Varga Livia, Bp. 1982, 148 (17. T. 46.), 348 (66. T. 238.), 351 (67. T. 251.)

8 Itt köszönöm meg Horváth Zoltán levéltárigazgatónak, hogy az eredeti pecsételővel lenyomatokat készíthettem. Köszönöm Németh Ferencnek az erről készített fotónagyításokat és Kovács Gombos Gábornak a fotókról készült rajzokat.

méretű mellképeken olyan részletek bontakoztak ki, amelyek ikonográfiai meghatározásukat lehetővé tették.

A heraldikai jobb oldalon a szembe néző nőalak fátyol nélküli és 4 ágú koronát visel. Lehet Mária (Boldogasszony), de lehet más női szent is, koronával és glóriával.

A heraldikai bal oldalon ábrázolt szakállas férfi kissé a nőalak felé hajtja a fejét. Glóriájában kivehető a kereszt ábrázolása, ami Jézus Krisztus megkülönböztető jele.

1363-ból fennmaradt Galsó István soproni pap misekönyv-másolata.⁹ Ebben jelöli a soproni ünnepeket. Házi Jenő a közgyűlési jegyzőkönyvekből is következtetve úgy látta, hogy a XIV. században Sopronban Boldogasszony (Szűz Mária), az Apostolok és Szent György ünnepét kiemelten megülték. Kiemelkedett közülük a Boldogasszony ünnepe. Két templom (a várarokmenti Boldogasszony-templom és a ferencesek belvárosi temploma) állott védelme alatt. Oltára a Szt. Mihály-templomban is volt. Nagyboldogasszony ünnepét, Mária mennybemenetelének napját a soproniak is megünnepelték minden év augusztus 15-én. Szent István király, akit 1000. augusztus 15-én Nagyboldogasszony napján koronáztak, 1038. augusztus 15-én, halálos ágyán az ország főpapjai és nagyjai előtt a Boldogságos Szűz Mária kegyelmébe ajánlotta az országot.¹⁰ A királyi várak plébániatemplomait is ezért gyakran a Boldogasszony oltalmába ajánlották. Megyei és városi címereken nem ritka Szent István ábrázolása, amint térden állva ajánlja fel királyi jelvényeit, az országot a felhők között trónoló Máriának, Magyarország védőasszonyának.¹¹ A Patrona Hungariae egyik ritka ábrázolása a soproni címer, amelyen a Boldogasszonyt, mint királynőt ábrázolták, aki fia Jézus mellett trónol az égből, a soproni városfalak felett. Máriának és Jézusnak ilyen együttes ábrázolása az Anjou Képes Legendáriumban is megtalálható — Mária történetében.¹² Feltételezik, hogy a Legendárium festésében a Sopron környéki származású Hertul királyi festő is közreműködött.¹³ Mária mennybemenetelének jelenete itt annyiban tér el a soproni kompozíciótól, hogy a koronát és fátylat viselő Máriát a bal, Krisztust a jobb oldalon ábrázolták, hasonló viszont Krisztus hosszú szakálla. Közelebb áll a soproni címerképhez az esztergomi Keresztény Múzeum egyik, a XIV. század elejéről származó itáliai, umbriai eredetű táblaképe.¹⁴ Ezen Mária a heraldikai jobb oldalon, fátyol nélkül koronával, dicsfényel, fiatalon van ábrázolva. Jézus a heraldikai bal oldalon ül anyja felé fordulva, kereszt ábrázolásával a dicsfényben. Hasonló képek szolgálhattak mintául a soproni címer készítőjének. Talán a bolognai egyetemen magister képesítést szerzett Hertul, vagy sors- és kortársai jóvoltából.

Összegezve, az 1340. évi soproni címer Boldogasszonyt ábrázolja, amint fia Krisztus társaságában trónol az égből a soproni városfalak felett.

A soproniaknak nagy önbecsülésére vall, hogy Magyarország védőasszonyát¹⁵ fiával Jézussal együtt ábrázoltatták címerükön. A középkori embernek ezzel a pecséttel hitelesíteni valóban eskütartó kötelezettséget jelenthetett. A városi tanács pedig olyan nagy becsben tartotta ezt a címeres pecsételőt, hogy már csak jelentősebb oklevelek hitelesítésére használta a XV. században, amikor is kisebb ügyletekre

9 Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939, 328–329.

10 Dedek Crescens Lajos: Szentek élete. Budapest, 1900, II, 121–123.

11 Tagányi Károly: Magyarország Czimertára. Budapest, 1880: 15. T. Fehérmegye; II. 2. Ealassagyarmat, II. 4. Bozók.

12 Lévárdy i.m. II, 10.

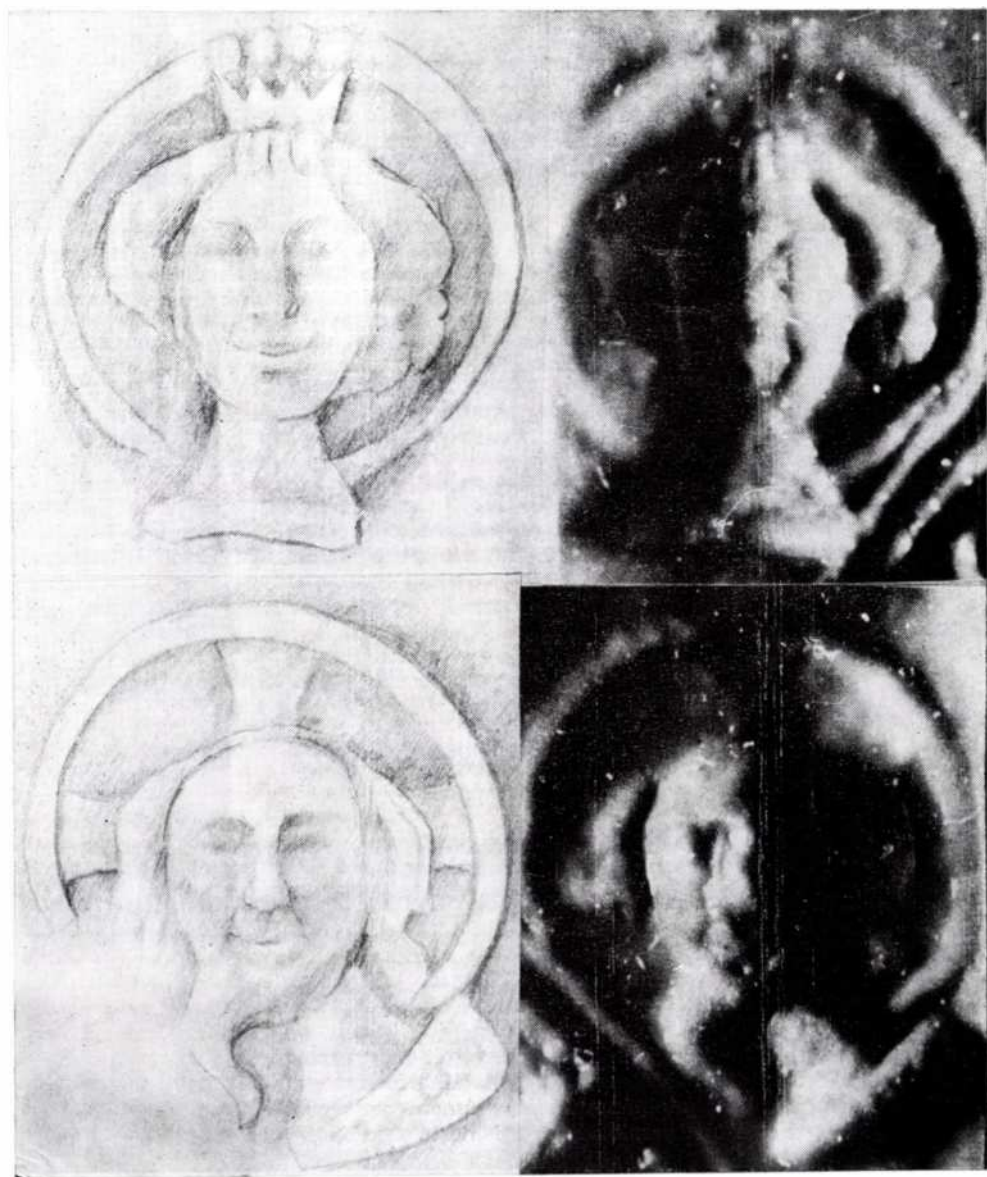
13 Lévárdy i.m. 42–43.

14 Boskovits Miklós—Mojzer Miklós—Muesi András: Az Esztergomi Keresztény Múzeum Bp. 1964, 45–46, I. T. 24. Ltsz. 55. 249; Hannelore Sachs—Ernst Badstübner—Helga Neumann: Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1988, 178–179; Himmelfahrt der Maria (assumptio Mariae); 128–129: Krönung der Maria (Triumph der Maria); „erst seit den 12. Jh. findet man die K. d. M. durch Christus: Maria sitzt als königl. Braut zu seiner Rechten auf dem Tron der Herrlichkeit...“

15 Tátrai Zsuzsanna: Boldogasszony. Elet és Tudomány 33. sz. 1990, VIII. 17, 1034–1036.

Az 1340. évi címertan

2. Az 1340. évi címer védőszentjei

a város kispecsétjével bélyegzett. Visszatérve a címervitára, az 1340. évi soproni címer unikum a maga nemében. Ha feliratát megváltoztatjuk CIVITAS FIDELISSIMA-ra, a címerkép változatlan marad, de méginkább kifejezi a város hűségét Magyarországhoz. Hiszen 1340-ben is Patrona Hungariae védelmébe ajánlották magukat a soproniak.

Ez tehát a gótikus címer, egy lényegét nem érintő, 1990. évi körirat-változtatással.

A másik, az 1622. évi barokk címer 1840-ben és 1922-ben is változott. Nem a soproniak készítették, hanem aktuál-politikai okokból a vérzivataros 30 éves háború (1618—1648) idején kényszerű elkötelezettségük jeléül kapták, a Habsburgok és ellenfeleik nagyhatalmi versengésében. II. Ferdinánd — aki ugyanakkor Bécsbe vitte a soproni városházáról Mátyás király pajzsát¹⁶ — frissen magyar királlyá választva, nem a magyar királyság szimbólumaival ékesítette a soproni kis pecsétnyomó lenyomatai alapján összeállított új soproni címert. A német császárság kétfejű sasát, fekete-sárga színű címerszárnyat stb. alkalmazott az átalakított címer díszítésére.

Kérdés az, hogy a régebbi, egyszer (csak feliratban) változtatott, magyar szimbólummal ékes gótikus címet választjuk-e, vagy az újabb (címerkép-rajzolatban is) kétszer változtatott, német-római és Habsburg birodalmi szimbólumokkal ékes barokkos címet.

Heraldikai, helytörténeti és várospolitikai okokból a korábbi, 1340. évi címer visszaállítását javaslom. A két hiteles és szép címer közül ugyanis az az értékesebb, amelyik régiebb.*

*Akárhogyan is vesszük, az 1340. évi címer kiegészítve az 1922. évi *Civitas fidelissima* felirattal, mégis csak új: ilyen címere sohasem volt Sopronnak. 1922-ben a magyar nemzetgyűlés nem az 1340. évi címet egészítette ki ezzel a felirattal (*Mollay Károly szerkesztői megjegyzése*).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Mollay Károly:

XIV. századi osztrák költő híradása Nyugat-Magyarországról

1. A német irodalomtörténetírás a legjelentősebb osztrák herold- és címerköltők között tartja számon Peter Suchenwirt (kb. 1330—1395 után) nevét.¹ A herold- és címerköltők elsősorban a lovagi tornákat és ezek résztvevőinek címerét énekelték meg, Peter Suchenwirt pedig főleg III. Albert osztrák herceg (1349—1395) szolgálatában a kor egyes uralkodóinak, lovagjainak életét, harcait és halálát is. 1353—1395-ig 52, egyenként 100—600 soros rímes verset írt, köztük egyet Nagy Lajos király lovagi erényeiről, háborús tetteiről és címeréről. Magyarországi vonatkozás 15 történeti és egyik didaktikus költeményében található. E vonatkozásokat irodalomtörténetírásunk is,² történettudományunk is³ számontartotta, bár éppen a nyugat-magyarországi vonatkozásokat csak részben ismerte fel. Nagy Lajos apjának, Károly

¹⁶ Gábossy Éva: Népszabadság 1990. jún. 8; Gömöri János, Kisalföld 1990. jún. 16: „Mátyás király soproni pajzsa”.

1 Rupprich, Hans: Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock. München, 1970, I, 206—212, 753.

2 Bleyer Jakab: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költészetében. Századok, 1899, 788—812, 379—812.

3 Pór Antal: Nagy Lajos 1326—1382. Bp., 1892 606—618.

Róbertnak harcairól Suchenwint — koránál fogva — csak kortársaktól értesülhetett. Friedrich von Kroispeck (*Chreuzzpekch*) lovag osztrák oldalon résztvett II. Albert (1298—1330—1358) és testvére, Ottó (†1339) osztrák hercegek ellen Károly Róbert és a cseh király által indított 1336—1337. évi harcokban, ahol lovát leszúrták, maga pedig erősen megsebesült:

Von Pehem und von Ungerlant
Kom man mit starker macht gerant
Und wollte dem von Östereich
Schaden, daz wart ritterleich
Understanden mit der hant.
Daz man bestrewet sach daz lant
Mit rotem plut geverbet:
Der helt so vrischleich gerbet
Mit swertes stichen und mit slegen!
Man sach die veint der fluchte phlegen.
Do ward geschriren »stich und slach«!
Er eylt den veinden allez nach.
Er über die pruck ze *Kötsse* rant;
Sein ross erstochen wart ze hant
Dem edlen ritter zu der stunt
Und auch er selbe sere wunt:
Doch Östereich den sig behilt.
Des man mit ritterschafte wilt!¹

Az itt szereplő *Kötsse* helynevet a költemények kiadója, Alois Primisser⁵ minden indokolás nélkül a morvaországi Kostel helységre vonatkoztatta, ezt vette át Bleyer is, holott itt egyértelműen a Moson vármegyei Köpcsényről (ma: Kittsee Burgenlandban) van szó.⁶ A helynévi adaton kívül erre utal az idézett részlet közvetlenül megelőző két sor:

Der nach ein grozzer streit geschach
In der vizz daz maniger sach.

„Im Gebiet von Kittsee wird das in den Annalen des öfteren genannte „viervelt“ (vizz, vizzate) gesucht” — mondja az idézett burgenlandi topográfia köpcsényi fejezete, amely Suchenwint e két sorát nem ismeri. A köpcsényi vonatkozások ismeretében e két sor fordítása: „Ezután nagy csata kezdődött a tágas mezőn (*In der vizz*), amelyet sokan láttak”. Az idézett részlet fordításába ezért helyettesítettük be Köpcsény német nevét.

Köpcsény (és nem Kostel) szerepel az 1367-ben elhalt Leutold von Stadeck lovagról írt költeményben. Itt is az előző csatáról van szó. A költemény szerint az osztrák, ill. hősünk, *Vor Muscha* „sok más büszke lovaggal nagy bátran kitartott a harcban, míg az ellenség vissza nem vonult”; pontosabban: elvonult (*Von dem veld gewichen wart*). Primisser is, nyomában Bleyer is, azt itt szereplő *Muscha* nevet a morvaországi Muschau helységgel azonosítja, bár Felső-Ausztriában volt

4 Bleyer Jakab fordításában: „Csehországból és Magyarországból nagy erővel Ausztria ellen rontottak, melyben kárt akartak tenni, ezt azonban fegyveres kézzel megakadályozták, úgy hogy az országot piros vér festette; a mi hősünk is serényen szúrt és vagdalkozott fegyverével! Meg is futott az ellenség. „Szúrj és üss!” kiáltották mindenfelé; ő utána sietett az ellenségnek és *Köpcsénynél* a hídon is átvágtatott; ekkor azonban lovát leszúrták és ő is erősen megsebesült; Ausztria azonban mégis megtartotta a győzelmet, mert vitézi lovagokhoz méltóan viselkedtek”.

5 Peter Suchenwirts Werke aus dem vierzehnten Jahrhundert. Wien, 1827, 1961.²

6 A helynév változataira is a hely történetére vö. Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Eisenstadt, 1954, I, 240.

egy *Mussau* nevű emelkedés, *Mosau* nevű hely, kettő is,⁷ úgyhogy Primisser és Bleyer azonosítása nem is olyan egyértelmű. A lényeg azonban, hogy a költemény szerint „az ellenség”, azaz a magyarok visszavonulása, ill. elvonulása után, hősünk „az ellenség” után eredt:

Für *Ödenburg* raist er dar nach
Do man in werleich halden sach
mit manigem held gar unvertzagt.
Der da nach hohen eren iagt:
Der veinde schar was nicht so grozz.
Daz si die widerparte dozz
Gestillen mocht mit swerten.
Von dan die helden cherten,
Mit prant geschach den veinden we!
Dar nach war er vor *Chötsse*
Mit bernden handen wol gesehen.
Daz im die veinde müsten vehen
Syges unde hailes.
Er war des widertailles
Ein ungelimphleich nachgepawer
Als in den Augsten tuet der schawer:
Man hert mit lautem wueffen
Chreyen unde rueffen:
Hie Österreich! hie Ungerlant!
Der peider chrey wart wol bechant.

A fenti *Ödenburg* helynévhez Bleyer a következő lapalji jegyzetet közli: „Primisser Alajos szerint ez alatt nem a magyar Sopron értendő, hanem az osztrák *Egenburg*, nem messze a morva határtól. Ez pontosan bele is illik az időrendi egymásutánba, mert közvetlenül rá következik a kosteli ütközet”. Persze arról egyikük sem szól, hogyan azonosítható egymással az *Ödenburg* és az *Egenburg* helynév, nem is beszélve arról, hogy Suchenwirt Péternek — amint látni fogjuk — elég jó földrajzi ismeretei voltak Magyarországról. Az azonosítás nehézségét Bleyer is látta, mert az *Ödenburg* szakasz utolsó sorához (*Mit prant geschach den veinden we!*) ezt a lapalji jegyzetet fűzte: „Ez az állítás ugyan jobban illenék a magyar Sopronra, mint az osztrák *Egenburg*ra” (i.h. 899. 1. és 2. jegyzet). Itt bizony arról van szó, hogy az 1336/37. évi magyar—osztrák háborúban Sopront, nyilván csak a külvárost, nem a jól védett belvárost, az osztrákok felégették. Az akkor éppen 60 éves szabad királyság városát Ausztria felé a Babóci (utóbb: Bécsi) kapu, mint vámhely, ill. az 1247-ben itt letelepedett jeruzsálemi Szt. János lovagrend aligha védte, hiszen soproni lovagháza ekkor már üresedőben volt, sőt 10 esztendővel az osztrák támadás után meg is szűnt.

A fent idézett részlet Bleyer-féle fordítása helyesbítve: „Hősünk aztán sok vitéz lovaggal, akik dicsőségre vágytak, *Sopron* elé mentek; az ellenség serege nem volt olyan nagy, hogy kardiával visszaverhette volna az ádáz támadást. A hősök innen visszafordultak, de gyűjtogatással sokat ártottak az ellenségnek. Hősünk ezután *Köpcsenymél* is látható volt vitézül harcolva, úgyhogy az ellenség kénytelen volt őt győzőnek elismerni; olyan kíméletlen volt az ellenséggel szemben, mint az augusztusi jégverés; hangos jajjal kiáltották mindenfelé: »Itt Ausztria! Itt Magyarország!« Egymás csatakiáltását jól ismerték”. Ezután még egy hosszabb szakasz részletezi a harc hevességét.

2. A felső-ausztriai Ellerbach után nyerte nevét id. Burkhard von Ellenbach (†1369), aki ifjú éveiben még osztrák oldalon harcolt Károly Róbert ellen; fia, ifjabb (ezért *Puppli* 'Bübel; fiúcska') Burkhard von Ellerbach vitézi pályáját IV. Lajos német császár (1287—1328—1347) szolgálatában kezdte, majd Nagy Lajos magyar király seregébe szegődött. Suchenwirt Péter két költeményt is szentelt neki (*Von hern Puppli von Elrwach dem iungen, Erste Rede — Zweyte Rede*). Nagy La-

josnak tett szolgálatait a magyar történettudomány is számontartja; Suchenwirt Péter első költeménye az olaszországi hadjárat elbeszélésében Treviso ostromáig (1356) jut el, a második Zára ostromát mondja el, ahol hősrünk (akit a magyarországi források Konrád-nak mondanak) 1357. szept. 17-én elesett. Családja jutalmul 1369-ben kapta meg a Vas vármegyei monyorókeréki (ma: Eberau Burgenlandban) uradalmat.

3. Suchenwirt Péter költeményeinek történeti és földrajzi hitelességét egyrészt történeti források, másrészt Magyarországgal kapcsolatos nyilatkozatai biztosítják. Kenyéradó gazdája, III. Albert osztrák herceg 1377. évi poroszországi hadjáratának leírásában a rossz utakról panaszkodik, majd megjegyzi: *In Ungarn ist man ungewan / So poz geverd auf schlechter haid* 'Magyarországon szokatlanok a sík vidéken az ilyen rossz utak'. Nyilván nem mondott volna ilyent, ha nem járt volna Magyarországon. *Von den Phennig* 'a dénárról' című didaktikus költeményében öt magyarországi püspöki székhelyet sorol fel: *Fümfkirchen, Agreim, Gran und Rab / Erlach, dez wiertz ich chund hab* 'Pécs, Zágráb, Esztergom és Győr Eger, ennek a gazdáját ismerem'. Ez a költemény a fennmaradt kéziratban elfoglalt helyéből következtethetően 1370–1378 között keletkezett: Suchenwirt Péter ebben összefoglalja mindazt, amit Nagy Lajos királyról korábban írt, említett költeményében kifejtett, majd hozzászól: hűsz esztendővel korábban a királyról alkotott véleményét nem kellett megváltoztatnia. Akkoriban, azaz az 1350-es években Miklós egri püspök, ill. az 1370-es években Mihály egri püspök, királyi adománylevelek záradékának tanúsága szerint Nagy Lajos közvetlen környezetéhez tartozott: 'Suchenwirt Péter tehát ekkor is, később is, jó helyről szerezte be a költeményeiben felhasznált információkat. Ismert, hogy Nagy Lajos király is tudott németül.⁹ Nem túlzás tehát, hogy Suchenwirt Péter az 1378. évi pápaválasztással kapcsolatban (*Von tzuwain pabsten*) többek között ezt írta: *Dy lant di sind mir wol bechant / Von Leyffland in Tuschkane / Von dem Rein in Ungerlant* 'Jól ismerem az országokat Livlandtól Toszkanáig, a Rajnától Magyarorszáig'.

Király Tibor:

Sopron a filatéliában

Huszadik közlemény

Az alkalmi bélyegzők (folytatás)

82. I. BOR VILÁGVERSENY VIII. 21. SOPRON 1.	1972
83. V. SOPRONI TEMPERÖNTÉSI ÉS MINTAKÉSZÍTŐI NAPOK
OMBKE. ÖNTÖDEI SZAKOSZTÁLYÁNAK SOPRONI CSOPORTJA
XI. 9–10.	1972
84. 50 ÉVES A SZOVJETUNIÓ. XII. 30. SOPRON 1.	1972
85. A MALÉV ÉS A LUFTHANSA NYITÓJÁRATAINAK POSTAI EMLÉKEI.
VÁNDORKIÁLLÍTÁS. III. 16. és II. 18.	1973
86. 10 ÉVES A GYERMEK-SZÍVSZANATÓRIUM. SOPRON VI 19–21.	1973
87. 7. ORSZÁGOS POSTÁS KONFERENCIA. KTE. SOPRON. VIII. 23–24.	1973
88. BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. A FOLYÓIRAT KIADÁSÁNAK 15.
ÉVFORDULÓJA. 1958–1973. IX. 1–10. SOPRON 1.	1973

⁷ Vö. Schiffmann, Konrad: Historisches Ortsnamen-Lexikon des Landes Oberösterreich. München und Berlin, 1935–1940.

⁸ Vö. például Nagy Imre: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Sopron, 1889–1891, I, 267, 324, 371.

⁹ Vö. Kaufmann, Jacques: Die Beziehungen der Habsburger zum Königreiche Ungarn in den Jahren 1278 bis 1366. Eisenstadt, 1970, 83 (Burgenländische Forschungen Heft 59)

89. EMBERI JOGOK DEKLARÁCIÓJÁNAK 25. ÉVFORDULÓJA XII. 10. SOPRON 1.	
90. 30 ÉVE SZABAD SOPRON. IV. 1.	1975
92. HAZÁNK FELSZABADULÁSÁNAK 30. ÉVFORDULÓJA. BÉLYEGKIÁLLÍTÁS. SOPRON V. 5—15.	1975
93. GYŐR-SOPRONI MOZGÓPOSTA 100 ÉVES. SOPRON. 1. 3—5.	1976
94. 100 ÉVES A GYŐR-SOPRONI VASÚT. XI. 26. BUDAPEST 4.	1976
95. 100 ÉVES A GYŐR-SOPRONI VASÚT. XI. 26. SOPRON 1.	1976
96. 100 ÉVES A GYŐR-SOPRONI VASÚT. XI. 26. GYŐR 2.	1976
97. 1277—1977. SOPRON. II. 4.	1977
98. 1277—1977. SOPRON. IV. 2—10.	1977
99. 1277—1977. SOPRON. VI. 25.	1977
100. 1277—1977. SOPRON. IX. 14.	1977
101. 1277—1977. SOPRON. XII. 16.	1977
102. SOPRON 700 ÉVES. VI. 25. BUDAPEST 4.	1977
103. HÍRLAP ÉS SZAKFOLYÓIRAT KIÁLLÍTÁS PKHI. SOPRON IV. 2—11.	1977
105. ÚJ ÁLLOMÁSEPÜLET ÁTADÁSA. SOPRON. VII. 9.	1977
106. 27. VASUTASNAP. SOPRON. VII. 10.	1977
107. NOSzF. 60. ÉVFORDULÓJA. XI. 4. és 7. SOPRON 1.	1977

1972-ben Bor Világversenyre került sor Budapesten. Az eseményről országunk hagyományos bortermelő vidékein is megemlékeztek (Eger, Tokaj, Villány stb.), így a történelmi borvidéknek számító Sopron is (1. kép). A szép bélyegzéshez jól illeszkedik az alkalomhoz illő boríték — szőlőtökével — és a felhasznált bélyegen lévő ezüst kupa.

1973-ban a Közlekedéstudományi Egyesület soproni tagjai szervezésében Országos Postás konferenciára került sor, amelyről a posta szép alkalmi bélyegzéssel emlékezett meg (2. kép). A boríték és a bélyegek a biztonságos közlekedésnek csinálnak jó reklámot. A soproni bélyeggyűjtők — legalábbis a filatéliai dokumentumok ezt bizonyítják — elég sokszor emlékeztek meg bélyegkiállítással, bemutatóval a különböző jelentősebb eseményekről. Ilyennek ítélték Magyarország felszabadulásának 30. évfordulóját is. Szép az alkalmi bélyegzés, amely a Gellérthegyen elhelyezett — Kisfaludy Strobl Zsigmond által készített — szabadságszobrot ábrázolja. A szobornak soproni kötődése, hogy a szoborhoz soproni illetőségű hölgy állt modellt a művésznek (3. kép).

Városunk életében több, mint 110 éve vállal jelentős szerepet a Győr—Sopron—Ebenfurti Vasút. A vasúttal kapcsolatos filatéliai dokumentumokból most csak kettővel foglalkozom, mivel külön fejezetet szánok ennek a témának.

„100 éves a Győr—Soproni Vasút” áll az emlékbélyegzőn. Ez helyesen: „100 éves a Győr—Soproni vonal” lett volna. (A borítékon így is van). A bemutatott boríték érdekessége, hogy Sopron állomás két forgalmi szolgálattevője és távirásza aláírásával hitelesítette (4. kép). 1977-ben jelentős évfordulóhoz ért el városunk. Az 1277-ben szabad királyi városi rangot kapott Sopron ekkor 700 éves. A bélyeggyűjtők, a posta is kitett magáért, mert igen szép filatéliai emléket sikerült közösen produkálniok. A jól sikerült borítékon nagyon jól mutatott a szelvényes — az Európa-díjnak emléket állító — bélyeg. Nagyon szépek a különböző időpontokban alkalmazott bélyegzések is (5/a., 5/b., 5/c. kép).

Városunk 700 éves ünnepségeinek során került sor a GYSEV új állomásépületének átadására. Az új állomásépület nagyon jól illeszkedik a városképbe és régóta várt eseménye volt városunk lakosságának, a GYSEV dolgozóinak (6. kép).

1. kép

2. kép

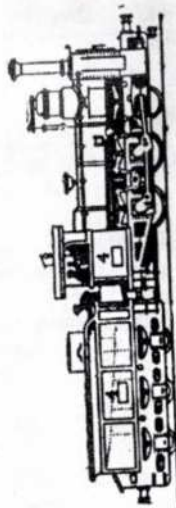
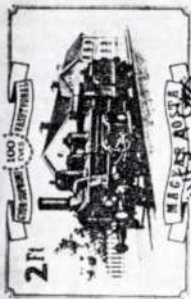

3. kép

1876—1976

100 ÉVES

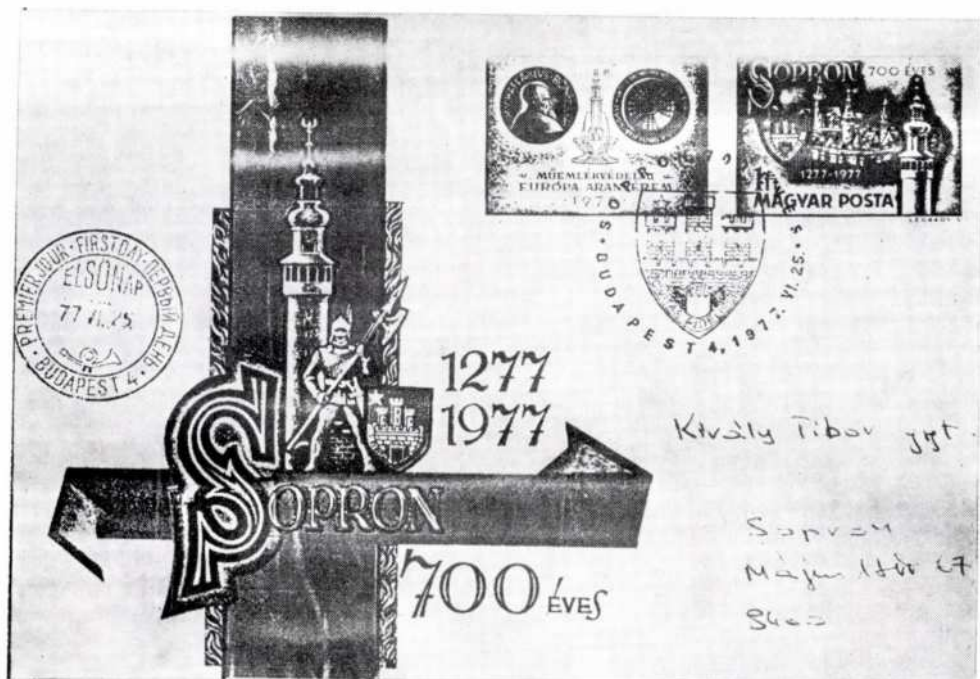
A GYSEV GYŐR-SOPRONI VONAL

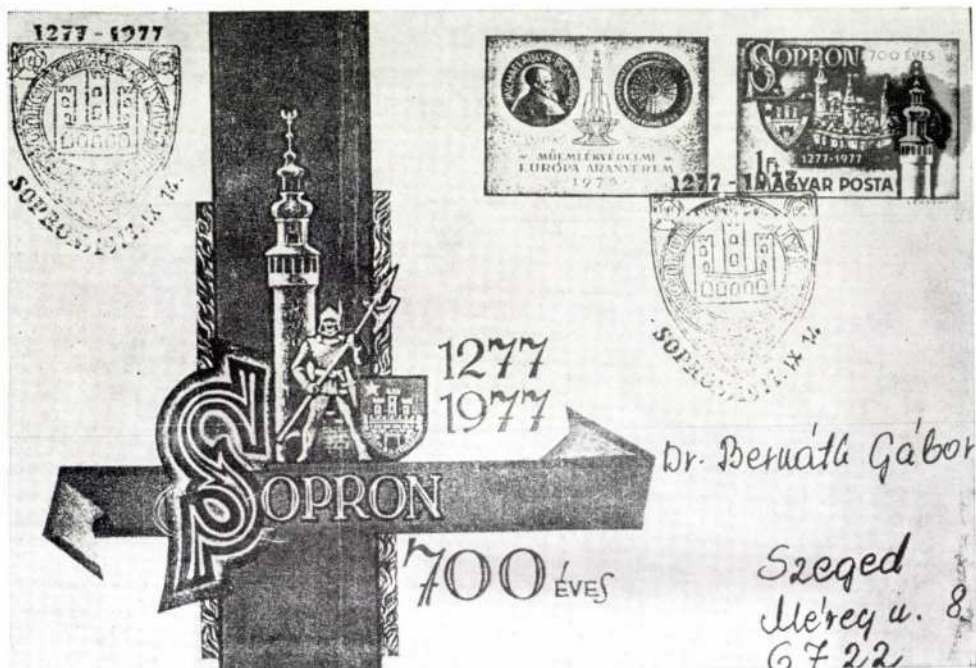
Recepció: [Signature]
Külső: [Signature]
Törvény: Győr-Sopron

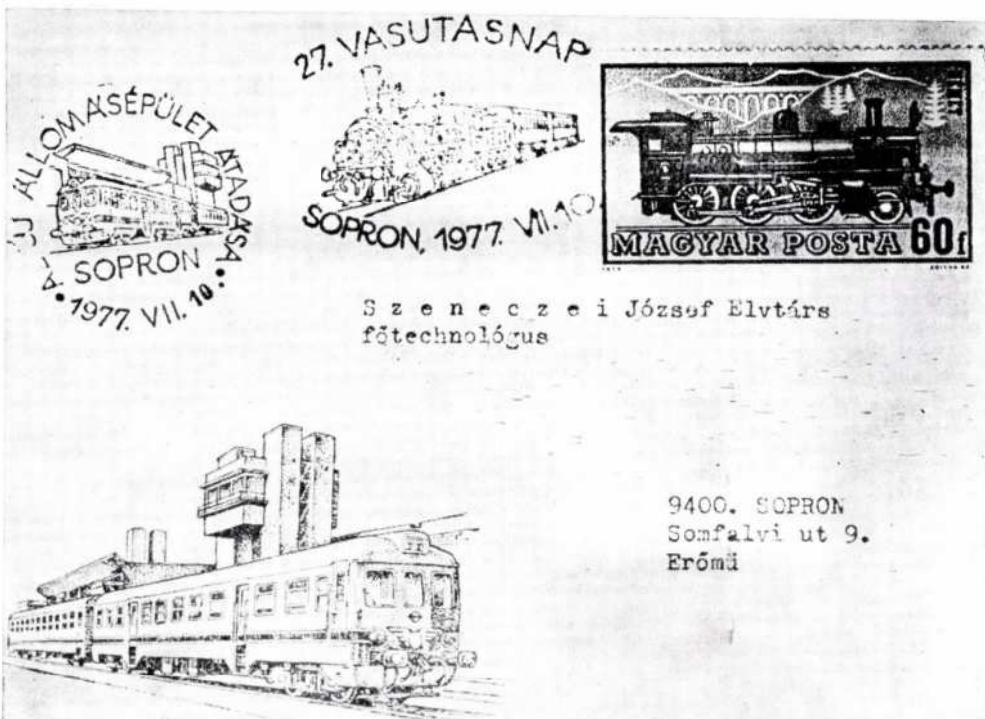
5/a. kép

5/b. kép

5/c. kép

5. kép

Széchenyi István kinevezése Sopron vármegye vízügyi szakbizottságába

A Magyar Tudományos Akadémia méltón kívánta ápolni alapítójának emlékét, és ezért 1875 és 1880 között megszerzi Széchenyi István kézirat-hagyatékának nagy részét. Az „összes-ülés” Szily Kálmán főtitkár előterjesztésére 1896. október 5-én a tárgyi emlékek összegyűjtését is elhatározza.¹ Majdnem egy évtizedes gyűjtőmunka után 1905. november 3-án megnyitották az Akadémia palotájában a Széchenyi-múzeumot az első emelet három helyiségében, ahol ma az elnöki és főtitkári szobák vannak, tehát az épületnek az Akadémia utcára és a Roosevelttérre néző sarkában.² A múzeum szervezője, lelke az a Viszota Gyula volt, aki a budapesti tudományegyetem elvégzése után 1893-ban Sopronban, az állami főreáliskolában kezdett tanítani helyettesként, majd csakhamar rendes tanárként.³ A város történelmi hagyományai a fiatal tanár érdeklődését csakhamar felkeltették, s míg Bella Lajos tanártársa a környék nevezetes helyein folytatott ásatást, addig Viszota Gyula a megyei és városi levéltárban kutatta fel a Széchenyi-emlékeket.⁴ Már a budapesti VI. kerületi főgimnáziumban tanított, amikor nyomtatásban megjelent első tanulmánya a Budapesti Szemlében, melyben módszeresen gyűjtött anyagát tette közzé „Gróf Széchenyi István és Sopron vármegye” címmel.⁵ Ez volt az első, tudományos igénnyel és módszerrel megírt Széchenyi-tanulmány, mely nem az akadémiai Széchenyi-bizottság vaamely tagjától származott, s melyet hivatali kötelességből illet megcsinálni, s ez nyomban felhívta a fiatal szerzőre Szily Kálmán főtitkár figyelmét. Magához kérte és megbízta a tervezett Széchenyi-múzeum megszervezésével. Viszota Gyula ettől kezdve minden idejét a nagy feladatnak szentelte. Aki bejáratos volt a II. világháború után az Akadémiai Könyvtárba, mindig a szokott helyén láthatta — igaz, csak rövid ideig — Széchenyi kéziratái fölé hajolva s munkájába tökéletesen elmerülve.

Széchenyi István munkásságának legjobb ismerője tehát évtizedeken át Viszota Gyula volt. Külön szerencse, hogy tanári pályáját Sopronban kezdte, és így alkalmat nyílott Széchenyi és a város kapcsolatainak felderítésére és az adatok összegyűjtésére. Természetesen nem kerülte el a figyelmét az a jegyzőkönyvi bejegyzés, mely a Rába, Rábca és a Hanság szabályozásáról ad hírt, de erről egyetlen bekezdésben szól csak, és a jegyzőkönyvből mindössze hét szót idéz.⁶ Az ügy azonban ennél jelentősebb.

A kormány 1837-ben (Viszota szerint 1838-ban) gróf Zichy Ferencet, a kancellária titkárát küldte ki királyi biztosként a szabályozás lebonyolítására. Mihelyt Sopron vármegye e kinevezéséről tudomást szerzett, többtagú választmányt rendelt ki

1 Kőrmendy Kinga: A Széchenyi-gyűjtemény. Budapest, 1976, 1.

2 Szily Kálmán—Viszota Gyula: A M. T. Akadémia Széchenyi-múzeumának tárgyjegyzéke. Bp., 1905.

3 Bártfai Szabó László: Viszota Gyula (1871—1947). Századok 1947, 358—359.

4 Tompa Ferenc: Bella Lajos (1850—1937). Archaeológiai Értesítő 1937, 174; Bannerl János: A bükki kultúra névodója: Bella Lajos. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1906, 7—20.

5 Tudományos munkáinak felsorolása Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1914, XIV, 1272—1275; Kenyeres Ágnes: Magyar életrajzi lexikon. Bp., 1969, II, 1006—1007.

6 Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István és Sopron vármegye. Budapesti Szemle 1902, 310. szám 29—83. Különnyomatban is megjelent.

a munkálatok és a királyi biztos segítségére. E választmánynak Széchenyi István nem volt tagja, és ez azonnal feltűnt Zichy Ferencnek. A fiatal, alig 25 éves és nyilván tapasztalatlan Zichy azonnal azt a kívánságát fejezte ki Högyészi Pál első alispánnak, hogy a megye nevezze ki „a Vízi Munkálatok sikeres létesítésében mutatott jeles Tapasztalásai tekintetéből” Széchenyi István is a választmány tagjává.⁷ E javaslatot természetesen köztetszettel fogadták a Karok és a Rendek, Széchenyit azonnal kinevezték a választmányba, és erről jegyzőkönyvi kivonattal értesítették.

A kivonatot a gróf megőrizte, s az irataival együtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárába került. Innen közöljük betűhűen:

T. N. Sopron Vármegyének 1837^{ik} év sz. *Mihály hava 1^{ső}* napján Sopronban tartott kis Gyűlése Jegyzőkönyvéből

4160. Högyész Pál 1^{ső} Ispány Ur a' Rába, Rábca, és Hanyság szabályozása érde-

mében Nagy Méltóságú Gróf Zichy Ferencz királyi Biztos Ur kívánsága szerint a' mult köz Gyűlésből kirendelt megyebéli Választmányhoz Méltóságos Gróf Széchenyi István Urat, a' vízi munkálatok sikeres létesítésében mutatott jeles tapasztalásai tekintetéből kinevezni ajánlotta.

Ezen javallat köz tetszettel fogadtatván, kineveztetése felől a' tisztelt Gróf Ur a' jegyzőkönyvi kivonás' kiadása mellett értesíttetni, és az összejövétel idejéről, és helyéről annak idejében első al Ispány Úr által tudósíttatni rendeltetik.

Kiadta Rohonczy Ignác

T. N. Sopron Vármegye fő Jegyzője.⁸

A dolog azonban elaludt, a szabályozásból alig valami valósult meg.⁹ Széchenyi István azonban megkedvelte a fiatal és szorgalmas Zichy Ferencet, és amikor 1848-ban a közlekedési minisztérium élére került, államtitkárnak ő vette maga mellé¹⁰

⁷ Sopron vármegye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyv 4160. Szeptember 1-jén tartott közgyűlés. Széchenyi Istvánhoz írott levelében szó szerint megismétli az előterjesztés szavait.

⁸ MTAK Kézirattár, Széchenyi-gyűjtemény, K 163/61 a. Az irat együtt van a Borsod és Bihar megyétől kapott „tiszteleti kinevezések”-kel.

⁹ Pacséry Károly: Sopron vármegye földrajza. Sopron, 1907; Antalffy Gyula: A Rába völgye. Élet és Tudomány 1969, 2372—2378.

¹⁰ Bölönyi József: Magyarország kormányai. Bp., 1987, 81. Igaz, hogy szeptember 5-én beteges jelent és Pozsonyba, majd Bécsbe távozik. Decemberben már Pozsony vármegye császári-királyi biztosa, 1849-ben pedig az egyik legismertebb „muszkavezető”. F. Kiss Erzsébet: Az 1848—1849-es magyar minisztériumok Bp., 1987, 618.

A legújabb soproni emléktábla története

1. 1975-ben megjelent „A soproni egyetemi hallgatók mozgalmái a két világháború között 1919—1945” c. könyvben (SSz. Kiadványai Új sorozat 8. sz.) azt írtam, hogy a soproni egyetemi hallgatók évekre visszanyúló harca a Volksbund és a náci ellen sajnós mártírokat is követelt, közvetlenül a város felszabadulása előtt, a Mátyás király utca 5. számú házban elhelyezett „Erdélyi Diákotthon” lakói közül. Tompa Károly professor feljegyzése alapján másutt is közöltem részletes leírást a tragikus eseményről. Öt évvel később (!) Szita Szabolcs tollából egy másik könyvem kapcsán igen éles hangú kritika jelent meg a SSz-ben (1980, 129—142.) Eszerint az egyetemi hallgatók 1945. március 30-i halálát tendenciózusan idealizáltam, ismételtelen megmásított beállításban közöltem írásaimban. Felsorolja az ide vonatkozó irodalmat is (i.h. 140). A kritika lényege az volt, hogy állításaimmal szemben a hallgatók kivégzésének nem fasisztaellenes magatartásuk volt az oka, hanem főleg pisztoly, katonai egyenruha megtalálása, értékes holmik, ékszerek és élelmiszerek megszerzése volt. A vita vihart kavart, nemcsak a cikkben, hanem a színpalak mögött is. A cikkek közül csak a legfontosabbakat említem: Tompa Károly: „A soproni egyetem mártírjai emlékhelyének felavatása” (SSz. 1984, 172); Hiller István: „Hozzászólás Tompa Károlynak... cikkéhez”. (SSz. 1984, 261—266).

2. Amiről a közvélemény nem tudott és nem tud, ami a színpalak mögött történt, az helytörténet ma már. Tompa Károly professor következetes és szívós harca, úgy látszott, hogy eredményt hoz: emléktábla kerül a hallgatók, ill. mártírok Mátyás király utca 5. számú egykori otthonának kapualjába. Elkészült a márvány emléktábla. Szövegét együtt fogalmaztuk Tompa professzorral (1. kép). Az ünnepélyes avatás azonban kényszerűen elmaradt. A Megyei Pártbizottság azonosította magát kritikussom álláspontjával, azaz, hogy ezek a hallgatók nem voltak mártírok, tehát új szövegezés kell. Elkészült hát az új szöveg a márványtábla másik oldalán (2. kép). A szervezők elküldték az avatásra a meghívókat, többek között a külföldön (Franciaországban) élő hozzátartozóknak is. Az új szövegezésű „kétoldalas” tábla felkerült végre a falra. Megérkeztek a rokonok is (Franciaországból is!), meg a vendégek is. Avatásra megint csak nem került sor, mert a Megyei Pártbizottság illetékese, Dr. Kreiter Mária ismét megtiltotta ezt sőt levetette helyéről a táblát, melyet azután elhelyeztettem a Központi Könyvtárban. A dolog pikantériája, hogy a megyei lap, a „Kisalföld”, beszámolt az *ünnepélyes avatás részleteiről, amely meg sem történt!* (3. kép).

3. Közben Tompa Károly elkészítette visszaemlékezését az Erdélyi Diákotthon történetéről, a hallgatók életéről, élményeiről, sorsáról. Ennek az írásnak elsődleges célja az volt, hogy alátámassza az emléktábla elhelyezésének jogosságát.

Ez sem jelenhetett meg, sőt ebből már „központi ügy” is lett! Izgalmas időszak, meg kellemetlenségek sora következett! Az illetékesek visszanyúltak régebbi dolgokhoz is. Közlöm az eseményeket rögzítő dokumentumok utolsóját (4. kép). A Tompa-féle kéziratot, az egyetem akkori vezetőségének javaslatára, a Központi Könyvtár megvásárolta, azaz „megértőbb idők elkövetkeztéig” megőrzésre átvette. Az emléktábla és a kézirat a könyvtárban kivárta a megértőbb időket, csendes és gondos őrzésben!

4. 1990-ben megjelent Tompa Károly munkája egy második előszóval:

Bevezető

Ez a második előszó dr. Tompa Károly ny. egyetemi tanár „Az Erdélyi Diákotthon története és a hallgatók élete Sopronban” című munkájához.

EBBEN A HÁZBAN VOLT 1941-46-IG
AZ
ERDÉLYI DIÁKOTTHON,
AHOL A SOPRONI EGYETEM
MÁRTIRJAI LAKTAK:
CSASZLAVA JENŐNÉ
FERENCZI JÁNOS
FERENCZI SÁNDOR
NEUMANN JÁNOS

A táblát elhelyezte az EFE ifjusága 1984-ben

1. kép

**EBBEN A HÁZBAN VOLT
1941-46 - IG AZ
ERDÉLYI DIÁKOTTHON
MELYNEK LAKÓI TEVÉKENYEN
VETTEK RÉSZT A SOPRONI
EGYETEMI IFJÚSÁG ANTI-
FASISZTA MOZGALMÁBAN**

VILÁG PROLETÁRIAI, EGYESÜLETI

KISALFÖLD

AZ MSZMP GYŐR-SOPRON MEGYEI BIZOTTSÁGA ES A MEGYEI TANÁCS LAPJA
GYŐR, 1964. NOVEMBER 2., PÉNTEK ARÁ: 1,40 FORINT XL. ÉVFOLYAM, 236. SZÁM

Mártírok emlékére

Márványtáblát avatott tegnap a Soproni Erdészeti és Faipari Egyetem KISZ-szervezetének hagyomány bizottsága az intézmény 1945. március 30-án Brennbergben mártírhalt hallgatóinak és dolgozóinak emlékére. A Mátyás király útja 5. számú ház előtt tartott rövid ünnepségen a Soproni Városszépítő Egyesület támogatásával elkészített táblát dr. Tompa Károly, egyetemi tanár. leplezte le. Megemlékezést mondott rajta kívül dr. Bocsánczy János, egyetemi tanár és Nádori Rezsőné.

3. kép

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
Győr-Sopron megyei Bizottsága
9021 Győr, Árpád út 2.
Telefon: 13-244

*

Győr, 1986. március 17.

lkt. szám

Kérjük a fenti számra hivatkozni.

ERDÉSZETI ÉS FAIPARI EGYETEM
Dr. BÉLDI FERENC Elvtárs
párttitkár

S o p r o n

*St. Hiller ut. - uah.
Bismarck róleg!*

86.03.19.

nee

Kedves Béldi Elvtárs !

Mellékelten küldöm az MSZMP Központi Bizottság Párttörténeti Intézetétől kapott válaszlevelet és mellékleteit, melyet Gál János rektor elvtársnak is megküldtem.

Egyetértve a levélben foglaltakkal; le kell venni napirendről az emléktábla és a kiadvány ügyét. Sem történelmi indokoltság, sem politikai, nevelési hatások nem adnak az "Erdélyi" Kollégium emlékének az eddigiaknál nagyobb jelentőséget. A felszabadulás 40. évfordulójáról szóló politikai határozat külön felhívta a figyelmünket arra, hogy ne engedjünk felnagyítani, eltorzítani eseményeket, emberi magatartásokat. /Ki az ellenálló ? ki a mártír?!

Elvtársi üdvözlettel

Kreiter Mária
/KREITER MÁRIA/
megyei titkár

4. kép

A VÁROS ÉS KÖRNYÉKÉNEK HETILAPJA
IV/12. 1990. március 23. ára: 6,50 Ft

Emléktábla - avatás

Az Erdészeti és Faipari Egyetem hallgatóinak Selmeci Társasága az Egyetem vezető testületei és a soproni Erdélyi Kör együttműködésével március 30-án 14 órakor a Mátyás király utca 5. számú házban márványtáblát avat az 1945. március 30-án mártírhalált halt hallgatóinak, illetve dolgozóinak emlékére. Ezt a táblát a '80-as évek közepén a megyei pártbizottság politikailag nem tartotta kívánatosnak, s felavatását akkor nem engedélyezte.

Most a közel másfél órás ünnepség szónokai a mártírokra emlékeznek majd, az avató végén a résztvevők gyertyát gyújthatnak a 45-ös elesettek és a 89-es erdélyi áldozatok emlékére. Az ő tiszteletükre csendül majd fel a bányász- és erdész-, valamint a székely himnusz.

A könyvnek is megvan a maguk sorsa — akár olvasóinknak: kezdetjük e majdnem közhellyel. E munkának szinte szokványos sors jutott — jellemzően az elmúlt időkre.

A könyvhöz 1984-ben íródott az első előszó, amikor úgy volt, hogy azt az egyetem megjelenteti. Az ügyeletes cenzor, az MSZMP megyei pártbizottság ideológiai titkára Kreiter Mária, valamint Gál János — az akkori rektor — jóvoltából hat éves Csipkerózsika álmra kényszerült: mint ahogy a már elkészült emléktábla is le-kényszerült egynapos főnállás után az „örökké éberek” jóvoltából a hajdani Erdélyi Diákotthon faláról.

No, de hol van már a tavalyi hó?

Ha nem is egy 56-os tisztító vihar, de a legutóbbi két év frissítő szele elvitte ezeket a megyei „tiltó-tűró-támogató”-kat is, végre megjelenhet ez a kis munka, és az emléktábla visszakerül a maga helyére. Azután a már alig remélt romániai, erdélyországi változások fényében különösképp érdekes és fontos dr. Tompa Károly professzor munkája. Bár a szerző szerényen csak így ír: „Mélyenszántó elemzésekre nem vállalkozhattunk. Inkább csak mozaikokat, kis történeteket tart kezében az olvasó, amelyeket talán négy évtized távlatából megszépít az idő...”

Többet nyújt ez a munka — higgyék el —, mint üdítő, szórakoztató olvasmányt!

Erdély most a nagy romániai változások tükrében divat is lett mára. Ez jó is, de árnyéka is van. Azt kérem mindannyiunktól: szeressük jobban, okosabban és erősebb szeretettel Erdélyt, erdélyi magyar testvéreinket, mint tettük ezt régebben: kevesebb operettel, habbal, cigánymuzsikával, a Székely Himnusz alkoholos elzokogásával. Tettel, építő csendes szeretettel, sziklaszilárd hittel álljunk Erdély mellé. Hogy ország-világ előtt világos legyen: mi egyek vagyunk, egy test és vér.

Én mint a magyar Nyugat-Dunántúl szülőtte kívánok erdélyi testvéreimnek minden jót, sikert új szabad életükhöz.

Dr. Tompa Károly professzornak (alias Borvíz) pedig jó egészséget, szép, hosszú életet kíván a „Soproni Egyetem” szerkesztősege, és megköszöni munkáját.
Sopron, 1990. január 22.

Dr. Borbély József
felelős szerkesztő

És ünnepélyes külsőségek között felavatták Sopron legújabb emléktábláját is (5. kép). Borbély József bevezetőjéhez annyit fűzök hozzá — az igazság kedvéért — hogy Gál János akkori rektor támogatta Tompa professzor írásának megjelentetését. Miután ez felsőbb utasításra nem volt lehetséges, engedélyezte és szorgalmazta a kézirat megőrzését, megvásárlását egy későbbi megjelentetés érdekében.

Az első világháború évei Nagylózson

A háborúra való készülődés első megrázkódtatása a nagylózsiaikat is 1912 őszén érte, amikor a tartalékos katonák közül többet behívtak. A gyalogosokat a soproni cs. és kir. 76-os gyalogezredbe sorolták és Hercegovinában, a déli határok mentén állomásoztatták őket. Helyzetük — miként az onnan érkező leveleikből is tudjuk — katasztrofális volt, mert brutálisan bántak velük, ami életüket szinte megkeserítette és elviselhetetlenné tette. 1913-ban újabb háborús előkészültre került sor. Lajstromot készítettek a vármegye számára a lovakról és a szekerekről.¹

1914 nyarán a monarchia Ferenc Ferdinánd trónörökös Szarajevóban történt meggyilkolása miatt hadat üzent Szerbiának, amelyről a nagylózsiaik a Soproni Napló 1914. július 28-án (kedden) megjelent „Esti különkiadásából” szereztek tudomást. Ugyanez az újság augusztus 1-jén pedig a következőket írta: „Ma délután — július 31-én — 4 órakor kaptuk a hírt a katonai állomásparancsnokságtól, hogy az általános mozgósítás el lett rendelve Oroszország ellen. Bővebbet a falragaszok.”

A nagylózsi hadbavonultakat az általános mozgósítást követő vasárnapon (aug. 2.) Major Gergely plébános, aki 1911-ben a királytól a „Ferenc József Rend Lovagkeresztje” kitüntetését kapta, „oly lelkes, szívig ható beszédben ecsetelte a hazafiú kötelességeket, a magyar katona világhírű bátorságát, hogy nem volt szem, mely könnybe ne lábadt volna. A bevonulók a szentségek ájtatos felvételével és a sors akaratában való megnyugvással hagyták ithon szeret'eiket” — tudósít erről a Historia Domus. Többségük soproni kaszárnyákba vonult be, ahol felszerelték őket és így indultak el Szerbia és Oroszország felé. Elsőként a 76-osok — Sopron házi-ezrede —, amelyben községünkben — többen szolgáltak, augusztus 10-én a kora esti órákban keltek útra észak felé.² Útjukat nem kísérte szerencse. Szerelvényük Lengyelországban egy ellenvonattal ütközött össze, melynek következtében sokan haltak meg és nagy volt a sebesültek száma is. Az épségben maradtak alig ocsúdtak fel a szörnyű katasztrófa hatása alól, augusztus 23-án (vasárnap) a galíciai Polichnánál hatalmas orosz túlerővel kerültek szembe és ütköztek meg. Ebben a csatában „nagy harci kedvtől fűtve Schariczter vezérőrnagy parancsnoksága alatt — olvassuk a Soproni Naplóban — dicsőséges fegyvertényt hajtottak végre, áttörték az ellenség vonalát”. Az ezrednek nagy volt a vesztesége. Az elesettek és sebesültek névsorát — amelyben nagylózsiaik is szerepeltek, köztük e sorok írójának édesapja is, Mikó Sándor — a Sopronvármegye c. lap közölte.

Hírek érkeztek arról is, hogy a bevonultak nem egyenlő elbánásban részesülnek. Ezzel kapcsolatban a Historia Domusban a következő olvasható: „Hadbavonultak közül sokan a menetszázadokból részben protekció, részben pénz által kivonják magukat”.

Nem érte meglepetésként a nagylózsiaikat az a hír sem, hogy októberben összeírják a 24—36 éves, katonailag ki nem képzett, népfelkelésre kötelezetteket és fegyveres szolgálatra való alkalmasság céljából megvizsgálják őket. Ha a szükség úgy kívánja, katonai kiképzést kapnak. Ezeknek az öreg-regrutáknak sorozása novemberben meg is történt és 1915 januárjában be is vonultak.

A soproni járás főszolgabírójának 4615/904. sz. leirata alapján Hadisegélyző Bizottság létesült, amelynek elnöke Major Gergely lett. Ez a bizottság állapította meg a községi előljárásság által összeállított névjegyzékből, mely családok jogosultak a 100.000/914. sz. utasítás értelmében a támogatásra. A hadisegélyezés céljára külön jövedelemadó is szolgált, melynek kivetésénél az 1914. évi XLVI. tc. volt irányadó.

1 SVM. A nagylózsi körjegyzőség iratai. Közig. különkezelt csomók.

2 Soproni Napló, 1914. aug. 11.

Azok a katonák, akik a háborúban „megsebesülés, megvakulás, külső rémülés stb. által tehetetlenné váltak”, nyugdíjat kaptak. Ennek havonkénti összege a közlegényeknél 6, az őrzetónél 8, a tizedesnél 10, a szakaszvezetónél 12, az őrmesternél 14 korona volt.³

Októberben kezdődtek meg a különböző gyűjtések, adakozások, novemberben pedig a hadikölcsön-jegyzések.

A sebesült katonák számára a lakosság adományából összegyűlt 66 férfiing, 9 meleg alsóruha, 2 alsónadrág, 21 törülköző, 5 zsebkendő, 5 szalvéta, 5 kötőkendő, 4 különféle ruhadarab, 3 lepedő és 4 vég vászon, továbbá az „Aranyat-vasért” mozgalom keretében az „Augusztá” (főherceg asszony) alapra 50 darab ezüst tárgy (óra-és nyaklánc, gyűrű, ezüstpénz).⁴

Hadviselés céljára az állam kölcsönt is kért, mely után 6% kamatot fizetett. Az ún. hadikölcsön jegyzésre („célja tisztán az ország, a nemzet életének biztosítása” volt) november 16—23 között került sor. A soproni járás községei 1 320 150 koronát jegyeztek, melyből a nagylózsiai 95 ezer koronával vették ki részüket.⁵

A hadügyminisztérium hadisegélyező hivatala még novemberben felszólította a nagyközönséget, hogy a harcban álló katonaság részére karácsonyi ajándékot gyűjtsön. Nagylózsón a gyűjtés a járási tanfelügyelő közreműködésével november 28-án volt: eredménye 14 korona volt.⁶

A pénzfelajánlásokra szóló felhívások 1915-ben is gyors egymásutánban ismétlődtek és ebbe a lakosság bele is törődött — írja a plébános — mert buzog bennük az adakozó készség. A Vöröskereszt Egyesület (megyei választmányának elnöke, a helybeli báró Solymossy Ödönne volt) javára még januárban 186 koronát, a Budapesten székelő Hadisegélyező Bizottságnak február 8-án 91,50 koronát, március 27-én pedig 54,50 koronát adott össze a község. Májusban és novemberben újabb hadikölcsönöket jegyeztek.⁷

1915 januárjában a gabonakészletek felmérésére is sor került az ezzel rendelkezők csak a házi és gazdasági szükségletet tarthatták meg. A felesleget, amely kevés volt, mert 1914 nyarán a búzarozsda, az egerek, az aratási esők, októberben pedig a hűvös időjárás nagy károkat okoztak, hatóságilag megszabott áron (1—1 mázsa búza 40, rozs 32, árpa 28, tengeri 23 korona) az Országos Gazdasági Bizottság részére át kellett engedni. Ezzel kezdődött az ún. állami rekvirálás, amely azt a célt szolgálta, hogy a hadsereg s a fogyasztó közönség élelmezésére biztosítsa a mindennapi kenyeret.⁸

A rekvirálással és a gazdasági élet irányításával kapcsolatos feladatok végrehajtására a járási főszolgabíró 640/1915. sz. leirata alapján a községben is alakult Gazdasági Bizottság: elnöke Major Gergely, tagjai Radiger Lajos gazdatiszt, Mihálicz József, Czetin Sándor és Horváth (daszti) István lakosok.⁹

A bizottság hatáskörébe tartozott a községbe telepített hadifoglyok elhelyezése is. Ezeket a hadügyminiszter mezőgazdasági és földmunkák végzésére az arra igényt tartó munkaadóknak szerződés mellett rendelkezésére bocsátotta. Legtöbbjük az uradalomban dolgozott, de több gazdacsalád is szerződtette őket, mert a munkaképes férfiak száma egyre inkább fogyott. Ugyanis 1915 márciusában a 37—42 éves népfelkelők, júniusban a 18 évesek, szeptemberben pedig a 43—50 éves népfelkelők álltak sorozó bizottságok elé. A katonai szolgálatra alkalmasak bevonulása pár hónap múlva meg is történt.

A mezei munkálatok elvégzése érdekében először 1915. május 15-e és szeptember 15-e közötti időtartamra, majd az ezt követő évek (1916, 1917, 1918) azonos idősza-

3 SvMl. A nagylózsai körjegyzőség... Közig. különkezelt...

4 Historia Domus. (Található a plébánián).

5 SvMl. A nagylózsai körjegyzőség... Közig különkezelt...

6 Historia Domus.

7 Uo.

8 Sopronvármegye, 1915. jan. 15.

9 Historia Domus.

kában is, napközi otthon létesült a kiskorú gyermekek elhelyezésére az iskolában. A személyi kiadásokról a közoktatási minisztérium, az élelmezésről pedig a szülők gondoskodtak.¹⁰

1915 májusában halt meg a község patronusa, báró Solymossy Ödön, aki a Sopronvármegye c. lap kommentátora szerint csak születésére nézve volt arisztokrata, gondolkodása és cselekedetei demokratikusak voltak. Mindez nagy szívóssággal, meleg emberszeretettel párosult. Egyébként Solymossy haláláig Sopron város követe is volt.

Az 1914 őszén kezdődött drágulás, inflálódás 1915-ben folytatódott. Erre vonatkozólag a plébános a *Historia Domus*-ban 1914 októberében az alábbi írta: „A búza métermázsája 40 korona, ez az ár horribilis, ilyen még Magyarországon sohasem volt és ez még emelkedni is fog”. 1915 decemberében ugyanitt rögzítette a gabona- és takarmánynövények akkori árát is: 1—1 métermázsa búza 40, 50, rozs 32, árpa 30, zab 30, tengeri 25, lóheremag 340, lucernamag 300, répamag 200 korona. Ugyanakkor 1 pár igásökör 4000—6000, 1916 júliusában 8000, 1917 júliusában pedig 10 000 koronába került. Egy métermázsa széna ára 24 koronáról 1916 júliusára 60—80 koronára rúgott.

Az 1915. évi termésből származó gabona- és lisztkészletek — búzaliszt kivonat, egyminőségű búzaliszt, rozsliszt, árpaliszt, tengeriliszt — beszolgáltatását a rendelet 1916 februárjában tette kötelezővé. A végrehajtásnál a rekvirálók már kíméletlenebbek voltak mint 1915-ben, mert kutattak az elrejtett készletek után is; ha ilyet találtak, elkobozták.

1916. február 27-én „Fiókvöröskereszt Egyesülettel” bővült a helyi szervezetek száma. Választmányi tagok lettek: Major Gergely, Rézbányai Béla (intéző), Bene István (káplán), Szalai (Torma) János, Czetin Sándor, Tóth (mező) István, Torma János, Torma Elek, Kardos József, Tóth György ((kertész), Tóth (sanadér) Gyula. A névsor felsorolása azért is említésre méltó, mert agrárproletárok is szerepelnek benne. A tisztségviselők: Major Gergely elnök, Rézbányai Béláné női társelnök. Trifunácz Milosné (postamester) női alelnöktárs, Bene István jegyző, Paulácska Aranka (tanítónő) női titkár, Major Gergely pénztáros, Dr. Rupf Adolf (Lövvöröl) orvos. A helyi Vöröskeresztnek 73 rendes és 7 rendkívüli tagja volt. Az előbbieken évenként 2, az utóbbiak pedig 1 korona tagdíjat fizettek.¹¹

1916-ban a község vezetésében is változás állott be. Kardos József helyett, aki 1908-tól állt a falu élén, Mihálicz Józsefet választották meg bírónak. Az előjáróság pedig a következő tagokból tevődött össze: Vida Lajos jegyző, Rézbányai Béla, Major Gergely, Németh József, Haubner János, Czethoffer Antal, Mihálicz István, Szigeti János, Németh György, Mihálicz György.¹²

A gyűjtések száma ebben az évben sem csökkent. Márciusban a rokkantalap, szeptemberben a Hadisegélyző, októberben pedig a székely menekültek javára 40—40 koronát szedtek össze.

Az erdélyi magyarok október elején érkeztek a községbe, „mert kénytelenek voltak otthagyni nyugodt, békés otthonukat — olvassuk a Sopronvármegye c. lap szeptember 7-i számában — és menekülni a magyarság legádázabb ellensége, az oláhok betörése elől”. A lakosság az élelmezésen kívül 20 gyermek és 4 asszony felruházását is magára vállalta.¹³

Júliusban — rendeletre — a fémtárgyakat kellett beszolgáltatni. Szeptember 15-én a plébániatemplom harangjai közül az 550, 150 és 50 kilogrammosokat szerelték le és szállították el a soproni öntödébe.¹⁴

A tavaszi hadikölcsön-jegyzésnél még nem, de az őszinél már nagy agitációra volt szükség. Ekkorra már kezdett alábbhagyni az 1914. évi nagy háborús lelkesé-

10 SVM. A nagylócsi körjegyzőség... Képviselőtestületi jegyzőkönyvek. 1914—1923.

11 *Historia Domus*.

12 SVM. A nagylócsi körjegyzőség... Képviselőtestület. jkv.

13 *Historia Domus*.

14 Uo.

dés. A 19—30 évesek augusztusi bevonulásából, a románok hadbalépéséről (aug. 27) a központi hatalmak ellen azt a következtetést vonták le, hogy a háború elhúzódik. A harctéren elesettek, megrokkantak és fogságba kerültek számának növekedése, az egyre nagyobb méreteket öltő nélkülözés, áruhiány is alaposan megváltoztatta a község hangulatát. A lakosság egy részénél erős negatív vonások kezdtek jelentkezni, elburjánzani. Ezzel kapcsolatban a plébános memoárjában ez áll: „A részegség ördöge tovább is dominál. A háború a népeket nem javította meg, sőt sokan istentelenebbek lettek. Mivel háborús pótlékot bőven kapnak, azért nem dolgoznak, a dologtól sokan irtóznak és az asszonyok egyrésze magáévá teszi az ún. »Hadisegély« dalt:

Húzd rá cigány, kapom a segélyt,
Isten az uramat haza ne segítsd.
Ha az uramat haza segíted,
Hadisegélyt többet nem érek,
Míg az uram itthon volt,
Sárga cipőm soha se volt,
De mióta nincs itthon,
Sárga cipőm párosával van”.¹⁵

A hadisegély havi összege 1917 januárjától, a rokkantak nyugdíja pedig júliustól nagyobbodott meg.

1917 januárjától a község képviselőtestületének ülésén az 1916. évi terméseredményekkel kapcsolatban megállapították, hogy a gyengülő munkaerő, a fogyó nyersanyag és az időjárás viszontagsága súlyos gondokat okozott a gazdáknak. A termés jóval a közepesen alul maradt.¹⁶ Búza- és rozsliszt hiánya miatt — elbeszélések szerint — egyes családok kemencéiben hadikenyér (fele búza- vagy rozs-, másik fele árpa- vagy kukoricaliszt) sült, de voltak olyan családok is, ahol a korpát szitálták meg, hogy vajmi kevés kenyeret tudjanak sütni. Az agrárproletároknál pedig az 1916-ban életbe lépett kenyérgyegre kapott kenyér pótolta a lisztet. 1917 januárjától a petróleumot és a cukrot is jegyre lehetett kapni. Közfogyasztásra vágás már ebben az évben nem volt. A község a húshiányt 6 darab szarvasmarha kényszer-vágásával enyhítette (júliusban 1 kg marhahús 12, 1 kg borjúhús 15 korona).¹⁷

1917-ben — tudomásunk szerint — már nem jegyeztek hadikölcsönt, gyűjtés is csak november 2-án volt, amikor a háborúban elesett hősök emlékére az iskolában gyászünnepelet rendeztek, melyből 80 korona folyt be. Szeptember 28-án a templom utolsó harangja is öntődébe került. A harangozást a temetői kápolna kis harangjával oldották meg.¹⁸

Az év utolsó negyedében a 17—18 éves legények is sorozás alá estek és a beváltakat rövid kiképzés után az olasz frontra (Doberdó) küldték. Ugyanis az orosz fronton a februári forradalom után (amelyről a Historia Domus-ban a plébános azt írta, hogy a „muszka cárt népe a trónról 1917 tavaszán az angolok felbízgatására letaszította”) a hadiállapot összeomlott. Az ezt követő polgári demokratikus rendszert pedig 1917. november 7-én a bolsevik párt döntötte meg. Az új rendszer azonnal békekedekrétumot tett közzé, amit Nagylózs lakossága is megelégedéssel fogadott.

1918 januárjától a hadisegély ismét emelkedett, mert a korona értéke — inflálódás következtében — nagyon csökkent (év elején 1 kg marhahús 20, 1 pár tehénbőrscizma 260—460 korona, októberben pedig 24, ill. 800—1000 korona, öltöny ruha pedig 1300 korona). Az addigi Hadisegélyző Bizottság helyi vezetősége lemondott, helyébe a járási főszolgabíró 1918. február 13-án újat nevezett ki: Balogh Jenő

¹⁵ Uo.

¹⁶ SVM.L. A nagylózsi körjegyzőség... Képviselőtest. jkv.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Historia Domus.

kántortanító, aki 2 évi frontszolgálat után tért haza, Rézbányai Béla — akinek humanitása közismert volt — és Czetin Sándor személyében.¹⁹

A háborúellenesség Nagylózson is egyre nagyobb méreteket öltött, élet a község két vezetője, Major Gergely és Vida Lajos próbálták különböző szociális ígéretekkel, a Solymossy uradalom pedig különböző juttatásokkal (élelmiszer, bor, szegények és cselédek gyermekeinek felruházása, tűzifa stb.) tompítani.

A plébános április 27-én sajtát zsebéből 25,40 koronát is küldött Budapestre a „Hadifogoly-gyámoló Hivatalnak”. Ugyanebben a hónapban a templomi orgona orgona sípjai is olvasztóba kerültek.²⁰

1918 nyarának terméseredményei rosszak voltak, mivel a paraszti földek ekkorra már nagyon leromlottak, lesóványodtak. Az állatállomány számottevően megfogyatkozott. Ebből is július 31-ig 21 darab, október 31-ig újabb 13 darab szarvasmarhát, továbbá 60 darab sertést kellett leadni. Aratás után a rekvirálók sok szalmát (ez trágyahiányhoz is vezetett) és szénát foglaltak le és szállítottak el helybeli fogatokkal a hadsereg számára.²¹

A háború azonban nemcsak a gazdálkodást sorvasztotta, hanem az itthon élő lakosság természetes fogyását is siettette. 1918-ra esik a század második évtizedében a legnagyobb halálozási arányszám (43 fő), amiben benn foglaltatik az a 8 fő is, akik az októberi spanyolnátha járványának estek áldozatul.

Októberben fejeződött be a háború. Miután a képviselőház októberi ülésén elismerték a háború kudarcát, Wekerle miniszterelnök bejelentette a háborúból való kilépésünket.

Az összeomlás után a még falunkban maradt idegen foglyok elindultak hazájuk felé s helyettük községünk fiai kezdtek szállingózni haza. A mintegy 240 bevonulóból 65 ember hiányzott. Ezek közül 51-nek érkezett meg a halálhíre. A megmaradt 14-et eltűntnek nyilvánították. Később ezekből is kerültek haza (Horváth Szabó Gyula cipész).

A község a hősi halottak emlékét a templom mellett álló szoborral örököltette meg. Ennek felállítását a képviselőtestület 1923. május 6-i gyűlésén határozta el. „Az elesettek emlékét az utókor részére örököltük meg — mondotta az előterjesztő — és adjuk meg legalább a köbevésett emlékezés virágszálát”. A terv kivitelezésére bizottság alakult: Solymossy Ödönné díszelnök, Major Gergely elnök, Murakózy Károly, Trifunáczy Milos, Lencsés János, Czethoffer Antal, Pető Mihály, Pető István, Mihálicz György tagok. A költségek gyűjtéssel és nagyobb szabású multság bevételeiből teremtődtek meg.²²

Az emlékmű (felirata: „Az 1914—18. évi hősi halált halt nagylózszi katonák dicső emlékére emeltetett Nagylózs község közönsége”) felavatása 1923. augusztus 19-én volt.

A rajta lévő névsor : Bán István, Berzai István, Bíró György, Both Ágoston, Both Kálmán, Deák János, Deák József, Farkas Géza, Farkas János tanító, Horváth Géza, Horváth István bakos, Horváth János kőműves, Horváth József, Horváth József dőri, Horváth Szabó Zsigmond, Dancsics Vendel, Haubner Lajos, Irnes Sándor, Kalló István, Kalló János, Kardos Gyula, Kardos Sándor, Kiss János, Kiss György, Kőműves János, Lintner László, Mikó István Sámson, Mikó József, Mikó Sándor, Nagy Antal, Nagy Mihály, Nagy Sándor, Németh János erős, Németh Ferenc, Németh János rosta, Németh Lajos, Párizs Géza, Peszlen István, Pető István, Pető Sándor, Rákóczi István, Rákóczi János, Rogács Mihály, Rug József, Szabó Lajos, Szalai János torma, Szalai Vendel, Szikora Antal, Torma János, Torma Lajos, Tóth József csiszár.

A háború 35 hadviseltet tett rokkanttá 100—75—50 és 25 százalékban.

19 SVMl. A nagylózszi körjegyzőség... Képviselőtest. jkv.

20 Historia Domus.

21 SVMl. A nagylózszi körjegyzőség... Képviselőtest. jkv.

22 Uo.

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

Kubinszky Mihály:

A Soproni Városszépítő Egyesület tevékenysége

(1989. jan. 1—1990. jún. 30.)

Az 1988. december 14-én tartott legutóbbi közgyűlés óta Egyesületünk az alapszabályban foglalt feladatainak ellátása körében, Sopron város társadalmának javára igyekezett munkálkodni. Erről az elnökség beszámolóját terjesztem elő.

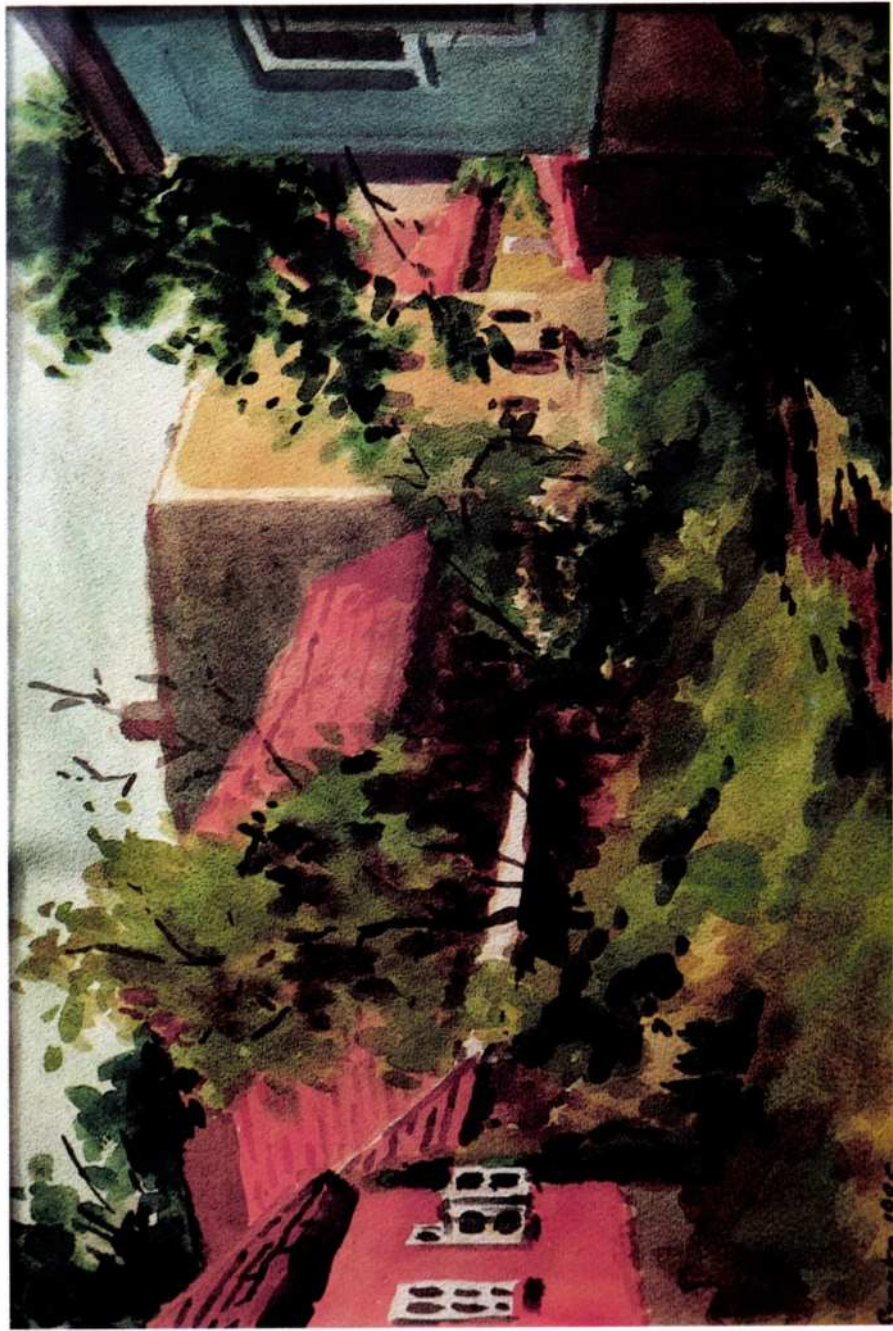
A Nándor-magaslaton helyrehoztuk a második világháború bombázásai óta ott sérülten állt Braun Nándor- emlékművet és annak magyar nyelvű feliratát újravésztük. Jelentősebb összegekkel támogattuk a várkerületi Mária-szobor és a Washington-parkban álló Nepomuki Szent János-szobor kőfaragó munkáit. Helyreállítottuk a Széchenyi-szobor körüli díszlakatos-munkából készült kis kerítést. Hozzájárultunk a város társadalmá által közadakozásból épülő Vörösmarty szobor költségeihez (40 000.— Ft-tal). A Várkerület 63. sz. ház falára Dukai Takách Judit költő, Berzsényi Dániel ihletőjének egykori lakhelyét bronz portré domborművel jelöltük meg: Lesenyey Márta szobrászművész munkáját ez év április 7-én avattuk fel ünnepség keretében. A bánfalvi hősi temetőben rendre folytattuk az első világháború katonai sírjainak helyreállítását és a temetőben tisztítási munkákat végeztünk.

Kezdeményezésünkre a kirándulóknak menedékül a Soproni Tanulmányi Állami Erdőgazdaság — a Szombathelyi Erdőfelügyelőség támogatásával — a Vashegyen helyreállította az egykori Gloriette-t. A munkákból jelentős anyagi részt is vállaltunk. Az erdők sétaútjain kívül mintegy 60 padot állítottunk helyre, ugyancsak a TÁÉG közreműködésével, ezeket emblémánkkal is elláttuk.

A Várkerületi korzó létesítését szorgalmaztuk, ennek érdekében — a Sopron-Kőszeghegyljai Intézőbizottsággal karöltve — elkészítettük Jurcsik Károly Ybl-díjas és Állami-díjas építésszel a programtervet. Reméljük megvalósítását.

A Művészeti és Helytörténeti Szakbizottság összeállította a védendő utcanevek jegyzékét, ugyancsak azokét, melyek neve véleményünk szerint nem kötődik városunkhoz és ezért igény esetében megváltoztathatók. Javaslataink alapján neveztek el utcát Sopronban Mendé Gusztáv festőművészről, Handler Nándor építésről, véleményünkkel megegyezett az *Ív utca*, *Becht Rezső utca*, *Pálosok tere* stb. elnevezés is. Ugyanez a szakbizottságunk behatóan foglalkozott a Fő téri Szentháromság-szobor rehabilitációjával. Vizsgálódásainak eredményét az illetékesekhez eljuttattuk.

Zöldterületfejlesztési és Környezetvédelmi Szakbizottságunk több értékes vizsgálatot végzett, illetve kezdeményezett. Így a közműszerelvények és jelzőtáblák elhelyezésével, a Fertő vízminőségének védelmével kapcsolatban, és legújabbban a Sopron és környéke környezeti állapotjellemzőinek kidolgozásával. Ezt a Duna Alapítvány ezévből anyagilag is támogatja. Levegőtisztasági méréseket is kezdeményeztünk. A Megyei Tanács segítségét kértük a városunk levegőtisztaságát veszélyeztető, a burgenlandi Cinfalván (Siegendorf) tervezett hulladékfeldolgozó létesítésének megakadályozásához. Szakvéleményt adtunk néhány olyan nagyszabású fakivágás előkészítése során, mely a városképet is befolyásolja (a József Attila-lakótelep mentén és az Ikva-parton, a Sportcsarnoknál). A Városi Tanács mindkét esetben szakvéleményünk szerint járt el. Kezdeményezésünkre a Dunántúli Vízépítő Vállalat sőténységélyt ültetett a Fenyő téri Ikva-partra. A városkörnyéki kertekben ültetett szelídgesztenyefákhoz a tájjelleg védelme érdekében anyagi támogatást adtunk a kerttulajdonosoknak.

SZARKA ÁRPÁD: Tavasz az Ika-közben (1986)

Támogattuk az Egyetem Kaán Károly Ökklubja 1990. évi nyári ifjúsági táborát, mely a brennbergi völgy és a Hidegvízvölgy ökoszisztémáit kutatta és forrásfoglalásokat hozott helyre.

A Soproni Szemle kiadási és terjesztési költségeinek deficitjét egyharmad arányban vállaltuk magunkra. Sarkady Sándor soproni író „Igazság pajzsával” c. kötetét szerény mértékben támogattuk.

Sopron építészeti problémáival kapcsolatban a Városi Tanács illetékes elnökhelyetteséhez beadványt intéztünk, ő ezzel kapcsolatban értekezletet hívott össze. Főként a várost immár sújtó közúti forgalom lehető elterelését szorgalmaztuk. Ez ügyben az országos sajtóban a miniszterhez nyílt levelet is intéztünk, kérve a nemzet segítségét annak a városnak a részére, mely hajdan kiérdemelte ragaszkodásával a „Civitas fidelissima” rangos jelzöt, ma pedig határhelyzetéért lakóinak egészségével fizet. (Derzsi András miniszter nem méltatott válaszra.) Emlékeztető feljegyzést készítettünk ez évben is a város átfogó építészeti problémáiról, főként annak szükségességét hangsúlyozva, hogy a város jövő életében egészséges építészeti szemlélet is érvényesüljön, hiszen az építőmunka eredményei a lakosok életét közvetlenül érintik és évszázadokra határozhatják meg városunk arculatát. Ezért a városi vezetés ilyen irányú képzettségét és érdeklődését a jövőben elengedhetetlennek tartjuk. Ezt az anyagot országgyűlési képviselőnknek nyújtottuk át.

Képviseletünk magunkat számos ülésen, rendezvényen, megbeszélésen, ezek közül csak néhányat sorolunk fel: a Városi Tanács ülésein, a Soproni Tavasz Napok megnyitásán, a nagyeceni Széchenyi népfőiskolán, a Sopron Baráti Kör budapesti összejövetelén.

Kisebbségi támogatásokkal Harka község központjának szépítését és a Petőfi téri iskola ablakainak virágdíszét segítettük. A Tóth Antal utcai iskola névadását, Fogarassy László, pozsonyi történész „Pro Urbe” kitüntetésének elnyerését állásfoglalásokkal támogattuk.

Számtalan közreműködő érdektelensége, illetve időközben előtérbe helyezett és fontosabbnak ítélt feladatok miatt sajnos elhúzódik Becht Rezső és Soproni Horváth József szobrának emelése, az alsólővéri kiránduló-pihenő építése. Sajnálatos kár érte eszközállományunkat a Deák téri meteorológiai állomás vandál rongálásával (1990. május 25), a rendőrségi nyomozás nem járt eredménnyel.

Beszámoló végén köszönettel kell adoznunk minden tagunknak, aki tagdíjának pontos befizetésével támogatja közös munkánkat, azoknak különösen, akik jelentősebb adományokat szolgáltattak és szerénységéből nevük említése elől kitérnek. Köszönjük a jogi tagok, a vállalatok, a szövetkezetek segítségét. Igyekszünk a nekünk juttatott összegekből célszerűen gazdálkodni.

Közyűlésünkön az elnöki beszámoló a jövő terveket is vázolja, ezekhez kérjük minden tagunk támogatását és segítségét.

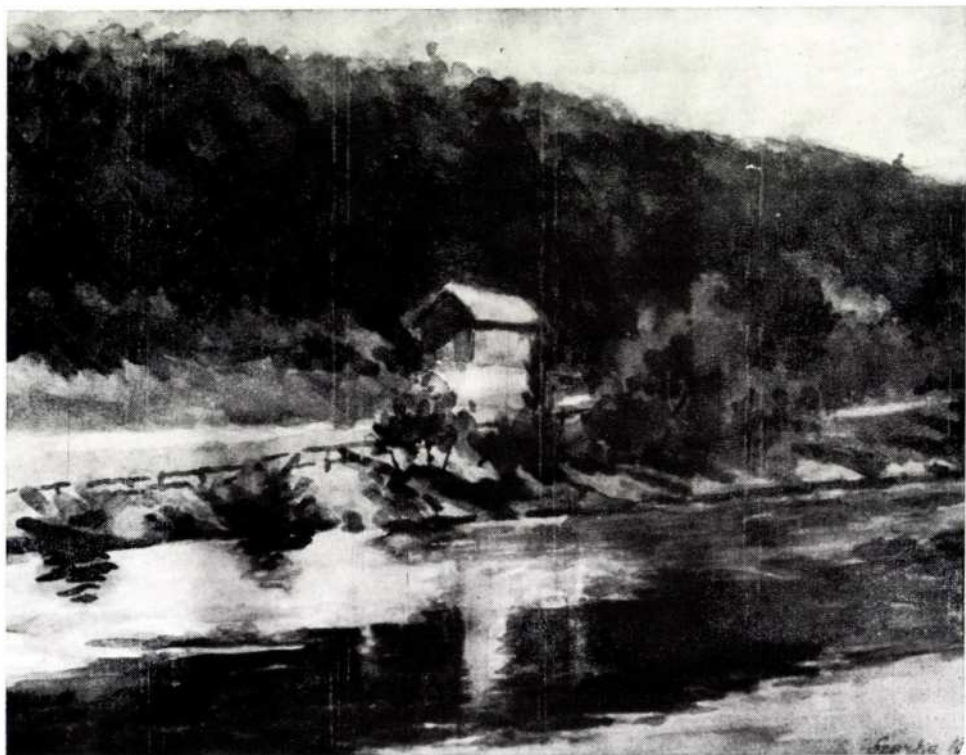
Kubinszky Mihály:

Gondolatok Szarka Árpád festőművész 75. születésnapja alkalmából rendezett kiállítás megnyitásán

(1990. június 24.)

Szarka Árpád festőművész betöltötte 75. születésnapját: kiállítással köszönti szeretett városának képzőművészetek iránt érdeklődő lakosait, kiállításának megtekintésével köszöntik őt Sopron polgárai.

Pályafutását korábbi kiállításainak katalógusai részletezték, munkássága, személye, közéleti tevékenysége ismertek. Ennek a 75. születésnap alkalmából rendezett kiállításnak a kapesán inkább azt emelem ki, hogy Szarka Árpád ma a sop-

2. kép. Szarka Árpád: Ezoki tó

3. kép. Szarka Árpád: Cádi borospincék

4. kép. Szarka Árpád: Balatoni vitorlásokikötő

roni festőművészek nesztorává emelkedett, nemcsak korban, hanem kvalitásban is. Horváth József egykori tanítványa biztosítja ma azt a kontinuitást, amely a múlt századi jeles festőinktől a mesteren át a jövőbe mutat.

A soproniak kötődnek városukhoz. Hozzájuk szól az a művész, aki azokat az utcákat festi, melyeken járnak, azokat az épületeket, melyek között mozognak, azokat az erdőket melyekbe kirándulnak. Aki ugyanúgy ismeri a környéket, mint a soproniak, Brennberget, Kőszeget, minazt, ami a kiállítás képein megjelenik. Ebből fakad a művész és a közönség nálunk hagyományosan jó kapcsolata. Közös életplatform ez.

A kiállított képek valóban környezetünket ábrázolják. Várost és falut, utcákat, erdőket. A realitást. A természet táji szépségének és az ember nemes építőtevékenységének kapcsolatát. Nem nosztalgikusak Szarka Árpád képei és nem is absztraktak. Nem szeretem a nosztalgiát: szerintem az menekül oda, aki nem tud megbirkózni a jelennel. S nem szeretem az absztrakciót sem, mert aki ebben a műfajban dolgozik, annak kódos elképzelései lehetnek a jövőről. Szarka Árpád képei a jelent ábrázolják. Amit élénk tár, itt van, és most látható. Így válik majd egykor történeti értéké is.

Az akvarell virtuozitást kíván. Fény-árnyék hatását, játékát vetíti élénk, ezzel kapcsolja egymáshoz az ábrázolt épületeket és a tájat, ezzel növeli a képek térbeliségét, eleveníti meg az évszakokat, ezzel a háttérrel jelenik meg az ember. Műfajban és technikában néhány kivételt is mutat a kiállítás: olajfestményt, portrét. A mester széleskörű képességeit bizonyítják. Minden képen a művész higgadt és kiegyensúlyozott szemlélete, technikában pedig tapasztalata látszik. Kiállításán ez vesz minket körül.

75. születésnapján az ember és a művész iránti tisztelettel, a kiállításon nyújtott élményért köszönettel köszöntjük Szarka Árpád soproni festőművészt.

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Mikó Sándor:

Keszei Dénes: Nagycenk és társközségei múltjából, jelenéből. Sopron, 1990, 56 lap.

A könyv szerzője 42 évig pedagógusként működött Nagycenken és ma is ott él. Így jól megismerte ezt a községet, melynek monográfiáját is megírta (ismertetése Mollay Károly: SSz. 1984, 287).

A szerző a néhány soros előszóban a munka megírásának célját abban jelölte meg, hogy a társközségek e könyvön keresztül jobban megismerjék egymást és az adatok ismeretében összehasonlításukra így lehetőség is nyílik. Szerinte Fertőboz, Pereszteg és Sopronkövesd múltja sok azonosságot mutat a cenkivel, mivel földesuraik azonosak voltak.

Pereszteg és Sopronkövesd vonatkozásában a megállapítást csak annyiban fogadhatom el, hogy csak hűbéri kötelezettségeik voltak azonosak. Az Országos Levéltárban végzett kutatásaim során ugyanis sok olyan forrásra bukkantam (főleg az Esterházy és Széchenyi család anyagában), amelyek e két helység múltját Nagycenkétől eltérően örökítik meg.

Ugyancsak vitatható a szerző azon állítása, hogy „Cenk anyagának részletesebb kifejtése eligazítást adhat a társközségek múltjának és jelének jobb megértéséhez is”. Nagycenk múltja ugyanis nem tud eligazítást adni pl. Nagylózs múltjának megismeréséhez. Nagylózs a Lózsi, majd a Viczay család révén a XV–XVII. században a megye egyik legnagyobb és legismertebb települése volt. 1431-től mezőváros (oppi-

dum), földesura pedig vásártartási joggal rendelkezett. Nagycenk ezeket csak 1797-ben kapta meg. A tények viszont azt igazolják, hogy Nagycenk a XIX. század közepétől erős fejlődésnek (lakossága 1785-ben 933, Lózsé 950, 1855-ben 1032, Lózsé 1187; 1870-ben 1773, Lózsé 1291) indult, Nagylózs fejlődése viszont kisebb ütemű volt.

Ebben a könyvben csak Nagycenk és Nagylózs múltjáról olvashatunk bővebben, a többiéről csak vázlatosan néhány irodalmi alkotásból és kevés levéltári dokumentumból vett adat alapján.

Az 1945 utáni évek eseményeiről, eredményeiről már bővebben, az esetleges hiányosságokról (lakosság fogyása, a helyi iskolai oktatás részleges vagy teljes megszűnése, a kulturális és sport tevékenység hanyatlása, magán kisiparosok gyér száma) árnyaltan ír Fertőboz kivételével. Ismerteti a politikai, közigazgatási, gazdasági és társadalmi élet vezető, ill. meghatározó egyéniségeit, sőt érinti a falu vallási életének irányítóját is.

A könyvben több téves megállapítással, általánosítással találkozunk. Pl. Lózsón a földesúr új templomot nem 1402 körül (27), hanem az 1400-as évek végén építtetett. Ennek keretelt, sokszögzáródású szentélye, továbbá alaprajzi elrendezése is megfelel a XV. század végén az egész országban kedvelt templomtípusnak. 1454-ben a cseh husziták feldúltak és felgyújtottak 16 falut, a szerző szerint köztük Lózst (28). Ez nem felel meg a valóságnak, mert Lózs neve a 16 falu (*Iwan, Zenthmiklos, Seyther, Fogkew* (így), *Komok* (így), *Hydegseeg, Zeplak, Perezleg, Lewe, Wykeer, Fyles, Kerezthur, Cenk, Pwla, Rewth et Kewhalom*) között nem szerepel. Ezek a falvak a Kanizsaiaké voltak (Nagy Imre Sopron vármegye története. II. Sopron, 1891, 382—383). Nagycenken a két világháború között „a parasztság csak állami segítséggel (boletta) tudta a gabonaárakat tartani” (13. l.). Közismert viszont, hogy a boletta csak a 30-as évek elején létezett, nem pedig az egész Horthy-korszak folyamán.

Találkozunk egyéb pontatlanságokkal is: Peresztég „legelső írásos említése egy 1291-beli, Nagycenkkal kapcsolatos oklevélben” szerepel (38. l.). Elkerülte a szerző figyelmét a 27. lapon említett „lózsi—peresztégi csata”, amely 1273-ban volt. Az oklevélben a két helység említése: „in quodam Lus vocato” és „apud uillam Perezteg” (Hazai Okmánytár I, 61). Sopronkövesden a szerző szerint az 1946—47. évben került feloszlatásra a Magyar Élet Pártja és a Nyilaskeresztes Párt. E szerint Sopronkövesden a két párt 1945. március 30-a után is működött volna?

Az idézetek sem eredetiek minden esetben. Drinóczytól így idéz: „körüljárták a család földjét, s a szomszéd határoktul, jelesen Loostul halmokkal elkülönítették” (27. l.), holott hitelesen ez áll: „Körüljárták a három család földjét, s azt a szomszéd határoktul, jelesen Loosont is, halmokkal elkülönítsék”.

Az évszámok közlése is több esetben pontatlan. Pl. A törökök először 1532-ben (ekkor volt Kőszeg ostroma), másodszor pedig nem 1663-ban (29. l.), hanem 1683-ban dúlták fel Lövőt Lósi Imre esztergomi érsek halálát 1661-re datálja (29. l.) pedig ez 1642-ben volt, továbbá Major Gergely sem „e század elejétől”, hanem a múlt század végétől (1893—1928) volt plébános Nagylózsón (31. l.); Solymossy család sem 1881-ben vásárolta meg a Viczay birtokot (31. l.), hanem 1869 őszén, Nagylózsón a front nem „1945. ápr. 30-án” (32. l.), hanem március 30-án vonult át.

A fenti és egyéb pontatlanságok onnan is erednek, hogy a mű lektora, szerkesztője és felelős kiadója, aki egyébként a Nagylózsról szóló adatszolgáltatásban, ill. gyűjtésben is közreműködött, igénytelenek voltak az adatok pontossága tekintetében.

Hiányzik több forrásmunka megjelölése is (pl. Mikó Sándor: Lózs mezőváros története a XVI—XVII. században, SSz. 1989, 3. sz; uő: A lózsi parasztság a XVIII. században, SSz. 1966, 3. sz.).

A cél, amelyből „íródott e kis könyvecske”, a fentiek miatt csak részben valósulhatott meg. Ugyanis az tűnik ki, hogy a szerző főként Nagycenk történetét ismeri, kevésbé a társközségeket, különösen Nagylózsét.

Györffy György: A magyarság keleti elemei Gondolat. Budapest, 1990, 326 lap

Az Árpád-kori magyarság élettörténetét imponáló szintézisekben bemutató Györffy György kötetbe gyűjtötte össze azokat a szétszórtan közzétett, s ezért nehezen hozzáférhető tanulmányait, amelyeket 1939 óta jelentetett meg a Kárpát-medencében a magyarságba olvadt keleti népelemokről. Több tanulmányát e gyűjteményes kötet számára jelentékenyen módosította és tökéletesítette, elhagyva belőlük a meghaladottá vált nézeteket és értékesítve bennük mindazt, amit a tanulmány első ízben való publikálása óta a tárgyra vonatkozó új kutatási eredményként jórészt maga Györffy György halmozott fel.

„A Nagykusnág és Karcag a középkorban” című, először 1974-ben közölt tanulmányának bevezetése voltaképpen a szerző mostani gyűjteményes kötetének vezérszólamául is szolgálhat: „A Nagykusnág az eurázsiai steppeországot végző nyugati állomásán, a magyar Alföldön terül el. Ameddig csak az emberi emlékezet visszanyúl, lovas nomád népek nyomultak ezen az úton keletről nyugatra, s alig akadt közülük egy-kettő, amely el nem érte a Kárpát-merencét és meg nem telepedett benne. A legenda beszedő kimméri nép után iráni nyelvű szkiták, szarmaták, alánok, majd török nyelvű hunok, avarok, türkök, onogurok, besenyők, úzok, kunok üzték egymást, hogy a legtávolabbról jött mongolok zárják le a sort” (A magyarság keleti elemei 305.).

A kötetbe foglalt tizenöt tanulmány zöme a székelyek eredetét, a besenyők beköltözését, a magyarországi kunok történetét és a jászoknak a Jászságba való betelepülését tárgyalja, de szót kap a kabar kérdés, a palóc etnikum kialakulása stb. is. Haladjunk sorjában, kiemelve a szerző általánosabb érdekű megállapításait és hangsúlyozva a Sopron vármegyei vonatkozásokat.

A székelyekről tudósító két legkorábbi hiteles adatból Györffy György azt szűrte le, hogy a székelység — a besenyőkhöz hasonlóan — a magyaroktól eltérő eredetű csatlakozott népelem volt, amely csatában előcsapatként harcolt a magyar sereg előtt abban a jellegzetes nomád harcmodorban (gyors előrelovaslás, majd színlelt megfutamodás, hirtelen visszafordulás és a közrevett üldözők megsemmisítése), amelyet a magyarság nagy tömege nem alkalmazott. A székelység és a besenyőség tiszta nomád életmódot folytató nép volt a magyarsággal szemben. Mai hazájába, Erdély délkeleti részébe a székelység nyugatról költözött be. Az Árpád-korban az ország legkülönbözőbb pontjain voltak székely telepek, de különösen gyakoriak voltak az országhatáron, a feltehető egykori gypűvonal mellett. A korai magyar birodalomban a székelységnek határvédő szerepe volt. Egy 1314-ben kelt oklevél szerint a Fertő mögötti *Baradanben* (ma: *Lajtapordány/Leithaprodersdorf*) lakói hajdan székelyek voltak: „Baradanbe ... quam olim Siculi inhabitabant et colebant” (UrkBurg. 3: 79). Ez a székely telep beilleszkedik a vidéken levő határőrző besenyő telepek sorába. Lásd különösen a Kismartontól (Eisenstadt) délnyugatra fekvő, ma *Pecsenyéd/Pötsching* nevű helység legkorábbi adatait: 1223: villa *Beseneu* (UrkBurg. 1: 91); 1265: ville *Besenev* (UrkBurg. 1: 316); stb. De ha figyelembe vesszük azt is, hogy a székelyek többször latin *sagittarius* 'íjász', magyarul *lövő*, *lövér(d)* megjelöléssel szerepeltek, akkor „székely-gyanús”-nak kell tartanunk a következő Sopron vármegyei helységneveket is: *Felsőlövő* (ma: *Sérc/Schützen am Gebirge* Kismartontól keletre); 1317: possessionem *Fulseuluew* (UrkBurg. 3: 95); *Lövő* 'elenyészett helység a Fertőtől délre'; 1211/1252: *Luev* de parochia Suproniensi (UrkBurg. 1: 61); *Lövérek* 'Sopron városközpontjától délnyugatra levő kertes terület'; 1265: terre *Luer* (UrkBurg. 1: 317); 1277: *sagittariorum de villa Luer* (UrkBurg. 2: 95).

Jó okunk van tehát annak feltevésére, hogy a korai Árpád-korban Sopron és vidéke lakosai számára nem volt ritka látvány a székely vagy besenyő határőrző ijászok kisebb-nagyobb csoportja. Györffy György megfigyelései szerint a magyarországi *székely* ~ *lövő* ~ *sagittarius* (*Schützen* ~ *Sztrelec*) telepek általában beljebb helyezkedtek el, mint az *őr* ~ *speculator* vagy *explorator* (*Wart* ~ *Strázs*) faluk, s az utóbbiakat a gyeplelve lakatlan térsége választotta el az ország határától, amely Dévénytől Orsovaig általában a Kárpátok vízválasztó gerincén futott. Györffy megfigyeléseinek helyességét bizonyítja, hogy az *Őr*-féle települések a középkori Nyugat-Magyarországon (tehát a mai Burgenland területén) is kijebb helyezkedtek el, mint a *Lövő*-félék; vö.: *Alsó- és Felsőőr* (*Ober- és Unterwart* (FNESz.⁴ 1: 461); *Alsó- és Felsőstráza* (ma: *Rábaőr/Drosen*: FNESz.⁴ 2: 389), *Őr* (ma; *Rábort/Rauchwart*: FNESz.⁴ 2: 390). — A *székely* népvét Györffy György — elvetve a bármiféle magyar vagy török köznévből való származtatás ötletét — a Volga melléki bolgárok egyik, az etelközi magyarokkal észak felől szomszédos törzsének 's.k.l. névével egyezteteti. Az arab betűkkel feljegyzett bolgár törzsnév többféleképpen olvasható: *eszekel*, *eszkil*, *iszikil*, *iszkil* stb. Kínai források tanúbizonytsága szerint az *iszkil* névnek 660 körül már *szikil* változata is volt. Ez a hangátvetéses névalak változott a székelyek nevévé (Harmatita: MTud. 1990, 259—60 is). Következésképpen maguk a székelyek sem lehetnek mások, mint a magyarsághoz még a honfoglalás előtt csatlakozott *eszkil*-bolgárok utódai. 893-ban alighanem elsőként a székelyeket érte a besenyő csapás, és elsőként ők nyomultak a Kárpát-medencébe. 950 táján már a magyarok nyelvét is beszélték, noha etnikai különállásukat sokáig megőrizték. Am a székelyek nem tekinthetők a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikeként. A kabarok három törzsét minden valószínűség szerint a *Berény*, *Őrs* és *Varsány*, illetőleg *Oszlár* nevű települések névadóiban kell keresnünk. Györffy szerint a kabarok egy részét a Bécsi-medencébe és Délkelet-Morvaországba telepíthették le, ahol a Thaya (Dyje) torkolata közelében levő Břeclavnak 1054-ben feljegyzett német *Laventenburg* (utóbb *Lundenburg*) neve alighanem Árpád fejedelem feltehetően legidősebb fiának, Levente hercegnek a nevét őrzi. Csakhogy *Laudentenburch* (1056: Hosák—Srámek 1: 118) előtagjában más személynév is rejtőzhet, mégpedig a jól adatolt cseh *Lovata* személynév nazális *Loveta* előzménye. A középkori német névalak még a közelmúltban is élt a jiddisben *Lümpembork*-ként.

A besenyők, a középkori Magyarország egyik sajátos etnikai csoportjának maradékai 1500 táján javarészt a magyarságban enyésztek el. Népi különállásukat, úgy látszik, a bánsági Nagyszentmiklóstól nyugat-délnyugatra felvő Óbesenyőn őrizték meg, amelyet 1502 óta igazolhatóan *Bottalütöbesenyő*-nek neveztek bizonyára azért, mert az ott élő besenyők régi módon, azaz jóformán csak bunkóval, buzogánnyal bottal harcoltak. E nemesi besenyő csoport kiváltságait 1495-ben újították meg utóljára. Alighanem láttukon jellemezte Bonfini 1495-ben befejezett „*Rerum Ungaricarum Decades*” című művében a besenyőket azzal, hogy mindegyikük zászlót hord magával, nyírják szakállukat, hosszúra növesztik bajuszukat, lósörényes süvegük van, a perzsák módjára bő selyemköpenyt viselnek, s odavannak a gyors lovakért. A IX. században a besenyők nyolc, lószínnévvel megkülönböztetett törzse még a Kaszpi-tenger fölötti térségen lakott. 893-ban az Aral-tó felett lakó úz (más néven oguz vagy tork) törzsek rátámadtak a besenyőkre, és kiűzték őket a Kaszpi-tenger és Baskíria közötti hazájukból. A besenyők átkeltek a Volgán és a Donon, s a magyarokra rontottak, elfoglalva lakóterületüket feltehetőleg a Dnyeperig (Első besenyő támadás). A nyolc besenyő törzs ugyanott szállt meg, ahol 838 és 893 között a hét magyar és a három kabar törzs lakott, azzal a különbséggel, hogy a besenyők nem tudták adóztatni a felettük lakó keleti szláv törzseket, miként a magyarok tették, mert a szláv adóztató központokat, Kijevvel az élén, a normann rúszok foglalták el. (A normann rúszok neve él tovább a *russzkij*, *ruszin*, *orosz* stb. népvétben). 895 nyarán következett be a második besenyő támadás. Amikor Árpád átvonult seregével a Vereckei-hágón, besenyők keltek át a Dnyeperen. A magyar haderő távollétében az otthon maradtak nem is gondolhattak ellenállásra, csak menekülésre. De az

idők során a besenyők ereje is fokozatosan gyengült attól függően, hogy mind jobban megszilárdult a kijevi orosz állam. A besenyő törzsszövetség bomlani kezdett. A steppeországon újonnan nyugat felé húzódó újak már 1055-ben elérték a Dnyeper vonalát, ellenük pedig az oroszok a Volgán túlról előnyomuló kipcak-kunokat hívták segítségül. Az újak zöme 1064-ben átmenekült az Al-Dunán, az egykori Besenyőország nagy részét pedig a kunok vették birtokukba. A besenyők nagy része határórként települt le a környező országokba: Oroszországba, Bulgária területére és Magyarországra. Már Taksony vezér idejében (955–970) egy besenyő fejedelem, Tonuzoba fiával, Urkunddal és népes kíséretével Magyarországra költözött. Tonuzoba maga nem volt hajlandó megkeresztelkedni, de fia, Urkund keresztény lett; tőle származik a Tomaj-nemzetség. Taksony idejében a nyugati magyar határ a Bécsi-erdőnél is nyugatabbra húzódott, és határvédő népek Alsó-Ausztria és Morvaország területén lakhattak. A tatárjárás után megszűnt a kunok steppei uralma, az évszázadokon át rettegett, harcias besenyőség felének-harmadának csoportjai pedig végleg szétszóródtak Magyarországon úgy, hogy a királyi hatalom az ország minden megyéjébe telepített belőlük, többnyire őrzéssel kapcsolatos udvari szolgálatra, ugyanakkor a szétszórta, de zömükben a nádor alá rendelt fegyverforgató besenyőknek szabadságot biztosított, ami népiségük megőrzését is elősegítette. Ispánságuk központja, gyűléshelye a Fejér és Tolna megyei Sárvidéken volt. — A besenyők nyelvéről meglehetősen gyér ismereteink vannak. Teljes bizonyossággal besenyő nyelvű szövegművek eddig nem kerültek elő. Ám az egykorú írók megjegyzéseiből, egy glosszaértékű nyelvmaradványból, a megfejtett besenyő törzsnevekből, méltóságnevekből, színelnevezésekből, személynévekből és helynevekből meg tudható, hogy a besenyők — a kunokhoz hasonlóan — kipcak típusú török nyelven beszéltek. (A ma is élő kipcak nyelvek közül nevezetesebb a krími és kazanyi tatár, a baskír, a kazah vagy kazak és a kirgiz). A helynevek fejezetében Györffy György újszerű magyarázatot ajánl az Azovi-tengernek 1144–1170 között feljegyzett *Karpaluk* nevére. Névete szerint a név második eleme a Kásgari fenntartotta *balıq* \approx *balıq* 'agyag, sár' főnévvel azonosítható. (A Heves megye egykor besenyő lakta vidékén található *Balogh-fertő*-féle helynevek is talán ide kapcsolhatók). *Karpaluk* elülső elemét illetően Györffy György nem tartja lehetetlennek, hogy Krím félsziget török *Kyrym* neve rejlik mögötte, amely a XIII. században Krím fő kereskedelmi központjának, a Krími-hegység északkeleti lejtővidékén települt Szolhatnak (ma: Sztarij Krím) a neve is volt, s amelynek etimónja talán nem is a török *qaram* \approx *qarym* 'gödör, árok, sár' főnévben keresendő (amint ez ma már szinte általánosan elfogadott), hanem a szkítákat megelőző ókori nomád *kimmer* nép nevében. A Krím vidékét egy időben a kimmerek hazájának tudták: vö. latin *Bosporus Cimmerius* 'Kercsi-szoros' (tkp. 'Kimmer-Bosporusz', I. FNESz. 1: 245). Az ókori *kimmer* népnévtől azonban még hosszú az út a középkori *Kyrym* helynévig, miközben hangátvetéssel, iráni és török közvetítéssel is kell számolni, hogy besenyő nyelvi elem legyen belőle. Túl sok a feltevés. (Egyébként arra, hogy Krím a kimmerekről kaphatta nevét, már Zsoldos Benő sárospataki tanár, az Ókori Lexikon egyik szócikkírója is gondolt, bizonyára német szakmunkáktól indítva: ÓkoriLex. 1: 417). — Györffy György a Fertő-vidékről (Moson és Sopron vármegye), a Rába-vidékről (Győr, Kelet-Sopron, Nyugat-Veszprém, Vas vármegye), a Balaton-vidékről (Somogy, Zala, Kelet-Veszprém vármegye), a Sárvidékről (Fejér és Tolna vármegye), a Duna—Dráva—Száva vidékről (Baranya, Bács-Bodrog, Valkó, Szerém vármegye), Buda-vidékről (Pest-Pilis és Esztergom vármegye), a Nyugati-Felvidékről (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, Hont, Liptó, Árva vármegye), a Tisza-vidékről és a Keleti-Felvidékről (Csongrád, Székely, Heves, Nógrád, Gömör, Borsod, Szabolcs, Szatmár vármegye), a Körös-vidékről (Békés, Bihar, Szilágy, Zaránd vármegye), a Maros-vidékről (Csanád, Arad, Temes, Krassó-Szörény vármegye) és Erdélyből összesen 159, besenyőket említő oklevélkivonatot és 190, besenyőkre utaló helynevet gyűjtött össze. A Fertő-vidékről az oklevélkivonatok száma 13, a besenyőkre utaló helyneveké 8, a Rába-vidékről pedig 9, illetőleg 10. Ezek az adatok nem támogatják azt a sokáig közkeletű vélekedést, hogy Nyugat-Magyarország, nevezetesen Moson, Sopron és Vas vármegye besenyők által különö-

sen sűrűn lakott vidék lett volna. A legnagyobb besenyő településlánc — mint már említettem — a Fejér és Tolna megyei Sárvíz bal partján húzódott, Abától le Kajdacsig. A besenyők valószínűleg a népeket összekavaró tatárjárás évszázadig őrizték meg török nyelvüket. Zömmel a XIII. század folyamán hagyták el a török személynéveket, és tértek át általánosan a keresztény nevek használatára. — A besenyő személynévek sorában Györffy György szerepelteti a Bodrog megyei Aranyánról ismert *Uturbur*-t (1340: *Uturbur*: Györffy 1:706). Az *Uturbur* személynév és az aranyáni *Koturman* határresznév (1347) törökös hangzása már Karácsonyi Jánosnak (MNemz. 1:375) feltűnt, s maga Györffy (1:707) is lehetségesnek vélte, hogy itt laktak azok a besenyők, akikről Aranyánt *Besenyő*-nek is nevezték. Ennek ellenére a török-, sőt besenyő-gyanús *Kotorman* (1255: HazaiOkm. 7:49; vö. R. Nagy: NyK. 46:137; Hasan Eren: MNy. 40:366; FNESz.⁵ 1:785) személynévet Györffy nem iktatta be a besenyő személynévek közé. S minden bizonnyal helyesen járt el. Nem szabad ugyanis elmellőznünk a szerbhorvát *Kotroman* (1163/1397: *Cotroman*: Szt. KritJ. 1:34) személynévet sem mint a magyar *Kotorman* lehetséges, mi több: valószínű etimonját. A *Kotroman* nevet viselte Stepan Kotroman, az első boszniai bán (ur. 1272—1298), a később másfél századon át Bosznia felett uralkodó *Kotromanić*-dinasztia megalapítója is, akit sokáig német származásúnak gyanítottak, de bizonyára tévesen, csupán nevének „németes” csengésű *-man* végződésétől félrevezetve. Újabban a *Kotorman*-ban az ósszláv *kotera* ~ *kotora* 'harc, vita' (EtSISJaz. 11:200) tövet keresik, és 'in pugna (vagy: ad pugnam) incitamentum habens'-féle jelentést tulajdonítanak neki (Maretić: Rad JAZU. 81. sz. 120).

Az a nép, amelyet mi *kun* néven ismerünk, a IX. században tűnt fel a nyugat-szibériai steppekben *kipsak* néven. A XI. század közepén átkeltek a Volgán, és az úzokat nyugat felé szorították. A XI. század végére elérték az Al-Duna vonalát. A Volgától az Al-Dunáig széjjelterült törzsszövetségüknek a mongolok előnyomulása vetett véget. Zömük Havasalföld és Moldva vidékére szorult össze, s egy részük 1227-ben felvette a keresztény hitet. A mongolok 1239-i újabb támadását követően Magyarországra menekültek, de királyuk, Küten megölése miatt az országot rövidesen elhagyták. A tatárjárás lezajlása után IV. Béla visszahívta őket, s itt néhány évszázad leforgása alatt megmagyarosodtak. A Magyarországon megtelepedett kunok a társadalmi fejlődésnek körülből azon a fokán állottak, mint a honfoglaló magyarok jelentékeny része. Fő foglalkozásuk a nomád állattenyésztés volt. A kunoknak juttatott földek legnagyobb része, a Duna—Tisza közti homok nem is igen volt alkalmas földművelésre. Mohács után a Kecskemét és Halas környéki kun szállások hamarosan elnéptelenedtek, a tiszántúli kun szállások viszont még egy évszázadig virágoztak. Az 1558-i és 1572-i összeírásokból kitűnik, hogy a tiszántúli kun terület ekkor sokkal több helységből állott, sokkal népesebb volt, mint a nagyobb kiterjedésű Duna—Tisza közli kun terület. Ezért kaphatta az előbbi a *Nagykunság*, az utóbbi pedig a *Kiskunság* nevet. — A kun nép legjelentősebb nyelvi és művelődéstörténeti emléke a Codex Cumanicus néven ismert kódex, amely egy latin—perzsa—kun szókönyvet, kun nyelvre fordított egyházi szövegeket, latin—kun szójegyzéket, kun—német szójegyzéket stb. foglal magában. A szókönyv legvalószínűbben a Krím félszigeti Szolhat (ma: Sztarii Krim) városban keletkezett 1294—95-ben, a krími olasz telepesek általános helyi használatára. A ma ismeretes példány az 1330-as évekből származik. A latinról kunra fordított egyházi szövegeket a XIV. század negyvenes éveiben német franciskánus szerzetesek írták valamelyik dél-oroszországi térítő kolostorban. A század közepé táján német szerzetesek egyesítették a két könyvet. Velencébe — ahol ma is őrzik — 1350 és 1450 között jutott el. A Codex Cumanicus kun szóanyagát részletesen megismerteti velünk a kunok állattenyésztését, és — fogalmi csoportokba osztva — néprajzleírás-szerűen eleveníti meg a nomád kunok életét. Györffy György a következő fogalmi csoportokat állította fel: állattenyésztés általában; lótenyésztés, lovaglás; juhtenyésztés; szarvasmarhatenyésztés; tevetartás; kisállattartás; gabona-termesztés; kertnövény-termesztés; halászat; vadászat; gyűjtögetés; bőrmegmunkálás; fémművesség; fafaragás; fonás, szövés, posztó- és nemezgyártás, kötélverés,

varrás; textilfestés; fegyverzet és harcmódot; kereskedelmi fogalmak és foglalkozások; áruszállítás; táplálkozás; ruházat; hajviselet; településmód, szállások, sátrak, lakószekerek; rokonsági viszonyok; tulajdonlás; fogoly- és rabszolgaréteg; nagycsalád, nemzetség, törzs; méltóságnevek; uralmi berendezés; bíráskodás; írás, olvasás; külfölddel való érintkezés; hitvilág, östisztelet; temetkezés; pihenés, felüdülés. — A szétszóródott kun néprészek az idők során beolvadtak más török népekbe. Csapán azok maradtak meg belőlük, akik számos viszontagság után a magyar Alföldön megtelepedtek, és ha nyelvükben nem is de tudtukban megőrizték a kun-ságtól való leszármazásukat.

Az iráni nyelvű jászok sorsa hasonló a kunokéhoz, mert mindkét népet a mongol támadás mozdította ki lakóhelyéről, a Kaukázus és a Fekete-tenger fölött elterülő pusztákról, mindkettő eljutott Moldvába (1412: *Jaswasarhel* 'Jasi': FNESz. 1: 619) és Havasalföldre, majd Magyarországra, itt a XV. századtól igazolhatóan azonos szervezeti keretben jelentek meg, amely etnikumukat is megőrizte, de végül is mindkét nép beolvadt a magyarságba. A jászok a kunokkal együtt, de tőlük függetlenül költözhettek és költöztek Magyarországra. Kerülhettek be kisebb számban a kunok beköltözésekor (1239, 1243), idetelepuhthattak egy részük Moldva és Havasalföld területéről 1283 körül, s költözhettek ide ezt követően az Al-Duna bulgáriai oldaláról is. Oklevélben először 1318-ban tűnik fel a *jász* népnév (nazione *Jazonice*). Rövidesen rá biztos adatok igazolják tömeges megtelepedésüket. Az első hely szerint megjelölt jász telepek Esztergom és Pilis vármegye határvidékén, Csaba és Keszthely körül, Jászfalunál találhatók. Mikor történt a jászok áttelepítése a mai Jászságba, azaz Heves megye Zagyva parti részére, erre nézve csupán egyetlen közvetett adattal rendelkezünk. 1350-ben Becsei Töttös pilisi ispán és ajtónállómester mint a „jászok bírása” (*iudex Philisteorum*), át akarván venni a Heves megyei Iva és Hacak birtokot, amely utóbb Jászberény határába olvadt, átvette e földeket telepítésre a sági apátságtól. A Jászságba való telepítés előtt a jászok — Pilis tágabb környékén kívül — Temes és az Al-Duna vidékén élhettek nagyobb számban. Erre látszik mutatni az a körülmény is, hogy az 1323-ban kiváltságot jászok egyikének sajátos *Mokzun* (ÓMOlv. 142) neve az Alibunár és Deliblat környéki *Makszond* (1370: *Moxond*: Doc Val. 227) helység és kerület nevében ismétlődik meg magyar -d képzővel megtoldva. A *Mokzun* személynév talán az indoeurópai *mozgho* 'velő, agy' főnév oszét *magz* 'ua.' folytatásának származékát rejti magában (Vö. Gombocz: ÖM. 1: 82). — A Pilis környékén lakó jászok nyelvéről a XV. században szójegyzék készült. Ezt a becsei jász nyelvemléket 1958-ban Németh Gyula adta ki (I. OK. 12: 213—59 + 2 hasonmás). Györffy Györgynek kifogásai támadtak Németh Gyula számos olvasatát illetően. Ezért saját olvasatában most újra kiadta a szójegyzéket. A vitás kérdéseket iránistíknak kell megvizsgálniuk.

A szláv eredetű *palóc* etnikai elnevezés a szláv nyelvekből származik (vö. ócseh *plavci* 'kunok', orosz *polovcy* 'ua.'), de mindeddig nem volt tisztázva az, hogyan vonódhatott át egy magyar néprajzi csoportra a kunok szláv neve. Györffy György újszerűen kísérli meg a rejtély megfejtését. Abból a feltevésből indul ki, hogy a XII. században a ma Palócföldnek hívott területen lakhatott egy legalábbis több faluból álló, keleties megjelenésű etnikum: kazár, székely, káliz, alán, besenyő, úz vagy kun. Ezt az etnikumot mondhatták beköltözött szlávok *palóc*-nak, hiszen keleties külső megjelenésében (és talán nyelvében is) elütött a magyaroktól és hasonló volt a kunokhoz. Analóg folyamat ment végbe a Morva folyó és a Kis-Kárpátok közötti sasvári székely ispánság területén. Az ott épült Detrekővárat (FNESz. 1: 368) a csehek, szlovákok *Plavecký Zámek*-nak, 'Kunvár'-nak, 'Palócvár'-nak mondják, és azt a négy községet, amelyet magyarul a *Detrekő*- előtaggal különböztetnek meg, ők a *Plavecký* 'Kun-, Palóc-' jelzővel jelölik: *Detrekőcsütörtök* ~ *Plavecký Štvrtok*, *Detrekőszentmiklós* ~ *Plavecký Mikuláš*, *Detrekőszentpéter* ~ *Plavecký Peter*, *Detrekőváralfa* ~ *Plavecké Podhradí* (i.h.). Mivel a Morva völgyét, kivált pedig Morvaországot a kunok a XIII. század második felében csapataikkal gyakran felkeresték, Morvaországból a sasvári székely ispánság területére beköltözött szláv-

vok nevezhették el a hasonló, keleties megjelenésű székelyeket *plavec*, azaz 'kun', 'palóc' néven.

Az ízléses kiállítású, rendkívül gazdag tartalmú tanulmánykötet nemcsak a tudományok művelőinek szól, hanem haszonnal forgatható az érdeklődő nagyközönség által is. Csupán egyet hiányolok, mégpedig a kötet végéről: egy afféle kimerítő tárgy- és névmutatót, mint amilyen az illusztris szerző „István király és műve” című hatalmas monográfiáját könnyen kezelhető kézikönyvvé teszi. Ugyanakkor viszont örömmel hozom szóba a tanulmánykötetet remekül kiegészítő térképvázlatokat: a belső előzéklapon a „Székelyek, lövők a régi Magyarországon” címűt, a 199. lapon „A besenyő törzsek elhelyezkedése” címűt, a 300—301. lapon „A kunok és jászok magyarországi elterjedése” címűt (bizonyos fokig pótolja a járság és kunság földrajzi elhelyezkedése térképi ábrázolásának hiányát „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” III. kötetében), valamint a külső előzéklapon a „Besenyők Magyarországon” címűt.

Fogarassy László:

Ormos Mária: Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921. Győr, Gordiusz Kiadó 1990, 220 lap.

Ormos Mária akadémikus, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem rektora az első világháború utáni időszaknak elsősorban diplomáciatörténeti szakértője. Jelen munkája a „Padovától Trianonig” c. könyvének a folytatása, ebből a témából tartotta akadémiai székfoglalóját is és ezt egészíti ki a „Soha amíg élek” (Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben) c. könyve, nem is szólva folyóiratokban megjelent tanulmányairól. A korabeli magyar—osztrák határpörrel Soós Katalin ugyancsak diplomáciatörténeti vonalon foglalkozott.

Ormos Mária azon megállapítását, hogy kb. két évtizede hiába kísérletezett azzal, hogy közzétegyen egy dolgozatot a soproni népszavazásról, kiegészíthetem azzal, hogy ugyanabban az időben a „Valóság” nekem is visszadobta idevágó tanulmányomat, de a Soproni Szemlének a gondolat és a tudományos kutatás szabadságának elvét megőrző főszerkesztője közölte. (A müncheni Südostforschungen pedig ennek a kibővített változatát). Ormos Mária könyvének, amely a népszavazás hetvenedik évfordulója előtt jelent meg, az az előnye, hogy az olasz külügyi és a francia diplomáciai, valamint katonai levéltárban kutatható és eddig ismeretlen adatokat tárt fel. Ezek részben új megvilágításba helyezik az akkori eseményeket. A részletes irodalomjegyzék bizonyítja, hogy a fontosabb irodalmat nemcsak ismeri, de figyelembe is vette.

A győri kiadónak a hibája: nem említette meg, hogy a kötet képanyagát Horváth Zoltán, a soproni levéltár igazgatója válogatta és bocsátotta a kötet rendelkezésre. Bővebb illusztráció nem ártott volna, pl. Sigray és Ostenburg képét jó lett

volna beiktatni. (Utóbbi nem volt gróf, mint a szerző véli, hanem gratteni nemes Ostenburg-Moravek.)

A kötet maga két elválasztható részből áll. Az első addig terjed, amíg Sopron az események középpontjába nem került. Az első részben leírja, hogyan került a Burgenland átcsatolásáról szóló döntés a saint-germaini, majd a trianoni békeszerződésbe; majd ismerteti a magyar—osztrák tárgyalásokat a trianoni békeszerződés aláírása után, beleértve Bánffy Miklós külügyminiszter kompromisszum-javaslatát. Egy elírást a második kiadásban ki kell javítani: a trianoni békeszerződést a magyar kormány képviselőjében Drasche-Lázár Alfréd mellett nem Bernolák Nándor, hanem Benárd Ágoston írta alá! Én azt javasolnám, hogy a szerző a második kiadásban futólag térjen ki nemcsak a karintiai népszavazás, hanem a Németország peremterületein tartott népszavazások lefolyására is. Horváth Jenőnek a trianoni békeszerződésről szóló könyvéből tudjuk, hogy amikor Apponyi Albert a béketárgyalások alkalmával népszavazást kért az elcsatolandó területeken, erre az érdekelt (későbbi kisantant) államok közös jegyzékben válaszoltak, amelyet a békekonzferencia elnöksége még betekintésre sem adott át a magyar békedelegációnak. Tény az, hogy ennek a következménye volt az ismert Millerand-féle kísérőlevél, amely Apponyinak a népszavazási kérelmét elutasította. (Francia praxis: Dreyfust is olyan irat alapján ítélték el, amelyet sem neki, sem az ügyvédjének nem volt szabad látni. Erről Párizsban megfélekedezett Clemenceau és Millerand is.) Ausztriának is az általa kért népszavazás nélkül adták oda Dunántúl németlakta peremét, túltéve magukat a ne plus ultra petitum elvén (ezt szégyenletes módon az amerikai delegáció is támogatta). A népszavazást ellenőrző kisantant-jegyzék ma már nem titkos, miért nem teszik közzé? Az a kisantantnak is érdeke volt, hogy Ausztria fogadja el Burgenlandot népszavazás nélkül, mert ez precedensnek számított volna.

Lehangoló a kép, amelyet Ormos Mária a nagyhatalmak diplomáciájáról fest. Torretta külügyminiszter is sokáig Sforza nyomdokain haladt, amíg rá nem eszmélt, hogy magyarellenes magatartásával az Adria-tengeri rivális szekerét tolja. Eleinte még a Baranya—bácskai kérdésben sem volt hajlandó Magyarország mellé állni.

Amikor azonban Sopron, illetve Dunántúl nyugati pereme kerül az események középpontjába — ez a könyv második része — az olasz diplomáciát is foglalkoztatni kezdi a korridor veszélye. Nem érdeke, hogy a vitás területre csehszlovák csapatok nyomuljanak be, főleg nem az osztrák kormány esetleges hívására, mert aztán kérdés, mikor fognak onnan távozni. Kirobban a nyugat-magyarországi felkelés. Az erről szóló fejezetet néhány ponton helyesbítenni kellene, ami inkább lektori feladat volna. Így téves a Héjjas-testvérekre vonatkozó közlés. Iván tényleg a különítmény vezetője volt, Jenő öccse azonban csak középiskolás, felkelő-közlegény, aki évek múltán Kecskeméten kiadta a szabadesapatok harcainak a krónikáját. (Héjjas Aurél és Endre viszont tartalékos tiszték voltak.)

Viszont jól sikerültek a további fejezetek. Igen fontos a közlés, hogy Schober kancellár ragaszkodott a népszavazáshoz, noha tudta, hogy az Magyarország javára dől majd el. Csak azért kötötte magát a soproni népszavazáshoz, hogy igazolni tudja Ausztria lemondását az Ausztriának ítélt terület egy részéről. (Az osztrák kormány-nak voltak bizalmi emberei a soproni rendőrkapitányságon, akik a lakosság hangulatáról informáltak.)

A szerző által felhasznált olasz és francia akták Prónayval szemben Bethlen István és Bánffy Miklós magatartásának a helyességét bizonyítják, akik elmentek Velencébe tárgyalni. A felkelés nélkül nem került volna erre sor, ennek az érdeme, hogy a magyarok népszavazás révén megmentették Sopront és környékét, valamint a határkiigazítások folyamán tíz további községet. Amikor Schober Velencében tárgyalta, Torretta hivatkozhatott rá, s ha Schober Sopron feláldozásának tudatában jött tárgyalni, ő arra hivatkozhat, hogy az olaszoknak is le kellett mondaniok Fiuméről és Dalmáciáról.

Itt megemlítjük, hogy a velencei tárgyalások jegyzőkönyvét már közölte Eduard Hochenbichler „Republik im Schatten der Monarchie” (Wien, 1971) c. könyvében.

Aránylag kevés újat mond a soproni népszavazás előkészületeivel és magával a népszavazással foglalkozó fejezet. Érdemes volna átkutatni a soproni levéltárban a korabeli soproni magyar királyi rendőrfőkapitányság iratanyagát, amelyből ki lehetne deríteni a Hans Steinacher-ügy hátterét. A szerző éppen hogy megemlíti, azért hozzáteszem: Steinacher, mint az Ödenburger Heimatdienst tagja, 1920-ban a Kärntner Heimatdienstben dolgozott és Sopronban is élénk agitációs tevékenységet fejtett ki Ausztria mellett. Néhai dr. Házi Jenő nekem tett közlése szerint sem a magyarok, sem az osztrákok nem respektálták a propagandatilalmat, az egyes Buschenschankokban az ingyen bort az Ödenburger Heimatdienst kontójára ingyen mérték. Tehát az egyik félnek sincs mit a másiknak a szemére vetnie. Viszont nagy megrökönyödéssel olvastam, hogy „az elszánt csehszlovákbarát Weygand (francia) tábornok... azt ajánlotta, hogy a népszavazás tisztaságát megóvandó, küldjenek az övezetbe 3 csehszlovák hadosztályt. Mivel ez a terület (értsd: Burgenland) elfoglalására is sok lett volna, a tábornokok előbb elaléltek (helyesebben: megrökönyödtek), majd a francia kollégára, Hamelinre bízta, hogy az ötletet Párizsban elhárítsa”.

Szeretném látni az eredeti okmány francia szövegét, vajon tényleg hadosztályról (division) van-e szó, vagy pedig osztályról. Egy lovasosztály 1921-ben 2—3 századot, egy tüzérosztály pedig 2—3 üteget jelentett, gyalogsági viszonylatban zászlóaljjal (esetleg félzászlóalj) egyenrangú. Egy csehszlovák hadosztály az akkori sematizmusuk szerint négy gyalog- és két tüzérezred volt. Valószínűbbnek tartom, hogy 6—12 csehszlovák század kiküldéséről lett volna szó, nem pedig egy egész hadtestről, amely az egész Dunántúl megszállására is elegendő lett volna. Amikor Hamelin tábornok ez ellen Párizsban fellépett, ahhoz nem is kellett túlzottan magyarbarátnak lennie: angol és olasz kollégájával egyetértésben jelentett Párizsba és józan politikai megfontolásból sem volt rá oka, hogy különvéleményt nyilvánítson. Weygand és klikkjének bosszúja finom volt: sem Hamelin, sem más, magyarbarátság gyanújába került tisztje nem került vissza diplomáciai kiküldetésben Magyarországra. (Hasonló okból kellett visszatérnie Hennocque tábornoknak is Ruzska Krajnából Franciaországba.)

Ha a könyvből hiányzik a népszavazás eredményének a részletezése, talán az az oka, hogy ezek a korábbi kiadványokban megtalálhatók, ezért a szerző ez alkalommal eltekintett tőle. Második kiadás esetén javasolnám közzétenni az egyes közlések 1920. évi anyanyelvi és vallási megoszlásának közlésével együtt.

**Patay Pál: Corpus campanorum antiquarum Hungariae.
Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt.
Budapest, 1990, 144 lap + 88 kép**

Magyarország régi harangjairól, néhány adatismertető tanulmánytól eltekintve, nagyobb, átfogó jellegű monográfia nem jelent meg. Annál feltűnőbb ez, mert a múlt század derekán Rómer Flóris, a magyar régészet megalapítója és fáradhatatlan munkása vidéki utazásai során — főként a Bakonyban és Zala megyében — nagyobb anyaggyűjtésbe kezdett. A századforduló körül még Kassáról és környékéről Myskovszky Victor, Mihalik József, a Szepességéről Pajdussák Mihály jelentetett meg számottevő anyagot, de aztán az utóbbi két évtizedig senki sem foglalkozott e kérdéssel. A szerző sorozatos közleményei már sejtették, hogy készülöben van hazai harangjaink corpora: ennek összeállítására szükség volt, mert csak ennek birtokában képes hathatós segítséget nyújtani a magyar műemlékvédelem hivatalos szerve a még meglévő harangok megmentéséhez. Vidéki parókiák e lista birtokában óvhatják meg régi harangjaikat az újraöntéstől. Más kérdés természetesen, hogy legalább száz évvel előbb kellett volna elvégezni ezt a munkát, mert így csak a mai Magyarország területére terjedhetett ki az anyaggyűjtés.

A katalógusból kiderül, hogy működő középkori harang alig néhány van csak az országban, de a XVI—XVII. századiak száma sem túlságosan sok. Történelmünk ismeretében ez természetesnek tűnik, hiszen a terület legnagyobb része másfél századig török uralom alatt állott. A pusztulás mértékéről valamelyest fogalmat alkothattunk, ha a történelmi Magyarország olyan területével vetjük össze a harangállományt, amely nem volt török kézen. A Szepesség megyényi földjén több harang maradt meg (79 db), mint amennyi a mai 19 megyénkből összesen (69 db).

A jegyzékbe minden fellelhető, 1711 előtt öntött harangot felvett a szerző, de — helyesen — a listára került olyan évszám nélküli harang is, melynek mestere már ez idő előtt is dolgozott. A 153 regisztrált harang őrzési helyét, alakját, méretét, súlyát, díszítését, feliratát és esetleges korábbi szakirodalmát is megadja. A harangokat időrendben sorolja fel, a szöveg végén helynévtárat is közöl, hogy az azonosítást megkönnyítse. A feliratokat, tekintet nélkül a betű típusára, nagy betűkkel, betűhíven írja le, a rövidítések feloldását és az idegen szövegek fordítását a jegyzetek tartalmazzák. A minden egyes harangról készült fényképek, és a feliratok hű rajzolata teszi teljessé a kötetet.

Győr-Moson-Sopron megye számos községében van még régi harang (Ásvány, Bogoszló, Dunaszeg, Felpéc, Fertőd, Fertőszéplak, Gyóró, Harka, Kapuvár, Kópháza, Lövő, Mérgecs, Nemeskér, Püski, Répceszemere, Sopronkövesd), sőt magában Sopronban is többről van irodalmi említés. Az 1498-ban öntött s a Szent Mihály-templomba került harangnak még német nyelvű eliratát is feljegyezték: IN DEN ERN GOTTES UND UNSER LIEBEN FRAWEN UND DES HEILIGEN ENGEL SAND MICHEL IST DIE GLOCKEN GOSSEN. A Szent János-templom tornyában is volt egy

1529-es évszámú harang. Az ugyancsak ott függő két másik (1639), melyet a város a prótestánsoknak vett, az 1679-es tűzvészben pusztult el. Talán akkor semmisült meg a Szentlélek-templom két harangja (1666—1673) is. Sajnálatos, hogy ma Sopronban egyetlen 1711 előtti sincs. A megmaradt anyag alapján úgy tűnik, hogy elsősorban német mesterek dolgoztak a középkorban Magyarországon, de volt köztük néhány magyar is. Az utóbbiak főleg Erdély területén működtek. A Dunántúl töröktől meg nem szállt részén rendszerint Bécsben vagy Pozsonyban szereztek be a harangokat. Megyénk megmaradt harangjai is ezt bizonyítják. Anyagi tekintetben a város legelső polgárainak sorában találjuk a harangöntőket. Legtöbbjük egyben a város ágyúöntője is volt.

Kiss Jenő:

Szalayné Pókay Marietta: A hőveji csipkekészítés szakszókincse. Budapest, 1990, 33 lap (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 45. sz. Szerkeszti: Hajdú Mihály)

Hövek, ez a félezer lakost sem számláló, Kapuvár melletti kis rábaközi falu hímzéséről nevezetes. Olyannyira, hogy híre ment külföldre is: az angol királynő koronázására készülő párnát itt készítették egyebek mellett. A Magyar Néprajzi Lexikon külön szócikket szentelt a hőveji hímzésnek (Bp., 1979. II, 595). Kósa László és Filep Antal is megemlíti a Rábaközről szólván (A magyar nép táji-történelmi tagolódása, Bp., 1975. 162). Idézzük a lexikonból a következőket: „a Nagyszombat vidéki hímzescsoport egyik ága, fehér batisztkendő díszítése fehér varrással. A hőveji szegény asszonyok a századfordulótól háziiparszerűen készítették a környék, elsősorban Kapuvár számára. Igen gondosan kivitelezett aprólékos munka, ritkás alapon könnyű pamutszállal varrva ... Mintakincse rozettákból, leveles ágakból áll, melyeket néha csokorrá fognak össze. A tömött, vékony laposöltéses elemek és finom pókolások váltakozása teszi változatossá a munkát”.

A hőveji hímzés szakszavait gyűjtötte össze s jelentette meg Szalayné Pókay Marietta. A kis kötetben egészen vázaltszerű falutörténetet is olvashatunk. A szerző a hőveji hímzés eredetéről, alapanyagairól, munkaeszközéről és technikájáról: a munkadarab előkészítéséről, a kiférclelésről, a kivarrásról, a pókozásról, továbbá a motívumokról, a hímzés alkalmazásáról, felhasználásáról, értékesítéséről s külön a hőveji csipkekészítés jelenéről ír. Aki Hővejen jár, az a kultúrház két termében, az ún. csipkeházban megtekintheti a legszebb csipkékből összeállított gyűjteményt s persze rendelhet is magának, ha valóban értékes, eredeti hímzésre vágyik. A hőveji csipkekészítés szakszókincsét a szerző elsősorban Póca Margittól (1909), a népművészet mesterétől gyűjtötte, aki annak idején édesanyjától tanulta a mesterséget (ő szintén híres hímző és tervező volt). A szójegyzék hitelességét növeli, hogy a szócikkeket az adatközlő testvére lektorálta. A szótári rész 15 oldalas. Betűrendben olvashatók a szócikkek: a köznyelvi címszót követi a helyi (nyelvjárási) ejtésű, tehát hőveji szó, majd bizonyos, a szóhoz járuló jelek és ragok, a szófaji minősítés, a jelentés magyarázata és a példamondatok. Az adatokban viszonlag gyakoriak a sajtóhibák (ezért hangtani szempontból fokozott óvatosság szükséges), ezek azonban nem befolyásolják a szójegyzék lexikológiai használhatóságát. Valódi tájszót alig találunk: ilyen a *kalinkós*, amely a Rábaközben ismert lakodalmi fonott kalács rábaközi elnevezésének, a *kalinkó*-nak a származéka.

Jó lenne, ha a szűkebb pátriánkat jellemző néprajzi és nyelvi hagyományok, kismesterségek, helytörténelmi emlékek hozzáértő gyűjtőkre és leírókra találnának. Ezért üdvözlöttük örömmel a rábaközi pereckészítést és szókincsét megörökítő kis kötetet (SSz. 1990, 58), s tesszük ezt most a hőveji hímzést bemutató leirással is.

LEVÉLSZEKRÉNY

Dávidházy István írja: Hárs József a SSz. 1990/2. számában cikkének 78. lábjegyzetében egy közlésemet idézi: „Édesapja visszaemlékezése szerint 1912-ben még tartottak itt (t.i. a Nyúl u. a mai Hunyadi u. helyén) hajtóvadászatot, amely a vasúttól indult déli irányba”. Az időpont helyes, mert édesapám ebben az évben lett a honvédfőreáliskola (Alpár Ignác által tervezett épületeiben ma az Erdészeti és Faipari Egyetem működik) növendéke és az intézetből a városba menet alkalma nyílt a közöltek megfigyelésére. A szerző által idézett helyszín már csak azért sem lehet helyes, mert ekkor már létezett az Alsólőver utca, a Nyúl utca, a honvédfőreáliskola és az Alsólőver utca között kertek voltak, tehát lakott terület lévén, itt vadászatot nem lehetett tartani. Édesapám szerint a vadászat kezdete és a gyülekezőhely a Déli Vasút Alsólőver utcai átjárójánál volt, maga a vadászat az Alsólőver utcától keletre fekvő szántóföldeken tartott, nem hajtó-, hanem körvadászat volt.

Mollay Károly írja: A Soproni Szemle fenntartóit is sújtják az áremelések. Várlóink és előfizetőink szíves megértését és támogatását kérjük, bár 1991. január 1-től a Soproni Szemle egyes példányainak árát is, az előfizetés díját is fel kell emelnünk. Kérjük, segítsenek, hogy a Soproni Szemle küldetését teljesíthesse.

Munkatársaink:

Dr. Fogarassy László ny. könyvtáros, 1990. évi Pro Urbe Sopron-díjas, CS—851 01
Bratislava, Jakubovského ul. 121/II/4

Hollósné Elek Mária ny. szerkesztő, 1101 Budapest, Pongrácz u. 17, MN-épület, III.
lépcsőház 1/36

Dr. Horváth Zoltán levéltárigazgató, 9401 Sopron, Pf. 82

Dr. Gömöri János régész, Soproni Múzeum, 9401 Sopron, Pf. 68

Dr. Mollay Károly ny. egyetemi tanár, 1118 Budapest, Köbölkút u. 11/I/3

Király Tibor GYSEV-főtanácsos, 9401 Sopron, Pf. 104

Dr. Kőhegyi Mihály muzeológus, 6501 Baja, Pf. 55

Dr. Hiller István egyetemi könyvtári főigazgató, 9401 Sopron, Pf. 132

Dr. Mikó Sándor ny. főiskolai docens, 1071 Budapest, Dembinszky u. 38.

Dr. Kubinszky Mihály tszv. egyetemi tanár, 9401 Sopron, Pf. 132

Kiss Lajos tud. főmunkatárs, 1114 Budapest, Kemenes u. 6.

Dr. Kiss Jenő egyetemi docens, 1052 Budapest, Pesti B. u. 1.

Dávidházy István műszaki tanácsadó, Soproni Szőnyeggyár, 9400 Sopron,
Kossuth Lajos u. 14.

SOPRONI SZEMLE

Ödenburger Rundschau

Lokalhistorische Quartalschrift

Redaktion: Karl Mollay

Fogarassy, Ladislaus: Krieg ohne Kriegserklärung (Kriegsoperationen auf dem Gebiet Ungarns vom Waffenstillstand von Padua bis zur Volksabstimmung in Ödenburg) II. Teil

H. Elek, Marie: Wandorf 1944—1945 nach dem Tagebuch des Lehrers Josef Sümeghy II. Teil

Aktuelle Fragen der Ödenburger Geschichtsforschung

Horváth, Zoltán: Antwort auf den Artikel „Die Polemie über das Wappen“ von Károly Mollay

Gömöri, Johann: Das Stadtwappen von Ödenburg aus dem Jahre 1340: ikonographische Bestimmung der Schutzheiligen

Kleine Mitteilungen

Mollay, Karl: Der österreichische Dichter Peter Suchenwirt (14. Jahrhundert) über Westungarn

Király, Tiburtius: Ödenburg in der Philatelie. Zwanzigste Mitteilung

Kőhegyi, Michael: Stefan Széchenyis Ernennung in die Fachkommission für Wasserwesen des Ödenburger Komitates

Hiller, Stefan: Geschichte der neuesten Ödenburger Gedenktafel

Mikó, Alexander: Die Jahre des Ersten Weltkrieges in Losen

Kulturelles Leben in Ödenburg

Kubinszky, Michael: Die Tätigkeit des Ödenburger Stadtverschönerungsvereines (1. Jan. 1989—30. Juni 1990)

Kubinszky, Michael: Gedanken über die Ausstellung des Kunstmalers Árpád Szarka zu seinem 75. Geburtstag (24. Juni 1990)

Bücherschau

Mikó, Alexander: Keszei, Dionysius: Grosszinkendorf und die Filialgemeinden in Vergangenheit und Gegenwart. Ödenburg, 1990 (ung.)

Kiss, Ludwig: Györffy, Georg: Das orientalische Erbe des Ungariens. Budapest, 1990 (ung.)

Fogarassy, Ladislaus: Ormos, Maria: Civitas Fidelissima. Volksabstimmung in Ödenburg. Raab, 1990 (ung.)

Kőhegyi, Michael: Patay, Paul: Corpus campanorum antiquarum Hungariae. Alte Glocken Ungarns und Glockengiesser vor 1711. Budapest, 1990 (ung.)

Kiss, Jenő: Szalay-Pókay, Marietta: Fachwortschatz der Spitzenstickerei in Hövej. Budapest, 1990 (ung.)

Briefkasten

Unsere Mitarbeiter

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE MUNKATÁRSAINHOZ!

A szerkesztés és a nyomda munkájának elősegítése érdekében munkatársainktól a következőket kérjük:

1. *A kézirat gépelése.* Mind a főszöveg, mind a lapalji jegyzetek (külön lapokon!) 2-es sortávolsággal, baloldalon 20 betűhelynyi margóval gépelendők.

A gépelési hibákat kézírással javítsuk ki. Ugyancsak kézírással jelöljük be az író-gépen hiányzó jeleket, mint pl. *i, ú, I, Ű* stb. Egyebeket kézzel ne javítsunk bele.

A szerző nevét a kézirat címe fölött, balszélre gépeljük, a cikket a szerző ne zárja le aláírásával.

A főszövegben a lapalji jegyzetre felsorral emelt, tintával bekarikázott számjegyyel utalunk, pl. ... városokat.¹²

A szerkesztőségbe ne másolati példányt, hanem jól olvasható első példányt küldjünk.

2. *A lapalji jegyzetek.* Ide kerülnek a főszöveget kiegészítő részletek, adatok, főleg pedig a főszöveget hitelesítő igazoló *pontos* irodalmi utalások, *pontos* forrásjelzések. A jegyzeteket folyamatosan, egész számmal számozzuk, a cikk szövege után külön lap(ok)ra írjuk.

Könyvre, lapszámra első alkalommal így utalunk: pl. Csatkai Endre: A soproni színészet története 1841—1950. Sopron, 1960. 15. — A továbbiakban így Csatkai i.m. 32. (Ha ugyanannak a szerzőnek váltogatva több művét idézzük, akkor a továbbiakban így: Csatkai: A soproni színészet 43.) Ha a megjelenés helye Budapest, ezt így: Bp.

Folyóirat cikkére így: Jakubovich Emil: A legrégebb magyar missilis levél: Magyar Nyelv 1952, 114—20. A Soproni Szemle nevét állandóan rövidítve írjuk: SSz.

Gyűjteményes munkában megjelent cikkekre így: pl. Házi Jenő: Sopron város címere. Vö. Heimler Károly (szerk.): Sopron topográfiája. Sopron, 1936, 79—84.

Ujságcikkre így: pl. A szerző neve; a cikk címe. Soproni Hírlap 1932. nov. 14.

Idegennyelvű műre így: pl. Semmelweis, Karl: stb.

Levéltári forrásra így: A levéltár megnevezése: A levéltári jelzet. — A soproni állami levéltár nevét mindig rövidítve írjuk: SVL, a városi, SVM, a vármegyei anyag.

3. Egyéb részletkérdésekben a SSz. legújabb számai irányadók.

4. A szerzők szedési utasításokat (pl. kurzív szedés *aláhúzással* stb.) ne adjanak.

A szedési utasításokat a szerkesztő adja meg. Esetleges kívánságokat a szerkesztővel kell megbeszélni.

5. A cikkek illusztrálásához szél nélküli tónusos fényképe(ke)t vagy klisírozásra alkalmas rajzot (térképvázlat!) kérünk. Az illusztrációkat kérjük megszámozni, külön jegyzéken a számozás sorrendjében a képek (rajzok) aláírását közölni.

Kérjük a fénykép(ek), ill. a rajz(ok) készítőjének a nevét is.

6. A szerzőktől a következő adatokat kérjük: név, foglalkozás, munkahely, személyi szám, lakcím.

OLVASÓINKHOZ!

A Soproni Szemle Sopron városának és környékének helytörténeti folyóirata, negyedévenként, összesen évi 24 ív terjedelemben jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., Lehel utca 10/a — 1910 —, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 160.— Ft, félévre 80.— Ft, egyes szám ára: 40.— Ft.
Megjelenik évente 4 alkalommal.

Pénzforgalmi jelzőszám: MNB 215—96 162.

Régebbi évfolyamok és példányok (1955-től) a Szerkesztőségnél rendelhetők.

Levél cím: Soproni Szemle Szerkesztősége, Sopron Városi Tanács V.B. Művelődési Osztálya.

Kérjük, hogy munkánkat új előfizetők szervezésével is támogassák.

SOPRONI SZEMLE

A szerkesztésért Mollay Károly felel

Kiadja: a Győr-Sopron Megyei Lapkiadó Vállalat

Felelős kiadó: Kukorelli Károly

Készült a Széchenyi Nyomda Soproni Üzemében (Sopron, Csengery u. 49.)

90.202 — Felelős vezető: Nagy Iván igazgató

Terjeszti: a Magyar Posta

HU ISSN 0133—0748